

ॐ नमो वेदगुरुपाय ।

शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता ।

१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता ।

सनातनधर्ममहोपदेशकेन माधव

शास्त्रिणा सशोधिता ।

KANVA SANHITA.

OF THE SHUKLA YAJURVEDA

With Bhashya of Sayana Charya

, 1 to 20 Chapters.

Edited by Madhava Sastri

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,

PROPRIETORS,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

BENARES CITY,

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1915.

निवेदनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यं येन विद्वज्जनेन गृहीतम-
भूतस्य परलोकगमनं सञ्जातं । तत्पश्चात् प्रकाशकमहाशयस्या-
नुरोधेन विशालज्ञानसमपादिसाध्यं संशोधनकार्यं मया स्वी-
कृतम् । कृतप्रयत्नेनापि अस्य द्वितीयमाधार पुस्तकं न लब्धं
अथ च यल्लब्धं तदतीव संदिग्धलिपियुतं एवं अशुद्धमभूत् ।
अतः उदारहृदयानां विद्वज्जनानां चरणे मुद्रितग्रन्थाशुद्ध्यर्थं
क्षमां प्रार्थयते संशोधकः ।

श्रीवेङ्कटपुटयो विजयते ।

हरि ॐ तत्सत् ।

प्रत्यक्षगोचरं ब्रह्म साक्षाद् यस्य रविगुह ॥
 कायेन मनसा वाचा याज्ञवल्क्यं नमाम्यहम् ॥ १ ॥
 पीतोद्गीर्णो विधुर्देवैरेको वै शुक्लकृष्णयो ॥
 याज्ञवल्क्ये च यजुषि न्यायोऽयमतिदिश्यताम् ॥ २ ॥
 भासेनेष विधिः सोमं शुक्लं कृष्णं तथा यजु ॥
 भाष्येण समलं च कुर्विद्यारण्यमुनीश्वरा ॥ ३ ॥
 तत्र कृष्णयजुर्भाष्यं यदि सर्वत्र दृश्यते ॥
 इन्दुवद् राहुणा शुक्लं कालेन कवलीकृतम् ॥ ४ ॥
 तदुद्विधीर्यया शास्त्री पिता मे वेङ्कटाचलः ॥
 व्यवसायात्मिकां बुद्धिं चक्रे सूर्यमुपासितुम् ॥ ५ ॥
 छेभे वेङ्कटरामं मां सनुं तस्य प्रसादतः ॥
 वात्सल्यादाह मां- पुत्र याज्ञवल्क्यांशशाल्यसि ॥ ६ ॥
 तद् गच्छ, भारते शुक्लयजुर्भाष्यं गवेयम् ॥
 शुभास्ते सन्तु पन्थानो नमोऽशीर्घवचनाद्-इति ॥ ७ ॥
 अहं प्रोत्साहितस्त्वेवं भ्रामं भ्राममितस्ततः ॥
 अहो शुक्लयजुः काण्वमन्त्रभाष्यमवाप्तवान् ॥ ८ ॥
 जिज्ञासुर्नां हितायाद्य तदेवैकं प्रचार्यते ॥
 भाशासे लप्स्यते चाभ्यच्छिष्टं कालेन गच्छता ॥ ९ ॥
 श्रीवेङ्कटाचलगुरोः पादपद्मयुगं स्मरन् ॥
 आशिषः प्रार्थयेऽन्नातिप्रसङ्गेन बुधेऽप्यलम् ॥ १० ॥

निवेदकः

कालहस्ति-भूपालसमाप्रधान-पण्डित

श्रीवेङ्कटरामशास्त्री ।

वाराणसी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता ।

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंवल्लिता ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाऽर्थानामुपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूप दधद् बुक्कमहीपतिः ॥
आदिशत् सायणाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाऽतिसंग्रहात् ॥
कपालुः सायणचार्यो वेदार्थं व्याकरोत् खलु ॥ ४ ॥
ऋग्यजुःसामवेदा ये व्याख्यातास्तेषु तद्यजुः ॥
कृष्णं शुक्रमिति द्वेधा तत् कृष्णं तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥
वैशम्पायनशिष्येण याज्ञवल्क्येन यद् यजुः ॥
अधीत्य नान्तमाचार्यकोपनीतेन योगिना ॥ ६ ॥
गुरुः शिष्यमुवाचेत्थं क्रुद्धः केनाऽपि हेतुना ॥
प्रत्यर्पय मदीया त्वं विद्यामित्यर्थयत् स च ॥ ७ ॥
योगसामर्थ्यतो विद्या मूर्ता कृत्वाऽवमत्तदा ॥
शृण्वीत तत्रजुर्वान्तमित्यन्यान् गुरुरब्रवीत् ॥ ८ ॥
अन्ये तित्तिरयो भूत्वा किञ्चित् तान्यप्यऽभक्षयन् ॥
प्रवर्तितः खण्डशस्तेर्न सम्यग् बुध्यते नृभिः ॥ ९ ॥
आध्वर्प्यं कचिद्धौत्रं कचिदित्यऽप्यवस्थया ॥
बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद् यजुः कृष्णामेतीर्यते ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्याऽस्मादधीतवान् ॥
व्यवस्थितमकरणं यजुः शुक्रं तदीर्यते ॥ ११ ॥

पौराणकीं कथामेतां वेदव्याख्यान आदरात् ॥

आदिशन्मशमानार्याः श्रुतावापि मया श्रुतम् ॥ १२ ॥

काण्वेदगते विद्या वंशब्राह्मण ईर्यते ॥

यजूंषि शुक्लान्यादित्यान्मुनिः प्रापेत्यपि स्फुटम् ॥ १३ ॥

अथ वक्षः पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्राद् इत्यारभ्य, परमेष्ठी-
ब्रह्मणो ब्रह्मस्वप्नम् ब्रह्मणे नम इत्येतदन्तं काण्ववेदस्यान्तिमं वंशब्राह्मणम् ।
'पौतिमापीपुत्रः कश्चिद्वेदसंप्रदायप्रवर्तको मुनिर्गनुष्पाणां गुरुः । स च का-
त्यायनीपुत्राद् वेदमशीतवान् । परमेष्ठीशब्देन सत्यलोकप्रार्थी चतुर्मुखोऽभि-
धीयते ॥ ब्रह्मशब्देनात्र, प्रज्ञानं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म, माया तु प्रकृ-
तिं विद्यान्मायिनं तु मदेद्वरम् * इत्यादिवेदवाक्यमसिद्धः परमेश्वरो विवक्षितः ।
तस्य च इतरेषामित्येतत्पर्यं वेदाऽध्ययनादिव्यवहाराय वा पारतन्त्र्यं, तद्
स्वप्नभूशब्देन निवार्यते । तथाच देवतावतरा आमनन्ति— न तस्य कार्य
करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते * पराऽस्य शक्तिर्विवि-
धैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानप्रक्रिया च * न तस्य कश्चिद् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् * स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाऽधिपः * । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्र-
दिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति ।
नमःशब्देन चाऽस्य ब्राह्मणस्य गुरुपरम्पराविषयनमस्कारं प्रत्यङ्गमन्त्रत्वं धो-
त्यते । मा च गुरुनमस्काररूपा गुरुसेवा वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानां
साफल्याय संपद्यते । तथाच स्मृतिः— गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्ति-
मुक्तिफलप्रदाः * तस्मात् सेव्या गुरुर्नित्यं मुत्सर्ग्यं सूसमाहितैरिति * ।
ईदृशे चाऽस्मिन् वंशब्राह्मणे वाक्यमेवमास्नायते—आदित्यानीन्त्रेणानि शुक्लानि
यजूंषि वाजमनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति । आदित्येनाध्यापितत्वादा-
दित्यान्मुन्यन्ते । वाज इत्यश्वस्य नामधेयम् । अश्वं वै वाज इति श्रुतेः । वाजस्य
सनिः—दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजमनेयस्तस्य
याज्ञवल्क्य इति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येनैतानि शुद्धयजूंषि महर्षिभ्यः
पञ्चदशभ्य आख्यायन्ते समन्तादुपदिश्यन्ते । एवं सति याज्ञवल्क्येन प्रवर्तिताः
शुद्धयजुर्भिषयाः शाखाः पञ्चदश संपद्यन्ते । तज्ज्ञात्वाऽध्यायिनश्चरणव्यूहा-
दिग्रन्थे काण्वादिभिः पञ्चदशभिर्नामभिरित्यं व्यवह्रियन्ते— काण्वाः ॥ १ ॥

माध्यन्दिनाः ॥२॥ शपेयाः ॥३॥ स्तोत्रायनीत्याः ॥४॥ कापालाः ॥५॥ पौ-
 ष्ठवत्ताः ॥६॥ आवटिकाः ॥७॥ परमावटिकाः ॥८॥ पाराशर्याः ॥९॥ वैधेयाः ॥१०॥
 वैनेयाः ॥११॥ औघेयाः ॥१२॥ गालवाः ॥१३॥ वैजराः ॥१४॥ कात्यायनीयाश्चे-
 ति ॥१५॥ इति पञ्चदशनामानि । तत्र काण्वाभिधेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदविशेषः
 काण्वाः । तद्धामश्च स्मर्यते—युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः *
 लेभिरेतपसा पृथ्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवेति । यद्यप्ययं वेदः स्वयम्भूपरमेष्टान्दि-
 परम्परया प्राप्त आदित्यशिष्येण पाङ्गवल्परयेन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टस्त-
 थापि महता तपसा तुष्टस्पेश्वरस्याऽनुग्रहात् काण्वसम्बन्धितयैव लोके प्रख्या-
 यते । तमेतं काण्ववेदमधीयते विदन्ति चेति व्युत्पत्त्या काण्वशिष्यमशिष्या-
 दियस्मरारायां वर्तमानाः सर्वेऽपि काण्वा इत्युच्यन्ते । एवं ज्ञात्वा काण्वादिषु
 द्रष्टव्यम् । तत्रेदं काण्ववेदोक्तं शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातं, किन्तु तैत्तिरी-
 याख्यं कृष्णं यजुरेव व्याख्यातम् । तस्माद्विद्वानां काण्वशाखा व्याख्यायते ।
 यद्यप्यनयोः शाखयोराध्वर्यव एव प्रयोगः प्रतिपाद्यते । तथापि मन्त्रपाठ-
 विशेषैः प्रयोगविशेषैर्महान् भेदः । स चानुष्ठातृभेदेन व्यवस्थितविषयत्वात्
 विकल्प्यते । अतएव, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वकीयशाखाध्ययनम् अनुष्ठात-
 विशेषापविहितम् ।

अत्रैतच्चिन्तनीयम् । किमेतत् स्वमिधिप्रयुक्तं माणवकाध्ययनम् ?
 उताऽध्ययनविधिप्रयुक्तम् ? इति । तत्र प्राभाकरो मन्यते—स्वाध्यायोऽध्येतव्य
 इत्यर्थविधिरष्टवर्षमुपनीतं माणवकमध्ययने प्रवर्तयितुं न प्रभवति । अनधीन-
 वेदस्य तद्विधिव्यवस्थाभावात्, वाक्याऽर्थज्ञानं व्याकरणादिषडङ्गाध्ययन-
 राहितस्य दूरापेक्षम् । बालक्रीडास्तु निरन्तरमानसकस्यानुष्ठाने प्रवृत्तिराशङ्कितु-
 मप्यशक्या । तस्मान्नायं विधिः प्रवर्तकः । ननु पित्राचार्यादिभिः शिक्षितो
 माणवकः क्रीडाभ्य उपस्तः पित्रादिमुखादेव यथोक्तवाक्यार्थमवगत्याध्ययने
 प्रवर्तिष्यत इति चेत् । एवं तर्हि पित्राचार्यादिकर्तृकाऽध्यापनप्रयुक्तं माणवका-
 ऽध्ययनं, न त्वध्ययनविधिप्रयुक्तमित्येतादृशमस्मदीयमेव मतं भवताऽप्यङ्गीक-
 र्तव्यम् । अध्यापनस्य तु विधिरेवमान्ताप्यते—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनवीतेति । ननु
 पूर्वोक्ताध्ययनविधौ वैतस्मिन् अध्यापनविधौ यो ग्योऽधिकारी साक्षात् श्रूय-
 ते । ततोऽध्ययनसिद्धौ तत्प्रयुक्तिरप्यध्ययनस्य दुर्लभेति चेत् । मैवम् । उप-
 नवीतेत्येतेनात्मनेपदेनाचार्यत्वकामस्याऽधिकारिणः प्रतीयमानत्वात् । संमानने-

तस्यनाचार्यकरणेत्यादिना सूत्रेणाऽऽचार्यकरणविशेषायां, नयतिभातोऽस्यनेषदं विहितम् । एवमप्युपनयन एवाधिकारिसिद्धिर्न त्वऽध्यापन इति चेत् । मैत्रम् । उपनयीत तमध्यापयीतेत्युपनयनाध्ययनयोरेकप्रयोगत्वावगमात् । अयमेवाऽर्थो मनुना स्मर्यते— उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेन्नरः * सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । आचार्यत्वकामेन पित्रादिनाऽनुष्ठेयम् अध्यापनं माणवकर्तृकाध्ययनव्यतिरेकेण न सिद्ध्यति । पाचयति याजपतीत्यादौ सर्वत्र धात्वर्थव्यतिरेकेण णिच्प्रत्ययार्थादर्शनात् । अतः पित्रादिभिरनुष्ठेयमध्यापनं माणवकाध्ययनस्य प्रयोजकम् । एवं तर्हि, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, यं यं कृतमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति । तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तं माणवकाऽध्ययनमित्येवं प्रभाकरमतम् ॥

अत्रोच्यते। नित्यस्य ग्रहणाध्ययनस्य काम्येनाध्यापनेन प्रयोज्यत्वं न संभवति । ग्रहणाध्ययनस्य नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायस्मरण, दयगतव्यप्तातथाच स्मर्यते योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्वय कुरुते श्रमम् * स जीवन्नेव शुद्धत्वमाशुगच्छति सान्वय इति । अध्यापनं तु कुटुम्बपोषणाय गुरुदक्षिणाकामेनानुष्ठीयत इति तस्य काम्यत्वम् । एतदपि स्मर्यते—पुण्यां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका * याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रह इत्यायजनयाजनाध्ययनाध्यापन दानप्रतिग्रहेषु पदसु कर्मसु यजनाध्ययनदानानि त्रीण्यष्टार्थानि । याजनादीनि तु त्रीणि जीवनार्थानि, न त्वदष्टार्थानि । यस्तु गुरुदक्षिणामनेषस्य माणवकान् अध्यापयति तस्याध्यापनं विद्यादानरूपत्वादष्टार्थमेवेत् । न चैतावता एतस्य निष्पिद्धत्वात्सिद्ध्यति । दानस्य धनवस्त्रादिना संपादयितुं शक्यत्वत् । इत्थमऽनित्यमध्यापनं यदा पित्रादयो नानुतिष्ठन्ति तदा नित्यमध्यापनप्रयुक्तं माणवकाध्ययनं न निष्पद्येत । तस्मान्नित्यं ग्रहणाध्ययनं स्वाविधिप्रयुक्तमेवेत्यवगन्तव्यम् । ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य वेदब्रह्मवक्षविषयत्वाद्ग्रहणाध्ययन-स्वाविधिर्न लभ्यते इति चेत् । वादम् । अत एव प्रकाशात्माचार्यविवरणग्रन्थे तमध्यापयीतेत्यस्य माणवकाध्ययनविधिपरत्वम् उक्तम् । अत्राऽध्यापयीतेति पदे, धातुर्थो, णिच्प्रत्ययार्थो, विधापकविभक्त्यर्थश्चेति त्रयोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तेषु णिचपत्यार्थस्य जीवनकामनैव प्राप्तत्वात्ताऽसौ विधेयः । अतः प्राप्तं त-
मनूय धात्वर्थोऽप्राप्तोऽस्मिन् वाक्ये विधीयते । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीति होमं
विधाय, दध्ना तु जुहोतीति वाक्ये प्राप्तहोमाऽनुवादेनाऽप्राप्तो दधिगुणो विहित-
स्तद्वत् । तस्मान्माणवकर्तृकाध्ययनविधिपरमेतद्वाक्यम् । तच्च तदर्थवाचकत्वं
ग्रोऽष्टवर्षो ब्राह्मणमुपगच्छेत, सोऽधीयीतेत्येवं परिणेतव्यम् । किञ्च सर्वास्तु
स्मृतिषु ब्रह्मचारिप्रकरणेऽध्ययनविधेरदृष्टत्वात्तत्तन्मूलभूतास्तु श्रुतिषु विद्यते
एवाध्ययनविधिरित्यनुमीयते । तस्मात् स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । तत्र माणव-
कस्याप्रबुद्धत्वेऽपि पित्रादिशिक्षया तदनुष्ठानं सिद्ध्यति । यथा वेदाध्ययनात्
माणेव पित्रादिशिक्षया सन्ध्यावन्दनसमिदाहरणायनुष्ठानसिद्धिस्तद्वत् ।

तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययमेव विधिः कण्ठशिक्ष्यान् स्वशाखा-
विशेषाऽध्ययने प्रवर्तयतीति सिद्धम् ।

इदमपरञ्चिन्त्यते । किमेतदध्ययनमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थमिति ? ।

तत्र दृष्टाऽर्थेष्वाहारनिद्रादिषु वैदिकविध्यदर्शनाद् वेदेन विहितस्या-
ऽध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनादिवददृष्टार्थत्वं युक्तम् । स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन य-
जेतेत्यादिष्विवैतस्कामोऽधीयीतेत्येवमदृष्टाध्यफलविशेषो न श्रूयत इति चेत् ।
न हि अध्ययनत्वसाम्येन ब्रह्मयज्ञाध्ययने श्रूयमाणं घृतकुल्यादिफलमत्रातिदि-
श्यताम् । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे ह्येवं श्रूयते । यदचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पि-
तृन् स्वया अभिवहन्ति, यद्यजूर्ऽपि घृतकुल्या, यस्तामानि सोम एभ्यः प-
षते यदर्यं चाङ्गिरसो मधोः कुल्येति । तदेतद्ब्रह्मयज्ञफलं ग्रहणाध्ययनेऽति-
देष्टव्यम् । न चादृष्टचरोऽतिदेश इति वाच्यम् । जैमिनीययोः सप्तमाष्टमाध्या-
ययोरतिदेशस्यैव बहुधा विस्तृतत्वात् । तत्र कर्माङ्गानामेवातिदेशो निरूपितः,
घृतकुल्यादिवाक्यं न तु कर्माङ्गावबोधकं, किं तु फलकथनेन स्तावकोऽर्थवादः
ईदृशस्यातिदेशो न कापि दृष्ट इति चेत् । मैत्रम् । वैयासिके गुणोपसंहारपादे,
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति सूत्रे तस्य दृष्टत्वात् । तथाहि । कौपीतिकिनो
ब्रह्मविदा परित्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयोरितरेतरेस्तुल्लैः मतिमूलैश्च स्वीका-
रमिष्टमामनन्ति, न स्त्वितरस्वीकारम् । तदीयं च वाक्यमेतत् । तदा विद्वान्
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति । तत्र भगवान् वादरायणः
कौपितकशाखायां श्रुतस्येतरस्वीकारस्यापर्वणशाखायामुपसंहारं निर्णीत-
वान् । सोऽयं फलवाक्यरूपस्याऽर्थवादस्यातिदेशः । तद्वत् घृतकुल्यादिकथति-

दिश्यताम् । अथवा विश्वजिन्वायेन स्वर्गो ग्रहणाध्ययनफलत्वेन कल्पनी-
यः । तथाहि, विश्वजिता यजेतेति यागविधिरेवात्मनातो न तत्र फलविशेषः ।
तथा सत्यधिकार्यभावादानुष्ठाने प्राप्ते तत्तमाधानं भगवान् जैमिनिरमूत्रयव-
स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति । अस्वार्थः । अधिकारहेतुत्वेन
योऽयं फलविशेषोऽपेक्षितः सोऽयं स्वर्गोऽत्र भवेत् । कुतः ? । फलकामिनः
सर्वान् पुरुषान् प्रति स्वर्गाख्यफलस्य साधारणत्वादिति । स्वर्गो नाम सुखा-
ऽतिशयः । तथाच, दुःखेन यत्र संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् अभिलाषोपनीतं च
सुखं स्वर्गपदामिषमिति । अतोऽत्रापि तेनैव न्यायेन माणवकाध्ययनस्य स्व-
र्गः फलमित्यदृष्टार्थमध्ययनमिति प्राप्ते ब्रूयः । दृष्टफलसम्भवे सत्यदृष्टकल्पन-
मन्यायम् । अन्यथा, व्रीहिनवहन्तीसत्रापि तण्डुलनिष्पत्तिलक्षणं दृष्टफलं बहु-
मयाससाध्यत्वादुपेक्ष्य सकृन्मुसलप्रहाररूपं प्रयासरहितमपघःतम् अदृष्टार्थं
पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । तथा सति शास्त्रीयतण्डुलाभावेन पुरोडाशासिद्धौ यागविध-
यो वाच्येत् । तस्माद् दृष्टफलसम्भवे तदेवादरणीयम् । सम्भवति ह्यध्ययन-
स्याऽक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलम् । नन्वक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलं गुरुपूर्वकाध्ययनव्य-
तिरेकेण लिखितपाठेनापि लभ्यते । आयुर्वेदादिमन्त्रपाठेषु तथा दर्शनात् ।
तथा सति किमनेनाध्ययनविधिनेति चेत् । उच्यते । नियमादृष्टार्थोऽयमध्ययन-
विधिः । यथा तण्डुलनिष्पत्तिरूपस्य दृष्टफलस्य विक्रयनखविदलनादिनापि
सिद्धौ नियमादृष्टार्थोऽवघातविधिस्तद्वत् । तस्मादक्षरप्राप्तिः प्रत्यक्षोऽध्ययन-
विधिरिति मिद्धम् ॥

तदिदं शांकरदर्शनाऽनुसारिणं मतम् अमहमानौ भट्टगुरु मन्येते ।
भवत्यध्ययनस्याक्षरप्राप्तिः फलं तथापि भवतामपि विधिर्न पर्यस्यति । किन्तु
प्राप्तेरस्यैवोऽयमर्थाऽवबोधस्तस्मिन् विधिः पर्यवस्यति । अर्थावबोधेनानुष्ठाने
निष्पन्ने सति पुरुषार्थस्वाप्तिहोत्रादिफलस्य स्वर्गस्य सिद्धेः । अक्षरप्राप्तिमात्रेण
तु न अप्रिहोत्राद्यनुष्ठानफलं मिद्धवति । तस्मात् फलपदार्थावबोधेऽध्ययनविधेः
पर्यवसानमवगन्तव्यम् । यद्यपि विहितस्वाध्यायाध्ययनमात्रादिदानीन्तनेषु सर्वे-
ष्वध्यापकेषु अर्थावबोधो न दृष्टस्तथापि निगमनिकृतव्याकरणाद्यङ्गपरिशी-
लनवत्तु दृष्ट एवावबोधः । व्याकरणादिपरिशीलनमात्रेणार्थमतीतिमात्रे स-
त्यापि तन्निर्णयो न लभ्यते । अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादिवाक्येषु केन
द्रव्येणाऽक्ता इत्यादेः संदेहस्याऽनपगमादिति चेत् । एवं तर्हि निर्णायकं

मीमांसाशास्त्रमनेनाध्ययनविधिनार्थनिर्णयाय स्वीक्रियताम् । यथाऽवघातविधि-
स्तण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्ध्यर्थोऽवघातस्यावृत्तिं स्वीकरोति तद्वत् । तस्मात्फलवद-
र्थोऽवबोधे पर्यवस्यत्यध्ययनविधिर्न स्वऽक्षरमाप्तिमात्र इति भाषे धूमः—

किमयमर्थाऽवबोधः स्वयमेव पुरुषार्थस्य स्वर्गहेतुः? उताऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानद्वा-
रेण । नायः । अनुष्ठाननैषध्व्यप्रसङ्गात् । द्वितीये तु यथार्थावबोधस्यानुष्ठानहेतोः
परम्परया पुरुषार्थहेतुत्वम्, एवमर्थवबोधहेतुभूताया अक्षरमाप्तेरपि परम्पर-
या पुरुषार्थहेतुत्वाद्विधेरक्षरमाप्तौ पर्यवस्यतु । किञ्चानुष्ठानद्वारस्वर्गफलोपेते-
ऽर्थवबोधे विधिपर्यवसानं वदतः कृत्स्नवेदाध्ययनं न सिद्ध्येत् । राजसूयाऽश्व-
मेयादावनधिकारिणो ब्राह्मणस्य तत्फलत्वपर्यन्तार्थवबोधामभवात् । अक्षरमा-
प्तिफलवादिनस्तु कृत्स्नवेदाध्ययनं सिद्ध्यति । अक्षरमाप्तिर्वैद्ययज्ञे जपहेतुत्वात् ।
तत्र ब्राह्मणोऽपि राजसूयाऽश्वमेधादिवेदविभागे भागोत्तरब्रह्मयज्ञजपं करोत्येव ।
विधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वाऽभावे कथमर्थावबोधसिद्धिरिति चेत् । काव्यनाटका-
दिग्रन्थेषु वैदिकविधिमन्तरेण यथा अर्थावबोधस्तद्वद्भवविष्यति । विध्यर्थाभावे-
ऽर्थावबोधप्रयुक्तमदष्टं किं चिदपि न सिद्ध्यतीति चेत् । मैवम् । अर्थावबोधस्या-
ऽध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावेपि विध्यन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्यादृष्टस्य सिद्धेः । विध्यन्तरं
चैवमाप्नायते— ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पठद्भो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति, यो-
ऽयं इतस्तकलं भद्रमनुते नाकमेति ज्ञानविधुतपाप्मेति च । तस्मादध्ययनविधिः
पाठमात्रपर्यवसायी । अर्थावबोधस्तु विध्यन्तरप्रयुक्त इति सिद्धम् ॥

अथेदानीं विवाहतार्थावबोधसिद्धये काण्ववेदो व्याख्यायते । कण्वसंबन्धश्च
वेदस्य पूर्वमेव मसिद्धः प्रदर्शितः । कण्वसंबन्धिशाखाया वेदत्वं चाऽलौकिक-
पुरुषार्थोपायवेदनहेतुत्वादवगन्तव्यम् । तथाचोक्तं— प्रत्यक्षेणाऽनुमित्या वा
यस्तुपायो न बुद्ध्यते * एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदतेति । तस्मिंश्च
वेदे द्वौ काण्डौ—कर्मकाण्डौ, ब्रह्मकाण्डश्च । बृहदारण्यकाऽऽख्यो ग्रन्थो ब्रह्म-
काण्डस्यैवातिरिक्तं शतपथब्राह्मणं संहिता चेत्यनयोर्ग्रन्थयोः कर्मकाण्डत्वम् ।
तत्रोभयत्राधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् । बृहदा-
रण्यके तु तृतीयाद्यध्यायेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यते । अतः कर्माणि वेदस्य विषय-
स्तदवबोधः प्रयोजनं, बोधार्थी चाधिकारी । तत्र प्रयोजनं विषयेण जन्य-
ते । तयोर्जन्यजनकभावः 'संबन्धः' । प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्व-
संबन्धः । अधिकारिविषययोस्तु प्रयोजनद्वारेणोपकार्योपकारकत्वसंबन्धः ।

इत्थं त्रिपथप्रयोजनाधिकारिसंबन्धरूपस्याऽनुबन्धचतुष्टयस्य विद्यमानत्वात् त-
दीयप्रामाण्यस्य जैमिनिना मथमपादे प्रपञ्चितत्वाच्च वेदो न्याख्यातुं योग्यः ।

तस्मिंश्च वेदे कर्मकाण्डः मथममाज्जातः । यद्यपि ब्रह्मणोऽभ्यर्हितत्वाद्
ब्रह्मकाण्डस्यैव प्राथम्यमुचितम् । तथापि कर्मभिः साध्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण
पुरुषस्य ब्रह्मकाण्डेऽधिकाराभावादधिकारहेतुकर्मप्रातिपादकः काण्डः प्रथमं
समाज्जातः । कर्माणि च चतुर्विधानि । नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यं, निषिद्धं
चेति । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरनुष्ठानाभिपिद्धत्वेनाच्च प्रत्यवाय उत्पद्य-
ते । तथाच याज्ञवल्क्यः स्मरति—विहितस्याऽनुष्ठानाग्निन्दितस्य च सेव-
नात् ॥ अनिग्रहाच्चैन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति । तेन च प्रत्यवायेन बुद्धि-
मान्धे सति नित्याऽनित्यवस्तुविवेकवैराग्यादीनाम् अनुदयात् ब्रह्मविविदिषा
पुरुषस्य न जायते । तस्माद् विविदिषाहेतुत्वं नित्यनैमित्तिककर्मणां बृहदारण्यके
सगमनन्ति—तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदपान्ति यज्ञेन दानेन तप-
साऽनाशकेनेति । तदनुष्ठानेन तयोगुणरूपे चित्तमालिन्ये अपगते सति सत्त्व-
गुणरूपस्य नैमित्त्यस्योदयाद् विवेकवैराग्यादिसंपत्तौ सत्यां परमपुरुषार्थरूपे
ब्रह्मतत्त्ववेदनेऽभिरुचिर्जायते । कारीर्यां दृष्टिकामो यजेत, चित्रया पशुकाम
इत्यादीनि तु काम्यकर्माणि परमपुरुषार्थसाधनाऽभावेऽपि स्वाभाविककामग्र-
स्नानां पुरुषाणां वैदिकमार्गे फलसंवादेन श्रद्धामुत्पादयितुमेवाभ्यास्यन्ते । तस्माद्
तानि वेदे प्रासादिकानि । परमतात्पर्यं तु वेदस्य नित्यकर्मस्त्वेव । तस्माद्
कर्मकाण्डगतयोः संहिताशतपथग्रन्थयोः प्राधान्येन नित्यकर्मण्याज्जातानि ॥

तत्र शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वाद् व्याख्येयमन्त्रप्र-
तिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वभाषित्वात् प्रथमो भवति । तस्मिंश्च संहिताग्रन्थे
चत्वारिंशदध्यायाः । तेषु प्रथमाद्वितीययोर्ध्याययोर्दर्शपूर्णमासौ । तृतीयेऽन्वा-
धानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यानि । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमेषु पदस्व-
ऽग्निष्टोमः । दशमे वाजपेयः । एकादशे राजसूयः । द्वादशमारभ्य विश्वान्तेषु नव-
सामिचयनम् । एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशेषु त्रिषु सौत्रामणी । चतुर्विंशपञ्चविं-
शपट्त्रिंशत्सप्तविंशेषु चतुर्ष्वष्टमेषः । अष्टाविंशमारभ्य त्रयास्त्रिंशान्तेषु पदसु तत्र
तत्र विषकीर्णां लिङ्गविनियोज्या अनारभ्याधीता मन्त्राः । चतुस्त्रिंशपञ्चविं-
शयोः पुरुषमेघः । पट्त्रिंशे शान्तिः । सप्तत्रिंशाष्टविंशेकोनचत्वारिंशेषु प्रव-
यः । चत्वारिंशे च ब्रह्मविद्या ॥

ननु संहिताया आदौ कर्मान्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्र-
तिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाच्चिरपेक्षत्वाच्चेति द्रुमः ॥

प्रकर्षेणाऽङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाऽङ्गविषयत्वमुपदेशस्य
प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्र-
कृतेरतिदिश्यन्ते । अत्र उपदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्र-
मिष्टिः, सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेष्वन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र
सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येण्यङ्गेषु दीक्षणीयादिषु दर्शपोर्णमासेष्टिमापे-
क्षत्वाद् न पूर्वभाविर्त्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं यु-
क्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपाङ्गेषु नास्त्यन्यापेक्षा, तथाप्यग्निस्त्रिव्यपेक्षत्वाद्
आहवनीयाद्यग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वात् पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमास-
विकृतित्वात् परम्परयाग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं युक्त-
म् । दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वादग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेद्
मैवम् । नाधानमात्रेणाऽभ्ययः सिद्ध्यन्ति । किन्तु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चेष्टयो
दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्व-
ऽग्निद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात् पवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वाद्
दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्यम् । ऋग्वेदसामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टि-
र्नाम्नातेति चेत् । बाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरादित्वमुक्तम् ।
कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजु-
र्वेदे समाम्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यापुरोनुवाक्यादप्य
ऋग्वेदे समाम्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भिचिस्वानीयो
यजुर्वेदः । चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम् । तस्मिंश्च
दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ समाम्नाता । तस्यां चेष्टौ, इमे त्वादयो मन्त्राः । तेषां च
मन्त्राणां सामान्यलक्षणं न्यायविस्तराभिधे ग्रन्थे द्वितीयाध्याये प्रथमपादे
द्वाभ्यामधिकरणाभ्यामित्थं विचारितम्—

अहे बुध्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येत्तद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां सामान्यानुं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यत, इति ॥

आधानप्रकरणे इदमाम्नायते-अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य

लक्षणं नास्ति कुतः ? अव्याप्यतिव्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते, वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य त्रिविधरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरेति चेन्मैत्रम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्व गमयति । उरु प्रथा उरु भयस्त्र इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयः शास्त्रछेदनादिस्मारकाः । अग्न आयाहि धीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । ईदृशेष्वन्तर्विजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति । यस्य लक्षणमुच्यते । तस्मात् समाख्यान मन्त्रलक्षणम् ॥

ऋगादिलक्षण पूर्वोत्तरपक्षादाह । न ऋक्सामयजुषां लक्षणं कुर्यात् । लक्ष्मसाङ्क्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रश्नश्चैव इत्यस्त्वसङ्करः* । इदमाम्नायते, अहे बुभ्रियमन्त्र मे गोपाय यमृषमस्रैविदा विदुः ऋचः सामानि यजूंश्चि इति । धीन वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्रैविदाः । ते च य मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं वदन्ति त गोपायेति योजना । त्रिविधानाम् ऋक्सामयजुषां व्यवस्थितलक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अयापकप्रसिद्धेष्वेवेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरूप इति हि वक्तव्यम् । तच्च सङ्कीर्णम् । तथाहि । अग्नये मध्यमानायानुबूश्चि, हविर्धानाभ्यां प्रोक्षमाणाभ्यामनुबूश्चि इत्यादीनि यजूंष्वेदे समाप्तानि । देवो वः सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्यय मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नयजुषा मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्मस्ति । ऋग्यूपत्वेन तद्ब्राह्मणे व्यग्रहणत्वात् । सावित्र्यवेति हि ब्राह्मणम् । एतत् साम गायत्रास्त इति हि प्रतिज्ञाय, हाउ इत्यादिक साम यजुर्वेदे गीतम् । अक्षितमस्यऽच्युतमसि प्राण सक्षितमसि इति त्रीणि यजूंश्चि सामवेदे ममाम्नायन्ते । तस्मान्नाऽस्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धैर्वेनोपेता वृत्तवद्वा मन्त्राः ऋचः । गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिर्वाञ्जितत्वेन प्रश्नश्चैव विदा मन्त्रा यजूंश्चि इति व्यवस्थितलक्षणम् ॥

अथमा पायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् ।

मन्त्रा उरु प्रथमेति-किमदृष्टैकहेतवः ।

याने कृतपुरोडाशमथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनाऽपि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टत, इति ॥

उरुप्रयस्वेत्यप्यं कश्चिन्मन्त्रः । तस्याऽयमर्थः—भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथाकपालेषु प्रसरति इीदृशा मन्त्रा यागप्रयोगे पूजार्थमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति, न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रयत्नलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । उरु प्रयस्वेति पुरोडाशं प्रययतीति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेन्नैतद्युक्तम् । अर्थप्रसादनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं कचिद् व्यभिचरितम् । तथाहि । दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्यामहो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसुभिरामयच्छ दक्षिणादोत सव्यादित्यस्मिन् मन्त्रे धनमाशास्त इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटविशेषस्थापनायाऽऽधारभूतकाष्ठस्थापनं, तच्च ब्राह्मणेन विधीयते । दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या इत्यादीरेतयर्चा दक्षिणस्य द्विविधानस्य मेढीं निहन्तीति । नाऽयं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते । य एतेऽर्थस्मरणाय प्रयोक्तव्या मन्त्राः सन्ति तेषु सर्वेष्टृष्यादिकं वेदितव्यम् । अत एव छन्दोगा ऋष्याद्यवेदने बाधमभिधाय तद्वेदनविधिमामनन्ति । यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्वाणुं वर्छति गतीं वा पथत इत्यादिरवेदने बाधः । तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यादितिवेदनविधिः । तथा कात्यायनाऽऽचार्योऽप्याह । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थविद तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं पुज्यत इति । अस्यास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः काण्वशास्त्रायाः सर्वस्या अपि स्वयम्भुव्रह्मरभ्य पौतिशास्त्रपर्यन्ताः संप्रदायप्रवर्तका ऋषयस्त्रिषु वंशब्राह्मणेषु मन्त्रविशेषेषु स्पष्टमाम्नाताः । काण्वविशेषेषु मन्त्रविशेषेषु चाऽपेक्षितास्तत्तदपि विशेषा ब्राह्मणगताख्यायिकाभिस्तुक्रमणिकादिग्रन्थैश्चावगन्तव्याः । तदज्ञानेऽपि वंशोक्तानामुपीणामवगतत्वादऽवेदनप्रयुक्तो बाधो नास्ति । ऋषिविशेषाणामपि विज्ञाने फलाधिक्यमस्ति । अतः

एव वीर्यवृत्तरं भवतीति कात्यायनवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । छन्दस्तु मन्त्राणाम्
 इमे त्वादीनामनियताक्षरत्वान्नास्त्येव । ये तु यजुषामपि छन्द इच्छन्ति ।
 तैः कात्यायनोक्तसर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमाऽध्यायमभ्यस्य तद्द्वारेण तत्तन्मन्त्र-
 छन्दोऽनुसन्धेयम् । देवता तु मन्त्रप्रतिपाद्या । सा च मन्त्रलिङ्गादवगन्त-
 व्या । येषु मन्त्रेष्वग्नीन्द्रादयश्चेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वग्न्यादीनां देवतात्वं
 विस्पष्टम् । येषु तु मन्त्रेषु पलाशशाखावर्हिर्जुहादयोऽचेतनाः प्रतिपाद्यन्ते
 तेष्वपि शाखादिशब्दाभिधेयास्तत्तद्द्रव्याभिमानिनश्चेतना देवता अवगन्त-
 व्याः । अत एव भगवान् वादरायणो, मृदव्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिष्वचेतनद्रव्येषु
 चेतनोचितन्यापारमुपपादयितुम्, अभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रयामास ।
 एवञ्च सति, इमे त्वादीना मन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदेवता यथोक्तनीत्या सुबोधः ।
 तस्माद्ग्रन्थग्राह्यमीहभिरस्माभिः प्रतिमन्त्रं नोदाह्रियन्ते । विनियोगज्ञानाय
 तु प्रतिमन्त्रं कात्यायनसूत्रवाक्यमुदाह्रियते । मन्त्रार्थज्ञानाय काण्वसम्बन्धि-
 ग्राह्यं तत्र तत्र यथासम्भवमुदाहरामः । तदर्थवबोधदाढ्याय शाखान्तर-
 विषयमप्यापस्तम्बसूत्रं, यौधायनसूत्रं, तैत्तिरीयग्राह्यं च कश्चित्कचिदुदाहरा-
 मः ॥ दर्शयागं चिकीर्षुमावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं कृत्वा ततो दर्शयागा-
 ऽर्थं, ममाग्रे वर्च इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु ममिदाधानरूपमन्त्राधानं कृत्वा वत्सापा-
 करणं कुर्यात् । किमिदं वत्सापकरणमिति चेत् । सन्ति दर्शयागे त्रीणि प्रधान-
 हर्षिणि, आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पयः इति । तत्र प्रतिपदि दधि
 होतुं तस्य दध्नः सपादनायाऽवावस्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं
 प्रातः काले लौकिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह सञ्चरन्तो वत्सा मातृभ्यो-
 ऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणम् । एतच्च कण्ठो महर्षिः स्वकीये ग्राह्ये
 विधातुम् इदं वाक्यं पठति—मं पुं पर्णशासुया वत्सान्पाकरोति इति ।
 तदेतदुपपादयितुम् अर्थादे गायत्रीकृतं गोमारोहणमभिधाय तदाहरणवेलायां
 पक्षिष्वाया गायत्र्याः पक्षविशेषः सोमवल्क्याः पर्णं च भूमावपतत् । तयोस्त्वत-
 रत् पर्णनामकः पर्णाशटशोऽभूत् । अतः सोममम्यन्धाद् गायत्रीसम्बन्धाच्च
 पलाशशतः प्रशस्य इत्यभिधीयते । तं शिथिलमेवमुपसंहरति । पर्णं प्रचिच्छेद्
 गायत्र्या वा गोमम्य वा राशस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम यत्
 तत्र शिथिलं गोमस्य त्यक्तं, तुभ्यात् पर्णशासुया वत्सान्पाकरोतीति ।
 गायत्र्याः सोमाहरणं, रदूथं वै सुपर्णा चेत्यादौ तैत्तिरीयग्राह्यगतानुवाके,

सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीदित्यादौ बह्वचब्राह्मणे च प्रपञ्चितम् । पलाश-
वृक्षस्य सोममन्त्रान्विपर्णादुत्पन्नत्वेन वृक्षजातिषु ब्राह्मणवृक्षतया प्रशस्तत्वात्
तदीयशाखाया वत्सापाकरणं तिचिरिः स्वकीयब्राह्मणेऽपि स्पष्टमित्यमुवाच ।
वृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमुच्छिद्ये-
त् । तस्य पर्णोऽभवत् । तस्य पर्णस्य पर्णत्वं ब्रह्म वै पर्णम् । यत् पर्णशाखाया
वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति इति । नचाऽत्र सोमबल्ल्याः पत्रमात्र-
स्य कथं वृक्षस्य सम्पत्तिरिति विस्मैतव्यम् । विधातुरीश्वरस्याऽचिन्त्यशक्ति-
त्वात् । अन्यथा बीजाद् वृक्ष इत्यत्रापि, क बीजं, कुत्र वा वृक्ष इत्ययं विस्मयः
केन वार्येत । सर्वत्र पर्णेभ्यो वृक्षः प्रसज्येतेत्ययमतिप्रसङ्गोऽपीश्वरसङ्कल्पाभा-
वेन परिहर्तव्यः । स च सङ्कल्पः कार्यैकसमधिगम्यः । तस्माद्वेदार्थं कुतर्कैर्न
चोदनीयम् । तस्याः पर्णवृक्षशाखायास्तेदनेन प्रथममन्त्रं कार्यायनः स्वकीय-
सूत्र इत्थं विनियुक्ते- पर्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेपे त्वेत्यूजं त्वेति वा
छिनत्तीति बोधयोः साकाङ्क्षत्वात् । सन्नपयामीति बोधः इति ॥

अस्याऽयमर्थः ॥ पलाशशाखा शमीशाखा चाऽत्र विकल्पिता । तच्छेदने, इपे
त्वेत्युजं त्वेति चैतौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोरुभयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादपार्थ-
वबोधाय छिनत्तीति पदमन्त्रार्हत्तव्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । इपे त्वेति छेदना-
ऽर्थो मन्त्रः । ऊजं त्वेति सन्नमनाऽर्थो मन्त्रः । सन्नमनमृजकरणम् । तदिदं
पक्षान्तरमिति । अत्र बोधायन उभयवार्तिकयोरेकमन्त्रत्वमाश्रित्य तं मन्त्रं छे-
दने विनियुक्ते- तामाछिनत्तीपे त्वोर्जे त्वेति । आपस्तम्बस्तु तदभिसन्धाय म-
न्त्रभेदपक्षमपि कञ्चिदाश्रित्य विनियोगभेदमाह- सन्नपतः पलाशशाखां शमी-
शाखा वाहरति । इपेत्वं त्वेति तामाच्छिनत्त्यपि वेपे त्वेत्याच्छिनत्त्युजं त्वेति
संनमपत्यनुमाष्टिवेति । सन्नपतः सान्नायनामक दधिरूप हविः कुर्वत इत्यर्थः ॥
काण्वशिष्यास्तु मन्त्रभेद विनियोगभेदं चाश्रित्येत्यमामनन्ति । तामाच्छिन-
त्तीपे त्वेति वृष्टये त्दाह यदिपे त्वेत्यूजं त्वेत्यनुमाष्टिं यद्वृष्ट्या कर्तुं सो जायते तु-
स्मा उ एतदाह तस्मादाहोर्जे त्वेतीति ॥ अस्यायमर्थः ॥ तां पर्णशाखाम्, इपे
त्वेति मन्त्रेणाध्वर्युः साकल्येन छिन्नात् । छेदकालेऽध्वर्युः- इपे त्वेति यद्
वाक्यमाह तद्वक्तव्यं वृष्टिसिद्ध्यर्थम् । अधिकेनादरेण सेवते, ऊजं त्वेतिमन्त्रेण तां
शाखामनुमृज्यात् । अनुमार्जनमानुलोभ्येन तस्यां संलग्नधूल्याद्यपनयनम् ।
यदि प्रभूताया वृष्टेः सकाशाद् ग्रीहियवाद्यभिद्रिष्टेहेतुर्ऊजंशब्दाऽभिधेयः

अथ मंडलं दक्षिणमक्षिहृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानियजूंषि
 भगवान् याज्ञवल्क्योयतः प्रार्पतं विवस्वन्तं वयीमयमर्चिष्मन्तमभि
 ध्यायं क्राण्वीये वाजसनेयके यजुर्वेदाग्नाये सक्तं सखिले सशुक्रियं
 ऋषिदैवतछंदस्यनुक्रमिष्यामो यजुषामनियताक्षरत्वादिकेपांछंदो
 नविद्यते द्रष्टार ऋषयः स्मर्त्तारः परमेष्ठ्यादयो देवतामंत्रांतर्भूता
 अग्न्यादिकाहविर्भाजः स्तुतिभाजोवाऽग्नः शाखोखाशम्पोपवेपक
 पालेष्मोलृण्वलादयश्च प्रतिमाभूता इछंदाः सिगायत्र्यादीन्येतान्य-
 विदित्यायोधीते नुब्रूते जपति जुहोति यजेत याजयेत तस्य ब्रह्मनिवी
 र्यपातयामं भवत्यथांतराश्वगर्तवापयते स्थाणुं वर्छति प्रमीयते वापा-
 पीयान् तवत्यथ विजायमानो योधीते तस्य वीर्यवद्ध योर्ध्वित्तस्य
 वीर्यवत्तरं भवति जपित्वाष्टुत्वेष्टातत्फलेन युज्यते ॥ इषेत्वेत्यादिनमऽ
 उक्तिविधेमेत्यंतं विवस्वानपश्यत्ततः प्रतिकर्मविभागेन प्राप्नोतानु
 सारेण ऋषयो वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमंत्राणा
 भृषिर्देवावा प्राजापत्याः ॥ इषेत्वाशाखानुष्टुब्धिनियोगः कल्पका
 रोक्तऽण्वमर्जेत्रायाययोवायव्यं दिवोव ऽपेंद्रं यजमानस्य शाखाव-
 सोर्वायव्यं यौमातरिश्वनऽउग्राय सोर्वायव्यं देवस्त्वाप्याः कामधुक्
 प्रश्नः साविद्यायुम्नीणिगव्यानीन्द्रस्यं व्रविष्णोपयोगेन ऽहदमानेयं-
 कस्तप्राजापत्यं कर्मणेस्मृशूर्पं प्रत्युष्टं वेराक्षसे उग्रत्वरक्षोघ्नः स
 र्धं प्रभूरमिभूदंधानां विष्णुस्तपऽन उग्रविष्या अपहतः रक्षोघ्नता-
 ण्विष्या देवस्य त्वासावित्रं सर्वत्राऽग्नयेति गोक्तं भूताय त्वाहविः
 स्यः मृगोदः तांगृहाः पृथिव्यास्त्याहव्यं पवित्रे लिङ्गोक्तं भवितुर्देवी
 प्रोक्षिता आपान्यग्ने लिङ्गोक्तं देव्यापपात्राणि जमांस्यदित्याः कृ-
 ण्णाजिर्ममभूतः राक्षसमंत्रिर्ग्रीपोलृण्वलं अग्नेर्हविर्धृत्स्महदमांस
 लंतयिः कृदपि दत्तं वागधिपजगत्तीक्ष्णकृदोयान्ययं रूढः शूर्पं प्रति
 ताहविः पराभूतमपहतः राक्षसे वायुयं देवोयस्तं हृत्वा शृष्टिरुपपयो
 ऽग्नान्नादेयजमानं पेभुः समनियणां कपालान्यग्नेत्राग्नेर्ध्वि-
 पणामिदार्यं दिवः जग्याधिपणां पलं धान्यमसि पण्णाः हविर्मही

नामाज्यं त्वेदोसि वेदयं च संवपामि हविः समापऽआपं जनयत्यै त्वेदं
 हविरिपेत्वा ज्यं धर्मोसि पण्णां पुरोळा शो हारितः राक्षसोऽत्रितायत्रया
 णां चितो दित एरुतः क्रमेणाददं इंद्रस्पस्पर्धः पृथिव्यै पृथिविवेदिर्ब्र
 जं पुरीषं वर्षतु वेदिर्ब्रधानसाविर्वमपाररुमररो आसुरेद्रप्सस्ते वेदि
 र्गायत्रेण ग्रीणि वैष्णवानि सुधमात्रयाणां वेदिः पुराघशः सोपेदय
 चांद्रमसीं त्रिष्टुभं क्षिपत आभिचारिकं मनिशितः स्वोऽनिशिता
 स्तुर्गदित्यै विष्णोर्योक्त्रमूर्जे त्रयाणमाज्यं संवितुरापं तेजोसि-
 धामाज्यं (यस्ते प्राणश्च त्रिष्टुर्भः) ॥ १ ॥

ॐ इमे त्वो । जेत्वा वायवं स्य ॥ देवो बः स वित्तामार्पयतु श्रेष्ठतमाय

समीचीनजलात्मको रसो जायते, तदा प्राणिनामुपकारो भवति । तदर्थमेवा-
 ऽध्वर्युरेतदाह । किमाहेत्याशङ्क्य, तस्मादाहोर्जे त्वेति वाक्येन तदेव स्पष्टीक्रियते
 इति ॥ काण्वाभिमत एव मन्त्रभेदपक्षो जैमिनीयैरपि द्वितीयाध्याये प्रथमपादे
 इत्य निर्णीतः—

इमे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकाऽदृष्टस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः, इति ॥

इमे त्वोर्जे त्वेत्यत्र क्रियापदाभावेनैव प्रथमेति मन्त्रवदर्थस्मारकत्वाभावा-
 द्वादृष्टार्थे सत्येकादृष्टस्य कल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति चेन्मैवम् । काण्व-
 ब्राह्मणे, छिनत्त्यनुमार्ष्टि इति विनियोगभेदश्रवणात्तदनुसारेणैपे त्वा छिनत्ति ऊर्जे
 त्वाऽनुमाज्यीति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यर्थादयस्मारकत्वाद्भिन्नौ मन्त्रौ ॥

अधानयोरर्थोऽभिधीयते । इषु इच्छाया धातुः । इष्यत इति व्युत्पत्त्या किञ्चिन्नेन
 पकारान्तेनेपुशब्देन वृष्टिरभिधीयते । व्रीहियवादिधान्यनिष्पाचिहेतुत्वेन सर्वे
 प्राणिनो वृष्टिभिच्छन्ति । हे पलाशशाखे इष्यमाणायै वृष्ट्यै त्वामाच्छिनत्ति । ऊर्ज
 बलप्राप्तयोरिति धातुः । वृष्टिगतो बलात्मको रसः सर्वान् मनुष्यपश्यादीन्
 बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा, प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति
 व्युत्पत्तिद्वयेन रस ऊर्जशब्देनाभिधीयते । हे पलाशशाखे ! ऊर्जे रसाय त्वाम-
 ऽनुमार्जिम् । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण वा उदात्तः ।

चतुर्थ्येकवचनस्य, अनुदात्तौ सुप्तितावित्यनुदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन, सावे-
काचस्त्वृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वं, तस्मिन्नित्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति पूर्व
इकारोऽनुदात्तः । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरौ यः काऽपि वक्तुं
शक्यते । तथापि, सति शिष्टस्वरो वलीयानिति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त
एव प्रबलः । तथा सति अनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं सम्पन्नम् । त्वाशब्द-
स्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्वमपादादावि-
त्यस्य सूत्रस्याऽनुष्टौ सत्पां, त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादशविधानादयं
शब्दोऽनुदात्तः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति त्वाशब्दस्य स्वरि-
तत्वम् । ऊर्जे त्वेत्यत्रापि यथोक्तीत्या स्वर उन्नेयः । मन्त्रद्वयस्य संहिता-
यामूर्जं इत्युकारस्य, स्वरिताव संहितायामनुदात्तानामिति मचमाभिधायामैक-
श्रुत्यं प्राप्तम् । तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो
भजति । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु स्वरमक्रियोऽनीया । उक्तमन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्यु-
रित्यमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने सम्पादयत्येव । तदाह
नित्तिरिः । इषे त्र्योर्जे त्वेत्याह । इषमेवोर्जे यजमाने दधातीति । न चाऽत्र मत्पक्ष-
विरोध आशङ्कनीयः । अर्थादस्य मन्त्रांसारूपगुणत्वाङ्गीकारात् । भूताऽर्थ-
वादात्त्वाऽङ्गीकारे यदाकदाचिदन्नरसयोर्यत् सम्पादनं तदेतन्मन्त्रफलमित्यव-
गन्तव्यम् ॥

उत्तरमन्त्रस्य विनियोगमाह कात्यायनः ॥ मातृभिर्वत्सान् संछज्य
वत्स शारयोपसृशति वायवस्थोपायव स्थेति चैक इति ॥ कण्वोऽप्याह ॥
सु वत्समुपसृशति । वायवस्थेति ॥ एतावानेव कण्वाऽभिमतो मन्त्रः ।
उपायुपसृजेत्ययम् उत्तरभागस्तिचिरेरभिमतः । तस्मादेक इत्यन्यदीयमत-
त्वेन कात्यायन उदाजहार । तित्तिर्वभिर्मानं विनियोगमाह वाचायनः ॥ तथा
वत्सानपाकरोति वायव स्थोपायव स्थेति इति ॥ तत्रोत्तरभाग कण्वो निराच-
नार । उपायुप स्थेत्युद्धेक आहुस्तद् नुष्ट्रियेतेति । वा गतिगन्धनपोरिति धातुः ।
वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । हे वत्सा यूयं वायवः स्य, मातृभ्यः
ससाशाद् अन्यत्र गन्तारो भवत । सह मातृभिर्गमने सति सापो दोहो न लभ्य-
त इत्यभिप्रायः । अथवा, वायुमाह्वयाद् वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः
पादमक्षान्निष्टीवनादिभिरुपहता भूमिं शोधयित्वा पुनाति, एवं वत्सा अप्यनु-
पगन्तेतन्मृगोमपादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद् वायुमाह्वयम् ॥ सोऽप-

कर्मणे ॥ १ ॥ आप्यायध्व । मघ्न्या इंद्रायभागं प्रजावतीरनमीवा

मभिप्रायः कण्वेन प्रदर्शितः । वायव स्थेत्ययं वाव वायुर्योऽयं पवत इत्या-
दिवाक्येनाम्नातः । अथवा मनुष्याणामिव पशूनां स्वनिशासाय गृहनिर्माण-
सामर्थ्याभावाच्चिरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्य
चान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । स च वायुरेतान् पशून् स्वकीयावयवानिव पाल-
यतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । तथाविधपालनायपशून् वायवे समर्पयितुं वायु-
रूपत्वमापाद्य, वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्तते । सोऽयमभिप्रायस्तिचिरिणाम्नातः ।
वायव स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ।
पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । तेन वायुरूपत्वमुच्यते । अथ वा
तृणभक्षणपाऽऽहेति । तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायङ्काले वायुवद्वेगेन यजमान-
गृहे समागमनाय पशून् भर्कषणाकारयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । अयमभिप्रा-
यस्तिचिरिणैवाम्नातः । म वा एनानेतदाकरोति, यदाह वायव स्थेति च ॥

कात्यायनः ॥ देवो व इति मानूणामेकां व्याकृत्येन्द्रं भवति । महेन्द्रं वेति । अत्र
पूर्वमन्त्रविनियोगसूत्रवाक्याच्छाख्योपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । ततोऽयमर्थः
संप्रत्येते । वत्सनां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये गामेकां व्याकृत्य पृथ-
क्कृत्य, देवो व इति मन्त्रेण शाख्योपस्पृशेत् । तथा सति गोसंवन्धिदधिरूपं
हविरेन्द्रं महेन्द्रं वा भवति । एतदेवाभिप्रेत्यापस्तम्ब आह, इन्द्रं निममेष्टुपलक्ष-
येदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रयाजिन इति । तत्रोभयविधयजमानविवेकं तिचिरिर्दर्शय-
ति । नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत् । त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवा ग्रामणी राजन्य-
स्तेषां महेन्द्रो देवतेति ॥

मन्त्रपाठस्तु ॥ देवो वः मविता मार्षयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । आप्यायध्वमघ्न्या
इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः । मा वस्तेन ईशत् माघशशसो ध्रुवा
अस्मिन् गोपती स्यात् वहीरिति ॥ द्योतनार्थस्य दीव्यतिधातोर्देव इति रूपम् ।
पू मेरण इति धातोः सवितेति । सोऽयं सविता देवः स्वव्यापारे मेरकः पर-
मेश्वरः, हे गावो ! युष्मान् मार्षयतु प्रभृतृणपयसोपेतमरण्यदेशं गमयतु । किमर्थं
श्रेष्ठतमाय कर्मणे । कर्म हि चतुर्विधम्, अमशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोक-
विरुद्धं वयवन्धर्चौर्यादिकमप्रशस्तं, लौकिकैः श्लाघनीयं दन्धुवर्गपोपणादिकं
प्रशस्तं, स्मृतिभिः श्लाघनीयं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठं, वेदैः श्लाघनीयं यज्ञरूपं

ऽअयध्माः ॥ मावस्तेनऽईशतमाघशस्तः ॥ २ ॥ ध्रुवाऽअस्मि । नगो-
पतौ स्यातबुद्धीः ॥ यजमानस्य पशून्पाद्भिर्वसोः पवित्रमसि ॥ ३ ॥

कर्म श्रेष्ठतममिति तद्विवेकः ॥ १ ॥ हे अग्न्याः गावः । गोवधस्योपपातक-
रूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अग्न्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रदेव-
तामुद्दिश्य संपादयिष्यमाणदधिहेतुभूतं क्षीरम्, आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् ।
सर्वास्वपि गोषु प्रभूतं कुरुत । स्फायी ध्यायी वृद्धाविति धातुः । वो युष्मान-
ऽपहर्तु स्तेनश्चोरो मेशत, ईश्वरः = समर्थो मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावती-
वर्धयत्वाः । अनमीवाः, अम् रोग इति धातुः, क्रिमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः ।
अयध्माः क्षयव्याध्यादिभेदरोगरहिताः । अघशस्तः । अघेन तीव्रपापेन भक्षणा-
दिना, क्षमो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईसको भूत् ॥ २ ॥ किञ्च, यूयं गोपतौ
गरां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकाः, बुद्धीः = बहुविधाः स्यात्
भवत ॥ नन्वध्यापकाः श्रेष्ठतमय कर्मण इत्येतावत् एव प्रथमकर्ण्डकां समा-
पयन्ति । आप्यायध्वमित्यादिना तु द्वितीयां कर्ण्डकाम् आरभन्ते । तयोर्भिन्न-
खण्डकयोरेकमन्त्रत्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति चेत् । नाऽयं दोषः । माणवकाना-
मावर्तनसौकर्याय खण्डकाविच्छेदस्य "बुद्धिमद्भिस्थ्यापकैः कल्पितत्वात् ।
यथा बह्वचानां तत्र तत्र सूक्तमध्येऽपि वर्गविच्छेदः कल्पितः । यथा वा तैत्तिरी-
यकाणां वारयमध्येऽपि पञ्चाशत्पदसंख्यया विच्छेद आहृतिः सौकर्याय कै-
ल्प्यते । तद्वद् नाऽप्यवगन्तव्यम् । कण्वस्तेतस्य मन्त्रस्य विनियोगं मन्त्रभागानां
व्याख्यानं च विवक्षित्वेत्थं पठति ॥ अप धेनुमुपस्पृशति, देवो वः सविता मा-
पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण इति ॥ सोऽयं विनियोगः । सविता वै देवानां प्रसविता ।
सवितामृता यज्ञं मुंयस्त्रिभिः प्रथमभागव्याख्यानम् ॥ श्रेष्ठतमाय कर्मण इति
यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञाय हितस्तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति द्वितीय-
भागव्याख्यानम् ॥ आप्यायध्वमध्या इन्द्राय भागमिति । न यथैवाहो देव-
तायै हविर्ब्रह्मादिशत्यूयमैवेतेनुताया आदिशति यदाह इन्द्राय भागमिति
तृतीयभागव्याख्यानम् ॥ प्रजावतीरुमीना अपध्मा इति ॥ नाऽत्र तिस्रोहितमिवा-
ऽस्तीति चतुर्थभागव्याख्यानम् ॥ मावस्तेन ईशत माऽयशस्त इति । मावः कुश्चनु-
नाष्टा ईशतेऽप्येतद्वाहति प्रथमभागव्याख्यानम् ॥ नाष्टा नाशकारिण्य इत्य-
र्थः । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बुद्धीरित्यनपकर्मिण्यः । अस्मिन् यजमाने

द्यौरसि । पृथिव्यंसिमात्तिरिद्वनोद्यमोसि ॥ विद्वधाः पर-

बृहद्यः स्यातेत्येवैतदाहेति पृष्ठभागव्याख्यानम् ॥ कात्यायनः ॥ यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छास्त्रामुपगृहतीति ॥ हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून्रण्ये सञ्चरतश्चोर-
न्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष । यद्यप्यचेतना शास्त्रा तथापि तदभिमानिनीं देव-
तामुद्दिश्यैवमभिधातुं शक्यते । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्र-
दृष्ट्या विष्णुसन्निधिमाभिप्रेत्य तं विष्णुं सम्बोधनाऽऽवाहनादीन् षोडशोपचा-
राननुतिष्ठन्ति, तद्वदनया शाखादेवतया रक्षितत्वादेव गावो निरुपद्रवाः
सत्यः सायङ्काले पुनः समागच्छन्ति । सोऽयमर्थस्तित्तिरिणा समाप्नातः ॥
यजमानस्य पशून् पाहीत्याह, पशूनां गोपीधाय । तस्मात् सायं पशव उप-
समावर्तन्त इति ॥ कण्ठेनाऽपि विनियोगपुरःसरं मन्त्राभिप्राय आम्नायते ॥
अथाऽऽहवनीयागारस्य, गार्हपत्यागारस्य वा पूर्वार्धं उपगृहति । यजमानस्य
पशून् पाहीति । ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् गुप्तये पुरिददातीति ॥ एतद्ब्रह्मणैव
एतेन मन्त्रेणैव, रक्षार्थं शास्त्राभिमानिदेवतार्थं समर्पयतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ त्रिवृद्वेति ॥ असीति मन्त्र-
पाठस्य शेषः । हे दर्भमय पवित्र, वसोरिन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रमसि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां वध्नीयात् । द्वौ
कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमित्युच्यते । तदेतद्विस्पष्टं तित्तिरिणा समाप्नातम् ॥
त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । त्रिवृद्वै माणाः । त्रिवृत्तमेव प्राणं मध्य-
तो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । सासात्पवित्रं दर्भा इति ॥
आपस्तम्बोऽपि विस्पष्टमेतदबोचत् ॥ त्रिवृदर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्र-
मसीति शाखायां शिथिलमग्नजति मूले मूलान्यग्रेऽग्राणि, न ग्रन्थिं करोती-
ति ॥ काण्ठेन तु मन्त्र एवं व्याख्यातः । तस्यां एव पवित्रं करोति, वसोः
पवित्रमसीत्येतावतैव, यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीत्येवैतदाहेति ॥ तस्या
एव पलाशशाखाया एव सम्प्रन्धि एतावतैव पदत्रयरूपेण मन्त्रेणैव यज्ञशब्देन
तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥ इति श्रीसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां प्रथमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः १,
प्रथमेऽनुवाके पलाशशाखामयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये दोहन्

मेणधाम्ना ॥ १ ॥ दृष्ट्वुमाह्वयति यज्ञपतिर्हर्षित् ॥ वसोऽप-

प्रयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति ।
यस्यां स्थाल्यां दुग्ध क्षीरं प्रक्षिप्यते तस्याः स्वीकारार्थोऽयं मन्त्रः ॥ तत्पाठ-
स्तु ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति ॥ हे स्थालि मृज्जलान्यां निष्पन्ना त्वं जलहेतुवृष्टि-
प्रदयुलोकरूपाऽसि । युसंवन्धात्तद्रूपत्वमस्या उपवर्ण्यते । तथा पृथिव्याः सका-
शादुद्घृततया भृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपा त्वम् । इममेवाभिप्रायं तित्तिरिर्वि-
स्पष्टयति । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च ह्येषा पृथिव्याश्च संभृता यदुत्से-
त्येवमाहेति ॥ कात्यायनः ॥ मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति ॥ तमेव विनियोगमा-
पस्तम्बः स्पष्टीचकार—गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारादिरुक्ता मातरिश्वनो धर्मोऽसीति
तेषु कुम्भीमधिश्रयतीति ॥ तत्पाठस्तु ॥ मातरिश्वनो धर्मोऽसि विश्वधाः परमेण
धाम्ना दृढस्वमादार्मांते यज्ञपतिर्दार्पित इति ॥ मातर्पन्तरिक्षे वनसिति नि द्वांसव-
चेष्टा करोतीति मातरिश्वा वायुः । घृ क्षरणदीप्योरिति धातुः । धर्मो दीपकः ।
अन्तरिक्षलोकः संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपिकोऽभिव्यञ्जको भवति । हे कुम्भ
तयोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुमंचारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोर-
भिव्यञ्जकोऽसि । एतदेवाभिप्रेत्य तित्तिरिराह ॥ मातरिश्वनो धर्मोऽसीत्याह ।
अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो धर्मः । एषा लोकानां विधृत्या इति ॥ पूर्वमन्त्रे द्यौ-
रसि पृथिव्यसीति लोकद्वयरूपत्वं कुम्भस्योक्तम् । अत्र तु मातरिश्वनो धर्मो-
ऽमीत्यन्तरिक्षलोकत्वमुच्यते । तस्मादेषां प्रयाणां लोकानां स्वात्मनि विशेषेण
धारणाय कुम्भः शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च, परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुक्षीरधार-
णसामर्थ्येण तेजसा विश्वधाः सर्वजगद्धारकटाष्टिरूपोऽयं कुम्भः । अनेन
कुम्भेन घृत क्षीरामिन्द्रोद्देशेन हुतं सदादित्यद्वारेण वृष्टिः संपद्यते । तथाच
स्मर्यते । अगो पास्ताऽऽहुतिः सम्पगादित्यमुषतिष्ठते * आदित्याज्जायते
वृष्टिर्द्वैतेन ननः प्रजा इति । वृष्टिरूपेण निम्नधारकत्वं तित्तिरिणा समान्ना-
तम् ॥ निम्नधाया ओसि परमेण धाम्नेत्याह । वृष्टिर्वै विश्वधाया वृष्टिमेवावबुध्य
इति ॥ १ ॥ हे कुम्भ दृढस्य त्वद्विष्टस्य क्षीरस्य गहनं वारयितुं ह्यो भव ।
अन्यथा भग्नस्य तत्र छिद्रेण क्षीरं गच्छेत् । दृढं दृढि-दृढाविति धातुर्यथापि
दृढार्पणेष्वपि दाढ्यं सति भद्रामारेण धिरमवस्थानाद्, दाढ्यं नाम कालग्रीड-
न्यं भवति । निश्च, तथा, हे कुम्भ, मा हाः, वृष्टिलो मा भव । ह, कौटिल्ये

वित्रमसिशतधारंवसोःपवित्रमसिहस्रधारं ॥ २ ॥ देवस्त्वा ।
सवितापुनातृवसोःपवित्रेणशतधारेण ॥ सुपुत्राकामधुचः ॥ ३ ॥
साविश्वायुः । साविश्चर्मसाविश्वायाः ॥ इंद्रस्यत्वाभागः

इति धातुः । यदि कुम्भः कुटिलो भवेत् तदानीमवाङ्मुखे तिर्यङ्मुखे वा
सति तत्र स्थितं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चोच्यते ।
तदाह तित्तिरिः ॥ दृष्ट्व्य मा हारित्याह । धृत्या इति ॥ किञ्च, ते यज्ञपतिस्त्व-
त्सम्बन्धी यजमानो मा हर्षीति । कुटिलो मा भूत् । त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्या-
ऽस्कन्दनेन अनुष्ठानाऽविघ्न एव यजमानस्याऽकौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दा-
र्ढ्येन कौटिल्याभावेन च भविष्यति ॥ कात्यायनः ॥ वसोः पवित्रमिति पवित्र-
मस्यां करोत्युदग्येति । अस्यां कुम्भ्यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामा-
न्यतः प्राप्तमिति निद्वयत्कृत्वोदगग्रत्वविकल्प उच्यते । तच्च प्रागग्रत्वं बौधायनो
दर्शयति ॥ तस्यां प्राचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधातीति ॥

आपस्तम्बस्तु सायंदोहमातर्दोहमेदेन प्रागग्रत्वोदगग्रत्वयोर्व्यवस्थामभिप्रेत्याह ॥
तस्यां प्रागग्रं शाखापवित्रमत्पादधात्युदग्रमातरिति । एवमेवाभिप्रायं तित्ति-
रिर्विशदयति ॥ प्रावसायमधिनिदधाति तिर्यक्मातरिति ॥ पाठस्तु ॥ वसोः
पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारमिति ॥ हे शाखापवित्र वसो-
रिन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः पवित्रं शोधकमसि । पवित्रेण ध्ययधाने
सति क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिगृह्यमानत्वात् पवि-
त्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । नच क्षीरमप्येवं प्रतिगृह्यन् इति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः
पवित्रच्छिद्रैः कुम्भ्यां पतन्तीनां क्षीरधारणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावा-
बोधकत्वमादर्तुं, वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वे-
त्यासिच्यमाने जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण
शतधारेण सुप्तेति ॥ दोहनादूर्ध्वं कुम्भ्यां सिच्यमान हे क्षीर! त्वां मेरको देवः
पूर्वोक्तनीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण पुनातु शोधयतु । सुप्तेति पवित्र-
विशेषणम् । सुपुं पुनातीति सुपूः । तस्य तृतीया सुप्ता ॥ कात्यायनः ॥
कामधुस इति मश इति ॥ एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं मत्पन्यः पृच्छेत् ।
हे दोग्धः । विंयमानानां गवां मध्ये कां गामधुसो दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

कात्यायनः ॥ मोक्ते, सा विश्वापुरित्याहेति ॥ पूर्वोक्ते मश्रे मप्रा मोक्ते सति

सोमेनातनक्मिष्विष्णोर्हव्यं रश्मस्व ॥ ४ ॥

सा विश्वायुरिति मन्त्रेणोत्तरं दोग्धा ब्रूयात् । तस्य मन्त्रस्याऽयमर्थः । या
गौर्मया दुग्धा त्वया च पृष्टा सा गौर्विश्वायुः—शब्देनाभिधीयते । विश्वमायु-
र्यस्या इति विग्रहः । यजमानस्य संपूर्णमायुः प्रपच्छतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
एवमितरे उत्तराभ्यामिति ॥ यथा सा गौः प्रथमा पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये
गावौ तच्चदोहनादूर्ध्वं कामयुस इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा पुरुषोऽप्युत्तरा-
भ्या, सा विश्वकर्मा, सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेणोत्तरं ब्रूयात् । या
द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मेत्युत्तरम् । क्षीरदधिनवनीताज्यैः साध्यानि
विश्यानि सर्वाणि कर्माणि यस्या गोः सन्ति सा गौर्विश्वकर्मा । या तृतीया
गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधाया इति तत्प्रश्नस्योत्तरम् । जुधाञ् धारणपोषण-
योरिति धातुः । क्षीरदध्यादिहविर्भुज इन्द्रादिदेवान् विश्वान् सर्वान् दधा-
ति पुण्यातीति विश्वधायाः । यद्वा, धेद् पान इति धातुः । विश्वान् सर्वान्
इन्द्रदीन् हव्यं क्षीररूपं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ कात्यायनः ॥
उद्रास्यातनक्ति प्राग्भुतशेषेणन्द्रस्य त्वेतीति ॥ कथितं क्षीरपयोः साकाशाद् बहि रु-
द्रास्य मन्दोष्णे क्षीरे सायकालीनाग्निहोत्रानन्तरवर्तिना यवागूशेषेण दधिनिष्प-
त्त्यर्थात्तन्त्रं कुर्यात् । यवागूशेषस्यातन्त्रसाधनत्वमापस्तम्बः स्पष्टमाह ॥
अमारास्वायाः राज्याः स्वयं यजमानो यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्नि-
होत्रोच्छेषेण आतन्त्रार्थं निदधातीति ॥ तिच्चिरिणाऽप्याम्नातम् ॥ अग्निहो-
त्रोच्छेषेणाऽभ्यातनक्ति यज्ञस्य सन्तत्या इति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य त्वा भा-
गः सोमेनातनक्मीति ॥ हे क्षीर इन्द्रस्य भागं त्वां सोमवल्लीरसेनाऽऽतनक्मि ।
अञ्जतिधातुः कठिनीकरणार्थः । दधिनिष्पत्तये कठिनीकरोमीत्यर्थः । यद्यप्य-
त्रातन्त्रहेतुर्वागूशेषो, न तु सोमस्तथापि मनोभावनया तस्य सोमत्वं सं-
पद्यते । यथा कश्चित् पुरुष आनुकूल्येन भावितो बन्धुर्भवति, भातिकूल्येन भा-
वितः शत्रुर्भवति । यथा वा भक्ष्यं भोज्यं च विपवत्त्वेन भावितं व्रमनं करोति ।
अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद् बन्धुर्भवति । तदुक्तं वासिष्ठुरामायणे, बन्धु-
त्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः * विपाऽमृतहोत्रे स्थितिर्भाव-
नियन्त्रीति । तथात्राऽपि यवागूशेषस्य भावनया सोमत्वम् । तदेतत् तिच्चि-
रिणा समाप्नातम् ॥ सोमेन त्यातनवतीन्द्राय दधीत्याह सोममेवैतत् करोतीति ॥

अग्नेर्ब्रतपते । व्रतंचरिष्यामि तच्छंकेयं नन्मेराध्यतां ॥ इदमह-

एतावता प्रयासेन सोमसम्पादने प्रयोजनं च तेनैवाम्नातम् ॥ यो वै सोमं
भक्षयित्वा संवत्सरं सोमं न पिबति पुनर्भक्ष्यस्य सोमपीथो भवति सोमः
सलु वै सान्नाय्यम् । य एवं विद्वान् सान्नाय्यं पिबति अपुनर्भक्ष्यस्य सोमपीथो
भवतीति मन्त्रगनस्येन्द्रसम्बन्धकथनस्य सोमत्वकथनस्य च तात्पर्यं काण्वेना-
ऽऽम्नातम् ॥ स आतनक्तीन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनन्मीति । स युथैवाद्दौ
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया आदिशति । यदाहेन्द्रस्य त्वा भा-
गमिति सोमेनातनन्मीति स्वद्वयत्येवैनमिति ॥ कात्यायनः ॥ सोदकेनापि दधा-
त्यमृन्मयेन विष्णो हव्यमितीति ॥ रक्षस्वेति मन्त्रशेषः । सर्वत्र सृष्टौ पालने
संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिदेवताः । अतो विष्णुं संबोध्य हवि-
षो रक्षा प्रार्थयते । पिधानपात्रस्योदकयुक्तस्याभिप्रायः काण्वेनाम्नातः ॥ उ-
दन्वृता कंसेन वा चममेन वाऽमृन्मयेनाऽपि दधाति । वृजो वा आपो वृजमे-
वास्यै तदुपगृह्णादभिगोभारं करोतीति ॥ अमृन्मयेनेत्यस्य मृन्मयवर्जनस्या-
ऽभिप्रायस्ति त्तिरिणा समाम्नातः ॥ न मृन्मयेनाऽपि दध्यात् । यन्मृन्मयेनाऽपि-
दध्यात् पितृदेवस्य स्यात् । अयस्वात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपि दधाति ।
तद्धि सदेवम् उदन्वृद्धवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षामपहत्या इति ॥ ४ ॥
इति प्रथमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीये दोहनमन्त्रा उक्ताः । तृतीये हविर्वापनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का-
त्यायनः ॥ अपरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपे-
त्यग्रे व्रतपत इदमहमिति वेति ॥ तयोर्मन्त्रयोः प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने व्रत-
पते व्रतं चरिष्यामि तच्छंकेयं नन्मे राध्यतां भिति ॥ व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः
पते ! पालक, हे अग्ने ! त्वदनुष्ठया व्रतं चरिष्यामि कर्माऽनुष्ठास्यामि । तच्छं-
केयं तत्कर्माऽनुष्ठातुं त्वत्प्रमादाच्छक्तो भूयासम् । तन्मे राध्यतां मदीयं नत्
कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं साध्यताम् । एतस्य मन्त्रणस्य तात्पर्यं काण्वेना-
म्नातम् ॥ सु आहवनीयमीक्षमाणो व्रतमुपेत्यग्ने व्रतपत इति व्रतं चरिष्यामि
तच्छंकेयं तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतद् व्रतं चरिष्यन्
ग्राह तुस्मै निवेदयति, तच्छंकेयं तन्मे राध्यतामिति ॥ नात्र तिस्रोहितमित्रास्ती-
ति । तित्तिरिष्याप्येतदाम्नातम् । व्रतेन मेभ्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्-

मनृतात्मस्यमुपैमि ॥ १ ॥ कस्त्वा । युनक्तिस्तत्वायुनक्ति कस्मै-

व्रतमुपेय्य ब्रूपादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ए-
 तं प्रति प्रोच्य व्रतमालमत इति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ इदमहमनृतात् सत्य-
 मुपैमीति ॥ अनृतं यनुप्यजन्म । शीघ्राविनाशित्वात् । यथा बोधभाषेण शीघ्रं
 निरर्तमानाः स्वप्नजादयोऽनृता इत्युच्यन्ते, तद्वत् । सत्यं देवजन्म । बहुकाल-
 स्थापित्वात् । यथा जागरणजादयस्तद्वत् । अहं यजमानोऽस्मादनृतात्म-
 नुप्यजन्मन ऋतस्य सत्यदेवताशरीरमुपैमि प्राप्नोमि । तत् सत्यमनुष्ठीयमानकर्म-
 रूपेण भूतसप्तमिति मन्वान, इदमिति विशिनष्टि । सत्यानृतयोर्देवमानुषजन्मपर-
 त्वं मत्वा तैत्तिरीयः काश्चिन्मन्त्रं स्वयमेव व्याचष्टे ॥ अनृतात् सत्यमुपैमि
 कं० धानुपाद् देव्यमुपैमि । देवो वाचं धञ्जामीति ॥ कण्वेनाप्ययमर्थ आम्नातः ॥ द्वि-
 यं वा इदं, न तृतीयमस्ति, मत्स्यं चैवानृतं च । सत्यं देवान्नृतं यनुप्यात् स ब्रू-
 पेयादिदुमहमनृतात् सत्यमुपैमीति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपायत इति ॥
 अथवा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्रहीतव्ये । नानृतं वदेदित्यनृतादनिषेधस्य
 कर्मकरणे श्रुतत्वात् । अनृतवदनादुद्गत्याऽहमिदं सत्यवदनं प्राप्नोमीति मन्वा-
 ऽर्थः । अत एव कात्यायनः, इदमहमिति वा सत्यवादीति व्रतोपायनं विधाय
 पश्चादेवमाह ॥ अतः कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनमिति ॥ यतः सत्यवादी व्रतमु-
 पेयसात् अतः कारणत्वं तदुत्तरे कर्मकाले यत् सत्यवदनं तत् कर्माङ्गमि-
 त्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तप्रकारेण व्रतमुपेत्य ततो ब्रह्मररणं कृत्वा तेन ब्रह्मणाऽनु-
 शातो यज्ञपानमोक्षणार्थमपां प्रणयनं कुर्यात् ॥ तदाह कात्यायनः ॥ ब्रह्मक्षपः
 प्रणेत्यामि यजमानरात्रं यच्छेत्याहानुशात उत्तरेणाद्वचनीयः सम्मति निदधा-
 ति कस्त्वा युनक्तीति ॥ पाठस्तु ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा
 युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्रं मयुज्जानोऽध्वर्युर्धृश्वारम्भकर्मोत्पन्नः
 कर्तुन्मपवनीय मजापनेर्धृक्कर्तुं मदनोचरस्त्वाभ्यां मन्त्ररात्राभ्यां प्रतिपा-
 दयति । मणीगानापथा धारकः हे पात्र ! त्वां कः पुरुषो युनक्ति । आहवनीय-
 स्योत्तरमागं स्थापयतीति मदनः । तच्छब्दः मगिद्धार्थमाची । मयं पु वेदेषु
 नगन्तिर्वाहकत्वेन मगिद्धो यः मजापनिरस्ति स एव परमेश्वरो, हे पात्र ! त्वां
 युनक्तीत्युत्तरम् । पुनरपि कर्म मयोजनाय त्वां युनक्तीति मदनः । तस्मै मजा-
 पने नः नीत्यर्थं त्वां युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्मणा परमेश्वरमीत्यर्थं मगाद्-

त्वायुनक्ति तस्मै त्वायुनक्ति ॥ कर्मणे वाचि पायवां ॥ २ ॥ प्रत्युष्टः

गीतस्त्रिजुनं भति भगवतोक्तम् । सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः *
मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् * यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि
ददासि यत् * यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति च । ब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् * ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेति
च । तस्य मन्त्रस्य प्रजापतित्वेन व्याख्यानं कण्वेनाप्याम्नायते ॥ स प्रणय-
ति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ती-
ति । एताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञस्तद्व
प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं युनक्तीति ॥ व्याहृतियुक्ताश्चतस्रो मन्त्रवाक्यरूपास्तासु
किञ्चन्दत्तच्छब्दाभ्यां साधारणवाचिभ्यामेव देवता व्यवह्रियते । न त्वीदृगुण-
युक्ता नामविशेषेणानेनोपेतेति विस्पष्टं निःशेषेणोच्यते । तस्मादेवानामनिरुक्त-
त्वम् । एताभिर्व्याहृतिभिः प्रणयतीत्यन्वयः । व्याहृतयो यद्गदानिरुक्तास्तद्व
प्रजापतिरग्न्यनिरुक्तः । चतुर्मुखाद्यवतारस्वीकारात् पूर्वं सर्वजगत्कारणभूतः
प्रजापतिरीदृश इति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव बृहदारण्यके सृष्टेः पुरा
प्रजापतिरूपस्यास्पष्टत्वमाम्नातम् । तद्वदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियेतेति । यदा भूतभौतिकरूपमर्बजगद्विषयनामरूपाकारेण प्रजापतिस्व-
रूपं व्याकृतं विस्पष्टं भवति । तदानीं यज्ञरूपेणापि व्याक्रियते तत् । तथा सत्ये-
तदेनेन मन्त्रेण प्रजापतिरूपमेव यज्ञं युनक्ति अनुतिष्ठति ॥ तित्तिरिणाऽप्येत-
देवाम्नातम् ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तीत्याह । प्रजापतिर्वैकः प्रजापतिनै-
वेन युनक्तीति ॥ अनन्तरभाषी प्रयोगः कण्वेनैवमाम्नातः ॥ पुरिस्तीर्य द्वन्द्व-
पात्राण्युपसादयत्यग्निहोत्रहवर्णी च शूर्पं च स्फुर्यं च कपालानि च शम्पां च
कृष्णाजिनं चोलूखलमुम्ले हपदुपले तदुश दशशस्त्रा वै विराड् निराड् वै सलु वै
यज्ञो विराजमेवैतद्यज्ञमभिसंपादयतीति ॥ तित्तिरिणाप्येवमाभ्याय, यज्ञायुधानि
सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवैतद्वराति यदेकमेकं सम्भरेभि विदेवत्या-
नि स्तुर्वेव सह सर्वाणि मानुषाणि द्वे द्वे सम्भरति । याज्यानुवाक्ययोरेवं रूपं
करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दशयज्ञायुधानि वेदमुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फुर्यं च
कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्पां चोलूखलं च
मुसलं च हपचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति ॥ कात्यायनः ॥ कर्मणे

रक्षः । प्रत्युष्टाऽअरातयोनिष्टं रक्षोनिष्टं प्राऽअरातयः ॥ उर्व-
तरिक्षमन्वेमि ॥ ३ ॥ धूरमि । धूर्वधूर्वतिर्धूर्वतयोस्मान्धूर्वन्ति ॥ धूर्व-

वामिति शूर्वाग्निहोत्रहवण्यादायेति ॥ पाठस्तु ॥ कर्मणे वां वेषाय वामिति ॥
हे अग्निहोत्रहवणि, हे शूर्प, वां युवां कर्मणे कर्मार्थमादद इति शेषः । विप्लु-
व्याप्ताविति धातुः । वेपो व्याप्तिः । शूर्पोचितकर्मसु व्याप्यर्थं वां युवामहमा-
ददे । शक्तेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पूषककरणं प्रोक्षणाद्युदकधारणमि-
त्येवमादयोऽग्निहोत्रहवण्यारचितव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुख्यले व्रीहि-
प्रक्षेपः, पुनरुद्धरणं चेत्यादयः, शूर्पोचितव्यापाराः ॥ काण्वेनैतन्मन्त्रव्या-
ख्यानमाम्नायते ॥ सोऽग्निहोत्रहवर्णां च शूर्पं चादत्ते । कर्मणे वां वेषाय
वामिति । यज्ञो वै कर्म यज्ञाय वामित्येवैतदाह । वेषाय वामिति । वेष्टेष्टीव द्विप-
क्षमिति ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति खेति ॥ पाठस्तु ॥
प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातय इति ॥ उप दा-
ह इति धातुः, रा दान इति धातुः । हविषो दक्षिणाया वादानं रातिः । तस्याः
प्रतिग्रन्थका अरातयस्ते च प्रत्युष्टाः मत्पेकं दग्धाः । तप सन्ताप इति धातुः ।
शूर्पादौ निगूढं रसो निष्टप्तं निःक्षेपेण मन्त्रमम्, अरातयश्च निष्टप्ताः । अन-
योर्मन्त्रयोर्विकल्पः कण्वेनाम्नातः । स प्रतपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरा-
तय इति वा, निष्टप्तः रक्षो निष्टप्ता अरातय इति वेति । पुनरापि, देवा ह वै यज्ञं
तन्नाना अमुररक्षमामामद्गाद् निमषाश्चक्रुरित्यादिना मन्त्रतात्पर्यमाम्नातम् ॥
कात्यायनः ॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति ॥ अन्वेमीति मन्त्रशेषः । उर विस्ती-
र्णमन्त्रिणमवकाशमन्वेमि अनुष्ठस्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोः पृथो-
रवस्थितं रक्षो मन्त्रेणानेन निराक्रियते ॥ तमेतमभिप्रायं कण्व आह ॥ उर्व-
न्तरिक्षमन्वेमीति प्रतान्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरति । ययाऽयं पुरुष उभयतः ।
पार्श्वोऽन्तो ब्रह्मर्षेणैतदुभयमनाष्टमन्त्ररिसं कुन्त इति ॥ ब्रह्मणैव=मन्त्रेणैव । ए-
तदुभयं दृश्यमानं पार्श्वद्वयगतमन्त्ररिसमनाष्टं नाशकरसोराहितं कुरत इत्य-
र्थः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ श्रपणस्य पश्चादनास्तपृति, समाङ्गि धूरमीति धू-
रभिर्मदनामिति ॥ श्रपणस्य सुरोडाशपाकहेतोर्गाईपत्यस्य पश्चादनः शक-
टं धीदिपुक्तं तिष्ठति । तत्र समाङ्गि मयीनीनक्रत्ताऽङ्गोपेतं, तस्य धुरं धयी-
वर्दनहनपोग्यं युगनदेशं, धूरमीति मन्त्रेण स्पृशेदित्यर्थः । वेषायनोऽप्याह ॥

संयेत्यधूर्वाभः ॥ ४ ॥ देवानामसि । सस्नितमं च हितमं पमितमं जुष्टं-

जयनेन गार्हपत्यमग्निष्टमनो भवति तस्यैवोत्तरां धुरमभिमृशति धूरसीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥ अर्बन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति अपरेण गार्हपत्यं प्रागीपमुदगीयं वाऽनद्वाहयुगं शकटमवास्थितं भवति ब्रीहिमद् यवमद्वा धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशत्युत्तरां वेति ॥ पाठस्तु ॥ धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इति ॥ ब्रीहिरूपहविर्धारकः शकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्द्धनप्रदेशे कश्चिद्विस्तरोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति । तं मार्ययते । तुर्वीं सुर्वीं दुर्वीं धूर्वीं हिसार्था इति घातुः । हे बहे, त्वं धूरसि हिसकोऽग्नि तस्माद् धूर्वन्तं हिसन्तं पाप्मानं धूर्वं विनाशय । यो राक्षसादिर्यामविघ्नेनास्मान् धूर्वति हिसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वं विनाशय । यं वा आलास्यादिरूपं बैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वं विनाशय । पूर्वोक्तशकटसंबन्धन्यवतिक्रमणनिमित्तमपराधमपह्नोतुमन्याधारभूतस्य शकटस्य धुरमनेन मन्त्रेण स्पृशेत् ॥ सोऽयमभिप्रायः कण्ठेन मन्त्राविनियोगधुरःसरमित्यमाम्नायते ॥ स धुरमभिमृशति, धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा एतमतिक्रमिष्यन् भवति तस्मा एवैतन्निद्रुत इति ॥ तित्तिरिणाऽप्येवमाम्नातम् ॥ धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः, तं पदतुस्पृश्यातीयात् । अध्वर्यु यजमानं च प्रदेहत् । उपस्पृश्याऽत्येति, अध्वर्योश्च यजमानस्य चाऽपमदाहाय । धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति । धूर्वं तं यं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वावेव पुरुषौ पञ्चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वात तावुभौ ध्वचार्यतीति ॥ शोकेन योजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीपामिति ॥ स्पृशेदिति शेषः । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीपा । तदग्रस्य भूमिस्पृशो मा भृदित्याधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम् । तस्य पाश्चात्यभागे तामीपां स्पृशेत् । बोधायनः ॥ अनेऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामिति ॥ आपस्तम्बः ॥ त्वं देवानामसि यत् स्थितमित्युत्तरामीपामालभ्य जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ देवानामसि सस्नितमं च हितमं पमितमं जुष्टतमं देवहृतमम् । अन्धृतमसि हविर्धानं दहस्व मा हार्मा ते यज्ञपतिर्हार्पात् इति ॥ देवानामसि अन्यादीनां संशान्धि भवामि । शकट त्वमिति शेषः । तदेव शकटं सस्नितममित्यादिना विशोष्यते । ण्णा शोच इति

तमदेवहृतमं ॥ अद्वैतमसिहविर्द्धान्दहस्वमाहामतिप्रज्ञपति-
र्हर्षीति ॥ ५ ॥ विष्णुस्त्वा । क्रमतामुरुवातायापहतस्त्रक्षोयछं-

धातुः । सस्तिममतिशयेन युद्धम् । यद्वा, ण्यै वेष्टन इति धातुः । दाढ्याय
चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । वह प्रापण इति धातुः । वहितम् ग्रीहिरूपस्य
हविषोऽतिशयेन प्रधानमापकम् । प्रा पूरण इति धातुः । पमितम् ग्रीहिभिर-
तिशयेन पूरितम् । जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातुः । जुष्टतमं देवानामतिशयेन
मियतमम् । देव् स्पर्द्धायां शब्दे चेति धातुः । देवहूतम् देवानामतिशयेन ह्यतारम् ।
ग्रीहिभिः पूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति । हू कौटिल्य इति धा-
तुः । तस्य नुद्धरेच्छन्दमीति सूत्रेणोकाररेफसहितहकारादेशः । अञ्हुतमकुटिल-
म् । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । हुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातुः ।
एनिधानं ग्रीहिरूपस्य हविषो धारकं पोषकं वा । असीत्येतत् सस्तिमादिभिः पदैः
मत्स्येकं संन्यते । दहस्वेत्यादिकं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥ कण्वः । अथेषामभिप्रायः
देवानामसि सस्तिमं वहितमं पमितं जुष्टतमं देवहूतम् अञ्हुतमसि हविर्धानं
दहस्व मा हामा ते यज्ञपतिर्हर्षीदित्यत एवैतदुपस्तौतीति । मा ते यज्ञपतिर्हर्षीदि-
त्यद्वारमेवैतद् यजमानायाशास्त इति ॥ अद्वारमकौटिल्यामत्यर्थः ॥ ५ ॥ कात्यायनः
विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति ॥ पाठस्तु ॥ विष्णुस्त्वा क्रमतामिति ॥ हे शकटं विष्णुव्या-
पको यज्ञस्त्वा क्रमता त्वा पादेनाक्रम्यारोहतु । अङ्गेषु प्रधानेषु च सर्वत्रानुगतं तद्
यज्ञेषु व्याप्तिः ॥ कण्वः ॥ अथाधिरोहति विष्णुस्त्वाक्रमतामिति ॥ यज्ञो वै
विष्णुः स इषां देवेभ्यो विक्रान्तिं विचक्रम इति । अग्न्यादिदेवार्थं शकटारो-
हणस्यापिमा विक्रान्तिं कृतवानित्यर्थः ॥ आपस्तम्बोऽपि त्रिस्पष्टमाह ॥ विष्णु-
स्त्वाक्र-स्तं प्रेक्षतस्वेति सत्ये चक्रे दक्षिण पादमभ्याभायेति ॥ अक्र-स्तेति शा-
खान्तरपाठः ॥ कात्यायनः ॥ प्रेक्षत उरु वातपेति हविष्यानिवि ॥ पुरो-
टाशरूपहविष्योऽग्न्यान् ग्रीहीनित्यर्थः । हे शकटं, वाताय त्वदन्तर्निग्रीहिषु वायु-
संचाराय उरु त्रिस्तीर्णं, भवेति शेषः । शकटस्थग्रीहिणा नृणादिभिराच्छादित-
त्वेन सतुचितस्याने च वायुर्न, प्रविशति । तस्मादाच्छादनमपनीय वायुर्यथा
प्रविशति । तथा तथास्थानस्य संकोचं परित्यजेत्यर्थः । अनेनैवाभिप्रायेणाप-
स्तम्बो मन्त्रमेवमन्यथा विनियुजे ॥ उरु वातायेति परीणादपन्यायेति ॥ परी-
णादमावरकं नृणां यच्छकटं ग्रीहीन् वहति तद्ग्रीहिणामुपरि नृणादिभिराह-

तापंच ॥ देवस्यत्वासावितुःप्रसवेद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ता-

तं भवति । तत्र वायुरूपस्य प्राणस्याप्रवेशाद् प्राणरहितमिव तद् भवति । अतोऽनेन मन्त्रेण वायुरूपमाणायाऽवकाशः क्रियते ॥ तदाह कण्वः ॥ उरु वा-
तायेत्यनः प्रेक्षते प्राणो वै वातः परिवृतमिव वा इदं यदनो ब्रह्मणैवेति उरु-
माणाय वाताय करोतीति ॥ किञ्च वायुप्रवेशरहितं वस्तु सर्वमपि आवरण-
रूपवरुणदेवताकं भवति । वरुणश्च वन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकः । तन्निवृत्त्य-
ऽर्थोऽयं मन्त्रः ॥ तदाह तित्तिरिः ॥ यद्वै किञ्च वातो नाऽभिवाति तत् सर्वं व-
रुणदेवत्यम् । उरु वातायेत्याह । वरुणमेवैतत् करोतीति ॥ कात्यायनः ॥ अपह-
तमिति निरस्यत्यन्यद्विद्यमानेऽभिमृशेदिति ॥ यदि ब्रीहिरूपोऽन्यद् वृणपर्णा-
दिकं तत्रावतिष्ठेत् तदनेन मन्त्रेण निरस्येत् । वृणादेरभावे मन्त्रेण ब्रीहिरूपं स्पृशेत् ॥
पाठस्तु ॥ अपहत२ रक्ष इति ॥ यज्ञावघातिनो रक्षसस्तृणादिषूपगृहत्वेनावस्थि-
तिसम्भवाद् वृणादिकमेव रक्ष इत्युच्यते । तच्चानेन मन्त्रेणापहतं निराकृतम् ॥
तमेतमभिप्रायं कण्व आह ॥ अपहत२ रक्ष इति । वृणं वा किञ्चिद्वा निरस्यति
यज्ञदेवतन्नाष्ट्रा रक्षा२स्यपहन्तीति ॥ कात्यायनः ॥ यच्छन्तामित्यालमत इति ॥
पञ्चेति मन्त्रशेषः । पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो हविर्यच्छन्तां ब्रीहिरूपं हविर्नि-
यच्छन्तु । पञ्चशब्दस्याङ्गुलिविषयत्वं कण्वो दर्शयति ॥ यच्छन्तां पञ्चेत्यभिनिद-
धाति पाङ्क्तो वै यज्ञः पञ्चेमा अङ्गुलयो यज्ञमेवैतदवधातीति । पञ्चसंख्याकैर्ह-
विर्भिरुपेतत्वाद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ॥ अयमर्थः प्रश्नोत्तराभ्यामग्निष्टोमप्रकरणे
तित्तिरिणाम्नातः ॥ ब्रह्मवादिनो भवन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यवेऽथ किं
यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति । धानाः पश्चापः पुरोडाशः पयस्यानेन पङ्क्तिराप्यते
तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति ॥ तस्मादत्रापि पञ्चसंख्याका इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तत्वसं-
पादनेनेदं हविर्यज्ञमेव सम्पादयन्ति । पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना ब्रीहिरु सृङ्गीपा-
दित्ययमर्थ उक्तो भवति ॥ अत एव आपसाम्ब आह ॥ यच्छन्ता पञ्चेति
मुष्टिं सृष्टीत्वा सुविमुष्टिमोष्येति ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति शृङ्गाम्नाग्नेयं
चतुरो मुष्टिनेवमग्नीषोमीय यथादेवतमन्यादिति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं हविर्यज्ञामितीति ॥ सवितुर्देवस्य
प्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहमग्निदेवतायै जुष्टं प्रि-
यं ब्रीहिरूपं हविर्यज्ञामि । ग्रहणसाधनयोः स्वकीयवाहोरश्विवाहुभावना का-

भ्यां ॥ ६ ॥ अग्नये जुष्टं । गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भू-

र्या । तयोस्तु पूषहस्तभावेत्यभिप्रेत्याऽश्विनोऽस्त्यादिकमुक्तमेवमग्नीषोमा-
भ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां जुष्टं हविर्गृह्णामि ॥

तमेतं मन्त्रं कण्वो विनियोगपूर्वकं व्याचष्टे ॥ स गृह्णाति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामीति वा यथादेवतं वेति ॥ सो-
ऽयं विनियोगः ॥ सविता वै देवानां प्रसविता तस्मादाह देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इती-
ति तदिदं प्रथमभागव्याख्यानमायः सवितृशब्दाभिधेयोऽस्तु सोऽयं देवानां मध्ये
प्रसविता मेरको देवः । यद्वा । देवानामप्येष मेरकस्तस्मात् । सवितृप्रसवितृ-
प्रसव इत्युक्तिरुचितेत्यर्थः । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विना उ वै देवानामध्वर्यु
तस्मादाहाऽश्विनोर्बाहुभ्यामितीति तद्वितीयभागव्याख्यानम् । देवकर्तृके यागे-
ऽश्विनोर्ध्वर्युत्वात्तदीयबाहुचिन्तनमस्याध्वर्योर्युक्तमित्यर्थः । पूष्णो हस्ता-
भ्यामिति । पूषा वै देवानां भाग उ भूपणं पाणिभ्यामभिनिदधाति तस्माद्
आह पूष्णो हस्ताभ्यामितीति । तदिदं तृतीयभागव्याख्यानम् । पूषाख्यो दे-
वः स्वकीयपाणिभ्यां देवानामाभरणं धारणोचिते तत्र तत्र शरीरभागे भूष-
णं स्थापयति । तस्मात्तदीयहस्तत्वीचिन्तनमुचितामित्यर्थः । अंसमणिवन्धयो-
र्मध्यभागे दीर्घदण्डाकारो बाहुशब्दार्थः । पञ्चाङ्गुलिमुक्ताग्रभागो हस्तशब्दाऽर्थ
इति विवेकः । सत्य देवाः, अमृतं मनुष्याः सत्येनैवैतद् गृह्णातीति । तदिदं पू-
र्वोक्तमागतये देवतास्मरणस्योपपादनं देवानां सत्यरूपत्वात्तदनुस्मरणेन हवि-
र्ग्राहणरूपमनुष्ठानं फलपर्ववसायित्वात् सत्यं भवति । देवतास्मरणामावे मनु-
ष्याणाममृतरूपत्वाद्, तत्कर्तृरूपमनुष्ठानं फलशून्यत्वादमृतं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
अथ यदमुष्यं जुष्टं गृह्णाति देवतायै आदिशति सर्वा वै देवता अध्वर्यु हविर्गृह्ण-
न्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रीष्ममीति ताभ्य एतत्तत्र सर्वाभ्यः महस्वतीभ्यः समर्द्धं
करोतीति । तदिदमग्नये त्वाजुष्टमित्यादिश्रुतुर्थभागस्य तात्पर्यम् । अमुष्या इति
नामादिशेष उच्यते । अग्न्यादिनाम्ने देवतायै मियं हविर्गृह्णादिति
एतद् एतेनाऽऽदेशेन महस्वतीभ्यो वा भवन्तीभ्यस्ताभ्य एवाऽग्न्यादिभ्यः
सर्वाभ्यो देवताभ्यः समर्द्धं सर्वाणां देवतानां कलहभावं करोति मदेन
सह वर्तते इति ममद्ः कलहस्तस्य भावः ममद्ः । यदाऽध्वर्युर्गृह्णति
सदानीं दे अश्वर्यो त्वं मयैरु ग्रीष्ममीति यदन्वयः सर्वा देवतास्मभ्यर्तुं तेरन्ते ।

नारयत्नानारातयेस्वरभिविख्येयं ॥ ७ ॥ दं०हंतादुर्याः । पृथिव्या-

तदानीं नामविशेषमनुचार्य हविषि गृहीते सति मद्रमात्सर्ययुक्तानां परस्परं कलहो भवेत् । इदमग्न्यर्थमिदमग्नीषोमार्थमिति विशेषनामग्रहणे सति कलहो न भवतीत्यर्थः ॥ तदेतत् सर्वमन्त्रव्याख्यानं संगृह्य तित्तिरिराद् ॥ देवस्य त्वा सवि-
तुः प्रसन्न इत्याह । प्रभूखै अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । आश्विनौ हे देवानाम-
ध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह । पत्ये अग्रये जुष्टं निर्वपामीत्याह अग्रय-
वैतान् जुष्टं निर्वपतीति ॥ एतान् व्रीहीनित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ भूताय त्वेति शो-
षाभिमर्शनमिति ॥ नारातय इति मन्त्रशेषः ॥ शकटस्थित हे व्रीहिशेष त्वां भू-
ताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय परिशेषया-
मीति शेषः । अरातये च कर्मण्यादानाय शेषयामि ॥ एतदेवाभिमेत्य कण्व आ-
ह ॥ स एतेन यजुषा यथापूर्वं गृहीत्वा प्रत्यभिमुखीति । भूताय त्वा नारातय
इति । यत् एवेदं हविर्गृह्णन्ति तदेवेतेन पुनराप्याययति ॥ एतेन पूर्वोक्तेनाग्नये
जुष्टमित्यादिना यजुषाऽग्नेऽग्नीषोमयोश्च क्रममनुष्ठानं हविर्गृहीत्वा शकटस्थं
मन्त्रेण प्रत्यभिमुखीति । यत् एव शकटस्थात् । देवतार्थं पृथक्कृत्येदं हविर्गृही-
तं तदेव शकटस्थमेतेन प्रत्यभिमर्शनेन पुनराप्याययति सुषोऽभिवर्धयतीत्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ स्वरिति प्राग्गीक्षत् इति ॥ अभिविख्येयमिति मन्त्रशेषः । स्वर्गेष्टु-
र्यज्ञः स्वरित्यनेन पदेन विवक्ष्यते । ख्या प्रकथन इति घातुः । अभिविख्येयम् ।
अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञगूर्पि
वीक्षते ॥ कण्वोऽप्याह ॥ स्वरमिविख्येयमिति प्राग्गीक्षते परितृप्तमिव वा
अस्येदं चक्षुर्भवति निरुद्धमिव यज्ञ उ वै स्वरहर्देवाः सुषोऽग्निस्तस्मादाऽऽह
स्वरमिविख्येयमिति ॥ शकटमारुढगतोऽस्याध्वर्योरिदं चक्षुः परितो वेष्टितमिव
सर्वतो निरुद्धमेव भवति तत्परिहाराय यज्ञभूमिः सर्वा द्रष्टव्या । यज्ञ एव स्वरा-
दिभिः पञ्चभिः शब्दैस्तत्र तत्र विवक्ष्यते । तस्माद्यज्ञदर्शनविवक्षया स्वरमिवि-
ख्येयमिति मन्त्रं प्राद्वेष्ट्यर्थः ॥ आपस्तम्बस्तु मन्त्रद्वयेन विस्पष्टमाह ॥ स्वर्ग-
मिविख्येयमिति प्राक् भेक्षते, सुवरमिविख्येयमिति सर्वविहारमनुवीक्षत इति ॥ ति-
त्तिरिरप्याह ॥ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यच्च परिणाहि सुवरमिविख्येयं
वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभिविपश्यति वैश्वानरं ज्योतिरिति ॥ ७ ॥
कात्यायनः ॥ दं०हंतामित्यवरोहतीति ॥ दुर्याः पृथिव्यामिति मन्त्रशेषः । पृ-

सुर्वन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वानाभौ सादयाम्यदित्याऽउपस्थे ॥
अग्ने हव्यं रक्षस्व ॥ ८ ॥

पवित्रेस्थो । वैष्णव्यौ सवितुर्व्यः प्रमवऽउत्पुनामि ॥ अछिद्रे-

थिव्यां वर्तमाना ये दुर्या दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहास्ते दृहन्तां दृढा भ-
वन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहेत् । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भरिण गृहा-
णामुद्गार्यशङ्का सम्भाव्यते । तामनेन मन्त्रेण सत्समाधानं कण्ठो दर्शय-
ति ॥ दृहन्तां दुर्याः पृथिव्यामिति ॥ दृहन्ताम् ईश्वरा यजमानस्य गृहा-
नविशोभन्त इति । गृहा एवाऽत्र दुर्यशब्देनाऽभिधीयन्ते । अस्य यजमानस्य
योऽयमध्वर्युर्गृहमनुविप्रति । तमध्वर्युं हविर्गृहीत्वा गच्छन्तमनु त एते गृहाः प्रो-
द्ध्योतुं समर्थाः । तस्यैव व्याख्यानं विश्वोऽध्वरीश्वरा इति । तानेव विश्वोऽध्व-
सुमुक्तान् गृहान्, एतेन मन्त्रेण पृथिव्यां दृढीकरोति, यजमानस्य गृहाः क्षोभं
न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हविर्ग्रहणस्याऽऽचारादावपि संप्रवादयमध्वर्युः किंकार-
ण्यतीत्यविज्ञाय लोकद्वयस्य भीत्या कम्पः सम्भाव्यते, तन्निवारणार्थोऽयं म-
न्त्रः । तदाह तिचिरिः ॥ यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवपेताम् । दृहन्तां दु-
र्या यावापृथिव्योरित्याह गृहाणां यावापृथिव्योर्गृह्या इति ॥ अस्य मन्त्रस्य
शकटावरोहणहेतुत्वमापस्तम्बोऽपि दर्शयति ॥ दृहन्तां दुर्या यावापृथिव्यो-
रिति मत्पवस्त्विति ॥ कात्यायनः ॥ गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति ॥ अन्वेमीति
मन्त्रशेषः । पूर्वमपि व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ कात्यायनः ॥ श्रपणस्य पश्चात्
सादयति पृथिव्यास्त्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या-
उपस्थेऽग्ने हव्यं रक्षस्वेति ॥ हे हविः, त्वां पृथिव्या नाभौ मध्ये सादया-
मि । तस्यैव व्याख्यानम् आदित्या इति । यथा सुतं वालं पुत्रं माता स्वाङ्गे
स्थापयति एवम् अहमिदं हविरदित्या उपस्थे भूम्या अङ्गे सादयामीत्यनुवर्त-
ते । हे अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं रक्षस्व । सुतं पुत्रमिव बाधकेभ्यो-
ऽसुरेभ्यः पालयस्व । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि, मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयमित्यादौ
ब्राह्मणे ब्रह्मण्यः ॥ तिचिरिरपि व्याचष्टे ॥ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामी-
त्याह । इयं वा अदितिः अस्या एवैनम् उपस्थे सादयति अग्ने हव्यं रक्ष-
स्वेत्याह शुक्ल्यो इति ॥ ८ ॥ इति प्रथमाऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥
तृतीयेऽनुवाके हविर्ग्रहणादप्या मन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थेऽनुवाके हविःप्रो-

णपवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ देवीरापो ऽअग्नेयुवो ऽअग्नेयुवः ॥
अग्रं ऽइममस्य यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं देवायुवं ॥ २ ॥ युष्मा ऽइन्द्रो ।

क्षणविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कुशौ समावपशीर्णाग्रावनन्तर्गभौ
कुशौ दृष्टनन्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन् वेति ॥ त्रिभिः कुशैः सहितेन छिन्द्यात् ॥ अ-
त एनापस्तम्बो विस्पष्टमाह ॥ तृणं काष्ठं बान्तर्द्धाय छिन्वाचि, न नखेनेति ॥ वै-
ष्णव्याविति मन्त्रशेषः । नपुंसकस्य व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । हे पवित्रे शो-
धके कुशद्वयरूपे युवा वैष्णवे यज्ञावन्धिनी स्थः । यज्ञो वै विष्णुरिति
श्रुतेः ॥ तदेतदाह कण्वः ॥ स वै पवित्रे एव करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति
यज्ञो वै विष्णुर्पश्चिमे स्थ इत्येवैतदाहेति ॥

कात्यायनः ॥ हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्वे इतीति ॥ हविः
पूर्वं गृहीतं यथाभिहोत्रहवण्या सा हविर्ग्रहणी । तस्यामपः स्थापयित्वा पवित्रा-
भ्यामुत्पुनीयात् ॥ पाठस्तु ॥ सवितुर्वः मसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सू-
र्यस्य रश्मिभिरिति ॥ सवितुः मेरकस्य मसवे मेरणे सति हे आपो वो युष्माद्
उत्पुनाम्युत्कर्षेण शोधयामि । अच्छिद्रेण पवित्रेण छिद्ररहितेन शोधकेन वायु-
स्वरूपेण । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति पूर्ववाऽन्वयः ।
वापोः सूर्यरश्मीनां च पादमलालनाद्यपह्नभूमिमुद्धिहेतुत्वं मसिद्धम् । एतदेवा-
ऽभिप्रेत्य कण्वोऽप्याह ॥ अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्ययं पवित्रं योऽयं पवते तस्मादा-
हाऽच्छिद्रेण पवित्रेणेति ॥ सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते पवितारो ये सूर्यस्य रश्मयस्त-
स्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरितीति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनो-
दिङ्गयति देवीराप इतीति ॥ उत्पृथाभिराग्निः पूरितं पात्रं सव्ये हस्ते स्था-
पयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणेन हस्तेन पात्रमूर्ध्वं चालयेत् ॥ पाठस्तु ॥
देवीरापोऽअग्नेयुवोऽअग्नेयुवः । अग्रं इममस्य यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं देवायुवं ।
युष्मा इन्द्रो वृणीत वृनतुर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृनतुर्यं इति ॥ देवीरापः, हे द्यो-
तनात्मिका आपो यूयम् अजास्मिन् दिन इममिदानीं मवर्तमानं यज्ञं कर्मविशेषं
अग्ने नयत पुरतः मवर्तयत । यथा विष्णो न भवति तथा कुतः । कथं भु-
ता आपः । अग्नेयुवः पुरतो निम्नदेशं मति गमनशीलाः । अग्नेयुवः यस्मिन्
पूर्वमागच्छन्ति तस्मिन् प्रवर्तमानाः शोधनशीलाः । यज्ञमवर्तमानाय ऊर्ध्वं य-
ज्ञपतिं यजमानम् अग्ने नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय मेरयत । कथंभूतं यज्ञपतिं

वृणीतवृत्रद्वयैष्यमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रद्वयं प्रोक्षितास्य ॥ अग्नयेत्याहु-
 र्प्रोक्षीम्यग्नीषोमाभ्यांत्याहुर्प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ दैव्यायुक्रमणे ।
 शुंघध्वं देवयुज्यामि ॥ यद्वोऽशुक्रः पराजघानैतद्वस्तुं धामि ॥ ४ ॥

मुधातुं सुष्ठु दक्षिणादिना यज्ञस्य पोषकम् । देवायुषम् । यु मिश्रण इति
 धातुः । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोतीति देवायुः । यद्वा देवान् कामयत
 इति देवायुः । इदमृदिदं कामयमान इति यास्केनोक्तत्वाद् । तं द्वायुवं नय-
 त । युष्मा इति छान्दम आकारः । हे आपो युष्मानिन्द्रो देवः, वृत्रद्वयं वृत्रवधे
 निमित्तभूते सति अटणीत महकारित्वेन प्रार्थितवान् । यूयमपि वृत्रद्वयं नि-
 मित्ते तमिन्द्रमवृणीध्वं सहकारित्वेन प्रार्थितवत्यः । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि, तम्, उ-
 दिङ्मयति देवीराप इत्यादिना कण्वो विस्पष्टमुवाच ॥ इन्द्रस्याऽप्यां च परस्परवरण-
 प्रसिद्धिं तिक्तिरिदर्शयति ॥ वृत्रं हनिष्यन्तिन्द्र आपो वय आपो इदं वात्रि इ-
 ति ॥ कात्यायनः ॥ प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति ॥ हे आपो यूयं म-
 दीयमनोभावनया प्रोक्षिता भवत । प्रोक्षणं नाम प्रकर्षेण सेचनं, तच्चान्यद्व्य-
 स्याऽद्भिः सम्भवति । अपां तु न केनाप्यन्येन द्रव्येणैतस्मिन्मनोऽस्ति । तस्मा-
 न्मानसोपचारेण तासां प्रोक्षणम् ॥ तमेतमभिप्रायं कण्वो दर्शयति ॥ प्रोक्षि-
 ता स्थेति स यदेताभ्यो निन्दुत इति ॥ अपलपत्युपचरतीत्यर्थः ॥ नितिरिस्तु
 मन्त्रपाठेन तमुपचारं दर्शयति ॥ प्रोक्षिता स्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिता इति ॥
 कात्यायनः ॥ हविषश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति । यथादेवतमन्यदिति ॥ ह-
 विषश्चेत्यत्र प्रोक्षणमित्यनुवर्तते । अत्र देवताद्वयसम्बन्धिनो हविषस्तत्तद्देवता-
 नां यथा प्रोक्षणम् एवमन्यदपि हविस्तत्तद्देवतानामनतिङ्गम्य प्रोक्षणीयम् ॥
 पाठस्तु ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाभ्यामीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ स्पष्टा-
 र्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ पात्राणि दैव्यायेति ॥ कृष्णाजिनोत्पल-
 लादीनि यज्ञपात्राणि दैव्यायेति मन्त्रेण प्रोक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ दैव्याय क-
 र्मणे शुन्धध्वं देवयुज्यायै । यद्वोऽशुक्रः पराजघानैतद्वस्तुं धामि ॥ दै-
 व्यायाऽग्न्यादिदेवसम्बन्धिने कर्मणे शुन्धध्वं, हे यज्ञपात्राणि शुद्धानि भवत ।
 तदेव कर्म विशिष्यते । देवयुज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै । किञ्च, वो
 युष्माकं सम्बन्धि पदङ्गमशुद्धो नीचजातिस्तक्षादिः पराजघान पराहतां कृत-
 वान् । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपम् अशुचित्वं कृतवोस्तदेतद्

शर्मा । स्वर्बधूतस्त्रचोर्वधूताऽअरातयः ॥ अदित्यास्त्वगसि-
प्रतित्वादितिर्वेत्तु ॥१॥ अद्विरसि । वानस्पत्योऽग्रावांसिपृथुबुध्नः ॥

बो युष्माकमङ्गं धृन्वामि प्रोक्षामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ तमिममर्थमथ पा-
त्राणि प्रोक्षति । दैव्यायेत्यादिना कण्वः प्रोक्तवान् ॥ ४ ॥ इति प्रथमऽध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके प्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे त्वव्यातमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ शर्माऽसीति कृष्णाऽजिनादानमिति ॥ हे कृष्णाजिन, त्वम्
चल्लसलस्य धारणार्थं शर्मं मुखहेतुरसि । अजिनस्य, चर्मेति मनुष्यनाम; शर्मेति
दैवं नाम । अतो मन्त्रे शकारः पठितः ॥ सोऽयमर्थः, तदाऽस्ते शर्मासीति
कृष्णस्य वा एतच्चर्मेत्यादिना ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ अपेत्य पा-
त्रेभ्योऽवधुनोत्तरधूतमितीति ॥ तदेतदापस्तम्बोऽपि ॥ उल्लसलादिपात्रेभ्यो-
ऽपस्य दूरदेशे कृष्णाऽजिनमवधुनुयात् ॥

पाठस्तु ॥ अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातय इति ॥ धूस् कम्पन इति धातुः । कृष्णा-
ऽजिने गूढं रक्षोऽवधूतं कृष्णाजिनस्य कम्पनेन मृगौ पातितम् । एवमेवारा-
तयोऽपि पातिताः ॥ कात्यायनः ॥ मत्पग्रीवमास्तृणात्यादेत्यास्त्रागितीति ॥
तदेतदापस्तम्बोऽपि स्पष्टमाह ॥ अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे
वा मनीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणातीति ॥ पाठस्तु ॥ अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्वेत्तिवति ॥ हे कृष्णाजिन त्वमदित्या भू मदवतायास्त्र रूपा-
सि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वां प्रतिपृष्ट मदीयेयं त्वमित्येवं वेत्तु जानातु ॥ एतस्या-
ऽभिप्रायं कण्वस्तत्पग्रीवमुपस्तृणातीत्यादिना स्पष्टमुत्तरान् ॥ तितितिश्च
संगृह्याह, इयं वा अदितिर्तित्यादिना ॥ ननु चर्मान्तराणि पण्डित्य कृष्णा-
ऽजिने कः पक्षपात इति चेत् । यज्ञपुष्पगन्धश्चित्त्वग्रूपत्वादिति श्रूमः । पुरा
कदाचिद्यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽप्यर्कोऽप्यज जमाम । तदानीं स्व-
कीयवेषमच्छादनाय कृष्णमृगोऽभूत् । देवास्तु तदेतद्विप्राय तस्य मृगस्य त्व-
चमुत्तिष्ठप्य जगद्गुः । तस्माच्च पक्षपातो युक्तः ॥ सोऽयं सर्वोऽप्यथ कृष्णा-
ऽजिनमादत्ते, यज्ञस्य सर्वत्वायेत्यादिना कण्वब्राह्मणेन प्रपञ्चितः ॥ तितितिश्रै-
तमर्थं सजग्राह ॥ यज्ञे देवेभ्योऽनित्यापत कृष्णरूपं कृत्वा यत्कृष्णाजिने द्वावि-
धवहन्ति । यज्ञायहादेवदत्तसंज्ञं प्रयुञ्जे हविषोऽस्कन्दत्येति ॥ कथञ्चिदुल्लस्य

प्रतित्वादित्यास्त्वग्नेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनू । रंसिवाचो विसर्जनं ॥
 देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृहन्ग्रावा । सिवानस्पत्यः स्रद्धे-
 वेभ्यः ॥ हव्यः शमीप्वसुशामिशमीप्वहविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुबुटो-

लादधः पतितेऽपि ग्रीहिषु कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वेन भूमिस्पर्शाभावादस्कन्ध-
 मे हविर्भ्रंशतीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ निदध्यात्युल्लसत्प्रद्विरसि ग्रावा-
 सीति वा मतिस्त्वेतुमयोरिति ॥ विकल्पितयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः प्रतिशेषो योज-
 नीय इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावामि पृथुबुध्नः । मति
 त्वादित्यास्त्वग्नेत्विति ॥ हे उल्लसत् त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि
 दृढत्वादाद्विरसि पापाणोऽसि पृथुबुध्नः स्पृलमृलः । सुसलचातोपेद्रवेण चा-
 श्वल्पराहित्याप मृलस्य स्पृलत्वम् । हे उल्लसत् तथाविधस्त्व ग्रावासि दा-
 ढ्येन पापाणसदृशोऽसि । अदित्यास्त्वगपस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्मा
 त्वगास्ति सा त्वां प्रतिगृह्य वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः साधार-
 णवाक्यशेषं पृथग्योजयित्वा कण्यो विस्पष्टं दर्शयति ॥ स प्रतिगृह्णात्वद्विरसि
 वानस्पत्यः मति त्वादित्यास्त्वग्नेत्विति वा, ग्रावासि पृथुबुध्नः मति त्वादिनास्त्व-
 ग्नेत्विति वेति ॥ दारुमयस्य पापाणत्वाभिधानमुपचरति । तमेतं तिष्ठतिर्दर्श-
 यति ॥ अद्विरसि वानस्पत्य इत्याह । ग्रावाणमेवैतत्करोतीति ॥ तमिममुपचारं
 यथा वा अदः सोमं ग्रावभिरित्यादिना कण्यः प्रपञ्चयामास ॥ २ ॥ कात्या-
 यनः ॥ हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्ज-
 नम् । देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ हे हविस्त्वमग्रेराहवनीयस्य तनूः शरीरमांस ।
 यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्निर्भवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । वाचो वि-
 सर्जनम् । अतो देववीतये देवानां तर्पणाय त्वा त्वां गृह्णामि आश्रयापीत्यर्थः ।
 देवताभिरेवैतत्समर्द्धयतीति । अथवा पूर्वमपा प्रणयनकाले नियमिताया यजमान-
 वाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति तस्मादिदं हविर्ग्रहणं वाचो विसर्जनमित्यु-
 च्यते ॥ तदाह कण्यः ॥ या वा अगूं वाचं यच्छति हविर्ग्रीहीष्यन्नेता विसृजते तस्मादाह
 वाचो विसर्जनमितीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ बृहन् ग्रावेति सुसलमादत्त इति ॥
 असि वानस्पत्य इति मन्त्रशेषः । हे सुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्त-
 थापि ग्रावासि दाढ्येन पापाणसदृशोऽसि तथा दीर्घत्वेन महानसि ॥ का-
 त्यायनः ॥ स इदमप्यवदधातीति ॥ पाठस्तु ॥ स इदं देवेभ्यो हव्यः शमी-

मि । मधुजिह्वऽहमूर्जमावद ॥ वयस्संघातेसंघातेजेष्म ॥ ५ ॥

पुन मुशमि शमीष्वेति ॥ हे सुसल स त्वं देवेभ्यः अन्यादिदेवोपकारार्थं च इदं हव्यं ब्रीहिरूपं शमीष्व शमय भक्षणाविरोध्युग्रतुपापनपनशान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं— मुशमिशमीष्वेति । सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमय शान्तिर्द्विविधा । बाह्यतुपापनपनादेका । सेयं मधमावघातेन सम्पद्यते । अन्तःस्थितस्येपद्द्रव्यवर्णस्य मालिन्यस्यापनपनादपरा शान्तिः । सेयं फलीकरणेन सम्पद्यते । तमेतमुभयविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः ॥ अत एव कण्ठो व्याचष्टे ॥ हव्यं संस्करु साधु संस्कृतमित्येवैतदाहेति ॥ कात्यायनः ॥ हविष्कृदेहीति त्रिराहयतीति ॥ यजमानस्य पत्नीवान् यो वा यः कोऽपि देवानामर्थं भक्ष्या ब्रीहान्तसम्पगवहन्ति तत्सम्बोधनेनाह्वानं क्रियते हविष्कृदेहि अत्राऽऽगच्छ ॥ तदेतच्चित्तिरिष्याचष्टे ॥ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान् हयति निर्हयति त्रिःसत्या हि देवा इति ॥ त्रिवारमुक्तमर्थं देवाः सत्यं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ आहन्त्यन्यो ह्यदुपले कुकुटोऽसीति । त्रिः शम्भ्या द्विहपदं सकृदुपलामिति ॥ अन्यशब्देनाऽऽसीधो विवक्षितः । पेपणसाधने द्वे क्षिणे ह्यदुपले । शम्भ्याशब्देनाऽरत्रिप्रमाणं दारुमयं यज्ञायुधमुच्यते । तथा शम्भ्याऽऽसीधो ह्यदं द्विवारं समाह्न्यात् । उपलं सकृत् समाह्न्यात् । तमिमं प्रयोगं त्रिवारमावर्तयेत् । तदेतदापस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह ॥ ह्यदुपले समाहन्ति द्विहपदि सकृदुपलं, त्रिः संचारयन्नवकृत्वः सम्पादयतीति ॥ पाठस्तु ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इपमूर्जमावद । वयस्संघाते संघाते जेष्मेति ॥ हे शम्भ्यारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं कुक्कुटो मधुजिह्वोऽसि । अमुरैः क केशेवं तान् हंतुमान्विच्छन् यः पुमान् अटति सर्वत्र संश्ररति सोऽयं कुक्कुटः । यद्वा । कुक्कुटाख्यपक्षिवद् ध्वनिविशेषम् अमुरमीत्यर्थं यः करोति सोऽयं कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वनामकः कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुरभाषिणी जिह्वा यस्येति तद्व्युत्पत्तिः ॥ तन्नामकं देवताभृत्यं कण्ठो दर्शयति ॥ मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीदिति ॥ तद्रूपं हे यज्ञायुध त्वममुरान् पराभावयन् यजमानस्येपमूर्जमावद अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु भवदीयशब्देन अमुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः सर्वतः मामोति । ततो यजमानसम्बन्धिनो वयं संघाते संघाते अमुरैः सह क्रियमाणे तस्मिंस्तस्मिन् युद्धे

वर्षवृद्धमसि । प्रतिरेवावर्षवृद्धंवेत्तु ॥ परापृतः रक्षः प्रतिपूताऽअरा-
तयः ॥ ६ ॥ अपहृतः रक्षः । वायुर्वीविबिनक्तु ॥ देवोर्वस्सविता
प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणि रजिरेण प्राणिनां ॥ ७ ॥

जेष्म जितवन्तः । कदाचिदपि नास्माकं पराजय इत्यर्थः । सम्यगमुरा हन्यन्ते
यत्रेति संप्रातो युद्धम् ॥ यज्ञायुवशब्देनामुराणां परामव इति तित्तिरिः संगृ-
ह्य दर्शयति ॥ तयोः श्रद्धादेयस्य यजमानस्य वाऽसुराद्री वाक् यज्ञायुधेषु प्र-
विष्टासीद । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्रदतामुषाभृष्वेस्ते पराभनन्ति-
ति ॥ श्रद्धालुत्वेन यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिदं सम्पन्नम् ॥ इममेवार्थं, मनो ह
वा इत्यायुषाख्यानेन कण्वः प्रपञ्चयायास ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ वर्षवृद्ध-
मसीति शूर्पमादच्च इति ॥ आदानप्रकारं वौघापनः स्पष्टीचकार ॥ अवा-
न्यात्तुपान् कृत्वोत्तरेद । शूर्पमुपगच्छतीति ॥ हे शूर्पं वर्षवृद्धं दृष्टिगतजलेनाभि-
वृद्धमसि । वर्षवृद्धवेणुदलेरिपीकाग्रशलाकाभिर्नडाख्यदृणशलाकाभिर्वा शूर्प-
स्य निष्पन्नत्वात् ॥ तदेतत् कण्व आह ॥ वेणूनां वा नदानां वेपीकाणां वेति ॥
कात्यायनः ॥ प्रति त्वेति हविरुद्रपतीति ॥ वर्षवृद्धं वेत्तिवति मन्त्रशेषः । हे ह-
विः, वर्षवृद्धं त्वां प्रतिगृह्य वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । अत्र ज्ञातृत्वं शूर्पस्य
दृष्टव्यम् । हविर्देवानां ग्रीहीणां यवानां वा वर्षवृद्धत्वं मसिद्धम् ॥ अत एवाऽत्र
कण्व आह ॥ ग्रीह्यो वा यवाश्चेति ॥ मन्त्रद्वये वृद्धशब्देन समृद्धिर्घोष्येत इति
तिङ्तिरिराह ॥ वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तिवत्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः
वर्षवृद्धा इपीकाः समृद्धा इति ॥ कात्यायनः ॥ परापृतमिति निष्पुनाती-
ति ॥ रक्षः प्रतिपूता अरातय इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निगूढं रक्षः परापृतं नि-
राकृतं शूर्पेण तुषेषु परापृतेषु तैः सह रक्षमो भूमौ पतनाद् अरातयो हविर्दान-
मतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च मोक्षपूताः मतिकूलाः सन्तो निराकृताः ॥ ६ ॥
कात्यायनः ॥ अपहृतमिति तुपाग्निरस्पतीति ॥ भूमौ पतितोऽस्तुपान् दूरे
निःसारयेत् । रक्ष इति मन्त्रशेषः । तुषेषु निगूढं यद्रक्षस्तदपहृतं दूरेऽपनीयमी-
रितम् ॥ कात्यायनः । वायुर्वी इति विविनक्तीति ॥ कण्वोऽपि विविनक्ति ॥
वायुर्वी विविनक्तीति ॥ हे तण्डुला वो युष्मान् शूर्पचालनेन निष्पन्नो वायुर्देवो
विविनक्तु । कण्वः प्रपञ्चरोतु ॥ तमेतं प्रयत्नकारम्, अयं वातः सूर्योऽयं पवत
इत्यादिना कण्वः स्पष्टीचकार ॥ कात्यायनः ॥ देवो व इति पाण्यमोष्या-

धृष्टिर । स्वर्पाग्नेगग्निनामादंजहि ॥ निष्क्रव्यादं स्वेधादेवय-
जं बह ॥ १ ॥ ध्रुवमसि । पृथिवीदं ह ॥ ब्रह्मवनिस्त्वाक्षत्रं वनिस्-

भिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ देवो वः सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण
पाणिनेति ॥ हे तण्डुला वो युष्मान् हिरण्यपाणिः अङ्गुलीयकाद्याभरणयु-
क्तपाणिः सविता देवः, अच्छिद्रेण अङ्गुलीविश्लेषपरहितेन स्वकीयेन पाणिना
प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु । पात्र्यां यदा प्रक्षिप्यते तदा भूमौ स्कन्दनं मा भूदि-
ति स्वकीयेन पाणिना पालयन्नित्यर्थः ॥ तमेतमभिप्रायं तिचिरिराह ॥
अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति ये शूपादि । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृह्णात्वित्याह । प्रतिष्ठित्यै हविषोऽस्कन्दायेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमेऽध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पञ्चमे अवधायमन्त्रविषया उक्ताः ॥ पष्ठे कपालोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ धृष्टिरसीत्युपवेपमादायेति ॥ पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः
काष्ठभाग उपवेपः ॥ तथाचापस्तम्बः ॥ मूलतः शाखा परिव्यास्योपवेपं करोती-
ति ॥ त्रिपृष्ठा प्रागल्भ्ये इति धातुः । हे उपवेप त्वं धृष्टिः प्रगल्भोऽसीति ।
तीक्ष्णानङ्गारानितस्ततोऽपनेतुं प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ तदाह कण्वः ॥
यद्वा एतेनार्गेन धृष्टोपचरति तस्माद्वा धृष्टिरिति ॥ कात्यायनः ॥ अपात्रय इ-
त्यङ्गारान् प्राचः करोतीति ॥ उपवेपेणेति शेषः ॥ तच्च कण्वो दर्शयति ॥ तेना-
ङ्गारान् प्राच उपहृत्यपात्रेणिमामादं जहि निष्क्रव्यादं स्वेधेतीति ॥ आम-
मपक्रमतीत्यामादकोऽग्निलौकिकः । कव दाहे । क्रव्यं मांसमपत्तीति क्रव्याद-
ऽपरोऽग्निः । तावुभौ यागयोग्यौ न भवतः । यः पुनराहुत्याधारः स यागयो-
ग्यः । तथाविधोऽङ्गीनङ्गारान् गार्हपत्यात्माग्नाग्ने पृथक्कृत्वा तेषां मध्ये यागयो-
ग्यतारहितौ द्वौ वर्जयितुं गार्हपत्यं सन्वोध्योच्यते । हे अग्ने गार्हपत्य आमा-
दमग्निमपजहि परित्यज । तथा क्रव्यादमग्निं निःषेध निःशेषेण दूरे गमय ॥ का-
त्यायनः ॥ आदेवयजमित्यङ्गारमाहुत्येति ॥ वहति मन्त्रशेषः । हे गार्हपत्य, दे-
वयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारमावह स्वसमीपे समानय ॥ १ ॥ का-
त्यायनः ॥ कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ॥ देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छा-
दयेत् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवमसि पृथिवी दं ह । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि मजातवन्नु-
पह्वयामि द्विपतो वधायेति ॥ हे कपाल त्वं ध्रुवं स्थिरमसि । अङ्गारस्योपरि-

जातवन्पुपदधामिद्विप्रतोवधाय ॥ २ ॥ अग्नेब्रह्म । गृष्णीष्वध-
रुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ॥ ब्रह्मवन्निवाक्षत्रवन्सजातवन्पुपदधामि-
द्विप्रतोवधाय ॥ धृत्रमसिदिश्वदृष्ट ॥ ब्रह्मवन्निवाक्षत्रवन्स-
जातवन्पुपदधामिद्विप्रतोवधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वा । शाभ्यउप-

वर्तमानमपि इतस्ततो न पतति पृथिवीं भूमौ दृष्ट दृढीकुरु पुरोडाशकपालं
वेलायां त्वया व्यवधाने सति भूमेरत्यन्तदाहकृतं दीधित्यं न भविष्यति ।
किञ्च, ब्रह्मवन्निवादिविशेषणैर्विशिष्टं त्वामुपदधामि देवयागहेतावद्भारे स्थाप-
यामि । किमर्थं द्विप्रतो यागविघातरूपं द्वेयं कुर्वतः अनुरस्य पाप्मनो वधाय हिं-
सार्थम् । वनं पण सम्भक्त्याविति धातुः । ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाश-
निष्पत्त्यर्थं सम्यक् क्रियत इति ब्रह्मवनिः, तथा क्षत्रवनिः । सजातवनीति पद-
द्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाता यजमानस्याऽऽज्ञातयः ॥ २ ॥
कात्यायनः ॥ सव्याऽङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति ॥ कपाल-
स्योपरि द्रव्यान्तराभावात्तद्देशस्य शून्यत्वम् । गृष्णीष्वेति मन्त्रशेषः । निधीय-
मानाऽङ्गाररूपं हे अग्ने ब्रह्मवत् मौढकर्मदानीमस्माभिरनुष्ठीयमानं गृष्णीष्व
गृहीष्व नाशकानां रक्षसां वधेनानुगृहीष्व ॥

अत एव कप्त्वा आह ॥ अग्निर्हि नाप्राणां रक्षसां हन्तेति ॥ कात्यायनः ॥ धरुणमिति
पश्चादिति ॥ पूर्वं स्थापितस्य कपालस्य पश्चिमभागे धरुणमिति पश्चादिति मन्त्रेण
कपालं स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ब्रह्मवन्निवा क्षत्रवन्सजात-
वन्पुपदधामि द्विप्रतो वधायेति ॥ हे द्वितीयकपाल धरुणं पुरोडाशस्य धारकम-
मि । अतस्तमन्तरिक्षं दृढीकुरु । पुरोडाशकपालेलायागुत्पन्नया ज्वालायाऽन्तरि-
क्षलोकस्योपद्रवो यथा न भवति तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालान्तरिक्ष-
योर्मध्ये व्यवधायकं न भवति । यथाप्यन्तरिक्षाद्व्यर्थं कपालदेवता माध्यते ।
अन्यत्र पूर्वम् ॥ कात्यायनः ॥ पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥ मयमकपालस्य पूर्वभागे
धर्त्रमिति मन्त्रेण कपालं स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धर्त्रमसि दिवं दृष्ट ब्रह्मवन्नि-
वा क्षत्रवन्सजातवन्पुपदधामि द्विप्रतो वधायेति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयं ज्वाला-
ऽग्नेयं दाढाभासो युलोकस्य दाढ्यम् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ विश्वाभ्य इति
दक्षिणत इति ॥ मयमकपालस्य दक्षिणभागे, विश्वाभ्य इति मन्त्रेण चतुर्थं क-
पालमुपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वाभ्यस्त्वाभ्य उपदधामि द्विप्रतो वधायेति ॥

दधामिद्विप्रतोनुवाय ॥ चित्तस्थोर्ध्वचित्तोभृगूणामंगिरस्मांतर्पसा-
तप्यध्वं ॥ ४ ॥

शर्मा । स्ववधूतः रक्षोवधूताऽअरातयः ॥ अदिस्थास्त्वगसि-

हे चतुर्थकपाल, त्वां विश्वाभ्यः सर्वाभ्य आशाभ्यो दिग्भ्यः सर्वदिग्दाढ्या-
ऽर्धमुपदधामि । अन्यत्र पूर्ववत् ॥ आशाभ्य इति पदस्य तात्पर्यं कण्वो दर्शयति ॥
चतुर्थमस्ति वा न वा तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य इति ॥ सर्वास्तु श्रुतिषु त्रय इमे
लोका इति श्रुतत्वात् । पृथिव्यादिलोकत्रयं प्रसिद्धम् । कस्यांचिद्भूमौ भूलोकभुव-
र्लोकस्त्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकमत्यलोकानामिति सप्तानां लोकानां स-
माहारः श्रूयते । अतो महर्लोकादयः किं स्वर्गलोकस्याऽवयवा उताऽन्यचतुर्थे
स्थानमिति विशेषेणानिषाद्यलोकविशेषनामधेयमनुचायं साधारण्येनाशाभ्य इति
श्रुतमित्यर्थः ॥ कात्पायनः ॥ सप्तं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित्तं स्थेती-
ति ॥ अष्टाकपालानि, पुरोडाशार्थं कपालचतुष्टयस्य स्थापितत्वादत्र शिष्टं यत्
कपालचतुष्टयं तद् द्वे ॥ विभज्य दक्षिणोत्तरयोर्दिशोश्चित्तं स्थेति मन्त्रेणोपदध्या-
त् । ऊर्ध्वचित्तं इति मन्त्रशेषः । चित् चपन इति धातुः । क्विन्तस्य षट्च-
नम् । हे कपालविशेषाः, चत्वारो यूयं चितः म्य मथमकपालस्योपचयकारिणो
भवथ । तथैरोर्ध्वचिन उत्तरकपालोपहितानां द्वितीयादेकपालानामप्युपका-
रिणो भवत ॥ कात्पायनः ॥ भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति ॥ कपालान्यङ्गा-
रैराच्छादयेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति ॥ हे
कपालानि यूयं भृगूणाः कालानामङ्गिरोनामकानां च देवर्षीणां तपोरूपेणाऽनेना-
ऽग्निना तप्यध्वं गतानि भवन्तु । अस्यामे तदीयतपोरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ एत-
द्देवाभिषेत्वं विधिरित्यह ॥ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवताना-
मेवैतानि तपसा तप्सन्तीति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

षष्ठे कपालोपधानविषया मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे षेपणविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्पायनः ॥ कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति ॥ पूर्वं यथावद्यार्थं कृष्णाजिन-
प्रयोगस्तद्द्रव्यापि षेपणार्थं तत्प्रयोगस्तदर्थानां त्रयाणां मन्त्राणाम् ॥ पाठ-
स्तु ॥ शर्मास्वधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः । अदिस्थास्त्वगसि प्राति त्वादि-
तिर्वैचित्र्यं ॥ पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ कण्वस्तु मन्त्रत्रयवित्तियोगं स्पष्टमुदाजहार ॥
स कृष्णाजिनमादत्ते शर्मासीति । तद्वधुनोत्पन्नधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति ।

प्रतित्वादितिर्वेत्तु ॥ १ ॥ धिपणांसि । पर्वतीप्रतित्वादिभ्यास्त्व-
ग्वेत्तु ॥ हि वस्त्वं भन्यसि धिपणांमिपार्वतेयीप्रतित्वापर्वतीवेत्तु ॥ २ ॥
धान्यमसि । धिनुहिदेवां विनुहियजं धिनुहियज्ञपति ॥ धिनुहिमा

तत्प्रत्यग्रीवमुपमृणात्यादित्यास्त्वमसीति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् दृष-
दं धिपणासीति ॥ तस्मिन् कृष्णाग्निने पेपणाधारभूतां शिलां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ धिपणांसि पर्वती प्रतित्वादित्यास्त्वमेत्तु ॥ पेपणाधारभूते हे शिले
त्वं पर्वती पर्वतात्मिका । कृष्णाग्निरूपा भूमेस्त्वग्नियं प्रति वेत्तु प्रतिशृणु त्व-
दवस्थानमजुजानातु ॥ वेत्तिरस्य पदस्याभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ प्रति त्वा-
दित्यास्तदग्रेत्तिविति । संज्ञामेवैतद् दृष्टे च कृष्णाग्निनाय च वदति नेदन्यो-
ऽन्यं हिनमाते इतीति ॥ एतदेतेन मन्त्रेण दृषदश्च कृष्णाग्निरस्य च संज्ञामेव
वदति । संप्रतिपेव श्रुते । किमर्थं, दृषत्कृष्णाग्निने परस्परं न हिनमाते नैव हिं-
सां कुतः कृतमित्येतदर्थम् ॥ कात्यायनः ॥ पश्चाच्छम्यामुपोदत्पुदीर्घादिव इतीति ॥
दृषदः पश्चिमभागस्यौन्नत्यापावस्तादुगम्रा शम्या स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ दि-
वस्कम्भन्यसीति ॥ काष्ठरूपे हे शम्ये त्वं दिवो द्युलोकस्य स्कम्भन्यमि । अ-
थःपतनवारणाय स्तम्भनकारिणी भवसि ॥ शम्यायां द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं
तिचिरिर्दर्शयति ॥ यात्रापृथिवी मदास्तां ते शम्यःमात्रमेकमहर्वेनाः शम्यामा-
त्रमेकमहरिति ॥ अयमर्थः ॥ पुरा प्रजापतिना सृष्टे यात्रापृथिव्यौ जलकाष्ठवत्
परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पश्चादेकस्मिन् दिने शम्याप्रमाणेन परस्परवियुक्ते
अभूताम् । मतिदिनं तनेति विज्ञेया विज्ञोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे याग-
स्यावकाशो न स्यात् । ततो विश्लेषाय, दिवस्कम्भन्यसीति मन्त्र इति ॥ का-
त्यायनः ॥ दृषदुपलं धिपणासीति ॥ पेपणहेतुमृताम् उपरितनशिलां दृषदवस्तन-
शिलाया स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धिपणामि पार्वतेयी प्रतित्वा पर्वती वेत्तिविति ॥
उपरिभागवसिनि हे उपले, त्वं पार्वतेयी पर्वत्याभिधाना अधस्तनशिलायाः
मन्वन्विनी पुनी वाय्वरूपा धिपणामि । पेपणव्यापास्य धारिका भवसि ।
अपस्त्वां मादृतमाना पर्वती प्रतिवेत्तु ॥
पार्वतेयीशब्दस्य यथोक्तमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ कनिषसीव होपातस्मादा-
ह पार्वतेयीतीति ॥ प्रति त्वेति पदस्याभिप्रायः, संज्ञामेवेत्यादिना पूर्ववदधि-
दिनः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति ॥ ओष्य दृषदि स्था-

यज्ञन्यं ॥ ३ ॥ प्राणार्थत्वां । दानार्थत्वाव्यानार्थत्वा ॥ दीर्घामनु-
प्रसितिमायुषेधां ॥ देवो वः सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरञ्जि-
द्रेणपाणिना ॥ चक्षुषेत्वामुह्नीनां पयोसि ॥ ४ ॥ वेदोसि । वेदुभेन-

पयित्वा ॥ पाठस्तु ॥ धान्यममि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपति-
म् । धिनुहि मां यज्ञन्यमिति ॥ धिनोतिधातोः श्रीणार्थस्य धान्यमिति कृ-
पम् । हे हविस्त्वं धान्यमसि श्रीणयितुं भवसि यतो देवानग्न्यादीन् धिनुहि
श्रीणय । तथा यज्ञं यज्ञाभिमानिनं देवं धिनुहि । तथा यज्ञपतिं यज्ञस्वामिनं यज्ञ-
मानं धिनुहि । तथा यज्ञन्यं यज्ञस्पनेतारं मामध्वर्युं धिनुहि । आहुतिद्रव्यस्य स्व-
ल्पत्वेऽपि मन्त्रनामध्वरेण देवप्रीतिहेतुत्वं युक्तम् ॥ तदाह तित्तिरिः ॥ धान्यम-
सि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेकां देवतां कामयते या-
वदेका तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति यत्तावदेतस्या यावज्जुहोतीति ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतियन्त्रमिति ॥ पाठस्तु ॥ प्राणाय
त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वेति ॥ प्रकर्षेण अनिति मुखे सर्वदा चेष्टत इति श्वास-
रूपो वायुः प्राणः । उदाऽऽनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युत्क्रान्तिजनको वायुरुदानः ।
व्यानिति व्याप्य चेष्टत इति क्षीरव्यापको वायुर्बलहेतुर्व्यानः । हे तण्डुल, हे
हविस्त्वां प्राणाय प्राणरक्षार्थं विनप्स्यीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्गोप्यम् ॥
कात्यायनः ॥ दीर्घामिति कृष्णाजिने मोहतीति ॥ पिष्टमसिस्कन्दयेत् ॥ पाठ-
स्तु ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषेऽधाम् । देवो वः सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपा-
णिरञ्जिद्रेण पाणिनेति ॥ पिबू वन्धने इति चातुः । प्रसितिः प्रबन्धः कर्म-
सन्ततिः । आयुषे यजमानस्यायुरभिवृद्धयर्थम् । दीर्घामविच्छिन्नां प्रसितिमनु
कर्ममन्तमित्यनुलक्ष्य त्वा कृष्णाजिने पिष्टं यास्तिज्ञानसि । सत्यां यजमानस्यायु-
र्द्वौ कर्मसन्ततिः प्रवर्तते, न त्वन्यथा ॥ एतदेवाभिनेत्य निच्चिरिराह ॥ दीर्घा-
मनुप्रसितिमायुषेऽधामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधावीति ॥ देवो व इत्यादि
मन्त्रशेषः पूर्ववद्व्याख्येयः ॥ कात्यायनः ॥ पिब्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना-
मित्याज्यमिति ॥ असीति मन्त्रशेषः । यदाध्वर्युस्तण्डुलान् पिनष्टि तदानीं
माग्रीध आज्यं निर्वपेत् । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षी-
रेणोत्पीदितमसीत्यर्थः ॥ महीशब्दस्य गोवाचकत्वं कण्ठो दर्शयति ॥ मह्यो वा
एता एतेनाम्नायाह्वान इति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ पत्री वेद् प्रमुञ्जात । वेदो-

त्यं देववेदे देवेभ्यो विदो भवः ॥ तेन मन्त्रो विदो भवः ॥ ५ ॥

देवस्य त्वा । सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ॥ संवपामि समापऽओषधीभिः समोषधयोरस्तेन ॥ स रेवतीर्जगतीभिः संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां ॥ जनयत्यैत्वा संवपामि ॥ १ ॥

ऽसीति ॥ पाठस्तु ॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं देववेद देवेभ्यो वेदो भवः । तेन मन्त्रं वेदो भवेति ॥ अपं मन्त्रः मयोगानुसारेणान्यत्रोत्कर्षणीयः । संमार्जनार्थं दुर्भमुष्टिना निमित्तः पदार्थो वेदः । तं पदार्थम् ऋगादित्रेदात्मना स्तौतीति । दुर्भमुष्टिनिमित्तं हे पदार्थं त्वं वेदोऽसि ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा, विद ज्ञान इति धातोरूपव्रत्ताद्वेदित्वासीत्यर्थः । येन कारणेन त्वं देवोऽसि, अतो हे देववेद द्योतनात्मकवेदनाख्यपदार्थं देवेभ्यो देवोपकारार्थं वेदो ज्ञापकस्त्वमभवः पूर्वमेवाऽभूः । तेन कारणेन मन्त्रं पदनुग्रहार्थं वेदो भव ज्ञापको भूयाः ॥ ५ ॥ इति मयमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

सप्तमे पेपणमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे श्रपणमन्त्राः पुरोडाशविषया उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पात्र्यां सपवित्राया पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां संवपामीति ॥ हस्ताभ्यामिषेतदन्तं पूर्ववद्वाक्येयम् । संवपामि एतानि पिष्टानि पात्र्यां सम्यक् मक्षिषामि ॥ कात्यायनः ॥ उपसर्जनीरानपत्यन्यः पवित्राभ्यां मति-
गृह्णाति समाप इतीति ॥ पिष्टेषु सेचनीया आप उपसर्जन्यः । आर्घ्यध्रस्ता आ-
नयेत् । तदानीमध्वर्युः पवित्राभ्यां साहितो मन्त्रेण ताः मतिगृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । स रेवतीर्जगतीभिः संमधुमतीर्मधु-
मतीभिः पृच्यन्तामिति ॥ पृची सम्पर्क इति धातुः । ओषधीभिः पिष्टरूपमभिराप-
इदानीं मतिगृह्णीतान्युदकानि संपृच्यन्तां सम्पर्गेकीभवंतु । तथा पिष्टारूपां
ओषधयोऽपि रसेन यथोक्तोदकरसेन संपृच्यन्ताम् । रेवतीः रेवत्य आपः, ज-
गतीभिः पिष्टारूपाभिः संपृच्यन्ताम् ॥ रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति
हि कण्वेनाह्नातम् । मधुमतीर्मधुयोर्येता आपो, मधुमतीर्मधुयोर्येताभिः पि-
ष्टरूपाभिरौषधीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां च परस्परप्रीतिहेतुत्वात्
संपर्को युक्तः ॥ तदाह तिस्रिः ॥ आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति ओषधयो-
ऽपौ जिन्वन्ति । अन्या वा एतासामन्या जिन्वन्ति तस्मादेवमाहेति ॥ जिन्वन्ति

इदमग्ने । रिदमग्नीषोमयोरिषेत्वा ॥ घर्मोमिच्छिद्वायुं कुरुप्रथा
ऽउरुप्रथस्वोरुतेयज्ञपतिः प्रथतां ॥ १ ॥ अग्निष्टे । त्वचंमाहिंस्ती-

मीणयन्तीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ संयौति जेयस्यै त्वेतीति ॥ संयवनमपां पि-
ष्टानां च मिश्रीकरणम् ॥ पाठस्तु ॥ जनयत्यै त्वा सयेयौमीति ॥ जलपिष्टरूप
हे पदार्थद्वय, त्वां जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं संयौमि सम्यक् मि-
श्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातुः । अनयोर्द्रव्ययोर्यथा मिश्रणं तथा
शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥ एतदेव तित्तिरिर्विशदयति ॥
जनयत्यै त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दधारोति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ समं
विभज्यासंहरिष्यन्नालभत इदमग्नोरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ मिश्रीकृतं पिष्ट-
समूहं समं यथा भवति तथा द्वेधा विभज्य भागद्वयं पुनरेवमेव पिष्टान् पृथगेव
स्पृशेत् । इदं पिष्टस्य प्रथमार्द्धमग्निरभिसम्बन्धि भवत्विति शेषः । इदं द्विती-
यार्द्धमग्नीषोमयोर्भवतु ॥ कात्यायनः ॥ इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति ॥ आज्यस्य
प्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् । हे आज्य त्वाम् । इषे इष्य-
माणवृष्ट्यर्थमधिश्रयतीति शेषः ॥ तदेव कण्ठो विस्पष्टयति ॥ स इषे त्वेत्य-
धिश्रयति वृष्टये तदाह यदिषे त्वेतीति ॥ कात्यायनः ॥ घर्मोऽसिति पुरोडा-
शमिति ॥ अधिश्रयतीत्यनुवर्तते । विश्वायुरिति मन्त्रशेषः । घृ सरणदीप्यो-
रिति धातुः । अतो घर्मशब्दो दीप्यमानं प्रवर्ग्यं ब्रूते । हे पुरोडाश, त्वं श्रय-
माणतया घर्मोऽसि दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा विश्वायुः विश्वं कृ-
त्स्नं यजमानसम्बन्ध्यायुर्यस्य पुरोशरूपस्य तत्रास्ति स त्वं विश्वायुः ॥ एत-
मभिप्रायं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ घर्मोऽसि विश्वायुरिति ॥ विश्वमेवायुर्यजमाने
दधातीति ॥ प्रवर्ग्योर्निरूपत्वोपचारमपोजनं कण्ठो दर्शयति ॥ अथायमधिष्टण-
क्ति पुरोडाशं घर्मोऽसि विश्वायुरिति यज्ञमेवैनं तत्करोति । यथा घर्मं महज्या-
देवं महणक्तीति ॥ कात्यायनः ॥ उरु मथा इति मथयति पावत्कपालमिति ॥
कपालेष्वाधिश्रितं पुरोडाशं कपालपरिमाणमनतिक्रम्य सर्वेषु कपालेषु संश्ले-
षयितुं मसारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ उरु मथा उरु मथस्वरु ते यज्ञपतिः मथतामि-
ति ॥ मथ मलयान् इति धातुः । हे पुरोडाश, त्वं स्वभारत उरु मथा उरु-
विस्तीर्णं यथा भवति तथा मथस्व । तथा ते यज्ञपतिः उरु मथनां मरुपातो
भवतु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अग्निष्टमित्यादिरभिष्टयतीति ॥ पाठस्तु ॥

हेतरितः रश्मिर्वांतरिताऽअरातयः ॥ देवस्त्वासविताश्रपयतुर्वर्धि-
ष्ठेधिनाके ॥ ३ ॥ मासे । मासं विंशत्याऽअतमेक्युज्ञोतमेक्युजमान-

अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीदिति ॥ हे पुरोडाश, श्रपणाय मष्टतोऽग्निस्ते त्वचं
त्वदीयां, त्वद्गृहशमुपरितनमार्गं मा हिंसीन्मा विनाशयतु । अतिदाहेन मपी-
भानो विनाशः । सोऽत्र मा भवतिरत्यर्थः । पूर्वमवघातपेपणाभ्यां हविषो य
उपद्रव आमीदृ, यः श्रपणेन भविष्यति । तत् सर्वमुदकस्पर्शेन शाम्यति । त-
मिममर्थं यदेवास्याव्रनतो वा पिपनो वेत्यादिना कण्वः स्पष्टीचकार ॥ कात्या-
यनः ॥ पर्यग्निं करोत्यन्तरितमिति सहाज्यमिति ॥ पाठस्तु ॥ अन्तरितः र-
श्मोऽन्तरिता अरातय इति ॥ अन्तरितं विनाशितम् । व्याख्यातमन्यद् । ज्व-
लन्निर्दग्धैः परितो रक्षसां शोषनं पर्यग्निकरणम् । एतस्य पर्यग्निकरणस्य पक्षी
विहितत्वादत्रापि पर्यग्निकरणेन पुरोडाशः पशुत्वेनोपचर्यते ॥ तदेतदाह
तित्तिरिः ॥ घर्मो वा एषोऽशान्तः । अर्घपासेऽर्घपासे मवक्ष्यते यत्पुरोडाशः
ईश्वरो यजमानः शुचाऽभद्रहः पर्यग्निं करोति पशुमेवैनमेकः शान्त्याः
अमदाहायेति ॥ अयमर्थः । पुरोडाशो योऽस्ति स एव दीप्यमानोऽग्निर्भूत्वा न
कदाचिदपि शाम्यति मातृपक्षं तप्तकपालैः सन्तप्यमानत्वात् । स च तापेन
यजमानमद्रग्धुं समर्थः । तत्र पशुपचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशो पशुकृते सति
मदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन यजमानं न मद्रहतीति ॥ किञ्च, पर्यग्निकरणेन रक्षसा-
मत्र प्रवेष्टुं यच्छिद्रं सभाषितं तन्निवार्यते ॥ तदेतदाह कण्वः ॥ अथैनं पर्यग्निं
करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतत्समन्तमग्निना परियुह्यति नेदेन नाप्ला रक्षाऽसि ममृशा-
नियग्निर्हि नाप्लाणाः रक्षसामपहन्तेति ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वेति श्रपण-
मिति ॥ कुर्यादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि-
नाक इति ॥ हे पुरोडाश, वर्षिष्ठे अत्यन्तमष्टदे नाके चुलोक्वचित्ति नाकनां
म्यग्नौ स्वाधिश्रित्य सविता देवः श्रपयतु पक्षं करोतु । स च मनुष्य-
वा एतस्य मनुष्यः श्रपयिता तदेन देव एव सविता श्रपयत्विति ॥ नाकना-
मकेनाग्निना रक्षांसि हन्यन्ते ॥ तदाह तित्तिरिः ॥ पुरोडाश वा अधिश्रितः रक्षा-
स्पजिवाः सत । दिवि नाको नामाग्निः रक्षोहा स एवास्माद्रक्षास्यपाहन्ति-
ति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मा भेरित्पालभते इति ॥ पाठस्तु ॥ मा भर्मा संविक्था

स्यप्रजाभूयात् ॥ त्रितायत्वाद्वितायत्वेकृतायत्वा ॥ ४ ॥

इति ॥ हे पुरोडाश मा भेष्यं मा कार्षीः । मा संविस्थाः, चलनं मा कार्षीः । जिभी भये । ओविजी भयचलनयोरिति च धातुद्वयम् । योऽयं पुरोडाशो मनुष्ये-
णाध्वर्युणा कृतस्तमिमं मनुष्य एव स्पृशति । ततो भयचलनयोरभावः ॥ त-
मेतमभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ सोऽभिमृशति मा भेष्यं संविक्रया इति । मा
भेषीर्मा संविक्था यं त्वा मानुषः सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाहेति ॥ का-
त्यायनः ॥ अतमेरुरिति श्रुतावभिवामयति भस्मना वेदेन बोधवेपेण वेति ॥
श्रुतिः पाकः । तस्मिन्निमित्तभूते सति सम्यक्पाकसिद्ध्यर्थमाञ्छादयेत् ॥ पा-
ठस्तु ॥ अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयादिति ॥ तमु ग्लान इति
धातुः । अतमेरुर्लानिरहितः । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः । तस्मादेतदभिवासनेन
यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः । अतमेरुर्लानिरहितो भूयात् । अस्याभि-
वासनस्य प्रयोजनं तिचिर्ः स्पष्टमाह ॥ मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यत्रा-
भिवामयेत् । आधिर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति तस्माद्गृहा मस्तिष्कः ।
तस्मान्नाभिवासयति । तस्मान्मांसेन रसेनास्थिच्छन्न वेदेनाभिवामयति । तस्मा-
त्केशैः शिरःउज्ज्वलमिति । शिरस्यवस्थितो मेदसः खण्डो मस्तिष्कः, गुहा गूढ
आच्छन्नः । मेदःस्थानीयस्य मस्तिष्कस्य मांसस्थानीयं तस्य च्छादकम् ।
तस्यापि केशस्थानीया वेदगतदर्भा आच्छादका इत्यर्थः । पाञ्चङ्गुलिप्रक्षालन-
माप्त्येभ्यो निनयत्याभितप्य प्रसगसंस्पन्दमानं त्रितायत्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥
तमेतं त्रिनियोगं बोधायनः स्पष्टमाह ॥ अत्रेतत्पात्रीप्रक्षालनं गार्हपत्यादङ्गारे-
णाभितप्य हत्वाऽन्तर्वेदिमतीचीनं तिष्ठपु लेखासु निनयतीति ॥ आपस्तम्बो-
ऽप्याह ॥ अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोत्सुकेनाभितप्य स्म्येनान्तर्वेदि
तिष्ठो लेखा लिखति प्राचीरुदीचीर्वा ताः सस्पन्दयन्स्त्रिर्निनयति । प्रस-
गपवर्गमिति ॥ पाठस्तु ॥ त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति ॥ हे पाञ्च-
ऽङ्गुलिप्रक्षालनोदक, त्वां त्रितनाम्ने देवाय निनयामि तथा त्वा द्वितनाम्ने निन-
यामि तथा त्वामेकतनाम्ने निनयामि ॥ एतेषा त्रयाणां देवानामुत्पत्तिप्रकार-
स्तिचिर्ऋणा समाध्नातः ॥ देवान् वै हविर्भूत्वाऽब्रुवन् कस्मिन्निदं प्रक्षयामह
इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनूः संनिधश्चम् । अहं वस्तं जनयिष्यामीति ।
ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत् । तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवता इति । सो-

देवस्यैवा । सवितुः प्रसवेद्विचनोर्वाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां ॥
 आददेध्वरकृतं देवेभ्यः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः
 शततेजाः ॥ वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो वधः ॥ १ ॥ पृथिव्यैव-

ऽङ्गारेणापः अभ्यपालयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपालयत् ।
 ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपालयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदग्नोऽजा-
 यन्त तदाप्यानापाप्यस्वम् । तदेव अप्येषु मृसतेति । देवाः पूर्वं व्रीह्यवघाता-
 दिना हविः सम्पाद्य बीजवधादिपापलेपः कस्मिन् पुरुषे मार्जनीय इति वि-
 चारोऽग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्ववीर्यधारिणा-
 ऽङ्गारेणाद्वेवतामथिलक्ष्य तद्बीर्यमधातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामका-
 नां देवविशेषाणाम्, आपो मातरो देवतात्मानः पितर इत्याप्त्यनामकत्वं च
 युक्तम् ॥ कण्वोऽपि, चतुर्थ्या विहितो ह वा अयमग्र आसेत्पादिना बहुधा
 प्रपञ्चयामास ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अष्टमे पुरोडाशमन्त्रा उक्ताः । नवमे वेदिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥
 देवस्य त्वेति स्फयमादायोर्तत् ॥ स्फचशब्देन दारुमयोऽरत्निप्रमाणः खनन-
 हेतुर्यज्ञायुधविशेष उच्यते ॥ कण्वोऽपि तस्त्रीकारं विधत्ते ॥ तमादत्ते देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवेद्विचनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेध्वरकृतं दे-
 वेभ्यः ॥ तदेतदेवस्य त्वेत्यादिकं, हस्ताभ्यामित्येतदन्तं पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
 देवेभ्यो देवोपकारार्थम् । अध्वरकृतं वेदिखननादिद्वारेण अध्वरं यज्ञं करोतीत्य-
 ध्वरकृत् ॥ अत्र एव कण्व आह ॥ यज्ञो वा अध्वरो यज्ञकृदेवेभ्य इति वा
 वै तदादेति ॥ तादृशं स्फयमाददे स्वीकरोमि । स्फयस्य वज्राशत्वात् । ख-
 ननादिनामभ्यपसि ॥ तस्य वज्राशत्वं तित्तिरिराह ॥ इन्द्रो वज्राय वज्रं मा-
 हरत् । स त्रेषा व्यभज्रत् । स्फयस्तृतीयः रथस्तृतीयः यूपस्तृतीयमिति ॥
 कण्वस्त्विन्द्रो वज्रापेत्यादिना स्फयस्य वज्रे चतुर्थीशत्वं प्रपञ्चयामास ॥ का-
 त्यायनः ॥ मघेण मघे कृत्वा दाक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरसि इति ॥
 सवृण केनचित्पूणेन सहितं स्फयमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि द-
 क्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजाः । वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो वध इति ॥ वज्रा-
 नरूप स्फय त्वम् इन्द्रस्य दाक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात् तत्समान-
 वीर्यविशेषाद् वा गन्तुं वोपहारः ॥ अनेनोपचारेण तद्बाहुसमानवीर्यत्वं कण्वो

मौ । सिद्धिर्विदेवयजनि ॥ ओषध्यास्तेमूलमाहिंसितं ॥ २ ॥
 ब्रजं गच्छ । गोष्ठानुवर्पतु ते यौर्ध्वानदेवसवितः परमस्यां पृथिव्याः शु-

दशयति ॥ एष वै धीर्यवत्तमो यदिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तद्वीर्यमेवास्मिन्
 दधाति । यद्दिन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इतीति ॥ कथम्भूतः स्फयः । सहस्रभृ-
 ष्टिः । भजनं पाको मारणमित्यर्थः । सहस्रसंख्यानां शत्रूणां भृष्टिर्गण्यस्याऽसौ
 सहस्रभृष्टिः । यथा वज्रोऽग्राणां मारकस्तथा स्फयोऽपि पाप्मना विनाश-
 कः । शततेजाः । यथा वज्रस्य शतसंख्याका धारा भवन्ति दीप्यमानास्तथा
 स्फयस्यापि वज्रांशत्वाच्छततेजस्वोपचारः । वायुरसि तिग्मतेजाः । न केव-
 लमिन्द्रमदृशः, किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामग्निज्वालासु-
 त्पादयैस्तिग्मतेजास्तथा स्फयोऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूपं तीव्रं कर्म कुर्व-
 स्तिग्मतेजा इत्युच्यते । द्विपतो वधः । अनुष्ठानद्वेपिणांऽग्रादेर्वधहेतुः ॥ १ ॥
 कात्यायनः ॥ तेन स्तम्भपञ्जुर्हरिष्यन् वेद्यां तृण निदधात्सुदृक्पृथिव्यै वर्मा-
 सीति ॥ हे तृण, त्वं पृथिव्यै वेदिस्थानरूपाया भूमेर्वर्मासि कवचस्थानमसि ।
 यथा कवचेन शस्त्रप्रहारोपद्रवः परिह्रियते । तथा स्फयेन वेदिस्थाननावसरे भू-
 म्युपद्रवस्तृणेन परिह्रियते ॥ कात्यायनः ॥ पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते
 महरतीति ॥ ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्यमिति मन्त्रशेषः । हे देवयजनि,
 देववागाश्रयभूते पृथिवि ते स्वदीपाया ओषध्यास्तृणरूपाया मूलं मा हिं-
 सि-
 पं मा विनाशयामि । अत्र देवयजनीति विशेषणेन चातिलोहिताभ्यामापादि-
 तमधुचित्वं निवार्यते ॥ तदाह तित्तिरिः—

विपाद्वि नामाऽगुर आसीत् । सोऽविभेदः । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति ।
 स पृथिवीमभ्यवमीत् । अमेधोऽभवत् । अयो यदिन्द्रो वृत्रमहनत् । तस्य स्लोहितं
 पृथिवीमनुवावत् । अमे-वाऽभवत् । पृथिवि देवयजनीत्पादः । मेधामेना दे-
 वयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्यमित्याह । ओषधी-
 नामहिंसाया इति ॥ विपमत्तिं भक्षयतीति विपादः । अत एवाऽयमगुर ए-
 चन्नामकः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्त इति ॥ स्फयस्य
 महारेण निष्पन्ना इयं धूलिः, सा पुरीषमित्युच्यते । गोष्ठानमिति मन्त्रशेषः ।
 हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति गावोऽवस्थातुं यस्मिन् देशे सा
 देशो व्रजः । त व्रजं प्रति गच्छ, गोष्ठानं गन्तव्यं स्थानम् । इदानीमवस्थितिर्यस्म-

तेनपाशैः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामीक ॥ ३ ॥ अ-
पाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ॥ वृजंगलगोष्ठान्वर्षतुतेनौ-
र्ध्वानदेवसवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेनपाशैः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि-
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामीक ॥ अररोदिवं मापसो ब्रह्मस्तेषां मा-

व्रजस्य स व्रजो गोष्ठान एव वर्तमानः । गौभिरुपेतं तदीयदेशं गच्छ ॥ का-
त्यायनः ॥ वर्षतु त इति वेदिं मक्षत इति ॥ द्यौरिति मन्त्रशेषः । हे वेदि, ने
त्वंदर्थं द्यौर्युक्तोक्तमिमानि देवो वर्षतु जलसेचनं करोतु । एष सेचन इति धा-
तुः । खननोपद्रवपरिहारो वर्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तदाह कण्वः ॥ यत्र खनति
तदसंरोहयति तदशमयतीति ॥ कात्यायनः ॥ वधानेत्युत्करे करोतीति ॥
उत्करो नाम वेदेहशरभागे तृणधान्यादिपरित्यागप्रदेशः । खननसमानीतां
धूलिं तस्मिन्नुत्करे परिज्यजेत् ॥ पाठस्तु ॥ वधान देव मवितः परमस्यां
पृथिव्यां जनेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मीक
इति ॥ हे सवितः, श्रेष्ठ, देव, परमस्यामन्तिमायां पृथिव्यां शतेन पाशैः शत-
संख्याभिर्वन्धनस्त्रुभिर्वधान । अस्मद्विरोधिनोऽसुरस्याऽऽनीतायां धुल्यां नि-
गूढस्य वन्धनं कुरु भूमेरन्तिमप्रदेशे योऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्तीति तस्मिन्
वा वधानेत्यर्थः ॥ तथाह कण्वः ॥ एवमेवैतत् सवितारमाहाऽन्धे तमासि वधानेति ।
यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति ॥ अत्र वन्धनीयो यः ससुरस्मान् द्वेष्टि, यं च
वन्धनीयं शत्रुं वयं द्विष्मः । तमेतमुभयविषमपि अतोऽस्मादन्यतामिस्रनरका-
न्मा मीक कदाचिदपि मा मुच्य ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अपाररुमिति द्वितीयं
महरतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनादिति ॥ अररुना-
मसो योऽसुरः पृथिव्यां वेदिस्थाने गूढाशये द्रुतलोमेनमरुं पृथिव्यै देवयजनात्
पृथिव्याः संशान्तिने देवयजनाख्यात् वेदिस्थानाद् अपवध्यासम् । अपनीय
यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयारं पूर्ववत् प्रहरेत् ॥
तदेतद् अररभयं तिष्ठतिर्दर्शयति ॥ अररुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुप-
प्लुमोऽनायत् । तं देवा अपहतोररुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाघ्नमिति ॥ क-
ण्वोऽप्पररुर्ह वै नामेयादिना दर्शयति ॥ व्रजमित्यादिमन्त्रत्रयप्रयोगः पूर्ववत् ॥
पाठस्तु ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां
जनेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मीकिति ॥ पूर्ववत् ॥

स्कन् ॥ ब्रजगच्छगोष्ठान्वर्षतु ते यौर्वधानदेव सवितः परमस्यां पृथि-
व्याऽश्वतेन पाशैः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मामौ-
ह ॥ ४ ॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा प-
रिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि ॥ मुहमाचासि शिवाचा-

रूपेयम् ॥ कात्यायनः ॥ महरणाद्यभिन्नस्पत्यप्रीदुत्करमररो दिवमतीति ॥ महर-
णेन निष्पन्नां शत्रूणां घूलिमाप्रीधः, उत्करदेशे परित्यजेत् । मापत्त इति म-
न्त्रशेषः । हे अररो, दिवं यागफलरूपं शुभोक्तमाप्तः प्राप्तो मा भूत् ॥ कात्या-
यनः ॥ द्रप्मस्त इति तृतीयमिति ॥ महरतीत्यनुवर्तते । द्यां मास्कमिति म-
न्त्रशेषः । हे वेदिदेव, ते पृथिवीरूपापास्तव द्रप्म उपजीव्यो रस्तो द्यां शुभोक्तं
मा स्कन् मा स्कन्दतु मा मच्छतु । स्कान्दिर्गतिशेषणयोरिति धातुः । उत्तरम-
न्त्रत्रयपाठस्तु ॥ ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते यौर्वधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्याऽश्वतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥
विनियोगोपव्याख्यानं पूर्ववत् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति
दाक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फुट्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ यस्माद् भूपदेशा-
दरुनिष्कासितस्तस्मिन् मदेशे वेदेरियत्तां निश्चेतुं दाक्षिणादिदिवत्रये
स्फुट्येन रेखात्रयं कुर्यात् । सोऽयं पूर्वः परिग्राहः ॥ पाठस्तु ॥ गायत्रेण
त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामीति ॥ हे वेदि त्वा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया धात्वितेन
स्फुट्येन दिवत्रये परिगृह्णामि । ततश्छन्दोदेवता दिवत्रये त्वामसुरेभ्यः पालयि-
ष्यन्ति । पूर्वस्यां दिव्याहवनीयाग्निरेव पालकोऽस्तीत्यभिप्रायः । पुरा कदा-
चिदसुराणां विजये सत्येषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूतासीत् । देवा-
नां तु भूम्यंशकोऽपि स्वभूतो नाऽभूत् । किन्तु यो देवो यच्च यदोपविष्टो या-
वद्दूरं पश्यति तत्र तावान् द्वेष्टस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो
देवा अमुगनयाचन्त । पुण्मदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोऽप्यंशो नियतोपेक्षि-
तः । तत्र तत्र कियत् स्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरा यावद्भ्राजिः परि-
गृहीतं तावद् दास्याम इत्यङ्गोचन् । तस्मादयं वेदिपरिग्राहः ॥ तस्मिन्मर्थे तिचि-
रिराह ॥ अमुराणां वा इयमग्न आसीत् । यावदासीनः परापश्यति तावदेवा-
न्नाम । ते देवा अमुन्नक्तस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियत्सयं स्वांशोऽन्यो दास्यथे-

सिस्योनाचासिसुपदाचासि ॥ ऊर्जस्वतीचासिपयस्वतीच ॥ ५ ॥
 पुराकूरस्याविष्टपोविरशिन्नुदादाय पृथिवींजीवदानुं ॥ यामैरयं
 चन्द्रमसिस्वधाभिस्तांधीरांसोअनुदिश्ययजन्ते ॥ छिषतोवृधो-

ति । यावत् स्वयंपरिशुद्धीयेतीति ॥ कण्वस्तु, देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या
 अस्पृष्टेन्तेत्यादिना वेदिपरिग्राहतात्पर्यं प्रपञ्चयामास ॥ कात्यायनस्तु, उत्तरं
 परिग्राहं परिशुद्धातीति, शुक्मा-स्योनोर्जस्वतीति मतिमन्त्रं पूर्ववदिति ॥ वेदिखन-
 नात्पुरा क्रियमाणः पूर्वपरिग्राहः । पश्चात्क्रियमाण उत्तरपरिग्राहः । तस्मिन्नुत्त-
 रपरिग्राहे पूर्वपरिग्राहवदक्षिणादिदिक्त्रये स्फुट्येन रेखात्रयं कुर्यात् ॥ मन्त्रत्र-
 यपाठस्तु ॥ शुक्मा चासि शिवा चासि । स्योना चासि सुपदा चासि । ऊर्ज-
 स्वती चासि पयस्वती चेति ॥ हे वेदि त्वं खननेन संपादिता सती शुक्मा
 शिवेसेवं विधगुणयुक्ता भवसि । क्षमा भूमिः शोभना क्षमा शुक्मा । खननेन
 पाषाणादिदोषराहित्यसम्पादनं पृथिव्याः शोभनत्वम् । उग्रस्य भूमौ निगूढ-
 स्यात्पुरस्य निष्कासनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्वान्योन्यसमुच्चयार्थो चकारौ ।
 सोऽयं प्रथमो मन्त्रः । स्योना मुखरूपा । स्योनशब्दस्य सुखनामसु पाठात् ।
 सुपदा । सम्प्रगुणवेशनयोग्या । सुण्डु सीदन्ति देवा अस्वामिति व्युत्प-
 ल्पः । चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । ऊर्जशब्दो माधुर्यादिरसवा-
 ची । पयःशब्दो रसहेतोर्जलस्य क्षीरस्य च वाचकः । तदुभययुक्ताऽसि ।
 चकारौ पूर्ववत् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । अन्तेऽप्यसीत्यनुरक्तं । पूर्वपरिग्रा-
 हेण वेदिरूपां पृथ्वीं लब्धोत्तरपरिग्राहेण यथोक्तगुणयुक्ता देवा अकुर्वन् ॥
 सोऽयमर्थः, इमामेवैतत्पृथिवीं संविद्य शुक्लां शिवामकुरन्तेत्यादिना विस्पष्टं क-
 ष्येनोदाहृतः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ पुरा कूरस्येत्यनुमार्ष्टीति ॥ वेदेरुपरीत्य-
 यः ॥ पाठस्तु ॥ पुरा कूरस्य विष्टपो विरशिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुं या-
 मैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिस्तांधीरांसो अनुदिश्य यजन्त इति ॥ अवेयमाख्या-
 यिका मन्त्रेणाभिधेता । कदाचिन् किञ्च देवानामसुरैः सह संग्रामः प्राप्तः ।
 तव व्रत्तादयो देवा इत्यं समन्वेष्टं चक्रुः । देवासुरसंग्रामे सति तेषा रुधिरा-
 दिभिरेयं भृशं देवयजनानर्हा भविष्यति । अनो भुवः शुक्लरूपं सारभूत-
 मादाय चन्द्रगण्डे स्थापयिष्याम इति ॥ तामिमामारपायिकां, देवा ह वा
 असुरैः संग्रामं संनिपास्यत इत्यादिना कण्वो दर्शयामास ॥ अस्मिन्मन्त्रे कूरश्व-

सि॥॥॥ ॥ प्रत्युष्टः रश्मिः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टन्तः रश्मो निष्टन्तः

न्दः संग्रामवाची ॥ तत्र कण्ठेनैव माम्नातम् ॥ संग्रामो वै कूरं संग्रामे हि कूर-
मिव क्रियते । इतोऽश्नो हतः पुरुषः शोण इति ॥ कूरशब्दस्य विष्टप इति विशेष-
णम् । विविधं सर्पन्ति योधा अस्मिन्निति विष्टपः संग्रामः । विष्टपः कूरस्येति पञ्च-
म्यर्थे ण्यञ्चो । तथा सति विष्टपः कूरस्य पुरेत्युक्ते युद्धात् पूर्वमित्युक्तं भवति ॥
तदुक्तं कण्ठेन पुरा संग्रामादिस्थे वैतदाहेति ॥ विरप्रशिक्षिति महतः परमेश्वरस्य
संशोधनं, महत्तामसु पाठात् । विरप्रशिक्षित इति पठितत्वात् । जीवदानुं जीवस्य
दार्जी यां पृथिवीमुदादाय अत्यन्तसारभूतां पृथिवीं मंक्षिष्योदृष्ट्यादाय चन्द्र-
मस्परयन् चन्द्रमण्डले देवाः प्रक्षिप्तवन्तः । केन साधनेन प्रक्षिप्तवन्त इति त-
दुच्यते । स्वधाभिः । यद्यपि स्वधाशब्दोऽज्ञानामसु पठितः । तथापि तेन शब्देन
तत्साधनभूता वेदत्रयगता मन्त्रविद्या उच्यन्ते ॥ पृथिव्याः सारांशस्य वेदत्रय-
रूपेण साधनेन यत् स्थापनं तत् कण्ठेनैव व्याख्यातम् ॥ उदादाय पृथिवीं जी-
वदानुमिति ॥ यद्वा, अस्या जीवममन्यन्त तच्चन्द्रमसि न्यदधत् । यमैरयश्चन्द्र-
मसि स्वधाभिरिति । या मधुश्चन्द्रमसि ब्रह्मणेत्येवैतदाहेति ॥ चन्द्रमण्डले मृगरूपः
कृष्णवर्णो यः कलङ्को दृश्यते सोऽयं भूमेः सारांशः । पुराद्यावापृथिव्यां सहै-
वावस्थिते सत्पौ यदा परस्परं वियुज्येते स्म तदानीमन्योन्यसारांशं यत्तयोम्य-
मन्योन्यस्वरूपेण स्थापितवत्पौ । तत्र भूमेः सारांशश्चन्द्रमसि दृश्यमानः कृष्ण-
रूपमिषेवं तिष्ठिरिराह ॥ द्यावापृथिवीसहास्यां ते वियती अब्रूताम् । अस्येप नौ
सहयज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् । तस्यामदधात् । तदूषा अभवत् ।
यदस्या यज्ञियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । ततश्चन्द्रमसि कृष्णमिति ॥ धी-
रासो धीरा बुद्धिमन्तो यजमानास्तां चन्द्रमःस्थितां कृष्णवर्णां भूमिमुद्दिश्य
वेद्यामस्यां विद्यत इति कथयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । अनेन, पुरा कूरस्येति
मन्त्रेण स्वातायां वेद्यामस्यां लोष्टकृतवैषम्यपरिहाराय समीकरणरूपं संपार्जनं
कुर्यात् । हे विरप्रशिक्षितस्य परमेश्वरस्य सम्बोधनस्य तु युष्टाणेति पदमध्याहृत्य
तेन सहान्वयः कर्त्तव्यः ॥ कात्यायनः ॥ द्विपतो वध इति स्फघमुदर्थं महर-
तीति ॥ परित्यजेदित्यर्थः ॥ तथाचाऽऽपस्तम्बः ॥ उत्करे स्फघमुदस्यति द्वेप्यं
मनसाऽऽध्याप्य इति ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे स्फघ, त्वं द्विपतः शत्रोर्विधो-
ऽसि । हिसकोऽसि । यं द्विप्यात् । यं द्वेप्यं महरामीत्येवं महरणकुले मनसा भा-

अरातयः ॥ अनिश्चितोसिसपत्नक्षिद्राजिनंत्वावाजेध्यायैसंमार्ज्मि ॥ प्रत्युष्टुरक्षः प्रत्युष्टाअरातयोनिष्टंरक्षोनिष्टंत्वाअरातयः ॥ अनिश्चितासिसपत्नक्षिद्राजिनीत्वावाजेध्यायैसंमार्ज्मि-

वयेत् ॥ तदेतत् कण्व आह । अथोदअ- स्फथं प्रहरस्मृष्टौत्वा वज्रं प्रहरामेति । यं द्विष्यात् । वज्रो वै संस्तुणुते हेवैतानिति ॥ ६ ॥ इति प्रथमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

नवमे वेदविषयमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे जुहादिष्वज्यग्रहणार्था मन्त्रा लक्ष्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ आहृतं स्तुवं प्रतप्य पूर्ववदिति ॥ यथाग्निहोत्रहवण्याः, प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतापः पूर्वमुक्तस्तथा स्तुवस्यापि प्रत्युष्टमिति प्रतापः कार्य इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ प्रत्युष्टक२ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंरक्षो निष्टा अरातय इति ॥ पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ अनेन मन्त्रेण स्तुवस्य प्रतपनं कण्वोऽपि दर्शयति ॥ स स्तुवमादाय प्रतपति प्रत्युष्टमिति ॥ कात्यायनः ॥ वेदाऽग्रैस्त्वतरतः प्राक् संमार्ज्यनिश्चिन इतीति ॥ प्रतप्तं स्तुवं वामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेन वेदाग्रैः मागवसानं यथा भवति तथा समृज्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अनिश्चितोऽसि सपत्नक्षिद्राजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मीति ॥ हे स्तुव त्वम् अनिश्चितोऽसि । शो तनूकरण इति धातुः । निश्चितो नितरा वीक्ष्यः । कुतः । अस्मद्विषये अनिश्चितः उपद्रवकारी न भवतीत्यर्थः । सपत्नक्षिद्र सपत्नानामस्मच्छत्रूणां क्षपहेतुः । क्षिणु हिंसायामिति धातुः । नाजिनं यज्ञद्वाराऽज्यहेतुत्वाद्ब्रह्मन्तं त्वां स्तुवं संमार्ज्मि सम्पक्वशोधयामि । मृजृष् शुद्धाविति धातुः । किमर्थं, वाजेध्यायै । जिह्मधी दीप्तानिति धातुः । वाजस्यान्नस्य इध्यायै दीप्तौ प्रकाशनार्थम् । शोधितेन स्तुवेणाज्ये हुने सत्वग्निर्दीप्यते । तथा दीप्त्या तदाहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ प्रतप्य प्रतप्य मयच्छत्यनिश्चितेति स्तुच इति ॥ जुहूपष्टुधुवास्त्वित्तः स्तुचः । ताः प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थम् अन्यस्य हस्ते मयच्छेत् ।

जुहादीनां स्त्रीलिङ्गत्वाद् तद्विशेषणस्याप्यनिश्चितेति पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥ पाठस्तु ॥ प्रत्युष्ट२ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टंरक्षो निष्टा अरातयः । अनिश्चितासि सपत्नक्षिद्राजिनी त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मीति ॥ पूर्ववद्वाक्येयम् । स्तुवस्य पुरुषरूपत्वाद् प्रथमतः संमार्जनम् । स्तुचां स्त्रीरूपत्वाद् पश्चात्,

जिमि ॥ १ ॥ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै सन्नहनं ॥ विष्णोर्वैष्णोः स्यूजं-
त्वादन्वेन त्वा चक्षुषा वपश्यामि ॥ २ ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यः ॥
धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे ॥ स्मृतितुस्त्वा प्रसवतु जाम्पछिद्रे-

संमार्जनम् ॥ तदिदं कण्व आह ॥ स वै रुचमग्रे संमार्ष्टि दृषा वै रुचो योषा
रुच इति ॥ घिसिरिरप्याह ॥ रुचः संमार्ष्टि सुतमग्रे सपुमाः समेवाभ्यः
सः सपति मियुनत्वाय अथ जुह्वम अयोपभृतं ध्रुवामिति ॥ आभ्यो जुहादिपोष-
रूपयोपार्थं सः सपति ॥ सम्पद्य तीक्ष्णी करोति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पत्नी-
संनहति प्रसग्दाक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोन्नेत्रेण त्रिवृता परिहरत्य-
धिवासोऽदित्यै रास्नासीति ॥ मत्स्यग्दाक्षिणतो नैर्ऋत्यां दिशि अधिवासो व-
स्त्रस्योपरि परिहरति । परितो वेष्टयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै
संनहनम् इति ॥ हे रज्जो त्वम् । अदित्यै मृम्यां रास्नासि रश्ना भवसि ।
अथवेन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः संनहनं वस्त्रस्योपरि सम्पग्वन्धनहेतुसौवर्णदामस्था-
नीयम् अनीत्यनुवर्त्तते ॥ तमेतं मन्त्रं तिञ्चरिः सम्पग्व्याचष्टे ॥ अदित्यै रा-
स्नासीत्याह । इयं वा अदितिः अस्मा एवैतद्रास्नां करोति । इन्द्राण्यै सन्नह-
नमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनश्चन आध्नोदिति ॥ कात्याय-
नः ॥ दक्षिणं पाशमुत्तरे मतिमुच्योर्ध्वमुदगृहति विष्णोर्वैष्ण इति न ग्रन्थि क-
रोतीति ॥ असीति मन्त्रशेषः । रज्जोरुत्तरपाशे मतिमुच्योर्ध्वमुक्षुण्णमाण हे
दक्षिणपाश, त्वं विष्णोर्व्यापकस्य यज्ञस्य वेष्णोऽसि । विष्णु व्याप्ताविति धातुः ।
यद्वा, वेष्टनरूपोऽमि । वेष्ट वेष्टन इति धातुः । छान्दसः पकारादेशः ॥ कात्या-
यनः ॥ ऊर्जे त्वेत्पाज्यमुद्रास्येति ॥ हे आज्य, त्वा विलापनाय पूर्वं बद्धावधि-
श्रितं त्वामिदानीम्, ऊर्जे अधिकपाकाभावेन स्वादुतमरसलाभाय बहिर्दमदेशा-
द् बहिर्बद्धासयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ पत्नीप्रवेक्षयत्यदन्वेनेति ॥
पाठस्तु ॥ अदन्वेन त्वा चक्षुषा वपश्याम्यग्रेर्जुहासि सुभूर्देवेभ्यः । धाम्ने धाम्ने
भव यजुषे यजुषे इति । दम्नातिधातुर्हिंसाऽर्थः । हे आज्य, अदन्वेन हिंसा-
रहितेन चक्षुषा त्वाम् अवपश्यामि । अवाचीनं यथा भवति तथाऽधोमुस्तः सन्
वपश्यामि । किञ्चाज्यमग्नौ यदा जुहति तदाग्नेर्जिह्वे ज्वालित्यद्यते । अत-
स्तन्निमित्तत्वादग्नेर्जिह्वा त्वमसि । सा च जिह्वा मुष्टु भवतीति मुष्टुः । तच्च मुष्टु-
मपनं देवेभ्यो देवोपकारार्थम् । एवंविध, त्वं धाम्ने धाम्ने तत्तद्यागफलोपभोग-

विष्टोदेवानां विष्टामनु यो वितस्थे ॥ आत्मन्वान्तसोमघृतवान्हि भू-
स्वाग्निर्गच्छ स्वर्गजमानाय विन्द ॥ ५ ॥

इषे स्वा तिस्रः ॥ ३ ॥ यौरसि चतस्रः ॥ ४ ॥ अग्ने व्रतपते अष्ट ॥ ८ ॥

पचित्रे स्थ चतस्रः ॥ ४ ॥ शर्मासि सप्त ॥ ७ ॥ धृष्टिरसि चतस्रः ॥ ४ ॥

शर्मासि पुनः पञ्च ॥ ५ ॥ देवस्य त्वा चतस्रः ॥ ४ ॥ देवस्य त्वा पुनः प-

ञ्च ॥ ६ ॥ प्रत्युष्टं पञ्च ॥ ५ ॥ दशानुवाकेष्ट पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ इ-

षे देवस्य सप्ताः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

इति प्रथमशाखायां प्रथमदशके संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

न्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयादयातयामो हि देवानां
प्रजापतिरितीति ॥ चरुपुरोडाशादीनि चिरात्स्थानेन यातयामानि गतसारा-
णि । आज्यं तु न तथा । तत्र हेतुः । प्रजापतिदेवताकृतमिसर्थः ॥ अथवा
वज्ररुपत्वादानाद्युष्टं रक्षोभिरतिस्कृतम् ॥ तदाह कण्वः ॥ वज्रो वा आज्यं
तस्मादाहानाद्युष्टमिति ॥ तिचिरिरिष्याह ॥ घृत वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मवव-
त्रिनि तयेदमाज्यं देवयजनं देवानुद्दिश्य यागमाधनम् । तच्च प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥
अनन्तरमन्त्रस्तु— यस्ते प्राण इत्यादिकः प्रयोगानुसारेणोपरिष्ठादुत्कर्षणी-
यः ॥ अत एव कात्यायनस्तद्विनियोगमुत्तरत्रैवमुवाच ॥ पुरोडाशावधिव्यार्थो-
द्वास्वोपस्तीर्णे निधायानक्ति यस्त प्राण इतीति ॥ पाठस्तु ॥ यस्ते प्राणः
पशुषु मविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्तसोम घृतवान् हि भू-
स्वाग्निं गच्छ स्वर्गजमानाय विन्देति ॥ हे सोम श्रेष्ठतया सोमसमान, हे पुरोडा-
श ते तव प्राणो जीवनहेतुप्राणसदृशो य आज्यपदार्थः, पशुषु गवादिषु म-
विष्टः क्षीरमध्ये मविष्ट इव निगूढः । किञ्च य आज्यपदार्थो देवानामिन्द्रा-
दीनां विष्टामनु विशेषेण यागभूमौ स्थितिमनुसृत्य वितस्थे स्वयमपि वेद्यामा-
ऽऽमादितं सद्दिशेषेण निष्ठति । तेनेत्यध्याहारः । तादृशेनाज्यपदार्थेन त्वयि म-
क्षितेन घृतवान् घृतयुक्त आत्मवान् भू वा जीवात्मयुक्त इव श्रेष्ठो भूत्वाग्निं
गच्छ आहुतिप्रक्षेपवेलायामाहवनीयार्थं प्राप्नुहि । यद्वा उद्देश्यमग्निदेवता प्रा-
प्नुहि । प्राप्य च यजमानाय यजमानोपकारार्थं स्वर्गिन्द स्वर्गं लभस्व । हि-
शाब्दो घृताक्तपुरोडाशस्य ययोक्तफलसाधनत्वप्रामेद्वि द्योतयति ॥ उपरिष्ठा-
दपस्ताव घृतोपेतस्य पुरोडाशस्य स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं तिचिरिराह ॥ उपरिष्ठा-

दभ्यज्यास्तादुशानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या इतीति ॥ ५ ॥ इति
प्रथमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ॥

आद्यो दशानुवाकाल्पस्तेषामर्थो विविच्यते ॥

शाखापवित्रनिष्पत्तिर्दोहनग्रहणेक्षणे ॥ १ ॥

अत्रातः कपालानि पेपण श्रपण तथा ॥

वेदिराज्यग्रहश्चैतदनुवाकार्थाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

इषे शाखां छिनत्त्यूर्जे भाष्टि वापेति वत्सकम् ॥

स्पृष्ट्वा देवः स्पृशेद् गा च यज्ञेक्षासोपगूढनम् ॥

वसोः शाखा पवित्रं स्यात् पण्पन्वा अनुवाक्याः ॥ ३ ॥

यौः स्थाली समुपाधाय वर्हा मा तेत्यधिश्रयेत् ॥

वसोः पवित्रमाधने देवस्त्वासेचने जपेत् ॥ ४ ॥

कामेति पृच्छेत् सा निश्वा त्रिभिस्तत्रोत्तरं वदेत् ॥

इन्द्रातश्चैति दभ्याचाद्विष्णोर्देश समीरिताः ॥ ५ ॥

अग्रे त्रयेदमित्येनौ विकल्पेन व्रतगृहे ॥

कस्त्वोदपात्रमादध्यात् कर्म शून्याभ्यपो ग्रहः ॥ ६ ॥

वापेत् मत्सुष्टेति धुरग्र प्रति धूर्धुरम् ॥

स्पृशेद्देवाः स्पृशेद्दीपा विष्णुरारुह्य वीक्षते ॥ ७ ॥

उर्विति त्यजेदन्वात् यच्छा च स्पृशेद्वि ॥

देव गृह्णाति शेषं तु भु स्पृष्ट्वा स्वरितीक्षते ॥ ८ ॥

दद्यात्तास्ताऽनागच्छत् पृथिव्या स्वापयेद्भुवि ॥

अतुराके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥

दर्भा छिन्त्यात् पात्रे स्थ उ-पुत्तति समीत्यतः ॥

हस्तेन चालयेद्देवीः मोक्षयामोक्षण भवेत् ॥ १० ॥

अग्रे त्या हविः प्रेक्ष्य देव्या पात्रेक्षण भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् पण्पन्वा यदिना सलु ॥ ११ ॥

शर्मत्याजिपादाय अवधूतोत्पथेति तत् ॥

अदित्यास्तनादिचर्मोत्खले च विकल्पितौ ॥ १२ ॥

तस्मिन् हविः क्षिपेद्ग्रेमुशलाग्रदणं बृहन् ॥

स इत्यवदधात्येतद्धविः पत्रीमिहाहयेत् ॥ १३ ॥
 आहन्त्याद् दृपदे कुक्कु र्षं शूर्पपरिग्रहः ॥
 प्रति त्वा हविरुद्वापो निष्पुनाति परेत्यतः ॥ १४ ॥
 तुपाग्निरस्येदपह वायुर्वस्तद्विवेचनम् ॥
 देवः पात्र्यां हविः स्थाप्यं मन्त्राः षोडश निर्मिताः ॥ १५ ॥
 उपवेपग्रहो घृष्टिरपाङ्गारविषोजनम् ॥
 पुनः स्त्रीकार आदेव कपालं स्थापयेद् ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 अग्नेऽङ्गारं समारोप्य धरु धर्त्रमिति द्वयात् ॥
 प्रत्यवसाची कपाले द्वे विश्वा दक्षिणतस्तथा ॥ १७ ॥
 चित उत्तरतोऽङ्गारैरभ्युहन्त्यूहति त्रिषु ॥
 अनुवाके तु पष्ठेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ १८ ॥
 शर्मनिधूनादित्यास्त्वगित्येते पूर्ववत् त्रयः ॥
 धिपेति दृपद् तत्र स्थापयेद्वि इत्यतः ॥ १९ ॥
 शम्यामधः स्थापयित्वा स्थापयेद्विषणोपलाम् ॥
 समोप्य तण्डुला धान्यं पिप्प्यात् प्राणेति तत्त्रिभिः ॥ २० ॥
 दीर्घा कृष्णाजिनं मोहेच्चक्षुषे पिष्टमीक्षते ॥
 महीनामाज्यनिर्वापो वेदो वेदं प्रमुञ्चति ॥
 अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् मन्त्राः प्रोक्ताश्चतुर्दश ॥ २१ ॥
 पिष्टावापो देव पात्र्या समापो जलमानयेत् ॥
 जन संयौति तद् द्वेधा स्पृशेदिदमिदं द्वयात् ॥ २२ ॥
 इमे त्वाज्यमधिश्रित्य पुरोशडाशं श्रपेत्यतः ॥
 उरु तं प्रथयेदग्निरद्भिस्तस्याभिर्मर्शनम् ॥ २३ ॥
 अन्नः पर्याग्निकरणं देवस्त्वाश्रपयेद्धविः ॥
 मा भे स्रष्टा तं संभस्म नीत्वाप्त्यापस्त्रितात्रयात् ॥
 निलये क्षालनजलं मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ २४ ॥
 देवस्य स्फुर्थं समादत्ते इडां लभ्यजपेदमुम् ॥
 नृणं पृथिव्यै संस्थाप्य पृथिवि ग्रहरेदिदम् ॥ २५ ॥
 ग्रजं पुरीषमादत्ते र्षं वेदिमवेक्षते ॥
 यथोत्करे न्यसेत् पांसुर्द्वितीयप्रहतिस्त्रया ॥ २६ ॥

व्रजं व्रयः पूर्ववत् स्युरररोऽग्रीध्रः पुनन्यसैत् ॥
 तृतीयमहतिर्द्रष्टुः पूर्ववत् स्युर्व्रजं व्रयः ॥ २७ ॥
 वेदेः पूर्वपरिग्राहो गायत्रेण त्रिभिर्मवेत् ॥
 उत्तरस्तु परिग्राहः सुस्मा चेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ २८ ॥
 अनुमाष्टिं पुरा वेदिं द्विपतः स्फुर्थं परित्यजेत् ॥
 नवमेऽप्यनुवाकेस्मिन्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ २९ ॥
 स्तुवं तपेत् प्रत्यु निष्टु संपृज्यादनिशीत्यतः ॥
 पुनः प्रत्युस्त्रिभिस्तापे मार्जनं च स्तुचीष्यते ॥ ३० ॥
 अदित्यै नक्षते पत्नीं विष्णोस्तत्पांश्चमूहनम् ॥
 ऊर्जे त्वाज्यमुद्रास्यादब्धे पत्नीमवेक्षयेत् ॥ ३१ ॥
 सवितुस्त्वाज्यमुत्पूय मोक्षणीः शोधयेत् सवि ॥
 तेजोऽस्याज्यमवेक्ष्याथ जुह्वा गृह्णीत धामना ॥
 यस्तेऽनक्ति पुरोडाशं मन्त्राः पश्चदशोरिताः ॥ ३२ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निरोधयेत् ॥
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरत्रैदिकबुक्कमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभूपालसाम्राज्य-
 धुरन्धरेण सायणाऽऽचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहितायां
 मथमेऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥

अथ सभाष्यशुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ कृष्णोसीभोवेदिर्वाहिलिङ्गोक्तैर्अदित्याऽआपं विष्णोः प्रास्तरं
 सूर्यं प्रदसं वेदिर्भूपतये त्रीण्याग्नेयानि गंधर्वस्त्रयाणां परिधयो वी-
 तिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीं ॥ समिदानेयं सूर्यं स्त्यालिङ्गो-
 क्तं सवितुर्विधृतीं ऊर्णं प्रदसमात्वा प्रास्तरे धृता च्यसि त्रयाणां जुह्वप
 भृद्भुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्धृत्वाऽअसदन्पाहि मां वैष्णवंऽग्नेवाज-
 जिदाग्नेयं नमो देवस्वधा पित्र्यं सुयमे सृचां वं प्रिणा वैष्णवं वसुमती
 मार्गनेयं मितऽऐंद्रं संज्योतिषा ज्यमग्रा मीमदन्त पित्र्यं उपहृताद्या-
 वा पृथिव्यं मयी दमाशीः प्रतिग्रहं मग्नेवाजिदाग्नेयं द्राह्मत्व प्रति-
 ष्ठातं बृहस्पतिरांगिरसो पश्य देवसावितरेतामित्यादीनि सर्वाणि य-
 जूः पिलिङ्गोक्तदेवत्यानि बृहस्पतिर्देवानां बार्हस्पत्यं निरस्तः पाप्मा
 राक्षोघ्नं सिद्धमहं बार्हस्पत्या मित्रस्पत्वा मैवमग्नेष्ट्वा प्राशि त्रं याऽअ-
 प्सुनाभ्यं प्रजापतेर्भागो न्वाहार्यं मे पातेऽनुष्टुभाग्नेयेतत्ते वैश्वदेवं
 मग्नीषोमयोश्चत्वारिलिङ्गोक्तानि वसुभ्यस्त्रयाणां परिधयः संजा-
 नाथां व्यंतु प्रास्तरे मरुतां कपिर्वाहितं प्रास्तरं च क्षुष्पाऽआग्नेयं यं परि-
 धिं देवऽआग्नेयं मग्नेः प्रियं च सस्त्रयभागाः सोमशुष्मो वैश्वदेवं धृ-
 ताची सृचां वग्नेदध्यायोगार्हपत्योऽग्नेयेदक्षिणाग्निः सरस्वत्यै लिङ्गो-
 क्तं मुलूखलेहविराप्यायनां श्रौवाज्यं देवागातुषि दोमनसस्पतिर्वात
 देवत्यां विराजं संवर्हिलिङ्गोक्तदेवत्यं त्रिष्टुब्धिराद्रूपं कृत्वा प्रा-
 जापत्यं रक्षसां रक्षसं वैपोसि जुहोम्युपवेषो ययाजमानं सवर्च-
 सा त्वाष्ट्री त्रिष्टुब्धजशः शूर्पौ यवमान् कृपिरुद्रालवां धानां तर्वा नि-
 तिपञ्चार्पेयो यजदेवत्यो दिवि विष्णुस्त्रीणि वैष्णवान्यस्मादन्नाद्वा-
 गोऽस्यैभूनि रगन्मस्वर्देवं संज्योतिषा हवनीयः स्वयंभूः सूर्यस्य द्वे-
 सौरे अग्ने गृहपते गार्हपत्यः सूर्यस्य सौरं मरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुप्ततो-
 सीति यजुरेतं दं मे पौत्रं मग्नेऽहमाग्नेये पितृयज्ञः प्रजापते रार्पे मग्ने-
 ये सोमाय द्वे देवस्वाहा कारश्रुते रपहताऽआसुरं ये रूपाणि कव्यवाह-
 नो ग्निस्त्रिष्टुब्धममो वः पङ्कलिङ्गोक्तानि परे पित्र्ये उदायुषाऽमृतदे-
 वत्यं माधत्त पित्र्याणां यं न्यूजमापी चिराद् ॥ २ ॥

ॐ कृष्णोऽस्या । स्वरेष्ठोऽग्नयेत्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बर्हिषे-
त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ बर्हिरसि स्नुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥ अर्दि-

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थपद्देश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये इविःसंपादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तेन इविषा
यजनायोपयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमेऽनुवाके संस्कृतायां वेद्यां स्तुचा-
मासादनमुच्यते । तत्रादौ तावदिध्मादीनां मोक्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥
इध्मं मोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्गन्धि कृष्णो-
ऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ योऽयमिध्मः पूर्वं दर्भैर्वेदस्तं विस्रस्य मोक्षयेत् ॥
बर्हिस्तु प्रतिगृह्य तदीयग्रथि पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्यामिध्माय
मोक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ कृष्णोऽस्यास्वरेष्ठोऽग्नयेत्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वेदिरसि बर्हिषे
त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । बर्हिरसि स्नुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ हे इध्म त्वं कृ-
ष्णोऽसि । अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची । अत एव कृष्णं वातः कृष्ण-
रूपमित्यादावन्तोदात्त आभ्रातः । अयं कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ।
तस्मादत्र कृष्णमृगोऽसीत्यर्थः । यज्ञात्मको देवः कदाचिदपि केनापि निमित्तेन
स्वशरीरगोपनाय कृष्णमृगस्य रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपस्तस्य निगूढोऽभवत् ।
ततो वने गत्वा वनस्पतीन् यज्ञयोग्यान् भाविशत् । भविश्य स्वरे कठिने वृक्षे
सर्वत्रावतस्थौ । तदेतदभिमेत्य, कृष्ण इत्याखरेष्ठ इति च द्रष्टुमुच्यते ॥
तदेतत्तिचिरिर्दर्शयति ॥ पञ्चो देवेभ्यो निलीयन् कृष्णं रूपं कृत्वा स वनस्प-
तीन् भाविशत् । कृष्णोऽस्यास्वरेष्ठोऽग्नयेत्वेति ॥ अतो वनस्पतिजन्य इभ्योऽग्नेः
मियो भवति । तस्मादग्रे जुष्टं मिमं त्वा शुद्धयर्थं जलेन मोक्षामि । सोऽय-
माथो मन्त्रः ॥ हे वेदे त्वम् अनुरसकाशाद् देवैर्लङ्घ्यत्वाद्देदिरसि । लाभवाचि-
विदधातूपभत्वात् त्वं वेदिनामपुक्ताऽमि ॥ एतच्च नाम तिचिरिर्दर्शयति ॥
यदिमाम विन्दन्ति तदेदं वेदित्वमिति ॥ अतस्तादृशीं त्वां बर्हिषे जुष्टं बर्हि-
षारणोपयोगितया भिया मोक्षामि बर्हिषः मजारूपत्वाद् वेदेश्च पृथ्वीरूपत्वाद्
बर्हिषारकत्वं युक्तम् ॥ तदाह तिचिरिः ॥ मजा वै बर्हिः पृथिवीवेदः । मजा एव
पृथिव्या प्रतिप्रापयतीति ॥ सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः ॥ हे दर्भ, त्वं बर्हिरसि म-
भूतत्वाद् वेदिदृष्टनसमर्थमसि ॥ अतस्सुग्भ्यो जुष्टं स्तुचा पारणोपयोगित्वेन

स्यैव्युर्दन । मसिविष्णोः स्तुपोऽसि ॥ ऊर्णम्रदसंत्वास्तृणामिस्वा-
भस्थाहेवेभ्यः ॥ २ ॥ भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये-

मियं त्वां प्रोक्षामि स्त्रुचां यजमानसदृशत्वाद्यजमानस्य प्रजानां मध्येऽवस्थातुं
युक्तत्वात् प्रजाख्ये वार्हिषि यजमानस्यावस्थानमुचितम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ शेषं
मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे प्रोक्षणशेषोदक
त्वम् अदित्यै भूम्या व्युन्दनममि विशेषेण क्लेदनसाधनमसि ॥ दर्भमूलसेचनं कण्व
उपपादयति ॥ अथ याः परिक्षिष्टाः प्रोक्षिण्यो भवन्ति ताभिर्वार्हिषो मूलान्युपनि-
नयत्यदित्यै व्युन्दनमसीति । इयं वा आदितिरोपधयो यैर्वरस्या एवैतदुपधिया
ओपधीनां मूलान्युपानक्ति तस्मादिमा आर्द्धमूला ओपधय इति ॥ कात्यायनः ॥
वार्हिविस्त्रस्य पुरस्तात् प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ स्तुपोऽसीति मन्त्रशेषः ॥
दर्भमुष्टिरूप हे प्रस्तर, त्वं विष्णोर्व्यापकस्य यज्ञस्य स्तुपोऽसि । केशसंघात-
रूपदर्भशिखेव दर्भसंघातरूपोऽसि । पृथ्व्यै स्त्यू शब्दसंघातयोरिति घातुः ।
औणादिको दुप्रत्ययः ॥ तदाह कण्वः ॥ अथ विस्त्रस्य पुरस्तात् प्रस्तरं शृ-
ह्णाति । विष्णोस्तुपोऽसीति । यज्ञो वै विष्णुरयमु वै स्तुपो यच्छिखा तमेवैतद्यज्ञे
दधातीति ॥ कात्यायनः ॥ वेदिस्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्ण-
म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्यां देवेभ्य इति ॥ हे वेदे त्वां स्तृणामि दर्भैरा-
च्छादयामि । कथंभूतां त्वाम् ऊर्णम्रदसम् ऊर्णमिव मृद्वाम् । यथा प्रभोरुपवेष्टुं
कम्बलं बहुपुटयुक्तत्वेन संकोच्य भूमावास्तृणन्ति । सा च भूः काठिन्यं परि-
त्यज्य ऋतुर्भवति । तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्धृदुः सम्पद्यते । देवेभ्यः स्वासस्था
देवोपकारार्थं सुखेनासितुं स्थानभूताम् ॥ एतदेव कण्व आह ॥ स्वासने देवे-
भ्य इत्येवैतदाहेति ॥ २ ॥ भूपतये स्वाहेत्यादीनां वर्याणां मन्त्राणां प्रयोगानुसारे-
णान्यत्र उत्कर्षः कर्तव्यः ॥ अत एव अन्यत्र, कात्यायन आह-॥ स्कन्नम-
भिमृशति भूपतये स्वाहेतीति ॥ तमेतं विनियोगं कण्वो विस्पष्टं प्रपञ्चयामा-
स ॥ तदभिमृशति भूपतये स्वाहेति ॥ तमेतं विनियोगं कण्वो विस्पष्टं प्रपञ्च-
यामास ॥ तदभिमृशति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वा-
ह्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तीति ॥ भू-
पसादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो देवान् प्रति दानवाची निपातिनः ।
अत एव बृहदारण्यके श्रूयते । देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं

स्याहो ॥ मन्त्र्यस्त्वाविश्वार्वसुःपरिदधातुविश्वस्यारिष्ट्यै ॥ ३ ॥
 यजमानस्यपरिधिरस्यग्निरिच्छ ईळितः ॥ इंद्रस्यबाहुरसिदक्षिणो
 विश्वस्यारिष्ट्यै ॥ यजमानस्यपरिधिरस्यग्निरिच्छ ईळितः ॥ मि-
 त्रावरुणौत्योत्तरतःपरिधत्तांष्टुवेणधर्मणाविश्वस्यारिष्ट्यै ॥ यज-

चेति । इविषो ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धविः स्कन्धं तद्धविर्भुपत्यादिनामेक-
 भ्योऽग्निभ्रातृभ्यो दत्तामिति मन्त्राणामर्थः । एतेऽग्निभ्रातरो देवेभ्यो हव्यं
 चहन्तो यदा मृतासादानीमग्निः स्कन्धं हविर्भ्रातृभ्यो भवत्विति वरं वृतवान् । तामि-
 ममर्थं तिचिरिस्नेस्त्वयो ज्ञाया सो भ्रातरा आसन् । देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रमो-
 यन्तेत्यारभ्यान्ते स्पष्टमुवाच ॥ सोऽब्रवीद्भिरंष्टुवेणं यदेवागृहीतं स्यादुतस्य बहिः
 परिधिः स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसादिति तस्माद् यद् गृहीतं स्यात् त-
 न्जुनस्य बाहिःपरिधिः स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन भीणातीति ॥ ३ ॥
 कात्यायनः ॥ परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रति-
 मन्त्रमिति ॥ मध्यममन्त्रपाठस्तु ॥ गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्व-
 स्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ ईळित इति शुलोकान्वस्थितं सोमं
 रक्षितुं सोमस्य पार्श्वे विश्वस्मिन् सर्वास्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः एत-
 न्नामको गन्धर्वः ॥ तथाच श्रुत्यन्तरं, विश्वावसुः सोमगन्धर्वमिति ॥ त्वा प्रादेशत्र-
 यपरिमितं समिधं त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चिमभागे सर्वतः स्थापयतु ।
 किमर्थं, विश्वस्यारिष्ट्यै । रिपतिर्हिमार्थः ॥ आहवनीयस्यामरूपस्य विश्वस्य
 हिंसाराहत्याय । पश्चिमभावे सति अमराः पविश्य हिमां कुर्वन्ति ॥ किञ्च,
 यजमानस्य परिधिरमि यजमानमसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि सर्वतः स्थापि-
 तासि । किञ्चाग्निरिच्छ ईळितः ॥ असीत्यनुवर्त्तते ॥ आहवनीयस्याग्नेः ग्रंथमो
 ज्येष्ठभ्राता मृषतिनामधेयोऽग्निस्तद्रूपोऽसि । स चाग्निरिच्छः स्तुतियोग्यस्तस्मा-
 दीच्छितो होत्रादिभिस्तुतः । ईड स्तुताविति धातुः ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
 इन्द्रस्य बहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ ईळित
 इति ॥ हे द्वितीयपरिधि त्वम् इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रसायां समर्थत्वाद्
 इन्द्राहुस्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन द्वितीय भ्राता
 सुवनपतिनामको विवक्षितः ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ मित्रावरुणौ त्योत्तरतः
 परिधत्तांष्टुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै । यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिच्छ

मानस्यपरिविरस्यग्निर्विह्वलः ॥४॥ वीतिहोत्रं त्वाकवेद्युमन्तः
समिधीमहि ॥ अग्नेवृहंतं मध्वरे ॥ ५ ॥ समिधं सिंख्यं स्त्वापु-
रस्तात्पातुकस्याश्चिदभिशास्त्यै ॥ सवितुर्बाह्वस्थः ॥ ६ ॥ ऊर्ण-
मदसं त्वास्तृणामिस्वान्स्थंद्वेभ्यः ॥ आत्वाचसवोऽद्रा आदित्याः

ईजि इति ॥ हे तृतीयपरिधे, त्वां मित्रावरुणावेतन्नामकौ देवौ ध्रुवेण स्थि-
रेण धर्मया धारणेन पोषणेन वा उत्तरत्र उत्तरस्या दिशि परिधत्तां परितः
स्थापयताम् ॥ विश्वस्येत्पादिपूर्ववत् । अत्राग्निशब्देन भूतानां पतिरित्येतन्ना-
मकमृतीयो भ्राता विवक्षितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ प्रथमं परिधिं समि-
धोपस्पृश्यं वीतिहोत्रमित्यादधतीति ॥ पाठस्तु ॥ वीतिहोत्रं त्वा कवेद्युमन्तः
समिधीमहि । अग्ने वृहन्मध्वर इति ॥ कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः । त-
थाविध हे अग्ने त्वाम् अव्वरे पागे निमिज्जभूते सति समिधीमहि अनेना-
धारसमिध ऊर्ध्वस्थापनेन सम्यग्दीपयामि । कथम्भुतं त्वां, वीतिहोत्रम् । इयं
गता इति धातुः । इतिर्गतिः, त्रिविधा इतिव्याप्तिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये
होत्रं होमो यस्याधोरिति विग्रहः ॥ एतमेवार्थं णित्तिरिदर्शयति ॥ वीतिहोत्रं त्वा
कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्द्धयतीति ॥ द्युमन्तं स्वत एव द्योतनोपे-
तं वृहन्तं वृहन्नागवर्तित्वेन ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ अनुपस्पृश्य द्वितीयां समिद-
सीति ॥ द्वितीयां समिधमादधातीत्यनुवर्त्तते । हे आधारसमिदग्नेः पूर्वभागे स्था-
प्यमाना भवति ॥ कात्यायनः ॥ सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति ॥ पाठस्तु ॥
सूर्यस्त्वापुरस्तात् पातुकस्याश्चिदभिशास्त्या इति ॥ हे आहवनीय त्वां पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि सूर्यः कस्याश्चिदभिशास्त्यै सर्वस्या अपि हितायाः पातु रक्षतु ।
या काचिद्धिमा प्रसक्ता तां सर्वां परिदरतिरत्यर्थः । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे द्रष्टव्या ।
इतरास्मिन् दिग्त्रये परिधित्रयेण रक्षा भवति । पूर्वस्यां तु परिध्यभावेऽपि सूर्यो
रक्षकः ॥ इमेवार्थं कण्व आह ॥ परिध्य इमे अभितो गुप्तये परिहिता भवन्ति ।
सूर्यमेवास्मै तत्पुरस्तात्पुरोगा करोतीति ॥ कात्यायनः ॥ वर्हिपस्त्रुणे तिरश्चीनि
दधाति सवितुरिनीति ॥ बाहू स्थ इति मन्त्रशेषः ॥ वेद्यामास्तीर्णस्य प्रागग्रस्य
दर्भस्पोपरि पुनरास्तरिष्यमाणस्य मस्तरस्य सांकर्यपरिहाराय तृणद्वयं तिर्यक्
निदध्यात् । हे तृणे पुरामुभे सवितुः मेरकस्य देवस्य बाहू स्थः दक्षिणोत्तर-
बाहुस्थानीये भवथः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ तयोः मस्तरः स्तृणात्सूर्यमदसमि-

सदंतु ॥ ॥ घृताच्यं निजुहूर्नामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥
 घृताच्यं स्युषं घृतामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥ घृताच्यं
 सिधुवानामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीद ॥ प्रियेण धाम्ना
 प्रिये सदसि सीद ॥ ८ ॥ ध्रुवाऽअसद । नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि ॥

तीति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्णप्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्य इति ॥ पूर्ववद्
 व्याख्यानम् ॥ कात्यायनः ॥ अभिनिदधात्या त्वा वसव इति । सव्यं कृगुल्या
 शून्य इति ॥ मस्तरमित्यनुवर्त्तते ॥ आस्तीर्णं मस्तरं तद्रद् रहिते शून्यस्थाने वा-
 माङ्गुल्या प्रमारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्विति ॥
 मस्तरस्य सवनत्रयाभिपानिनस्त्रयो वस्त्रादयो देवगणास्त्रागासादयन्तु सर्वगः
 प्रसारयन्तु ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमिदं
 उत्तराभ्यां प्रतिपन्नमिति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ घृताच्यं निजुहूर्नामिसेदं
 प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीदति ॥ हे जुहू त्वं घृतमञ्जरीति घृताची घृतपूर्ण-
 सि भवति ॥ जुहूर्नाम जुहुरित्येव च नामधेयम् । हृषते अनयेति व्युत्पत्तेः । सा
 त्रमिदं मस्तरस्योर्ध्वं स्थानमधिनिष्ठेति शेषः । उक्तम्यैव व्य ख्यानं प्रियेण तथा
 द्विकम् । प्रियेण देवानां प्रीतिहेतुना धाम्ना आज्यरूपेण तेजसा सङ्गति शेषः ॥
 तद्वै देवानां गिर्यं धाम यदाज्यामिति हि श्रुतिः । प्रिये सृष्टमि मस्तरस्योपरि
 मियस्थाने सीदं ग्राप्नुहि उपविशेत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ घृताच्यं स्युषं
 घृतामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सृष्टमि सीदति ॥ उप जुहाः समीपे स्थित्वा
 विमत्परिज्वं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यानमन्यत ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ घृ-
 ताच्यं सिधुवा नामिसेदं प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सीदति ॥ ध्रुव मतिस्थे-
 र्ययोरिति धातुः । यथा होमार्थं जुहूपभृतोऽस्तदा चलनं तद्रदस्याश्चरणाऽभावेन
 स्थिरत्वाद् ध्रुवेति नाम । व्याख्यातमन्यत ॥ कात्यायनः ॥ प्रियेण धाम्नेति
 हवीरपि वेद्या कुर्येति ॥ कण्ठोऽप्याह ॥ प्रियेण धाम्ना प्रिये सदसि सी-
 दान्पानि हवीरप्यासादयतीति ॥ आग्नेयः पुरोडाश इत्यादीन्यन्यानि, मन्त्रस्त-
 त्पूर्ववदेकैकं हविः संनोध्य व्याख्येयः ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ ध्रुवा अमद-
 दिति मन्त्राण्यालभते ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवा असदन्मृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि ।
 पादि यक्षं पाहि यक्षपतिमिति ॥ ऋतस्य अवश्यम्भाविष्णोपेतत्वेन सत्यस्य
 यक्षस्य योनौ स्थाने सर्वे हविर्विशेषा ध्रुवा असदन् आवश्यकत्वेन स्थिराः

पाहियजं पाहियजपंति पाहिमांयं ज्ञान्यं ॥१॥ ॥ अग्नेवाजजि । वाजं-
त्वासरिष्यन्तं वाजजित् समार्जिम ॥ नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः
सुयमेमेभूयास्तं ॥१॥ अस्कं नम्या । ज्येदेवेभ्यः संभ्रिंयासं ॥ अंघ्रिणा-

अतिष्ठन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञरूप तान् पाहि तान् हविर्विशेषान् रक्ष ।
अन्यत् पुरैव व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ पाहि मामित्वात्मानामिति ॥ आलभत
इति सूत्रशेषः । यज्ञन्यमिति मन्त्रशेषः । स च मन्त्रः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥१॥
इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमो नुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके इधमप्रोक्षणमारभ्य स्तुतासादनोपयुक्ता मन्त्रा उक्ताः ।
द्वितीये स्वरूपाधारविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ इधमसन्नइनमनुप-
रिधि संमाष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने वाज-
जिद् वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजित् संमाज्मीति ॥ हे वाजजिदग्ने वाजमक्षं ज-
यतीति वाजजित् । तथाविध हे अग्ने त्वां समार्जिम बोधयामि । कथंभूतं त्वां,
वाजं सरिष्यन्तम् अन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तम्, अन्नसम्पादनोपयुक्तम् । वाजजि-
तम्, अन्नमुद्दिश्य जयोपेतम् । अन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
अपस्माद्वनीपादज्जलिं करोति नमो देवेभ्य इति ॥ ये देवा अनुष्ठानमनुष्ठ-
क्षन्ति तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु ॥ स्वधा पितृभ्य इति दक्षिण उत्तानमिति ॥
पुरा ब्राह्ममुखो देवनमस्कारार्थमज्जलिं कृतवान् ॥ इदानीं पितृनमस्कारार्थं
दक्षिणामुख उत्तानं पाणिद्वयं कुर्यात् ॥ ये पितरः पादकाः सन्ति तेभ्यः स्वधा-
स्तु ॥ स्वधाशब्दो निपातितः । स च पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य पिण्डादेर्दाने
वर्त्तते । अतो यदेयं तद्वास्याम इत्यर्थः ॥ अनेन मन्त्रद्वयेन देवाश्च पितरश्चो-
पचर्यन्ते ॥ तदाह कणः ॥ अथ स्तुवाधारकृष्णश्रेण स्तुचोरज्जलिं निदधाति
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति । देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्च निन्दुते आ-
र्त्तिज्यं कारिष्यन्मिति ॥ निन्दुते अपन्नपति उपचरतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
सुयमे मे इति जुहपशृतावादायेति ॥ पाठस्तु ॥ मूयमे मे भूयास्तमस्कन्नमद्याज्यं
देवेभ्यः संभ्रिंयासमिति ॥ हे जुहपशृती, मे मर्त्यं सुयमे सुष्ठु निपते भूयास्तं
भवतम् । यथा सुययोः स्थितमाज्यं न स्फन्दति तथा धारयतमित्यर्थः । तथा मत्पद-
मयाऽस्मिन् कर्मानुष्ठानदिने देवेभ्यो देवतोपकारार्थम् । आज्यं सुययोः स्थितं
घृतम् । अस्कन्नं मूयौ यथा न स्फन्दति तथा संभ्रिंयासं सम्पूरूपोषणं कुर-

विष्णोमात्वार्वक्रमिपं ॥ २ ॥ वसुमतीमग्ने । ते छाया मुपस्थेपं विष्णोः
स्थानमसि ॥ इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वरऽआस्थात् ॥ अग्नेवे ।

षाणि ॥ अस्कन्धमित्यादेरभिमायं कण्वो दर्शयति ॥ अविशुब्धमग्नेमं यज्ञं
देवेभ्यस्तनवा इत्येवैतदाहेति ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणातिश्रामन्त्यद्दक्षिणा विष्ण-
यितीति ॥ पाठस्तु ॥ अद्दक्षिणा विष्णो मा त्वावक्रमिपमिति ॥ हे विष्णो व्या-
पक यज्ञपुरुष त्वाम् अद्दक्षिणा पादेन मावक्रमिपम् अत्रक्रमणं मा कर्षम् ।
पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ एतमेवाभिमायं कण्वो दर्शयति ॥
यज्ञो वै विष्णुस्तमेतदतिक्रमिष्यन् मभवति तस्मा एतन्निन्दुते मा त्वावक्रमि-
पमितीति ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ परिधीनप्यपरेण सञ्चरो होप्यतः स-
व्येनेतो दक्षिणेनामुतो वसुमतीमित्यस्यायेति ॥ परिधीनां पश्चिमभागः सञ्चा-
रदेशस्ततो होमापोशुक्तस्य सव्येन पादेनेनः परिधेः पश्चिमदिश्यऽवस्थानं
दक्षिणेन पादेनायुतः पूर्वस्यां दिश्यवस्थानमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ वसुमतीमग्ने
ते छाया मुपस्थेपं विष्णोः स्थानमपीति ॥ हे अग्ने, ते तव छाया वसुमती यथा
पुरुषस्य छाया समीपवर्तिनी तद्वच्च समीपवर्तिनी भूमिम् उपस्थेपम् उप-
तिष्ठेयं सेवेयम् । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थं वर्जते । स एव वाचिकः सेवाप्रकारः
स्पष्टीक्रियते । विष्णोः स्थानमसि । हे वसुमति, त्वं यज्ञस्य स्थानं भवसि ।
अत्र स्थित्वा यागं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ आहवनीयमपीपरान्तिरादस्या भूमेर्यज्ञ-
स्थानत्वं युक्तम् ॥ तदाह कण्वः ॥ यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्य वा एतदन्तिकं ति-
ष्ठति तस्मादाह विष्णोः स्थानमपीति ॥ कात्यायनः ॥ इत इन्द्र इति जुहो-
सीति ॥ पाठस्तु ॥ इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । अग्नेवे-
होमं वेदित्वम् । अतर्ता त्वा यावापृथिवी अत्र त्वं यावापृथिवी । सिष्टकृदे-
वेभ्य इन्द्र आज्येन इविषा भूत एवाहेति ॥ पूर्वस्मिन्मन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत म्या
नमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वाद् दिक्शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्य-
तिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तव देवानां पराजयेऽपि यज्ञमदेशः पराजयराहितः ॥
अत एव तित्तिरिराह ॥ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्
खलु वै देवानामपराजितंमायतनं यद्यज्ञः देवानामेवापराजित आयतने ति-
ष्ठतीति तथाविधादितोऽस्मादेवयजनस्थानात् स्वकीयभूवल्लोपेतायुद्धार्थमु-
युक्त इन्द्रो वीर्यमकृणोर्द्व । वीरस्य कर्म शत्रुवधरूपमकरोत् । इन्द्रेण वीर्यं

होत्रं वेदूत्यं ॥ अवर्तात्स्वाद्यावापृथिवीऽअवृत्तं द्यावापृथिवी ॥ ४ ॥
 स्विष्टकृद्देवेभ्य । इन्द्रऽआज्येन हविषा भूत्स्वाहा ॥ संज्योतिषा
 ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्र पितरो । मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं ॥ अ-

कृते सति द्वाष्टययुक्तविघ्नाभावाद अथरो यज्ञ ऊर्ध्व आस्थादुन्नतावस्थितः । य-
 स्मादध्वरो निर्विघ्नेऽवस्थितस्तस्मात् कारणाद्, हे अग्ने, त्वं चेद् होतुः कर्मवोर्विद्धि
 जानीहि । तथा, दूत्यं देवसम्बन्धि दूतकर्म वोर्विद्धि । होतृत्वदेवदूतत्वयोरग्निसम्ब-
 न्धित्वं कण्वो दर्शयति ॥ अग्नेर्वेहोत्रं वेदूत्यमित्युभयं ह वा एतदग्निर्देवानां होता
 तेज्जगत्, तदुभयं विद्धि यदेवानां सीत्येवैतदाहेति ॥ ईदृशं त्वामग्निसुमेधावापृथिवी
 देवते अवर्ता पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव
 पालय इत्यमन्योन्यपालने सति देवेभ्यो देवोपकारार्थम्, इन्द्रः आज्येन हविषा-
 ऽस्थाभिर्दत्तेन स्विष्टकृद् भूत् सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु ॥
 यद्यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्पपरहितं करोतु । स्वाहा । इन्द्रं देवमु-
 दिज्येदमाज्यं दत्तम् ॥ कात्यायनः ॥ उत्तराधारमाचार्यास्तस्पर्शपदं स्तुचा-
 षेस जुह्वा ध्रुवाः समनक्ति संज्योतिषेतीति ॥ ज्योतिरिति मन्त्रशेषः ॥ अवा-
 गच्छतामित्यध्याहर्णध्वम् ॥ ध्रुवायां स्थितमाज्यरूपं यज्योतिस्तेन ज्योतिषा
 सह जुह्वा सिन्यमानमाज्यरूपं ज्योतिः संगच्छताम् ॥ आधारशेषाज्यस्य
 ध्रौवाज्यस्य च संगमनं तित्तिरिरूपपादयति ॥ शिरो वा एतद्यज्ञस्य आत्मा
 ध्रुवा आधारमाचार्य ध्रुवाः समनक्ति आत्मनेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधातीति ॥
 आत्मशब्देनात्र गल्लादिभस्तनो देहभागो विवक्षितः ॥ कण्वोऽपि, तद्भुवाः
 समनक्ति शिरो वा एतदित्यादिना तथैवावोचत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथो-
 त्तरस्य प्रयोगस्याप्यं क्रमः ॥ प्रयाजा आज्यभागौ प्रधानयागस्तच्छेषप्राशनं
 चेति ॥ तत्र प्राशनार्थं हविश्चतुर्धा कृत्वेदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योऽरिद-
 मग्नीध इत्यृतिग्भ्य आदिशेत् । तदानीं यजमानो मन्त्रं जपेत् ॥ तदाह
 कात्यायनः ॥ अत्र पितर इति यजमानो जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ अत्र पितरो
 मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ हे पितरो, यूयम् अत्राऽस्मिश्चतुर्धा-
 विभज्यादिज्यमाने मादयध्वं वृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भा-
 गमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद् वृषवदाचरध्वम् । यथा ह्यो घातं स्वाभी-
 ष्टं आप्य वृत्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत ॥ यद्यप्येतान् भागान् श्रुत्वजो

मीमदन्तपितरोपथाभागमावृषावपिषत् ॥ ६ ॥ उपहूतापृथिवी । मा-
तोपमापृथिवीमाताह्वयतां ॥ अग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ ७ ॥ उप-
हूतोद्यौः । पिषतोपमाद्यौपिषताह्वयतां ॥ अग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ ८ ॥
मयीद् । मिद्रं ऽहं द्विषदं धात्वस्मान्नायोऽस्य वानः सचन्तां ॥ अस्मा-

भक्षयन्ति, न तु पितरस्तथापि दर्शनेन पितॄणां वृत्तिर्भवति ॥ न वै देवा अ-
न्नन्ति न पिबन्त्येतद्देवा अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति श्रुत्यन्तरात् ॥ कात्यायनः ॥
विष्टज्यामीमदन्तेति ॥ जपतीत्यनुवर्त्तते ॥ पाठस्तु ॥ अमीमदन्त पितरो यथा-
भागमावृषापिषतेति ॥ यान् पितॄन् प्रति स्वीकुरुतेत्युक्तं ते पितरः, अमीमदन्त
भृशं दृष्टवन्तः । यथाभागमावृषापिषत् स्वं स्वं भागम् अनतिक्रम्य स्वीकृत-
वन्तः ॥ पूर्वमन्त्रेण भागान् स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ इमे तु विष्टज्य जपतीति विशेष-
यः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ एकैकमाहरति धावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीध्रे षडव-
त्तं माश्नात्युपहृता पृथिवीतीति ॥ यदा होता धावा पृथिव्योरुपह्वानं करोति
तदानीन्मन्त्रेयपुरोडाशमग्नीषोमीयपुरोडाशं चैकैकमाग्नीध्राप षडवत्तं सम्पा-
द्यादरेत् । स चोपहूतेति मन्त्रेण प्राश्नीयान् ॥ पाठस्तु ॥ उपहूता पृथिवी
मातोपमा पृथिवीमाता ह्वयताम् ॥ अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ उपहूतो द्यौःपिषतो-
पमा द्यौःपिषता ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् स्वाहेति ॥ येयं पृथिवी दृश्यते सेव
जगतो माता उपहूता अभ्यनुज्ञाता मानृत्वेनास्माभिर्पविता । सा च माता
पृथिवी मा इविःशेषभक्षणायोद्यतम् । उपह्वयतामभ्यनुजानातु । आग्नीध्रादेत-
न्नामकादात्वंज्यात् कर्मणो हेतोरग्निरहं वाह्मस्वरूप सन् भक्षयामीति शेषः ।
तस्मात् स्वाहा मदीयमुख्यगनाविद् इविः स्वाहा सुहुतमस्तु । मधमपुरोडाशभक्षणो
मन्त्रः ॥ ७ ॥ उपहूतो द्यौरित्यादिकस्तु द्वितीयपुरोडाशशेषभक्षणमन्त्रः ॥
द्यौः शुलोकामिमानी देवता पिता सर्वस्य जगत् पालकत्वात् पिता उपहूतो-
ऽस्माभिश्च पितृत्वेनाभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता शुलोककूपः स पिता मा भक्षणाय
उद्यतम् उपह्वयतामभ्यनुजानातु ॥ अग्निरित्यादिकं पूर्ववत् ॥ ८ ॥ कात्या-
यनः ॥ आशासाने मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ यदा होता मन्त्रमाशीर्दि-
पयं प्रयुञ्जे तदा यजमानो जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्व-
स्मान् रापो मयवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिपः सत्या नः सन्त्वा-
शिप इति ॥ इन्द्रः परमेश्वर इदमस्मदपेक्षितमिन्द्रियम् इन्द्रवद् वीर्यं मयि यन्-

कः संस्तुतिः शिवः सत्यानः संस्तुतिः ॥ अग्नेवाजजिद्राजं त्वा ससृ-
वाः संस्तुतिः जितुः संमार्गि ॥ १ ॥ देवसवित । ते तं त्वा वृणते बृहस्प-
तिं ब्रह्माणं ॥ तदहं मनस्ये प्रव्रीमि ॥ १ ॥ मनो गायत्र्यै । गायत्री
त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ॥ अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापति-
र्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ २ ॥ बृहस्पतिर्वैवानां । ब्रह्माहं मनुष्याणां ॥

माने दधातु स्थापयतु । किञ्च, रायो धनानि दैवमानुषमेदेन द्विविधानि मय-
वानो धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचन्तां समयन्तु सेवन्ताम् । किञ्चास्माकं
यजमानानामाशिपोऽभीष्टार्थस्थाशमनानि गन्तु विद्यन्ताम् । किञ्च, नोऽस्माक-
माशिपः पूर्वोक्ताः सत्याः सन्तु अवितथा भवन्तु ॥ कासायनः ॥ संमार्ष्टि
पूर्ववदुपरिक्रामः सकृत्सकृत्सकृत् ॥ समितीति ॥ पूर्वमिधमनहने यथाऽग्ने वाजजि-
दिति मन्त्रेण संमार्गः कृतस्तत्परिक्रम्य द्विः संमार्जनम् । अत्र तु परिक्रमणं विना
संमार्जनमिति शेषः ॥ तथा मन्त्रपाठेऽपि पूर्वत्र, सारिष्यन्तमिति ॥ अत्रतु, ससृ-
वाः समिति विशेष इत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने वाजजिद्राजं त्वा ससृवाः संस्तुतिः
जितुः संमार्गितीति ॥ वाजः ससृवाः सम अन्नमुद्दिश्य गतवन्तं सम्पादितवन्तमि-
त्यर्थः ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥ १ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीये स्तुतिपाठविषया मन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये, देवसवितरित्पादयो
मन्त्रा ब्रह्मसम्बन्धिमयोगे उक्ताः ॥ तत्र कासायनो, ब्रह्माणं वृणीत इत्यारभ्य
प्रयोगं युवन देवसवितरित्युक्तं तदुदाजहार ॥ पाठस्तु ॥ देवसवितरेतं त्वा वृणते
बृहस्पतिं ब्रह्माणम् । तदहं मनस्ये प्रव्रीमि । मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे
त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ॥ अनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ बृह-
स्पतिर्वैवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् । भूर्भुवः स्वरिति ॥ हे सवितर्देव एनं त्वा
सवितृरूपं त्वां बृहस्पतिं ब्रह्माणं बृहस्पतिरूपं ब्रह्मनामकमृतिरजं वृणते याज्ञिका
वरणं कुर्वन्ति । सवितृशब्दाभिधः परमेश्वर एव बृहस्पतिरूपेणावतारं कृत्वाऽस्म-
द्यागे ब्रह्मेति भावयन्तीत्यर्थः । तत्सर्वमहं मनुष्याणां मनसि मनोऽभिमानिदे-
वाय प्रव्रीमि प्रकर्षेण कथयामि । तच्च मनो गायत्र्यै गायत्रीदेवतायै प्र-
व्रीमितीति शेषः । स चोत्तरेऽपि पञ्चसु वाक्येषु द्रष्टव्यः । गायत्रीत्रिष्टुब्ज-
गत्यनुष्टुप्प्रजापतिर्विश्वेदेवमुखेभ्यो ब्रह्मा मख्यातः । स च ब्रह्मा देवानां
पागे बृहस्पतिरभूत् ॥ मनुष्याणां पागे त्वहं ब्रह्मा भवामि । इत्य भूर्भुवः-

भूर्भुवः स्वर्निरस्तः पाप्मेदमहं बृहस्पतेः सदासि सीदामि ॥ १ ॥ सि-
 ष्यत्पत्न्या । चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा-
 ङ्गुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्त्वानां भौसादया-
 म्यदित्याऽऽपस्थे ॥ देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गुभ्यां पूष्णो-
 हस्ताभ्यां ॥ ४ ॥ आददे । ग्नेष्ट्वा स्पेनमादनां भिबृहस्पतेर्मुखेन ॥

स्वराख्येषु त्रिषु लोकेषु ब्रह्ममसिद्धिर्द्रष्टव्या । सोऽयं मन्त्रो वृतेन ब्रह्मणा
 जायतव्यः ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्ममदनाव वृणं निरस्य निरस्तः पाप्मेतीति ॥
 योऽयं पाप्मा यज्ञविघातायाऽसुररूपेण निगूढः सोऽयं निरस्तो निराकृतः
 कात्यायनः ॥ इदमहं बृहस्पतेः सदासि सीदामीति ॥ इदमित्यङ्गुल्या निर्दिशत्
 ब्रह्मेत्य वृते । अहं मनुष्याणां ब्रह्मा बृहस्पतेर्देवसम्बन्धिव्रक्षणः सदासि
 स्थाने सीदाम्युपविशामि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मित्रस्य त्वेति प्रा-
 शित्रं प्रतीक्षत इति ॥ चक्षुषा प्रतीक्षत इति मन्त्रशेषः । हे माशित्रभाग, त्वां
 मित्रस्य एतन्नामकस्यानुग्राहकस्य देवस्य चक्षुषा प्रतीक्षे सम्पक् पश्यामि ॥
 कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीत्यर्थः ।
 व्याख्यातमन्यत् ॥ कात्यायनः ॥ पृथिव्यास्त्वेति सादयतीति ॥ पृथिव्या-
 स्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थ इति ॥ सोऽयं मन्त्रोऽग्रे व्रतयत इत्यनु-
 यागे व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ पुनरादाय, देवस्य त्वेत्पनामिकाङ्गुष्ठाभ्या-
 मिति ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
 मादद इति ॥ अमावस्यमकृद् व्याख्यातो मन्त्रः ॥ कात्यायनः ॥ अग्रेष्ट्वेति
 माशनाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति ॥ पाठस्तु ॥ अग्रेष्ट्वा स्पेनमादनां भिबृहस्प-
 तेर्मुखेनेति ॥ हे माशित्र त्वाम् अग्रेष्ट्वा स्पेनमादनां भिबृहस्पतेर्मुखेन, त-
 था बृहस्पतिर्माशित्रेण मुखेन च माशनामि मक्षयामि । अतो मदीयमुख-
 र्वापद्रवो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ पुरा कदाचिद्देवानां योगे बृहस्पतिः माशित्रं
 प्रतिगृह्णन् भक्षयैश्च मा हिंसिष्यतीति भीतः सन् हिंसापरिहाराय, देवस्य त्वे-
 ति मन्त्रेण प्रतिगृह्णामेष्ट्वेति मन्त्रेण माशितवानित्येतादृशमन्त्रद्वयाभिप्रायं ति-
 क्षिरित्यमाह ॥ सोऽविभेद प्रतिगृह्णैस्तं मा हिंसिष्यतीति । देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीत्यब्रवीत् । सवितु-

याऽभ्यस्वन्तर्देवतास्ताऽन्द्रस्य शमयन्तु ॥ ५ ॥ स्वाहाकृतं जुठर । मि-
त्रं त्यगच्छ ॥ घमिनामिमासंपृक्कथाऽउर्ध्वं मेनाभेःसीद ॥ ६ ॥ इन्द्र-
स्य त्वाजुठरेसादयामि ॥ प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्त्वान्पयस्वान् ॥ ७ ॥
प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाष्टु दानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्ग-

प्रभूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिः प्रत्यवृद्धात् । सोऽभिभेत्मानं स्वं मा हि सिष्यती-
त्यप्रेष्टास्येन प्राज्जामीत्यवनीश्वरस्येन किञ्चन हिनस्तीति ॥ कात्यायनः ॥
नाभिमालभते या अप्सवन्तरिति ॥ पाठस्तु ॥ या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं
शमयन्तु । स्वाहाकृतं जुठरमित्यस्य गच्छ । घमिना मे मा संपृक्कथा ऊर्ध्वं मे
नाभेः सीद । इन्द्रस्य त्वा जुठरे सादयामीति ॥ अप्सवन्तर्जलेषु मध्ये या
देवताः सन्ति ता देवता इदं माक्षित्रं शमयन्तु । शान्तं कुर्वन्तु । भक्षितं
सन्ममोदरे कम्पयुषद्रवं यथा न करोति तथा कुर्वन्तु । हे माक्षित्र
स्वाहाकृतं त्वां मया स्वाहाकारपूर्वकम् इन्द्राय समर्पितं भूत्वा तत्स्येन्द्रस्य
जुठरं गच्छ । अतो ममोपद्रवो न भविष्यति । घस्तु अदन इति धातुः । मे
घमिना मदीयेनादनेन भक्षणेन मा संपृक्कथाः संपर्कं मा कुरु । दन्तसंस्पर्शं मा
कुर्वित्यर्थः । मे मदीयाया नाभेरूर्ध्वं सीद उपरिभागे तिष्ठ । इन्द्रस्य परमेश्वर-
स्य जुठरे त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ कात्यायनः ॥ अन्वाहार्याभिघार्योद्वा-
स्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्याभिधामालभते, प्रजापतेर्भाग इति ॥ पाठस्तु ॥
प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् । प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
पाष्टु दानव्यानौ मे पाहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि भेक्षक्षितिरसि मा मे श्लेष्ठा अमुत्रामु-
ष्मिंश्चोक्त इह चेति ॥ हे अन्वाहार्य, त्वं प्रजापतेः प्रजापालकस्य देवस्य भा-
गोऽसि । कयम्भुतो भागः । ऊर्जस्वान् रसयुक्तः । पयस्वान् क्षीरसरोरेणाज्येन
उपेतः । तथाविधं त्वं मे यजमानस्य प्राणापानौ पाहि । ऊर्ध्वाधोवृत्ती वायु-
विशेषौ रक्ष । भुक्तस्थानस्य सर्वेष्ववयवेषु समत्वेन नयनहेतुर्वायुः समानः ।
शरीरं व्याप्य वर्तमानो वायुर्व्यानः । तौ समानव्यानौ मे मदीयौ पाहि ॥ उ-
त्क्रान्तिहेतुरुदानः । उदानव्यानौ मे मदीयौ पाहि । समानोदानाभ्यां सह
व्यानस्य द्विरभिधानं शरीरव्याप्तिदर्शनार्थम् । किञ्च, त्वम् ऊर्गसि रसरूपो-
ऽसि । अतो मयि यजमाने ऊर्जं धेहि । रसं स्थापय । किञ्च, त्वम् अक्षितिर-
सि । क्षयरहितोऽसि । अतो मे मदर्थम् । अमुत्रेह च परलोके तच्छोकयो-

स्मृर्जमग्निं ह्येहाक्षितिरसि मामेक्षेष्टाऽभ्युग्रामुष्मिन्ल्लोकऽहर्ष ॥८॥
 पपाते । ऽअग्नेस्मिन्नग्रावर्धस्वचौचं व्यायस्व । वृध्निपीमहि वय-
 माचं प्यासिपीमहि ॥९॥ एतत्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतयं वृहस्पते ॥
 तेन यज्ञमय तेन यज्ञपतितं नमामय ॥१०॥ मनोज्योति । र्जयतामा-
 ज्यं स्पृष्टुं त्वं त्वं यज्ञमिमं दधातु विदं वृ-

र्माक्षेष्टाः सयं मा पाप्नुहि । अमुत्रेत्यस्यैव व्याख्यानम्—अमुष्मिन्ल्लोक इति ॥
 मा मे क्षेष्टा अमुत्रेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं तित्तिरिदर्शयति ॥ क्षीयते वा
 अमुष्मिन्ल्लोकेऽन्वमितः प्रदा इहामुष्मिन्ल्लोके प्रजा उपजीवन्ति । यदेवमभिमृश-
 त्यऽक्षितमेवैतद्गमयति, नास्यामुष्मिन्ल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति ॥ स्वर्गलोके भु-
 ज्यमानमन्नं भोगे क्षीयते । पुनः सम्पादनहेतोः कृषिक्रियादेस्तत्राभावाद-
 ऽस्मिन्नेव भूलोके हविःस्वरूपेण देवेभ्यो यदन्नं दीयते तदेव फलरूपेण स्वर्गे
 लब्ध्वा प्रजा उपजीवन्ति । यदप्यत्र ब्राह्मणेभ्यो दीयते तदप्यमुत्रोपजीव-
 ति । एव सति मन्त्रेणान्वःकार्यमभिमृशति चेत् तदानीमेतदन्नमसिति प्रापयति
 तस्य पुरुषस्य स्वर्गे सयो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ का-
 त्यायनः ॥ एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ एषा ते अग्ने समिद्ध
 तथा र्वर्धस्व चाचप्यायस्व । वृध्निपीमहि च वयमाचप्यासिपीमहीति ॥ हे
 अग्ने ते तत्र समिद्धेया इन्धनहेतुः काष्ठविशेषो यः प्रक्षिप्यते तथा समिद्धा त्वं
 र्वर्धस्व इति गच्छ । आप्यायस्व चास्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथाच
 सति रस्मसादाद् वयं मद्धिपीमहि इति प्राप्नुयामः । आप्यासिपीमहि चास्म-
 दीवपुत्रपश्वादीन् सर्वतोऽभिरुद्धान् करयामः ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ एतत्त
 इति समिद्धामन्त्रितः प्रस्तौति ॥ समिद्धमाधायनुमुह्यामदानाय सर्वोपिथितो ब्रह्मा
 मन्त्रेणानुजानीयात् ॥ पाठस्तु ॥ एतत्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्र-
 ह्मणे । तेन यज्ञमय तेन यज्ञपतिं तेन मामय । मनोज्योतिर्जयतामाज्यस्य बृह-
 स्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञः समिमं दधातु विश्वेदेवास इह मादय-
 न्ताम् ॐ इति प्रतिष्ठति ॥ हे सवितर्देव ते तुभ्यमेतदेवमिदानीं क्रियमाणं यज्ञं
 माहुर्गजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किञ्च, त्वया मेरितो देवानां
 यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये माहुः । तेन कारणेन त्वं यज्ञमयपालय ।
 तथा तेनैव कारणेन यज्ञपतिं यजमानमेतत्तुवर्त्तते । तथा तेनैव कारणेन मा-

वासऽहमादयन्तामोऽप्रतिष्ठ ॥ ११ ॥ ॥ अग्नीषोमयोऽरुजिति । मनु-
ज्येयवाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि ॥ अग्नीषोमैतमपनुदतां योऽस्मां द्वे-
ष्टियं च वयं द्विष्मो वाजस्यै न प्रसवेना प्रोहामि ॥ इन्द्राग्न्याऽरुजिति म-
नूज्येयवाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि ॥ इन्द्राग्नीतमपनुदतां योऽस्मां द्वेष्टि-

मवाऽभ्यर्च्यु पालय । किञ्च, ते नमः । आज्यसम्बन्धि ज्योतिर्जुपतां दीप्यमानं
रूपं सेवताम् । यद्वासम्बन्धिष्याज्ये त्वदीयं चित्तं स्थापयेत्यर्थः । किञ्च बृहस्पतिर्ष-
भमिमं तनोतु विस्तारयतु । किञ्च, विश्वेदेवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि
मादयन्तां हर्षं कुर्वन्ताम् । एवं मार्थितः मथिता देवः, ॐ ३ प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छ-
ति । ॐ १ मित्यङ्गीकारार्थः । तथाऽस्तु । प्रतिष्ठ प्रणवं कुष्ठ । समिदाधानकाले
यजमानस्याऽभिनेतं मयाणमवगत्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य मयातुं प्रेरयती-
त्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ द्वितीयेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तृतीये ब्रह्मसंवन्धिमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे तु व्यूहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का-
त्यायनः ॥ जुहूपभृतौ व्यूहत्पग्नीषोमयोरिति जुहूं प्रार्ची दक्षिणेनोत्तानेनाग्नी-
षोमीयमिति तेरणोत्तरां नीचां, प्रतीचीं यथादेवतमन्यादिति ॥ जुहूपभृतोर्व्यूहनं
नाम परस्परविपरीतत्वेनापोऽन्तरात् । तत्रोत्तानेन दक्षिणहस्तेन जुहूं प्रार्ची प्रथ-
ममन्त्रमुच्चारयन्नपनुदेत् । वामहस्तेन ज्येष्ठाभूतेनोपभृतं प्रतीचीं द्वितीयमन्त्र-
मुच्चारयन्नपनुदेत् ॥ तृतीयचतुर्थमन्त्राभ्यामैन्द्राग्नयाम् पूर्वोक्ताग्नीषोमीय-
भागवज्जुहूपभृतोर्व्यूहनं कुर्यात् ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नीषोमयोऽरुजि-
तिमनूज्येयं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति ॥ अग्नीषोमयोऽद्वितीयपुरोडाशदेव-
तयोरुज्जितिमनु आविष्टेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनु स्रोज्येयं यजमानो-
ऽहमुत्कृष्टजपं प्राप्तवानास्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशशब्देः प्रसवेनाभ्यनुज्ञ-
या मा प्रोहामि मां यजमानं जुहूपधारिणं मोस्ताह्वयामि । यद्यप्युदतिधातुर्वि-
तर्क्यस्तथाप्युपमर्गवशाद् उत्साहवाची भवति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्म. व. द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यै न प्रसवेना-
प्रोहामि ॥ यः शत्रुरसुरादिरस्मान् द्वेष्टि अस्मदीयपञ्चविंशतेशानाय द्वेषं करोति ।
यं चान्यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुभावविरोधिनें शत्रुं वयं द्विष्मः । विनाशनो-
द्योगं कुर्यः । उपपत्तिं तं शत्रुम् अग्नीषोमदेवौ अपनुदतां निराकुर्वताम् ।
अहमप्येनं द्विष्टिं शत्रुमुपभृद्व्यूहवाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनु-

यंचेष्टयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोऽहामि ॥ १ ॥ वसुभ्यस्त्वा । रु-
द्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा ॥ संजानाथान्यावापृथिवी मित्रावरुणान्या-
वृष्ट्यावतां ॥ २ ॥ व्यंतुवयो । रिशोरिहाणामरुतां पृथतीं गच्छ ॥ व-
शापृथिर्न भूत्वा दिवं गच्छततो नो दृष्टिमावह ॥ ३ ॥ चक्षुष्पाऽअस्मि ।

इया अपोहामि निराकरोमि ॥ तृतीयतुरीयमन्त्रद्वयपाठस्तु ॥ इन्द्राग्न्योरुज्जि-
तिमनुजेषं वाजस्य मा प्रसवेन मोहामि इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति ॥ अग्नीषोममन्त्रवचौ व्याख्या-
तौ ॥ ऐन्द्राग्नपुरोडाशानुष्ठाने तावेतौ स्तव्युहनमन्त्रौ ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
जुहा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ पाठस्तु ॥ वसुभ्यस्त्वा
रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेति ॥ हे मध्यमपरिधे वसुभ्यो वसुदेवतामीसर्थं त्वा त्वां
मध्यमपरिधिरूपमनकमीति शेषः । एव दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्यातौ ।
परिधिवयाजनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इत्यभिप्रायः ॥ कात्यायनः ॥ स-
जानाथामिति प्रस्तरादानमिति ॥ पाठस्तु ॥ संजानाथान्यावापृथिवी मित्रा-
वरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामिति ॥ व्यावापृथिवी शुलोकदेव्यौ संजानाथामादीय-
मानमिमं प्रस्तरं सम्यमवगच्छताम् । हे प्रस्तर त्वां मित्रावरुणावेतन्नामकौ
देवौ वृष्ट्यावतां जलवर्षणेन पावयताम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अनस्त्येनं
व्यन्तु वय इत्युग्रं जुहामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति ॥ इतरा ध्रुवा त-
स्यामित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ व्यन्तु वयो रिशो रिहाणा इति ॥ वयः पक्षिणः,
रिशः व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । लिप्तमित्यर्थः । रिहाणाः प्रस्तरगतमाज्य-
लेपं लिहाना व्यन्तु गच्छन्तु । वी गतिप्रजनकान्त्यसनत्वादानेष्टिति धातुः ॥
कात्यायनः ॥ मरुतामिति नीचैर्हत्वा वृणमादायानुपहरतीति ॥ एकं वृणं प्र-
स्तरात् पृथक् कृत्वा तं च प्रस्तरं नीचैरोन्नत्वं यथा न भवति तथा धृत्वा व-
हौ महेत् ॥ पाठस्तु ॥ मरुतां पृथतीं गच्छ । वशा पृथिर्भूत्वा दिवं ग-
च्छ । ततो नो दृष्टिमावहेति ॥ हे प्रस्तर त्वं मरुतां मरुन्नामकानां देवानां स-
वान्धिनीं पृथतीं वाहनरूपामश्वां चित्रवर्णां गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्भेगेन
गच्छेत्यर्थः । वशा पृथिर्भूत्वा वशा स्वाधीना पृथितरूपतनुर्गौस्तद्रूपत्वं प्रा-
प्य दिवं गच्छ शुलोकं प्राप्नुहि । कामधेनुवत् वृत्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्प-
र्यः । ततः स्वर्गमाप्तेरर्ध्वं नोऽस्मदर्थं दृष्टिमावह भूलोके तमानय ॥ ३ ॥ का-

चक्षुर्मपाहि ॥ यंपरिधिपर्यधत्वाऽअग्नेदेवपुणिभिर्गुह्यमानः ॥४॥
 तंत । ऽएतमनुजोषं भराभ्येषनेत्वदपचेतयाते ॥ अग्नेःप्रियपाथापी-
 तं ॥ ५ ॥ सःस्रवभागास्थे । पायूहंतः प्रस्तरेष्ठाः परिधयश्चदेवाः ॥
 इमांवाचमभिविश्वेगृणंतऽआसयास्मिन्वर्हिषिमादयध्वः स्वाहावा-

त्यनः ॥ चक्षुष्या इत्यात्मनमालभत इति ॥ पाठस्तु ॥ चक्षुष्या असि
 चक्षुर्मे पाहीति ॥ हे अग्ने त्वं चक्षुष्या आसि त्वदीयज्वालयान्धकारं नि-
 , वर्यं चक्षुष्याः पालकोऽसि । अगो मे मदीयं चक्षुः पाहि । मस्तरमहरणेन
 मसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ तमेतमभिप्रायं तित्तिरिदर्शयति ॥ याव-
 द्वा अध्वर्युः प्रस्तरं ग्रहरति तावदस्य चक्षुर्मपायते । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्म
 पाहीत्पाह चक्षुरेवात्मं धत्त इति ॥ कात्यायनः ॥ परिधीननुग्रहरति यं परिधि-
 मिति प्रथममिति ॥ पाठस्तु ॥ यं परिधि पर्यधत्वा अग्ने देवपुणिभिर्गुह्यमा-
 नः । तं त एतमनुजोषं भराभ्येष नेत्वदपचेतयाता इति ॥ हे आहवनीयान्ने
 त्वं पुणिभिः प्राणिभिश्चेतनात्मकैरसुरैर्गुह्यमानः । गुह्य संवरणे इति धातुः ।
 संघ्नियमाणः संरध्यमानः सन् यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वा अतुरोपद्रवनि-
 वारणाय परिस्थापितवानसि ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिम् अनुभ्रामि
 अनुक्रमेण हरामि । बहौ प्रक्षिपामि । एष परिधिस्त्वत्तः सकाशादपगतः सन्
 अपचेतयाते नैव चेतयतु । चितीं संज्ञान इति धातुः । त्वत्तोऽपगन्तु मा जाना-
 त्वित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ इतरो च युगपदग्नेः प्रियमितीति ॥ दक्षिणोत्तर-
 परिधी मन्त्रेण युगपत् ग्रहरेत् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतमिति ॥ हे
 दक्षिणोत्तरपरिधीं युवामग्नेराहवनीयस्य प्रियमभिप्रेतं पाथोऽन्नम् अपीतमपि-
 गतम् ॥ अन्नमपि पाथ उच्यते इति हि यास्कः ॥ अग्नेरर्धं भवज्या प्राप्यतामि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ सःस्रवभागा इति सःस्रवाज्जुहोति ॥ पा-
 ठस्तु ॥ सःस्रवभागा स्थेपा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधयश्च देवाः । इमा वाच-
 मभिविश्वे गृणन्त आसयास्मिन् वर्हिषि मादयध्वः स्वाहावादिति ॥ हे विश्वे-
 देवा एतन्नामकाः सर्वे देवा यूयं सःस्रवभागाः स्थ विलीनमाज्यं सम्यक्
 स्रवतीति व्युत्पत्त्या सःस्रव इत्युच्यते । स एव भागो येषां विश्वेषां देवानां
 ते सःस्रवभागाः । तथाविधा भवत । इषा इष्यमाणेन सःस्रवलक्षणेनाक्षेन
 बृहन्तो महान्तः स्थ । किञ्च, प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनो ये देवाः परिध-

द ॥ घृताचीस्थोऽधुर्योपातः सुम्नेऽर्थः सुम्नेमाधत्तं ॥ ६ ॥ ॥ अग्नेर्दग्धा-
पो । शीतमपाहिमादित्योः पाहिप्रसित्यै पाहिदुरिष्यै पाहिदुरभ-

यश्च परिधिभावमागन्नाश्च देवाः सन्ति ते विश्वे सर्वे देवा इमां मदीयां वाच-
म् अभिमृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्पद्यजतीत्येवं सर्वेषां
देवानामग्रे कथयन्तो यूपपातघ्रात्रोपविद्यास्मिन् षाहिवि एतस्मिन्मदीये
यज्ञे मादयध्वं हृष्टा भवत । स्वाहेति वादित्येतौ शब्दौ इविर्दानार्थौ । स-
र्वथा दत्तमित्येवमादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः ॥ ननु बृहदारण्यके, स्वाहा
वपदिति शब्दद्वयं दैविकइविर्दानमाग्नातम् ॥ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं
च वपदकारं चेति श्रुतः । न तु वादित्ययं शब्दो दानार्थे श्रुतः । नैव दोषः ।
वपदित्यस्यैव प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वादित्येवं शब्दान्तरेण प्रयुज्यमानत्वात् ॥
तदेव तित्तिरिणा विस्पष्टमुक्तम्— यद् वपद् कुर्याद् यातयामा वपदकारः स्याद्
यत्र वपद् कुर्याद्विज्ञांसि यज्ञः इत्युर्वपदित्याह परोक्षमेव वपद् करोति नान्य-
स्य यातयामा वपदकारो भवति । न यज्ञः रक्षांसि घ्नन्तीति ॥ ननु विश्वेषां
देवानां नास्ति सस्त्वभागत्वं, किन्तु वस्वादीनामेव ॥ तथा तित्तिरिणोक्तम् ॥
वसवो वै रुद्रा आदित्याः सस्त्वभागा इति ॥ नायं दोषः । विश्वशब्देन
वस्वादीनामपि विवक्षितत्वात् । वस्वादीन् प्रकृत्य विश्वशब्दवाच्यत्वमपि ति-
त्तिरिणोक्तम् ॥ एते हि विश्वेदेवा इति ॥ कात्यायनः ॥ घृताची इति धुरि-
निदधाति ॥ शकटस्य या धूस्तस्यां जुह्वपभृतौ निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ घृता-
चीस्थो धुर्योपातः सुम्ने स्यः सुम्ने माधत्तमिति ॥ हे जुह्वपभृतौ युवां घृता-
ची घृतमञ्जतः माधुत इति घृतच्यो स्थो भवतः । तथापिपे युवां धुर्यावन-
द्वाहौ धुरमईत इति तद्व्युत्पत्तेः । पातं रसतम् । किञ्च युवां सुम्ने स्यः सुख-
रूपे भयः । तस्मात् सुखमाधत्तनास्थापयतम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये तु-
रीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

तुरीये स्तुत्युद्गनादिमन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे स्तुक्स्तुवमग्रहादिमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ स्तुक्स्तुवं प्रष्टुत्वात्पमेऽदग्धापयिति ॥ पाठस्तु ॥ अ-
ग्नेऽदग्धापोशीतम पाहि मा दित्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरभ-
न्यै । आविषमः पितुं कृणु सुपदायोनौ स्वाहावाद् इति ॥ दग्धोतिर्हितक-
र्मा । आपुरिति मनुष्यनाम । अदग्धमापुरर्हिततो मनुष्यो यजमानरूपो य-

न्यै ॥ भृविपनः पितृकृणुमुपदायोनीस्वाहावाद् ॥ १ ॥ भृग्नये
संवेशपतयेस्वाहासरस्वत्यैयशोभगिन्यैस्वाहा ॥ उलूखलेमुसले-
यच्चशूर्पेऽआशिश्लेपद्वयत्कपाले ॥ २ ॥ उत्सुपोविमुपः । संजु-
होमिसत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ आप्यायतां ध्रुवाद्द्वि-
पाघृतेन यज्ञं यज्ञं प्रतिदिद्युपज्ञः ॥ सूर्यायाऽऊधोऽअदित्याऽउपस्थऽउ-

स्याग्नेः सोऽयमदन्धायुः । अश भोजन इति धातुः । अशितम भोजनम् ।
पद्मा, अशूङ्ग व्याप्ताविति धातुः । व्यापकतम । उक्तविशेषणद्वययुक्त हे अग्ने
दिद्युरिति वज्रनाम । तस्माच्छत्रुमयुक्ताद्वज्रसगादायुधान्मां पाहि । मसित्यै ।
बन्धनहेतुज्वालाविशेषः मसितिः । तस्याः शत्रुमयुक्ताया मां पाहि । दुरिष्टिरशास्त्री-
यो पागस्ततो मां पाहि । दुराग्नी दुर्भोजनं तस्मान्मां पाहि । पितुरित्यन्ननाम,
नोऽभ्यदीपं विपरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम, सुपदा सुष्ठुसदने सम्पगव-
स्थानयोग्ये योनौ गृहे मां स्थापयेति शेषः । स्वाहा वादित्येतदुभयं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणामग्नौ जुहोत्यग्नय इति, सरस्वत्या इति
चेति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नये संवेशपतये स्वाहेति ॥

स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकम् एकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै
स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहेति ।
जीवतः पुरुषस्य पशंसा यशस्तस्य पशसो भगिनी वायूपा सरस्वती तथा-
विधायै हविर्दत्तम् ॥ कात्यायनः ॥ उलूखले इति पिप्पलेऽपां जुहोतीति ॥
पाठस्तु ॥ उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेप द्वयत्कपाले । उत्सुपो
विमुपः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ उलूखादिपञ्च-
सु तच्चद्यापारकाले यद्यदीपद्विविराशिश्लेप सर्वतः श्लिष्टमपूत । किञ्च । उ-
त्सुपः शूर्पपाता विमुपो हविर्द्रव्यस्य विन्द्वो ये सन्ति तत्सर्वं जुहोमि यथा
नावशिष्यते तथा सम्पग् जुहोमि । तेन होयेन यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु । यत्कामितं तत्सर्वं लभताम् ॥ कात्यायनः ॥ अवदायावदाय ध्रुवाम-
भिधारयत्याप्यायतामितीति ॥ ध्रुवायामवस्थितं घृतं यदा यदा होतुमवश्यति
तदा तदा तां ध्रुवामभिधारयति । पुनर्घृतेन, पूरयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आप्याय-
तां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्यायाः ऊधो अदित्या
उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् इति ॥ देवयद्भ्यः देवानग्न्यादीन् पान्ति

कथारापृथिवीयज्ञेऽभस्मिन् ॥ ३ ॥ देवांगातुविदो । गातुमित्वा-
गातुमित ॥ मनसस्पत इमं देवयज्ञस्वाहावातेधाः ॥ ४ ॥ संव-

मः पुनन्ति यष्टुमित्येवं विग्रहे सति देवयन्तो यजमानास्तेभ्यस्तदुपकारार्थं यज्ञं
यज्ञं मति यदा यदा यजमानमुपस्थितं तदा तदा हविषा घृतेन हविष्टुसिष्ट-
र्थं संस्कारयुक्तोनाज्येन धुनास्थितेन स्थापिता स्सूक् आप्यायतां सर्वतः पू-
र्यताम् ॥ अदित्या उपस्थे । पृथिव्या उत्तमे या सूर्या धेनुरास्ति सुष्ठु ईरणं
तृणमस्यार्थं गमनं पुनरपि दोहनार्थं गृहगमनं यस्या धेनुरास्ति सा धेनुः
सूर्या । तस्या ऊयस्तनानां मूलभागः क्षीरपूर्णं पयः, आप्यायतामित्यनुवर्तते ।
सर्वतो वर्धतामित्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे अस्माभिरनुष्ठीयमाने पृथिवी या देव-
यजनरूपा विद्यते । सेयमुख्यतया बहुविधधारोपेता भवतितीति शेषः । तथा सति
न कदाचिदियं ध्रुवा रिक्ता भवति ॥ तदेतद् ध्रुवाया आप्यायनमन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तित्तिरिर्दशीयति । ध्रुवां वै रिच्यमानं यज्ञोऽनुचिच्यते । यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजा धुरामाप्यायमानां यज्ञोऽन्नाप्यायते यज्ञे यजमानो यजमानं प्रजा
इति ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यमित्यनुर्नुक्षेति देवा गातुविद इतीति ॥ पाठस्तु ॥
देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञः स्वाहा वाते
धा इति ॥ कै मे शब्द इति धातुः । गीयते नानाविधैर्दिकशब्दैः प्रतिपाद्य-
त इति गातुर्धनः । तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । तादृशा हे देवा गातु-
मित्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा । एतिधातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वमु-
पपत्ते । गातुमित्वा तं यज्ञं गच्छत । यद्वा गातुं गन्तव्यो मार्गः । अस्मदीयेन
यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं पार्श्वं गच्छत । हे मनसस्पते देवान् यष्टुमस्मदी-
यस्य मननः प्रेरणेन पात्रक परमेश्वर, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्तं ददा-
मि । देव वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । यज्ञोपक्रमे, वाताद् यज्ञः प्रयुज्यता-
मिति मन्त्रेण वातस्य यज्ञमर्चकत्वमुक्तम् । अतः समाप्तापि वाते यज्ञस्या-
पनमुच्यते । नदेनाचिचिर्दशीयति ॥ ब्रह्मणादिनो वदन्ति सत्या अध्वर्युः स्या-
त् । योऽयं पवते यज्ञं प्रयुज्जे तदेनं मतिष्ठापयतीति । वाताद्वाध्वर्युयज्ञं प्रयुज्जे
देवा गातुविदो गातुमित्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुज्जे तदेनं प्र-
मतिष्ठापयतीति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ योहः संवर्द्धिरतीति ॥ जुहोतीत्य-
नुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ सम्पद्दिरद्वा हविषा घृतेन समादित्येवैष्टुमिः संमर्द्धिः

हिंक्ता हविषाघृतेन समोदित्यैव सुभिः समरुद्धिः ॥ समिद्रो विश्व-
देवो भिरंक्तां दिव्यनभोगच्छतुपस्वाहा ॥ ५ ॥ कस्त्वा । विमुञ्च-
ति मत्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषाय
रक्षसां भ्रागोऽसि ॥ ६ ॥ वेतो । स्युष्ये पोषि प्रतो ग्रीवाऽऽपवेवि-

समिन्द्रो विश्वदेवो भिरङ्गा दिव्यं नभो गच्छत यस्वाहोति ॥ इन्द्रो देवः
हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन वर्हिर्दधिं समङ्गां सम्यगञ्जनोपेतं करोतु । स चेन्द्रः
केवलो न भवति, किन्त्वादित्यैर्यसुभिश्च द्विरिर्धगणदेवैः सहितः समङ्गाभित्य-
नुवर्तते । तथा मरुद्भिर्गणदेवैः सहितः समङ्गाः । तथा विद्महे देवेभिर्विश्वनाम-
कैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गाः । एतद्भिरेव देवैरुक्तं तदित्यध्याहारः । नभ
इत्यादिश्रवणामसु पश्यते । तदुक्तं वर्हिर्दिव्यं द्युलोके वर्तमानं नभो गच्छतु ।
आदित्यं प्राप्नोतु स्वाहा । इदं वर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
वेत्या प्रणीता निनयति परीत्य कस्वेतीति ॥ परीत्य होमस्थानात् प्रत्यावृत्त्ये-
त्पर्यः ॥ पाठस्तु ॥ कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै
त्वा विमुञ्चति । पोषायेति ॥ पूर्वाध्याये, अग्रे व्रतपत इत्यनुवाके, कस्त्वा
युनक्तीत्ययं यज्ञयोगमन्त्रः प्रजापतिदेवस्यो यथा व्याख्यातस्तथैवायं यज्ञवि-
मोक्तमन्त्रो व्याख्येयः । किमर्थोऽयं यज्ञविमोक्तः ? पोषाय, यज्ञपानं पोषयितुम् ।
एतस्य विमोक्तस्याभावे यजमानोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । विमोक्ते त्वसौ प्रति-
निष्ठितः । तदुभयं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो
वै स भवति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतीत्याह । प्रजापतिर्वै-
कः प्रतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना विमुञ्चति प्रतिष्ठित्या इति ॥ का-
त्यायनः ॥ पुरोडाशकपालेन कण्ठानपास्यत्ययः कृष्णाजिनः रक्षसा-
मिनीति ॥ भागोऽसीति मन्त्रशेषः । हे कणसमूह त्वं रक्षसामपेक्षितो भागो-
ऽसि । तेषा नीचजातिस्त्राचिकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥
मूलादुपवेपं करोति वेपोऽमीति ॥ यदा पलाशशाखां छित्त्वा, यजमानस्य
पश्चत् पाहीति व्युहति ॥ पाठस्तु ॥ वेपोऽस्त्युपवेपो द्विपतो ग्रीवा उपवेवि-
द्हीति ॥ वेप इति कर्मनाम । हे शाखामूल, त्वं वेपोऽसि कर्मात्मको भवसि
तथा उपवेपोऽसि वेपस्य समीपगत उपकारी भवसि । द्विपतो द्वेपं कुर्वतो
रक्षसादिग्रीवा गलभदेशानुपवेविद्ही समीपमागत्यातिशयेन भविष्यति । उत्तरं

द्वि ॥ वेशां ऽअग्नेस्तु भगधारयेद् ॥ ७ ॥ ऋद्धाः कर्मण्या । ऽअनपा-
यिनो यथासन् ॥ जुहोमि त्वास्तु भगसौ भगाय पुरुतमं पुरुहूतश्रव-
स्यन् ॥ ८ ॥ ॥ संवर्चसा । पयसा संतनुभिरगन्महि मनसा सशिवे-
न ॥ त्वष्टा मुदत्रो विदधातुरायोनुमाप्नुतन्वो यद्विलिष्टं ॥ १ ॥
यज्ञशं । चतुर्वर्च ॥ शिवे संतिष्ठस्वारिष्टे संतिष्ठस्वस्विष्टे मे

मन्त्रद्वयं लिङ्गानुमारेणापि यथास्थानं विनिर्णय्यम् । तज्जायेन मन्त्रेणाग्निं
प्रार्थयते ॥ पाठस्तु ॥ वेशान् अग्ने सुभग धारयेद्देति ॥ सुभग शोभनभात्यसं-
पन्न, हे अग्ने, इहास्मिन् कर्मणि वेशान् धारय हविषां मवेशान् पोषय ॥ ७ ॥
द्वितीयमन्त्रेण पयोऽलक्षणं हविः स्तुवन् जुहोति ॥ पाठस्तु ॥ ऋद्धाः कर्मण्या
अनपायिनो यथा सन् । जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूतश्र-
वस्यन् इति ॥ ऋद्धाः अग्निमावृत्य स्थिताः कर्मण्याः । कर्मणि पूजार्हा देवा
अनपायिनः कदाचिदप्यगताः । तथा सन् येन प्रकारेण भवन् भवन्तीत्यर्थः ।
तथा हे सुभग शोभनभात्योपेन पुरुहूत बहुभिर्पजनानैराहूत बह्वे त्वां श्रव-
स्यन् स्तुवन् सौभगाय यजमानस्य सौभाग्यसिद्ध्यर्थं, पुरुतमम् अतिशयेन
प्रभूतं हविर्जुहोमि ॥ ८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पञ्चमे स्तुक्स्तुवमग्रहा मन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे यजमानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥
पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्तानं यजमानोऽअलिना मतिगृह्णाति संवर्चसे-
ति मुखं विष्टे इति ॥ पाठस्तु ॥ संवर्चसा पयसा सन्तनुभिरगन्महि मनेसा
सशिवेन । त्वष्टा मुदत्रो विदधातु रायोऽनुमाप्नुतन्वो यद्विलिष्टमिति ॥ वर्चसा
ब्रह्मवर्चसेन समगन्महि वयं सङ्गता भवामः । तथा पयसा क्षीरादिरसेन समगन्म-
हीत्यनुवर्तते । तन्नुभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन सघीचीनेन
कर्मणा श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च मुदत्रः त्वष्टा शोभनदानोपेतः
त्वष्टानामको देवो रायो घनानि विदधातु संपादयन् । तन्वः शरीरस्यास्मदी-
यस्य यद्विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं यदस्ति तदतिशयेन वः अनुमाप्नुत न्यूनत्व-
परिहारेणानुक्लं कृत्वा शोधयतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ यज्ञं यं च त इति वेदिमा-
लभत इति ॥ पाठस्तु ॥ यज्ञं यं च त उप च शिवे मे सन्तिष्ठस्वारिष्टे मे सन्तिष्ठस्व
स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति ॥ शमिति सुप्तम्, उपेत्युपचयोऽभिष्टाद्विः । चकारावन्व्योन्व-
समुपचार्यौ । अस्त्रित्यध्याहारः । हे यज्ञ ते तव सुप्तमस्तु । अभिष्टाद्विरप्यस्तु ।

संतिष्ठस्व ॥ २ ॥ दिवि विष्णु । व्यक्तस्तु जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्तस्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ पृथिव्या विष्णुर्व्यक्तस्तु गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तः ॥ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥ अस्मादंनान्दन्मैप्रतिष्ठायाऽअगन्मस्वः ॥ संज्योतिषा भूम् ॥ ४ ॥ स्वप्नभूरसि । अष्टोरहिमर्च्योदाऽअसिबर्चोभेदे-

किञ्च ये यजमानस्य शिषे शान्तिनिमित्तं संतिष्ठस्व, हे यज्ञ शान्तो भव । अरिष्टमे हिंसा तन्निमित्तं ये मम एतस्मिन् हव्यं मंतिष्ठस्व । तथा सिवष्टेऽभीष्टे मन्तिष्ठस्व ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ विष्णुक्रमानुक्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुपादत्वबुद्ध्या स्वकीयपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ दिवि विष्णुर्व्यक्तस्तु जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ विष्णुशब्दाभिधौ यज्ञपुरुषः, जागतेन छन्दसा जगती छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि शुलोके व्यक्तस्तु विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तथा सति ततो शुलोरान् निर्भक्तं भागरहितं कृत्वा, शत्रुभिः मारितः । कोऽसौ शत्रुः । योऽस्मान् द्वेष्टि यश्चास्माभिर्द्विष्यते द्विविधोऽप्यसौ शत्रुः ॥ द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रपाठस्तु ॥ अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्तस्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ पृथिव्या विष्णुर्व्यक्तस्तु गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति च ॥ एतौ द्वौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद् व्याख्येयौ ॥ ३ ॥ ॥ कात्यायनः ॥ अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति ॥ यो यजमानस्य द्विविर्भागस्तमवेक्षते । अस्मात्पुरतो वर्तितादन्नाद्यजमानमवन्निहविर्भागान्निर्भक्त इत्यादिको वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः ॥ कात्यायनः ॥ अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । इत आरभ्य पञ्चसु विनिर्गोष्पवेक्षत इति पदमनुवर्त्तते । अस्यै पुरतो दृश्यमानायै प्रतिष्ठायायै प्रतिष्ठाहेतोर्षष्ठभुमेर्निर्भक्त इत्यादिके पूर्ववदनुवर्त्तनीयम् ॥ कात्यायनः ॥ अगन्म स्वरिति प्रागेति ॥ पूर्वस्या दिश्यस्येत्यः स्वर्गलोकः स्वरित्यभिधीयते । तं त्येकमगन्म यज्ञाऽनुष्ठानेन वयं प्राप्तवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ संज्योतिषेत्याहवनीयमिति ॥ अभूमेति मन्त्रशेषः । ज्योतिषा आहवनीयलक्षणेन सप्तभुम वयं संगता अभूम् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ स्वप्नभूरिति सूर्यमिति ॥

हि ॥ सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ ५ ॥ अग्नेगृहपते सुगृहपतिरहं त्वया
गृहपत्याभूयासं ॥ सुगृहपतिस्त्वं मया गृहपत्याभूयाः ॥ ६ ॥ अ-
स्यूरिणो गार्हपत्यानि संतु शतं हि मांः तिम्रेन न स्तेजसा संशिक्षा-
धिसूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ ७ ॥ उरुविष्णो । विक्रमस्त्वरुक्षयापन-
स्कृधि ॥ घृतं घृतयोने पिब प्रमथ्य जपंति तिर ॥ ८ ॥ ततोमि । तं तु-

असि श्रेष्ठो रश्मिरिति मन्त्रशेषः । हे सूर्य त्वं स्वयंभूः स्वतः सिद्धः श्रेष्ठो-
ऽत्यन्तप्रशस्तः रश्मिरसि दीप्तिरूपोऽसि ॥ कात्यायनः ॥ वर्चोदायं कामं
कामयत इति ॥ काममुद्दिश्य सूर्यमवेक्षेतेति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ वर्चोदा असि
वर्चो मे देहीति । तेजोवाचिना वर्चःशब्देनापेक्षितः कामः सर्वोऽप्युपलक्ष्यते ।
हे सूर्य त्वं वर्चोदा अपेक्षितफलमदोऽसि । अतो मे मयं वर्चो देहि अपेक्षितं
मयच्छ सूर्यस्येत्थमुवर्त्तते ॥ मदाक्षिणमिति ॥ आवृतमन्वावर्ते इति मन्त्रशेषः ।
सूर्यस्य संवन्धि आवृतं यदावर्त्तमानमस्ति तदनुवृत्तापि आवर्ते मदाक्षिण्येना-
वर्त्तनं करोमि ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे गृहपते इतीति ॥ पाठ-
स्तु ॥ अग्रे गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपत्या भूयामस्य । सुगृहपतिस्त्व मया गृह-
पत्याभूयाः । अस्यूरिणो गार्हपत्यानि मन्तु इति । गृहपतेऽस्मदीयगृहस्य पालक हे
अग्रे गृहपत्या गृहपालकेन त्वया रक्षतामादेनेत्यर्थः । अहमपि सुगृहपतिः सुगृहस्य
पालको भूयाममातया रक्षमपि गृहपत्या मया गदीयमेत्यर्थः । गृहपतिर्भूया गृह-
पालको भव । एवं मतिनोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिभ्या रूिपुरुषाभ्यां निष्पा-
यानि कर्माणि । अस्यूरिशब्देन स्थूलान्धमनुष्ठानाभ्यामलक्षणमभिधीयते । तद्रहितं
यथा भवति तथा सम्पगनुष्ठितानि भवन्त्यित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ शतं हि मां
इति धूयादिति ॥ पाठस्तु ॥ शतं हि मांः तिम्रेन न स्तेजसा संशिक्षाधी-
ति ॥ हे सूर्य शतं हि मांः । शतसंख्यायानि वर्षाणि । हिमशब्दो हेमन्त-
ऋतुमाचष्टे ॥ तथाच तित्तिरिच्यचिष्टे ॥ शतं हि मां इत्याह शतं तां हेमन्ताति-
घ्निवापेति धैतदोहेति ॥ हिमशब्दमूर्चिर्नर्तमन्स्त्वशुक्ताः संवत्सरा लक्ष्यन्ते ।
शतसंवत्सरेषु निरन्तरं नः अस्मान् तिम्रेन तीक्ष्णेन तेजसा अनुष्ठानादिप्रका-
शनेन मंशाधि मय्यक् शिक्षय ॥ कात्यायनः ॥ सूर्यस्येत्थमवर्त्तते मदाक्षिणमिति ।
आवृतमन्वावर्ते इति मन्त्रशेषः पूर्ववशात्स्वेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥
गन्धति मादुर्गन्धिण इति ॥ पाठस्तु ॥ उरु विष्णो विक्रमस्त्वरुक्षयापनस्कृधि ।

रस्यनुमातनुहि ॥ अस्मिन्न्यज्ञेऽस्यासाधुकृत्यायामस्मिन्ननेस्मिन्नलो-
के ॥ ९ ॥ इदमे । कर्मदंवीर्यपुत्रोऽनुसन्तनोतु ॥ अग्नेव्रतपतेव्रतमंचा-
रिष्टतदशकृतन्मेराधि ॥ इदमहं यऽएवास्मि सऽएवास्मि ॥ १० ॥ ॥

घृतं घृतयोने पिव प्रमयज्ञपतिं तिर । ततोऽसि तन्तुरस्यनुमातनुहि । अस्मिन्
यज्ञेऽस्यासाधुकृत्यायामस्मिन्ननेस्मिन्नलोक इति ॥ विष्णो उरुक्रमस्व महद्यथा
भवति तथा यज्ञविघातकामुराविनाशेन पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय नि-
वासायम् । उरु कृधि विस्तीर्णं स्थानं कुरु । हे घृतयोने घृतमेव योनिज्वालो-
त्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिरग्निः । तथाच मन्त्रान्तरमन्यत्राम्नातम् ॥ घृत-
प्रतीको घृतयोनिरग्नि इति ॥ अतोऽग्निरूप हे विष्णो, घृतं पिव । पीत्वा च यज्ञपतिं
यजमानं प्रमतिर प्रकर्षेण वर्धय । तिरतिघातुं हृद्ध्ययः । ततोऽसि हे विष्णो त्वं वि-
स्वतोऽसि । तथा तन्तुरसि । ब्रह्मादिसंततिरूपोऽसि अनुमातनुहि । विस्वतं तद्-
पमनुसृत्य मामप्यभीष्टप्रदानेन विस्तारय कास्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामु-
च्यते । अस्मिन्ननुष्ठीयमाने यज्ञे तथास्यां शिष्टैरनुष्ठीयमानायां साधुकृत्यायां
विद्याविनयादिरूपक्रियायां तथाऽस्मिन्नने दृश्यमाने भोज्यवस्तुनि तथास्मि-
न्नलोके इदानीं वर्तमाने बन्धुभृश्रादियुक्ते मनुष्यलोके एतेषु सर्वेषु विषयेषु
मां वर्धयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ पुत्रस्य नाम सृज्जातीदं मे इत्या-
त्मन इति ॥ स्वस्य यः पुत्रस्तन्नामोच्चारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ इदं मे कर्मदं वीर्यं
पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति ॥ इदमिदानीमनुष्ठीयमानं मे मदीयं कर्म यदस्ति य-
दपीदं वीर्यमेतत्कर्मफलमस्ति तदुभयं पुत्रोऽस्मदीयो देवदचारूपः, अनुसं-
तनोतु अनुक्रमेण सन्ततं करोतु ॥ कात्यायनः ॥ व्रतं विमृजते येनोपेयादि-
ति ॥ आदौ व्रतोपायनकाले येन विकल्पितेनाग्रे व्रतपत इदमहमिति व्रतं स्वी-
कृतं समाप्तावपि तदनुसारेण द्वयोरन्यतरेण व्रतं विमृजेत् ॥ अत्राऽयं प्रथम-
मन्त्रे पाठविशेषः ॥ अग्रे व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधीति ॥ व्रतपते
व्रतस्य कर्मणः पालक हे अग्रे, व्रतमचारिणं कर्मानुष्ठितवानस्मि, तदशकं त्वद-
नुग्रहात् कर्मशक्तोऽप्येव, त्वया च मे मदीयं तत्कर्मफलमराधि साधितम् ॥ द्वितीय-
मन्त्रपाठस्तु ॥ इदमहं य एवास्मि स एवास्मीति ॥ उपक्रमवेलायामिदं व्रतमहंकारेण
इति सङ्कल्प्य यः स्थितोऽस्मि स एवाहमिदानीं त्वत्प्रसादात् सङ्कल्पितकर्म-
समाप्तिं कृत्वा स्थितोऽस्मि ॥ १० ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अग्नये कव्यवाहनाय । स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा ॥ अपहताः
ऽअमुरारक्षाः सिवेदिपदः ॥ १ ॥ येरूपाणि । प्रतिमुचमानाऽअसु-
राः संतः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टान् लोका-
त्प्रणुदात्यस्मात् ॥ २ ॥ अत्र पितरो । मादयध्वं यथाभागमावृषाय-
यध्वं ॥ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३ ॥ नमो वः ।

पष्ठे याजमानमन्त्रा उक्ताः ॥ तावता दर्शपूर्णमासेष्टिः समाप्ता ॥ अथ
सप्तमे पिण्डपितृयज्ञमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कारथायनः ॥ पारतण्डुलमपूर्णं श्रव-
यित्वाऽभिषार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति चेति ॥ पाठस्तु ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति ॥ पितृणामग्निः कव्य-
वाहनामकः । तथाच तित्तिरेण । समाम्नातम् ॥ त्रयो वा अग्ने हव्यवाहनो
देवानां, कव्यवाहनः पितृणां महारक्षा अमुराणामिति ॥ कवयः क्रान्तद-
क्षिणः पितरस्तेषां संवन्धि कव्यं हविः । तद्वोदुमाधिकारो यस्यास्ति स कव्य-
वाहनस्तस्मात् । अग्नये स्व हा हविर्दत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः । तस्मै सोम-
नामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ कारथायनः ॥ दक्षिणेनोद्धितत्यपहता-
इतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपहता अमुरा रक्षाऽसि वेदिपद इति ॥ वेद्यां सीद-
न्तीति वेदिपदः । तथाविधा अरहता वेदेः सकाशादपनीय वारिताः, वेद्या
रसांस्पपहतानि । अमुरत्वं रक्षस्त्वं भेत्येतौ देवविरोधिजातिविशेषौ ॥ १ ॥
कारथायनः ॥ उल्लुक् पुरस्तात् करोति ये रूपाणीतीति ॥ पाठस्तु ॥ ये रू-

१ प्रतिमुचमाना अमुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भ-
रन्त्यग्निष्टान् लोकात् प्रणुदात्यस्मादिति ॥ अमुरा देवविरोधिनः सन्तो ये स्वध-
या पैतृकनिमित्तेन रूपाणि प्रतिमुचमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः च-
रन्ति पितृयज्ञस्थाने मंचरन्ति । परापुरः पराक्रान्तात् देहान् स्यूलशरीराणी-
त्यर्थः । निपुरः न्यग्भूतान् देहान् मृक्षशरीराणीत्यर्थः । ये स्वयममुरास्त-
न्तोऽपि स्वकीयममुरत्वं मच्छाद्य तानि द्विविधानि शरीराणि भरन्ति धारय-
न्ति । तानमुरानां प्रल्लमुकङ्कोऽस्मोल्लोकात् पितृयज्ञस्यानात् प्रणुदाति म-
कषेणोपसारयति ॥ २ ॥ कारथायनः ॥ अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मास्त आतमना-
दाहत्यामीमदन्तेति जयतीति ॥ आतमनाद् ग्लानिपर्यन्तम् ॥ पाठस्तु ॥ अत्र
पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमा-

पितरः शुष्मायनमोवःपितरस्तपसे ॥ नमोवःपितरोयज्जीवंत-
स्मैनमोवःपितरोरसाय ॥ नमोवःपितरोघोरायमन्यवेस्वधायैवः
पितरोनमः ॥ एतद्वःपितरोवासोऽगृहान्नःपितरोदत्त ॥ ४ ॥ उदा-
युषास्वायुषोऽप्युर्जन्यस्य धामभिः ॥ उदस्थाममृतानांऽअनु ॥ ५ ॥ आ-
धत्तपितरोगर्भकुमारं पुष्करस्रजं ॥ यथेहपुरुषोऽसत् ॥ ६ ॥ ऊर्ज्वचह-

दृषापिपतेति ॥ तदिदं मन्त्रद्वयम्, ओम् वाजजिदित्यनुवाके यथा व्याख्या-
तं तथैवात्रापि व्याख्यातव्यम् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ नमो व इत्यञ्जलिं क-
रोतीति ॥ पाठस्तु ॥ नमो वः पितरः शुष्मः य नमो वः पितरस्तपमे । नमो वः
पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरो घोराय मन्यवे
स्वधायै वः पितरो नम इति ॥ हे पितरो शुष्मस्मन्विधने शुष्माय बलाय
वैर्यभिभवतामर्थाय नमो नमस्कारोऽस्तु । उत्तरेष्वपि पञ्चसु मन्त्रेषु नमो वः
पितर इति पदं पूर्ववद् योज्यम् । तपमे वैरिषु प्रयुक्ताय सन्तापाय । यज्जीव-
गस्मदीयजीवनं भवद्भिरनुगृहीतमस्ति तस्मै जीवनाय । रसाय भवद-
प्रसादलब्धाय पयोघृतादिस्वाय । शत्रुवधेऽतुल्येन तीव्राय मन्यवे क्रोधाय ।
स्वधायै भवदीयास्त्राय । स्वधायै पितृणामन्न मेति श्रुतेः । शुष्मादीनां नमस्का-
रेण स्वस्यानुग्रहाय तत्सम्पत्तिः प्रार्थिता भवति ॥ कात्यायनः ॥ एतद् इत्यु-
पास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूणादंशावावयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ॥
पाठस्तु ॥ एतद्वः पितरो वासो गृहान्नः पितरो दत्तेति ॥ हे पितरो, वो शु-
ष्माकमेतद्वासो मया दीयमानमिदं सूत्रमेव वस्त्रं, हे पितरस्तुष्टा यूपं नोऽस्म-
भ्यं गृहान्न सर्वोपकरणसहितान् दत्त प्रयच्छत ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ उदा-
युषेत्युत्थानमिति ॥ पाठस्तु ॥ उदायुषा स्वायुषोऽप्युर्जन्यस्य धामभिः । उद-
स्थाममृतान् अन्विति । प्रथम आयुःशब्दोऽन्नवाची, द्वितीया जीवनवाची ।
स्वायुषा शोभनम् आयुर्जीवनं येन भवति तद् स्वायुः । तथाविधेन स्वायु-
पाऽन्नेन युक्तोऽहम् । उदस्थाम् । उत्थितोऽस्मि । तथा पर्जन्यस्य दृष्टि
हेतोर्गेषस्य सम्बन्धिभिर्धामभिः स्थानविशेषैर्धुक्तोऽहमुदस्थाम् । अमृतान्
मरणरहितान् पितॄन् अनुसृत्य तत्सर्वार्थमस्थाम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
आधत्त इति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेतीति ॥ पाठस्तु ॥
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषो सत् इति ॥ हे

ती । स्मृतं घृतं पयः कीलालं परिस्तुतं ॥ स्वधाः स्तुतं तर्पयत मे पितॄन् ॥ ७ ॥

कृष्णारसि नव ॥ ९ ॥ अग्ने वाजजिन्नव ॥ ९ ॥ देवसवित-

रेकादश ॥ ११ ॥ अग्नीषोमघोः पद् ॥ ६ ॥ अग्नेऽदध्यायोऽग्राष्ट ॥ ८ ॥

संवर्चसादश ॥ १० ॥ अग्नये कव्यवाहनाय सप्त ॥ ७ ॥

सप्तानुवाकं पृष्टि ॥ कृष्णश्ममेपष्टि ॥ ६० ॥

इति प्रथमदशके संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पितरः । पुष्करस्रजवदिरभ्यां देवाभ्यां समानम् । अभिनौ देवौ पुष्करस्रजौ
पद्ममालिनौ देवानां भिपजौ । तस्मान्मयकथनेन रोगरहितमित्युक्तं भवति ।
तथाविधं कुमारं पुरुषरूपं गर्भमाधत्त संपादयत । इहास्मिन्नेव क्रतौ
पुरुषो देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता यथा स येन प्रकारेण
भूयात् तथाऽऽधत्तेति पूर्वत्र संवन्धः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ ऊर्जमित्यपो-
निषिञ्चतीति ॥ पठ्यस्तु ॥ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्तुतम् ।
स्वधास्य तर्पयत मे पितृनि । हे आपो यूयं स्वधा पिब्यहविःस्वरूपा भवथ ।
अनो मे पित्रैस्तर्पयत । कथंभूता आपः । परिस्तुतं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रि-
विधम् ऊर्जशब्देन, घृतशब्देन, पयःशब्देन चामेधेयम् । तत्रोर्जशब्दो बलगतं
स्वाद्बलमभिधत्ते । घृतपयसी मसिद्धे । तच्च घृतं मधुरं पयोऽपि कीलालम् । कील-
वन्धे । कीलनं कीलो बन्धः, तम् अलति वारयति तत्कीलालम् । अलञ् वारणपर्या-
प्त्योरिति धातुः । सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादप्या-
भितृर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ७ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

सप्तानुवाकाध्यायेऽस्मिन् द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ॥

सृगासादनस्वरूपाघारो ब्रह्मार्पणमन्त्रकाः ॥

सृग्युदाद्या सृग्यदाश्च याजमानश्च पैतृकाः ॥ १ ॥

कृष्ण इध्मं वेदि वेदि वह्निं वह्निः समुहति ॥

अभिपिञ्चेद्वर्धमूले विष्णोः प्रस्तरधारणम् ॥ २ ॥

ऊर्णेति स्तृणुते वेदिं भूत्रिभिः स्कन्नमर्शनम् ॥

गन्धेन्द्रमित्रव्रयतः परिधीन् दिक्त्रये सिपेद ॥ ३ ॥

आचारमभिधौ वीति समिदाभ्यां क्षिपेत्पुरः ॥

क्षयो जपेत् सवि स्थाप्य तिरश्चीनं तथा द्वयम् ॥ ४ ॥
 मस्तरास्तरणं तूर्णं मात्रा तस्य प्रसारणम् ॥
 श्रुतं त्रिभिर्ध्रुवा स्थाप्याः म्रियेऽन्वहविषा स्थितिः ॥
 हविः स्फुचे ध्रुवा पाहि स चतुर्विंशतिः खलु ॥ ५ ॥
 अग्रे परिधिसंमार्गो ब्रह्मली द्वौ नमः स्वधा ॥
 स्फुक्स्फुचौ समादायाऽस्त्रिगुणा दक्षिणादिगतिः ॥ ६ ॥
 वसु स्थित्वेत इन्द्रेति होमः सत्यो ध्रुवाञ्जनम् ॥
 अग्रामी स्वामिजपावुपाग्रेऽग्नीध्रदत्तं द्रयात् ॥
 मयि स्वामि जपोथाऽग्रे मार्ष्टि मन्त्राश्चतुर्दश ॥ ७ ॥
 देव ब्रह्मा वेदेः स्थाने तृणानि च निरस्पति ॥
 इन्द्रब्रह्मोपविष्टः स्यान्मित्र माशित्रमीक्षते ॥ ८ ॥
 देवस्य मतिमृण्हाति पृथिव्यास्त्वेति सादयेत् ॥
 देवस्य पुनरादद्याद्भेष्टा भक्षयेदिदम् ॥ ९ ॥
 वाञ्छं भक्ष्यास्य तेनाभिमन्वाहार्यं स्पृशेत् प्रजा ॥
 एषा होतामन्त्रयेत् ब्रह्मानुज्ञेतिदस्पतः ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादशवर्णिताः ॥ १० ॥
 अग्नीर्द्रवात् क्षुचौ व्यूहेदिन्द्राग्नीर्द्रवतोऽपि च ॥
 बभ्रुत्रयेण परिधीनञ्ज्यात् सं प्रस्तरग्रहः ॥ ११ ॥
 समन्त्याम्यन्तु महतां महरेषश्चरित्यतः ॥
 संस्पृशेदाद्यं परिधिं मध्यमं महेरदय ॥ १२ ॥
 इतरो महरेदग्रेः संस्रवं क्षुचहोमकः ॥
 घृता घृतेः क्षुचौ दध्यान्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ १३ ॥
 क्षुक्क्षुचमग्रहस्त्वमेहोमो क्षप्रस्तरद्रवात् ॥
 क्षेपान् खलु जुहोत्याप्या ध्रुवामाप्याययेत् सदा ॥ १४ ॥
 समिष्ट होमो देवेति संवर्हिंराहुतिर्भवेत् ॥
 मणीता निनयेत् कस्त्वा कणाग्रक्षः परित्यजेत् ॥ १५ ॥
 जपयेत्कृतिर्वेषो वेशानभिं कचिन्नजेत् ॥
 ययो होमः कचिहुदा मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ १६ ॥
 दृक् संवर्षं विस्पृष्टे यज्ञ वेदिं स्पृशेत् क्रमात् ॥

क्रमादिविजयेणांस्मादन्नाद्भागमवेक्षते ॥ १७ ॥
 अस्यै भूमिमवेक्षेतागन्म प्रागीक्षते तथा ॥
 संजयो पूर्वाभिमीक्षित्वा स्वयं सूर्यमवेक्षते ॥ १८ ॥
 वर्चः पश्येद्रविं कामी सूर्याहोत्तः प्रदक्षिणा ॥
 अग्रे दक्षेत् पश्चिमाग्निं शतं श्रूयात् तथा पुनः ॥ १९ ॥
 सूर्यप्रदक्षिणाहोत्तरं गच्छेदितं त्विति ॥
 स्वपुत्रनामग्रहणं पश्चादग्न इदंद्रयोः ॥
 एकोन व्रतसंस्यागो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ २० ॥
 अग्रे सोमद्वयाद्धोमोऽपहता दक्षिणोल्लिखेत् ॥
 ये रूपोऽमुकमाधाय अत्रामीति द्वयं जपेत् ॥ २१ ॥
 षड्भिर्नमोऽञ्जलिं कुर्वादेतत् सूत्रमुपास्यति ॥
 उदोत्तिष्ठेन्मध्यपिण्डमयं प्राश्नाति तद्गृह्यः ॥
 सिञ्चेद्दर्जमपो मन्त्राः षोडशाऽत्रो पवर्णिताः ॥ २२ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
 पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमेहेदवरः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिपराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्धकः

श्रीवीरभुक्कम्पपालसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते

माघवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे

काण्वसंहिताया माघ्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

- १ शुद्धयजुर्वेदकाण्वसंहितामन्त्रभाष्यम् । सायणाचार्य-
विरचितम् । भाग १ । प्रथमद्वितीयाध्यायी । १)
- २ अर्थसंग्रहः । सटीकः । (मीमांसा) १४)
- ३ भाट्टभाषा । प्रकाशसंहिता (मीमांसा) ४)
- ४ प्राकृतकाशः । वरद्विरचितः । भामहकृतव्याख्यासहित ४)
- ५ भगवद्गीता । मधुसूदनटीका सहिता । ४)
- ६ व्युत्पत्तिवाद । मूलम् ११)
- ७ भैरवी । शब्दरत्नव्याख्या (कारकान्ता) १)
- ८ परमलघुमञ्जूषा । १)
- ९ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी । १०)
- १० नारदसंहिता (ज्यौतिषम्) । १०)
- ११ मेदिनीकोषः । १)
- १२ पूर्वपक्षावली । १)
- १३ उत्तरपक्षावली । १)
- १४ मीमांसापरिभाषा । १)
- १५ कारिकावली । रामकृष्ण विनकरी मुक्तावली शब्दकण्ठान्ता ३)
- १६ कालीशङ्कराजी आगदीद्या पञ्चलक्षण्या । ३)
- १७ सैव—माथुरी पञ्चलक्षण्याः । २)
- १८ मीमांसाध्यायप्रकाशः (भाषादेवकृत) ४०)
- १९ चरणव्यूहः—समाख्यः शौनकीय परिशिष्टे स० १०)
- २० योगदर्शनं व्यासभाष्य तत्त्ववैशारदी टीकासह बालरामस्वामि-
कृत टिप्पणीसहित ३)
- २१ काशिका पाणिनीयसूत्रवृत्ती । ५)
- २२ अष्टाविंशतिमत्संग्रहः । धर्मशास्त्र । २)
- २३ परिमाणेशुशेखर । भैरवीव्याख्यासमेतः । १)
- २४ वैद्याकरणभूषणसारः वृषणसहितः । २३)
- २५ महाभाष्य (नवाह्निकम्) श्रीमता पतञ्जलिमुनिना प्रणीतम् ।
म. भ. श्रीकैयटोपाध्यायः, नागोजीमहाराज्यां निर्मिताभ्यां
प्रदीपो ह्योताख्यविरचनाभ्यां समुल्लसितम् । २४)

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

पस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥
निर्ममे तमहं वन्दे वित्रातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमद्वितीययोः अध्याययोर्दर्शपूर्णमासेष्टविषया मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ तृ-
तीयेऽध्याये आधानविषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र कात्यायनोऽमावास्याया-
मग्नाधेयम् इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तान्यनुष्ठेयान्यु-
क्तानि पश्चादिदमाह ॥ तं चतुष्पाश्यं पचत्युद्रास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पि-
शसिच्याश्वत्थीः तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति, समिधाग्निमिति प्रत्यृच-
गिति ॥ अस्वार्थः ॥ चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं परत्वा बहिर्हृद्वा-
स्य तस्योदनस्य मध्ये घृतासेचनाय स्थानं निम्नं कृत्वा ॥ कण्ठोऽपि तमर्थं
दर्शयति ॥ तस्य सर्पिर्गुमेचनं कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो
घृतेनान्वज्य समिद्रनीभिघृतेनतीभिर्ऋग्भिरादधातीति ॥ तत्र प्रथमाया ऋचः
पाठस्तु ॥ समिधार्गिं दुवस्यत घृतेर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्या जुहो-
तनेति ॥ सम्पगिन्यते दीप्यते बहिर्यया काष्ठरूपया सा समित् । तया स-
मिधार्गिं पुरोवर्त्तितं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थत्वेन पठितः ।
अर्धार्थमातिथ्यर्कमणः प्रजनीयमर्गिं घृतेर्होपमाणैर्बोधयत प्रज्ज्वालयेत्तेत्यर्थः ।
अस्मिन् प्रज्ज्वालितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि जुहोतन । हे अनुष्ठा-
तारः सर्वतो जुहुत ॥ १ ॥ द्वितीयस्या ऋचः पाठस्तु ॥ सुसमिद्धाय शोचिपे
घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदस इति ॥ सुसमिद्धाय शोभनतया सम्प-
न्दीप्ताय । अत एव शोचिपे शुचिष्पते दीप्तिपते जातवेदसे जातं वेत्ति वेद-
यतीति वा जातवेदाः । तथाविधायामग्नये तीव्रं घृतं स्वादुतमं समग्रं चाज्यं
जुहोतन जुहुत ॥ २ ॥ तृतीयस्या ऋचः पाठस्तु ॥ तं त्वा समिद्धिराङ्गिरो
घृतेन वर्धयामसि । बृहज्ज्योचा यविष्ठयेति ॥ हे अङ्गिरः । अङ्गतिर्गत्यर्थः ।
रप्रत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गतिमग्नये त त्वा तथाविधं त्वां समिद्धिर्य-
ज्ञसम्बन्धिकाष्ट्रघृतेन संस्कृताभिः तव वर्धयामसि मष्टद्धं कुर्मः । हे यविष्ठय
अतिशयेन युवा तत्र साधुर्वविष्ठयः । कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः ।
तथाविधं हे अग्ने बृहज्ज्योचा मष्टद्धं यथा भवति तथा दीप्यस्व ॥ ३ ॥ का-

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्वराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति ॥ अयं गौ-
रित्यादीनां तिसृणाम् ऋचा सार्वराज्ञीति नामधेयम् । ताभिर्ऋग्भिराहवनीय-
मुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमपि ताभिरेवादध्यात् । तत्र प्रथमाया ऋचः पाठस्तु ॥
आयज्ञौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन् स्वरिति ॥ गच्छती-
ति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तज्जमानगृहेषु गन्ता पृश्निश्चित्रवर्णः लोहितशु-
क्लादिबहुविधज्वालिरूपेतः । तथाविधोऽयं दृश्यमानोऽग्निः अक्रमीत् सर्वत
आहवनीयमार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविशेषं कृतवान् । य-
स्मादेवं तस्मात् पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीम् अनदत् । आसीदत् ।
आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन्
पितरं च धोलोरुमपि असदत् । प्राप्तवान् । भूलोकद्युलोकयोर्मातापितृरूप-
त्वे अन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥ द्वितीयस्या ऋचः
पाठस्तु ॥ अन्तश्चरति रोचनास्य माणादपानती व्यरूपन्नाहिषा दिवमिति ॥
अस्थाने रोचना काचिद्दीप्तिरन्तश्चरति जाठराग्ररूपेण प्राणिनामुदरेषु च-
रति । किं कुर्वती । प्राणादपानती प्राणाद् व्यापारादूर्ध्वमपानव्यापारं कु-
र्वती । प्राणापानयोर्बाधुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जाठराग्रौ जीवन-
हेतोरौण्यस्य शरीरे सद्भावात् प्राणाक्षनौ प्रवर्तते । शरीरस्यौण्यस्य पुरुष-
जीवनत्वमन्यत्र श्रुतम् । उष्ण एव जीविष्णञ्जान्तो मरिष्यन्निति ॥ महिमा
माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं मन्त्राति ददातीति महियोऽग्निः । स च दिवं युलोकं
भोगस्थानं व्यलयत् । अनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् ॥ ७ ॥ तृतीय-
स्या ऋचः पाठस्तु ॥ त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रतिवस्तो-
रहद्युभिरिति ॥ धाम स्थानं, तच्च त्रिंशत् । मासगतादिनभेदेन त्रिंशत्सं-
ख्याकम् । तदेतद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहिताना यजमानानाम-
नुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीना स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण
शोभत इत्यर्थः । पतङ्गाय पक्षिसदृशोऽग्निः पतङ्गः । यथा पक्षी कश्चिदेक-
स्मात् स्थानादपरं स्थानं गच्छति तद्वदग्निरपि मार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्था-
नं गच्छतीत्यग्रेः पक्षिसदृश्यम् । तथाविधाग्निरतीत्यर्थः च धीयते स्तुतिरूपं
प्राशुचार्यते । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्नि-
माहात्म्यरूपापनाय पद्माक्यद्वयेनार्थद्वयमुक्तं तावदेव न भवति, किन्तु अन्यद्-
पि माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रतिवस्तोः मत्पद्मं

द्युभिः क्रीडाविशेषैर्द्योतैर्वा । दीव्यतिधातोस्तदर्थवाचिन्वात् । अयमाग्निः । श्रोत्रं
त इत्यध्याहारः ॥ ८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाकेऽग्न्याधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये त्वग्निहोत्रमन्त्रा उच्य-
न्ते ॥ कात्यायनः ॥ उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमिति ॥ पाठस्तु ॥
अग्निज्योतिषं त्वा वायुमर्ती प्राणवर्ती स्वर्गाँस्वर्गायोपदधामि भास्वनीमि-
ति ॥ हे समित् । स्वर्गाय स्वर्गसिद्धयै त्वा नानाविधविशेषणयुक्तां त्वाम् ।
उपदधामि वदौ प्रक्षिपामि । कथम्भूतां त्वाम्, अग्निज्योतिषं त्वा वायुमर्ती-
म् । अग्निसम्बन्धिज्योतिर्यस्यां समिध्यभिव्यज्यते तादृशीम् । शुष्कायाः समि-
धोऽग्निज्वालाहेतुत्वं प्रसिद्धम् । वायुमर्ती वायुसहायोपेताम् । सति हि वा-
साहाय्ये काष्ठेषु ज्वाला पदवी भवति । प्राणवर्ती बलवतीम् । प्राणो वै बल-
मिति श्रुत्यन्तरम् । शुष्कवृणपर्णादिज्ज्वालाग्नेज्वाला समिधि सहसा न क्षा-
म्यतीत्यर्थः । स्वर्ग्यम् । अनुष्ठानृणां स्वर्गहेतुं भास्वतीम् । अग्नेः समिन्धनेन
सूर्यवत्प्रकाशोपेताम् ॥ कात्यायनः ॥ प्रदीप्ताग्निज्ज्योतिषमिति रीतिः ॥
या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्निज्योतिर्ज्योति-
रग्निः स्वाहेति ॥ योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानं ज्योतिःस्वरूपं
पक्षेदं दृश्यमानं ज्योतिस्तदेवाग्निर्देवः देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदपि अवि-
योगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायामग्रे हविः प्रदत्ताम् । सोऽयं
सायङ्कालीनाग्निहोत्रहोमः ॥ १ ॥ अनयैव रीत्या प्रातःकालेऽपि समिदाधानं
होमं च मन्त्रद्वयेन जुषादिति कात्यायनेनाभिप्रेतम् । तयोरुभयोर्मन्त्रपाठस्तु ॥
सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमर्ती प्राणवर्तीम् । स्वर्गाँस्वर्गायोपदधामि भास्वनी-
म् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति ॥ पूर्वोक्ताग्निविषयमन्त्रद्वयविद्वं
सूर्यविषयं मन्त्रद्वयं व्याख्येयम् ॥ कालद्वये मन्त्रद्वयव्यवस्थां कण्ठो विस्पष्टं
दर्शयति ॥ स जुहोत्यग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरग्निः । सूर्यमन्त्रं यत्तेजोऽस्ति तत्सर्वं रक्षा-
वर्गिनः प्रविशति । तस्मात् सायं होमेऽग्निज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उद-
यकालेऽप्यग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरि-
ति मन्त्रो युक्तः ॥ तमेतमर्थं तिष्ठारिः मष्ट्यं दर्शयति ॥ अग्निं चादित्यः
सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराभक्तं ददृशे उभे हि तेजसी सम्पद्येते । उद्यन्तं
च चादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद् घूम पयामेदिषा ददृशे इति ॥ २ ॥

कात्पायनः ॥ सजूरिति वेति ॥ जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्ताभ्यामग्निर्ज्योतिः
सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्राभ्यां सजूरित्यादिकं मन्त्रद्वयं होमे विकल्पितमित्यर्थः ।
तत्र मध्यममन्त्रपाठस्तु ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूराम्येन्द्रवत्या । जुषाणोऽअ-
ग्निर्वेतु स्वाहेति ॥ सवित्रा देवेन मेरुकेण परमेश्वरेण सह सजूः । जूपी प्रीति-
सेवनयोरिति धातुः । समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः । तथा इन्द्रवत्या ग-
ध्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः । उक्तगुणद्वयवानग्नि-
र्देवः जुषाणोऽस्माद्यु प्रीतियुक्तः सन् वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । वी गति-
प्रजनकान्त्यमनखादनेष्विति धातुः । स्वाहा तथाविधायाम्नये हूयमानमिदं
द्रव्यं दत्तम् ॥ ३ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूराम्येन्द्रवत्या
जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहेति ॥ अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । अत्रो-
पोदेवता पूर्वोक्ता रात्रिदेवतायाः स्थाने योजनीया । अत्राग्निमन्त्रस्य धीन्
कामान् काण्डो व्याचष्टे ॥ सजूर्देवेन सवित्रेति ॥ सवितृमत्प्रसवाय सजूराम्येन्द्रव-
त्येन्द्रवत्येति रात्र्या मिथुनीकरोतीन्द्रो यज्ञस्य देवता सेन्द्रं देवता करोति जुषाणो
भग्निर्वेतु स्वाहेति । प्रत्यक्षं तस्यै देवतायै जुहति यस्याग्निहोत्रमिति ॥ सूर्य-
मन्त्रोऽपि तथैव, सजूर्देवेन सवित्रेत्येव प्रातरित्यादिना व्याख्यातः ॥ ४ ॥
कात्पायनः ॥ पुष्टिकामः स्थाल्या त्वेह पुष्टिमिति गार्हपत्ये इति ॥ जुहोती-
त्यनुवर्तते । स च होमः स्थालीरूपेण स्त्वेण कार्यः ॥ पाठस्तु ॥ इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः, रमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टि-
पतये स्वाहेति ॥ पुष्टिपतिः पुष्टिपालको देवः इह कर्मणि पुष्टिं दधातु पो-
षणं सम्पूर्तिं करोतु । इहास्मद्गृहे मनां पुत्रादिरूपां प्रजापतिः प्रजापालको
देवः, रमयतु क्रीडयतु । गृहपतये गृहस्य पालकाय रयिमते धनवते । पुष्टिप-
तये पुष्टिपालकायाम्नये गार्हपत्यदेवाय स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ कात्पायनः ॥ अ-
ग्नयेऽग्न्यादायेति दक्षिणाग्नाविति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ अग्नयेऽग्न्या-
दायाग्नपतये स्वाहेति ॥ अन्नं पुरतः प्राप्तं सर्वमचीत्यन्नादः । तथाग्नपतिरस्म-
दीयान्नस्य पालकः । तथाविधायाम्नये स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ ५ ॥ अनमित्रं
म इन्द्रः पश्चादिति द्वौ मन्त्रौ जपायौ द्रष्टव्यौ । तयोः पाठस्तु ॥ अनमित्रं मे
अधराग्नममित्रमुदवहति । इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेनमित्रं पुरस्कृषि ॥ इन्द्रः प-
श्चादिन्द्रः पुरस्तादिन्द्रो अस्माँऽअभिपातु विज्वतः । इन्द्रो जिघाक्षतां मनांसि
विषूचीना व्यस्यताव इति ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताऽग्ने मे यथाधरादक्षिण-

तः, अनमित्रम् । अनस्य प्राणस्य मित्रं रक्षकं कृधि कुरु । यद्वा अनमित्रं शङ्क-
रहितं स्थानं कुरु । तथा मे उदक् मे उत्तरतः अनमित्रं कृधि । मे मम पश्चात्
पश्चिमतः अनमित्रं कृधीति वर्त्तते । मे मम पुरः पूर्वस्या दिशि अनमित्रं कृ-
धि । अयमिन्द्रः पश्चात् पश्चिमदिशि अस्मानभिपातु सर्वतः पालयतु । तथेन्द्रः
पुरस्तात् पूर्वस्या दिश्यस्मानभिपातु तथेन्द्रो विश्वतः सर्वासु दिक्षु अस्मान-
भिपातु । अयमिन्द्रो जिघामताम् अस्मान् हन्तुमिच्छतां शत्रूणां मनासि वि-
पूवीना विप्रागमनानि, उद्दिष्टं स्थानं विहायान्वगमनयुक्तानि यथा भवति
तथा न्यस्यतात् । अमु स्त्रेण इति धातुः । विशेषेण स्त्रियत, व ॥ ६ ॥ का-
त्यायनः ॥ समिध आदधाति सर्वेषु यथापर्युक्षितं समिदसीतीति ॥ पाठस्तु ॥
समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि । समेद्धा तेऽग्ने दीधासमिति ॥
हे अग्ने त्वं समिदसि अस्मदीयकाष्ठमक्षेपेण सम्प्रागध्यमानो दीप्यमानो भ-
वसि । समिद्धोऽम्पाभिर्दीधितः सन्मे मदनुग्रहार्थं दीदिहि अतिशयेन दीप्य-
स्व । दीधीद् दीप्तिदेवनयोरिति धातुः । हे अग्ने ते तव समेद्धा सम्प्रादीपयि-
ताऽद् दीधासं त्वत्पसादादतिशयेन दीप्तो भूयासम् ॥ ८ ॥ इति तृतीये-
ऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽग्निहोत्रमन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽम्बुपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तस्योप-
स्थानकर्तव्यतामन्त्रा उ ह देवाः सर्वान् पशून् संनिदधिर इत्यादिना कण्वो व-
हुधा प्रपञ्चयामास ॥ कात्यायनः ॥ मायमाहुः पशून् हुतापां यजमानोऽग्नी उप-
तिष्ठते । उपप्रयन्त इति ॥ अस्मिन्ननुवाके बहव उपस्थानमन्त्राः । तत्रायं
प्रथमो मन्त्रः ॥ उपप्रयन्तोऽग्ने वर मन्त्र बोधेमाऽग्नये । आरे अस्मे च शृण्वत
इति ॥ अथरं यज्ञम् उपप्रयन्तः उपगच्छन्तो ययमनुष्ठातासोऽग्नयेऽग्निमी-
त्यर्थं मन्त्रं मननेन यातारं शब्दसमूह बोधेम् अष्टूयाम । कथम्भूतायाऽग्नये,
आरे दूरे, अस्मे अस्माकं समीप इति शेषः । शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं
पात्रयं श्रोतुमुद्युक्ताय । अस्मिन् मन्त्रस्य प्राथम्यं कण्वो दर्शयति ॥ स उपगृ-
त्वा प्रथमं योषतिष्ठत इति ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवःककुत्स-
त्तः पृथिव्याऽभयम् । अपाः रेताः सति जिवतीति ॥ अथ दृश्यमानोऽग्नि-
दिवो द्युलोकस्य भूर्वा शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथा-
ऽयमग्निरहनि स्वनेजसा आदित्यं प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि
वर्तते । ककुत्सन्तो गवां पृष्ठं गलमदेशतः पश्चादवस्थितमुक्षताययमाचष्टे ।

तद्द्रव्यमादित्यरूपोऽग्निः । सर्वेषामुपरि वर्तमानत्वात् ककुदित्युच्यते । तथा
 पृथिव्याः(१) पतिः पालकः । दाहपाकमकाशैर्भूले कर्तृनाम् उपकारत्वात्
 तादृशोऽग्निरादित्यरूपः । अथां शुलोकाद् वृष्टिरूपेण पतन्तीनां रेतासि सा-
 राणि, व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति मीलयति वर्धयतीत्यर्थः । अ-
 स्य मन्त्रस्य भियोक्तौ तात्पर्यं कण्वो, यथा वाचं कल्पार्णी वदेदित्यादिना
 दर्शयामास ॥ २ ॥ अथ तृतीयः ॥ उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभारा-
 धसः सह मादयध्वे उभा दातारा इषाम् रयीणामुभावाजस्य सातये हुवे वा-
 म् ॥ इन्द्रशब्देनाज्राहवनीयो विवक्षितस्तस्य सर्वयज्ञमाधकत्वपरमैश्वर्योपेत-
 त्वादभिशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नयनात् तस्य ह्याधानं प्रथमतो भवति ।
 तथाविधौ हे इन्द्राग्नी वामुभौ युवाम् उभौ आहुवध्वे आह्रातुमिच्छामीति शेषः ।
 किञ्च उभौ युवामुभौ राधसोऽन्नाद् हविःस्वरूपान सह मादयध्वे युगप-
 देककर्मणि हर्षायतुमिच्छामीति शेषः । उभा युवामुभौ इषामिष्यमाणानां रयी-
 णां धनानां दातारौ । अतो वामुभा युवामुभौ वाजस्य सातयेऽस्मभ्यमन्न-
 स्य दानाय हुवे आह्वयामि । अस्यापि तात्पर्यं कण्व इत्थं दर्शयति । उभौ मे
 दातारौ सन्तं दत्तमित्येवैतद्दाहेति ॥ ३ ॥ अथ तुरीयः ॥ अयं ते योनिर्ऋ-
 त्वियो यतो जातोऽअरोचयाः । तं जानन्नस्य आरोह्याधानो वर्धयारपिमि-
 ति ॥ हे आहवनीय ते तवाऽयं गार्हपत्यो योनिरुपतिस्थानम् । अत एवा-
 ऽयम् । ऋत्विगः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुकाल इत्युच्यते । सायम्प्रातरा-
 दौ तत्रोत्पादकत्वेन तथाविधकालोपेतः । यतो यस्मिन् ऋतुकालोपेताद्गार्ह-
 पत्याज्जात उत्पन्नस्त्वम् । अरोचयाः कर्मकाले दीप्तिमानभूः । हे अग्ने आ-
 हवनीय जानन् यथोक्तवृत्तान्तमवगन् गार्हपत्यं स्वजनकम् । आरोह कर्मान-
 साने प्रविश । अधानन्तरं नो रयिम् । अस्मदर्थं धनं पुनःपुनर्यजमानकारणं
 वर्धय समृद्धं कुरु । एतस्य तात्पर्यं कण्व इत्थं दर्शयति । पुष्टं वै रयिर्यदस्माकं
 पुष्टं तन्नो भूयो भूय एव कुरु तं नो वर्धयत्येवैतद्दाहेति ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमः ॥
 अयमिह प्रथमोऽध्यायि धातुभिर्होता यजिष्ठोऽभ्यरेप्सीक्ष्यः । यमवमानो भू-
 गवो विरुरुचुर्बनेषु चित्रं विभ्रं विशे विश इति ॥ अयमाहवनीय इह कर्मा-
 ऽनुष्ठाने प्रथमो मुख्यः सन् धातुभिरध्यायि । आधानकर्तृभिराहितोऽभवत् ।

(१) प्रथमे । प्रथ प्रख्याने । पृथुनाऽयतारिता पृथिवी । प्रथे स-
 प्रसारण किञ्च ।

कथम्भूतोऽयं होता देवानामाहानाय यज्ञिष्ठः अतिशयेन यागोपयुक्तः । अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः श्रुतिरभिः स्तुत्यः । अमशब्दः अपत्यनामसु पठितः । अमराजः पुत्रवन्तः, अतो भृगवो भृगुवंशोत्पन्नाः सर्वे मर्षयो विशेषे विशेषे यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकारार्थं वनेषु ग्रामाह्न-
हिर्यजनास्त्रेषु अरण्यवनेषु यमाहवनीपात्यग्नौ विरुक्षुर्विशेषेण दीपि-
तवन्तः । कथम्भूतमग्निम् । चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन विचित्रम् । अत एव विभ्रं विभुत्वशक्तियुक्तं यं विरुक्षुः । अयमिह मयम् इति पूर्वत्वान्नयः ।
अस्य पूर्ववद् यथावानमित्यादिना मयोवने परस्वं कण्ठो दर्शयामास । मयम-
शब्दस्य मुख्यत्वार्थपरत्वं तिचिर्दर्शयति । अयमिह मयमोऽघापि घातृभि-
रित्याह मुख्यमेवैतं करोतीति ॥ ५ ॥ अथ षष्ठः ॥ अस्य प्रजामनुष्टुतं शुक्रं
दुदुहे अद्भ्यः । पयः सहस्रमाष्टपिमिति ॥ अस्याग्नेः सम्यन्ध्रिनां प्रज्वा चि-
रन्ततकालोपेतां श्रुतमनु दीप्तिमनुष्टस्य अद्भ्यः श्री लज्जायामिति घातुः ।
लज्जारहिता दोग्धारः । ऋषिम् । ऋषी गताविनिघातुः । अपति दोहनस्याने
गच्छतीत्युपिः गौः । तां गां युक्तं पयः श्वेतवर्णं दुदुहे अग्निहोत्रहोमार्थं दुग्धव-
न्तः । मायं दोहनकाले अग्निमम्बान्धिमकाशाभावे दुग्धमानं क्षीरं भूमौ प-
तिष्यतीत्येवं दाम्घृणां लज्जा भवति । सत्पां त्वदीप्तीं स्कन्दनशङ्काऽनुदयाल्ल-
ज्जादोषो नास्तीत्यर्थः । तत्र सहस्रमामित्येतद् गोविशेषणम् । पौऽन्तकर्मणीति
घातुः । सहस्रमंख्याकानि कर्माणि क्षीरदध्याद्वयरूपदधिःप्रदानेन स्यति स-
मापयतीति सहस्रमा तादृशीं गां दुग्धवन्त इत्यर्थः । तत्र सहस्रमामित्येत-
त्पदतात्पर्यं कण्ठो व्याचष्टे ॥ एषा वै परमा सनिषेत् सहस्रानिरिति ॥ ६ ॥
अथ सप्तमः ॥ तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाषाण्युर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि ।
वर्चोदा अग्नेऽमि वर्चो मे देहीति ॥ हे अग्ने त्वं तनूपा असि शरीराणां
पालकोऽसि सति शुद्रामनौ भुक्तेजीर्णे सति शरीराणि पालयन्ते । अतो मे
मम तन्वं शरीरं पाहि पालय ॥ अथाष्टमः ॥ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहीति ॥
हे अग्ने त्वम् आयुर्दा असि । आयुषो दाता भवसि । यावन्तं कालं वपु-
ष्युदराग्नेरीष्यमुपलभ्यते तावन्तं कालं न म्रियते इति हि प्रसिद्धम् । अतो
मे ममाऽपमृत्युपरिहारेणायुर्देहि ॥ अथ नवमः ॥ वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे
देहीति ॥ हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो वैदिकानुष्ठानमयुक्ततेजसो दाता-
ऽसि । अतो मे तद्वर्चो देहि तत्तेज आहिताग्नेर्लोके, मग्निद्धम् ॥ ७ ॥ अथ

दशमः ॥ अग्रे यग्ने तन्वा ऊनं तन्मऽआपृणेति ॥ हे अग्रे, मे तन्वाः मदीय-
 शरीरस्य पदङ्गं चक्षुरादिरूपं यदूनं दृष्टिपादनादिरहितं मे तदङ्गमापृण सर्वतः
 पूरय ॥ चक्षुषा इत्यादिमन्त्रचतुष्टयतात्पर्यं कण्वो, यदेवेह वाचा कर्म वायुपो
 वेत्यादिना विस्पष्टमुवाच ॥ अथैकादशः ॥ इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तः
 समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतः सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्रद-
 म्भनमदन्धासो अदाभ्यमिति ॥ हे अग्रे, त्वां शतं हिमाः अस्मदायुपि वि-
 चयमानान् शतसंख्याकान् संवत्सरान् समिधीमहि वयं नैरन्तर्येण दीपयामः
 सम्पक् । कथम्भूता वयम् । इन्धानास्त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः, वयस्वन्तो-
 ऽभ्यवन्तः सहस्वन्तो बलवन्तः । अदन्धासः केनाप्यर्हिसिताः । कथम्भूतं त्वा-
 म् । द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽर्धं करोतीति वयस्कृतं तम् । सह-
 स्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सपत्रदम्भनं नपत्रानां शत्रूणां हिं-
 सितारम् । अदाभ्यं केनापि हिसितुमयोग्यम् । अत्र हिमा इत्येतस्य पदस्य
 संवत्सरवाचित्वं कण्वो व्याचष्टे ॥ शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवेतदाह यदा
 शतं हिमा इतीति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ द्वादशः ॥ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेति ॥ हे चित्रावसो राज्ञे चि-
 त्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्यकाररूपाणि वसन्ति यस्यां राज्ञी सा चित्रा-
 वसुः । अत्र एव तिचिरिराह ॥ रात्रिर्वै चित्रावसुरिति ॥ कण्वोऽपि विस्पष्ट-
 माह ॥ रात्रिर्वै वा चित्रावसुरेया हीमानि चित्राणि संपृक्षैव वसति तस्मान्नक्तं
 तारकश्चित्रं ददृश इति । हे राज्ञे ते तव पारं समाप्तिं स्वस्ति क्षेमो यया
 भवति तथा अशीय व्याप्तवान् । इह लोके हि राज्ञी मनुष्येषु निद्राणेषु
 तत्करा गृहं प्रविशन्ति, तद्ददव देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्नि-
 धारणार्थं रात्रिदेवतां प्रार्थयते ॥ अथ त्रयोदशो मन्त्रे कश्चिद्विनिर्गोषविशेष-
 माह ॥ कात्यायनः ॥ सं त्वमित्युपविश्येति ॥ पूर्वोक्तैर्मन्त्रैस्त्यापोपस्थानम् ।
 अत्र त्वापविश्येति विशेषः ॥ पाठस्तु ॥ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषी-
 णाः स्तुतेन । सम्प्रियेण धाम्ना समहमायुषा संवर्चसा सम्प्रजया सश्राप-
 स्पोषेण गिषीयेति ॥ हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा सूर्यसम्बन्धिना तेजसा
 सपगथाः राज्ञी सङ्गतोऽसि । अग्निं चादित्यः सायं प्रविशतीति हि श्रुत्य-
 न्तरं पूर्वमुदाहृतम् । कण्वोऽप्येतद्बुदाजहार ॥ स जपति सं त्वमग्ने सूर्य-
 स्य वर्चसागथा इति यदेनं सूर्यः प्रविशतीति ॥ किञ्च, ऋषीणां मन्त्राणां स-

स्वन्विना स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो हि मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति वि-
 येण प्रीतिविषयेण धाम्ना स्थानेन नाम्ना जन्मना च समगथाः । निरुक्त-
 कारो हि धामानीति शब्दस्य यथोक्तमर्थत्रयं दर्शयति । स्थानानि नामानि
 जन्मानि वेति । यथा स्वमुक्तेर्गुणैः सङ्गतोऽग्नि एवमहमपि त्वत्प्रसादादा-
 युषा अपमृत्युदोषराहितेन संगमपीय सङ्गतो भूषासप । तथा वर्चसा विद्यै-
 श्वर्यादिमयुक्तनेजसा संगमपीय । तथा मज्जया पुत्रादिकया संगमपीय तथा
 रायस्वोपेण धनस्य पुष्ट्या संगमपीय ॥ अथ चतुर्दशे विशेषः ॥ कात्यायन
 अह ॥ गां गच्छत्यग्न्य स्येति ॥ कण्ठोऽप्येतदाह ॥ अथ गामुपेत्यग्न्यस्ये-
 ति ॥ पाठस्तु ॥ अन्य स्थान्यो यो भक्षीय मह स्य महो यो भक्षीय ऊर्ज
 स्थोर्ज यो भक्षीय रायस्वोपस्य रायस्वोपं यो भक्षीयेति ॥ हे गावो युषम् ।
 अन्य स्थ अश्वभूताः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः ।
 अतो भवत्प्रमाणाद्गो युष्पत्तस्वन्वि अन्यः क्षीराज्यादिरूपमर्जं भक्षीय सेवेय ।
 मज्ज सेवायामिति धातुः । तथा महः स्य पूज्यरूपाः स्थ । मह पूज्यामामिति
 धातुः । यो युष्माकं पृष्णानां प्रसादादहमां महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय ।
 गौर्न पदा स्मष्ट्व्येत्यादिस्मृतेर्गयां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । तामेतां प्रसिद्धिं हिश-
 ब्देन विचित्रिः सूचयति ॥ महसा महो यो भक्षीयेत्याह महो होता इति ॥
 १० ॥ ११ ॥ तथा ऊर्जः स्थ बलरूपा स्थ । गोः सम्बन्धिर्क्षीरादेर्वलहेतु-
 त्वाद् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्ज बलपाणनयोरिति धातुः । यो युष्माकं प्रसा-
 दादूर्जं भक्षीय बलं सेवेय । तथा रायस्वोपः स्थ । धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैज्या
 हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुण्यन्ति । अतो धनपुष्टित्वोपचारः । यो यु-
 ष्माकं प्रसादाद् रायस्वोपं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय ॥ अथ पञ्चदशः ॥ रेवती
 रमध्वमस्मिन् योना अस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिँल्लोके । ईहैव स्थेतो मा-
 ऽपमानेति ॥ हे रेवतीः । धनहेतुत्वेन रेवत्यो गावः । अस्मिन् योनौ दृश्यमाने-
 ऽग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने रमध्वं क्रीडध्वम् । दौहनादध्वम् । अस्मिन् गोष्ठे
 यजमानसम्बन्धिनि गोवाटे रमध्वं ततो रात्रावस्मिन् क्षये यजमानसम्ब-
 न्धिगृहे रमध्वम् । गोवाटशब्देन गृहाद् बहिर्विश्रम्भेण सञ्चारदेशोऽभि-
 हितः । सर्वदाऽस्मैल्लोके । लोके दर्शन इति धातुः ।
 यजमानसम्बन्धिहविषये रमध्वम् । किं बहुना । ईहैव एतस्मिन् यजमान-
 सम्बन्धिहविषये रमध्वम् । स्थान एव स्थ युगं भवत । इतोऽस्मद्भयज-

मानस्थानान्माऽप्यगन् अपेत्यान्वत्र मा गच्छ । । अत्र रेवतीशब्दस्य गो-
वाचित्वं कण्ठो दर्शयति ॥ पशवो वै रेवतस्तस्मादाह रेवती रमध्वमिति ॥ निक्षि-
रिक्षेतर्क्षयति ॥ रेवतीरमध्वमित्याह । पशवो वै रेवतीसिति ॥ पोट्ये वि-
शेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ महितेत्यालम्बने इति ॥ गामित्यनुवर्तने ॥ कण्ठो
विस्पष्टमेतदाह ॥ अथ गामभिमुशति संहितामीति ॥ पाठस्तु ॥ संहितामि
विश्वरूप्यूर्जामानिश गौपत्येनेति ॥ हे गौः त्वं संहितामि क्षीराज्यच्छपदावि-
र्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । विश्वरूपी शुक्लकृष्णादिभिर्वहुभिः रूपैर्युक्ता
सती ऊर्जा क्षीरादिरसैः ये गौपत्येन बहुविधगोस्वरूपमितेन मा विश मां सर्वतः
प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधगोस्वराभित्वं च सम्पाद्यताम्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तदशे विशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यं प्रत्नोपांतपु-
त उपत्वेतीति ॥ कण्ठोऽप्याह ॥ अथ गार्हपत्यमुपैत्युप त्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥
उपत्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्पिया वयम् । नमो भरन्त एमसीति ॥ हे दोषावस्तर-
ऽग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अनस्रं धार्यमाणत्वाज्जोपशाम्यतीति दोषा-
वस्ता । तथाविध हे गार्हपत्य दिवे दिवे प्रातर्दिनम् । वयं यजमाना धिया
श्रद्धायुक्त्या बुद्ध्या नमो भरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः । उप समीपे त्वा
एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः ॥ १४ ॥ अथाऽष्टादशः ॥ राजन्तमध्वरणां गो-
पाशृतस्य दीदिद्विम् । वर्धमानं स्वेद मे इति ॥ राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वरा-
णां गोपां गोप्तामम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य वनस्य दीदिद्विं दीपयितारं
स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिदृष्टिं गच्छन्तं,
त्वामुपेत्यनुवर्त्तते । अत्र वर्धमानशब्दस्य तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥ यदास्मा-
कमिष्टत्वं नो भूयो भूय एव कुरु तन्नो वर्धयेत्येतेतद्वेति ॥ १५ ॥ अथै-
कोनविंशः ॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने मृपायनो यत्र । सच स्वा नः स्वस्तय
इति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं मृपायनो भव सु-
प्लूपायं प्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः— सूनवे पितेव । यथा पुत्राय पितर
भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्तस्तद्वन्नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्क । ओन
कर्मणा समवेतो भव । सच सम्भाय इति धातुः । अत्र दृष्टान्ततात्पर्यं कण्ठो
दर्शयति । यथा पिता पुत्राय मृपचर एवं नः मृपचर एधीत्येवैतद्वेति ॥ १६ ॥
अथ विंशः ॥ अग्ने त्वं नोऽअन्तमऽउत छाता शिवो भवा वरुध्य इति ॥
हे गार्हपत्याग्ने त्वं नोऽस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती

भवेत्पन्वयः । उताऽपि च व्राता पालयिता । शिरः शान्तः । वरूध्यः । पुत्रपौत्रा-
 दिसमूहो वरूध्यं तस्मै हितो वरूध्यो भव । इमं पन्वमारभ्य चतस्रं ऋचो द्वि-
 पदाः । तासां पुरुषरूपाणां ऋचां वाचने तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥ पुरुषछन्दसं
 वै द्विपदां द्विपाञ्चयं पुरुषः पुरुषान् वा एतन्वाचत इति ॥ अथैकविंशः ॥
 वसुशिवसुश्रवाऽअच्छानक्षि द्युमत्तमः रयिं दा इति ॥ हे गार्हपत्याख्यामे वसु-
 र्जनानां वामयिता वसुश्रवा वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्याऽसौ वसुश्रवा
 धनप्रदोऽयमित्येवमस्य कीर्तिर्भवती । अच्छ निर्मलस्वभाव हे अग्ने, नक्षि अ-
 स्मदीयं होमस्थानं गच्छ । नक्ष गताविति धातुः । यदा यदा वर्षं होप्याम-
 स्तदा तदा समागच्छेत्यर्थः । द्युमत्तमं दीप्तिमन्तं वर्णविशेषयुक्तं रयिं धनं दाः
 देहि ॥ १७ ॥ अथ द्वाविंशः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नृनभी-
 महे सखिभ्य इति ॥ हे शोचिष्ठ दीप्तिमन् दीदिवः सर्वस्य दीपयतः तं त्वा
 पूर्वोक्तपुण्ययुक्तं त्वामग्निं सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्यः अस्मदीयानां सखीना-
 मुपकाराय च नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ॥ अथ त्रयोविंशः ॥ स नो
 बोधि श्रुधी हवमुहप्याणोऽअघायतः समस्मादिति ॥ हे अग्ने स त्वं नो-
 ऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व । हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु । सम-
 शब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अघं पापम् अस्मानिच्छतीत्यघायतं शत्रुः । सम-
 मस्मादघायतः सर्वास्मदीयशत्रोर्नोऽस्मानुरुह्य पालय । उरूपयतिस्तु रक्षणक-
 र्मा ॥ १८ ॥ चतुर्विंशो विशेषमाह ॥ कासायनः ॥ गा गच्छतीळ एहीति ॥
 हे इळे एहि । हे आदिते एहि आगच्छ । होमस्थानमिति शेषः । इळा मनोर्हु-
 हिता आदितिर्देवमाता । इळा मन्त्रुरिवास्मान् । आदितिरादित्यानिव । अतस्मिन्-
 स्तच्छब्दस्तद्धर्मनिर्देशाऽर्थः ॥ कात्वायनः ॥ काम्य एहीत्यालभत इति ॥
 पाठस्तु ॥ काम्य एहि मयि वः कामधरणं भूपाटेति ॥ हे काम्ये सर्वैः काम-
 पितृभ्ये धेनो एहि अस्मद्धोमीयमागच्छ । वो जुष्मक गवां कामधरणम् ।
 अपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तन्मय्यनुष्ठातरि भूपाद् अस्तु । जुष्मत्समादाद-
 हमभीष्टफलस्य धारयिता भूयाममित्यर्थः । अत्र मयि व इत्यस्य तात्पर्यं कण्ठो
 दर्शयति ॥ मयि वः कामधरणमित्यहं वः त्रियो भूयो भूयासमित्येवैतदाहेति ॥
 १९ ॥ अथ पञ्चविंशः ॥ सोमानः स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिन इति ॥ पुत्रं अभिषवन इति इति धातुस्तस्मान्मनिन् प्रत्यये नका-
 रान्तः । सोमानमभिषोतारम् । स्तु शब्दोपतापयोरिति धातुः । स्वरण श-

द्ययितारम् । हे ब्रह्मणस्पते वेदपालकाग्ने, सोमपागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं
 च मामित्यध्याहारः । कृणुहि कुरु । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीव-
 भ्रामकमृषिं यथा सोमपागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु ।
 उपमानघोतनाय इवशब्दोऽत्र लुप्तो दृष्टः । कोऽसौ कक्षीवानिति ? सोऽभि-
 धीयते । यः पुमानौशिजः । उशिजः पुत्रः तं कक्षीवन्तमिति योजनीयम् ।
 सोऽयमर्थो यास्केन स्पष्टीकृतः ॥ सोमानं सौतारं प्रकाशनवन्तं कुरु । ब्रह्मण-
 स्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिजः उशिजः पुत्र
 इति ॥ सोमानमित्येतस्य तात्पर्यं तित्तिरिरपि सूचयति ॥ सोमानं स्वरणं
 सोमपीथमेवावरुन्ध इति ॥ अत्र सोमानमित्यादेस्तृचस्य लोकत्रयोपस्थानभा-
 वनायां तात्पर्यमाह कण्वः ॥ यदाहवनीयमुपतिष्ठते दिवं तदुपतिष्ठते पट्गार्ह-
 पत्यं पृथिवीं तथैतदन्तरिक्षमुपतिष्ठते तद्ब्राह्मणस्पत्यत्वेनोपतिष्ठते इति ॥ २० ॥
 अथ सप्तविंशः ॥ यो रेवान् यो अमीवहा वसुविद् पुष्टिवर्धनः । स नः
 सिपवतु यस्तुर इति ॥ यः पुत्रो रेवान् धनवान् पुनरपि यः पुत्रः अमीवस्य
 रोगस्य हन्ता, वसुविद् वसुनो धनस्य सारत्वं वेचीति वसुविद्, पुष्टिवर्धनः
 पोषणस्य वर्द्धयिता । पुनरपि यः पुत्रः तुरस्त्ररायुक्तः शीघ्रकारी स सदृशः
 पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिपवतु सेवताम् । तथाच यास्केन व्याख्या-
 तम् । स नः सेवतां यस्तुर इति ॥ २१ ॥ अथाष्टाविंशः ॥ मा नः शस्त्रो
 अरूपो धूर्तिः मणश्चार्त्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पत इति । रा दान इति धा-
 तोः कमुभन्तस्य पठ्येकवचनं ररुष इति, दानं कृतवत् इत्युक्तं भवति ।
 तस्य निषेधादररुष इत्युक्तम् । कदाचिदपि इविर्दानमकृतवत् इत्यर्थः सम्पद्यते ।
 तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसः प्रशंसिता । धूर्तिः कर्मानुष्ठानप्रशंसाकार्येण
 धौर्त्येन युक्तः पुत्रोऽस्मान् मा मणक् मकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिरयं व्या-
 प्यर्थः । पद्मा, नश अदर्शन इति धातुः । मा मणक् मा मकर्षेण विनाशयत्वि-
 त्यर्थः । हे ब्रह्मणस्पते, नोऽस्मान् रक्ष । नास्तिकः पुत्रो यथा नोत्पद्यते
 तथा पाळय ॥ २२ ॥ अथैकोनविंशः ॥ महिषीणामवोऽस्तु शुक्षं मित्रस्या-
 ऽर्धम्णः दुरार्थं वरुणस्येति योऽयं मित्रः, यश्चार्थमा योऽपि वरुणः । एत-
 भ्रामकानां त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पाळनम् । अस्तु भवतु ।
 कथम्भूतपवनं महि महत्सर्वापद्रिनाशकम् । शुक्षं शुमन्ति शुवर्णादिद्रव्याणि
 क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पाळने तथाविधं दुरार्थम् । अन्यैराधर्षयितुं तिर-

स्कर्तुमशक्यम् । अत्र महिर्लङ्गामित्पादितृचस्य मध्ये, नाध्वमु वारणेष्टिविति युक्तं यदुक्तं तस्य द्युल्लोकभूलोकगतसर्वमार्गाभिप्रायं कण्ठो दर्शयति ॥ इमे वा अध्वानो वातुक्ष्णार्थेतरा द्यावापृथिव्योस्तनेवैतदुपतिष्ठत इति ॥ २३ ॥ अथत्रिंशः ॥ न हि तेषाममाचन नाध्वमु वारणेषु । ईशे रिपुरव्यशस्म इति । अमाशब्दो गृह्णामसु पठितः । अवीसस्मिन्नर्थे चन दाब्दो वर्त्तते । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरूणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानाना-
मुपद्रवार्थेति शेषः । अथशस्मः सर्वदा पापस्य मर्शसक्तो रिपुः । न ईशे, न समर्थो भवति खलु । तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादिषु भयवशांश्चिवारितेष्वपि अध्वगु मार्गेषु रिपुर्नेशे बाधितुं न समर्थः । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहे-
ऽरण्ये वा नास्ति चोरादिबाधा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथैकत्रिंशः ॥ ते हि पुत्रामो अदितेः प्रजीवने मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्पजस्रामिति ॥ अदितेरस्त-
ण्डिनशक्तेर्देवमातुः पुत्रामः पुत्रास्ते पूर्वोक्ता मित्रार्यमवरूणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय अजस्र निरन्तरम् । अनुपह्नीर्णं तेजः प्रयच्छन्ति । किमर्थम् ? जीवसे जीवितुम् । यथा चिर जीवने भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छ-
न्ति ॥ २५ ॥ अथ द्वात्रिंशः ॥ कदाचनस्तरीरासि नेन्द्र सश्रसि दाशुपे । उपोपेन्नु मघन्न भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्छत इति ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्य-
युक्त कदाचन अस्माभिः पुनः पुनर्पाच्यमानः सन् कदाचिदपि स्तरीर्ना-
डांम हिमको न भवामि । न कुप्यमीत्यर्थः । किञ्च हे मघन्न दाशुपे इविर्द-
चवते त्वदनुग्रहार्थम्, उपोष अत्यन्तसमीपे, इन्नु क्षिप्रमेव । इच्छब्द एवका-
रार्थः । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । सश्रसि सेवसे । अत्यन्ताऽनुग्रहेण सेवकवत्
क्षिप्रमेवातिसमीपमागच्छसीत्यर्थः । देवस्य ते प्रकाशमानस्य तव भूयो दानं
यदुत्तरफलदानं पृच्छने यजमानेन संयुज्यते । अत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यं कण्ठो
दर्शयति । इन्द्रो यज्ञस्य देवता, मेन्द्रमेवैतदभ्युपस्थानं करोतीति ॥ २६ ॥
अथ त्रयस्त्रिंशः ॥ तत्पवितुर्वरेणियं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
प्रचोदयादिति ॥ तादिति षष्ठ्यर्थे । तस्य देवस्य द्योतनाऽऽत्मकस्य स-
वितुः प्रेरकस्याऽन्तर्प्राप्तिर्गो विज्ञानाऽऽनन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यव-
च्छिन्नस्य वा ब्रह्मणो भर्गः (?) सर्वपापानां सर्वसंसारसागरस्य च भर्जनसमर्थ

१ भर्गं शब्दो धीर्यवचन । वेदणाच्च वा अभिषिञ्चानाद्भर्गोऽपत्यकाम । धीर्यं धी भर्ग इति द्युते । तेन हि पाप्मानं भृञ्जति दहति । भृञ्जी भर्जते । वस्य वा भर्गस्तेजोवचनः । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतत् त्रयमभिप्रेयते ॥

तेजः सत्त्वज्ञानादिचेदान्तमतिपाद्यं वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं यदस्ति
तद्धीमहि तादृशं तेजो वयं ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । धियो यो नः ।
धीशब्दो बुद्धिवचनः, कर्मवचनो वा । बुद्धीः कर्माणि वा । यः सविता नः
अस्माकं प्रचोदयात् । बुद्धं संचोदने । प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मा-
ऽनुष्ठानायेति । सवितृपदस्य तात्पर्यं कण्ठो दर्शयति ॥ सविता वै देवानां ग-
सविता तपोहास्मा एते सवितृमस्तुताः सर्वे कामाः समृद्धयन्त इति ॥ २७ ॥
अथ चतुस्त्रिंशः ॥ परि ते दृढभोरथोऽस्माऽअश्रोतु विश्वतः । येन रक्षामि
दाद्युपे । समिद्धो मा समर्धय भजया च धनेन चेति ॥ हे अग्ने ते तव रथो-
ऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यञ्जोतु परितो व्याप्नोतु । क-
स्याब्धिदपि दिशि अल्पमपि स्थानमपरित्यज्यास्पद्रक्षणाय व्याप्नोतु । कथम्भू-
तो रथः । दृढभः दुर्दभः । छान्दसो वर्णव्यत्ययः । दम्नोतिर्बधकर्मा । दुः-
खेन दम्पते, केनापि सहसा हिंसितुमशक्य इत्यर्थः । येन रथेन दाद्युपे दत्त-
मते यजमानाय तद्रूपकारार्थं, रक्षसि रक्षां करोषि । स रथः (छन्दसा) पर्यञ्जो-
त्तित्यन्वयः । समिद्धो मया सम्यक्प्रदीपितस्त्वं भजया च पुत्रादिकया धनेन
च सुवर्णादिना मां समर्द्धय । मां यजमानं समृद्धं कुरु । दाद्युप इति पदं
कण्ठो व्याचष्टे । यजमानो वै दाश्रास इति ॥ २७ ॥ इति तृतीयाध्याये
सुतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके विस्तेरेणाऽऽन्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे सप्तेपेणा-
ऽऽन्युपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ भूर्भुवः सुरारिति ॥ वाशब्दो
विकल्पार्थः । पूर्वोक्तनोपमयन्त इत्यादिना वा, वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्या-
दिना वा द्वयोरन्यतरेणाऽनुवाकेनोपस्थानं कुर्यादित्यर्थः ॥ प्रथममन्त्रः, कण्ठो
ऽप्येतद्रूपस्थानं दर्शयति ॥ स वा अग्निहोत्रं हुत्वा सायमुपतिष्ठते भूर्भु-
वः स्वरिति ॥ पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुभजाः भजया भूयासम् । सुवीरो
वीरैः सुपोषः पोषैरिति ॥

अग्ने भूर्भुवः स्वः भूरादिव्याहृतित्रयाऽऽत्मकस्तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा त्वम्,
अतस्त्वत्प्रसादाद् अहं यदा भजया धनुभृत्यादिरूपया युज्येयं तदानीं
सुभजाः अनुकूलत्वेन शोभमानाः भजा यस्य मम तादृशो भूयासम् । तथा
वीरैः स्वस्वकार्येषु शूरैर्यदा युज्येयं तदानीं सुवीरः शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभन-
पुत्रो भूयासम् । यदा च पोषैः पुष्टैः संपन्नैर्युज्येयं तदानीं सुपोषः बहुमूल्याहं

हिरण्यादियुक्तो भूयासम् ॥ १ ॥ द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्विशेषमाह ॥ कासा-
 यनः ॥ प्रवत्स्पन्नुभौ नयेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ अथ खलु
 प्रवत्स्पन् गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठते । आहवनीयमिति ॥ यदा यजमानो
 ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीमुभावाहवनीयगार्हपत्याग्नी मन्त्रद्वयेनो-
 पतिष्ठेत् ॥ तयोः पाठस्तु ॥ नर्यं प्रजां मे पाहि शस्स्य पशून् मे पाहीति ॥
 हे नर्यं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हित गार्हपत्य मे प्रजां पाहि । हे शस्स्याऽनुष्ठा-
 तृभिः शंसितुं योग्याहवनीय, मे पशून् पाहि ॥ तुरीयपञ्चमयोर्विशेषमाह ॥
 कात्पायनः ॥ उपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यावागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति ॥
 ग्रामान्तरं गत्वा प्रयागतो यजमानो मन्त्राभ्यामाहवनीयगार्हपत्यावुपतिष्ठेत् ।
 कण्वोऽप्येतदुभयं दर्शयति ॥ स आहवनीयमुपतिष्ठते आगन्मेति । स गार्ह-
 पत्यमुपतिष्ठते । अथमाग्निरिति ॥ आहवनीयार्थमन्त्रपाठस्तु ॥ आगन्म विश्व-
 वेदसमस्मभ्यं वसुवित्तम् । अग्ने सप्त्राळ्यभिशुम्नमभिसह आयच्छस्वेति ॥
 विश्वं वेत्ति वेदपतीति वा विश्ववेदाः । तं सर्वहम्, अस्मभ्यम् । अस्मदर्थं, वसु-
 वित्तम् अतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारं तथाविधमाहवनीयमु-
 दिश्यागन्म वयं ग्रामान्तराद् प्रत्यागताः । सम्यग्राजते दीप्यते इति सप्त्राद् ।
 तथाविधाऽग्ने हे आहवनीय अभिशुम्नं सर्वतोऽवस्थितं धनम् । अभिसहः
 शत्रून्भिभवितुं धनम् आयच्छस्व । दाण् दान इति धातोर्पञ्चादेशः । धनं
 धलं ज्ञानीयास्मभ्यं देहि ॥ गार्हपत्यार्थमन्त्रपाठस्तु ॥ अयमग्निर्गृहपतिगार्ह-
 पत्यः प्रजावान् वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिशुम्नमभिसह आयच्छ-
 स्वेति ॥ अथ पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निः गृहपतिः गृहस्य
 पालकः प्रजावान् अस्मदीयपुत्रपौत्रादिस्वामी । वसुवित्तमः प्रजाऽनुग्रह-
 स्पातिशयेन धनस्य लब्ध्वा । अन्यद् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ षष्ठे विशो-
 यमाह ॥ कात्पायनः ॥ गृहा मा विभीतेति गृहानुपैतीति ॥ ग्रामान्तरादागतः
 स्वगृहान् प्राप्नुयाद् ॥ कण्वस्त्वेवमाह ॥ स उपतिष्ठते गृहा मा विभेतीति ॥
 पाठस्तु ॥ गृहा मा विभीत मा वेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रद्रः सु-
 मनाः सुमेधा गृहानेमि मनसा मोदमान इति ॥ मा गृहा विभीत भयं मा कार्षिष्ठ
 मा वेपथ्वम् । यः कौऽपि शत्रुरागल्य विनाशायिष्यतीति बुद्ध्या मनसि क-
 ष्पनं मा कार्षिष्ठ । यतो वयम् ऊर्जं विभ्रतः अन्नं संपूर्णं धारयमाणान् सु-
 प्मान् मति एमसि आगतोऽस्मि । यथा यूयम् ऊर्जं विभ्रतस्तथाऽहमप्यूर्जं

विभ्रद्धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रशोषेतः, मनसा
दुःस्वरहितेन मोदमानो हृष्यन् गृहरूपान् युष्मान् प्रति एमि आगच्छामि ॥
अयं सप्तमः ॥ येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुप-
हृत्यामहे ते नो जानन्तु जानत इति ॥ प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो
येषामध्येति । द्वितीयार्थे पृष्ठी । इक् स्मरण इति धातुः । तथाविधान् गृहान्
यथा भवति तथा स्मरति गृहविषयं क्षेमं सर्वदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु
गृहेषु यजमानस्य सौमनसो बहुः । सुमनसो भावः सौमनसः प्रीतित्यतिशयः
स च भूयात् । गृहानुपहृत्यामहे । तान् प्रीतिविषयान् । गृहाभिमानो देवोऽस्म-
त्समीपे समागच्छत्विति । सर्वदा यजमानः ते च गृहदेवा जानत उपकारा-
भिज्ञानान्नोऽस्मान् जानन्तु, एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ अथाष्टमः ।
उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः । अथोऽअन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु
न इति ॥ इह गृहेषु गाव उपहृताः । धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्तिव-
त्येवम् अनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः अजात्वाऽवित्तजतिद्वययुक्ताः
पशव उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपिच अन्नस्य
कीलालः । अन्नसंबन्धी रसविशेषो नः अस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः समृद्धो
भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ नवमे विशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ क्षेमाय व
इति प्रविशतीति ॥ पाठस्तु ॥ क्षेमाय वः शान्त्यै मपथे शिवः शग्मः शंयोः
शंयोरिति ॥ हे गावो युष्मान् मपथे प्राप्नोमि । किमर्थं, क्षेमाय विद्यमानवस्तुनो
रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । तथा शान्त्यै मम सर्वाऽनिष्टशमनाय । शंयोः शमिति ।
सुखं नाम, तत्कामयमान इति शंयुः । शंयुरिदं कामयमान इति यास्केनोक्तत्वा-
त् । तादृशस्य मम । शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी । तत्रायमेहिकं द्वि-
तीयमासुप्तिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शंयोः शंयोरित्यभ्यास
इत्यादरार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति तृतीयेऽध्याये तुरीयो-
ऽनुवाकः ॥ १ ॥ ४ ॥

चतुर्थे सङ्क्षेपेणाग्न्युपस्थानमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे वरुणप्रधासमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ चातुर्मास्यारूपमागः पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेव-
शुनासीरीयारूपानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रधासारूप्ये द्वितीयं पर्वणि
दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्हविःध्वासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयेत् । जारं
तदीयं पृच्छेत् । साऽपि तं जारं सूयात् । तदाह कण्वः ॥ स पत्नीमुदान-

यति तदा नेष्यन् पृच्छति, केन चरसीति वरुणं इ वा एतत्स्वीकरोति यदन्व-
 स्य सत्येन चरतीति ॥ वरुणमपहृत्यस्त्वेन तन्निगारणीयमित्यर्थः ॥ तित्तिरि-
 प्येतत् सर्वं निस्पष्टमाह ॥ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेधेनां करोति । अघोतम
 एधेनामुपनयति । यज्जारः सन्तं न द्रूयात् । मियं जातिः रुन्ध्यात् । असौ
 मे जार इति निर्देशात् । निर्दिश्यैधेनं वरुणमघासेन ग्राहयतीति ॥ आपस्त-
 म्बोऽप्येतद्दर्शयति ॥ प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानपश्येतच्च वाचयति तां पृच्छति,
 पात्रि ! कति ते जारा इति । यानाचष्टे तान् वरुणो वृद्धास्त्विति निर्दिशती-
 ति ॥ कासायनः ॥ आरुधाते मघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति ॥ जारे
 पत्न्या कथिते सत्येना पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाच-
 येत् । कण्वोऽप्याह ॥ तां वाचयति मघासिन इति ॥ पाठस्तु ॥ प्रघासिनो
 इवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोषस इति ॥ घस्तृ अदन इति
 धातुः । प्रकर्षेण घस्पते भक्ष्यत इति हविर्विशेषः प्रघासः । स येषामस्ति
 तान् प्रघासिनो मरुत एतन्नामकान् देवान् इवामहे आह्वयामः । मरुतश्चेति
 षकारेण तदीयपरिचारकाः समुचीयन्ते । ते सर्वेऽपि रिशादसः । रिश
 हिमार्थः । दस उपक्षये इति धातुः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यस्त्युपक्षयन्ती-
 ति रिशादसः । करम्भेण, यवमयो हविर्विशेषः करम्भस्तेन सजोषसः समान-
 प्रीतयः । तपाविधान् मरुत इति पूर्वत्राऽन्वयः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ क-
 रम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया-
 , पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद् ग्राम इतीति ॥ यव-
 पिष्टेन निर्मितानि कृत्वा दक्षिणऽग्नौ प्रत्यङ्मुखमेषमेण्यादिरूपाणि करम्भ-
 पात्राणि तानि शूर्पेण पत्नी जुहुयादित्येकः पक्षः । दम्पती जुहुयातामित्य-
 परः पक्षः । तौ च दक्षिणोत्तरमार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि प-
 श्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् ॥ कण्वस्तु पत्नीहोमपक्षमाश्रित्याह ॥ सा
 जुहोति यद् ग्राम इति ॥ पाठस्तु ॥ यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभाया यदिन्द्रिये ।
 यदेनश्चक्रमा वयमिदं तदवयवजामहे स्वाहेति ॥ ग्रामे वसन्तो ग्रामोपद्रवरूपं
 चक्रम् । तथाऽरण्ये वसन्तो वयं यदेनो मृगवृक्षोपद्रवरूपं चक्रम् । तथा
 सभायामवस्थिता वयं यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम् । तथेन्द्रिये जि-
 ह्वोपस्थरूपे ग्रीतिपुक्ता वयं यदेनः कलजभक्षणपरस्त्रीगमनाऽऽदिकं चक्रम्,
 तथाऽव्यग्राणि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनस्ताडनाऽवज्ञादिकं चक्रम् । अत मृत्य-

स्वामिविचक्षणैव तिष्ठतिरिणा मन्त्र एवं समाप्नातः ॥ यच्छूद्रे यदर्थ एतच्चक्रमेते ॥
 तदिदं सर्वं पापम् अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजानर्नाशार्थः स्वाहा
 एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै दक्षम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ यो पू ण इति
 यजमानो जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ यो पू ण इन्द्रात्र पृस्तु देवैरस्मि हिष्मा ते शु-
 ष्मिन्नवपाः । महश्चिद्यस्य मीलुपो यव्या हविष्मतो मरुतो बन्दन्ते गीरिति ॥
 पृदिति संग्रामनाम । हे इन्द्र, अत्र पृस्तु संग्रामेषु वर्तमानः । देवैस्त्वया सह
 सख्यं प्राप्तैर्बहुभ्यैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान् यो विनाशयेति शेषः । योशब्दो
 निषेधाऽर्थः । सुशब्दो विनाशाभावस्याऽमौष्ट्यं द्यूते । तथा सति विना-
 शलेशो मा भूदित्यपमर्षः संपद्यते । कः प्रसङ्गो विनाशस्येत्याशङ्क्यास्ति शि-
 त्यादिना स प्रसङ्गोऽभिधीयते । शुष्मेति बलनाम । हे शुष्मिन् बलवन् इन्द्र,
 ते तव अवपाः अवेसाक्ष्यो व्यापारः, अस्ति हि स्म । विद्योतत एव खलु । अ-
 वपूर्वस्य अयतोरवपा इति रूपम् । अवगतो यागोऽवपाः । यद्यपि तत्कालो-
 चितत्त्वदीययागाभावरूपोऽपराधोऽस्मात्तु विद्यते, तथाऽपि कृपालुस्त्वमस्मान्
 मा विनाशयेत्यर्थः । मिह सेचन इति धातुः । मीलुपो दृष्टिप्रदत्वेन सेवतुः ।
 होवेष्मन् हविर्योग्यस्य यस्य तव यव्या यवमयैः कर्मभपार्चनैर्निष्पन्नः होमक्रिया,
 महश्चैव पूजा खलु । तस्य तव यथोक्तपूजोपेक्षास्याऽस्मात्तु कृपालुत्वं
 युक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च, गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन्
 बन्दन्ते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमादिकायास्तुतेर्नमस्काररूपत्वा-
 न्मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव रूपैव युक्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कात्यायनः ॥ अक्रन् कर्मैतेनां वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अक्रन् कर्म कर्मकृतः
 सह वाचा मयोभुवा देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं मेत स चामुवः इति ॥ कर्म-
 कृतः बरुणप्रघासाख्ये कर्मकारिण ऋत्विजः, वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म
 बरुणप्रघासानुष्ठानरूपम्, अक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा ।
 मय इति सुखनाम । तन्मयो भवति निष्पद्यते यया स्तुतिरूपया वाचा सा
 स्तुतिर्मयोभूतया मयोभुवा वाचा मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । सचामुवः सहभवन-
 शीलाः । परस्परं वज्रधानेन परस्पा चास्मिन् कर्मणि सदावस्थिता ऋत्विजः ।
 देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा बरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठानास्तं मेत शृद्धान् ग-
 च्छत । सोऽयमर्थः कथेन दर्शितः ॥ अस्तं मेति तिष्ठानुवा अस्तं त देवान् नो
 गृहेष्वेव प्रतिष्ठापयतीति ॥ तिष्ठिरिरूपमुमेवार्थं दर्शयति ॥ अक्रन् कर्म कर्मकृत

इत्याह । देवानृणां निस्वदाय अन्वृणा गृहानुपप्रेतेति वाचे तदाहेति ॥ देवान् ।
 उद्दिश्य कर्त्तव्यो यज्ञ ऋणं, तन्निरवदाय निःशेषेण परिहृत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ अवभृथेति जायापती स्नात इति ॥ वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते
 तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियते तत्रानेन मन्त्रेण दम्पतिभ्यां जले
 स्नानं कर्त्तव्यम् ॥ पाठस्तु ॥ अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण । अव देवै-
 र्देवकृतमेनोयासिपमव मर्त्यैर्मत्यकृतं पुरुराव्णो देवरिपस्पादीति ॥ अत्राचीनानि
 पात्राणि जलमध्ये क्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । हे अवभृथ
 त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुप मन्दायां गताविति घातुः । निचे-
 रुरसि नितरां चरणशीलोऽसि । तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ ।
 मन्दगतौ किं प्रयोजनमिति, तदुच्यते । देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवैर्देवै-
 र्मर्त्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋतिवग्भिर्मत्यकृतं मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु
 कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवयासिपमित्यनुवर्त्तते । इदमस्माभिः परि-
 त्यक्तमेनो यथा त्वां न मामोति तथा, हे यज्ञ मन्दं गच्छेत्प्रमापः । हे देव
 अवभृथाख्यस्य यज्ञपुरुष । रा दान इति घातुः । बहुविधविरुद्धफलदायिनो
 रिपो वधाव पाहि पालय रिपतिर्हिसार्यः । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादा-
 दस्मार्कं मा भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ इति तृतीयेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ५ ॥

पञ्चमे वरुणप्रघासमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे साकमेधगतं किञ्चित् कर्मोच्य-
 ते ॥ कात्यायनः ॥ पूर्णा दर्वीमवहन्ति पूर्णा दर्वि परापतेति ॥ पाठस्तु ॥
 पूर्णा दर्विपरापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहा इपमूर्जः शतक्रतो
 इति ॥ हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिमित्ते त्वं पूर्णायाः स्थाल्याः
 सकाशादन्नं गृहीत्वा सम्पूर्णा भूत्वा परिपूर्णत्वादेव उत्कृष्टा सती पत इन्द्र-
 देवतां प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूषोऽस्मान्
 प्रत्यागच्छ । हे शतक्रतो इन्द्र, त्वं चाहं चोभौ वस्नेव वसुना धनेनेवैषमितीष्टं
 हविःस्वरूपमन्नम् । ऊर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहं परस्पर-
 द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवापैह । अहं हविस्तुभ्यं ददामि त्वं च मम
 फलं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ देहि म इति जुहोतीति ॥ कण्वो-
 ऽप्याह ॥ स जुहोति देहि म इति ॥ पाठस्तु ॥ देहि मे ददामि ते नि मे घेहि
 नि ते दधौ । निहारं निहरामि ते निहारं निहरामि मे स्वाहेति ॥ हे यजमान
 त्वं मे यमामिन्द्राय देहि हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि

अपेक्षितं पश्चात् प्रयच्छामि । अनेन प्रथमपादेन उक्त एवार्थः पुनरपि द्वितीयपादेनादरातिशयार्थमुच्यते । मे मह्यम् इन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय । ते तुभ्यं यजमानाय निदधौ अपेक्षितफलं सम्पादयामि । निहारशब्दो मूल्यवाची । नितरां हियते इति व्युत्पत्तेः । निहारं मूल्यभूतं हविः, ते तुभ्यम् । इन्द्राय निहरामि यजमानोऽहं नितरां समर्पयामि । उत्तरो निहारशब्दो मूलेन हेतव्यं पदार्थं ब्रूते । तत्रापि नितरां हियते इति व्युत्पत्तिः । निहारं क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय निहरासि पश्चान्नितरां प्रयच्छ । पूर्वर्षिपादद्वयेनोक्तोऽर्थः । आदरेण द्विवारमिन्द्रेणोक्तः । तमर्थमुत्तरार्द्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोति स्वाहेत्ययं शब्दो हविर्दानार्थः ॥ २ ॥ तृतीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ६ ॥

षष्ठे साककमेधगतपूर्णादर्व्याख्यकर्माङ्गभूतमन्त्रा उक्ताः । सप्तमेऽपि साकमेधगतपितृपञ्चाख्यकर्माङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ यज्ञोपवीतितः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ ऐन्द्रीभ्यामुपतिष्ठते । इन्द्रो ह्याहवनीयोऽक्षन्नमीमदन्तेति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अक्षन्नमीमदन्त हवमिया अधूपत । अस्तोषत स्वभानवो विषा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी इति ॥ अद मक्षण इति धातोर्लुटि घस्लादेशो सत्यक्षन्निति रूपम् । पितृपञ्चाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमक्षम् । अक्षन्न भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । उच्यते । हि यस्मादमीमदन्त । हर्षं प्राप्ताः । मदी हर्षे इति धातुः । तस्मादक्षन्नित्यवगम्यते । अत्रास्मदीयां भक्तिमवगत्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः, अधूपत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । धूञ् कम्पन इति धातुः । किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ता विषा मेधाविनः सन्तो, नविष्ठया नवतमया मती मतिर्युक्ता अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो भक्तिरित्यभिधानं स्तुतिः । हे-इन्द्र तु क्षिप्तं ते तव, हरी एतन्नामकी हरितवर्णावब्रवी, योज गमनाय रये योजय । तवाभीष्टायाः पितृवृत्तेः संपन्नत्वात् तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सुसंहर्षा त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि । प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशांअनु योजान्विन्द्र ते हरी इति ॥ हे मघवन् इन्द्र सुसंहर्षा त्वा शोभनदर्शनं त्वां वयमनुष्ठुतातारो वन्दिषीमहि अभिवादयामः । इत्थमस्माभिर्नमस्कृतस्त्वं, पूर्णवन्धुरः । रथनीहवाची व-

न्धुरशब्दः । संपूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा स्तुतः अस्माभिः स्तूयमानः सन्न
 वशान् अनु अस्मदीयकामानुलक्ष्यीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यमस्मदीयान्
 कामान् दातुमेव स्वस्थाने गच्छसि । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ २॥ कात्यायनः ॥
 मनो न्वाहुवामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति ॥ उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते ॥
 तत्र प्रथमायाः पाठस्तु ॥ मनो न्वाहुवामहे नाराशस्तेन स्तोमेन । पितॄणां
 च मन्मभिरिति । नुः क्षिप्रवचनः । पितृपशानुष्ठानविषयं चित्तं तदाभिमानि-
 दैवतमित्यर्थः । आहुवामहे आह्वयामः । केन साधनेनेति । तदुच्यते । स्तोमेन
 स्तोत्रेण । कथम्भूतेन, नाराशस्तेन । शंसः प्रशंसनम् । नराणां मनुष्याणां
 योग्यः शंसो नराशंसः । तत्संवन्धी नाराशंसः । स्तोत्रं द्विविधं-दैवं, मानुषं च ।
 यत्र देवाः स्तूयन्ते तदैवं, यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन
 स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च, पितॄणां मन्मभिः । पितरो यैः स्तोमैर्मन्यन्ते-
 ऽवगम्यन्ते तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ३ ॥ द्वितीयायाः पाठस्तु ॥ आ न
 एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्य दृश इति । नोऽस्माकं मनः
 पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूय आ एतु आगच्छतु । किमर्थं, क्रत्वे क्रतवे, संकल्पाय, यज्ञं
 संकल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । ज्योगिति निपाताच्चिरवचनः । जीवसे
 चिरं जीवितुं, सूर्य दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां
 सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ ४ ॥ तृतीयायाः पाठस्तु ॥ पुनर्नः पितरो मनो
 ददातु दैव्यो जनः । जीवं ग्रातः सचेमहीति ॥ हे पितरः, भवदतुङ्गया
 दैव्यो देवसम्बन्धी जनः पुरुषो नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तचित्तं पुनर्भूयो ददातु,
 मयच्छतु भेरयस्वित्यर्थः । तथा सखनुष्ठानं कृत्वा भवत्यसादाज्जीवं जीवन्तं
 ग्रातं पुत्रपश्वादिगणं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवार्थः । अनन्तरमाप्ना-
 तो मन्त्रः प्रकरणबलाद् अत्र जपार्थो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥ पाठस्तु ॥ वयं सोम
 व्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहीति ॥ अत्र पितृपञ्चे सोम
 नामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमत इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम
 वयं यजमानाः । तव व्रते त्वत्संमन्त्रिणि कर्मणि वर्तमानाः । तन्पु भवदीय-
 ष्वरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयचित्तं धारयतः । त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः
 पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः सचेमहि सर्वदा च संपुक्ता भवेम ॥ ६ ॥ इति तृतीये-
 ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ७ ॥

सप्तमे साकमेधगतपितृपञ्चमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे साकमेधगतव्यम्बक-

हविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ एष ते जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥
 एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ॥ रोदयति विरो-
 धिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते स्वस्त्रा तव भगिन्या अम्बिकया एतन्नाम-
 भारिण्या मह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशभागो भजनीयः स्वीकर्तुं यो-
 ग्यः । त्वं तथाविधं पुरोडाशं संजुषस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तम् । अम्बिकाया
 रुद्रभगिनीत्वं कण्वो दर्शयति । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह-
 भाग इति । योज्यं रुद्राऽऽख्यः क्रूरो देवः, तस्य विरोधिनां हिंसितुमिच्छा
 भवति । तमनया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया हिनस्ति । सा चाम्बिका
 शरत्कालरूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनां हन्ति । रुद्राम्बिकयो-
 स्तयोरुभयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तदेतत् सर्वं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ एष
 ते रुद्रभागः सहस्वस्त्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एष हिनस्ति
 वयः हिनस्ति तपैन सह शमयतीति ॥ कात्यायनः ॥ अतिरिक्तमाखुत्करमुप-
 किरत्येष तद्वीति ॥ यजमानस्य पुत्रभृत्यादयो यावन्तः पुरुषाः सन्ति तान् ग-
 णयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निर्हण्य ततोऽप्यधि-
 कमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् । सोऽयमतिरिक्त इत्पुच्यते । तदेतत् कात्यायनेन
 आदौ सूचितम् । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानशृणा,
 एकाधिकानिति ॥ तित्तिरिणाप्येतदाम्नातं, प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येक-
 मतिरिक्तमिति ॥ तत्र योऽयमतिरिक्तः पुरोडाशस्तेनासौ जुहुयात् । किन्तु मृष-
 कोन्वाते तु, उद्रासा एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत् । कण्वोप्येतदाह ॥ अथ
 योऽयमतिरिक्तो भवति तमेवमुच्यते आखुत्करीष उपकिरत्येष ते रुद्रेति ॥
 पाठस्तु ॥ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पथुरिति ॥ हे रुद्र, एषोऽस्माभिरुपकी-
 र्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशस्ते भागस्त्वया भजनीयः । तथा ते तव आखुः पथुः
 मृषकः पथुत्वेन समर्पितः । तत्समर्पणं कण्वो दर्शयति ॥ आखुस्ते पथुरिति
 तमस्मा आखुमेव पथुमनुदिशति तमस्य स्वं ददाति यथेतान् पथुन् हिनस्ती-
 ति ॥ अस्या रुद्रभगिन्यास्ते त्वन्निमिचं ददाति । तदनेन च तुष्टो रुद्र-
 स्तयाऽम्बिकया यजमानस्य पशून् मास्पतीति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ आग-
 त्पावरुद्रमदीति जपतीति ॥ कण्वोऽप्याह ॥ अथ पुनरेत्य जपत्यवरुद्रमिती-
 ति । द्वयोर्मन्त्रयोः प्रतीकमिदम् । तयोरेव प्रथमन्त्रः ॥ पाठस्तु ॥ अव रुद्र-
 मदीमहाव देवं त्र्यम्बकम् । यया नो वस्यसत्करयथा नः श्रेयसत्करयथा नो

व्यवसायपादिति ॥ रुद्रमेव असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्य, अदीमहि यथा
 त्वदनुग्रहादर्शं भक्षयेम तथा इयम्बकं श्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देव-
 मव त्रिनेत्रोऽयं देव इति, मनसावगत्पादीमहीत्यनुवर्त्तते । यथा येन प्रकारेण
 नोऽस्मान् वस्यसो वसुमुत्तमं करत् असौ त्रियम्बकः कुर्यात् । किञ्च यथा
 वः श्रेयसो ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात् । किञ्च यथा नो व्यवसायपात् ।
 येन प्रकारेणास्मानवसाययेत् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैवेन
 भजाम इति शेषः ॥ आशीःपरत्वं मन्त्रस्य तित्तिरिर्दर्शयति ॥ अवरुद्र मदी-
 महीत्याह । आशिषमेवैता आशास्त इति ॥ २ ॥ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥
 भेषजमसि भेषजं गवेऽन्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुगं मेपाय मेप्पा इति ॥ हे
 रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत् सर्वोषद्रविचारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो
 गवाश्चपुरुषेभ्यः सुगं सुत्वेन गन्तुं प्राप्तुं शक्यं यद्वेषजं सर्वेष्वधिनिवार-
 कमास्ति तद्देहीति शेषः । तथाऽस्मदीयानां सुगं भेषजं देहि । अनेन मन्त्रेण
 स्वगृहे विद्यमानानां पशूनां क्षेममाप्तिर्भवति । तमेवमर्थं तित्तिरिर्दर्शयति ॥
 भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तेभ्यो भेषजं करो-
 तीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अग्निं त्रिःपरियन्ति पितृवत्सव्यो नाम्नानास्त्व-
 म्बकमिति दैवविश्वेनैव दक्षिणा नाम्नाना इति ॥ यथा पितृमेधे पुत्रादयः
 पुरुषाः स्वकायावामभागस्थानूर्द्ध्वं ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति एवमत्र
 पुरुषाः प्रथमेनैव इयम्बकमन्त्रेणाऽग्निमऽप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च
 परियन्तीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारु-
 कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं पुष्टिवर्धनं
 धनधान्यादिपुष्टिवर्धयितारं, इयम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः ।
 ततो रुद्रस्य मत्तादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् ।
 अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाञ्चाऽमृतान्मा मुक्षीय, मा मुक्तो भूया-
 सम् । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपाव फलद्रूपान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मो-
 चने दृष्टान्तः । उर्वारुकमिव बन्धनादिति ॥ यथा कर्कन्धादेः फलमत्य-
 न्तपक्वं सत् स्वकीयबन्धनस्थानाद् दृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
 कुमार्यश्चोत्तरेणेति ॥ यजमानसम्बन्धिभ्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण
 इयम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिःपरियन्ति ॥ पाठस्तु ॥ इयम्बकं यजामहे सुगन्धिं
 पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुन इति ॥ पतिवेदनम् ।

धर्तुर्लङ्घ्यारम् । अनुकूलपतिप्रदमित्यर्थः । अन्यत्र पूर्ववदित्यर्थः । इतो मुत्तयि
अस्माग्मावपितृभ्रातृकर्मतो मुक्ता भूयासम् । अमुतो मा मा मुत्तयि, विवाहा-
दूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् । जनकस्य गोवं गृहं च परित्यज्य
पत्युर्गोत्रं च गृहे ध्यम्बकप्रसादात् सर्वदा वसामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
सूतयोः कृत्वा वंशपट्ट्यां कुपे वासज्ज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्य-
तमस्मिन्नुत्प्रेषणवदासप्रत्यन्तेनेतीति ॥ घ्रीहिषवादिधान्यवहनार्थं वृणवंशादि-
भिर्निर्मितः पात्रविशेषो मृतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मृतयोस्स्यम्बकान् विशेषान्
मक्षिप्य स्वकीयेनाग्नेन वोढुं शक्यार्थां वंशपट्ट्याम् अग्रद्वये तन्मृतद्वयमवा-
सज्ज्योभते स्थाणौ वृक्षवंशवल्मीके वा मृतद्वययुक्तां वंशपट्टिं संसृजति । ततो
गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद् गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

पाठस्तु ॥ एतेन रुद्रावसेन परो मूजवतोऽतीहि अवततधन्वा पिनाकावस इति ॥
मूजवाभ्याम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छ-
तो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेषोऽभिधीयते । हे रुद्र ए-
तेन मृतद्वयगतेन हविःशेषाऽऽख्येन भोज्येन सहितत्वं मूजवतः परः पर्वतात्
परमागवतीं सन् अतीहि । अतिक्रम्य गच्छ । कथम्भूतस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
धरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां स्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं धनुर्वि ष्णा-
समारोपणस्य प्रयोजनाभावाद्वरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः ।
पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा
धनुर्द्वया भाणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना मच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ कृत्वा वास इत्यनवेसमेत्योपस्पृष्टात्यप इति ॥ उभते वृक्षादौ मृतद्व-
येऽवसज्ज्य प्रत्यावर्तमानो मृतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे अहिंसन् हिंसा-
मकुर्वन् शिवः अस्मदीयपूजया सन्तुष्टः शान्तः कोपराहितो भूत्वा अतीहि
पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६ ॥ इति तृतीयेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ ८ ॥
इत्यष्टमे साकमेधगतस्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उक्ताः ॥ तत्रमे वाजिनविषया
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ पञ्च यन्त्रामिष्टायामो भवति तत्र तत्रानुनिष्पादी वाजिनयाग
इत्येवं जैमिनीये धर्मविचारशास्त्रे निर्णीतम् । चातुर्मास्येष्वपि मयमपर्वणि वैश्व-
देव्यामिष्टा विहिता । तत्रायं वाजिनयागः प्रसक्तः । क्षीरे विद्यते सति तत्र
निष्पन्नं नीरं वाजिनमित्युच्यते । तदेव यागे द्रव्यम् । वाजिशब्दाभिषेपा-
स्तात्र देवाः । तदेतदन्पञ्चाम्नातम् । तस्ते पयसि दध्यानपति वैश्वदेव्यामिष्टा

वाजिभ्यो वाजिनमिति ॥ तस्य द्रव्यस्य निष्पत्तिप्रकारमापस्तम्बोऽप्याह । तत्रै
 मातर्दोहे सायं दोहमानयति । तत्संवर्तते । साऽऽमिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनमिति ॥
 तस्मिन् वाजिनयाने शेषभक्षणे विकल्पितास्त्रयो मन्त्रास्तानाह ॥ कात्यायनः ॥
 वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति । वाज्यहं वाजिनस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ।
 वाजे वाजी भूयासमिति चेति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ वाजिनां वाजोऽवतु भक्षो-
 ऽअस्मान् रेतःसिक्तममृतं बलाय । विश्वेदेवा अभियत्संवभ्रुवुस्तन्माधिनोति मजया
 धनेन । वाज्यहं वाजिनस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ॥ वाजिनामेतन्नामकानां
 पागदेवानां संबन्धी वाजोऽब्रभूतो हविःशेषो भक्ष्यो भक्षयितुं योग्योऽस्मानवतु
 स वाजोऽस्मान् रक्षतु । रेतः भक्षितहविःशेषाक्षपरिणामरसरूपमस्मदीयं सिक्तं
 पुत्रोत्पत्त्यर्थं योनौ स्थापितं सदमृतं पुत्ररूपजीवोपेतत्वेन विनाशरहितं भूत्वा
 बलाय अपत्यसंपत्तिरूपबलसिद्धये संपद्यतामिति शेषः । विश्वेदेवाः सर्वेऽपि
 देवा एतदुपलक्षिताः सर्वे जना यदति रेतोरूपं यद्रस्वति प्राप्य संवभ्रुवुः समुत्प-
 न्नाः । तत्सर्वजनोत्पादकं तद्रेतः मजया धनेन मां धिनोतु प्रीणयतु । वाज्यहं
 पूर्वोक्तवाजाख्याऽस्तवान् यजमानोऽहमुपहृत इतरैरनुज्ञातः सन् उपहृतस्य वाजस्य
 इतरैरनुज्ञातस्य हविःशेषस्य कञ्चिद्भागमिति शेषः । भक्षयामि हविःसंस्काररूपं
 भक्षणं करोमि । यस्तु वाजिनं भक्षयामीति द्वितीयो मन्त्रः कात्यायनेनोदाहृतः,
 असौ शास्त्रान्तरीयः ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ वाजे वाजी भूयासमिति ॥ वाजेऽब्रवि-
 पये वाजी भूयासं सङ्ग्रामवान् भूयासम् । वाजशब्दोऽब्रसङ्ग्रामयोर्नाचकः । यत्र
 युद्धेनाऽब्रं लभ्यते तत्र वाजिदेवतानुग्रहाद् विजयिनो भूयास्मेत्यर्थः ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ अथ पर्वसमाप्तौ कर्त्तव्ये वपने मन्त्रविंशयोगमाह ॥ कात्यायनः ॥
 अपरेण दक्षिणार्धेन दक्षिणां गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता इतीति ॥ गोदानं
 शिरसो भागः ॥ पाठस्तु ॥ सवित्रा प्रसूता दैव्य आप उन्दन्तु ते तनुम् ।
 दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति ॥ सवित्रा मेरकेण परमेश्वरेण प्रसूताः मेरिता दैव्यो
 दिवि भवा दृष्टेर्जाता आपो जलानि ते मुण्डनार्थमवस्थितस्य यजमानस्य तत्र
 तनूं शरीरावपवभूतं शिर उन्दन्तु क्लेदयन्तु । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय बहुका-
 लजीवनाय, वर्चसे ब्रह्मतेजोऽभिदृष्टये ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ कश्यपस्येति
 यजमानो जपतीति ॥ सोऽयं जपो वपनकालीनः ॥ पाठस्तु ॥ कश्यपस्य
 श्वायुषं जमदग्नेश्वायुषम् । यदेवानां श्वायुषं तन्मे अस्तु श्वायुषमिति ॥ क-
 श्यपस्य एतन्नामकस्य मजापतेः सम्बन्धि श्वायुषं त्रयाणां वाच्ययौवनस्यवि-

रूपाणामायुषां समाहाररूपम् । तथा जमदग्नेरेतन्नामकस्य व्यायुषम् । तथा देवानाभिन्द्रादीनां व्यायुषम् । यदुक्तेषु पर्वायेषु यत् व्यायुषमस्ति तत् व्यायुषं सर्वमस्तु मम यजमानस्य भवतु । कश्यपादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं मम भूषादित्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ वपति येन धातेतीति ॥ पाठस्तु ॥ येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय । दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे । सुमजास्त्वाय चासा अथो जीव शरदः शतमिति ॥ धाता सर्वस्य जगतो विधाता चतुर्मुखो ब्रह्मा बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषे आवयोरुमपोरायुर्वृद्ध्यर्थं येन यादृशेन मन्त्रात्मकेन श्लूरेण वपनमकरोत् । हे यजमान ते तव तेन ब्रह्मणा तादृशेन मन्त्रात्मकेन श्लूरेण वपामि वपनं करोमि । किमर्थं जीवात्वादिप्रयोजनपदकसिद्ध्यर्थम् । जीवनहेतुभूतमन्त्रादिकौषधं, जीवनं प्राणधारणं, दीर्घायुष्यमायुष्याभिवृद्धिः, बलं शरीरेन्द्रियदार्ढ्यम्, वर्चः शरीरकान्तिः, सुमजास्त्वं सदाचारपुत्रादिसमृद्धिः । वकारस्तु प्रयोजनसमुच्चयार्थः । अथोक्तप्रयोजनसम्पत्तेरनन्तरम्, असौ पुरतो वर्त्तमानो यजमानस्त्वं शतं शरदो जीव शतसंख्याकान् संवत्सरान् अत्यन्त-संपात्नेन जीवनवान् भव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ इति तृतीयेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ ९ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ॥

नवानुवाकास्त्वध्याये तृतीयेऽर्थास्तु तेष्वमी ॥

आधानमाग्निहोत्रं च विस्तरेणान्युपस्थितिः ॥ १ ॥

संग्रहेणापि वरुणमघासाः साकमेधकाः ॥

पित्रर्थास्त्यम्बकार्थाश्च व्यम्बकाख्ये विनिर्णीताः ॥ २ ॥

समिधा समिधो दहता तिसृभिस्तु जयेदुप ॥

अग्न्याधानं भूर्भुवः सुवरिध्माये घीरितीरपेद ॥ ३ ॥

वपतिष्ठावत आयं गीस्तिष्ठभिर्वर्णिताः ॥

अभिज्यो समिदाधानमग्निषो जुह्यात् तथा ॥ ४ ॥

सूर्यज्यो समिदाधानं सूर्यो ज्योतिर्जुहोति हि ॥

सजृद्धयेन जुह्यात् काम्यहोमी विशाग्नये ॥ ५ ॥

अनमीन्द्र उमो जप्यौ समिति समिधं सिपेत् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्रा एकादशोरिताः ॥ ६ ॥

उपस्थानमुपेत्याद्यैस्त्रयोदशभिरीरितम् ॥
 अन्येतमानं नव पूर्वामिधुतुस्त्रिंशत् समीरिताः ॥ ७ ॥
 संष्टोपस्थितिभृर्भु नर्ष-शंस्यद्वयं गताः ॥
 आगन्मापमिति द्वाभ्यामागन्मापेरुपस्थितिः ॥ ८ ॥
 गृहान्नयाद् गृहानाश्वः विशेषः सोमा नवेरिताः ॥
 मघा पर्त्री वाचयेत् पद्माहोनकरम्भगः ॥ ९ ॥
 भोषुस्त्वामीक्षयेदसन् पर्त्री वाचयते ततः ॥
 अवस्यातो दम्पती द्वौ पञ्च मन्त्रा इहेरिताः ॥ १० ॥
 पूर्णा हविर्ग्रहो देहि जुहोति द्वाविहेरितौ ॥
 असन्सुसमुपस्थानं द्वाभ्यामाहवनीयके ॥ ११ ॥
 मन आनः पुनर्ग्राह्यपत्न्याप्रौ तिष्ठाभिस्तथा ॥
 वयं तुराजपेन्मन्त्राः पदेवात्रोपवर्णिताः ॥ १२ ॥
 एष होमोऽप्येष ते रु श्रेयमास्तुत्करे क्षिपेत् ॥
 अवमेपद्वयं जप्यं श्वम्बकेन प्रदाक्षिणम् ॥ १३ ॥
 कुमारीणां तथा श्वम्बशेषमूतेऽवबुध्यतु ॥
 एतेनेति सदेत्कृति जलस्पर्शोऽष्टवर्णिताः ॥ १४ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयेत् ॥
 पुण्याश्चक्षुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्राजाऽभिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्ववेदार्थप्रकाशे संहिताभाष्ये
 तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये आधानामिहोपस्थानचातुर्थास्यमन्त्रा उक्ताः ।

अथ चतुर्थमारभ्य नवमान्तेषु सोमयागमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्रास्मिंश्चतुर्थेऽध्याये सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते ॥ आदौ तावद् यजमानसंस्कारार्थं वपनमन्त्रा उच्यन्ते । स च यजमानः षोडशानाम् ऋत्विजां वरणं कृत्वा प्राचीनशालां गन्तुम् अरण्योर्गमि समारोप्य तत्र गच्छेत् ॥ कात्यायनः ॥ प्रचीनशालास्तम्भ पूर्वाद्धं गृहीत्वारणिपाणिराहैदमगन्मेतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुपन्तविश्वेऽऋक्सामाभ्यास्तन्तरन्तो यजुर्मीं रायस्पोषेण समिषा मदेमेति ॥ देवा इज्यन्ते यस्मिन् स्थाने तदेव यजनम् । तत्र पृथिव्याः सम्बन्धि । इदमिति हस्तेनाभिनीय प्रदर्शयते । तादिद देवयजनमागन्म यष्टुकामा आगताः स्म । यत्र यस्मिन् देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवा अजुपन्त मीतियुक्ताः स्थिताः । यत्राजुपन्त इदं देवयजनमित्यन्वयः । ऋक्सामाभ्यां यजुर्भिर्वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवन्महान्तं सोमयागं समुत्तरन्तः सम्यगुत्तरन्तः समापयन्तो वयं रायस्पोषेण वनपुच्छा इज्यमाणेनाग्नेन च संमदेम इयं सम्यक् प्राप्नुयाम । देवयजनाख्यस्य स्थानस्य स्वर्गसंबन्धित्वं भवति । किन्तु पृथिवीसंबन्धित्वम् । एतस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वं तित्तिरिदर्शयति ॥ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह । देवयजनं द्वेषं पृथिव्या आगच्छतीति ॥ अस्मिन् मन्त्रे देवशब्देन षोडशात्विजो ब्राह्मणा विवक्षिता इत्येतदपि स एव दर्शयति । विश्वे श्वेतदेवा जोषयन्ते ब्राह्मणा इति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अयमं दक्षिणं गोदानं वितापोनक्षीमा आप इति ॥ शिरसो दक्षिणभागमाश्रान् केशान् विभक्तान् क्लेदयेदित्यर्थः ॥ षाठस्तु ॥ इमा आपः क्षमु मे सन्तु देवीरिति ॥ देव्यो द्योतमाना निर्मला इमा आपः शिरःक्लेदनाय सिच्यमाना एता आपो मम यजमानस्य क्षमु सन्तु सुखकारिण्य एव भवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ यूपवद् कुशतरुणं क्षुरेण चान्तर्निषाय छित्वेति ॥ यथा पञ्चवर्षस्य छेदनायीषथ इति मन्त्रेण छिन्द्याद् एवमत्रापि तृणान्तर्दानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्बोऽप्याह ॥ ओषधे कुश एनं यजमानं

त्रापस्व क्षुराद्रक्षस्व ॥ हे क्षुर यजमानं मा हिंसीः मा घस्व ॥ कात्यायनः ॥ आपो अस्मानिति स्नात्वेति ॥ पाठस्तु ॥ आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतध्वः पुनन्तु विश्वः हिरिम् भवहन्ति देवीरिति ॥ मातरः मातृ-
वत् पालयिष्य एता द्यापः, अस्मान् कृतक्षौरान् यजमानान् पुनन्तु शो-
धयन्तु क्षौरकर्मनिमित्तमपहतिं निवारयन्तु । घृतेन सरणोपेतं जलेन पुनन्तीति घृतध्वो जलदेवताश्च नोऽस्मान् घृतेन सरणयुक्तेन जलेन पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । देवीर्द्यौतमाना आपो विश्वः हिरिम् सर्वमपि पापम् । अस्मद्यजमानेभ्यः भवहन्तु प्रकर्षेणापनयन्तु ॥ कात्यायनः ॥ उदिदा-
भ्य इत्युत्क्रामतीति ॥ शुचिरापूत इति मन्त्रशेषः ॥ शुचिः पूत इति शब्द-
द्वयेन स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिद्वयमभिधीयते । इच्छद्ः समुत्थया-
र्थः । तथाविधः सन्नहम् । आभ्य उत्सन्न उदगाम्य एमि भूमिमागच्छामि ॥ कात्यायनः ॥ क्षौमं वस्त्रे दीक्षातपसोरिति ॥ द्रुकूलवस्त्रमागच्छादयतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाः क्षामां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्पमिति ॥ हे क्षौमवस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपो-
ऽभिमानिदेवतायाश्च शरीरवत् मिमस्वरूपमसि । शिवां क्षामां द्वयोरपि शब्द-
योः मुखनामत्वादत्यन्तमुखरूपमित्युक्तं भवति । हे देवताद्वयतनो तां त्वां तथाविधमुखरिं त्वां परिदधे यजमानोऽहं त्वां परितो धारयामि । किं कु-
र्वन् । भद्रं वर्णं पुष्पम् । अनेन वस्त्रधारणेन शरीरे कल्प्याणं वर्णविशेषं पो-
षयन् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ १ ॥

प्रथमे यजमानस्य वपनमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये अश्रनाद्रिसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे । कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णो-
ऽनुलोमं सम्पादको महीनां पयोऽस्तीति ॥ प्राचीनशालायां पूर्वभागे स्थित्वा कुशेषु लग्नं नवनीतं गृहीत्वा शिर आरभ्य पादान्तस्य शरीरस्याभ्यङ्गं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति ॥ हे नवनीत त्वं महीनां गवाम् । महीशब्दो गोनामसु पठितः । पयोऽसि । क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्रोपचारः । वर्चोदा असि स्निग्धत्वेन कान्तिप्रदोऽसि । अतो मे महीं यजमानाय वर्चो देहि । कान्तिं प्रयच्छ ॥ कात्यायनः ॥ वृत्रस्येत्यक्षिणी अनक्ति द्वैककुदाश्रमेनाऽभावे-
ऽन्यादिति ॥ त्रिककुत्पर्वचादुत्पन्नं लभ्यते चेत् तेनासिद्वयमज्ज्यात् । तदभावे-
ऽन्यदप्यज्जनमस्तु ॥ पाठस्तु ॥ वृत्रस्य कनीतिकासि चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देही-

ति ॥ हे अन्न, त्वं वृत्रस्य वृत्रनामकस्य कर्त्रीतेनका असि, नेत्रमध्यगतकृष्ण-
मण्डलरूपाऽसि । तदेवाह तित्तिरिः ॥ इन्द्रो वृत्रमहनत् तस्य कर्त्रीतेनका प-
रापतत् । तदाअन्नमभवदिति । चक्षुर्दा असि कर्त्रीतेनकारूपत्वाद् दृष्टिमदत्व-
मुपपन्नम् । अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि । दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मते पावयति सप्तभिः ॥ प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति ॥ शोषो-
ऽनुपज्जयते । प्रतिमन्त्रं पृथक् सप्तभिः कुशैः शोधने क्रियमाणे मिलित्वा कुश-
पवित्राण्येकविंशतिः संपद्यन्ते । एतदेवाभिषेत्प तित्तिरिराह ॥ एकविंशत्या
पावयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तममुं
परिवर्गं पावयतीति ॥ पाठस्तु ॥ चित्पतिर्मा पुनातु वावपतिर्मा पुनातु देवो
मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते
पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेशमिति ॥ चिच्छन्दो ज्ञानवाची । ज्ञानानां
पतिश्चित्पतिर्मनाऽभिमानी देवः । मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिणोक्तत्वात् ।
यद्वा प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः । स वा भवतु । शुद्धिहेतुर्वापुश्छिद्ररहि-
तत्वाद् अच्छिद्रं पवित्रम् । अथवा आदित्यमण्डलम् । अतो वा आदित्यो-
ऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः । तेन पवित्रेण सूर्यसम्बन्धिरश्मिभिश्च मां यजमानं
चित्पतिः पुनातु शुद्धं करोतु । हे पवित्रपते शुद्धिपालक ते तवानुग्रहात् प-
वित्रपूतस्य पूर्वोक्तेन पवित्रेण शुद्धस्यैतस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादितिशेषः ।
तदेवाभीष्टं स्पष्टीक्रियते । यत्कामो यस्मिन्ननुष्ठाने कामवानहं पुनः शुद्धो भ-
वामि । तच्छकेशं तदनुष्ठानं कर्तुं शक्तो भूयासम् । वावपतिर्वृहस्पतिः सविता
देवोऽन्तर्यामी । एतदपि मन्त्रद्वयं पूर्ववद् योज्यम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ आ-
वो देवास इति वाचयतीति ॥ अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आ-
वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामह
इति ॥ हे देवासो देवा, अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वामं प्रयति वननीयं सम्भज-
नीयम् अनुष्ठानं प्राप्नुवति सति तदीयं सम्भावितं फलं, वो युष्मान् आ-
ईमहे साकश्येन याचामहे । किञ्च हे देवासो देवा यज्ञियास आशिषो यज्ञस-
म्बन्धीनि फलानि आ समानेतुं वो युष्मान् हवामहे आहवामः ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ स्वाहा यज्ञमिसङ्गुली अवयते नानाहस्तपरेवशेषं प्रतिमन्त्र-
मुत्तमेन मुष्टीकृत्वेति ॥ हस्तयोर्देवतकनिष्ठाङ्गुलिद्वयं तत् प्रथममन्त्रेण यथाप्र-
कृतं न भवति तथा सङ्कोचयेत् । एवमुत्तरैस्तत्तदनन्तरं भाविनोऽङ्गुलिद्वयस्य

सङ्कोचो द्रष्टव्यः । यावापृथिवीभ्यामतेत्यर्द्धं यथा मन्त्रद्वयमवति तथा विच्छे-
दनीयम् । ततश्चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते । स्वाहा यज्ञं वातादिर्युत्तमेन मन्त्रे-
ण मुष्टिद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमापस्तम्बो विस्पष्टयति । स्वाहा यज्ञं मन-
सेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति
द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति । अत्रत्यः पाठस्तु ॥ स्वाहा यज्ञं
मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् स्वाहा वातादारभ
इति ॥ मनःशब्दस्तैत्तिरीयके तृतीयान्तः । अत्र तु पञ्चम्यन्तः । स्वाहाश-
ब्दस्य निपातत्वेन बह्व्यवाचित्वात् । तत्र तत्र उचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेणो-
पलक्षणीयाः । ते चाऽत्र लक्ष्यन्ते । मनसो यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छा-
मि । उरोरन्तरिक्षात् स्वाहा विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे यज्ञ आश्रितः । यावापृथिवी-
भ्याम् स्वाहा यावापृथिव्योर्ध्वं आश्रितः । वातात् स्वाहारभे वायुमसादात्
प्रवर्तनीयमिदं कर्म मारुतं करोमि । सोऽयमुपलक्षितः सर्वोऽर्धस्तिष्ठतिरिणा
स्पष्टमुदाहृतः ॥ स्वाहा यज्ञं मनसेत्पाद । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छ-
ति । स्वाहा यावापृथिवीभ्यामित्याह । यावापृथिव्योर्हि यज्ञः । स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादित्याहाऽन्तरिक्षे हि यज्ञः । स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याह । यं वायवः
पवन्ते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते मुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य घृत्या
इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वाद् यज्ञरूपत्वम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थेऽध्याये द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ ४ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽभ्यञ्जनादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये त्वौदग्रहणहोममन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उदग्रहणानि जुहोति स्यात्तया श्रुत्वेनाकृत्या इति मति-
मन्त्रमिति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ आकूत्यै प्रयजेऽग्नये स्वाहेति ॥ यज्ञं
करिष्यामीत्येवंविधमानसः सङ्कल्प आकूतिः । तस्यै आकूत्यै तत्सम्पूर्त्यर्थं
प्रयुजे निर्बन्धेन मां मेरयेत् अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा । इदं हुतमस्तु ॥ द्वि-
तीयमन्त्रपाठस्तु ॥ मेघायै मनमेऽग्नये स्वाहेति ॥ श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्द्वारण-
शक्तिर्मेषा, तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मनोऽभिमानिनेऽग्नये हुतमस्तु ॥ तृतीयमन्त्र-
पाठस्तु ॥ दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति ॥ व्रतनियमो दीक्षा, तत्सिद्ध्यर्थं
मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये हुतमस्तु ॥

तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ॥ मन्त्रोच्चारणशक्तिः
सरस्वती । तत्सिद्ध्यर्थं वाग्भिन्द्रियाय पोषकाय बह्वये हुतमस्तु ॥ पञ्चममन्त्र-

पाठस्तु ॥ आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिस । बृहस्पतये
हविषा विधेम स्वाहेति ॥ हे आपो, यूयं ये च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ य-
चोरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं तेषामयादीना सर्वेषां देवानामनुग्रहादिति शेषः । बृह-
स्पतये एतन्नामकाय देवाय हविषा विधेम आज्येन परिचर्या कारवाम । क-
थम्भूता आपः । देवीर्देव्यो द्योतमानाः । बृहतीः प्रभूताः । विश्वशम्भुवः विश्वं
सुखेन भावयिष्यः । एतानि विशेषणानि त्रिष्टिजन्यास्वप्नु युज्यन्ते । तदाह
तित्तिरिः ॥ या वै वर्षास्ता आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुन इति ॥ १ ॥ पृष्ठ-
मन्त्रपाठस्तु ॥ विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति
द्युम्नं वृणीत पुष्यमे स्वाहेति ॥ विश्वो मर्तः । सर्वो मनुष्यः नेतुः फलप्राप-
कस्य देवस्यादानादिगुणयुक्तस्य सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते मर्थयते ।
किञ्च, विश्वः सर्वो जनः रायो धनाय इषुध्यति मर्थयते । याञ्चाकर्मण्यऽयं
धातुः पठितः । किञ्च पुष्यते पोषणाय, द्युम्नं यशोऽन्नं वा । यास्केन तथो-
क्तत्वाद । वृणीते सर्वो जनः मर्थयते । स्वाहा तस्मै मेरकाय देवाय हुत-
मस्तु ॥ २ ॥ इति चतुर्थेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ३ ॥ तृतीये औ-
द्गुणाख्यहोममन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये कृष्णाजिनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्या-
यनः ॥ शुक्रकृष्णमन्त्रिनालमत ऋक्सामयोरिति ॥ पाठस्तु ॥ ऋक्सामयोः
शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातम् । अस्य यज्ञस्योद्वच इति ॥ हे शुक्रकृष्ण-
रेखे, कृष्णाजिनगते, सुवाम ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः । ऋगभिमानिसामा-
भिमानिसंघ्निनीदेवतयोर्ये शिल्पे चातुर्यं तद्रूपं भवयः । ते मां तथाविधे यु-
वाम आरभे अहं स्पृशामि । ते मा पातं तथाविधं मां पालयतम् । कियन्तं
कालमिति चेद तदुच्यते । अस्य यज्ञस्योद्वचः अनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य येयम्
ऋगुचमास्ति तत्पर्यन्तं यज्ञममाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ दे-
वते केनापि निमित्तेन देवानां यज्ञार्थपर्यस्थिते सन्तौ कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं
रूपं सम्पद् कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य दूरदेशे कस्मिंश्चिदतिष्ठताम् । तस्य मृगस्य
चर्मणि यः शुक्रो वर्णः सोऽयमृचः शिल्परूपं यश्च कृष्णो वर्णः सोऽयं
साम्नः शिल्परूपम् । तत्सर्वमाह तित्तिरिः ॥ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठ-
माने शुक्रकृष्णरूपं कृत्वाऽपक्रम्य तिष्ठतामिति । एष वा ऋग्यो वर्णो यच्छुक्रं
कृष्णाजिन अस्यैव साम्नो परकृष्णमिति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणमा-
रोहति शर्मासीति ॥ पाठस्तु ॥ शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी-

रिति ॥ हे कृष्णाजिन त्वं शर्मासि शरणमांस । अतो मे मूर्धं शर्म यच्छ शरणं
 देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्विष्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाऽजिनाय नमोऽस्तु
 मा हिंसीः । मां च यजमानं हिंसितं मा कुरु ॥ कात्यायनः ॥ मेखला व-
 भीतोर्गंसीतीति ॥ आपस्तम्बोऽपि विस्वष्टमाह । शरणयो मौञ्जी वा मेखला
 त्रिदशपृच्छयन् प्रतरतः पाशा तथा यजमानं दीक्षयतीति ॥ पाठस्तु ॥ ऊर्गस्या-
 ङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज मे यच्छेति ॥ हे मेखले स्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकाना-
 म ऋषीणा सम्बन्धिनी ऊर्गऽङ्गमरूपा ऊर्णम्रदा असि कम्बलवन्मृदुरसि ।
 तथाविधा त्वम् ऊर्जमन्नरसं मे यच्छ मूर्धं देहि । अस्याः शरणय्या मेखला-
 या अङ्गिरोभिः सम्बन्धं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तदूर्जं
 ष्वपभजन्तं ततो यदत्यक्षिप्यत ते शरा अभवन् । ऋग्वै शरा वच्छरमयी
 मेखलाऽभवदूर्जमेवावस्थे इति ॥ अङ्गिरोनामकानाम् ऋषीणां परस्पर-
 मन्नरसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तच्छरनामकतृणविशेषेणाविर्भूतं तस्माद्-
 र्गंसीखादिमन्त्रं ष्वपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ नीर्विं कुरुते सोमस्य
 नीविरसि ॥ असीति मन्त्रशेषः । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि । सोमदेव-
 तायाः प्रियभूतग्रन्थिरसि मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरित्तुच्यते ॥
 कात्यायनः ॥ शिग्ं प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीतीति ॥ आज्ञादयतीत्यर्थः ॥
 पाठस्तु ॥ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ हे वस्त्र, त्वं विष्णोर्व्या-
 पिनो यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि । अतो यजमानस्य शर्म सुखं संपादये-
 ति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णविपाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वीक्षानां दशायां
 यध्नीति तथा कण्डूयनमिन्द्रस्य योनिरितीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥ कृष्णवि-
 पाणा यजमानो यच्छत्यावध्नातीत्येकत्रिवलिः पञ्चवलिवेति ॥ असीति मन्त्र-
 शेषः । हे कृष्णविपाणे त्वं पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तपेदानीं स्वस्थानं भवेति
 शेषः । पुरा कदाचिद् यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत् । तस्मात् सम्भव-
 नादिन्द्रोऽजायत तदानीमन्नान्पश्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः सद्योनिमा-
 ञ्छिद्य मृगेषु न्यदधात् । निहिता सा योनिः कृष्णविपाणाऽभूत् । सोऽप-
 यर्थस्तित्तिरिणा, यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्यस्मिन्नाख्येने समारूपातः । तस्मा-
 दस्या इन्द्रयोनित्वमुपपन्नम् ॥ कात्यायनः ॥ भूमौ चोच्छिन्नति मुसस्या
 इतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह तथा वेदेल्लोष्टमुहतीति ॥ पाठस्तु ॥ मुसस्याः
 कृषीस्तृणीति ॥ सस्यं व्रीहियवादि, यदर्थो भूमिगतो व्यापारः कृषिः । पाः

कृषयः सन्ति ताः सर्वाः सुसस्याः शोभनधान्याः कृषि । हे कृष्णविषाणे
 कुरु । एतन्मन्त्रलभ्यं फलं तित्तिरिरुदाजहार ॥ कृष्यो याः सुसस्या या इत्या-
 ह । तस्मादकृष्णच्या ओषधयः पच्यन्त इति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ सुखसंमि-
 तमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्तेत्येनमुच्छ्रयतीति ॥ पाठस्तु ॥ उच्छ्रयस्व
 वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाहः इतः । आस्य यज्ञस्योदच इति ॥ हे वनस्पते वृक्षाव-
 यवरूप दण्ड, उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । एवमुर्ध्वो भूत्वा अहसः पाषाण्मा मां
 पाहि । तत्र तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य आ उदचः
 उत्तमाया ऋचः समाप्तिगतायाः । तद्वचः पर्यन्तामित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तुरीया-
 ऽध्याये तुरीयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ४ ॥

तुरीये कृष्णाजिनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे व्रतकरणादिमन्त्रा उच्य-
 न्ते ॥ कात्यायनः ॥ व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति ॥ गौनेनावस्थि-
 रस्य पनयानस्य वाग्विसर्जनमेतन्मन्त्रवाक्याच्चारणं विधीयते ॥ पाठस्तु ॥
 व्रतं कृणुत व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतेति ॥ दीक्षितस्य भोजनाय यत् पयो नियतं
 तद् व्रतमित्युच्यते ॥ हे परिचारिका, व्रतं कृणुत दोहनादिना शीरं सम्पा-
 दयत । त्रिवारं वाक्याष्टितरादरार्था । अनेन मन्त्रेण मौनपरित्यागं तित्तिरि-
 राभिविधत्ते ॥ व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति ॥ कात्यायनः ॥ अग्निर्ब्रह्मेति
 च सकृदिति ॥ एतमपि मन्त्रं सकृदुच्चारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अग्निर्ब्रह्माविर्नर्षज्ञो
 वनस्पतिर्यज्ञिष इति ॥ ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते । तस्य वेदत्रयस्याग्नि-
 त्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकध्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् ।
 तस्य चाग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञत्वमुपचर्यते । तथा यज्ञयोग्यस्य स्वादेरादेर्यन-
 स्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद् वनस्पतिर्यज्ञ इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दैवीं
 धियमिति व्रतापोपसर्पणमिति ॥ बोधायनः ॥ अयाप आचामिति दैवीं धिय-
 मिति ॥ आपस्तम्बः ॥ दैवीं धियं मनामह इति हस्तावबन्धिष्येति ॥ पाठस्तु ॥
 दैवीं धियं मनामहे सुमूर्च्छीकामभिष्टये । वचोर्दां विश्वधायसं सृतीर्यानोऽअसद्वशा
 इति ॥ अभिष्टये अभिमुखत्वेन मातृस्य गङ्गस्य सिद्धयर्थं धियमनुष्ठानविषयां
 बुद्धिं मनामहे याचायहे । याच्चाकर्मस्वेतःपदं पठितम् । कथम्भूतां धियं, दैवीं
 देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रष्टव्याम् । सुमूर्च्छीकां शोभनमुखहेतुम् । वचोर्दाम् ।
 अनुष्ठानविषयस्य तेजसो दाढीम् । विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्यानुष्ठानक्र-
 मस्य धारयित्रीम् । तथाविधा धीः सृतीर्या अस्याभिः सुष्ठु त्रीतुं प्राप्तुं

शम्या सती वशे असत् । अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ २ ॥ कात्यायनः-॥
 ये देवा इति व्रतयतीति ॥ बोधायनः । अथासौ कसे चमसे वा निर्वाच्य व्रतं
 मयच्छति तदक्षिणतः परिश्रित्य व्रतयति ये देवा इति ॥ पाठस्तु ॥ ये देवा
 मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवः । ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति ॥
 दीव्यन्ति द्योतन्त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । ते च देवा मनो-
 जाता दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः । तथाविधायामिच्छायामुत्प-
 न्नायां पथाश्चक्षुरादीनां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकाले-
 ऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यचित्तस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । एत-
 मेवार्थमभिप्रेत्य चक्षुरादिप्राणपरत्वं तित्तिरिर्व्याचष्टे ॥ प्राणा वै देवा मनो-
 जाता मनोयुज इति । ते च देवा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संक-
 ल्या येषां चक्षुरादीनां ते दक्षक्रतवः । मंकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
 ये सन्ति ते देवाः, नः अस्मान् अवन्तु अनुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालय-
 यन्तु । तथा ते देवा नः अस्मान् पान्तु फलमाप्स्या पालयन्तु । तेभ्यः प्राण-
 रूपेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ श्वात्राः
 पीता इति नाभिमालभत इति ॥ पाठस्तु ॥ श्वात्राः पीता भवत्यूयमापो-
 ऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवाऽअनागमः स्व-
 दन्तुन्देवीरमृताऽऽकृतावृष इति ॥ हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः
 श्वात्रा भवत क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत ॥ श्वात्रमिति क्षिप्रनामेति
 यास्केनोक्तम् । किञ्चाऽस्माकं पीनवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः
 शोभनमुस्ता भवन्त्यनुवर्तते । शोत्रमिति मुखनाम । तास्तथाविधा आपः,
 अस्मभ्यम् । अस्पृष्टकारार्थं, स्वदन्तु स्वादुत्ययुक्ता भवन्तु । कपम्भुतास्ताः ।
 अयक्ष्माः प्रवहन्नरोगविशेषरहिताः । अनमीवाः अल्पेन रोगसामान्येनापि रहि-
 ताः । अनागमः पापरहिता ज्वरवकारिण्यो न भवन्तीत्यर्थः । देवीर्देवेभ्यः
 शरीरपुष्टिहेतुत्वेन द्योतमानाः । अमृताः अपमृत्पुरहिताः । ऋतावृषः यज्ञ-
 वृष्टिहेतवः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ मेक्षन् कृष्णविपणया लोष्टं किञ्चिद्वाद-
 च इयं त इतीति ॥ मेक्षन् मेहन् मूत्रं करिष्यन् । किञ्चिदियं त इत्यनेन
 लोष्टव्यतिरिक्तं तृणादिकं विवक्षितम् ॥ पाठस्तु ॥ इयं ते यज्ञिया तनूरि-
 ति ॥ हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी, ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देहः । अ-
 तोऽस्या मृनोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तरणं वा स्वीकरोमीत्य-

ऽभिप्रायः ॥ कात्यायनः ॥ अपो मुञ्चामीति मेहतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपो
मुञ्चामि न प्रजाम् । अंहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेति ॥
अपो मुञ्चामि अस्पां पृथिव्यां लोष्ठादिव्यवादितायां मूत्ररूपा अपो मुञ्चामि,
न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपः अंहोमुचः
अंहसः पापात् पुरुषं पृथक्कुर्वत्यः । स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्नाहे-
त्यनेन मन्त्रेण स्वीकृता यूयं पृथिवीमाविशत इदानीं पृथिवीं प्रविशत ॥ कात्याय-
नः ॥ पृथिव्या संभवेत्यत्र निदधातीति ॥ पुरा स्वीकृतं लोष्ठादिकं मूत्रस्था-
ने निदध्यात् । हे लोष्ठादिक, पृथिव्या सह त्वमेकीभव ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपितीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने त्वं मुजागृहि वयं सुमन्दिपी-
महि । रक्षा णो अमयुञ्छन् प्रबुधे नः पुनस्कृधि इति ॥ हे अग्ने त्वं मुजागृहि
सुष्टु निद्रारहितो भव । वयं यजमानाः सुमन्दिपीमहि । साधु स्वप्स्यामः ।
मन्दितिः स्वपार्थः । युञ्छ प्रमाद इति धातुः । अमयुञ्छन् प्रमादरहितः मन-
नो रक्ष अस्मान् पालय । नोऽस्माकं प्रबुधे प्रवाधाय पुनस्कृधि भूयोऽपि
मयत्रं कुरु । अस्माग्नेः प्रार्थनायास्तात्पर्यं तित्तिरिदर्शयति ॥ अग्निमेवाधिपं
कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ विबुधुमस्वप्स्वगतं
पुनर्मन इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ पुनर्मनः पुनरायुर्मऽआगात् पुनश्चक्षुः
पुनः श्रोत्रं म आगात् । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगात् । वैश्वानरो
अदब्धस्तनूपा अग्निर्मा पातु दुरितादवद्यादिति ॥ मे मनः यजमानस्य मनः
पुनरागात् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । किञ्च स्वाप-
कालेन मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागादिदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् ।
तथा मे चक्षुः पुनरागात् । तथा मे श्रोत्रं पुनरागात् । तथा मे प्राणवायुः
पुनरागात् । तथा मे आत्मा तत्त्वरूपो जीवः पुनरागात् । एवं सर्वेष्वङ्गानेषु
अत ऊर्ध्वमयमग्निः, अवद्यात् = जिहया वदितुमयोग्याग्निन्दिताद् दुरितात्
पापात्, मा पातु मां पालयतु । कथं सोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वानरसम्बन्धी
सर्वपुरुषोपकारकः । अदब्धः केनाप्यर्हिसितः । तनूपाः अम्पदीयशरीरस्य
पालकः ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ त्वमग्न इत्याह क्रुद्ध्वाऽव्रत्यं वा व्याहृत्येति ॥
दीक्षितो यदा क्रुध्यति, यदा च व्रतविरुद्धं ब्रूते तदानीं त्वमग्न इति मन्त्रं
ब्रूयात् ॥ पाठस्तु ॥ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्य
इति ॥ हे अग्ने देवो योतनात्मकरस्तम् । आ मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वत्र

माण्यतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा त्वमासमन्ताद्यज्ञेऽप्रीत्यः स्तुत्यो-
ऽसि । अत्र स्वापस्य व्रतविरोधित्वात् तत्परिहारोऽनेन मन्त्रेण सम्पाद्यते ।
तदेतदाह तित्तिरिः ॥ अग्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति ।
क्षमणे व्रतपा असीत्याहाऽग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतपालम्भयती-
ति ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ लब्धमालम्भ याचयति रास्स्वेयदिति । ऋती देव-
द्रव्यं यद्यत् परिचारकैरानीतं तत्सर्वमुपस्पृश्येयं मन्त्रं पठेत् ॥ पाठस्तु ॥ रास्स्वे-
यत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदादिति ॥ हे सोम एतन्मा-
मक देव इयद् रास्स्व एतावद्धनं देहि, भूयः पुनरापि आभर धनमाहर ।
वसोर्धनस्य दाता । सविता देवो नोऽस्मभ्यं वस्वदात् । पूर्वमपि धनं दत्तवान्
भूय इत्यस्य पदस्याऽपरिमितपञ्चरूपधनाहरणे तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥
सोमा भूयो भरेत्याहापरिमितानेन पशून् अवरुन्ध इति ॥ ९ ॥ इति तुरीये-
ऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पञ्चमे व्रतवरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे सोमक्रयणायनयनमन्त्रा उच्यन्ते ॥
कात्यायनः ॥ ध्रौवं जुह्वी चतुर्गृह्णाति । धौंस्त्वृणेन हिरण्यं बध्नाऽवदधात्ये-
षा त इतीति ॥ ध्रुवायां स्थितमाज्यं जुह्वी गृहीत्वा तस्मिन्नाज्ये तर्दतृणेन
बद्धं हिरण्यमवदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तथा सम्भव
भ्राजं गच्छेति ॥ शुक्र दीप्यमानाज्ये तव एषा तनूर्द्विपमानमाज्यरूपं दा-
रीरम् । एतदाज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं वर्चस्तदीयं तेजस्तथा सम्भव आज्य-
रूपया तन्वा एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ हिरण्यगन्ता दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्र-
पाठेनाऽग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं संपद्यते ॥ सतेजसमेवैनं सतनु करोतीति ॥
कात्यायनः ॥ जूरसीति जुहोति ॥ पाठस्तु ॥ जूरसि धृता मनसा जुष्टा
विष्णवे । तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तनु यन्त्रमशीय स्वाहेति ॥ हे सोमक्र-
यणि, वायूषा त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । तथा मनसा धृता नियमितसि वि-
ष्णवे जुष्टा यज्ञार्थग्रीतिपुक्तासि । सत्यसवसः अवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते
तथाविधायास्तव सोमक्रयणाः प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां तनु स्वरूपं यन्त्रं नि-
यमनम् अशीय प्राप्नुयाम् । वितयोक्त्या नियमस्य स्वरूपत्वमुच्यते ॥ परमा-
र्थतस्तु नियमस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तत्वान्महत्त्वम् । स्वाहा इदमाज्यं सुहृतमस्तु ।
तमेतं मन्त्रं तित्तिरिर्विभज्य व्याचष्टे । वाग्वा एषा यव सोमक्रयणी । जूरसीत्या-
दि मनसा ध्यायते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह । मनसा हि वाग्धृता जुष्टा

विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति । तस्यास्ते सत्यस-
 वसः प्रसव इत्याह सवितुप्रसवमेव वाचमवरुन्ध इति ॥ जवते शीघ्रकर्तव्य-
 तामवगच्छतीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ चन्द्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्येति ॥ पुरा
 जुहा बद्ध्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् ॥ पाठस्तु ॥ चन्द्रमसि शुक्रमस्यऽमृत-
 मसि वैश्वदेवमसीति । हे हिरण्य, त्वं चन्द्रमसि । आह्लादहेतुर्भवसि । चादि
 आह्लाद इति घातुः । शुक्रमसि दीप्यमानमसि । अमृतमसि विनाशरहितमसि ।
 आग्निर्संयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । वैश्वदेवमसि सर्वदेवसंवन्ध्यमसि
 सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानादिना तुष्यत्येव ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ चि-
 दसीत्येनामभिमन्त्रयत इति ॥ एनां सोमक्रवणीमित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ चिदसि
 मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णां सानः
 सुमाची सुमतीची भव मित्रस्त्वा यदि वध्नीतां पूषाध्वनस्पातिन्द्रापाध्यक्षाय ।
 अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सगृध्यः ।
 सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमम् । रुद्रस्त्वा वर्तयतु स्वास्ति सोमसखा
 पुनरेहीति ॥ हे वाग्देवतारूपे सोमकवणि, त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्यासि ।
 अन्तःकरणस्य चित्तं मनो बुद्धय इति वृत्तयः । देहादिसंघातस्याऽचेतनत्वं
 व्यावर्त्य चेतनत्वं सम्पादयता वाङ्मनस्तुषु वा निर्विकल्पं रूपं सामान्यज्ञानं
 जनयन्ती वृत्तिश्चित्रम् । तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके यः कश्चित् पदार्थः
 एवं भवति वा न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः । तदेवात्र मन
 इत्युच्यते । भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः । सैवात्र धीशब्देनोच्यते ।
 सोमकवण्याश्चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशंसा क्रियते । तत्र तित्तिरिदर्शयति ।
 वाग्वा एषा यत्सोमकवणी । चिदसि मनासीत्याह शास्त्रेयैनामेतदिति ॥ वा-
 गात्मिकां सोमकवणीं चिदादिशब्दवाच्या त्वमित्येवं प्रशंसतीत्यर्थः । चिदा-
 दिरूपत्वमुपचारेण सम्पाद्य प्रशंसा कृता । दक्षिणादिरूपत्वेन तु विद्यमानैव
 प्रशंसा क्रियते । यान्येतानि देवत्रा सत्त्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति तेन
 सोमेन सत्त्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमपालतां द्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन क्षत्रिया त्वम् ।
 य्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदनीययोः अदितिदेवताकत्वात् सोम-
 दितिरुभयतःशीर्ष्णां तद्रूपत्वं वास्याः क्रयद्वारा तत्संबन्धित्वादुपचर्यते । य-
 योक्तमर्थं सर्वं तित्तिरिदर्शयति ॥ दक्षिणासीत्याह दक्षिणा शेषा यज्ञियासीत्या
 हेममिषामैवैनां करोति । क्षत्रियासीत्याह क्षत्रिया शेषाऽदितिरस्युभयतः

शीर्ष्णीत्याह । देवदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञनामादित्य उदयनीयस्तस्मा-
 देवमाहेति ॥ सा पूर्वोक्तचिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुमाची सुप्रतीची भव
 मथमनोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान् प्रति समाग-
 ते सुष्ठु मत्पदमुखी भव ॥ ३ ॥ मित्रो हितकारी देवत्वां पदि बध्नीता-
 म् । दक्षिणपादे बन्धनं करोतु । तथा पूषा पोषको देवः अध्वनस्पातु भयोपे-
 ताभ्यर्गात् त्वां पालयतु । सोमयागस्याध्यक्षायेंद्राय स्वामिने देवाम तस्मी-
 त्पर्यं सोमक्रयसाधनत्वेन माता त्वाऽनुमन्यतां त्वदीयमाता त्वामङ्गीकरोति ।
 एवं पित्रादयोऽध्यनुमन्यन्ताम् । सगर्भस्त्वया सहैकस्मिन् वा गर्भेऽवस्थितो वत्सो
 भ्राताऽनु त्वत्तः पूर्वं पश्चाद्वेत्पन्नः, सखा सहसञ्जारी वत्सः स एव सयूध्यः एक-
 स्मिन् गोसमूहे वर्तमानत्वात् ॥४॥ हे देवि सोमक्रयणि, सा त्वम् इन्द्राय सोम-
 मच्छेहि इन्द्रार्थं सोमद्रव्यं प्राप्तुं गच्छ । रुद्रत्वा वर्तयतु । सोमं गृहीत्वा स्थि-
 ता त्वा रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निर्वर्तयतु । सोमो देवः सखा यस्यास्तव सा
 त्वं सोमसखाऽसि । क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ । मित्रत्वा पदि बध्नीता-
 मित्यादि मन्त्रव्याख्यातमर्थं तित्तिरिष्यदवहास्यादित्यादिना विस्पष्टं मपञ्च-
 यामास ॥ ६ ॥ इति तुरीयेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ६ ॥

पष्ठे सोमक्रयण्या मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उदीर्ची नियमानामनुगच्छतो वस्व्यसीति ॥ अनु-
 गच्छतोऽध्वर्युयजमानावित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ वस्व्यस्यदितिरस्पादित्याभि
 रुद्रासि बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचक इति ॥ सोमक्रयणी
 गौर्वसुरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण च स्तूपते, वस्वादिभिः पञ्चभिर्वाक्यैः । किञ्च
 बृहस्पतिर्देवः त्वा सुम्ने रम्णातु त्वां सुखं रमयतु । आचक इति कामक-
 र्मसु पठितम् । रुद्रो देवो वसुभिरष्टभिर्देवैः सह त्वा रक्षितुं कामपत्वित्यर्थः
 ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पदपदान्यतीत्य सप्तमं पदुपविशति हिरण्यमस्मिन्नि-
 धायाभिजुहोत्यदित्यास्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥ अदित्यात्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्षिं देव-
 यजने पृथिव्या । इळायास्पदमसि घृततत्त्वाहेति ॥ अदित्याः अत्राण्डि-
 तायाः पृथिव्या भुवः मूर्द्धन् मूर्द्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्य-
 स्थाने वा आजिघर्षिं । हे सोमक्रयणीपद त्वामाक्षारयामि । घृ क्षरणदीप्तयो-
 रिति पातुः । देवयजनस्य पृथिवीमूर्द्धत्वमसिद्धिं तित्तिरिर्द्वर्षयति ॥ पृथि-
 व्या एष मूर्धा यदेवयजनामेति ॥ किञ्च, इळायास्पदमसि, हे स्थानविशेष

गोः पादोऽसि तेन पादेनाङ्कितत्वाद । तच्च तित्तिरिदर्शयति ॥ यदेवास्म्य पदाद्
धृतमपीद्वयत तस्मादेवपादेति ॥ सा यत्र यत्र न्यक्रामत् । ततोद्धृतमपीद्वयतेति
च ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ स्फुट्येन पदं त्रिः परिल्लिख्यस्मै स्मस्वेतीति ॥ हे गोः
पद त्वम् अस्मास्तु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ कात्यायनः ॥ समुद्धृत्य पदं स्थाल्या-
मावपत्यस्मै ते बन्धुरिति ॥ पाठस्तु ॥ अस्मे ते बन्धुरिति ॥ हे सोमक्रयणीपद ते
तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्म ॥ कात्यायनः ॥ यजमानाय पदं प्रयच्छ-
ति त्वे राय इतीति ॥ हे यजमान ते त्वयि रायो धनान्येतत्पदरूपेण ति-
ष्ठन्त्विति शेषः ॥ अनेन पदे धनसम्पत्तिं तित्तिरिदर्शयति ॥ त्वे राय इति यज-
मानाय प्रयच्छति यजमान एव रायं दधातीति ॥ कात्यायनः ॥ अस्मे राय
इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति ॥ अस्मे अस्मास्तु यजमानेषु रायो धनानि
पदरूपेण तिष्ठन्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं स्पृशतीति ॥
पाठस्तु ॥ मा वयं रायस्पोषेण वियौष्मेति ॥ वयमध्वर्युमभृतयो रायस्पोषेण
धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम ॥

कात्यायनः ॥ हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति ॥
तोतशब्दः कलत्रवाची । तस्मिन् कलत्रे रायः पदरूपाणि धनानि ति-
ष्ठन्तु । पत्न्यै पदमदानं तित्तिरिरुपपादयति ॥ ततो राय इति पत्न्या
अर्द्रा वा एष आत्मनो यत्र पत्नी यथा गृहेषु नियते तादृगेव तदिति ॥
कात्यायनः ॥ सोमक्रयणीश्च समीक्षमाणां समख्य इतीति ॥ एनां वाच-
यतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा ।
मा म आयुः प्रमोषीर्षो अहं तव वीरान् विदेय तव देवि संदक्षीति ॥ देव्या
द्योतमानया धिया बुद्ध्या समख्ये अहं पत्नी सोमक्रयणीं सम्प्रयया भव-
ति तथा विस्तीर्णदर्शनया दक्षिणत्वयोग्यया गवा सोमक्रयण्या । समित्यनेन
उपसर्गेण संयुज्य स्थितास्वीत्यमर्थ उपलक्ष्यते । एवंविधे सोमक्रयणि, त्वं
मे पत्न्या आयुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं विनष्टं मा कार्षीः । मो अहं तव
सोमक्रयण्यास्तव आयुर्हं पत्नी मो प्रमोषिषमित्यध्याहारः । प्रमुषितं मा कार्ष-
म् । किञ्च तव सोमक्रयण्याः संदक्षि सन्दर्शने सति वीरान् पुत्रान् विदे-
य लभेय ॥ ४ ॥ इति तुरीयेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ७ ॥

सप्तमे सोमक्रयण्यनुगमनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे यजमानवाचनादि-
मन्त्रा उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ एष त इति वाचयतीति ॥ आपस्तम्बोऽप्याह ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्पजमानो भागरूपं राजानमुपतिष्ठत इति ॥ मन्त्र-
चतुष्टयस्य प्रतीकमिदम् ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ एष ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादिति ॥ हे सोम, ते तव एष पुरोद्वयमानो भागो गायत्रः
गायत्रीसिम्बन्ध इति मे एवम्प्रकारं यम यजमानस्य वचनं सोमाय ब्रूतात् । हे
अध्वर्यो सोमाभिमानिदेवाय ब्रूहि । 'गायत्रीछन्दोऽयं सोमस्य तव क्रयो,
न तु वधार्थमित्येष यजमानोक्तेरभिप्रायः । तमेतमभिप्रायम्, अध्वर्यो सोमाय
कथयेत्यर्थः ॥ द्वितीयतृतीयमन्त्रयोः पाठस्तु ॥ एष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतात् । एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादिति ॥ त्रैष्टुभः
त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी जागतो जगतीछन्दसः सम्बन्धी । अन्यद् पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ छन्दोमानानां साम्राज्यं गच्छतादिति
मे सोमाय ब्रूतादिति ॥ अस्मिञ्छन्दस्येतावन्त्यक्षराणीति परिमाणं यदेवै-
र्ज्ञापते ते छन्दोमानास्तेषां छन्दोमानानां सम्बन्धी लोकः साम्राज्यः
समीचीनराज्योपेतः । तल्लोकं हे सोम गच्छतात् त्वं प्राप्नुहि । इति मे यम
यजमानस्यैतद्ब्रूतं सोमाय ब्रूतात् । हे अध्वर्यो सोमदेवाय कथय एतेषां
मन्त्राणां तात्पर्यं तिचिरिर्देशयति ॥ यो वै सोम राजानं साम्राज्यं लोकं
गमयित्वा क्रीणाति । गच्छति स्वानां साम्राज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य
क्रयो देवमभिमन्त्रयते । साम्राज्यमेवैनं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
स्वानां साम्राज्यमिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ योऽयं यजमानः सोमाभिप्रेतं
राजानं समीचीनराजं हे लोकं प्रथमतो वाचा प्राप्य सन्तोषं जनयित्वा पश्चा-
त् क्रीणाति स यजमानो जातीनां मध्ये साम्राज्यं प्राप्नोति । सोमस्य तथा-
विधौ लोकः क इति चेद्, गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स एव
तथाविधौ लोकः । तस्मात् कारणात् सोमक्रयात् पूर्वमेतैर्मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा
क्रमेण कुर्वीतः साम्राज्यं प्राप्य क्रीतवान् भवति, तेन स्वयमपि जातीनां मध्ये
साम्राज्यं प्राप्नोति ॥१॥ कात्यायनः ॥ प्राहुषविष्टस्याऽस्माकोऽसीति सोममा-
लभत इति ॥ पाठस्तु ॥ आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहाः । विधितस्त्या विचिन्वन्ति-
ति ॥ हे सोम त्वं क्रयपयमागतः सन् अस्मदीयोऽसि ते तव सम्बन्धी शुक्रः
एतन्नामको यो ग्रहोऽस्ति सोऽयं ग्रहाः । ग्रहेषु साधुः । एतदुपलक्षणमैन्द्रवा-
यर्वादिग्रहाणामपि । ते सर्वे ग्रहाः साधव इत्यर्थः ॥ विचितो विवेकेन चयन-
स्य कर्तारः, स्वी विचिन्वन्तु सोमरूपं स्त्वा विविष्य सारासाराविवेकं कृत्वा

सारभूतमेकैव समूहयन्तु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि-
त्यमितीति ॥ पाठस्तु ॥ अभि त्व देवः सवितारमोण्योः कविकृतुमर्चामि स-
त्यसवश्चरत्नधामभिप्रिय मर्ति कविम् । ऊर्ध्वो यस्यामतिर्भा अदिद्युतव सवी-
मनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ त्वं देव यः कृतः सोमाख्यो
देवस्तमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । कथम्भूत देवं, द्यावापृथिव्योः सवितारं
सोमपागानाम् । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु पठितम् । कविकृतु मेधाविकर्मा-
णम् । सत्यसवम् अवितथमेरणम् । रत्नर्था मम रत्नानां धारकं पोषक वा । अभि
सर्वतः प्रिय देवाना मीतिविषयं मर्ति मननयोग्यं कविं क्रान्तदर्शिनम् ।
किञ्च, यस्यादिदस्य दीप्तिः अमतिः केनापि मन्तुमशक्या सती ऊर्ध्वगमना-
ऽभिमुखी, सवीमनि प्रसवविशेषवती देशे यत्र नक्षत्रादीना प्रसवः प्रवृत्तिस्त-
त्त्वैर्यः । अदिद्युतव सर्वाणि वस्तूनि द्योतितवती । हिरण्यपाणिः पाणिः मुवर्णा-
धरणयुक्तः तद्युक्तः स्वरादित्यः सुक्रतुः साधुसङ्कल्पः, कृपा अत्यन्तकृपालुः,
अमिमीत पूर्वोक्तभाजुकः स देवः सोमं मिमीतवान् । एतावान् सोम इति तदीयं
परिमाणं निश्चितवान् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उष्णीषेण बध्नाति मजाभ्य-
स्त्वेतीति ॥ सोम मजाभ्यः मजानामुपकाराय त्वा सोमरूपं त्वा बध्नामीति
शेषः ॥ कात्यायनः ॥ अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति मजास्त्वानुमाणातिवति ॥
उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्याश्वासनिरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यात् । मजा-
स्त्वामनुमाणिहीति मन्त्रशेषः । हे सोम त्वानु मध्यमतः श्वासं कुर्वन्ते त्वाम्
अनुसृत्य मजाः सर्वाः माणन्तु श्वासं कुर्वन्तु । तथा हे सोम त्वमपि मजा
अनु मध्यमतः श्वासं कुर्वतीः मजा अनुसृत्य माणिहि श्वासं कुरु । मजानां
तव च कदाचिदापि श्वासनिरोधो मा भूत् । किञ्च परस्परमनुसृत्य श्वासः
प्रवर्ततामित्यनेनाऽभिमायेण विवरं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तुरीयेऽध्याये-
ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ८ ॥

अष्टमे यजमानवाचनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ नबमे हिरण्यस्पर्शादिमन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ चन्द्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
चन्द्रं त्वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्रं शुक्रेणामृतममृतेनेति ॥ हे सोम चन्द्र त्वा,
चदि आन्हादन इति घातुः । फलहेतुत्वेनाह्लादकरं त्वं चन्द्रेण शुक्रेण दी-
प्यमातेन अमृतेन अग्निंसंयोगादिनापि विनाशराहेतेन ॥ कात्यायनः ॥ सम्ये त
इति सोमवैक्रयणः हिरण्येनाभिकम्पयतीति ॥ यो हिरण्यं गृहीत्वा सोमं वि-

क्रीणाति तमध्वर्युर्हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्धस्ते हिरण्यं पुनः पुनर्दत्त्वा स्थी-
 कुर्वन् स्ववहारं कुर्यादित्यर्थः । गोरिति मन्त्रशेषः । ओंकारस्य स्थाने ओ-
 कारश्छान्दसः । हे सोमक्रयिन् ते गौः मग्ने तिष्ठत्विति शेषः । या गौः सो-
 मस्य मूलपत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गीः पुनः प्रत्यावृत्त्य मग्ने मदीयमं-
 गवति यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गोर्मा भूदित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥
 अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति ॥ यजमानेन प्रत्यर्पितं यज्ञोद्गम्य त-
 त्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदधातीत्यर्थः । चन्द्राणीति मन्त्र-
 शेषः । हे सोमविक्रयिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि ता-
 न्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्त्य तिष्ठन्तु । तव गारेव सोमंमूल्यमस्तु हिरण्यानि मा
 भूवशित्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अजां मत्स्यङ्गमुत्तीमालभ्य वाचयति त-
 पस्तनूरितीति ॥ पाठस्तु ॥ तपस्तनूरमि मजापतेर्वर्णः । परमेण पशुना
 क्रीयसे सहस्रपोषे पुषेयमिति ॥ हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहो भ-
 वसि यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य चुल्लोकेऽवस्थितस्यानयनार्थम् अजां गृहीत्वा
 गत्यस्मीदेवता जगामेति सोमाहरणोपाख्याने तिच्चिरिणा समाम्नातम् । तस्मा-
 दजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च, वर्णेत इति वर्णो देहः । हे अजे त्वं मजा-
 पतेर्वर्णोऽसि । यथा मजापतिः सर्वदेवतामिष एवमजापि सर्वदेवतामिया ।
 तदपि तिच्चिरिणा समाम्नातम् ॥ सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजंति ॥ हे सोम,
 त्वं परमेण पशुना उत्तमेनाजादिरूपेणानेन पशुनेदानीं क्रीयसे । पशोरुत्तमत्वं
 च तपस्तनूरित्यादिना पूर्वमेवोक्तम् । अतोऽस्य प्रसादात् सहस्रपोषं पुत्र-
 पञ्चादिसहस्राणां यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टा भूयानम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥
 सन्वेनाजां मयञ्चन्, मित्रो न इति दक्षिणतः सोममादायेति ॥ पाठस्तु ॥
 मित्रो न एहि सुमित्रथ इतीति ॥ हे सोम त्वं नोऽस्माकं मित्रः प्रीतियुक्तो भूत्वा
 सुमित्रथाः शोभनानां मित्राणां धारकः सन् एहि आगच्छ । वस्त्रेण शुद्धस्य
 सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात् तच्छान्तिर्य मित्रत्वेन प्रार्थनम् ।
 तदाह तिच्चिरिः ॥ वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्र-
 थ इत्याह शान्त्या इति ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणोऽहं मत्पूज्य वासः सोमं नि-
 दधातीन्द्रस्योरुमितीति ॥ वासः मत्पूज्य उपवस्त्रमुपरि स्थाप्येत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥
 इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणम् । उशन्नुशान्तं स्योनः स्योनमिति ॥ यजनकृते-
 ण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्देवेन्द्रशब्देन यजमानो विवक्षितः । हे सोम, त्वमिन्द्र-

स्य यजमानस्य दक्षिणमूर्धं विश दक्षिणेऽस्मिन्नुगबुपविशेत्यर्थः ॥ कथम्भूत-
स्त्वम् । उशन् दक्षिणमूर्धं कामयमानः स्योनः सुखरूपः । कथम्भूतमूरुम् । उश-
न्तं त्वद्विषयकामेनोपेतं, स्योनम् उपवेष्टुं सुखकरम् । पुरो देवाः क्रीत सो-
मम् इन्द्रस्योराबुपावेशयन् । तस्मादत्र यजमानस्येन्द्रशब्देन व्यवहार इति ।
तदाह तित्तिरिः ॥ देवा वै सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादय-
न् । एष खलु वा एतद्धिन्द्रो यो यजने तस्मादेवमाहेति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥
स्वानभ्राजेति जपति सोमक्रयिणभीक्ष्णमाणमिति ॥ पाठस्तु ॥ स्वान भ्राज्जाह्वा-
रे धम्भारे हस्त मुहस्त कुशानो । एते वः सोमक्रमणास्तान् रक्षध्वं मा वो
दभन्मिति ॥ स्वानादिभिः सप्तभिः शब्दैर्द्युलोके सोमस्य रक्षकाः सप्तदेवाः
संबध्यन्ते । हे स्वानादयः सप्तदेवा वो युष्माकं सोमक्रमणां सोमं क्रेतुमानीता
नो हिरण्यादिपदार्था एते पुरतः स्थापितास्तान् पदार्थान् यूय रक्षध्वम् । वो
युष्मान् मा दभन् । तेऽपि वैरिणो मा हिंतिषत । स्वानादीनां द्युलोके सोम-
रक्षकत्वं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ स्वान भ्राजत्याहेते चासुष्मिंस्तुलोके सोममरक्षन्ति-
ति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ गृहीतसोमं परिमाणम् इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
परिमाणे दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरित भजेति ॥ हे अग्ने, दुश्चरिताद् मा
बाधस्व मा परितो निवारय । सुचरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मा यजमानम् ।
आभज सर्वतो भज स्यापवेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ उदायुपेत्युत्थानमिति ॥
पाठस्तु ॥ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतान् अन्विति ॥ उदायुषा उत्कृष्टेन
चिरञ्जीवलक्षणेन आयुषा निमित्तभूतेन, तथा स्वायुषा यागदानादिना शो-
भनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमाधिदेवाननुसृत्य उदस्थाम् अहमु-
त्थितवानस्मि । देवाननुसृत्योत्थानं तित्तिरिर्दर्शयति ॥ उदायुषा स्वा-
युपेत्याह देवता एतान् वाऽऽरभ्योत्तिष्ठतीति ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥
घोष्णीं सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्द्धाय प्रतिपन्थ्यामित्यतोऽभ्येतीति ॥ शक्रद-
मभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ प्रतिपन्थ्यामपघाहि स्वस्ति गामने-
हसम् । येन विश्वाः परिद्विपो वृणक्ति विन्दते वस्त्विति ॥ पन्थानं मार्गं प्र-
त्यपघाहि वयं प्रत्यापचामाहि । प्रतिपन्थाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । येन यथा । क-
थम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगं सेवेण गन्तुं योग्यम् । अनेहसम्, यहः पापकृष्वोरा-
दिबाधः, तद्गहितम् । येन यथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् द्विपो द्वेयिण-
भोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति । वंसु विन्दते वनं कथते । तं पन्थान-

मिति पूर्वत्राऽन्वयः ॥ ६ ॥ इति चतुर्थाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ९ ॥

नवमे हिरण्यस्पृशादिमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे कृष्णाजिनास्तरणादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिनमास्तुणात्यदित्यास्त्वगिति । अस्मिच्छकटे
इत्यर्थः । असीति मन्त्रशेषः । हे कृष्णाजिन त्वम् । अदित्यास्त्वगसि अस्-
ण्डितायाः पृथिव्यास्त्वग्रूपासि ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् सोमं निदधात्यदि-
त्यै सद इतीति मन्त्रशेषः । हे सोम त्वम् अदित्यै सदः अदितेरभूवेः सन्निधि
स्थानम् आसीद् सर्वतः प्राप्नुहि । तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ अस्त-
भ्नाद् धामिति सोममालभ्य वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अस्तभ्नाद् धामृषयोऽअन्त-
रिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः आसीदद्विधा भुवनानि सभ्राद् विश्वेचानि
वरुणस्य व्रतानीति ॥ ऋषयः श्रेष्ठः सामः धामस्तभ्रात् । शुलोको यथा
न पनति तथा स्वकीयपाङ्गया स्तम्भन चकार । तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्ना-
त् । तथा पृथिव्या वरिमाण भूमेर्वरिष्ठत्वं सर्वेभ्यो भूनेभ्योऽधिकश्रेष्ठ-
त्वम् अमिमीत निर्मितवान् । तपोः सभ्राद् सम्पत् राजमानो विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनान्यासीदत् । लोकान् व्याप्तवान् । इत इत्यमुक्तेन
प्रकारेण तानि शुलोकास्तम्भनादीनि विश्वानि सर्वाणि वरुणस्य सर्वावरण-
सामर्थ्ययुक्तस्य सोमस्य व्रतानि व्रतवश्रियतानि कर्माणि सर्वदा तानि करो-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ वनेषु व्यन्तरिक्षमिति ॥ सोमं पर्षणिहनेन
परि तत्प्रतिबन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । बौधायनोऽप्याह ॥
अथैनं वाससा परितनोति वनोष्विति ॥ पाठस्तु ॥ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान
वाजमर्चत्सु पय उस्त्रियासु । हस्तमुकतुं वरुणो विध्वर्जिन दिवि सूर्यमदधात्सो-
ममद्राविति ॥ वरुणः सर्वावरणममर्थ । सोऽग्रे वनेषु वनमतदृक्षाग्रेषु अन्तरि-
क्षवाक शं विततान् । तत्रावरणद्रव्याभावादत्पन्नं विस्तारितवान् । तथा
अर्चत्सु मत्त्रेषु वाज वल विततानेत्यनुवर्तते । उस्त्रियासु गोषु । उस्त्रिया-
शब्दो गोनामसु पाठितः । पयः क्षीरं विततान् । हस्तु हृदयेषु कृतं सङ्कल्पं
तच्छब्देषुपेव मनो विततान् । विधु मजासु अग्निं जावराग्निं विततान् । दिवि
शुलोके सूर्यं विततान् । अदौ पर्वते सोमं बल्लीरूपम् । अदघात् स्थापितवा-
न् । परमेष्ठवरुणैव सोमदेवनाक्षेणावतीर्णत्वान्मन्त्रद्रव्योक्तं शुलोकास्तम्भना-
दिसामर्थ्यं द्रष्टव्यम् । पर्वतगतानां पाषाणानां सन्निधौ सोमवत्त्वा उत्पद्यमान-
त्वाददौ सोमस्थापनं द्रष्टव्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥ सोममद्रावित्याह । आवाणो

अद्रयस्तोषु वा एष सोमं दधातीति ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिनं पुर-
स्तादासजति 'सूर्यस्य चक्षुरितीति ॥ पाठस्तु ॥ सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरक्षणः
कनीनकाम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति ॥ हे सोम त्वं
सूर्यस्य 'सम्बन्धि यच्चक्षुरास्ति तत्समानचक्षुर्युक्तो भव । तथान्नेरक्षणः क-
नीनकाम् अग्नेः सम्बन्धि यदक्षि विद्यते तस्याक्षणः सम्बन्धिनी या कनीनका
तारका 'ताम् अतरः । हे इत्यनुवर्तते । तत्समानदृष्टिपाटवयुक्तो भवे-
त्यर्थः । यत्र यस्मिन् देवयजने, एतशेभिरीयमे अद्रवैर्गच्छसि । एतश्च इत्यश्व-
नामसु पाठितः । तत्रेत्यध्याहारः । तस्मिन् देवयजने विपश्चिता विदुषा स-
र्वज्ञेनाभिना सह भ्राजमानो दीप्यमानस्तिष्ठेति शेषः । 'सूर्यादिदृष्टिविषये सति
पार्श्वो रक्षोवापरहितो भवति । तदाह तित्तिरिः । एष वा सख्यु वा अरसोदनः
पन्था योऽप्रेक्ष्य सूर्यस्य चेति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अनद्वाहौ युनक्त्युस्त्रा
एतमितीति ॥ पाठस्तु ॥ उस्त्रा एतं धूर्वाहौ युज्येयामनश्रूऽअनीरहणौ
ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतमिति ॥ हे उस्त्रावनद्वाहौ
एतं गच्छतम् । कथम्भूतौ उस्त्रौ धूर्वाहौ शकटस्य धुरं चोडुं समर्थौ । अनश्रू
नेत्रयोश्चुरहितौ, 'सोत्साहावित्यर्थः । अनीरहणौ शृङ्गादिभिर्वीराणां
पुत्राणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति मेरकौ ।
तथाविधौ युवां स्नेहेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ४ ॥ कात्या-
यनः ॥ भद्रो म इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ भद्रो मेऽसि मच्यवस्व भुव-
स्पते विश्वान्यभिषामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो
विदन्मा त्वा वृकाऽअपायवो विन् । श्येनो भूत्वा परापत यजमान-
स्य गृहान् गच्छतमौ सशस्त्रतमौ । हे सोम मे मम यजमानायोपकारार्थं
भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याण इति धातुः । हे भुवस्पते भृश-
ज्जेनाऽव भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युमभृतीन्युपलक्ष्यन्ते । तेषां
भूतानां च पालकत्वात् पतिः सोमः । एतदेवाभिषेख तित्तिरिराह ॥ मच्य-
वस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां लोप इति ॥ तथाविध हे सोम विश्वानि
सर्वाणि यामान्यभिषाचीनत्वं दाहविधानादिस्थानान्यभिलक्ष्य मच्यवस्व मक-
र्षेण गच्छ । परिपरिण इत्यनेन सर्वत्र सश्वरन्तस्तस्कराविशेषा उच्यन्ते । ते
त्वा मा विदन् । त्वां सोमं मा जानन्तु । तथा परिपन्थिनः यजमानयागस्य
प्रतिषेधका भिद्रेणिनः त्वां मा विदन् । अपायवः अयं पापं हिंसारूपम् इच्छन्तो

रुका । अरण्यश्वानास्त्वां मा विदन् ॥ किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनपक्षिश्च प्र-
 गामी भूत्वाऽस्मदीयस्य यजमानस्य गृहान् परापत शीघ्रं हञ्च । तत्र गृहेषु नौ
 आवपोस्तव च मम च सः स्मृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानं विद्यत इति शेषः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ शालापूर्वेण प्रतिप्रस्थाताऽग्नीषोमीयपशुमादा-
 य तिष्ठति कृष्णमारुह्य मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येतेन आलभ्य
 वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षुषे महोदेवाय तहतः सपर्य-
 र्यत् । दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति ॥ अस्मिन्
 मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते । मित्रस्य वरुणस्येति चतुर्थ्यर्थे पशुपौ ।
 मित्राय सूर्याय नमोऽस्तु । कथम्भूताय मित्राय वरुणाय स्वराक्षिभिर्जगदा-
 वृण्वते चक्षसे चक्षुष्मते द्रष्ट्रे महो महते देवाय द्योतमानाय । हे ऋत्विजस्तं
 वयोतिष्ठोमरूपम् ऋतं सत्यम् अवश्यफलप्रदं कर्म अनुग्रायेति शेषः । सपर्यत
 तेनानुष्ठानेन सपर्यया परिचर्या कुरुत । किञ्च दूरे दृशे द्युलोकात्मके दूरे दृशे
 प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरदृक् तस्मै । देवजाताय देवाद् द्योतमानाद् परमात्मन
 उत्पन्नो देवजातः, तस्मै । केतवे अक्षो लक्षणरूपाय । हे ऋत्विजः दिव-
 स्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवद् प्रियाय सूर्याय शंसत सूर्यभीत्यर्थं शंसन्तं स्तुतिं
 कुरुत ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥
 अमीति मन्त्रशेषः । वरुणस्योत्तम्भनमसि ॥ उत्तम्भते शकटस्य मुखाग्रमुन्नतत्वेन
 स्थाप्यते यास्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । हे काष्ठ त्वं वरुणस्य शक-
 टस्य उत्तम्भनमसि । यथा वरुणो बन्धकारी देवः, एवं शकटेऽपि बद्धस्य
 सोमस्य स्थापितत्वाद् वरुणशब्देन शकटमुपचर्यते ॥ कात्यायनः ॥ शम्पयो-
 द्रहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी इति ॥ स्येति मन्त्रशेषः । वरुणस्य शकटस्य
 युगे बद्धयोर्वलीवर्दयोर्गलस्य भागे काष्ठनिर्मिते शम्पे स्थाप्येते । ताभ्यां
 बलीवर्दयोरितस्ततो गमननिवारणं भवति । ते ततस्तम्भशब्देनोच्येते । हे शम्पे
 युवां स्कम्भनी स्कम्भितुं सज्जमाने भवथः ॥ कात्यायनः ॥ अभिमृशत्येनां
 वरुणस्य ऋतसदन्यसीति । एनामित्येतेन आसन्दी परामृश्यते । औदुम्बरी-
 मासन्दीमिति पूर्वत्र प्रकृतत्वाद् । वरुणशब्देनाऽत्र बद्धः सोम उपलक्ष्यते । हे
 आसन्दि त्वं वरुणस्य वस्त्रादिना बद्धस्य सोमस्य संबन्धिनी ऋतसदन्यसि
 ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासि ॥ कात्यायनः ॥ कृष्णाजिन-
 मस्यामास्तृणाति । वरुणस्य ऋतसदनममीतीति ॥ हे कृष्णाजिन त्वं वरुण-

स्य वद्धस्य सोमस्य सम्बन्धि ऋतसदनमसि यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमाप्ते ॥ का-
 लापनः ॥ तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति ॥ हे सोम
 त्वं वरुणस्य वस्त्रवद्धस्य तव सम्बन्धिनीम् ऋतसदनीं यज्ञार्थमुपवेशनस्थान-
 भूतामासन्दीं प्राप्य आसीद कृष्णाजिने मुखेनोपविश ॥ ७ ॥ कालापनः ॥
 या त इति वाचयतीति ॥ प्राठस्तु ॥ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते
 विश्वा परिभृगस्तु यज्ञम् । गयस्फानः मतरणः सुवीरोऽवीरहा मचरा सोम
 दुर्यानि ॥ हे सोम ते तव या धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि, प्रा-
 प्येति शेषः । हविषा यजन्ति ऋत्विजस्तदीयरसरूपेण हविषा यामं कुर्वन्ति ।
 अतो यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव सम्बन्धीनि तानि स्थानानि सर्वाणि
 स्थानानि परिभृगस्तु । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । किञ्च, गयस्फानो
 गृहामिवर्द्धकः । मतरणः मकर्येण यज्ञपारं मत्स्रस्मांस्तारयिता सुवीरः शो-
 भनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवी-
 रहा यः वीराणां महतां परिपालक इत्यर्थः । हे सोम, यथोक्तयुगयुक्तः सन्
 दुर्यान् मचर गृहान् प्राप्नुहि ॥ इति तृतीयाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥४॥ १०॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

सोमक्रयार्था एतस्मिंश्चतुर्थाध्याय ईरिताः ॥

दशानुवाका एतपामर्थोऽत्र प्रविचिष्यते ॥ १ ॥

वपनञ्चाभ्यधनाद्या मन्त्रा उद्ग्रहणाभिधाः ॥

अजिनाद्या प्रतार्थाश्च क्रयणपानयवाचिनः ॥ २ ॥

सोमक्रयणपनुगतिर्यजमानस्य वाचनम् ॥

हिरण्यस्पर्शनार्थाः स्फुरजिनास्तरणादयः ॥ ३ ॥

यज्ञशालास्तम्भजप इमा शिरसवन्दनम् ॥

तृणाऽन्नधानिमांसेति छेदनं स्वधिमन्त्रनः ॥ ४ ॥

अ.पः स्मापादुदुक्क्रामेदीक्षा वस्तेऽत्र सप्त हि ॥

महीनां नवतीतेगाभ्यज्याष्ट्रेति चतुषोः ॥

आज्या भिभिक्षिताशेषो छिद्रेणेति भवेत्त्रिषु ॥ ५ ॥

आवो वाचयते स्वाहा मुष्टिरेकादशेरिताः ॥

आकृत्यै जुहुयाव पद्भिः पदेवात्रोपवर्णिताः ॥ ६ ॥

ऋक्सामाजिनसंस्पर्शः शर्मास्यजिनरोदणी ॥

ऊर्ध्वोत्थलां मबध्नाति सोम तन्नीविबन्धनम् ॥ ७ ॥
 विष्णोः शिरः शोर्णुते य विपाणामिन्द्रमन्त्रतः ॥
 कण्डूयनार्थमादद्यात् सुसस्या लेखनं भुवि ॥
 वच्छेति दण्डोच्छ्रयणमष्टौ मन्त्रा इहेरताः ॥ ८ ॥
 व्रतं त्रिभिर्वाग्बिमोको ह्यभिर्वासासकृद् वदेत् ॥
 दैवीं पयः स्पृशेदद्य पिबेत् श्वाचा इति स्पृशेत् ॥ ९ ॥
 नाभिं तथेयनेरपि मृत्रार्थं लोष्ठमाहरेत् ॥
 अपो मुञ्चा मृत्रयेत् तत्र लोष्ठं क्षिपेत् पृथु ॥ १० ॥
 अग्ने स्वप्स्यन्मन्त्रयेत् बुद्धं वाचयेत् पुनः ॥
 क्रोधादौ त्वमिति ब्रूयाद्वेयद्रव्यं स्पृशन् वदेत् ॥ ११ ॥
 रास्त्रे यदनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ॥
 घृते स्वर्णं क्षिपेदेषा जूरसीति जुहोति हि ॥
 चन्द्रं हिरण्यमुदघृत्य चित्सोमकयर्णी जपेत् ॥
 षष्ठेऽस्मिन्नुवाके तु मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥ १२ ॥
 वस्वीं क्रयण्यनुगतिरादित्याः सप्तमे षष्ठे ॥
 जुहोत्यस्मे परिलिखेत् पदमस्मे क्षिपेत् षष्ठे ॥ १३ ॥
 त्वे पदं स्वामिने दद्यादस्मेति स्वीकरोत्यभौ ॥
 मा वयं संस्पृशेद्वत्सिक् ततो पत्न्यै नयेत् पदम् ॥
 समस्त्ये वाचयेत् पत्नीं नव मन्त्राः मकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥
 चतुरो वाचयेदेष ह्यास्मा सोमं स्पृशेत्तथा ॥
 अभिसोमं मिमीतेऽथ मजेत्युष्णीषवन्धनम् ॥
 मजास्त्रेति विवृणुते मन्त्रा अष्टाबुदीरिताः ॥ १५ ॥
 स्वर्णं स्पृष्ट्वा जपेच्चन्द्रं सग्ने स्वर्णेन केम्पयेत् ॥
 अस्मे स्वर्णं क्षिपेदग्रंऽजां स्पृष्ट्वा वाचयेत्तपः ॥ १६ ॥
 मित्रो न सोममादत्त इन्द्रोरौ स्थापयेदमुष ॥
 जपेत् स्वानेति परिमा सप्तमं वाचयेदथ ॥ १७ ॥
 उदोत्थाय ह्यनो गच्छेत् मातिमन्त्रा इहेरिताः ॥
 आदिकृष्णाजिनं स्तृत्वा ह्यदिसोमं सादयेत् ॥
 अप स्पृष्ट्वा वाचयेत् घने वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ १८ ॥

सूर्याजिनं पुरोदध्यादनद्वाद्दौ तु योजयेत् ॥

चस्तेति वाचपेद्भद्रः सारङ्गं वाचयेत्तमः ॥ १९ ॥

वरुणास्त्राणि वाकटम् उत्स्वेदो वरु शम्भयोः ॥

वरु स्पृशेदिहासन्दीपजिनास्तरणं वरु ॥

वरु सोमं सादयेत् अपेद् या ते चतुर्दश ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्द्विद्यार्थमेश्वरः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरबौद्धिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीरबुद्धभूपतिताम्रा-
व्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-
भाष्ये तुरीयोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देवानां तद्वारा तत्सम्बन्धिगायत्र्यादिच्छन्दोदेवतानां च तृप्तिर्भवति । तदतद-
 भिमेत्य कौकिकन्यायवचनन तित्तिरिर्विस्पष्टमाह ॥ यावाद्भवे राजानुचरै-
 रागच्छति सर्वभ्योऽतिथिभ्यस्तेभ्य आतिथ्यं क्रियते । छन्दांसि खलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥ अघामिनयनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्या-
 यनः ॥ अग्नेर्जनिवमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति ॥ असीति मन्त्रशेषः ।
 जायते अस्मिन्निति जनिवम् । हे शकल त्वमग्नेर्जनिवमसि । अग्निजनना-
 भारभृतमसि ॥ कात्यायनः ॥ वृषणाविति कुशतरुणेति ॥ आदायेत्यनु-
 वर्तते । स्य इति मन्त्रशेषः ॥ हे दंभौ युवां वृषणौ सेक्तारौ भवतः । यथा
 पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वन्नुवामप्सरण्योरग्निजननसामर्थ्य-
 सम्पादकावित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ उर्वसीत्यधरारणि तपोरिति ॥ शकले-
 स्थापितयोर्दंभयोरधरारणि निदध्यात् ॥ हे अधरारणे त्वम् । उर्वयसि ।
 ययोर्वशी पुरुषभोगायापंस्ताञ्छते तद्वत् त्वमप्यथोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ कात्या-
 यनः ॥ आयुरसीत्युत्तरमाज्यस्थालीं स्पृशेदिति ॥ पेयमुत्तरारणिनिषास्यते ।
 तथाज्यस्थालीं स्पृशेत् । हे स्थालीगताज्य त्वम् आयुरसि । द्वयेन जनपिप्प-
 माणस्याग्नेरायुःमदमसि ॥ कात्यायनः ॥ पुच्छरवा इत्यभिधानमिति ॥ असीति
 मन्त्रशेषः । अधरारणेऽभिमुखत्वेनोत्तरारणि निदध्यात् । हे उत्तरारणे
 त्वं पुच्छरवा असि । यथा पुच्छरवःशब्दाभिषेपः पुरुष उर्वश्या अभिमुख-
 त्वेनोपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उक्तान् विनियोगानापस्तम्बोऽपि दर्श-
 यति ॥ अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमन्थनशकलं निदधाति वृषणौ स्य इति मात्रौ
 दंभोर्वृषसीत्यधरारणिमादत्ते पुच्छरवा इत्युत्तरारणिमिति ॥ कात्यायनः ॥
 मन्पति गायत्रेणेति पतिमन्त्रमिति ॥ मन्त्रव्येणारण्योर्मन्थनं कुर्वात् । पाठ-
 स्तु ॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जाग-
 तेन त्वा छन्दसा मन्थामीति ॥ हे अग्ने त्वा गायत्रीछन्दोऽभिमानिना देवेन
 सविताऽहं मन्थामि । अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । द्वितीयतृतीयमन्त्रानप्येवं
 व्याख्येयौ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ भवतश्च इति मास्पमीति ॥ आपस्तम्बो-
 ऽप्याह ॥ भवतश्चः संपनसाविद्यग्रेणोत्तरं परिधिमाहवनीये महरतीति ॥ पाठ-
 स्तु ॥ भवतश्चः संपनसौ सचेतसाऽअरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं
 जातवेदसौ क्षिवौ भवतमथ न इति ॥ योऽयमाहवनीयोऽग्निर्पश्चात् पथितो-
 ऽभिस्तावुभौ हे अग्ने नोऽस्मदर्थं संपनसौ मनसा सहितौ सचेतसौ परस्परं

समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परित्यज्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वं
 तस्मिन्ननुग्रहे परस्परविप्रतिषेधितिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेयसौ पापराहित्यौ
 अस्मद्विषये ग्रामादिकेनापराधेनापि कौपाभावः पापराहित्यम् । भवतम् । यथो-
 क्तयुगयुक्ताबुधौ तिष्ठतम् । पापराहित्यमेव स्पष्टीक्रियते । यज्ञं मा हिं-
 स्यम् । अस्मदीयं कर्म मा विनाशयतम् । तथा यज्ञपतिमपि मा विनाशयतम् ।
 हे जातवेदसाबुधवती, अस्मिन् यज्ञानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ भवत-
 म् ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नौ अग्निरिति जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नौ
 अग्निरश्नते प्रविष्टं ऋषीणां पुत्रोऽभिशास्तिपात्रा । स नः स्पोनः सुयज्ञा
 यजेद् देवेभ्यो हव्यं सदमममुच्छन्त्वाहेति ॥ अग्नौ वाहवतीपात्रे यः
 प्रविष्टोऽग्निर्मथ्यमानः सोऽयं चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोरिति
 घातुः । कथम्भूतोऽग्निः । ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदश्चात्र ऋषय इत्युच्यन्ते ।
 तैत्तिर्यादितत्वात् पुत्रवत् पुत्रः । अभिशास्तिपात्रा अभिशास्तिर्बैकल्पनिमित्तो-
 ऽभिशापः । तस्मात् पात्रि रक्षतीत्यभिशास्तिपात्रा । हेअग्ने स तथाविधस्त्वं नो-
 ऽस्मदर्थं स्पोनः सुखरूपं भुत्वा सुयज्ञा शोभनेन संयोगेन इह स्थाने देवेभ्य
 इन्द्रादिभ्यो हव्यं गोमादिरूपं यज देहि । अस्माभिर्देवं हविर्देवान् माप्येत्यर्थः । किं
 कुर्वन् सदं सदात् अपयुञ्जन् अपमायन् स्वाहा तुभ्यमिदमाज्यं दूतम् ॥ ४ ॥
 इति पञ्चमेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ १ ॥

प्रथमे आतिथ्यादिमन्त्रा उक्ताः । द्वितीये तानूनज्यादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥
 धौषं व्रतमदानेन गृह्णात्यापय इति । निक्षिपतिः । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव ग्री-
 णामीति ॥ हे आज्यं त्वाम् आपये प्राणदेवतामीत्यर्थं गृह्णामि आस्मिन् पात्रे स्वी-
 करोमि । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ परिपतये त्वा गृह्णामीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरि-
 हारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पालयतीति परिपतिर्भनः । तदप्याह ति-
 क्षिपतिः ॥ मनो वै परिपतिर्भन एव ग्रीणामीति ॥ हे आज्यं त्वा परिपतये
 मनोदेवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ तनूनज्वा इत्तराभ्यं त्रिभु-
 मन्त्रेषु, एषा गृह्णातीत्यर्थं मन्त्रशेनोऽनुपज्जगते । तन्वं शरीरं न दातव-
 तिनं विनाशयतीति तनूनज्वा जाठरोऽग्निः । हे आज्यं त्वा तनूनज्वा जाठराग्नयेत-
 स्मै देवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ तुरीयमन्त्रपाठस्तु ॥ शाकुरायेति ॥ शाकन-
 शीलः शाकुरः शक्तिमान् पुण्ड्रः । तस्य मन्त्रान्धि शाकुरम् । शक्तिस्वरूपं, हे
 आज्यं, त्वां शाकुराय शक्तिस्वरूपाभिधानि देवतामीत्यर्थं गृह्णामि ॥ पञ्चम-

मन्त्रपाठस्तु ॥ शक्नन् ॥ शक्तिमत्स्तु पुरुषेषु यदोजिष्टं तस्मै, हे आज्य, त्वां
 गृह्णामि । ओजो नामाष्टमो धातुः । तस्य सारम् ओजिष्टम् । तद्वष्टम्भेनैव
 शरीरेशक्तिरवतिष्ठते । ओजःमाराभिमानिदेवतामीत्यर्थं गृह्णामीत्यर्थः । ननूनप्त्र-
 संज्ञकजाठराग्निदेवताविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तनूनप्त्रसंज्ञकम् ।
 तदेतदुक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्गृहीतम् ॥ कात्यायनः ॥ तनूनप्त्रमेतदक्षिणस्यां वेदि-
 श्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानः अनाष्टृष्टमितीति ॥ पाठस्तु ॥ अ-
 नाष्टृष्टमस्यनाष्टृष्ट्यं देवानामोजः । अनभिशास्त्यभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्य-
 म् । अज्जसा सत्यमुपगेषं पुत्रिते मा धा इति ॥ हे आज्य, त्वम् अनाष्टृष्टम-
 सि । इतः पूर्वं केन प्यतिरस्कृतमसि । अनाष्टृष्ट्यम् इतः परमप्यतिरस्कृत्य दे-
 वानामोजः अग्न्यादीनां सम्बन्धि सारमसि । अनभिशास्ति अभिपूर्वः शंस-
 तिर्गर्हायां वर्तते । तद्गृहीतमनभिशास्ति त्वमसि । अभिशास्तिपाः । ऋत्विजां प-
 रस्परविरोधेन निन्दनमभिशास्तिः तस्याः पातिरक्षणीत्यनभिशास्तिपाः । लिङ्ग-
 व्यत्ययादभिशास्तिपम् । अनभिशास्तेन्यम् अनभिशास्तेन्यमभिनिन्दितं यत्स्वर्गादि-
 फलं तद्धेतुत्वादनभिशास्तेन्य आज्य, तथाविधमसि । अगो हे ऋत्विक्, अज्जसा
 ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यम् आज्यस्पर्शकूपं शपथम् उपगेषमुप-
 गच्छेषम् । हे तनूनप्त्राज्य, धुनिते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा धाः मां स्थाप-
 य ॥ कात्यायनः ॥ अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाध्यायेति ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे
 व्रतपास्त्वे व्रतपाः । या तव तनूरियं सा मयि या मम तनू रेपा सा त्वयि ।
 सह नौ व्रतपने व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्यपस्यातिरिति ॥ हे
 व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकास्ते त्वं व्रतपाः । त्वमस्मदीयस्य वर्तमानस्य व्रतस्य
 पालको भवतीति शेषः । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति
 सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । या च मम तनूर्मदीयं शरीरं संपा तनूस्तयि
 भवतु । तथा सति, हे व्रतपते पालकास्ते । व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ
 आबधोरभियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । व्रतेषु मम यावानादर-
 स्तावानेव तवापि भवतिवर्त्यः । किञ्च, दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकः सोमः
 मे मदीयां दीक्षाम् । अनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पाल-
 कः सोमः, तपो मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामिति वर्तते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ यजमानपट्टाः सोममाप्यापयन्त्यश्चरश्चरितीति ॥ ऋत्विज-
 श्चत्वारः, पत्नी पञ्चमी, यजमानः षष्ठः ॥ पाठस्तु ॥ अश्चरश्चष्टे देव सो-

माप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे । आतुभ्यमिन्द्र । व्यायताया त्वमिन्द्राय व्यायस्व ।
 आप्याययास्मान्तस्त्रीन्तसन्त्या मेधया । स्वस्ति ते देवसोम मुद्यामुद्वचमशीये-
 ति ॥ अंशुशब्दः सोमबल्लया अवयवयाचष्टे । वीष्वा सर्वसङ्ग्रहार्था । हे
 सोम देव, ते त्वदीयोऽशुरंशुः सर्वेऽप्यवयवा इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् । आप्या-
 यताम् । अनेन मोक्षणेन सर्वतो वर्धताम् । चिरकालावस्थानेन सोमस्य यो-
 ऽवयवो म्लानो भवति यश्च शुष्याति तदुभयमनेनाप्यायितं भवतीति मन्त्र-
 स्य तात्पर्यम् । तदाह तित्तिरिः ॥ यदैवौस्या युवायते यन्मीयते तदेवास्वै-
 तेनाप्याययतीति ॥ कथम्भूताय इन्द्राय एकधनविदे । यावन्तः सोमयागाः
 सन्ति तेषु सर्वेषु सामरूपमिदं द्रव्यमेकमेव धनं तद्विन्दते लभते इत्येकधनवि-
 द् । किञ्च, हे सोम, तुभ्यं त्वत्प्रीत्यर्थम् । इन्द्र आप्यायतां बहुसोमपानेनेन्द्रो
 वर्धताम् । तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थम् । आप्यायस्व सर्वतः प्रवृद्धं
 यव । एतन्मन्त्रपाठेनोभयोरभिष्टुद्धिः कृता भवति । तदाह तित्तिरिः ॥ उभा-
 व्वेन्द्रं सोमं चाप्यायतीति । किञ्च, हे सोम सखीन् सखिवत् प्रीतिविषयान्
 अस्मान् ऋत्विजः ॥ तित्तिरिरप्याह ॥ ऋत्विजो वा सखाय इत्युक्तम् ॥
 सन्त्या धनदानेन, मेधया अनुष्ठानेनार्थज्ञानधारणशक्त्या च आप्यायय । प्रवृ-
 द्धान् कुरु । किञ्च, हे सोमदेव, ते स्वस्ति होमोऽस्तु तव प्रसादादहम्, तद्वत्
 येयमृगुत्तमा समाप्तिकालीनाऽस्ति तत्पर्यन्तम् । मुत्यां सोमाभिषवक्रियाम् ।
 अशीय । प्राप्नुयाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ प्रस्तरे निन्दुते तदुत्तान-
 हस्ता दक्षिणोत्तानायेष्टा राय इतीति ॥ सर्वेऽप्यृत्विजः प्रस्तरे स्वकीय-
 हस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तमुत्तानमुपर्वयस्थाप्य निन्दुते । तेन परियन्ति
 सोममुपचरतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ एष्टा रायः प्रेये भगाय । ऋतवृत्तादिभ्यो
 नमो दिवे नमः पृथग्या इति । प्रेये प्रकर्षणेऽप्यमाणायाभ्याम् भगाय ऐश्व-
 र्यायै रायो धनानि एष्टा आसप्तानादिष्टा अपेक्षितादिष्टा । हे सोम त्वत्प्र-
 सादादस्माकं रायो भवन्ति त्वमिमायः । किञ्च, ऋतवादिभ्यः सत्पवादिभ्यो
 ऽसिंहोन्निर्यस्तस्त्रीत्यर्थम् श्रुतं सत्यम् अवश्यम्भाविफलमेतं कर्म हे सोम
 सम्पादयेति शेषः । नमो दिवे धुलोकाभिमानिन्यै देवतायै नमोऽस्तु । नमः
 पृथिव्यै भूमिदेवतायै नमोऽस्तु । तपोर्देवतायोरनुष्ठानानुष्ठानानुष्ठान-
 स्याविप्रेन स्थितिर्भवति । तदाह तित्तिरिः ॥ यावापृथिवीभ्यामेव नमस्क-
 र्पास्मिंश्छोके मतिमिष्टतीति ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ उपसदं जुहोति स्वेन

या त इतीति ॥ पाठस्तु ॥ या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत्स्वेपं वचोऽपावधीत् स्वाहेति ॥ अत्र कपाचिदाख्यायिकया कण्वोऽमुराणां लोकत्रये तिस्रः पुर इदमुवाच । ततोऽमुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे । अयस्मयीमेवास्मिँल्लोके राजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवीति ॥ एतमेवार्थं तित्तिरिस्पष्टाह ॥ तेषाममुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्येवमथ राजती हरिणीति । ता एतास्तिस्रः पुरो दम्बुपसदेवतारूपोऽग्निर्यदा तामु पूर्णं मविश्य व्याप्नोति तदानीमेतास्तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवो भवन्ति । तदेतदभिमेत्यायं भन्त्रः प्रवर्तते । अपांतिं शत इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । हे अग्ने तव या तनूरयःशया लोहमयपुरो व्यापित्वेन तद्रूपा सती, वर्षिष्ठा देवीमतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी । गहरेष्ठा अमुरसंबन्धितया गहरे विषमे देशे तिष्ठतीति गहरेष्ठा सा ते तनुः उग्रं वचो अपावधीत् छिन्विभिन्धीत्यादिकम् । अमुरैः प्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती । तथा त्वेपं वचः अमुरैः प्रोक्तं देवाधिपेक्षरूपत्वेन प्रदीप्तं वाय्वम् अपावधीद्विनाशितवती । स्वाहा । तथा विधोपकारे तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । अथवा अमुरैरुपद्रुता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुधया पिपासया च वयं पीडिता इति वदन्ति । तदेतदुग्रं वचः । तथा किमुपघातकमस्माभिः कृतमिरयेवं छिन्नन्तो देवा यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन प्रदीप्तं वदन्ति तदिदं त्वेपं वच इत्युच्यते । तदेतत् सर्वमाह तित्तिरिः ॥ अशनावापिपासे ह वा उग्रं वचः, एतश्च वैरहस्यं च त्वेपं वच इति ॥ कार्त्तवायनः ॥ एवमितरे अन्वहयः रजःशयः हरीशयां चेति । यथा प्रथमदिनेऽग्ने अयःशयेत्युपसदनुष्ठिता एवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि हरीशयामिति पाठभेदः ॥ तयोर्मन्त्रयोः पाठस्तु ॥ या ते अग्ने रजःशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत्स्वेपं वचो अपावधीत् स्वाहा । या तेऽग्ने हरीशया तनूर्वापिष्ठा गहरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत्स्वेपं वचो अपावधीत् स्वाहेति ॥ रजःशया रजतमयी हरीशया हिरण्यमयी । अन्वत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥ इति पञ्चमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ २ ॥

द्वितीये तनूनप्त्रादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये दत्तस्वेदिनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कार्त्तवायनः ॥ शम्वासुदीर्घा निदधाति पुरस्तात् पश्चाच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फेपेनान्निच्छति तन्नायनीति मतिमन्त्रमिति ॥ उत्तरस्वेदेः

परिमाणं निर्णेतुं चतुष्टयं दिक्षु स्फयेन रेखाः कुर्यात् । तदानीं पूर्वस्यां दिशि शम्पायुदग्रां निधाय तस्याः पश्चिमपार्श्वे तृतीयप्रमाणेन रेखां कुर्यात् । तथा पश्चिमदिश्यप्युदगग्रां शम्पां निधाय तस्याः अभ्यन्तरतो रेखां कुर्यात् । एवं दक्षिण उत्तरतश्च मागग्रां शम्पां निधाय रेखाद्वयं कुर्यात् । तदेतत् सर्वमापस्तम्बोऽपि विस्पष्टमाह ॥ शम्पां पुरस्तादुदगग्रां निधाय स्फयेनोदीची-
मभ्यन्तरमुपविशति विज्ञायन्ती मेऽसीत्येनं दक्षिणतः प्राचीं तप्तायनी मे-
ऽसीति पश्च दूदीचीमवतान्मा नाथितमित्युत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यथितमिती-
ति ॥ अन्त्येषु चतुर्षु मन्त्रेष्वयं मथममन्त्रः ॥ तप्तायनी मेऽसीति ॥ हे पृथि-
वि त्वं मे मयाऽनुग्रहार्थं तप्तायन्यमि । तप्तं पुरुषमयति ऋग्मोतीति तप्तायनी ।
यो हि दक्षिणः क्षत्ररहितोऽहमिति सम्पद्यते तं पुरुषं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नो-
सीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ विज्ञायन्ती मेऽसीति ॥ धनरहितस्य विज्ञायं तं
पुरुषं प्राप्नोतीति विज्ञायन्ती । पृथिव्यां हि मातायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्भू-
ल्लभ्यते ॥ अथ तृतीयः ॥ अवतान्मा व्यथितमिति ॥ व्यथ्य भयं च लयोरिति
धातुः । व्यथितमन्त्राभावात् भीतं मां यजमानमवतादियं पृथिवी रक्षतात् ॥
अथ चतुर्थः ॥ अवतान्मा नाथितमिति ॥ नाथितधातुर्प्राञ्जार्थः । नाथितं
वाचितवन्तं मां यजमानमवतात् । भूयो याञ्जा न यथा भवति तथा पृथिवी
रक्षतात् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ विदेरग्नेरिति चात्वाले महरति स्फयेनेति
उत्तरखेदिनिवपनार्थं यस्मिन् भूमदेशे मृदं खनति स भदेशश्चात्वाले इत्युच्य-
ते । तं भदेशमापस्तम्बो विस्पष्टं दर्शयति ॥ उत्तरस्माद्वेद्यश्चात् भक्रमे चा-
त्वालस्त्वमुत्तरवेदिं तृष्णींश्चाम्यया परिमितेति तस्मिंश्चात्वाले स्फयेन मृदं
खनत ॥ पाठस्तु ॥ विदेरग्नेर्नमो नामेति ॥ हे चात्वालगते मृत्तिके अग्ने-
स्त्वदभिमानिदेवस्य नमो नाम निदेः नम इत्येतादृशं नामधेयं विद्धि । अग्नि-
नामोच्चारणपुरःसरं महरणं कण्ठो विषत्ते ॥ स ना अग्नीनां नामानि मृद्भू-
महरतीति ॥ कात्यायनः ॥ अग्ने आङ्गिर इति पुरीषः हरतीति ॥ स्वाता मृद
पुरीषम् ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने आङ्गिर आयुना नाम्नेहीति ॥ हे आङ्गिरः, अग्ने
अङ्गानां मध्ये सारभूतवहे । आङ्गिरसत्वेनास्य शब्दस्य निर्वचनं छन्दोगा
आमनन्ति । एतमुवाङ्गिरसं मन्यतेऽङ्गानां यद्रसस्तेनेति ॥ शुक्लाश्वपचनेहेतु-
त्वादुदराग्नेः शरीरावयवानां मध्ये सारत्वं प्रसिद्धम् । तेषु तेषु कर्मसु एति
गच्छतीत्यायुशब्दोऽप्यग्नेर्नामधेयम् । हे अग्ने, आयुना नाम्ना अभिहितः सन्

एहि आगच्छ ॥ कात्यायनः ॥ योऽस्यामिति निवपमीति ॥
उत्तरवेदिस्थाने मृद निक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽना-
भृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे इति ॥ अस्यां पृथिव्यां दृश्यमानायां भूमौ
योऽग्निः, हे अग्ने, यस्त्व वर्तते । किञ्च, ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यज्ञाय प्रसि-
द्धमग्निरित्येतादृशं नामानाभृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे ।
तेन नाम्ना युक्तं त्वामास्थापयामि ॥ कात्यायनः ॥ एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां
तृतीयस्यामेति विशेष इति ॥ यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहा हत्वा वेद्यर्थं मृद
प्रसिप्ता एतत्स्वितयं पुनरापे द्विः कुर्यात् । द्वयोः पर्याययोर्द्वितीयस्यां तृतीय-
स्यामेति पाठविशेषो द्रष्टव्यः । पर्यायद्वयगतानां षण्णां मन्त्रणाम् ॥ पाठस्तु ॥
विदेरग्नेर्भो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि ॥ यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि
यत्तेनाभृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेरग्नेर्भोनामाग्ने अङ्गिर आयुना ना-
म्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाभृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे
इति ॥ यद्यपि पृथिवीशब्दस्य प्रकृतत्वाद् द्वितीयतृतीयशब्दयोर्विशेष्यत्वेन स
एवानुवर्तते तथाप्यौचित्याद् द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी घौरि-
त्यवगन्तव्यम् । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ अनुत्वेति
चतुर्थे यथापूर्वमाहृत्येति ॥ यथा पूर्वस्मिन् पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रसिप्ता एवं
चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्ते मृदाहरणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अनु त्वा देववीतय
इति ॥ देववीतये देवानां प्राप्तेये त्वा, हे मृत्तिके, त्वाम् अनु पूर्वोक्तमाहरण-
त्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ सिन्धमीति व्यूहस्युत्तरवेदिं
शम्पामावीमिति ॥ येयमुत्तरवेदिश्चतुर्दिक्षु शम्पया परिमितानां व्यूहति वि-
क्षेपणं पांशुभिराच्छादयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सिन्धाति सपन्नसाही देवेभ्यः कल्प-
स्वेति ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं सिन्ही सिंहममाना भूत्वा सपन्नसाही । शत्रूणा-
मभिमन्त्रिणी अभिभवाय । अतो देवेभ्यो देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था भव ॥
कात्यायनः ॥ मोस्तत्पुरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति । सिन्धसीति प्रतिगन्त्र-
मिति ॥ तत्रायं मोक्षणमन्त्रपाठस्तु ॥ सिन्धमि सपन्नसाही देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेति ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शुन्धस्व शुद्धा भव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अथ सिक-
तामक्षेपणमन्त्रपाठः ॥ सिन्धाति सपन्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेति ॥ हे उत्तर-
वेदे त्वं शुन्धस्व सिकतामक्षेपेण शोमिता भव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २ ॥
इति पञ्चमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणमन्त्रास्तृतीये कथिताः ॥ चतुर्थे निर्मिताया उत्तरवेदेः
 मोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिं मोक्षतीन्द्रघोष
 इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ इन्द्रघोष-
 स्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्विति ॥ इन्द्र इत्यनेन शब्देन घुष्यते विस्पष्टं क-
 श्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रो देवो वसुभिः अष्टमं रूपाकैर्गणदेवैर्युक्तः स देवः
 पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥ अथ द्वितीयो
 मन्त्रः ॥ प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पात्विति ॥ प्रचेताः मरुष्टपशो वरुणः स
 च रुद्रैरेकादशसंख्याकैर्गणदेवैः संयुक्तः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्वां पा-
 तु ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः ॥ मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति । मनो-
 जवा मनोवदत्यन्तवेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवताविशेषैर्यु-
 क्तो दक्षिणस्यां दिशि त्वां पातु ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः ॥ विश्वकर्मा त्वादि-
 सैरुत्तरतः पात्विति ॥ विश्वकर्मा विश्वानि सर्वाणि जगदुत्पत्त्यादिविषयकर्मा-
 णि यस्याऽसौ विश्वकर्मा । त्वादित्यैर्द्वादशसंख्याकैर्गणदेवैः सहित उत्तरस्यां
 दिशि त्वां पातु ॥ उत्तरवेदिशब्दोदिता देवता यदा देवान् प्राप्नोति तदानी-
 मसुरा देवान् हन्तुमुद्यतवन्तः समागताः । तस्मिन्नावमरे देशसेनाधिपतय
 इन्द्रघोषादयश्चतुष्टयं दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये
 रक्षा प्रार्थनीया । तदेतदाह तिचिरिः ॥ देवाश्चेदुत्तरवेदिरूपावर्त्ताहैव विज-
 षामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यासन्त । तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्ता-
 दनुवादत्तेत्यादि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ बहिर्वेदिशेषं नापञ्चतीदमहं तप्तं वा-
 रिति ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं तप्तं बार्हहिर्धा यज्ञान्निःसृजामीति ॥ अप्सुरनिवार-
 णाय येनोदकेन मोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तादृशमिदं
 वाः, एतदुदकं मोक्षणशेषभूतम् । अहमनुष्ठाता यज्ञाद् बहिर्धा यज्ञमदेशाद्वा-
 ष्मदेशे निःसृजामि निःसारयामि ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ नाभ्यां श्रोण्यंसेषु
 पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेंऽसे श्रोण्यां श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं
 पश्यन् सिंहासीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अस्यायमर्थः । योऽयमुत्तरवेदेनाभ्याख्यो
 मध्यप्रदेशः । यौ बाग्नेयैशानप्रदेशौ वेदेरंसारयौ । ये च बापव्यनैर्ऋतप्रदेशरूपे
 श्रोण्यौ । तेषु पञ्चसु स्थानेषु जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् । न चैतेषु
 स्थानेषु क्रमेण होमः । किन्त्वक्ष्णया वक्रत्वेन तद्यथा प्रथमं दक्षिणेंसे, तत उत्त-
 रस्यां श्रोण्यां, ततो दक्षिणस्यां श्रोण्यां, तत उत्तरेंऽसे, ततो मध्ये एतेषु पञ्चसु

स्थानेषु हिरण्यं निधायं तदेतदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति । तमेतं वक्रम-
कारमापस्तम्बो विस्पष्टमुदाजहार ॥ दक्षिणमःसमुत्तराः ॥ श्रोत्रं दक्षिणामुत्तर-
मःसं मध्यमितीति ॥ तत्रायं मध्यममन्त्रपाठः ॥ सिंहासि स्वाहेति ॥ पुरा कदा-
चिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽनुपक्रम्य तदानीमसुरान् प्राप्य
देवासुरसेनयोरुभयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्यौ । तदाह तित्तिरिः ॥ तेभ्य
उत्तरवेदिः सिंहिरूपं कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठदिति ॥ तदेतदभिप्रेत्वा-
ऽस्मिन् मन्त्रे सिंहित्युच्यते । हे उत्तरवेदे, त्वं सिंहसि । सिंहरूपा भवसि । ता-
दृशैर् तुभ्यं स्वाहा हविस्ताम् ॥ अथ द्वितीयमन्त्रः ॥ सिंहास्यादित्यवनिः
स्वाहेति ॥ आदित्यान् वनुते सम्भजते प्रीणयतीति आदित्यवनिः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ अथ तृतीयः ॥ सिंहासि ब्रह्मवनिः सत्रवनिः स्वाहेति ॥ ब्राह्मण-
जातिसत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ अथ चतुर्थः ॥ सिंहासि सु-
प्रजावनी रायस्योपवनिः स्वाहेति ॥ पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सु-
वर्णरजतादिधनपुष्टेश्च संपादनमत्र विशयः ॥ अथ पञ्चमः ॥ सिंहास्यावह
देवान् यजमानाय स्वाहेति ॥ यजमानोपकारार्थं देवानस्मिन् कर्मण्यनयेत् ।
एतावानत्र विशेषः ॥ कात्यायनः ॥ भूतेभ्यस्त्वेति स्तुचमुयच्छतीति ॥ होमशे-
षाज्ययुक्ते हे जुहु, त्वा भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थमुय-
च्छामीति शेषः । तमेतं मन्त्रार्थं विनियोगपुरःसरं तित्तिरिर्विस्पष्टं दर्शयति ॥
भूतेभ्यस्त्वेति स्तुचमुदृष्ट्वाति य एव देवा भूतास्तेषा तज्जामघेयं तानेव तेन
प्रीणामीति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ नार्पिभै त्रैद्रावः परिदद्याति पूर्ववद् ध्रुवो-
ऽसीति मतिपन्त्रमिति ॥ पैतृदुःशब्देन देवदारुवृक्षविशेष उच्यते । तदीयैः परि-
धिभिरुत्तरवेदेर्मध्यवेदशरूपासुत्तरनार्धि परिदध्यात् । यथा दर्शपूर्णमासेष्टौ
पश्चिमदक्षिणोत्तरदिक्षु मध्यमदक्षिणोत्तरपरिधयः प्रसिप्तास्तद्वदित्यभिप्रेत्य
पूर्ववदित्युक्तम् ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्टेति ॥ मध्यम-
परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि । अतः पृथिवीं दृष्ट्वा दृढीकुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
ध्रुवक्षिदस्पन्तरिक्षं दृष्टेति । दक्षिणपरिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे क्षिपति निवसतीति
ध्रुवक्षिद । तादृशोऽसि । तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ अच्युत-
क्षिदसि दिवं दृष्टेति । अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षिपति निवसतीति अच्युत-
क्षिद । हे उत्तरपरिधे तादृशोऽसि । तस्मात् त्वं ध्रुलोकं दृढीकुरु ॥ कात्या-
यनः ॥ अग्नेर्भस्मेति निवपति गुग्गुलुमुगान्धितेजनवृष्णेस्तुका इति ॥ गुग्गुलु-

शब्देन धूपार्थं द्रव्यमुच्यते । सुगन्धितेजनशब्देन तृणविशेषमूलाति । वृष्णे-
स्तुकेत्यविसंबन्धिरयोच्यते ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति ॥ हे
गुग्गुलमभृतिसभारसमूह त्वम् । उत्तरवेदिगतस्याग्नेर्भस्म भासकमसि । तथा
तस्याग्नेः पुरीषं पूरकमसि । तदेतदग्निपूरकत्वप्रसिद्धमित्येतत्तिष्ठतिर्दर्शयति ।
अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्सभारा इति ॥४॥ इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥५॥४॥

चतुर्थे उत्तरवेदिमोक्षणादिसंस्कारमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे हविर्धानाख्य-
मण्डपनिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ अस्ति तावत् प्राचीनवंशाख्या काचिच्छाला
तस्यामाहवनीयाग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्च वर्तते । तस्याः शालायाः पुरतः षट्-
त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकवेदिनिर्मातव्या । तस्या वेद्या अग्रभागे पूर्वानुवाकद्रव्यो-
क्तोत्तरवेदिः । ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यमण्डपो निर्मातव्यः । ततो-
ऽपि पश्चात् सदोऽभिधाना काचिच्छाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीन-
शालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धाननामके द्वे शकटे स्थापिते भव-
तः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्तं तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो निर्मात-
व्यः । तच्च शकटद्वयं सावित्रमन्त्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः ॥
सावित्र्यर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयतीति ॥ तमेतं होमं विधत्ते कात्यायनः ॥
चतुर्थ्यद्दीप्तं शालाद्रये जुहोति । युजत इति । सगार्हपत्येति ॥ प्राचीनशालायाः
द्वारतमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते । तस्मिन् जुहोति । स च पूर्वमाहवनी-
योऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्वक्षिमन्त्राहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्ह-
पत्यो भवतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ युजते मनऽउत युजते धियो विमा विमस्य बृहतो
विपश्चितः । विहोत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरि-
ति ॥ विवस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विमा ब्राह्मणा ऋत्विजो
मनो युजते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निरायं यज्ञचिन्ताया तत्प्रथमं नियमयन्ति ।
ततो, धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ।

कीदृशस्य । बृहता विपश्चितः । अभीतवेदत्वाद् बृहत्त्वम् । अर्थाभिज्ञत्वाद् विप-
श्चित्वम् । कीदृशा विमाः । विहोत्रा होमकर्तारः । तदिदं विमाणां मनो-
नियमादिसामर्थ्यमेक इन्द्रिये एक एव सर्जकः । कीदृशः एकः, वयुनाविद् । सर्वज्ञ
इत्यर्थः । नषेकस्य सर्वल्लो विस्मेतव्यम् । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो
देवस्य परिष्टुतः । सर्वप्रेदोक्तस्तुतिः । मही महती । तथाचाऽप्यवगता
अशीमते ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति । वाजसनेयिनश्च ॥

स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं
 किञ्चेति ॥ इवेताञ्चतराश्च ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
 ज्ञानबलाक्रिया चेति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो
 हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रस्य
 मार्गे हिरण्यं निधाय तस्मिन्नेव होमः ॥ पाठस्तु ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
 निदधे पदम् । समृद्धमस्वपांसुरे स्वाहेति ॥ विष्णुस्त्रिक्रमावतारं धृत्वा
 इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भूमावेकपदम् । अन्तरिक्षे द्वितीयम् । दिवि
 तृतीयमित्येवं त्रेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्वादिलोकरूपा यस्य पदस्य स-
 न्ति तत्पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन् पदे विश्वं समुदं सम्यगन्तर्भूतम् ।
 स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ स्तुवस्याल्यौ प्रतिगृह्य
 प्रतिमस्थातोत्तरस्येरावतीति पूर्ववदिति । यया दक्षिणशकटसम्बन्धि दक्षिण-
 चक्रमार्गेऽध्वर्युर्हुतवान् । तथोत्तरशकटसम्बन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिमस्थाता जु-
 हुयादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ इरावती धेनुमती हि भूतसूयवसिनी मनवे दश-
 स्या । व्यस्कभ्ना रोदसी विष्ण एते दादर्थं पृथिवीमभितो मयूतैः स्वाहेति ॥
 हे धावापृथिव्यौ युवां मनवे मन्वानाय यजमानाय, इरावती अन्नवत्यौ ।
 धेनुमती हि बहुधेनुयुक्ते च भूतं भवतम् । किञ्च, सूयवसिनी । शोभनैर्वष-
 सैरभ्यवहार्यैर्युक्ते । दशस्या यज्ञसाधनानां दाक्षी भवतम् । हे विष्णो, एते
 रोदसी धावापृथिव्यौ व्यस्कभ्नाः विभज्याक्षया स्तम्भितवानसि । किञ्च,
 तां पृथिवीं मयूतैः स्वकीयतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो
 दादर्थं सर्वतो धारितवानसि । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ ३ ॥ का-
 त्यायनः ॥ दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्यासधुराव-
 नाक्ति परादेवश्रुतावितीति ॥ प्रतिमस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येन
 अक्षस्योपाधग्रभागौ सकृदज्ज्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवश्रुतौ देवेष्वाघोपतोमति ॥
 हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धावसाग्रभागौ युवां, यजमानोऽयं यक्ष्यतीति
 देवेष्वाघोपतमुच्चभजिना कथयतम् ॥ कात्यायनः ॥ प्राची प्रेतमिति वाच-
 यतीति ॥ पदा हविर्धानारूपशकटे प्रवर्त्येते तदा यजमानं वाचयेत् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ प्राची भेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरमिति ॥ हे
 उमे शकटे युवां प्राची प्राद्मुत्ते प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् । कीदृशो अध्वरं
 कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किञ्चोर्ध्वमुपरिवर्ति देवान् प्रति यज्ञं

नयते प्रापयतम् । मा जिह्रतं, मा कुटिले भवतम् । ह्र कौटिल्य इति धातुः ॥
 ४ ॥ कात्पायनः ॥ स्वं गोष्ठमिति च सर्जनीति । अस्यायमर्थः । प्रवर्त्यमान-
 योः शकटयोरक्षे सर्जनं ध्वनिं कुर्वति सति, स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचये-
 त् । चकारो मन्त्रद्रव्यचनममुच्चयार्थ इति ॥ पाठस्तु ॥ स्वं गोष्ठमावदत्तं देवी
 दुर्गे आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमिति ॥ दुर्गेशब्दो गृह्वाची ।
 गृहा वै दुर्गा इति श्रुत्यन्तरात् । तेन शब्देन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे
 दुर्गे देवी, गृहसदृशशकटद्रवरूपे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोष्ठस्थानम् । आ-
 वदत्तं सर्वतः कथयतम् । योऽयमक्षशब्दस्तेन शब्देन यजमानस्य गृहं बहूनां
 गवां स्थानं यथा भवति तथा कथयतमित्यर्थः । योऽयमक्ष उभयतो बद्धो
 भवति सोऽयं वरुणदेवरूपो वाक्पारुष्येण दुर्वास्यते । तथाचान्यत्र श्रूयते ।
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो मदक्ष इति । तस्माच्छापद्रुवाक्परेहा-
 रावाग्नीर्वादेरूपं सुवाक्वयमेन मन्त्रेण प्रार्थितम् । एतदेवाभिप्रेक्ष्य तैत्तिरीया
 मन्त्रमन्त्रा पठान्त । सुवाग्देवदुर्गः आवदेति ॥ कात्पायनः ॥ पश्चादुत्तर-
 वेदे त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वाऽनभ्यस्तेति मन्त्रयतेऽत्र रमेयामितीति ॥ अन-
 भ्यस्तप्रवर्तनं परित्यज्य स्थापिते शकटे उभे मन्त्रयेत् । कुत्र स्थापिते इति
 चेत् । उच्यते । पश्चादुत्तरवेदे त्रिषु प्रक्रमेष्वित्येकः पक्षः । मत्या चेत्पुनरः
 पक्षः । यत्र स्थापनीये इति स्वस्य मतिस्तत्रेत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अत्र रमेयां
 वर्ष्मन् पृथिव्या इति ॥ हे शकटे, युवां पृथिव्यां वर्ष्मन् भूमेः शरीरभूते अत्र
 अस्मिन् देवयजनमदेशे रमेयां क्रीडां कुरुतम् । देवयजनस्य भूमेः शरीरत्व-
 माह तित्तिरिः ॥ वर्ष्मन् ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनामिति ॥ ५ ॥ कात्पा-
 यनः ॥ दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति ॥ दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुम् ।
 आधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ विष्णोर्नुकं वीर्याणि मघोचं
 यः प्रार्थितानि विममे रजांसि । योऽअस्कमायदुत्तरः सप्तस्य विचक्रमाण-
 स्त्रे शेरुगाय इति ॥ नुकमित्यव्ययं कर्मवाचकम् । विष्णोर्वीर्याणि कर्माणि
 मघोचं मघवीमि । कानि तानि कर्माणीत्युच्यन्ते । यो विष्णुः प्रार्थितानि
 रजांसि परमाणून् विममे निर्मितवान् । परिगणितवाँश्च । पुनरपि यो
 विष्णुरुत्तरमुपस्तरितं सप्तस्य देवानां सहवासस्थानं शुलोकल्पमस्कभाव-
 द् । यथाऽथो न पतति तथा स्तम्भितवान् । पुनरपि यस्त्रेधा विचक्रमाणः
 त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निदधौ । उरुगायः उरुभिर्महात्मभिर्गणिते च ॥ का-

स्यायनः ॥ दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ दक्षिणशकटाग्र-
 बह्नाय यत्काष्ठं स्थापितं तद्रूपं निखन्यात् । हे काष्ठ, विष्णवे हविर्धानशकटा-
 ऽभिमानविष्णुमीत्यर्थ, त्वां निखनामीति शेषः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ दिवो
 वेत्पुत्तरां प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणा पूर्ववदिति ॥ यथाऽध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रे-
 णोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवान् । एवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कु-
 र्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण
 उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वामयच्छदक्षिणादोत सव्याद्वि-
 ष्णवे त्वेति । हे विष्णो गुह्योकाद्वा, भूलोकाद्वा महर्ल्लोकाद्वा, उरोर्विस्ती-
 र्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता स्वकीयौ हस्ता-
 बुभावापि पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणात् सव्याच्च हस्तात् मय-
 च्छ बहुकृत्वा आट्टन्या मरुष्टं मणिमुक्तादि धनमस्मभ्य देहि । विष्णवे त्वेत्यर्थं
 मन्त्रः पूर्ववत् ॥ ७ ॥ कात्यायनः ॥ प्र ताद्विष्णुरिति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥
 प्र ताद्विष्णुःस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु वि-
 क्रमणेष्वभिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेति ॥ यस्य विष्णोः उरुषु प्रभूतेषु त्रिषु
 विक्रमणेषु पादमक्षेपणस्थानेषु विश्वानि सर्वाणि भुवनानि अधिक्षियन्ति
 अधिपसन्ति । तव सः मासद्वो विष्णुः वीर्येण साधारणभूतेन वीरकर्मादिना
 प्रसवते । प्रसूयते । तत्र दृष्टान्तः । गिरिष्ठाः पर्वते स्थितः कुचरः कुत्सितमा-
 णिभक्षकः विभेत्प्रस्मादिति भीमो मयङ्करः । मृगो न सिंह इव वीर्येण स्तूपते
 तद्वत् ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ विष्णो रराटमिति ॥ वाचयतीत्यनुवर्तते । असीति मन्त्र-
 शेषः । हविर्धानारूपे पूर्वोक्ते द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदाव-
 रकत्वेन परितो हविर्धानं रूपं मण्डपं कुर्यात् । स च मण्डपो विष्णुदेवताक-
 त्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसंज्ञावाञ्छलाटस्थोऽव-
 यवोऽस्ति । तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिदर्धमप-
 मालाभारवशं त्वं विष्णोर्विष्णुमूर्तित्वेनोपचारितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटम-
 सि ललाटस्थानीयो भवसि ॥ कात्यायनः ॥ विष्णोः द्वन्त्रे स्थ इत्युच्छ्राया-
 मिति ॥ येयं रराटो तस्यामूर्ध्वं स्थापितायामेतं मन्त्रं वाचयेत् । यौघायनस्तु
 विस्पष्टमेतन्मन्त्रविनियोगमाह ॥ विष्णोः द्वन्त्रे स्थ इति । रराटयामन्तो व्यस्य-
 ति संमृशतीत्येक इति ॥ व्यस्यति विभज्य मक्षिपतीत्यर्थः । हे रराट्यौ युवां
 विष्णोर्विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य द्वन्त्रे स्थः ओष्ठसम्बन्धिरूपे भव-

यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति ॥ खननक्रमेण चतुर्थं गर्तेषु यजमानस्य हस्तस्पर्शं च-
 तुर्भिर्मन्त्रैः कारयेत् ॥ तत्रायं मथमः ॥ स्वराब्जसि सपत्रहेति ॥ हे मथमगर्त,
 त्वं स्वराब्जसि स्वयमेव राजमानोऽसि । अतः सपत्रहा शत्रुघाती भवेति शेषः ॥
 अथ द्वितीयः ॥ सत्रराब्जभिमातिहेति ॥ सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति
 सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयः ॥ जनराब्जसि रक्षोहेति ॥
 जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् रक्षोहा यज्ञरिनाशकराक्षसघाती ॥ अथ
 तुरीयः ॥ सर्वराब्जस्यमित्रहेति ॥ सर्वेषु राजत इति सर्वराट् । अमित्रहा शत्रु-
 घाती ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ मोक्षत्येतान् रक्षोहण इति । भेदे मन्त्रावृत्तिरिति ॥
 एतौश्चतुरो गर्तान्मन्त्रेण मोक्षेत् । तस्य च मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्पाठोक्तं कर्त-
 व्या ॥ पाठस्तु ॥ रक्षोहणो बलगहनः मोक्षामि वैष्णवानिति । वैष्णवान्
 विष्णुदेवताकान् गर्तान् मोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तून् बलगहनः ।
 अभिचारसाधनहन्तून् ॥ कात्यायनः ॥ अवनयनेऽवस्तरणे वेति ॥ गर्तेषु मोक्षण-
 शेषोदकसेचनमवनयनम् । दर्भैश्छादनमवस्तरणम् । तपोर्द्धपोः क्रिययोरपि
 गर्तभेदाच्चन्मन्त्रावृत्तिर्द्वैष्टव्या ॥ तत्राऽयमवनयनमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहनो-
 ऽवनयामि वैष्णवानिति ॥ अवनयामि सिञ्चामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अथा-
 ऽवस्तरणमन्त्रः ॥ रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानिति ॥ अवस्तृणा-
 मि दर्भैराब्जदयामि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥ नात्पायनः ॥ अधिपवणफलके
 द्वाद्दुल्यन्तरेऽरन्निपात्रे सतृष्णे इवोपदधाति, पर्युहति च रक्षोहणावितीति ॥
 ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिपूयते । ते द्वे अधिपवणफलके । तयोरुभययो-
 र्मेध्यमं द्वाद्दुल्यव्यवहिते । ते चारन्निपमाणे अमृतृष्णे इव दृढबन्धनरहिते इप-
 द्बन्धनोपेते तादृशी फलके चतुर्णां गर्तानाम् उपरि स्थापयेत् । तयोः परितो
 मृदाञ्छिद्य पिधानं कुर्यात् ॥ ४ ॥ तत्रायमुपधानमन्त्रः ॥ रक्षोहणौ बलमहना
 उपदधामि वैष्णवी इति ॥ यावदधिपवणफलकविशेषौ तौ रक्षमा बलमहना च
 बलगविनाशकौ, वैष्णवी विष्णुदेवताकौ उपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एवैक
 फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्युहणमन्त्रः ॥ रक्षोहणौ बलमहनौ पर्युहामि वैष्णवी
 इति ॥ पर्युहामि मृदोपरितश्छादयामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ त-
 योश्चर्मधिपवण परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ॥ यस्मिंश्चर्मणि
 सोमोऽभिपूयते तच्चर्मधिपवणारूपपात्रस्य चर्मणोऽग्रभागः परितश्छिद्यो भवति ।
 सर्वमपि लोहितवर्णं तादृशं चर्म तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेत् । हे चर्म, त्व

वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसंघन्धि भवसि॥कात्यायनः ॥ तस्मिन् ग्राहणः पञ्च
वैष्णवाः स्येतीति ॥ निदधातीत्यनुवर्तते । तस्मिँश्चर्मणि सोमाधिपवहेतुभूतान्
पञ्चसंख्याकान् पाषाणानवस्थापयेत् । हे पाषाणाः, यूयं वैष्णावाः स्थ यज्ञरक्षक-
विष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पष्ठे उपरवनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे सदोनामकमण्डपस्य हविर्द्धान-
माचीनवंशयोर्मध्यवर्तिनो निर्माणाय मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्ब-
म्बरीं भिनोति यजमानमात्रीं यूपवज्जेतेऽभ्यादि करोत्यवस्तरणादिवदिति ॥
उदुम्बरवृक्षादुत्पन्ना काञ्चिच्छाखा सदोमण्डपमध्ये निखनेत् । सा च शाखा
यजमानदेहपरिमिता सती खननात् पूर्वं यूपवद् भूमौ चपित्वा यथा यूपस्यावट
खनितुम् अत्रिस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्रवणपर्वन्नास्तन्तन्मन्त्रैरनुष्ठितास्तद्द-
ऽन्नाप्यनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ यूपवटे प्रवेशे मन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमभिहि-
तः ॥ देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति ॥

पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्विनोर्वाहुभ्या पूषणो हस्ताभ्याम् । आद-
दे नार्यसीति ॥ पूर्वाऽनुवाके व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अवटं परिलिख-
ति इदमहमिति ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कुन्तामि ॥ एत-
दपि पूर्वाऽनुवाके व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ यनोऽसीत्यष्टु यवानोप्येति ॥
पाठस्तु ॥ यनोऽसि यवयास्पद् द्वेपो पवयारातीरिति ॥ हे धान्यविशेष,
त्वं यनोऽसि मिश्रणभूतस्य पवनस्य कर्ता भवसि । तत् तस्मात् करणाद् द्वेपो
द्वेष्टुं शत्रून् अस्मद्यवय अस्मत्तः पृथक् कुरु । तथाऽरातीः अस्मदीयं घन-
मपहृत्य पुनरस्मभ्यमदातुनपि यवय पृथक्कुरु ॥ कात्यायनः ॥ मोक्षस्य-
ऽग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ दिवे
त्वेति ॥ हे औदुम्बर्गप्रभाग, त्वा दिवे शुलोकमीत्यर्थं मोक्षामिति शेषः ॥
अथ द्वितीयः ॥ अन्तरिक्षाय त्वेति ॥ हे मध्यमभाग त्वामन्तरिक्षलोकमीत्यर्थं
मोक्षामि ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथिव्यै त्वेति ॥ हे मूलभाग त्वां पृथिवीमीत्य-
र्थं मोक्षामि ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अवटे शेषमाप्तिश्चेति । शुन्धन्तामिति ॥
पाठस्तु ॥ शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृपदना इति ॥ पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते
पितृपदना लोकाः शुन्धन्ताम् अनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनो-
त्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थम् इदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूराभि-
व वा एतत्करोति यत्पपोऽवनयति शान्त्या इति ॥ कात्यायनः ॥ बर्हीपि

प्राच्युदञ्चि च प्रास्पति पितृपदनमसीतीति ॥ तस्मिन्नेव दे प्रागग्रानृदग्रौ-
 श्व दर्भानास्तृणीत । पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिँस्तद पितृपदनम् । हे
 बौहस्व तथाविधमसि ॥ कात्यायनः ॥ तद्विवमित्युच्छ्रयतीति ॥ उच्छ्रयण-
 मूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् ॥ पाठस्तु ॥ उदिवत् इतभानान्तरिक्षं पृण दृष्टस्व
 पृथिव्यामिति ॥ हे औदुम्बरि, त्वं दिवं द्युलोकम् उच्यमान ऊर्ध्वं स्थित्वा
 यथा न पतति तथा द्युलोकं स्तम्भय । अन्तरिक्षं पृण सर्वतः पूरय । पृथि-
 व्यां दृष्टस्व दृढा भव । यद्वा पृथिवीं दृढीकुरु ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ द्युतान
 इति मिनोति पर्यूहणाद्युपसेचनान्तं कृत्वेति ॥ पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्य-
 न्तं यथा यूषे कृतं तथात्रापि कुर्यात् । तस्मिन्नवदे यूषं स्नवेत् ॥ पाठस्तु ॥
 द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति ॥ हे औदुम्बरि
 त्वा त्वां द्युतानो दीप्यमानो मारुतो वायुध्रुवेण स्थैर्येण धर्मणा धार-
 णेन मिनोतु । डुमिन् प्रक्षेपण इति घातुः । तथा मित्रावरुणावेतन्नामकौ
 देवौ शक्षिपतामिति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ पर्यूहणाद्युपसेचनान्तं कृत्वेति ॥
 पर्यूहणमारभ्य उपसेचनपर्यन्तं यथा यूषे कृतं तथाऽत्रापि कुर्यादित्यर्थः ।
 तत्र यूषस्थानप्रदेशे मन्त्रविनियोगः कात्यायनेनैवमभिहितः । ब्रह्मवनि त्वेति
 पशुभिः पर्यूहतीति ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्योषवनि पर्यू-
 हामीति ॥ हे औदुम्बरि, त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां परिक्षिपामि ।
 कीदृशीं त्वाम् । ब्रह्मवनि । ब्राह्मणजातिं वनस्पतिं सम्भजत इति ब्रह्मवनिः ।
 सत्रियजातिं सम्भजत इति क्षत्रवनिः । रायो धनस्य पुष्टिं सम्भजत इति
 रायस्योषवनिः । सर्वत्र सुषां सुलुगिति विमर्शेर्लुक् । शास्त्रान्तरेऽपि स्पष्ट-
 माम्नायते ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुमजावनिं रायस्योषवनिं पर्यूहामी-
 ति ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्म दृष्टेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तस्त्रिः पर्यूह-
 तीति ॥ परितो दृढीकुर्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्म दृष्ट इत्यत्र दृष्टादृष्ट-
 मजां दृष्टेति । हे औदुम्बरि, ब्राह्मणजातिं सत्रियजातिमापुष्यं पुत्रादिरूपां
 मजां च दृढीकुरु ॥ कात्यायनः ॥ ध्रुवासीति वाचस्पतौदुम्बरीमारभ्येति ॥
 आरम्भणं स्पर्शनम् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन् यजमान आयतने
 भूयादिति ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि । त्वमिव यजमानो-
 अस्मिन्लोके स्वकीय आयतने ध्रुवो भूयात् । स्थिरो भवतु ॥ कात्यायनः ॥
 विशाखे लुहोति धृतेन द्यावापृथिवी इति ॥ औदुम्बरीः सम्बन्धिनि यस्मिन्

मदेशे द्विविधशास्त्रोत्पत्तिस्तत्र जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ घृतेन घावापृथिवी -
 पूर्वेषामितीति ॥ हूयमानेन घृतेन घावापृथिव्यौ सर्वतः पूरिते भवेता-
 म् ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति । औम्बरीनिस्त्र-
 मनाद्धर्षं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणार्थं मध्यमं कटमारोप-
 येत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छायेति ॥ छदिशब्देन
 तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणनिर्मित, त्वम् इन्द्रस्य छदिरसि । इन्द्रस-
 म्बन्धिकटो भवसि । अतस्त्वां प्रावरणाय सदोमध्यमवर्तिनो विश्वजनस्य
 यजमानस्तिग्रूपस्य सर्वपाणिनश्छाया भूयादिति शेषः । सदस इन्द्रदेवताक-
 त्वेन त्वदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ परि त्वेति परि-
 वार्येति ॥ परितः कुक्ष्यवदावरणं कृत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ परि त्वा गिर्वणो
 गिर इमा भवन्तु विश्वतः । हृद्वायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टम् इति ॥
 इन्द्रः सदोऽभिमानी गिर्वणाः । हे गिर्वणः, इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां
 सर्वतः कटरूपेण परिमवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृशः दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि
 वृद्धिमत् । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः मिया भवन्तु ॥ ५ ॥ कात्या-
 यनः ॥ परिपीवणग्रन्थ्यभिर्मर्शनान्येन्द्रैरिति ॥ इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परि-
 पीवणादित्रयं कुर्यात् ॥ तत्रायं प्रथमः ॥ इन्द्रस्य स्पूरसीति ॥ हे रज्जो त्वं
 सदोऽभिमानीदेवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी सती स्पूरमि ग्रन्थिसिद्धयर्थं स्यूता भव-
 सि ॥ अथ द्वितीयः ॥ इन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति ॥ हे ग्रन्थे त्वम् । इन्द्रसम्बन्धी भूत्वा
 स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः ॥ ऐन्द्रमसीति ॥ हे सदस्त्वम् इन्द्रसम्बन्धि भवसि ॥
 कात्यायनः ॥ हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमम्भगारं निष्ठाय वैश्वदेवमसी-
 त्यालभत इति ॥ हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे काञ्चि-
 दाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शनं कुर्यात् । हे आग्नीध्र, त्वं वैश्व-
 देवमसि सर्वदेवसंबन्धी भवसि ॥ ६ ॥ इति पञ्चमेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ७ ॥

सप्तमे सदोनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे धिष्ण्यानिर्माणमन्त्रा उच्यन्ते ॥
 कात्यायनः ॥ धिष्ण्यानि निर्वपति विभूरसीति मतिमन्त्रमिति ॥ अग्नीनामाश्रय-
 भूता मृत्तिकया निर्मिता स्वल्पवेदिका धिष्ण्यानि इत्युच्यन्ते । चात्वाले
 स्वातया मृत्तिकया धिष्ण्यानि निर्वपेत् । तदाह तित्तिरिः ॥ चात्वाला धिष्ण्या-
 नुवपतीति ॥ तत्राय धिष्ण्यार्थः प्रथमो मन्त्रः ॥ विभूरसि प्रवाहण इति ॥ वि-
 भुशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रधिष्ण्यस्य नामनो । ते वै द्विनामान इति कण्वेन

भुत ऊनातिरिक्तस्येत्यादिको मन्त्रभागः । यद्यपि कात्यायनो, रौद्रेणेति सर्वमेत्युवाच, न न्यूनातिरिक्तस्येति तथापि रौद्रेणेत्यस्याङ्गस्योपलक्षणत्वादना-
 ऽतिरिक्तस्येत्यादिकः सर्वोऽपि मन्त्राणामुक्तानां शेष इति द्रष्टव्यम् ॥ पाठस्तु ॥
 ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । अग्नयः सगराः सगरा स्य सगरेण नाम्ना रौद्रेणानी-
 केन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो नमो वोऽस्तु मा मा हिंसिष्टेति ॥ वि-
 भ्रूसीत्यादिभिः प्रतिपादिता ये चिष्ण्वरूपा अग्नयस्ते सर्वे कर्मणि ऊनाति-
 रिक्तस्य न्यूनातिरिक्तांशस्य प्रतिष्ठा स्थितिहेतवः संपूर्तिकारिणः । विहितस्यैकदे-
 शस्य परित्यागे कर्म न्यूनं भवति । अधिकस्यापि कस्यचिदनुष्ठानेऽतिरिक्तं
 भवति । तदुभयविधदोषपरिहारेण संपूर्तिमेतेऽग्नयः कुर्वन्तीत्येतेषां प्रतिष्ठा । ते
 चाऽग्नयः सगराः समानस्तुतयः ॥ यः स्तुताविति धातुः । सर्वेषां द्विनामत्वात् समान-
 स्तुतित्वमिहे अग्नयः, यूपं सगरेण नाम्ना सगर इत्यनेन शब्देन सर्वे व्याह्रियमा-
 णत्वात् सगराः स्य सगरशब्दाभिधेया भवथ । ते यूपम् अग्नयो रौद्रेणानीकेन
 शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन मा पात मां रक्षत । हे अग्नयो, मा पिपृत
 घनादिभिर्मा पूरयत । वो युष्मभ्यम् । नमो वोऽस्तु । नमस्कारो भवतु ।
 मा मा हिंसिष्ट । अनुष्ठितारं मां मा वधिष्ट ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाध्यायेऽष्टमो-
 ऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ८ ॥

बलमपि । तस्मै वरुधं तुभ्यं इदं हुतमस्तु । शालामुखीषो योऽग्निर्धश्च त-
 स्वाग्नेः समीपे स्थापितः सोमस्तदुभयमाग्नीध्रादिप्रदेशेषु नीत्वा पश्चादग्नी-
 षोमीयपशुरारब्धव्यः । ततः सोमं नेतुं तस्मादिश्यासावाज्याहुतिर्हुता ॥ का-
 त्यायनः ॥ जुषाणो अन्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥
 जुषाणो अन्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ हे सोम, त्वं जुषाणोऽस्मात् प्रीतिमान्
 रससामदर्शनायापन्तरूपदेहः सन्नाज्यस्य वेतु आज्यं पिब, तदेवेदं हुतमस्तु ॥
 ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने नय
 सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
 मेनो भूयिष्ठा ते नमउक्तिं विधेमिति ॥ हे अग्ने, हे देव, विश्वानि वयु-
 नानि विद्वान् सर्वान्मार्गानमिजानानस्त्वस्माननुष्ठातृन् राये धनलाभाय सुपथा
 नय शोभनमार्गेण प्रापय । जुहुराणं कुटिलं फलमतिबन्धकं यदेनः पापमस्ति
 तत् सर्वम् । अस्मद् युयुषि अनुष्ठातृभ्यः पृथक् कुरु । ते तुभ्यं भूयिष्ठामतिव-
 हुला नमउक्तिं नमस्कारविपद्या वाचं विधेम सम्पादयामः ॥ २ ॥ कात्या-
 यनः ॥ उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकशसोमपात्राणि
 वाऽयं न इति जुहोतीति ॥ शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि सदस उत्तरभागे
 नीत्वाऽग्नीध्रपण्डपे निधाय तत्रत्यो विष्णवगते ग्रावाज्येन जुहुयात् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ अयकोऽग्निर्वरिवस्क्रुणोत्वयम्पृथः पुर एतु मभिन्दन् । अयं वाजं
 जयतु वाजसाता अयं शत्रून्जयतु जर्हपाणः स्वाहेति ॥ अयमग्निर्नोऽस्माकं
 वरिवो धनं कृणोतु करोतु । अयमेवाग्निर्मृषः सद्भामान् पुरः अग्रतः मभि-
 न्दन् वैरिणो विदारयन्नेतु गच्छतु । अयमेवाग्निर्वाजसातौ सद्भामे वाजान्
 शत्रुसम्बन्धीन्यन्त्रान्यस्मभ्यं दातुं जयतु । ततोऽयमेवाग्निर्जर्हपाणः अत्यर्थं
 हृष्यन् शत्रून् जयतु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उरुविष्ण इति जुहोतीति ॥
 पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमः । अनेन स्वाहवनीये ॥ पाठस्तु ॥ उरु विष्णो
 विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्क्रुधि । घृतं घृतयोने पिव म म यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥
 हे विष्णो व्यापिभ्राह्मनीयास्मदनुग्रहार्थम् । उरु विक्रमस्व । शत्रुषु बहुलं
 पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासार्थम् उरु क्रुधि बहुधनाधिकं संपाद-
 य । घृतेन ष्वालोद्भवाद् घृतयोनिः । हे घृतयोने, हूयमानमिदं घृतं पिव ।
 यज्ञपतिं च यज्ञमानं प्रतिरतिशयेन वर्धय ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणे-
 ऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति ॥ दक्षिणे

शकटे कृष्णाजिनस्याऽऽस्तरणं कृत्वा तास्मिन् सोमं निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥
 देव सवितरेष ते सोमस्तः रक्षस्व मा त्वा दभान्नि ॥ हे सवितः, सर्वस्य मेरु-
 देव, यः सोमस्ते तवार्पितः । तं तादृशं सोमं रक्ष पालय । मा त्वा दभन्
 एवम्भूतस्य सोमस्य पातारं त्वाय । असुरा मा हिंसिषुः ॥ कात्यायनः ॥
 एत त्वमिति विस्त्रज्योपतिष्ठत इति ॥ कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विस्त्र-
 ज्योपस्थानं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ एत एवं देव सोमदेवो देवाऽऽवपागाः । इद-
 मंहं मनुष्यान्तसह रायस्योपेणेति ॥ हे सोमदेव, त्वं देवः सन् भवदीयान् देवान्
 एत इदानीमुपागाः । माप्नोऽसि । अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्या-
 निदमिदानीं सह रायस्योपेण पश्चाद्धनेन सार्धं माप्नोऽस्मि ॥ कात्यायनः ॥
 स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति ॥ हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ स्वाहा
 निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य इति ॥ स्वाहा सामरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु ।
 अनेन सोममदानेन अहं वरुणस्य पाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ कात्याय-
 नः ॥ अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने व्रतपा-
 स्त्वे व्रतपाः । या तव तनूर्मय्यभूदेपा सा त्वयि या मम तनूर्स्त्वय्यभूदिय-
 सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षा दीक्षापतिरमस्तानु त-
 पस्तपस्पतिरिति ॥ हे अग्ने, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि ।
 तस्मादिदानीमपि त्वमेव व्रतपाः । त्वं मदीयस्य व्रतस्य पालको, भवेति शे-
 पः । शास्त्रान्तरे तु त्वमित्येव पाठितम् । अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां पतिरसीति
 पूर्वप्रापतप इत्यनुवाके यजमानोऽग्निशरीरस्वशरीरयोर्व्यत्ययं कृत्वा स्वकीयव्रत-
 पालनं प्रार्थयामास । इदानीं व्रतस्य पालितत्वात् तं व्यत्ययं परिहृत्य स्वशरीर-
 स्वीकाराभिभाषेणाग्नेव्रतपाः—तव तनूर्त्पादिमन्त्रभागं पठतिहेअग्ने व्रतपालन-
 प्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मय्यवस्थिता सैषा तनूरद्य त्वय्यवतिष्ठताम् ।
 हे व्रतपते, हे व्रतपालकाग्ने, नौ व्रतानि आवयोः कर्माणि यथायथं स्वस्व-
 सम्बन्धमनतिक्रम्याऽवतिष्ठतामिति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालन-
 रूपं व्रतं तवास्तु इत्यर्थः । मे दीक्षा मदीया दीक्षा दीक्षार्थं नियमं दीक्षा-
 पतिर्दीक्षायाः पालकोऽग्निस्त्वममस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः । तपस्पति-
 स्तपसः पालकोऽग्निस्तपोऽस्तु मदीयं तपोऽनुमतवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 इति पञ्चमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नवमे वैतर्जनहोमादिमन्त्रा उक्ताः ॥ दशमे यूपसंवादनमन्त्रा उच्य-

न्ते ॥ कात्यायनः ॥ गृहेषु यूपान्हुतिं जुहोति चतुर्गृहीतः स्ववेणोरु विष्णु-
 विधीति ॥ स्वगृहेऽवस्थाय चतुर्वारं गृहीतमाज्यं स्ववेणु जुहुपाव । सेयं यूपा-
 हुतिः ॥ पाठस्तु ॥ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने
 पिव म म यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ पूर्वानुवाके व्याख्यातः ॥१॥ कात्यायनः ॥
 आज्यशेषमादाय तक्षा गच्छति । यूपमभिमृश्यत्यन्यानि तिमार्क् तिष्ठन्नाभिमन्त्र-
 यते इति ॥ यूपस्य तक्षणार्थं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वा ॥ पाठस्तु ॥ अत्यन्यां
 ऽअगाद्यान्यां ऽउपागाम् । अर्वाक्ता परेभ्यः परोवरेभ्यः । तं त्वा जुपामहे देववनस्प
 ते देवयज्यायै । देवास्त्वा देवयज्यायै जुपन्तामिति ॥ वृक्षा द्विविधाः— यूपा
 अयूपाश्च । पलाशाखदिरादयो यूपाः । निम्बजम्बीरादयस्त्वयूपाः । हे पुरो-
 र्वति यूपवृक्ष, त्वत्तोऽन्यानर्कोश्च यूप्यानापि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्य-
 गाम् । अन्योऽस्त्वयूपान्नोपागाम् । कीदृशम् अर्वाक् परेभ्यः उत्कृष्टेभ्यो लक्ष-
 णेभ्यः मत्वा सन्नम् तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । परोवरेभ्यः अ-
 त्यन्तनिकृष्टेभ्यो लक्षणैभ्यो दूरवर्तिनं तद्गृहीतमित्यर्थः । किञ्च, हे वनस्पते,
 हे देव, तस्य पालक, दीप्यमानवृक्ष, तं तादृशं त्वां देवज्यायै देवयागार्थं जुपा-
 महे वयं सेवामहे । देवा अपि देवयागार्थं त्वां सेवन्ताम् ॥ कात्यायनः ॥ स्ववे-
 णोपस्पृशति विष्णवे त्वेति ॥ हे यूपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञार्थमुपस्पृशामीति
 शेषः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ ओषध इति
 कुशतरुणं तिरस्कृजेति ॥ यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्द्धानं कुर्यात्, त्रायस्वेति मन्त्रशेषः ।
 हे ओषधे त्रायस्व मां स्वधितिभयाद्रक्ष ॥ कात्यायनः ॥ स्वधित इति परशुना
 महरतीति ॥ पाठस्तु ॥ स्वधिते मैनः हिंसीरिति ॥ हे स्वधिते, हे परशो, एवं
 यूपं मा हिंसीः मा बधीः ॥ कात्यायनः ॥ दिवं मा लेखीरिति पतन्तम-
 भिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या स-
 म्भवेति ॥ हे यूपवृक्ष, त्वं पतन् दिवं द्युलोकं मा लेखीः मा हिंसीः ॥ अन्तरिक्ष-
 लोकं च मा हिंसीः । पृथिव्या सम्भव सह सद्गतो भव । यूपस्य वज्ररूप-
 त्वाद् अतो लोकानां शान्तिराशास्यत इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
 अयः हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वेति ॥ अनेन मन्त्रेण यूपं शोधयेत् ।
 पूर्वमन्त्रेण सहाभिमन्त्रयेद्वा ॥ पाठस्तु ॥ अयः हि त्वा स्वधितिस्तेति जानः
 मणिनाय महते सौभगायेति ॥ हि यस्माद्, हे छिन्नवृक्ष, तेति जानस्तीक्ष्णो-
 ऽयं स्वधितिः कुठारस्त्वा त्वां महते सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्शा-

खोच्छेदनेन मणिनाय प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास । ततस्तादृशेन त्वया छेदनाय
 भेतव्यम् ॥ कात्यायनः ॥ अतस्त्वमित्याग्रश्चने जुहोति यूपवच्चेति ॥ पाठ-
 स्तु ॥ अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमेति ॥
 हे दीप्यमान वनस्पते, त्वम् अतोऽस्मात् स्थाणोः शतवल्शो बहुङ्गुरः शत-
 शाखो विरोह विशेषेण जायस्व । एवञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौतादिभिर्वहुशाखो-
 पेता विशेषेण रुहेम् । प्रजायेमदीति यजमानेनाशास्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥
 इति पञ्चमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ १० ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

अथ सौमिकवेद्यर्थमन्त्राणां प्रतिपादकं ॥

पञ्चमेऽध्याय एतस्मिन्ननुवाका दशोरिताः ॥ १ ॥

आतिथ्यादिस्तथा तानृनम्नमुत्तरवेदिका ॥

तत्संस्कारा हविर्धानं ततश्चोपरि वा सदः ॥

धिष्ण्यवैसर्जनं यूप इत्यर्था अनुवाकगाः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गमन्त्रकश्रीवीरबुक्कमुपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमेऽध्याये आतिथ्यामारभ्य यूपनिर्माणमन्त्रा उक्ताः ॥ अयानीपोमीयपशुप्रधाने षष्ठे यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषेचोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्रास्मिन् प्रथमानुवाके यूपसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेत्यभिर्मादाय यूपावटं परिलिखति इदमदमिति । यवोऽसीत्यध्नु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवेति प्रतिमन्त्रमवटे शेषमाप्तिञ्चति शुन्धन्तामिति । वशींषि माञ्छुदञ्चि च मास्पति पितृपदनमसीति ॥ एतेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः मसरेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्य-
सीदमहं रक्षसो ग्रीवाऽअपि कृन्तामि ॥ यवोऽसि यत्र वास्मद् द्वेपो यत्र यारातीः ।
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्तोऽल्लोकाः पितृपदनाः पितृपदनम-
सीति ॥ एते मन्त्राः पूर्वत्र औदुम्बरीविषये यथा व्याख्यातास्तद्वद्वाऽपि
यूपविषये व्याख्यातव्याः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ प्रथमं शकलं चाग्नेयीर-
सीति ॥ यूपावटे शकलं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेयीरसि स्वावेश
उभेतृणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यतीति ॥ हे यूपशकल, स्वावेशः शोभन
आवेशो यूपावस्थितिलक्षणो यस्मिन् तादृशस्त्वम् । यूपस्य त्रयो नेतारः
प्रथमशकलः स्वरुश्चपालश्चेति । तेषामूर्ध्वनेतृणां मध्ये अग्रे प्रथमं नीयत
इत्यग्नेयीरसि । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । किञ्च, त्वा त्वां य-
स्मात् कर्मणि अध्वर्युरधिष्ठास्यति स्थापायेष्यति । त्वम् एतस्यैतत् कर्म वि-
त्ताद् विद्धि ॥ कात्यायनः ॥ देवस्त्वेत्यनक्तीति ॥ यूपमिति शेषः ॥ पाठ-
स्तु ॥ देवस्त्वा सहिता मध्वानक्तिति ॥ हे यूप, त्वा त्वा सवितो मेरको देवो
मध्वा मधुरेणाज्येनानक्तु ॥ कात्यायनः ॥ चपालमुभयतोऽङ्कं प्रतिमुञ्चति
सुपिण्डाभ्य इतीति ॥ अपस्तादुपरिष्ठादाज्येन सितं यूपस्याग्नेऽवस्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ सुपिण्डाभ्यस्त्वौपयीभ्य इति ॥ हे चपाल, त्वा त्वां सुपिण्डा-
भ्यः शोभनफलोपेताभ्यः औपयीभ्यो यूपस्याग्ने प्रतिमुञ्चामीति शेषः ॥ का-
त्यायनः ॥ दिवमग्नेरेत्युच्छ्रयतीति ॥ उन्नतं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ दिवमग्नेणासृष्ट

कुर्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति यूप इति ॥ पशुं बध्नीयादिति
 शेषः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः मत्सवेऽद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनग्मीति ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभि-
 रुचितं पशुं नियुनग्मि पशुं वध्नामि शिष्टं व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अश्व-
 स्येति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति ॥ पाठस्तु ॥ अश्वस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षाम्यनु
 त्वा माता मन्यतामनुवितानुभ्राता सगर्भ्योऽनुसखा सयूथ्यः । अग्नीषोमा-
 भ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ हे पशो, त्वामक्षिरोपधीभिश्च प्रोक्षामि मेध्यं
 करोमि । दर्भैरपासुस्तृप्तादस्त्योपधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वम् । स्वमातृस्वी-
 कृताभ्यां तृणैर्दकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात् तेनोभयेन युक्तमिति तिसिरिरप्या-
 ह ॥ अश्वस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाज्यो ह्येष औपधीभ्यः सम्भवति यत्
 पथरिति ॥ किञ्च, हे पशो, एवं प्रोक्ष्यमाणं त्वा माता भूमिः अनुमन्यताम् ।
 तथा पिता धौरनुमन्यताम् । एतमुत्तरत्रानुमन्यतामिति मत्सर्कं सम्बध्यते ।
 भ्राता समानजन्मा सगर्भ्यः समानगर्भे उदरे भवः सोदरः सहैव व्याख्यात-
 त इति सखा सुहृत् । समानयूथे भवः सयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्याम् एवम्भूतं
 त्वां जुष्टमभिरुचितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अपां पेरुरि-
 त्यास्य उपशृङ्गातीति ॥ पशोर्मुखे उदकं ग्राहयेत् । असीति मन्त्रशेषः । हे
 पशो, त्वम् अपा पेरुरसि । पेरुः पानशीलः । उदकपानशीलो भवति ॥
 कात्यायनः ॥ आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति ॥ पशोरधोभागं प्रोक्षयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ आपो देवीः सदन्तु । स्वात्त चित्सदेवहविरिति ॥ हे पशो, त्वाम्
 आपो देवीः अवूषाः देव्यः सदन्तु आस्वादयन्तु । स्वात्त स्वकीयतया
 श्राप्तं, चित् अतिस्वाद् सत् । देवहविः । देवानामिव योग्यं हविर्मुपात् ।
 अश्वस्त्वेत्यन्मन्त्रव्येणान्वयमनुष्ठेयमितीति । अक्षिरिराह । उपरिष्ठात् प्रोक्ष-
 त्युपरिष्ठादेवं मेध्यं करोति पावयत्युत्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति
 सर्वत एवैनं मेध्यं करोतीति ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तराधारमाचार्यं पशुं
 पूर्वं समनक्ति । ललाटामश्रोणिषु स न इति प्रतिपन्नमिति ॥ ललाटे ता-
 वदय मन्त्रः ॥ पाठस्तु ॥ सं ते प्राणो वातेन गच्छतामिति ॥ हे पशो ते तव
 प्राणो वातेन वायुना सगच्छताम् । अमयोरयं मन्त्रः ॥ समद्भानि यज्ञत्रैरिति ॥
 असायद्भानि यज्ञत्रैर्यागैः सङ्गच्छताम् । ओष्ण्योरयं मन्त्रः ॥ सं यजमान
 आशिषेति ॥ अयं यजमानो दीर्घेणाऽऽयुषा संगच्छताम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥

आहर शाखां समाहर यूपशकलमाहरत्युक्तोभौ जुहोत्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुप-
स्पृशति घृतेनाक्ताविति ॥ अध्वर्युरितरं प्रति, पञ्चाशशाखां यूपशकल च स-
माहरेति ब्रूयात् । ततः समाहृतौ तावुभौ जुहाग्रभागे आउपेनाक्ताभ्यां ताभ्यां
पशोर्ललाटमुपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेयामिति ॥ हे शाखे यूप-
शकल, युवामुभौ घृतेनाक्तौ सन्तौ पशुमेनं त्रायेथां पालयेथाम् ॥ ६ ॥ का-
त्यायनः ॥ रेवति यजमाने इति वाचयति ॥ पाठस्तु ॥ रेवति यजमाने प्रियं
था आविश । उरोरन्तरिक्षात् मजूर्देवेन वातेन । अस्य हविषमन्ना यज स-
मस्य तन्वा भवेति ॥ रेवतीशब्दो धनवतीं वाग्देवतामाचष्टे ॥ वाग् दे देवतेति
श्रुतिः । हे रेवति वाग्देवते, यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिमेतं थाः धेहि । आविश
ज्ञानमदानेन यजमानं प्रविश । हे रेवति, वातेन वायुना देवेन मजुः समान-
मीतिभूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः । किञ्च, अस्य पशु-
लक्षणस्य हविषः स्मना आत्मना यज आत्मना यजमानस्य पशोस्तन्वा शरीरेण
संभव । हे रेवति, यजमानरूपेण आत्मरूपेण पशुरूपेण च यजेत्पर्यः ॥ ७ ॥ का-
त्यायनः ॥ तृणमुपास्य वर्षो वर्षीयमीति ॥ निशमनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरि-
हारायमस्ताद्भूमिं प्राक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ वर्षो वर्षीयासि यज्ञे यज्ञपतिं था इति ॥
हे वर्षो, वृष्टिजन्ये तृणदेवते, वर्षीयासि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं थाः ।
धेहि ॥ कात्यायनः ॥ स्वाहा देवेभ्य इति जुहोतीति ॥ पशुसङ्गपनात् मा-
क्तालीनोऽयं होमः ॥ कात्यायनः ॥ देवेभ्यः स्वाहा जुहोतीति ॥ मन्वषोर-
नयोः सत्यव्यर्थेयवे पाठभेदस्य तात्पर्यं तित्तिरिसाह ॥ पुरस्तात् स्वाहाकृ-
तयो अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥
कात्यायनः ॥ नियोजनं चात्वाले प्रास्यति माहिर्मूरिति ॥ नितरां योजनं
नियोजनं धन्यनम् । तद्धेतुभूता रज्जुं चात्वाले प्राक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥
माहिर्मूर्मा वृदाकुरिति ॥ हे रज्जो, त्वम् अहिः सर्पाकारो माभूर्मा भूयाः ।
वृदाकुरजगरोऽपि मा भूयाः ॥ ८ ॥ इति पष्ठाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीये पशुपकरण्णादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये संज्ञसपञ्चाख्यहविःसंस्कार-
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पाक्षेजनहस्तां वाचयति नयक्रमस्त आ-
तनेतीति ॥ पादप्रक्षालने तु पशुशुद्ध्यर्था आपः पाक्षेजनशब्देनोच्यन्ते । त-
दुदकधारणं पात्रं पाक्षेजनं, तद्धस्ते यस्याः पत्न्याः सा पाक्षेजनहस्ता । ताम्
ऋत्विग्यदास्यमानयति तदानीमेत मन्त्रं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ नमस्त आत्माना-

ऽनर्वा मेहि । घृतस्यकुल्याउपक्रुतस्य पथ्या उपदेवीरापः शुद्धावोद्धूः सुपरिविष्टा
 देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्मेति ॥ आसमन्तात्तन्मय इत्यातानो यज्ञः हे
 साहस्ययज्ञ, ते तुभ्यं नमः । नमस्कारोऽस्तु । त्वम् अनर्वा शत्रुरहितः सन् मेहि
 समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेणागच्छ । इमं मन्त्रभागं शत्रुरहितार्थमिति तित्तिरिराह ।
 अनर्वा मेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अभ्रातृव्यापनुक्या इति ॥ घृतस्य कुल्याः
 घृतनदीः उपगच्छ । किञ्च, क्रुतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवास्ता नदीरूपे-
 हीति सम्बन्धः । अत्र बहुघृतमाहुतमित्यभिप्रायः । एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः
 स्तूपन्ते । हे सुपरिविष्टाः पात्रेषु पूरिता देवीः । हे देव्य आपः, चूपं स्व-
 भावतः संस्कारतश्च शुद्धाः सत्पो देवेषु विषयभूतेषु पृथं बोद्धुम् । वह माप-
 णे । वहर्वा देवेषु मध्येऽवस्थिताः परिवेष्टारस्तेषां देवानां परिवेषणकर्तारो भू-
 यास्व ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ पशोः प्राणान् शुन्वति पत्री मुखनासिके
 चक्षुषी कर्णौ नाभि मेढ्रं पायुं पादान् संदृत्य वाचं ते शुन्वामीति प्रतिमन्त्र-
 मिति ॥ पशुसम्बन्धीनि प्राणस्थानानि मुखादिच्छिद्राणि पत्री तचन्मन्त्रेण
 शोधयेत् । वाचं ते शुन्वामीत्यादि चरित्रांस्ते शुन्वामीत्यन्ता अष्टौ मन्त्राः ॥
 तेषां पाठस्तु ॥ वाचं ते शुन्वामि प्राणं ते शुन्वामि चक्षुस्ते शुन्वामि श्रोत्रं ते
 शुन्वामि मेढ्रं ते शुन्वामि पायुं ते शुन्वामि चरित्रांस्ते शुन्वामीति ॥ हे पशो,
 ते त्वं सन्निधिनी वाचं वागिन्द्रियं शुन्वामि । शुद्धं करोमि । तथा त्वदीयं पञ्च-
 द्वाक्षिकं प्राणं शुन्वामि । तथा चक्षुरिन्द्रियं, श्रोत्रेन्द्रियं, नाभिच्छिद्रं, गुह्येन्द्रियं,
 चरित्रान् चरणसाधनभूतान् पादान् । एवंविधानि त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि
 शुन्वामि ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ शोषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यभिषिञ्चतीति ॥
 पत्न्या पद्मवयवजातं येनोदेकेन शोधितं तेनोदकशोषेणाध्वर्युयजमानौ पशोः
 शिरआद्यङ्गान्पनुक्रमेण सिञ्चेताम् । तदुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ मनस्त इति शिर इति
 ॥ मनस्त आप्पायतामित्यनेन मन्त्रेण शिर अनुसिञ्चेतामित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥
 मनस्त आप्पायतां वाक् त आप्पायतां प्राणस्त आप्पायतां चक्षुस्त आ-
 प्पायतां श्रोत्रं त आप्पायतामिति ॥ हे पशो, ते त्वदीयं मन आप्पायतां
 शाम्यन्तु । एवं त्वदीयानि वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि शाम्यन्त्वित्यर्थः ॥ का-
 त्यायनः ॥ यत्ने क्रूरमित्तद्गानीति ॥ मनःप्रभृतीनां मध्ये चान्यर्वांशान्य-
 ङ्गानि तान्यवसिञ्चेताम् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ने क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्पाय-
 तां तत्ते निष्पायतां तत्ते शुध्यस्विति ॥ हे पशो, ते त्वं पदं यन्मनमुत्तनिरोपादि-

कं क्रूरमस्माभिः कृतं, यच्च छेदादिकमास्थितं कर्तुमुपस्थितं तत् सर्वमाप्या-
यतां श्राम्यतु । किञ्च तत्सर्वं तच्च पृथायतां स्तोत्रं भवतु । तत्सर्वं शुद्धं भव-
तु ॥ कात्यायनः ॥ शमहोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चत इति ॥ पशोर्जघन-
भागमध्वर्युयजमानौ अभिषिञ्चेताम् ॥ पाठस्तु ॥ शमहोभ्यः ॥ दिवसादि-
कालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥
अग्रेण नाभिं तृणं निदध्यात्योपघ इति ॥ नाभेरग्रे दर्भतृणं निदध्यात् ।
त्रापस्वेति मन्त्रशेषः ॥ कात्यायनः ॥ स्वाधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय स्थितेति
॥ पूर्वप्रसिद्धां स्वाधितिं तृणस्योपरिस्थापयित्वा तथा प्रसिद्धया स्वाधिसा नाभिं
छिन्ध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ स्वाधिने मैत्रहिस्मीरिति ॥ एनं पशुम् । अन्यन्मन्त्र-
द्वयेऽपि पूर्वैव व्याख्यातम् ॥ कात्यायनः ॥ अग्रं सघ्ये कृत्वा दाक्षिणेन मूल-
मुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामितीति ॥ यत् तृणं नाभेरग्रे स्थापितं
तस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दाक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा अग्रमूलद्वये
छेदनाभिप्वन्नेन रक्तेनाञ्ज्यात् । भागोऽसीति मन्त्रशेषः । हे लोहिताक्ततृण, त्वं
रक्षसां भागोऽसि ॥ कात्यायनः ॥ निरस्तमित्यपास्यतीति ॥ लोहिताक्ततृणं
परित्यजेत् । रक्ष इति मन्त्रशेषः । यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्य-
क्तम् ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ इदमहमित्यभितिष्ठतीति ॥ यजमान इति शेषः ।
परित्यक्तं तृणम् । अभित आक्रम्य यजमानस्तिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ इदमहं
रक्षोभितिष्ठामीदमहं रक्षोऽववाधे । इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामीति । तृण-
रूपं रक्षः अध्वर्युणा निरस्तं, तदिदं रक्षः अहं यजमानोऽभितः पादेनाक्रम्य
तिष्ठामि । न केवलं स्थितिमात्रं, किन्तु अहम् इदं रक्षः अववाधे अवाचीनं
यथा भवति तथा नाशयामि । अहम् इदं रक्षः अपमम् अत्यन्तं निकृष्टं
तमो नयामि नरकं प्रापयामि ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ वषासुत्विद्य वषाश्र-
पण्यौ प्रोर्णौति, धृतेन घ्रावापृथिवी इति । उदरदेशेऽवस्थितो वषाख्यो यो
मौसविशेषः तां श्रपयतीति वषाश्रपणी वषासुदरदेशात् पृथक्कृत्य वषा-
सदृशतया वषाश्रपण्यवच्छादयेत् । मौर्णयामीति मन्त्रशेषः ॥ हे घ्रावापृथिवी
द्युलोकभुलोरुसदृश्यौ वषाश्रपण्यौ भवदीयस्वरूपं धृतेनाज्यसमानया वषया
प्रोर्णायामाच्छादयतम् ॥ कात्यायनः ॥ तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरितीति ॥
अध्वर्युर्वर्हिषोऽग्रभागम् । आहवनीये प्रास्यतीति शेषः । तथा वौधायनोऽप्या-
ह ॥ आहवनीयस्यान्तिमेज्वहारेषु यैः प्रतितप्पमाना ये वर्हिषोऽग्रमुपास्य-

तीति ॥ स्तोकानामिति मन्त्रशेषः । हे वायो वपायास्तोकानां वपासम्बन्धिनां
संघातमिति शेषः । वेः वृद्धिं पिवेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ वपां स्तुवेणाभि-
धारयति जुषाणो अग्निरितीति ॥ पाठस्तु ॥ जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु
स्वाहेति ॥ जुषाणः सेवमानः आहवनीयोऽग्निः, आज्यस्याज्यं वेतु पिवतु
स्वाहा हुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ वपाश्रपण्यावतुमास्यति । मार्ची विशाली मती-
चीमितराः स्वाहाकृतेर्जमीति ॥ द्वयोः श्रपण्योर्मध्ये या विशाखा विविधशाखा
विगतशाखा वा तामाहवनीयस्य प्राग्भाग इतरां प्रत्यग्भागे प्रक्षिपेत् । तथाच
घोषायनः । आहवनीये वपाश्रपणी प्रहरेत् । तथेति स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तामिति । मार्चीं द्विशालीं मतीचीम् एकशूळामिति ॥ पठस्तु ॥ स्वाहाकृते
ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतामिति ॥ हे वपाश्रपण्यौ, स्वाहाकृते स्वाहाकारेण
प्राप्ते युवाम् । ऊर्ध्वनभसम् । ऊर्ध्वं नभः आकाशो यस्य तादृशं वायुं गच्छतं
प्राप्नुवन् ॥ ७ ॥ इति ऋषेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके संज्ञपयश्चाख्यद्विःसंस्कारमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे वसा-
होमो विधीयते ॥ कात्यायनः ॥ सं ते मन इति हृदयमभिधायेति ॥ हृदय-
मांसं पृषदाज्येनाभिधारयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन
गच्छतामिति । हे हृदय, ते पशोस्तव मनो देवानां मनसा संगच्छताम् । त्वदी-
यः प्राणोऽपि देवानां प्राणेन संगच्छतामस्तु ॥ कात्यायनः ॥ रेळमीति व-
सां गृहीत्वेति ॥ मांसपाकमाण्डे स्थितमस्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा, तां गृही-
यात् ॥ पाठस्तु ॥ रेळस्यग्निद्व्या श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन् । वातस्य त्वा
प्राज्ये पूष्णो रक्ष्णा ऊष्मणो व्यधिषादिति ॥ हे वसे, त्वं रेळसि । रिपतिर्हि-
सार्थः । हिमिता भवामि । तस्मादाहवनीयोऽग्निस्त्वा श्रीणातु आश्रयतु स्वी-
करोतु । आपश्च त्वा समरिणन् सम्पक् प्राप्नुवन्तु । तव दोषो मा भूत् । हे
वसे त्वा दधीमीति शेषः । किमर्थं वातस्य वायोप्राज्ये गत्ये, पूष्ण आदित्य-
स्य रक्ष्ये गत्ये । रंहतिर्गतिकर्मा । वाय्वादित्ययोरपतिर्हन्तगमनसिद्ध्यर्थं त्वां
दधामीत्यर्थः । ऊष्मणः ऊष्मान्तरिसं तदर्थं त्वां गृह्णामीति । विशेषेणाधि-
पयेन सीदतीति व्यधिषत् । वमारूपं दधिः सप्ताविधं यदस्त्वित्यर्थः ॥ कात्या-
यनः ॥ प्रयुतमिति संयुजति पार्श्वेनेति ॥ पार्श्वगतेन मांसेन मिश्रीकुर्वात् ।
पार्श्वेन वसाहोमं मयीतीति श्रुत्यन्तरात् । द्वेष इति मन्त्रशेषः । द्विष अमीती ।
पशुपार्श्वमांसयोः परस्परं मिश्रणेन यदभिययस्ति तदुभयोः सकाशात् प्रयुतं

पृथग्भूतं भवतु ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान् इतीति ॥ स्वीकृतायाः वसायाः एकभागं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबत । अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेति ॥ हे घृतपावानः । पां पामि इत्यस्य रूपम् । घृतस्य पातार उपभोक्तारो यूयं घृतं द्रवरूपं हविः पिबत । हे वसायाः पातारो देवता अत्रत्यं वसारूपमिदं हविः पिबत । हे पशो, त्वम् अन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरसि ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ दिशो व्याघारपति दिश इति प्रतिमन्त्रमितीति ॥ जुहुयादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति ॥ वसाशेषेण सर्वाभ्यः प्राच्यादिदिग्भ्यो, दिश इत्यादिमन्त्रपदकेन होमं कुर्यात् ॥ कात्यायनः ॥ ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संमृशतीति ॥ पशुरूपं हविः संस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गे अङ्गे निधीत ऐन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निदीधे । देव त्वष्टर्भूरि तं सप्तमेतु सलक्ष्मा याद्विपुरुषं भवति । देवव्रायं तमवसे सखायोनुत्वामातापितरो मदंस्त्विति ॥ ऐन्द्रः इन्द्रमवन्धी प्राणवायुः अङ्गे अङ्गे पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतो निहितः । तथा इन्द्रमवन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निसिप्तः । हे त्वष्टः, त्वष्टृनामक देव यत्पशोरङ्गजातं सलक्ष्म समानलक्षणं सत् छेदने विपुरुषं सर्वतो व्यापितेजोरूपं भवति भवति । तत्सर्वं तवानुग्रहेण भूरि बहव । अत्यंतं, समित्येकीभावे, एकीकृत्य समेतं संगच्छताम् । हे पशो, देवव्रायंतं देवेषु गच्छन्तं त्वां सखाय इतरे पशवो मातापितरश्च अनुमदन्तु । हयं कुर्वन्तु । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गप्राप्तया स्वकुलं सर्वमवतु ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति पष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ४ ॥

चतुर्थे वसाहोममन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे गुदकाण्डेनोपपदसंज्ञका होमा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ गुदतृतीयस्य परिच्छेदमनुपाजेषु अनुसमुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रं प्रतिवपदकारं हुत्वेति ॥ गुदकाण्डस्य तृतीयभागमेकादशधा तिर्यक्छित्वा अनुपाजानामेकैकस्मिन् वपदकारे सति समुद्रं गच्छ स्वाहेति एतादिभिर्गति वैश्वानरं गच्छ स्याहेत्येतदन्तरेकादशभिर्मन्त्रैरैकैकं गुदकाण्डभागं प्रतिपस्थात्वा जुहुयात् ॥ एतेषां पाठस्तु ॥ समुद्रं गच्छ स्वाहा देवं सवितारं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा । मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ स्वाहा छदांसि गच्छ स्वाहा । यावापृथिवी गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा तपो दिव्यं गच्छ स्वाहा । अग्नि

वैश्वानरे गच्छ स्वाहेति ॥ हे हविस्त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्तु-
 हि । सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ मनो इति मुखोपस्थानमिति ॥ अथ यज्ञ-
 होमान्ते मुखमुपस्पृशेत् । हार्धेतेति मन्त्रशेषः । हे समुद्रादिदेवताः, समुद्रहृदः
 सम्बन्धिहृदयात् हार्धं मे मदीय मनः यच्छ निवन्धीहि ॥ १ ॥ कात्यायना ॥
 स्वहं जुहोमि दिवं ते धूम इतीति ॥ पाठस्तु ॥ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरिक्षं
 ज्योतिः पृथिवी भस्मना पृण स्वाहेति ॥ हे स्वरो, ते तव सम्बन्धी धूमो दिवं
 धुलोकं गच्छतु । तव भस्मना पृथिवी भुलोकम् । आपृण समन्तात् पुर-
 य ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ शुष्कार्द्रसन्धी हृदयशूलमुपगृहति । मापो मौप-
 धीरिति ॥ आलब्धस्य पशोः हृदयस्थमोसदानार्थं यः शूलो विहितः तं शु-
 ष्कार्द्रभूमदेशयोः सन्धी निगूहेत् ॥ पाठस्तु ॥ मापो मौपधीर्हिंसीरिति ॥
 हे हृदयशूल, स्वम् । आपो देवता मा हिंसीः मा वधीः ॥ कात्यायनः ॥
 धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां
 मार्जयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धाम्नो धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुख । यदाहु-
 रभ्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुख । सुमित्रिया न आप
 ओपषपः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु । योऽस्माद्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । इदमापः
 भवहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वाशेषऽज्जतानृतमिति ॥ हे
 राजन् वरुण धाम्नो धाम्नो यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानाद् वयं
 भीताः । ततस्तस्मात् स्थानाच्चः अस्मान् मुख मोचय । किञ्च, हे वरुण
 भगवाण्यः सर्वा देवता अभ्याः । अहन्तव्याः । पूजनीया इत्यर्थः । इति यदाहुः
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्येवं सति अस्माकमिष्टपरिहारार्थं वयं ता देवताः श-
 पामहे । ततस्तस्मात् पापात्, हे वरुण, नः अस्मान्मुख । अग्नेदेवता ओपष-
 पश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः सन्तु । सुमित्रेषु योग्याः भवन्तु । यः शत्रुरस्मान्
 द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । द्वेषं कुर्मः । तस्मादुभयात्मका ये शत्रवस्तेषाम् आपः
 ओपषपश्च नो दुर्मित्रियाः सन्तु । अभिवत्वेनावसित्वा भवन्तु । हे आपः, इदं
 पशुमंशपननिमित्तं पापं बहत अपनयत । यत्किञ्चिद् दुरितम् अभिज्ञापा-
 दिरूपं पापं मयि स्थितं तदपनयत । वा अथवा यत्माणिमात्रम्, अहमभि-
 दुद्रोह हिंसा कृतवानस्मि । उत वाऽहं यदनृतम् अनृतवादिनं यमपराधिनं शेषे
 मापं कृतवानस्मि । हे आपः, तदेतद्द्रोहादिकृतं पापम् अपनयत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 इति षष्ठाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पञ्चमे गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः । अथ होमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानाम् अपामुपादानं षष्ठेऽभिधीयते ॥ कात्यायनः ॥ वसतीवरीग्रहणं हविष्मतीरितीति ॥ सोमाभिषवणसाधनभूता वसतीवरीसंज्ञका आपो गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ हविष्मतीरिमा आपो हविष्मां आविवासति । हविष्मां देवो अध्वरो हविष्मां अस्तु सूर्य इति ॥ हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा सोमेन युक्ता इया वसतीवरीः अपः आविवासति परिचरति । ततो देवो द्योतमानो अध्वरो यागोऽपि स्वशरीरानिष्पत्त्यर्थं हविष्मान् भवतु । किञ्च सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय स्वसंतृप्त्यर्थं हविष्मान् हविःसंपन्नो भवतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नेर्वै इति निदधाति । शालाद्वार्यमपरेणेति ॥ नूतनगार्हपत्यस्य पश्चिमभागे वसतीवरीसंज्ञका आपो निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति ॥ हे वसतीवर्यः, वो युष्मान् अपन्नगृहस्य अविनश्वरगृहस्य शाला-मुखीयाग्नेः सदसि समीपस्थाने सादयामि स्थापयामि ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणस्याष्टत्तरवेदिश्रोण्ये निदधातीन्द्राग्न्योरितीति ॥ शालामुखीयाग्नेः पश्चिमभागे स्थापिता वसतीवरीरादापोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोण्यां निदध्यात् । भागधेयी स्थेति मन्त्रशेषः । हे वसतीवर्यो, यूयम् इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नेदेवतयोर्भागधेयीस्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति ॥ दक्षिणश्रोण्यां स्थिता वसतीवरीः पुनरप्यादाय पूर्वमन्त्रेण वाऽग्नेन मन्त्रेण वा उत्तरश्रोण्यां निदध्यात् । भागधेयी स्थेति मन्त्रशेषः । हे वसतीवरीसंज्ञका आपो, यूयं मित्रावरुणदेवतयोर्भागरूपा भवथ ॥ कात्यायनः ॥ विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति ॥ उत्तरस्यां वसतीवरीः पुनरप्यादायाग्नीध्रमण्डपे निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्य । असूर्या उपसूर्ये पाभिर्वा सूर्यः सह ता नो हिन्वन्स्वध्वरमिति ॥ हे वसतीवर्यो, यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । याः मसिद्धाः अमृः ईदृग्भूता वसतीवर्याल्लपा आपः उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः । सूर्योऽपि ताभिरग्निः सह गच्छति । ता आपो नः अस्मदीपमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ६ ॥

षष्ठे सोमाभिषवार्थानां वसतीवरीणां ग्रहणमुक्तम् ॥ सप्तमेऽपिपोतच्यस्य सोमस्योपाहरणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ ईषान्तरेणाद्देसोमम-

सप्तमे सोमोपाहरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमे सोमाभिषवोऽभिधीयते ॥
 कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेसद्रिमादायेति ॥ अद्रिषाब्देन सोमाभिषवहेतुः पापा-
 णोऽभिधीयते । तमादधात् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः मसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृषीन्द्राय
 सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तं यधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ देवस्य त्वेत्यादिकं
 पूर्वं व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावा । रा दान इत्यस्य
 रूपमाआहुतीनां दाक्षिणाणां च रावा दाता भवति । ततः गम्भीरमिमं मदीय-
 मध्वरं यज्ञं कृषिं कुत । उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वया अहं सोम-
 षीदृशं करोमि । कीदृशम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुपूतमम् । तकारलोपशब्दान्दसो,
 दीर्घत्वम् । सुपुटु अभिषुततमम् ऊर्जस्वन्तं स्वादुत्वोपेतं पयस्वन्तं पयोविशेष-
 धन्तम् । एवं सोमं करोमीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ निग्राभ्यासु वाचयति नि-
 ग्राभ्या स्येति ॥ अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेचनीया आपो निग्राभ्या इत्यु-
 च्यन्ते । तामु शृण्माणासु यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ निग्राभ्या स्थ देव
 श्रुतास्तर्पयत मा । मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्प-
 यत । आत्मानं मे तर्पयत मजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
 गणामे मा वितृपन्ति ॥ हे आपो, यूयं निग्राह्या स्थ । अस्माभिर्नितरां ग्रहीत-
 व्या भवथ । देवश्रुता देवेषु प्रख्याता यूयं मा मां तर्पयत मीतं कुत ।
 हे आपो मदीयानि मनःमध्वीनि इन्द्रियाणि तर्पयत आत्मानं शरीरं मजां
 पुत्रादिसंपत्तिं पशून् गणान् मनुष्यसंघांश्च तर्पयत । मे मदीयगणा मनुष्य-
 संघा मा वितृपन् मदीयद्रव्यदानेन पुरिताः सन्तो वितृद्धतृष्णा मा भूवन् ।
 अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति । यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ का-
 त्यायनः ॥ सोमं विधीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्र-
 मिति ॥ अभिषोतव्यस्य सोमस्येन्द्राय त्वेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चवारं
 यथा भवति तथा मानमियत्तां कुर्यात् ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ इन्द्राय त्वा
 वसुमते रुद्रवत इति ॥ हे सोम त्वा त्वाम् इन्द्रायेन्द्रार्थम् इमे । कीदृशायेन्द्राय
 वसुमते वसुसंग्रहप्रातःसवनदेवतावते । रुद्रवते रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवता-
 वते ॥ अथ द्वितीयः ॥ इन्द्राय त्वादित्यवत इति ॥ आदित्यवते तृतीय-
 सवनदेवतावते इन्द्राय हे सोम त्वामिमे ॥ अथ तृतीयः ॥ इन्द्राय त्वाभिमातिष्ठ
 इति ॥ अभिमातिः शत्रुस्तं हन्ति इत्यभिमातिहा इन्द्रस्तस्मै, हे सोम, त्वामिमे ॥

अथ तुरीयः ॥ श्वेनाय स्वा सोमभृत इति । श्वेनाय पक्षिरूपाय गायत्र्यात्मने
सोमभृते सोमधारकाय । यद्वा, सोमभृते सोमहने । हृग्रश्मोऽञ्जन्दसीति इका-
रस्य भकारः । तादृशायेन्द्राय, हे सोम, त्वामिमे ॥ अथ पञ्चमः ॥ अग्रे त्वा
रायस्पोपद इति ॥ रायस्पोपस्य धनपोपस्य दात्रे अग्रे । हे सोम त्वामि-
मे ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यत्त इति मिथालम्भनमिति ॥ इयत्तां कृतस्य सोम-
स्य संस्पर्शनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ पत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरा
अन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृष्यधिदात्रे वोच इति ॥ हे सोम
त्रिषु लोकेषु ते त्वदीयं ज्योतिर्यदास्ति तेन ज्योतिपाऽस्मै यजमानाय राये
चतुर्थी तृतीयार्थे । राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृषि । किञ्च, अ-
धिकोऽयं यजमानो भवति । दात्रे वोचः फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि ॥ ४ ॥ का-
त्यायनः ॥ श्वात्रा स्येत्यासिञ्जतीति ॥ पाठस्तु ॥ श्वात्रा स्थ एत्रतुरो राधो-
गूर्ता अमृतस्य पत्रीः । ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहृताः सोमस्य पिबेति ।
हे आपो, यूयमेवंविधाः स्य । किंविधाः । श्वात्राः कारिण्यः एत्रतुरो एत्रघा-
तिन्यः । राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्ता घनाभिवर्षिण्यः । अमृतस्य सोमस्य
पत्रीः पालयिष्यः । हे देवीर्देव्यः, आपः, तथाविधा यूयं देवत्रा देवान् प्रती-
मं यज्ञं नयत प्रापयत । किञ्च, यूयमुपहृताः अनुज्ञाताः सत्या सोमस्य सोमं
पिबत ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ मा भेमेति महरतीति । अभिपुणुपादित्यर्थः ॥
पाठस्तु ॥ मा भेमी संविकथा ऊर्जं घत्स्व धिपणे वीही सती वीळ्येयामूर्जं
दधायाम् । पाप्मा हतो, न सोम इति । हे सोम, त्वं मा भेः मा भेयीः । मा संविकथाः
कम्पनं मा कृथाः । यतो देवतर्पणार्थमहं त्वामभिपुणोमि । अत ऊर्जं घत्स्व
संधेहि । एवं सोमं मंत्रोध्येदानीं द्यावपृथिव्यौ संवोधयति । हे धिपणे द्यावा-
पृथिव्यौ युवां वीही सती । वीळ्यब्धो बृहद्रचनः । हृते सत्यावात्मान वीळ-
येयां वृद्धीकुरुतम् । किञ्च, ऊर्जं रसं दधायाम् । अनेनैव अस्य स्तुतेन ग्राण्या
यजमानस्य पाप्मा हतः, न तु सोमो हतः ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥ नि-
ग्राभं वाचयति होतृचपसेऽल्पानंशूनवधाय प्रागपामितीति ॥ प्रागादिमन्त्रः
सोमग्रहणे तु निग्राभ इत्युच्यते । होतृचपसे सोमांशूनवस्थाप्यैतन्मन्त्रं यजमानं
वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ प्रागपानुदगधराङ्गं सर्वतस्त्या दिश आधावन्तु । अम्ब
निष्पारसमऽरीर्विदा । त्वमङ्ग मशःसिपो देवः शविष्ठ मर्यम् । न त्वदन्यो
मघवन्नास्ति मङ्गितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति ॥ हे सोम, त्वा त्वां प्रागादयो दिशः

सर्वतः सर्वस्मात् स्वस्वप्रदेशात् आधावन्तु । आभिमुख्येनागच्छन्तु । परस्परं
 किं भाषमाणा आधावन्तिर्वाति । तदाह । हे अम्ब, हे मातर्निष्परस्वैः स्वैर्भागैः
 सोमं पूरयेति वदन्त्यः । किञ्च, एवंविधं सोमम् अरीः आगच्छन्त्यो दिशः
 संविदाम् । छान्दसं रूपम् । संविदन्तु सम्यग्जानन्तु । हे शविष्ठ, अतिशयेन बल-
 वन्निन्द्र देवो दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि । हे मधवन्
 धनवन् इन्द्र, मादृता यजमानस्य सुखायिता त्वदन्यो नास्ति । अतोऽहं ते वच-
 स्त्वमेव सुखायितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनं ब्रवीमि ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति षष्ठा-
 ऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयन् ।

पुमयीश्चतुरो देवाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कमृपाल-
 साम्र ज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काश्व-
 संहिताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽलिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पृष्ठाध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे ग्रह-
ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुं गृह्णाति । वाचस्पतये देवो
देवेभ्यो मधुमतीरितीति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात् तत्रैकैकेन मन्त्रेणो-
पांशुमेकैकवारं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अग्नुभ्यां
गमस्तिपूत इति ॥ हे सोम, पतये पालकदेवार्थं वृष्णः वर्धितुस्तव सम्बन्धि-
भ्यामग्नुभ्यां गमस्तिपूतः । अध्वर्युषु बाहुभ्यां पूतः सन् वाचःसम्बन्धिना
मन्त्रेण पवस्व शुद्धो भव ॥ अथ द्वितीयः ॥ देवो देवेभ्यः पवस्व येषां
भागोऽसीति ॥ हे सोम, त्वं येषां देवानाम्भागो भवसि तेभ्यो देवेभ्यो देवो
दीप्यमानः सन् पवस्व ॥ अथ तृतीयः ॥ मधुमतीर्न इपस्कृषीति । हे सोम
त्वं नोऽस्पदीयानीषोऽन्नानि मधुमतीः सुधुररसोपेतानि कृषि कुरु ॥ १ ॥
कात्यायनः ॥ पच इत्यात्तान् सोमे निदधातीति ॥ स्वीकृतान् तानंश्नू सोमे
स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहेति ॥ हे सोम, ते तव अदाभ्यम् अर्हिस्यं जागृवि जागरणशीलं
यन्नामास्ति । हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का-
त्यायनः ॥ स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणमिति ॥ स्वाहेत्येतदक्षरद्वय-
मुक्त्वा निष्क्रमेत् ॥ पाठस्तु ॥ स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमीति । उरु विस्तीर्णम-
न्तरिक्षमन्वेम्यनुगच्छामि ॥ कात्यायनः ॥ स्वांकृत इति कृत्वा पात्रमुप-
माह्वीति । होमं कृत्वा पात्रोपमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ स्वांकृतोऽसि
विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाप्लु स्वाहा त्वा स्वभवः
सूर्यार्येति ॥ हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं स्वांकृतोऽसि । मया स्वीकृतो भवसि ।
कीदृशाप्य देवजन्मानि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो हिताय मनस्त्वा-
हसं त्वामप्लु व्याप्नोतु । स्वभवः स्वयमुत्पन्नो यः प्राणः, हे उपांशुग्रह तादृग्-
रूपं त्वां वहिः प्राणरूपायादित्याय स्वाहाकारेण जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूप-
त्वमायर्वणि कैरास्नातम् । आदित्यो ह वै बाहः प्राण उदयत्येष क्षेनश्चाक्षुषं
प्राणमनुगृह्णान इति ॥ स्वांकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं

विवक्षितम् । दिव्यपार्थिवशान्द्राभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तिसिरि-
 दर्शयति ॥ स्वां कृतांऽसीत्याह । प्राणमेव समन्वत । विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो देवेभ्यः
 पार्थिवेभ्य इत्याहोमयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति ॥ कात्या-
 यनः ॥ प्रथमे परिधाबुचानं पाणिं प्रागुपमाष्टिं देवेभ्यस्त्वेतीति ॥ पश्चिम-
 भागेऽवस्थितो यः परिधिस्तस्मिन् पाणिमूर्ध्वाभिमुखं कृत्वा प्रागभिमुखं
 यथा भवति तथोपमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवेभ्यस्त्वा मरीचिषेभ्य इति ॥
 हे लेप, स्वां मरीचिषेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्यः परिधौ मांश्चि ॥ का-
 त्यायनः ॥ वासजरोबाहुषु श्लिष्टमंशुमभिचरन् जुहुयात् ॥ देवांशवितीति
 वस्त्रोरुबाहुषु यः सोमांशुः संश्लिष्टस्तमभिचरञ्जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ देवांशो
 यस्मै त्वेळे । तत्तत्पुत्रपरिप्लुता भङ्गेन हतोऽसौ फडिति ॥ हे देवांशो दीप्य-
 मानसोमांशो यस्मै वषाय स्वामीळे ईळिर्येषणाकर्मा । स्वां मार्गयाभि ।
 तद्वधकर्म सत्यमस्तीति शेषः । उपरिप्लुता, प्लुततिर्गत्यर्थः । उपर्यागतेन भङ्गेन
 आमर्देन, असाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः । असौ द्वेष्यो हतो निहतः, फट्
 विशीर्णो भवेत् । अफला विशरण इति घातोः क्लिबन्तस्य फडित्येतद् रूपम् ।
 छन्दसि ढलपारभेदः । अभिचारे स्वीकारस्य स्थाने फडिति प्रयुज्यते ।
 वपद् पश्ये फडुभ्रादे हुं द्वेष्ये पौष्टिके स्वधेति वचनात् ॥ कात्यायनः ॥
 प्राणाय त्वेति पात्रासादनुमिति ॥ खरस्य यस्मिन् दक्षिणप्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं
 स्थापितम् इदानीं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वा-
 मासादयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं
 व्यानाय त्वेति ॥ उपांशुसवनार्थं येन पापाणेन सोमोऽभिपुतः स उपांशु-
 सवनः । तं पाणिना प्रमार्जनं कृत्वा उदगभिमुखं यथा भवति तथाऽऽसा-
 दयेत् । हे उपांशुसवन, व्यानदेवतार्थं स्वामासादयामीति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति
 सप्तमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके उपांशुग्रहार्था मन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीयन्तर्यामग्रहार्था मन्त्रा
 उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उदितेऽन्तर्यामग्रहण उपयाम गृहीत इत्युपांशु वदतीति ॥
 सूर्योदयादुत्तरकाले अन्तर्यामग्रहं गृहीयात् ॥ उपांशुग्रहे येन मन्त्रेण यद कर्मानुष्ठी-
 तम् अन्तर्यामग्रहणानन्तरं तेन मन्त्रेण तत्कर्मानुतिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ उपयाम गृहीतो-
 ऽस्त्यन्तर्येच्छ मघवन् पाहि सोमम् । उरुप्य रायो वेपो यजस्वेति । अन्तस्ते द्यावा-
 एधिवी' दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्धामे मघ-

धनं मादयस्वेति ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यते । उपयामगृहीतः ।
 हे सोमरस, त्वं तादृशो भवसि । हे मघवन्, धनवज्रिन्द्र, त्वं तादृशं ग्रहपात्रम् ।
 अन्तर्यञ्च-शत्रुभ्योऽन्तरधानं व्यवधानं यथा भवति तथा नियमय । ततः सोमं
 पालय । तथा रापो धनानि अवोरुष्य आभिमुख्येनागत्य रस इपोऽन्नानि
 पजस्व देहि । ते तवानुग्रहात् धावापृथिवी धावापृथिव्यौ अन्तर्दधामि
 व्यवधापिके करोमि । किञ्च, उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् अन्तर्दधामि । हे मघव-
 जिन्द्र अवरेः सर्वदेवैः सजुः समानधीतिपुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व स
 त्वं हृष्टः सन्नन्यानपि इष्य ॥ स्वाहाकारमुक्त्वा निष्क्रामेत् ॥ स्वाहोर्वन्तरिक्ष-
 मन्वेमि इत्ययं पूर्व व्याख्यातः । अथ होमं कृत्वा पात्रं प्रगृह्यात् ॥ पाठ-
 स्तु ॥ स्वां कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिवेभ्यः पार्थिवेभ्यः । मनस्त्वाप्लु
 स्वाहा त्वा स्वभवाः सूर्यापेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् । अपरिधीं पाण्डुपमा-
 ज्जनमन्त्रो देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्य इति । पूर्ववद् व्याख्यातः ॥ कात्पायनः ॥
 उदानाय त्वेति पात्रासादनमिति ॥ अन्तर्यामग्रहः पूर्वस्मिन् स्थाने स्थितः ।
 इदानीं तस्मिन्नेवासादयेत् ॥ हे अन्तर्यामग्रह, त्वासुदानदेवतासन्तोपार्थमासा-
 दयामीति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽन्तर्यामग्रह उक्तः ॥ तृतीये ऐन्द्रवायवग्रहे उच्यते ॥ कात्पायनः ॥
 ऐन्द्रवायवं गृह्णात्पायवितीति ॥ ऐन्द्रवायवग्रहे वायुदेवतार्थं सोमं गृह्णीयात् ॥
 पाठस्तु ॥ आवापो भूष शुचिपा उपनः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो
 ते अन्वो मयमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयं वायवे त्वेति ॥ हे वापो, त्वम्
 आगत्य भूष ग्रहानलंकुरु । हे शुचिपाः, पवित्रस्य सोमस्य पातः, नोऽस्मानु-
 पागञ्च । हे विश्ववार, विश्वव्यापक, ते राम, सहस्रं ते नियुतः । नियुत इति
 वापोरश्वस्य नाम । अश्वानां सहस्रं तवास्ति । त्वदीयम् अश्वसहस्रं नितरां
 युतः । ते अन्धः अन्नं मयं मदनीयम्, उपो उप अपामि उपगमयामि पूर्व-
 पेयं मयमं वषट्कारलक्षणं प्रथमं पानीयं भागं, हे देव, दधिपे धारयसि ।
 वायवे त्वेति । देवता देवाः । वायवे त्वा गृह्णामीति शेषः । उप समीपं गम-
 यामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वां वायुदेवतायै गृह्णातीति शेषः ॥ १ ॥ का-
 त्पायनः ॥ अपगृह्णा पुनरिन्द्रवायू इतीति ॥ पूर्वमैन्द्रवायवग्रहे वायुदेवताकं
 सोमं गृहीत्वा इदानीं तस्मिन्नेव ग्रहे इन्द्रवायुदेवताकं गृह्णीयादिति शेषः ॥
 पाठस्तु ॥ इन्द्रवायू इमे सुता उप पपोभिरागतम् । इन्द्रवो वासुशान्ति हि ।

उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते योनिः सजोपोभ्यां त्वेति ॥
 हे इन्द्रवायू युष्मदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिपुताः । वां पयोभिरेतैः सोमरस-
 रूपैरन्नैर्निमित्तरूपैरुप समीपे आगतम् आगच्छतम् । हि यस्मादिन्द्रवः सोम-
 रसा वाम उक्षान्ति । कामयन्ते । तस्मादागच्छतमिति पूर्ववदन्वयः । हे सोम-
 रस, त्वम् उपयामग्रहेण गृहीतो भवसि । वायवे वायुदेवतार्थमिन्द्रवायुभ्याम्
 इन्द्रवायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः । हे पात्र स्वरस्यैकदेशस्तथोनिस्तत्र
 स्थानम् । अतोऽत्र सजोपोभ्यां समानमीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां त्वां सादया-
 मीति शेषः । द्विदेवसंग्रहाणां मध्य ऐन्द्रवायवग्रहस्य प्राथम्यं दात्वा एषा
 यदैन्द्रवायव इत्यादिवाक्यजातेन तित्तिरिणा बहुधा मपश्चितम् ॥ २ ॥ इति
 सप्तमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ३ ॥

तृतीये ऐन्द्रवायवग्रह उक्तः ॥ चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उच्यते ॥ कात्या-
 यनः ॥ मैत्रावरुणमयं त्वामितीति ॥ मित्रावरुणदेवतार्थं पात्रे सोमं गृह्णीया-
 द ॥ पाठस्तु ॥ अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृषा । ममेदिह श्रुत-
 हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति ॥ हे ऋतावृषा यज्ञस्य
 धर्मकौ-मित्रावरुणौ वां युवपोरर्याय अयं सोमा सुतः । यस्मादभिपुनस्त-
 स्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेव यजमानानां मध्ये ममेव हवमाहानं श्रुतं युवां
 शृणुतम् । हे सोमरस, त्वं मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतो भवसि, त्वां मित्रावरुण-
 देवताभ्यां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पयसा श्रीणात्पेनं कुशा-
 भन्तद्धार्य राया वषमित्येवं सर्वत्र श्रयणेप्सिति ॥ मैत्रावरुणग्रहपात्रे कुशाद्रय-
 ष्यवधानं कृत्वा तत्रस्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् । एवं यत्र यत्र श्रयणानि
 सन्ति तेषु सर्वेष्वेवं कुर्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ राया वषत् सप्तवास्तो
 मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणायुवश्रो विश्वाहा धत्त-
 वनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ देवा इन्द्रादयो हव्येन
 हविषा यथा हव्यन्ति गावो यवसेन यथा हव्यन्ति । तथा वषं राया धनेन
 सप्तवांसः सम्भक्ताः । वन पण सम्भक्तावित्यस्य रूपम् । धनसंपन्नाः सन्तो
 मदेम हव्यः स्याम । हे मित्रावरुणौ, वां युवां नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा, तां
 तयामृतां धेनुं धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीं तां धेनुमित्यर्थः ।
 ऋतायुभ्यां गन्धमिच्छत्यां मित्रावरुणाभ्यां, स्पष्टमन्वत् ॥

सहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेतन्नं, मित्रं देव अनुवाञ्जित्यादिवाक्यजातेन तित्तिरिणा

स्पष्टीकृतम् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ४ ॥ ॥ ॥
 । चतुर्थे मैत्रावरुणग्रह उक्तः ॥ पञ्चमे आश्विनग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
 या वामित्याश्विनमिति ॥ गृहीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ यावां कशा मधु-
 मत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षन् ॥ उपषामगृहीतोऽस्मद्विभ्यां
 त्वैपते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति ॥ हे अश्विना, अश्विनौ देवौ, वां युवयोर्वा कशा ।
 कशेति चाङ्नाम । या वाग् मधुमती मधुब्रह्म तद्वती ॥ मधुब्राह्मणोऽपनिषत्प्रश्नमा-
 युक्ता, सूनृतावती प्रियवचनोपेता, तथा वाचाऽस्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं से-
 क्षुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणं यावदश्विनावधीयेते
 ताभ्यामाश्विभ्यां त्वां सोमं सादयामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ५ ॥

पञ्चमे आश्विनग्रह उक्तः ॥ षष्ठे शुक्रग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ शुक्र
 तं मन्त्रयेति ॥ शुक्रग्रहं गृहीयात् ॥ पाठस्तु—
 तं मन्त्रया पूर्वथा विश्वयेयथा ज्येष्ठतानि वर्हिषदस्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजतं
 दोहमे धुनिमायुं जपन्तमनु यासु वर्धते । उपषामगृहीतोऽसि ऋण्डाय त्वा ।
 एष ते योनिर्वीर ता पाहीति । मन्त्रयेत्पादौ यामत्यय उपमार्यः । हे इन्द्र, त्वां
 मन्त्राः पुरातना भुञ्जादयो यथाऽस्तुवन् । पूर्वथा पूर्वं साध्यादयो यथा ।
 विश्वया विश्वे ऋषयः ऋषिपुत्रा वा । इमथा इदानीन्तना जना यथा । तथा
 वय त्वा स्तुम इत्यर्थः । कीदृशमिदं ज्येष्ठतातिम् । स्वार्थे तातिमत्ययः वर्हिषदं
 पाणे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् । स्वर्विदं यज्ञमानाय दातव्यं स्वर्गं वेत्तीति स्व-
 र्वित् तम् । हे इन्द्र, यस्त्व मतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूल वृजनं वर्जनीयम् ।
 आलभ्याश्रद्धादिकं दोहते रिक्तीकरोषि विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः ।
 यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहात् शत्रुं कम्पयन्तम् आयुं क्षिप्रकारिणं जपन्तं
 सम्पगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानम् एन यजमानम् अनु सोमयानेन
 स्तुत्या वर्धयसे । तासु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः । हे शुक्रग्रह, त्वमुपषामगृहीतो-
 ऽसि शुक्रपुत्राय षण्डनामकाय त्वा गृह्णामि । एष श्वरप्रदेशः तव स्थानं, त्वं
 यजमानस्य वीरतां पाहि । कर्मशूरत्वं च पालय ॥ कात्यायनः ॥ शुक्रामन्वि-
 भ्यां च चरतः ॥ शुक्रेणाध्वर्युर्मन्विना मतिमस्याता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूप-
 शकलावादापाविधानं प्रोक्षिताभ्यामवमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामिति ॥ शुक्रामन्वि-
 ग्रहाभ्यां यथाक्रमेणाध्वर्युर्मतिमस्यातारावनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारं ब्रूयते,

प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सह मोक्षणरहितौ द्वौ यूपशकलौ स्वी-
 कृत्य यथाक्रमेण तयोर्ग्रहयोः प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्याम् आच्छादनं कृत्वा
 अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्याम् अपामार्जनं कुर्यात्तत्र शुक्रग्रहस्यापामार्जनमन्त्रः
 कात्यायनेन विनियुज्यते ॥ अपमृष्टः पण्ड-इत्यध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युः पूर्वमु-
 क्तेन प्रोक्षितशकलेनाच्छादनं कृत्वा अप्रोक्षितशकलेनापमृज्यात् । पण्डनाम-
 कोऽमृष्टपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः । अपामार्जनीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ देव-
 स्त्वेति निष्क्रामितो यथालिङ्गमिति ॥ अध्वर्युमतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण
 शुक्रमन्थीत्येतत्तद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य निर्गच्छेताम् । तत्र शुक्रपद-
 वाचकमन्त्रपाठः ॥ देवास्त्वा शुक्रपाः मणयन्त्विति । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं
 पिबन्तीति शुक्रपाः देवाः । हे शुक्रग्रह, त्वं मणयन्तु यजमानस्यानं मापयन्तु ॥
 कात्यायनः ॥ अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्यां निघत्तो वि-
 सृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युर्हृत्तरस्यां मतिप्रस्थाता अनाघृष्टासीतीति ॥ अध्वर्यु-
 मतिप्रस्थतारानुत्तरवेदेः पश्चिमभागे अरत्न्याः संमेलनं कृत्वा ततस्तयोर्विस-
 र्जनं कृत्वा यथाक्रमेणोत्तरश्रोण्योरुभयोर्ग्रहस्यापनं कुर्याताम् । अनाघृष्टा
 अनुप्रादिसिता भवसि ॥ कात्यायनः ॥ सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्व-
 ऽध्वर्युरितितीति ॥ अध्वर्युर्यूपस्य दक्षिणप्रदेशं गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ सुवीरो वीरान्
 मजनयन् परीक्षिभिरायस्वोपेण यजमानमिति ॥ हे शुक्र, त्वं सुवीरः
 क्षोभनशौर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् मृत्वादीन् मजनयन्
 उत्पादयन् रायस्वोपेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ
 ॥ कात्यायनः ॥ अपरेण यूपम् अरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति यथालिङ्ग-
 मिति ॥ यूपस्य पश्चिमभागे अध्वर्युमतिप्रस्थातारौ तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमन-
 तिक्रम्यारत्नयोः सन्धानं कुर्याताम् ॥ तत्राध्वर्युमन्त्रपाठः ॥ संजग्मानो
 दिवापृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिपेति ॥ शुक्रनामको ग्रहः शुलोकभूलोकाभ्यां
 संजग्मानः सङ्गच्छमानः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या यूपं धिर्भवीति शेषः ॥
 कात्यायनः ॥ निरस्तः पण्ड इत्यध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं
 निरस्येत् । पण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽमृष्टपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् वाहिनिसितः ॥
 कात्यायनः ॥ शुक्रस्याधिष्ठानमध्वर्युरिति ॥ अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपश-
 कलं मक्षिपेत् । असीति मन्त्रशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ अच्छिन्नस्येति
 जमित्येति ॥ अध्वर्युः शकलप्रक्षेपानन्तरं जगेत् ॥ पाठस्तु ॥ अच्छिन्नस्य ते

देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोपस्य दादितारः स्यामेति ॥ हे दीप्यमान सोम,
अञ्चिन्नस्याऽनवस्त्राण्डतस्य ते तव दादितारः स्याम । देवतासन्तुष्ट्यर्थं भूयो
भूयो दातारो भवेम ॥ कात्यायनः ॥ उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ प्रत्यङ्मुखौ
जुहतः । सा प्रथमेत्पध्वर्युः प्रथमामेति ॥ अध्वर्युमतिप्रस्थातारौ यूपस्थोभय-
पार्श्वयोः पश्चिमाऽभिमुखौ स्थित्वा जुहुयाताम् । तन्नाध्वर्युः प्रथमं जुहुयात्
॥ पाठस्तु ॥ सा प्रथमा सःस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ।
स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाःस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहेति ॥

यस्येन्द्रस्य या संस्कृतिःसमीचीना कृतिर्विश्ववारा सर्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा
देवानां मध्ये मुख्या स प्रथमो मुख्यः । स एवेन्द्रवरुणमित्राग्र्यः चिकित्वात्
चेतनाविशेषवान् बृहस्पतिरपि स एवेन्द्र एव । हे ऋत्विजस्तस्मै तादृशेन्द्राय
सुतमभिषुतं सोममभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ कात्यायनः ॥
वृषन्त्विति जपतीति ॥ होमानन्तरं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ वृषन्तु होत्रा मघोर्यत्
स्विष्टं यत् सुभृतं यत्स्वाहेति ॥ मघोर्मधुरोपेतस्य सोमस्य यद्रसरूपं द्रव्यं स्विष्टं
सुद्वपेक्षितं यत् सुभृतं सुष्टु सम्भृतं यत् स्वाहाकृतं तादृशं रसरूपं द्रव्यं दृष्ट्वा होत्रा
यष्टव्या देवतास्तृप्सन्तु ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति सप्तमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ६ ॥

षष्ठे श्रुक्रग्रह उक्तः ॥ सप्तमेऽनुवाके मन्थिग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
मन्थिनमयं वेन इतीति ॥ मन्थिग्रहं गृहीत्वा ॥ पाठस्तु ॥ अयं वेनश्चोदयत्
पृथिनगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाःसद्गमे सूर्यस्य शिशुं न
विमा मतिभीरिहन्ति उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वेति ॥ अयमितीन्द्रो नि-
दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विनि कान्तावित्पस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् ।
पृथिनरादित्यस्तस्य गर्भमृता आपः । तथाचान्यत्र मदनोत्तराभ्यामपमर्धः श्रूय-
ते ॥ क्रेमा आपो अनिमिषन्तो यदितो यान्ति सम्प्रीति मदनः ॥ आपः सूर्ये
समाहिता अभ्राण्यपः प्रपद्यन्त इत्युच्यते ॥ अयं वेनः पृथिनगर्माश्च उदयन्
आपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं ज्योतिर्जरायुः विद्युलक्षण तेजो जरायुवद्वेष्टनं
यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुत्र स्थितः । रजसो विमाने रजस उदकस्य विमाने
निर्माणस्थाने अन्तरिक्षे अवस्थितः । अपां सूर्ये गर्भीभावः कथं सम्पन्न इति
चेत् । अत्रोच्यते । विमा मेषाविनः ऋत्विजः अपां सूर्यस्य च सद्गमे निमित्त-
भूते सति इमपिन्द्रं शिशुं न । स्तनन्वयन्तं शिशुमिव लालयन्तम् । मतिभि-
र्मन्त्रमाहिताभिराहुतिभिर्लिहन्ति यजन्तीत्यर्थः ॥ आहुतिदेवताभिरिमा आपो नी-

यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते ॥ भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति ॥
 हे सोमरस, त्वम् । उपयामगृहीतोऽसि । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतो
 भवसिामर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 सवतुभिः श्रीणात्येनं मनोनयेष्वितीति ॥ एनं मन्थिग्रहं यवमयैः पिष्टैर्मिश्री-
 कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मनोनयेषु हवनेषु तिग्मं विषः शच्या वनुयो द्रवन्ता । आपः
 शर्पाभिस्तुविनृम्णोऽस्या श्रीणीतादिशं गमस्तौ । एष ते योनिः प्रजाः
 पाहीति ॥ विषश्चितो मेघाविनोऽध्वर्यवो, येषु हवनेषु सोमयागेषु शच्या क-
 र्मणा निमित्तभूतेन मनोनय इव तिग्मं तीक्ष्णं क्षिप्तं व्याप्नुवन्ति । तथा हे
 शुक्रमन्थिनौ, द्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां वनुयो युष्मदीयं होमं व्याप्नुयः । तेषु
 होमेषु कर्तव्येषु यः तुविनृम्णो बहुधनयुक्तो बहुदक्षिणोपेतोऽस्ति । अस्य
 गमस्तौ इस्ते स्थितस्य मन्थिग्रहस्य आदिशं प्रदिशं शर्पाभिः स्वाङ्गुलीभिः
 आश्रीणीत । आश्रयं कुर्वीत । हे मन्थिग्रह, ते तव एष प्रदेशः । प्रजाः पाहि
 यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः पालय ॥ कात्यायनः ॥ अपमृष्टो मर्क इति मति-
 प्रस्थातेति ॥ मोक्षितेन यूपशकलेनाज्जादनं कृत्वा अमोक्षितेन शकलेनापामार्जनं
 कुर्यात् । मर्कनामकोऽसुरपुरोहितोऽपार्जनीकृतः ॥ कात्यायनः ॥ देवास्वेतीति
 मतिप्रस्थाता निष्क्रमेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्ति । हे मन्थिग्रह,
 त्वां, मन्थिग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः प्रणयन्तु । यजमानस्यानं प्रापयन्तु ।
 अनाधृष्टासीति मन्तो विनियोगपुरःसरं पूर्वं व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥
 सुप्रजा इति मतिप्रस्थाता यूपस्योत्तरमिति ॥ मतिप्रस्थाता यूपस्योत्तरप्रदेशं
 गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीक्षभिरायस्योपेण यजमान-
 मिति ॥ हे मन्थिग्रह, सुप्रजाः शोभनप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रज-
 नयन् रायस्योपेण सह यजमानमागच्छ । अरत्नीसन्धाने विनियुक्तस्य मति-
 प्रस्थातृसम्बन्धिनो मन्त्रस्य ॥ पाठस्तु ॥ सजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी
 मन्थिशोचिपेति ॥ मन्थिनामको ग्रहो मृलोकाभ्यां सज्जगमानः सङ्गच्छमानः,
 मन्थिशोचिपा मन्थिनः स्वदीप्या यूयं विभर्तीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ निर-
 स्तो मर्क इति मतिप्रस्थातेति ॥ मतिप्रस्थाता अमोक्षितं यूपशकलं निरस्पेत् ।
 मर्कनामकोऽसुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ कात्यायनः ॥ मन्थिन इति
 मतिप्रस्थातोति ॥ मतिप्रस्थाता मोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ २ ॥ ३ ॥
 पाठस्तु ॥ अच्छिन्नस्य ते देव सोम मुवीर्यस्य रायस्योपस्य ददितारः स्यामेति ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ तमनु प्रतिप्रस्थातेति ॥ प्रतिप्रस्थाता
तं होमं कुर्वाणमध्वर्युमनुसृत्य जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ सा प्रथमा सस्कृति-
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥ स प्रथमो बृहस्पतिश्चकित्वाऽस्तस्मा
इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ कात्यायनः ॥ तृपन्त्विति
जपति ॥ तृपन्तु होत्रा मधोर्यस्त्रिष्टुं यत्सुंभृतं यत्स्वाहेति ॥ अपमपि व्याख्या-
तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति सप्तमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ७ ॥)

सप्तमेऽनुवाके मन्विग्रह उक्तः ॥ अष्टमे आग्रयण उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
आग्रयणं द्वयोर्द्धारियोः ये देवास्त इतीति ॥ धाराद्वये क्षरति सति आग्रयण-
नामकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ ये देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्या-
मध्यैकादशस्य । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्य ते देवासो यज्ञमिमं जुपन्ध्वम् ।
उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ।
विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभिसवनानि पाहीति ॥ हे देवासः
देवाः, ये यूयं दिवि शुद्धोके महिनेति त्रिषु स्थानेषु सम्बद्धपते । महिना
महिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन एकादश स्य एकादशसंख्याका भवथ । तथा पृथि-
व्यामपि एकादश स्य एकादशसंख्याका भवथ । तथाऽप्सुक्षित अन्तरिक्षे
निवसय एकादशसंख्याका भवथ । ते सर्वे देवा यूयं यज्ञं यजमानीयमिममा-
ग्रयणग्रहं जुपन्ध्वम् । हे आग्रयणग्रह, त्वम् उपयामेन पात्रेण स्वीकृतो भवति ।
आग्रयणोऽसि । आग्रयणनामा भवसि । सुष्ठु अग्रं श्रैष्ठ्यं तस्य मापकः ।
स्वाग्रयण, तादृश, त्वं यज्ञं पाहि रक्ष । यज्ञपतिं यजमानं च रक्ष । विष्णुः
यज्ञरूपी देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु । त्वमपि तादृशं विष्णुं पालय ।
अभितः मातरादीनि सवनानि पालय ॥ कात्यायनः ॥ त्रिर्हिङ्कृतस्य सोमः
पवत इतीति ॥ हिङ्कारवर्चं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ सोमः पवते
सोमः पवते सोमः पवते अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै सत्राय पवतेऽस्मै सुन्वते यज-
मानाय पवते । इय ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते घ्रात्रापृथिवीभ्यां पवते
सुमृताय पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ सोमः पवते । पवतिर्गन्तव्यः । सोमो गच्छति । सोमः
पवते इति त्रिराष्टचिरादरार्था । अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिमीत्यर्थं पवते सोमो
गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा सत्रियजातिमीत्यर्थं पवते ।
अस्मै सुन्वते सोमाभिपक्षं कुर्वते यजमानाय कर्ममीत्यर्थं पवते इये अन्नाय

ऊर्जे रसाय च पवते । अद्भयो दृष्ट्यर्थम्, ओषधीभ्यो व्रीहियवादिसिद्धयर्थं च पवते । घानापृथिवीभ्यां शुलोकभूलोकप्रीणनार्थं पवते । किञ्चात्र बहुनोक्तेना सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । ब्रह्मवर्चसाय ब्राह्मणानां विशिष्टवर्चोऽभिदृष्ट्यर्थं पवते । हे आग्रयणग्रह, त्वां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः । एष स्वरमदेशस्तत्र स्यान्मम । सर्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वामासादयामीति शेषः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति सप्तमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अष्टमेऽनुवाके आग्रयणग्रह उक्तः ॥ नवमे उक्थ्यग्रह उच्यते ॥ कासा-
यनः ॥ उक्थ्यमुपयामगृहीत इतीति ॥ उक्थ्यग्रहं गृहीत्वा ॥ पाठस्तु ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्भ्यो वपस्वत उक्थ्यायुवं गृह्णामि । यत्त
इन्द्रबृहद्भ्यस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वेव ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवायुवं
गृह्णामि यज्ञस्यायुषे मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ।
इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषोऽइन्द्राग्निभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि
यज्ञस्यायुषे । इन्द्राय त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषो इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा
देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञ-
स्यायुषे । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुष इतीति ॥ हे सोम
त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतो भवति । हे उक्थ्यग्रह, उक्थ्यायुवं शस्त्रं कामयत
इत्युक्थ्यायुश्छान्दसो दीपः । तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि स्वीकरोमि । ऋक्-
इशायेन्द्राय बृहद्भ्यो बृहत्सामवान् । बृहत्साममियापेत्सर्थः । वपस्वते वपः
सोमरूपमन्नं तद्भ्यो । हे इन्द्र, यत्ते बृहद्भ्यो महदन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पाना-
ऽर्थं त्वां प्रार्थय इति शेषः । हे सोम, विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । एष
स्वरमदेशः तत्र स्यान्मम उक्थेभ्यस्त्वां सादयामि । देवेभ्यो देवानामर्थाय
देवायुवं देवान् कामयमानं त्वां गृह्णामि । किमर्थं यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य सम्पूर्ण-
तया समाप्तिरायुषस्य च फलपर्यन्ततयाऽवस्थानं च आयुस्तस्मै त्वां गृह्णामी-
त्यर्थः । मित्रादिदेवतार्थं देवायुवं त्वां गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥
इति सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ ९ ॥

नवमे उक्थ्यग्रह उक्तः ॥ दशमे ध्रुवग्रह उच्यते ॥ कासायनः ॥ ध्रुवं
मूर्धानं दिव इति ॥ ध्रुवनामकं ग्रहं गृहीत्वा ॥ पाठस्तु ॥ मूर्धानं दिवो
'अरति' ग्रथिण्या वैश्वानरमृतऽव्याजातमग्निम् । कविऽसम्प्राजमतिथिं जनाना-
मासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां

ध्रुव नमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति ॥ वयं
 वैश्वानरनामकमग्निं स्तुम इति शेषः । कीदृशमग्निं दिवोमूर्धनं शिरोवदुक्त-
 मदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय ध्रुलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्याः । रतिरुप-
 रतिस्तद्गहितम् । न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते । किन्तु दाहक-
 पालकमकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते । ऋते यज्ञनिमित्ते, आजातम् ।
 आभिमुख्येनारण्योरुपगमम् । कवि स्वभक्ताननुगृहीतुमभिष्टं, सन्नाजं सम्पत्
 दीप्यमानम् । जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यमासन् = ईदृ-
 शस्याग्नेरास्ये मुखे होतुं देवाः पार्श्वं सोमग्रहरससरूपमाजनयन्त सर्वत एन्द्र-
 वापवादिस्थानेषूत्पादितवन्तः । हे सोम, त्वमुपयमेन पात्रेण-गृहीतो भ-
 वसि । हे ग्रह, त्वं ग्रहनामकोऽसि । कीदृशस्त्वं ध्रुवक्षितिः ।-क्षि निवास-
 गतोः । स्थिरनिवासः । आवैश्वदेवीशंसनमवस्थानात् । ध्रुवाणामादित्य-
 स्यात्पादीनां मध्ये ध्रुवतमः । अतिशयेन स्थिरः । अच्युतानां च्युतिरहितानां
 सरणशून्यानाम् च्युतक्षितीनामपि मध्ये अच्युतक्षित्तमः । अच्युते क्षिपन्ति
 निवसन्तीत्यच्युतक्षितः । तेषां श्रेष्ठोऽसि । एष खरमदेशस्तवस्थानम् । वैश्वा-
 नराग्नये त्वां सादयामि ॥ १ ॥ २ ॥ काशायनः ॥ सर्वमासिञ्चतीति ॥
 ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसेऽवसिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा
 सोममवनयामि । अथान इन्द्र इदृशोऽसपत्नाः समनसस्करादिति ॥ ध्रुवैर्वाकाश्रेण
 मनसा मन्त्रोच्चारणया वाचा ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसे-
 ऽवसिञ्चामि । अथानन्तरम् । इन्द्र इदिति । इन्द्र एव नोऽस्माकं विश्वः प्रजाः
 असपत्नाः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः, समनसः स्थिरमनस्काश्च करत करोतु
 ॥ ३ ॥ इति सप्तमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १० ॥ दशमेऽनुवाके ध्रुव-
 ग्रह उक्तः ॥ एकादशे विपूर्वा होम उच्यते ॥ काशायनः ॥ यस्त इति वि-
 पूर्वा होमं जुह्वत्यध्वर्यवेति ॥ प्रतिमस्थानुद्गात्रादिसहितोऽध्वर्युः केवलो वा
 विभुर्वा होमं जुह्वयात् ॥ पाठस्तु ॥ यस्ते द्रष्टा स्कन्दति यस्ते अर्धुर्वावच्युतो
 धिपण्योरुपस्थात् । अध्वर्योवा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्-
 कृतं स्वाहेति ॥ हे सोम, ते त्वदीयो यो द्रष्टो रतो रसैकदेशः स्कन्दति
 भ्रुमावन्त्र वा पतति, ते त्वदीयो योऽर्धुः प्रावच्युतः प्राण्यः सकाशात्पतितः ।
 योऽधिपण्योरधिपण्यफलकयोरुपस्थात् तत्तद्वात् पतितो योऽर्धुर्वावच्योर्वा
 पवित्राद्वा परिस्कन्दति । मनसा वषट्कृतं ते तादृशं ते तव त्वदीयमयं स्वाहा-

कारेण जुहोमि ॥ कासापनः ॥ वेदितृणेऽध्वर्युरादत्ते मङ्गा उदञ्चो गम्भर
अन्यतरतृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामितीति ॥ अध्वर्युर्वेद्यन्तर्गतं तृण-
द्वयं स्वीकृत्य बहिःपचमानार्थं मतिमस्थानुदगात्रादिसहितः प्रह्नीभूत उद-
ङ्मुखो भूत्वा तपोरेकं तृणं चात्वाले प्रसिषेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवानामुत्क्रमण-
मसीति॥हे चात्वाले, यस्मादेवास्वरमकाशात् स्वर्गं गामुत्क्रामन्ति तस्मात् त्वं
देवानामुत्क्रमणमसि ॥१॥ इति सप्तमाध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥॥॥१॥

एकादशानुवाके विपुर्वा होम उक्तः । द्वादशे ऋतुग्रहा उच्यन्ते ॥ का-
सापनः ॥ ऋतुग्रहैः मचरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति ॥
द्वादशमतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः मतिमस्थातुरिति ॥
अध्वर्युः मतिमस्थाता चोभौ ऋतुग्रहैर्द्वादशभिस्तुतिपुत्रः । उपयामेसादयो द्वादश
मन्त्राः । तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः मतिम-
स्थातुरिति मन्त्रविवेकः । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥ उपयामगृहीतोऽसि मधवे
त्वेति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः । तेन गृहीतो भवसि त्वां
मधवे एतत्संज्ञकाय चैत्रमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ द्वितीयः ॥ उपयामगृही-
तोऽसि माघमाय त्वेति ॥ वैशाखाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ तृतीयः ॥ उपयाम-
गृहीतोऽसि शुक्राय त्वेति ॥ ज्येष्ठाभिमानिदेवतायै त्वां गृह्णामि ॥ अथ च-
तुर्थः ॥ उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति ॥ शुचये आपादमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ पञ्चमो मन्त्रः ॥ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेति ॥ श्रावणमासाय
त्वां गृह्णामि ॥ अथ षष्ठः ॥ उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति ॥ नभस्याय
एतत्संज्ञकाय भाद्रपदमासाय त्वां गृह्णामि ॥ अथ सप्तमः ॥ उपयामगृहीतोऽसीये
त्वेति ॥ आश्वयुजमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथाष्टमः ॥ उपयामगृहीतो-
ऽस्यूर्जे त्वेति ॥ ऊर्जे एतन्नामकाय कार्तिकमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथ
नवमः ॥ उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेति ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय सोम त्वां
गृह्णामि ॥ अथ दशमः ॥ उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति ॥ सहस्यनाम्ने
पुष्यमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथैकादशः ॥ उपयामगृहीतोऽसि तपसे
त्वेति ॥ तपःसंज्ञकाय माघमासाय सोम त्वां गृह्णामि ॥ अथ द्वादशः ॥ उ-
पयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति ॥ तपस्याय फाल्गुनमासाय सोम त्वां गृ-
ह्णामि ॥ कासापनः ॥ त्रयोदशं गृहीयादिञ्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यः द्वादशतपये
त्वेति ॥ त्रयोदशग्रहे अनुष्ठानुर्गदीच्छा स्यात्तर्हि अध्वर्युस्तयोदशग्रहं गृहीयात् ।

यदि नेच्छा स्यात्तर्हि न गृहीयादित्येच्छिको विकल्पः । अहसस्पतये । अह-
तेर्गतिकर्मणः सन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । अहसां गतीनां पतिसूयोदशमासः
आदिस्रगतिवशेन जायते । तस्मै, हे सोम, त्वम् उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ।
तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १२ ॥

द्वादशे ऋतुग्रहा उक्ताः । प्रयोदशेऽनुवाके ऐन्द्राग्नग्रह उच्यते ॥ का-
श्यायनः ॥ ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति । मतिमस्यातेन्द्राग्नी इतीति ॥ मतिमस्याता
इन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभो-
चरेणम् । अस्य पातं विपेषिता । उपयामगृहीतोऽस्तीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते
योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति ॥ हे इन्द्राग्नी, युवां सुतमभिपुतं सोमं प्रसागतमा-
गच्छतम् । कीदृशं सोमं, गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्गुक्तमिति शेषः । नभो
नमः स्थितैः स्वर्गतिवासिभिर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । अस्य सोमस्य सम्बन्धिनं
स्वकीयमंशं पातम् । युवां पिवतम् ॥ कीदृशौ धियाऽस्मद्बुद्धयेपितौ भार्धि-
तौ । हे सोम, उपयामेन ग्रहेण गृहीतो भवति । हे ग्रह, इन्द्राग्निभ्यां त्वां
गृह्णामि । एष खरः तव स्थानम् । इन्द्राग्निभ्यां त्वां सादयामि ॥ १ ॥ इति
सप्तमाध्याये प्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १० ॥ १३ ॥

प्रयोदशेऽनुवाके ऐन्द्राग्नग्रह उक्तः ॥ चतुर्दशे स एवोच्यते ॥ तत्रायं
विकल्पितो मन्त्र आम्नातः ॥ आ दा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुप-
क् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वैष ते योनि-
रग्नीन्द्राभ्यां त्वेति ॥ ये यजमाना अग्निम् आ इन्धते आदीपयन्ते । घेति
अनर्थको निपातः । ये चाऽनुपक्ता आनुपूर्व्येण बर्हिस्तृणन्ति । येषां युवा ।
जरायुयुरहित इन्द्रः सखा मित्रलक्षणो भवति । हे सोम, तेषां सम्बन्धिनि
पक्के उपयामेन ग्रहेण स्वीकृतो भवसि । त्वामग्नीन्द्रदेवतार्थं गृह्णामि । एष
खरमदेशस्तव स्थानम् । त्वां सादयामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १४ ॥

चतुर्दशे ऐन्द्राग्नग्रहस्य विकल्पितो मन्त्र उक्तः ॥ पञ्चदशे विश्वेदेवग्रह
उच्यते ॥ काश्यायनः ॥ विश्वदेवं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे
ओमास इतीति ॥ अध्वर्युयजमानेन स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सवि द्रोणकलशात् स-
काशाच्छुक्रपात्रेण विश्वदेवं सोमं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ ओमासध्वर्युणीकृतो
विश्वेदेवास आगतः । दादवास्तो दास्युः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे विश्वेदेवाः,
आगत अगच्छत । कीदृशाः, ओमासो रक्षितारः । चर्षणीधृतो मनुष्यपोषकाः ।
अनिष्टं निर्वाणं रक्षणम् । इष्टं माणपोषणम् । सुतम् अभिपुत्रं सोमं दायुषो
दक्षवतो यजमानस्य दाश्वान्तः फलपूर्वं दत्तवन्तः । अन्वय स्पष्टम् ॥ १ ॥
इति सप्तमाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १५ ॥

षोडशोऽपि स एवोच्यते ॥ पञ्चदशे वैश्वदेवग्रह उक्तः ॥ तत्रापि विक-
ल्पितो मन्त्र आम्नातः ॥ विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवम् । एदं
बर्हिर्निपीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्य-
स्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे विश्वेदेवाः, यूयम् आगत अस्मद्यज्ञं मन्त्रागच्छत ।
आगत मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा च इदं मदीयम् इदं बर्हिर्ग्रे
आनिपीदत- । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १६ ॥

षोडशोऽनुवाके वैश्वदेवग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः ॥ एतावन्तः प्रातः-
सवनग्रहाः समाप्ताः ॥ अथ सप्तदशमारभ्य माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते ।
तत्र तत्र ये मरुत्वतीयग्रहाः, तेषां माध्यन्दिनप्रयोगं तिसिरिराह । माध्यन्दिने
सवने मरुत्वतीया श्रृण्वन्ते इति ॥ तेषु त्रिषु प्रथमाह ॥ कात्यायनः ॥ मरुत्वतीयं
मृत्पात्रेण मरुत्व इतीति ॥ मृत्पात्रेण शृङ्गीयात् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्र मरुत्व इह
पाहि सोमं यथा शार्याति अपिवः सुतस्य । तव मणीती तव शूर शर्मश्रावि-
यासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा मरुत्वत इति ॥ मरुतो नाम देवा अस्य सन्तीति मरुत्वान् ।
तस्य सम्बोधनं, हे मरुत्व । मनुवसो रु सम्यद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । तादृ-
शेन्द्र, त्वम् इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि । पिव । यथा शार्याति । शर्यातिर्नाम
कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिपुत्रस्य सोमस्यांशमपिवः पीतवान-
ऽसि । इद्वत् । हे शूरेन्द्र मणीत्या । मणयेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः पूर्वं
कवयस्तव शर्मणि सुते निमिचभुते सति आविवारं परिचरन्ति तद्दयमपि
यजमान इत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्वय ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे मरुत्वतीयग्रहमाह ॥ कात्यायनः ॥ मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्व-
न्तपीतीति ॥ मरुत्वतीयं ग्रहं शृङ्गीयात् ॥ पाठस्तु ॥ मरुत्वन्तं हृषमं वाट्या-
नमकवारं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनापोग्रः सहोदामिह तं
इवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वत-

इति ॥ इहास्मदीययज्ञे तमिन्द्रं हुवेम । वयमाह्वयाम । कीदृशमिन्द्रम्, मरुद्-
गणोपेतम्, दृष्टमं जन्वयितारम् । वाहृषानं कामानां वर्धयितारम् । विश्वासाहं
विश्वं पालयितुं सहिष्णुम् । अनलसमिधर्थः । सहोदां बलमदम् । शिष्टं स्प-
ष्टम् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १८ ॥

एकोनविंशे मरुत्वतीयमाह ॥ कात्यायनः ॥ मृत्पात्रेण मरुत्वतीयग्रहण-
मुपयामगृहीतोऽसि मरुतामोजस इतीति ॥ त्वेति मन्त्रशेषः ॥ हे मरुत्वतीयग्रह
मरुताम् ओजसे बलाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ १९ ॥

विंशेऽपि स एव मरुत्वतीयमाह ॥ तत्रायं विकल्पितो मन्त्रः ॥ सजोषा
इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वज्रहा शूर विद्वान् जहि शत्रून्स्पृष्टो नुद-
स्त्रायामभं कृणुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एव
ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वत इति ॥ हे इन्द्र, त्वं सजोषाः सह जोषसा मीया
सहितः । सगणः वस्वादिगणोपेतः । मरुद्भिरेकोनपञ्चाशन्मरुद्गणैः सह
एव सपरिवारः सन् सोमं पिव । अनेन सोमपानेन, हे शूर विद्वान्, इन्द्र,
विद्वान् सर्वं जानन्, वज्रहा वज्रं शत्रुं हन्तीति वज्रहा भविष्यसि । ततः शत्रून्
जहि छिन्धि । मृयः संग्रामाद्ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तानपनुदस्व असमान्
अहत्वा पलापनार्य मेरय स्वमाणदानं कुर्वित्यर्थः । अयानन्तरं नोऽस्माकम्
अभयं विश्वतः सर्वतः कृणुहि कुरु । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ सप्तमाध्याये विंशो-
ऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २० ॥

सप्तदशादिविशान्तेषु अनुवाकेषु मरुत्वतीयग्रहा उक्ताः । एकविंशे
महेन्द्रग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति वैश्वदेववन्महां इन्द्र
इतीति ॥ यथा वैश्वदेवग्रहः धृक्पात्रेण गृहीतः । तथा माहेन्द्रग्रहं तेनैव गृही-
यात् ॥ पाठस्तु ॥ महोऽइन्द्रो नृवदाचर्षणिमा उत द्विवर्हा अमिनः सहो-
भिः । अस्मद्यग्वाहृषे धीर्याधोरुः प्रथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत । उपयामगृहीतो-
ऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिरिहेन्द्राय त्वेति । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यव-
दाचर्षणिमाः । चर्षणयो मनुष्यास्तान् प्राति तदमीष्टभोग्यैः पूरयतीति चर्षणिमाः
यथा राजामात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोग्यैरापूरयति तद्वत् । उताऽपि चायं
द्रयोः मकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्द्विर्द्वयस्येति द्विवर्हा अमिनः सहोभिः
बलैरमित उपायाऽरहितः अस्मद्यक् अस्मत्सदृशः । वाहृषे शब्दे प्राप्तिः । यथा

यपमस्यानुग्रहाद् एदिं प्राप्ताः तथैवाऽपमस्पदीयैर्हविर्भिवित्तिदिः । एतदेव
मपश्यते । वीर्याय सामर्धसिद्धये । कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतोऽभूत् सुष्ठु
षादितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः । उर्यशसा विपुला । पृथुर्वक्षेन वि-
स्तृतः । स्पष्टमन्यद् ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये एकविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २१ ॥
एकविंशो माहेन्द्रग्रह उक्तः । द्वाविंशोऽनुवाके तस्यैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमेव-
माह्वयते ॥ पाठस्तु ॥ महाऽइन्द्रो यऽओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव । स्तोमै-
र्वत्सस्य वाद्ये । उपयामयुहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैव ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति ॥
वृष्टिमान् वृष्ट्यभिमानी पर्जन्यः इन्द्रदेव इव य इन्द्रः, ओजसा बलेन महान्
स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वाद्ये वर्द्धताम् । हे सोम
त्वम् उपयामपतीत्युपयामो ग्रहः । तेन युहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वां महेन्द्रदेव-
तार्थं वृद्धामीति श्लेषः । एष खरप्रदेशः तव स्थानम् । त्वां महेन्द्राय साद-
यामीति श्लेषः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेन्द्रवरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कमुपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
संहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽतिष्ठं जगत् ॥

निर्यमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तमाध्याये उपनिषद्ग्रहादिसवनद्वयगतमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमाध्याये तार्तीयसवनगतादिसग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ आदित्यं ग्रहं गृह्णाति सस्त्वभ्यः कदाचनेतीति ॥ गृहीतहोमशेषाः सस्त्ववाः । तेभ्यः सकाशादादित्यग्रहं गृह्णीषात् ॥ पाठस्तु ॥ कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाद्युषे । उपोपेन्तु मधवन् भुय इन्तु ते दानं देवस्य पृच्यत आदित्येभ्यस्त्वेति ॥ हे इन्द्र त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीरिसकोन भवसि । किन्तु दाद्युषे पपृषधं चतुर्थी । हविर्दत्तवतो यजमानस्य हवींषि सश्वसि सेवसे । कुत्र उपोपेन्तु यजमानस्यात्पन्तसपीप एव । हे मधवन् भववन् इन्द्र, भुय इन्तु पुनरेव च देवस्य तद्वदानं देयं हविः पृच्यते । सम्ब्रूयते । यजमानेन हविर्दीपत इत्यर्थः । हे ग्रह, आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः । अत्रेन्द्रनामभिरऽप्यादित्य एव स्तूपते ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पुनः कदाच नेतीति ॥ गृह्णीषादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ कदाच न प्रयुज्यस्युषे निषासि जन्मनी । तुरीयादित्यसवनं ते इन्द्रियमातस्या अमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वेति ॥ नशब्दो निषेधार्थः । शुच्छिषातुः ममादार्थः । हे इन्द्र, त्वं कदाचिदपि न ममाद्यसि । किन्तु वर्तमानं भावि चेत्पुषे यजमानस्य जन्मनी पासि नितरां पाळयसि । तृतीयमित्यस्मिन् वर्णव्यसयेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य, तृतीयं सवनं ते त्वदीयम् । तस्मिन् सवने इन्द्रियाभिष्टदिकारणमऽप्युत्तमानं हविः दिवि शुद्धोक्तमाने आतस्यौ । अभिमुख्येन स्थितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ दध्ना श्रीणासेनं यज्ञो देवानामिति ॥ एतमादिसग्रहं दध्ना मिश्रितं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यज्ञो देवानां मज्जेति सुम्नमादिसासो भवता मृळयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वह्वाद्ऽहोश्चिद्या वरिवोषितरासदादित्येभ्यस्त्वेति ॥ यज्ञो देवानामादिसानां सुम्नं सुत्वं कर्तुं मत्सेति । आदिसासो आदिसा यूपं मृळयन्तः अस्माकं सुस्वपितारो भवत । वो सुप्याकं या सुमतिः क्षोमन्बुद्धिः भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आवह्वात् आवर्तताम् । पुनरपि सेव विशेष्यते । अहोर्हाननशीलस्य पापिनोऽपि चित् चेत्

या सुमतिः वरिवो धनं तद्वेत्तीति, तत्रातिशयेन वेत्त्रीलब्ध्री वा वरिवोवितरा । असद । भवेद । सा सुमतिरस्मदभिमुखी सती आवदृष्टादिति सम्बन्धः । हे सोम, त्वामादिद्येभ्यो देवेभ्यो दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वा आदिशेतीति ॥ उपांशुग्रहार्थं येन पाषाणेन सोमोऽभिपूयते । तादृशेन पाषाणेन एनं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ विवस्वा आदिशेष ते सोमपीयस्तस्मिन्मास्वेति ॥ हे आदित्य, त्वं तमांसि वि-
वासयतीति विवस्वान् विशिष्टधनवान् वा । एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीयः पा-
तव्यः सोमस्तस्मिन्मास्व वृषि कुरु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये मथमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १ ॥

मथमेऽनुवाके आदिशग्रह उक्तः ॥ द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अदस्यै इत्येतमवेक्षते पत्नीति ॥ पत्नी एतं सोमविशेषं पश्येत् ॥ पाठस्तु ॥ अदस्यै नरो बचसे दधातन पदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते विदन्ते बस्वऽथाऽविश्वाहारप एषते गृहे इति ॥ हे नरो नेतारः, ऋत्विग्यजमानपतयो यूयम् आशीर्दा सुब्लोपश्छान्दसः । आशिषो दातारः । ते यूयम् अस्यै बचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन शर्दा कुरुत । आस्तिक्यशुद्धिं कुरुतेत्यर्थः । दम्पती पतिपत्न्यौ पत्नीयजयानौ वामं वननीयसम्बन्धिं भज-
नीयं पशुफलम् अश्नुतः प्राप्नुतः । किञ्च, इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रो जायते, वसु धनं विदन्ते लभते । अथाऽनन्तरं विश्वाहा सर्वदा यः पापरहितः सन् गृहे एषते वर्धते ॥ १ ॥ इत्यष्टमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २ ॥

द्वितीये सोमविशेषावेक्षणमुक्तम् ॥ तृतीये सावित्रग्रह उच्यते ॥ कात्या-
यनः ॥ उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममयेतीति ॥ उपांशु-
ग्रहान्तर्यामग्रहयोरैकतरेण सावित्रग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ वाममय सवि-
तर्वाममुद्वो दिवे दिवे । वाममस्यभ्यः सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देवभू-
रेरया धिया वामभाज स्वामेति ॥ हे सवितः, सर्वस्य मेरयितर्देव, अद्यास्मिन्
दिने अस्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः मेरय देहीत्यर्थः । उवोऽपि सप्त-
मन्तरदिने वामं सावीः । दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हि
यस्मात् कारणात्, हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्ग-
निवाससिद्धये अथाऽनया धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वामभाजः स्वाम वन-
नीयकर्मोपगानिनो भवेत् । तस्मादस्मभ्यं वननीयं कर्मफलं मेरयतीति सम्ब-
न्धः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके सावित्रग्रह उक्तः । चतुर्थेऽनुवाके तस्यैव विकल्पितो मन्त्र आम्नायते ॥ उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोपाश्चनो मायि घेहि । जिन्व यज्ञपतिं भगाय सवित्रे त्वेति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतो भवसि । हे ग्रह, त्वं सावित्रोऽसि । सवितृदेवत्योऽसि । चनः अन्नं यत्त इति चनोपाः । अन्नस्य धारयिता भवसि । चनो मयि घेहि स्थापय यज्ञं जिन्व ग्रीणय यज्ञपतिं यजमानं तर्पय । भगाय ऐश्वर्यगुणयुक्ताय । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः * ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा भग इतीर्यते इति । तादृशाय सवित्रे सर्वप्राणिनां मत्सक्कर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके सावित्रग्रहस्य वैकल्पिको मन्त्र उक्तः ॥ पञ्चमे वैश्वदेवग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति ॥ वैश्वदेवग्रहं गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुमतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः । विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विद्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ हे वैश्वदेवग्रह, त्वं सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखं यस्य तादृशो भवसि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्षस्य तादृशोऽसि बृहदुक्षाय बृहन्महोश्वाऽमो उक्षः सेक्ता चेति बृहदुक्षः । मजापतिर्बृहदुक्ष इति श्रुतेः । तादृशाय जगदुत्पादयित्रे विश्वदेवात्मकाय मजापतये । नम इत्यञ्जनाय । सोमाख्यमर्चं गृह्णामीत्यर्थः । स्पष्टमन्त्र ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके महावैश्वदेवग्रह उक्तः । षष्ठे पात्रीवतग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुत्स्येति मतिमस्थाता पात्रीवतं ग्रहं गृह्णातीति ॥ मतिमस्थाता पात्रीवतारुषं ग्रहमुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरैकतरेण गृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुत्स्य ते देवसोम । इन्द्र इन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहां ऽक्रध्यासमिति ॥ हे इन्द्रो ह्येदनरूपदेव दीप्यमानसोम, बृहस्पतिमुत्स्य बृहतो यज्ञारूपकर्मणः पत्न्या पालयिष्या यजमानेनाभिपुतस्य ते तव सम्यन्धी उपाशुमभृतीन् पात्रविशेषान् ऋध्यासम् । कीदृशान् इन्द्रियावतो वीर्यवतः । पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ मचरणीशेषेण श्रीणात्पेनमद् परस्तादितीति ॥ मचरणीपात्रे अवशिष्टेनोदकेन पात्रीवतं ग्रहं मिश्रीकुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिता स । अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा

यत् इति ॥ अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वागतपरमात्मरूपमभिप्रेत्य ब्रूते । अहं परमात्मरूपः सन् परस्तादुपरितनयुलोकादौ अवस्तादधस्तनभूलोकादौ तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्ष मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तद् तदेव मे देहधारिणो मम पिता सवितृवत् प्रतिपालको बभूव । अहं परमात्मरूपः सन्, उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श दृष्टवानस्मि । यद्रस्तु देवानामिन्द्रादीनां हृदये परमं गुहा अत्यन्तगोप्यम् अस्ति तदेवाऽहमस्मि ॥ कात्यायनः ॥ अग्रे वाक्पत्रीत्युत्तरार्द्धे जुहोतीति । आहवनीयस्योत्तरभागे जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे वाक् पत्रि सजृरेवेन त्वष्ट्रा । सोमं पिब स्वाहेति ॥ हे वाक् वागभिमानिनि, हे पत्रि पत्रीवज्रये, त्वष्ट्रा देवेन सह सजूः समानमीतिः सन् सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ उद्गातृवत् पत्रीं सदः प्रवेश्यापरेणो-
चारत उपविष्टामुद्गातारं समीक्षयति मजापतिर्दृषामीतीति ॥ पूर्वमुद्गातुर्यथा सदःप्रवेशन तथा पत्रीं सदः प्रवेशयित्वा पश्चिमोत्तरदिशोर्मध्ये स्थिता तामु-
द्गात्वा समीक्षयेत् । पत्री उद्गातारं पश्येदित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ मजापतिर्दृषा-
ऽसि रेतोधा रेतो मयि धेहि । मजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधा मशीयेति ॥ मजापतिः मजानां पालकः स एपासि सेक्ता भवसि । रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिताऽसि । एवंगुणयुक्तस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय तदनन्तरं वृष्णः वीर्यस्य सेवतुः रेतोधसो रेतसो धारयितुः मजापतेस्ते तवानुग्रहाद् रेतोधा रेतसो धारयितारं मजोत्पादनमर्थं पुत्रम् अक्षीय प्राप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ६ ॥

षष्ठेऽनुवाके पानीवतग्रहग्रहणमुक्तम् ॥ सप्तमे हारियोजनग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ द्रोणकलशे हारियोजनग्रहमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति ॥ द्रोणकलशस्थं सोमं हारियोजनग्रहे गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्या त्वेति ॥ हे सोम, त्वं हरिः हरितवर्णोऽसि । हे ग्रह, त्वं हारियोजनः । हरि इन्द्राभ्यौ तौ येन प्रयुज्येते इति हारियोजनः इन्द्रः । तत्तन्मन्थी भवामि । सोम त्वा हरिभ्या गृह्णामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ धानांश्चावपि हव्योर्धाना इतीति ॥ अष्टम्यान् हारियोजनग्रहे निदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ हव्योर्धाना स्व सह सोमा इन्द्रायेति ॥ सहसोमाः सोमेन सहित्वा धाना अष्टयथा इन्द्रायेन्द्रस्य हव्योरक्षयोर्धरन्ति ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ यस्ते देव सोमाश्चसन्निरिति प्राणमक्षं भक्षयित्वेति ॥ प्राणधारणार्थं यो भक्षस्तं

भक्षयेत् ॥ पाठस्तु ॥ यत्ते देव सोमाश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिः तस्य त
इष्टयजुषस्तुस्तोमस्य शस्तोवथस्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामीति ॥ हे देव
दीप्यमान सोम, ते त्वदीयो यो भक्षः अश्वसनिः अश्वानां दाता, यो भक्षो
गवां दाता तस्य तादृशस्य ते त्वदीये तादृश भक्षम् उपहृतः अभ्यनुज्ञातोऽहं
भक्षयामि । कीदृशस्य ते । इष्टयजुषः । इष्टानि यजूर्वापि यस्य स इष्टयजुस्तस्य,
स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिस्तुतानि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः, तस्य । होतृभिः
शस्तानि उवधानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोवथः तस्य । उपहृतस्याभ्यनु-
ज्ञातस्य ॥ २ ॥ इत्यष्टमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ७ ॥

सप्तमे प्राणभक्षग्रह उक्तः । अष्टमे षोडशी ग्रह उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ षोड-
शिने स्वादिरेण चतुसक्तिनाऽऽतिष्ठ युक्ष्वाहीति वेति॥आतिष्ठ वृत्रहत्रयं युक्ष्वा-
हिकेशिनेत्यनयोऽन्यतरं मन्त्रमुच्चारयन् स्वादिरष्टनिर्मितेन चतुस्त्रेणप्रात्रेण
षोडशिग्रहं गृह्णीयादिति शेषः । तपोरेकतरपाठस्तु ॥ युक्ष्वाहिकेशिना हरी वृषणा
कक्षमा । अथान इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
पोळशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोळशिने इति॥हे इन्द्र, हि यस्मात् कारणात् हरी
हरितवर्णौ त्वदीयावश्चौ, युक्ष्व रथेन संयोजय । कीदृशौ हरी । केशिना केशिनी
मलम्बकेसरौ वृषणा वृषणौ सेचनसमर्थौ । कक्षमा, कक्षे भव कक्षः । अश्वसन्नाह-
रज्जुस्तया पूर्यते सम्बध्यत इति कक्षमौ । अथानन्तरं सोमपाः सोमपानं
कुर्वन् नोऽस्मदीयानां गिराम् कर्मयजुःमामलक्षणानां वाचा मुपश्रुतिम् उपश्रवणं
चर गच्छ प्राप्नुहि । श्रुतिव्यर्थः । षोडशिने षोडशो ग्रहोऽस्यास्तीति षोडशी
तादृशेन्द्राय, हे ग्रह, तादृशं त्वां गृह्णामीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥
अथान्यतरपाठस्तु ॥ आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं
सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोळशिने
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोळशिने इति॥ हे वृत्रहन्निन्द्र, ते त्वदीयौ हरी अश्वौ
ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेन संयुक्तौ, अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोहणं
कुरु । किञ्च ग्रावा, अयं सोमाभिपवपापाणस्ते रथमाहूढस्य तव मनो वग्नुना ।
वग्नुनिति वाङ्नामसु पठितः । वाचा श्रवणीयेनाभिपवशब्देन सुष्ठु
अर्वाचीनम् अस्यवशाभिमुख कृणोतु करोतु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायेऽष्टमनवमा-
नुवाकी ॥ ८ ॥ ८ — ९ ॥

अष्टमनवमोः षोडशिग्रह उक्तः । दशमे तस्यैव वैकल्पिकमन्त्र आम्नातः ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतो ऽपतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुपयज्ञं च मानुषा-
णाम् । उपयामयहीतोऽसीन्द्राय त्वां पोळशिन एव ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोळशिन इति॥ हे हरी इन्द्रस्याज्यौ युवामपतिधृष्टशवसम् । प्रतिधर्षयितुं शक्यं
प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं तादृशं शबो बलं यस्य सः । तामिन्द्रमिन्द्रमेवम् ।
ऋषीणां वसिष्ठादीनां स्तुतीः उपसमीपं मानुषाणां यजमानानां च यज्ञसमीपं
वहतः प्रापयतः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १० ॥

दशमे पोडशिग्रहस्य वैकल्पिकमन्त्र उक्तः । एकादशे तस्योपस्थानमुच्यते
कात्यायनः ॥ उपस्थायैनं यस्मान्न जात इतीति पोडशीग्रहमुपतिष्ठेत् ॥
पाठस्तु ॥ यस्मान्न जातः परोऽअन्यो अस्ति यऽआविवेश भुवनानि विद्वा ।
मजापतिः मजया सः सराण्क्षीणि ज्योतींषि सचते सपोळशीति ॥ यस्मात्
पुरुषात् अन्यो व्यतिरिक्तः पर उत्कृष्टो देवादेर्जातः सम्भूतो नास्ति । यो
विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि आविवेश अन्तर्धामिरूपेण प्रविष्टवान् । मजा-
पतिश्च उत्पन्नानां मजानां पालकः । मजया मजारूपेण सरराणः सम्यग्
रममाणः प्रीणि ज्योतींषि विषयज्ञापकानि आग्निवाय्वादित्यलक्षणानि
सचते सेवते । स्वतेजसां ज्योतिषां सेवने जडज्योतिषामुज्जीवं करोतीत्यर्थः ।
येन सूर्यस्तपति तेजसेद् इत्यादिश्रुतेः । य एवंरूपः स एव पोडशी पोडश-
कलात्मकालिङ्गशरीरोपहितोऽसौ सर्वव्यवहाराश्रयो भवतीत्येवं पोडशिग्रहरूप
इति स्तूयते ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ११ ॥

एकादशे पोडशीग्रहोपस्थानमुक्तम् । द्वादशे तस्य भक्षणमुच्यते ॥ का-
त्यायनः ॥ इन्द्रश्च सम्राजिति भक्षणमिति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रश्च सम्राट् वरुण-
श्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरहमनुभक्षं भक्षयामि वाग्देवी
जुषाणां सोमस्य त्वमनु सह माणेन स्वाहेति॥ यो वाजपेययाजी स सम्राट् ।
पंडश्वर्गमुक्तः इन्द्रश्च राजा राजमूययाजी वरुणश्च । राजा वै राजमूयेनेष्टा
भरति । सम्राट् वाजपेयेनेति श्रुतेः । तामिन्द्रावरुणौ, हे पोडशीग्रह, ते स्व-
दीपमेतं सोममग्रे मयमं भक्ष्यं चक्रतुः कृतवन्तौ । तयोरिन्द्रवरुणयोः सम्बन्धिनं
भक्ष्यमनु पश्चादहं भक्ष्यं भक्षयन् सोमं भक्षयामि । जुषाणां मदीयेन भक्षणेन
सेरमाना वाग्देवी सरस्वती माणेन प्राणदेवतया सह समस्य भक्ष्येण तृप्त्यु-
त्समा भवताम्वादा मुह्यन्मरतु ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १२ ॥

द्वादशे पोडशिग्रहस्य भक्षणमुक्तम् ॥ त्रयोदशादिषु चतुर्थानुवाकेषु

अतिग्राह्या उच्यन्ते ॥ क्रात्यायनः ॥ पृष्ठ्यः पञ्चस्तत्रातिग्राहग्रहणं स्पष्टे पूर्वोऽग्रे
पवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमित्यन्वहमेकैकमग्रे वर्चस्वन्निन्दौजस्वन्त्सूर्य आजस्वन्निति
भक्षणमिति ॥ अस्ति कश्चिद् पृष्ठ्यः पट्टहार्यः क्रतुः । स तु पट्टभिरहोभिर्नि-
ष्पाद्यः । तत्र पूर्वस्मिन्नदश्रये क्रमेणाग्रे पवस्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्
गृह्णीयात् । तथैवाग्रे वर्चस्वन्नित्यादितिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् । तत्र
योऽयं प्रथमातिग्राहग्रहणार्थोऽग्रे पवस्वेति मन्त्रस्तेन सह विकल्पयितुमन्यः
कश्चिद्ग्रहणमन्त्रो भक्षणमन्त्रश्चास्नातः ॥ तपोः पाठस्तु ॥ अग्रे आयुर्नपि
पवस आसुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छनाम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये
त्वा वर्चस एष ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे । अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वा-स्तत्वं देवेष्वसि ।
वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे अग्रे आयुर्नपि पवसे गमय । अस्मान्
अतिदीर्घकालजीवनमानयेत्यर्थः । किञ्च, नोऽस्मभ्यम् ऊर्जं विशिष्टं क्षीरादि-
रसमृषमन्नं वा सुव मेरय । देहीत्यर्थः । दुच्छुनामस्माकं दौर्गत्यम् आरे दूर
एव वाधस्व विनाशाय । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः । हे सोम, त्वं तेन गृहीतो-
ऽसि । हे ग्रह, त्वां तेजस्विनेऽग्रये गृह्णामीति शेषः । एष खरमदेशस्तव स्था-
नम् । तस्मिन्नभिधीत्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । हे वर्चस्वन्नतिविशिष्टतेजः-
सम्पन्नाग्रे, त्वं देवेष्विन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि । अतस्त्व-
त्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासम् ॥ १ ॥
इत्यष्टमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १३ ॥

त्रयोदशे प्रथमातिग्राहस्य वैकल्पिकौ ग्रहणभक्षणमन्त्रौ उक्तौ ॥ चतुर्दशे
सूत्रोक्तौ ग्रहणमन्त्रावुच्येते ॥ तपोः पाठस्तु ॥ अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे
वर्चः सुवीर्यम् । दधद्र्यि मयिपोषम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वर्चस एष
ते योनिरग्रये त्वा वर्चसे । अग्रे वर्चस्वन् वर्चस्वा-स्तत्वं देवेष्वसि । वर्चस्वानहं
मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे अग्रे स्वपाः, अप इति कर्मनाम । शोभनकर्मा त्वम्
अस्मे अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनतामर्धोपेतम् । ब्रह्मवर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व गमय ।
किं कुर्वन् । मयि यजमाने । रयि धनं पोषं पुष्टिं च दधद्धारयन् । स्थापय-
न्नित्यर्थः । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १४ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके प्रथमातिग्राहस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ॥ पञ्चदशे द्वि-
तीयातिग्राहस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रावुच्येते ॥ तपोः पाठस्तु ॥ उतिष्ठन्नौजसा सह
पीत्वी शिमे अवेपयः । सोममिन्द्रचमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे

एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजस्वन्नौजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । ओजस्वान्
अहं मनुष्येषु भूयासमिति ॥ हे इन्द्र, त्वमोजसा बलेन सुहोतिष्ठैश्चमू चम्वां
अधिपवणचर्मणीत्यर्थः । सुतमभिषुतं मोमं पीत्वी पीत्वा क्षिपे इनू अवेष्यः
वेपनं कम्पनमकरोः । हे ग्रह ओजस्वन, इन्द्राय त्वां गृह्णामि सादयामि चेति
शेषः । हे ओजस्वन ओजो बलं तद्वदिन्द्र, त्वं देवेषु मध्ये यथा ओजस्वान् वि-
शिष्टबलसम्पन्नोऽसि तथाऽप्यहं त्वत्प्रसादान्मनुष्येषु मध्ये ओजस्वान् भूया-
सम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १५ ॥

पञ्चदशे द्वितीयातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ ॥ पौडशेऽनुवाके तृतीया-
ऽतिग्राह्यस्य ग्रहणभक्षणमन्त्रौ उच्येते ॥ तयोः पाठस्तु ॥ अदश्रमस्य केतवो
विरश्मयो जनांऽअनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय
त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन भ्राजस्वाऽस्त्वं
देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिति । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञा-
लक्षणरश्मयः किरणा जनान् अनुसर्वान् प्राणिनोऽनुगता अदश्रं विशेषेण
दृश्यन्ते । दृशिषातोऽलान्दसं रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्रयो
यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वद् भ्राजे भ्राजति इति भ्राद् तस्मै सूर्याय, हे
ग्रह, त्वां गृह्णामि । भ्राजे सूर्याय त्वां सादयामि च । हे भ्राजस्वन सूर्य, त्वं
देवेषु मध्ये यथा भ्राजस्वन भ्राजिष्णोऽसि । तथाऽप्यहं मनुष्येषु मध्ये
भ्राजस्वान् भूयासम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये पौडशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १६ ॥

पौडशेऽनुवाके तृतीयातिग्राह्यग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ ॥ सप्तदशे गवामयना-
ऽऽख्यस्य सप्तसरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमे निसीर्यपशूनालम्भादूर्ध्वमति-
ग्राह्यग्रहणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ सौर्यं उपालभ्य उदुत्यमिति अतिग्राह्यग्रहण-
मिति ॥ पाठस्तु ॥ उदुत्यं जातेवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दशो विश्वाय
सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय त्वा
भ्राजे । सूर्यं भ्राजस्वन भ्राजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु
भूयासमिति ॥ जातेवेदसं जातानां वेदितारं जातमज्ञं वा देवं देवनशीलम् ।
एवं गुणविशिष्टं महानुभावं सूर्यं केतवः प्रज्ञापका रश्मयः अश्वा वा उद्बह-
न्ति । उदयाचलाद्गतमयन्ति । किमर्थं, विश्वाय, पृथ्वयं चतुर्थां विश्वस्य सर्व-
स्य जगतो दशो दर्शनाय । प्रसिद्धमन्यत ॥ अथ भक्षणमन्त्रपाठः ॥ आति-
ग्राह्यान्तरेऽपि लक्षणमन्त्रस्यास्य पृथगाम्नातत्वाच्चद्वदनाप्येतेन मन्त्रेण भक्षणं

प्राप्तम् । तथापि कात्यायनेन भक्षवर्जमिति भक्षणस्य निषिद्धत्वान्मन्त्रास्नात-
वैयर्थ्यपरिहाराय होमानन्तरमयं मन्त्रो जाप्य इत्यभिप्रायः । अक्षरार्थस्तु पूर्वव-
चोऽयः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.७ ॥

सप्तदशे विपुवसौर्यातिग्राह्यातिग्रहणभक्षणमन्त्रावुक्तौ । अष्टादशे तत्रैव
विकल्पितौ ग्रहभक्षणमन्त्रावुक्तौ ॥ तयोः पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगा-
दनीकं चक्षुर्भित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावा पृथिवीऽअन्तरिक्षं, सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्च । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज एष ते योनिः सूर्याय
त्वा भ्राजे ॥ सूर्य भ्राजस्वन् भ्राजस्वाऽस्त्वं देवेष्वसि । भ्राजस्वानहं मनुष्येषु
भूयासमिति ॥ चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णानां देवानां रश्मीनामनीकं सैन्य-
सदृशमण्डलम् उदगात् उदयच्छत्र । कीदृशं मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य
माणजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्यः मूर्धो जगतो
जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा । स च लोकत्रयमात्राः सर्वतः पूरि-
तवान् । उपयामगृहीतोऽमीसादि व्याख्यातं समानार्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये-
ऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.८ ॥

अष्टादशे विपुवसौर्यातिग्राह्यस्य विकल्पितौ ग्रहभक्षणमन्त्रावुक्तौ । गवा-
मपनस्योपान्त्ये महावृत्ताख्येऽहनि प्राजापत्यपशूषालम्भाद्ध्वं यो ग्रहो विहित-
स्तस्य तस्य वैकल्पिकग्रहणमन्त्रा एकोनविंशतिपञ्चानुवाकेपूच्यन्ते । का-
त्यायनः ॥ ग्रहं शृङ्गाति विन इन्द्र इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माश्रितिं वेति ॥
प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ विन इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्मां-
ऽअभिदाससधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृष एष ते
योनिरेन्द्राय त्वा विमृष इति ॥ हे इन्द्र, नोऽस्माकं मृयः शत्रून् विशेषेण ज-
हि । किञ्च । अस्मान्मारयितुं पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून् नीचा न्यभूतान्
यच्छ उपरतान् कुरु । यचान्योऽस्मानभिदासति उपलक्षयति । तं शत्रुमधरं
निकृष्टं तथो नरकं गमय प्रापय । विशिष्टमंग्रामयते इन्द्राय, हे ग्रह, त्वां
शृङ्गामीतिशेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ १.९ ॥

एकोनविंशे महावृत्ताख्येऽहनि विहितस्य ग्रहस्य ग्रहणमन्त्र उक्तः ।
विंशे तत्रैव विकल्पितो द्वितीयो ग्रहणमन्त्र उच्यते ॥ पाठस्तु ॥ वाचस्पतिं
विश्वकर्माणमृतये मनोजुवं वाजे अयाहुवेग । स नो विश्वानि हवनानि
जोषद्विश्वं मृतये साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्माण एष

ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मण इति ॥ वाचस्पतिर्वाचां पालयितारम् । विश्व-
कर्माणं विश्वानिं समस्तजगदुत्पत्त्यादिकर्माणि यस्य स तथोक्तः । ते मनोजवौ
जूरिति जघनाम् । मनमो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजस्तादृशमिन्द्रम्
अवसे । अन्ननाम् । अन्नसमृद्धयै । वाजे महावृतीयलक्षणेऽन्नविषये अद्यास्मिन्
अहनि कृतये रक्षणाय हुवेम । आह्वयामः । स इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि
हवनानि सर्वाण्याह्वानानि अवसे अन्नाय अन्नसमृद्धयै रक्षणाय वा जोषत् ।
जुषताम् । युष्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । कीदृश इन्द्रः । विश्वशम्भूः
विश्वस्य शं सुखमस्माद्भवतीति विश्वशम्भूः । साधुकर्मा समीचीनकर्मा ।
शिष्टं समानम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये विश्वोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २० ॥

विश्वे महावृताख्ये द्वितीयो वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उक्तः । एकविंशो
तत्रैव वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र उच्यते ॥ पाठस्तु ॥ विश्वकर्मन् हविषा वाटधानः
स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितः सत्रा इहास्माकं मखा
सूरिरस्तु । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मण इति ॥ हे विश्वकर्मन्निन्द्र, त्वं महावृतीयलक्षणेन हविषा वाटधानः
अतिशयेन वर्धमानः स्वयं त्वं पृथिवीं भूलोकम् उताऽपि त्वां द्युलोकं यजस्व
यजनं पूजनं कुरुष्व । एवंविधत्वदीयकर्म दृष्ट्वा अन्ये तत्र सत्राः शत्रवो
भीताः शत्रवो मुह्यन्तु । संमोहं गच्छन्तु । इहास्मिन् कर्माणि अस्माकं समग्रघन-
सम्पन्नः सूरिः पण्डितोऽस्तु । अन्यद् गतम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये एकविंशो-
ऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २१ ॥

एकविंशे तृतीयो वैकल्पिकग्रहणमन्त्र उक्तः ॥ द्वाविंशे तत्रैवान्यो
वैकल्पिको ग्रहणमन्त्र आम्नातः ॥ पाठस्तु ॥ विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन
त्रातारमिन्द्रमरुणोर्युध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्तपूर्वोर्यमुग्रो विहव्यो यथा-
सत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मण इति ॥ हे विश्वकर्मन्, त्वं वर्धनेन हविषा इन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकम्
अरुणोः कृतवानसि । किञ्च युद्धार्हो युध्यः । न युध्यः अयुध्यः । तम्
इन्द्रमयुध्यम् अपतिमयमकरोरित्यर्थः । तस्मै तादृशेन्द्राय पूर्वाः पूर्वे विशाष्टादयो
विश्वः सर्वाः प्रजाः समनमन्त सम्पक्कृताः । अयमिन्द्र उद्गूर्णध्वलो विविधेषु
कार्येषु आहवत इति विहव्यं तादृशो यथा येन मकारेण असत् स्यात्तथा
तस्मै समनमन्तेति सम्बन्धः । अन्यद् गतम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्याये द्वाविंशो

ऽनुवाकः ॥ ८ ॥ २२ ॥

एकोनविंशादिषु चतुर्विंशानुवाकेषु गवामयनस्योपान्ते महावृताख्येऽहनि
 वैकल्पिका ग्रहोपादानमन्त्रा उक्ताः । त्रयोविंशे अदाभ्यग्रहस्य मन्त्रा उच्य-
 न्ते ॥ कात्पायनः ॥ अदाभ्यं गृह्णायासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तृष्णीं
 व्रीनः शूनवधायाग्नये त्वा गायत्रछन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् उपयामः सर्वत्राचि-
 शेषादिति ॥ औदुम्बरपात्रे वसतीवर्याख्या अप आनीय तस्मिंस्तिष्ठः सोम-
 रताः प्रक्षिप्य, अग्नये त्वेति त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं गृह्णाति । उपयामगृही-
 तोऽसीत्येतत् त्रिष्वपि मन्त्रेष्वदावतुपजनीयम् । सर्वशेषत्वादाभ्यान्नातस्येति सूत्रा-
 ऽभिप्रायः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रछन्दसं
 गृह्णामीति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे ग्रह, अग्नये
 अभिप्रीत्यर्थं गायत्रीछन्दसं गायत्री छन्दो यस्य तादृशं त्वां गृह्णामि ॥ द्वितीय-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामीति ॥ हे ग्रह, त्रिष्टुप्छन्दसं
 त्वां गृह्णामि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो जगतीछन्दसं गृह्णामीति ॥
 जगती छन्दो यस्य ग्रहस्य तादृशं त्वा ग्रहं गृह्णामि ॥ १ ॥ कात्पायनः ॥
 अनुष्टुप् इत्युक्तेति ॥ एवं मन्त्रमुच्चारयेत् ॥ अभिगर इति मन्त्रशेषः । हे
 सोम ते तवानुष्टुप्छन्द अभिपव इत्यर्थः ॥ कात्पायनः ॥ आधूनोत्स्वः शुभि-
 त्रेक्षीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति ॥ आहवनीयस्य समीपं गच्छन्नाहवनी-
 रदाभ्यग्रहस्थान्युदकानि चालयेत् ॥ पाठस्तु ॥ त्रेक्षीनां स्वापत्नन्नाधूनोमि
 कुहूननानां त्वापत्नन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वापत्नन्नाधूनोमि मध्वन्तमानां त्वा
 पत्नन्नाधूनोमि । शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्पहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु । ककुह
 रूपं ह्यपमस्य रोचते बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः ।
 यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायन्ति तस्यै त्वा गृह्णामीति । त्रेक्षीनां व्रजतो मेघस्यो-
 दरे शेरत इति त्रेक्ष्यो मेघोदरस्या आपस्तासां कुहूननानां कुशब्दमप्यर्थं कुर्व-
 सः शब्दं कुर्याणा नमन्ति महीभवन्तीति कुहूनना मेघ्य आपस्तासां च ।
 भन्दनानाम् । भदि कल्याणे भुक्ते च । कल्याणकारिण्यः सुखकारिण्यो वा
 मन्दना आपस्तासां च । मध्वन्तमानां मधुवत् स्वादुतमानाश्च । एवम्भूतानामपि
 पत्नन् पतने, हे सोम, स्वामाधूनोमि । कम्पयामि । किञ्च । शुक्रं शुद्धमल्लिप्त-
 कर्माणं त्वां शुक्ले अलिप्तकर्माणि शुद्धे निग्राभ्यलक्षणे, बदके आधूनोमि
 अहो रूपे दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु, हे सोम, त्वाम् आधूनोमि । हे सोम,

वृषमस्य श्रेष्ठस्य तव ककुहं कंकुभं छान्दसो हकारः । ककुभमिति महन्नाममु
 पठितम् । महद्रूपम् । यद्वा ककुभो दिक्षो व्यापि रोचते दीप्यते वृहन् महान्
 सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव शुक्रस्तेज-
 स्वी आदित्यः पुरोगाः पुरोगामी यस्मादेवं तस्मात्, हे सोम, ते त्वदीयं
 अदाभ्यमनुपर्हिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वा गृह्णामि ॥
 कासायनः ॥ तस्मै त इति जुहोतीति ॥ पाठस्तु ॥ तस्मै ते सोम सोमाय
 स्वाहेति ॥ हे सोम, तादृशाय सोमाय ते तुभ्यं हुतमस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ का-
 सायनः ॥ अंशून् सोमे निदधात्युशिक्तमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ उशिक्तमिति
 मन्त्रत्रयेणाशून् सोमे स्थापयेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ उशिक्त देव
 सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहीति ॥ हे दीप्यमान सोम, उशिक् कामयमानस्त्वं
 अग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ वशी त्व देव सोमेन्द्रस्य
 प्रियं पाथोऽपीहि इति ॥ हे दीप्यमान सोम वशी त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्रा-
 णुहि ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु ॥ अस्मत्सखा त्व देव सोम त्रिज्ञेपा देवानां प्रियं
 पाथोऽपीहि इति ॥ हे दीप्यमान सोम अस्मत्सखीभूतः त्वं त्रिज्ञेपां देवानाम्
 अभिरुचितमन्नं प्राणुहि ॥४॥ इत्यष्टमाध्याये त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥८॥२३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपोहार्दं निवारयेत् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विप्रातीर्थमहेवरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकार्णमवतारकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण साधनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल्यजगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विश्वतीर्थमहेइवरम् ॥ १ ॥

अष्टमे तृतीयमवनसम्बन्धिनामादिसग्रहादीनां षोडशपतिग्राहादीनां ग्रहणा-
ऽऽसादनमन्त्रा उक्ताः । नवमे उपाश्वन्तर्यामादीनां ग्रहणामवेक्षणमन्त्रा
दाक्षिणहोमादिमन्त्राश्चोच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमर-
काशान् वाञ्छयन् प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमुपाशुसवनं द्वितीयमाश्विनं षष्ठं
शुक्रामन्थिनौ युगपदिति ॥ अपमर्थः ॥ ज्ञातिप्रियाणामृचानान् यजमानानव-
काशाख्यानं प्राणायाम इत्यादिमन्त्रान् वाचयेत् । प्रतिमन्त्रग्रहणक्रमेणो-
पाश्वदीन् दर्शयति । उपाशुसवनारूढो ग्रावा द्वितीयो भवति । वहिष्पन्नगानो-
चारकाले याश्विनपष्ठो भवति । शुक्रामन्थिनौ द्वौ ग्रहौ मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गेन
युगपदवेक्षणीयमिति ॥ उपाशुग्रहवेक्षणमन्त्रपाठः ॥ प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वेति ॥ हे उपाशुग्रह, यस्त्वं मे मदीयाय प्राणाय वर्चोदाः । वर्चसो
बलस्य दाता भवसि । स तं मदीयाय वर्चसे ब्रह्मवर्चसार्थं पवस्व शुद्धो भव ॥
अथोपाशुमवनान्तर्यामैन्त्रायवग्रहाणामवेक्षणमन्त्रपाठः ॥ व्यानाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्व । उदानाय मे वर्चोदा वर्चमे पवस्व । पाचे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ अथ मैत्रावरुणग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः ॥ क्रतु-
दक्षाभ्या मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति ॥ क्रतुः संकल्पो मदीयः कामः । तस्य
समृद्धिर्दक्षः दक्षिणा ताभ्यां, क्रतुदक्षाभ्यां हे मैत्रावरुणग्रह, यस्त्वं बलमदाता-
ऽसि स त्वं मदीयाय ब्रह्मवर्चसार्थं पूतो भव ॥ अथाश्विनावेक्षणमन्त्रपाठः ॥
श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चमे पवस्वेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ अथ शुक्रामन्थिग्रहावेक्षण-
मन्त्रपाठः ॥ चक्षुभ्या मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेयामिति ॥ हे शुक्रामन्थिग्रहौ
यौ युवा मदीयाभ्यां चक्षुभ्यां दीप्तिप्रदातारौ स्युः । तौ युवां मदीयब्रह्म-
वर्चसार्थं शुद्धौ भवतम् ॥ २ ॥ अथ श्रवणोन्मधुवग्रहावेक्षणमन्त्रपाठः ॥
आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वेति ॥ कात्यायनः ॥ पूतभृदाहवनीयौ च विश्वाभ्यो ग इति ॥
चशन्त्रो युगपादित्पस्यानुकर्णार्थः । वाचा यमवेक्षतेऽप्युवर्तते । पूर्वपूतभृदा-

हवनीयाख्यौ पञ्चमानग्रहायनेन मन्त्रेण दर्शयेदित्यर्थः ॥ विश्वाभ्यो मे मजाभ्यो
 पचोदसौ पचंते पचेषामिति ॥ हे पूतभृद्आहवनीयौ, सर्वाभ्यः मजाभ्यो
 पचोदसौ दीप्तिपदातारौ शुभ्रां मदीयाप प्रह्ववर्चसाप्यं पचेषां प्रवर्तयाम् ॥ ३ ॥
 कात्यायनः ॥ कोऽसीति द्रोणकलशमपेक्षयेदितिशेषः ॥ पाठस्तु ॥ कोऽसि कतमो-
 ऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामा मन्महि यं त्वा सोमेनातीतृषामेति ।
 हे द्रोणकलश, त्वं कः मजापतिरसि कतमोऽसि । अन्यातिशयेन मजापतिरसि ।
 कस्य मजापतेरनन्यभूतोऽसि । अथ एव तव कः मजापतिरसि नामासि । यस्य
 द्रोणकलशरूपमजापतेस्ते तव नाम नामधेयं मन्महि । वयं जानीम । द्रोण-
 कलशरूप त्वां सोमेनातीतृषाम तर्पितवन्तः । त्वं तादृशो भवसीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ भूर्भुवः स्वरिति जपतीति । उपांश्वादिग्रहावेक्षणानन्तरं भूर्भुवः
 स्वरिति मन्त्रं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुमजाः मजया भूयासम् ।
 सुवीरो वीरैः सुपोपः पोपैरिति ॥ अयं मन्त्रस्तृतीयेऽध्याये व्याख्यातः ॥ इति
 नवमेऽध्याये मथमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ १ ॥

प्रथमेऽनुवाके उपांश्वादिग्रहावेक्षणमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये दाक्षिण-
 होमादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ शालाद्वायं दाक्षिणहोमो वातःप्रचर्द्धं
 हिरण्यं हवन्यामवध्याय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति ॥ वाससि प्रचर्द्धं सुवर्णं स्त्रुचि
 चतुर्गृहीताज्यायां प्रक्षिप्योदुत्यमित्यनेन शालामुखीयेऽग्नौ दाक्षिणहोमं जुहु-
 यात् ॥ पाठस्तु ॥ उदुत्यं जातवेदसं देवं षड्दन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य-
 मिति ॥ केतवो रश्मयस्त्वां जातवेदसं तमाग्निसदृशं सूर्यम् उद्दहन्ति ऊर्ध्वसदृश
 एव नयन्ति । किमर्थं विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥ १ ॥ कात्या-
 यनः ॥ चित्रं देवानामिति द्वितीयायामिति ॥ उदुत्यमिति यथा मथमाहुतिः
 शालामुखीये हुता तदपेक्षयैवाऽऽहुतिर्द्वितीया । तां तस्मिन्नेवाग्नौ जुहुयादिति
 शेषः ॥ पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्ध्रमस्य वरुणस्वाम्नेः ।
 आ मा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्वेति ॥ चित्रं
 रक्तम्बेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनाम् अनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादु-
 दपच्छत् । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रिया-
 ऽभिप्राकृत्वाचक्षुःस्थानीयम् तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगन्मण्डलस्य तस्युपः स्थाव-
 रस्य चात्मा सन् लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पुरितवान् ॥ कात्यायनः ॥ आग्नीध्रे-
 ऽग्रे नयेतीति ॥ आग्नीध्रमण्डपस्ये अग्नौ जुहुयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ अग्रे नय

सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मञ्जुहुरणामेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमिति ॥ हे अग्ने, पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थम्
अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । देव, त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान्
मार्गान् विद्वान् । जानासि । जुहुराणं कुटिलमेतः पापमस्मत्तो युयोधि वियो-
जय । ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेमं कुर्याम ॥ २ ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ अयन्न इत्यपरमश्वं तं चैद्युक्तं दद्यात् । अयुक्तं वेति ॥ रपादौ
नियुक्तं केवलं वाऽश्वं यदि दक्षिणात्वेन दद्यात् । अयं न इत्यपरामाहुतिं
आशीध्रे जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अयं नोऽअग्निर्वैस्विकृणोत्वयम्मृधः पुर एतु
मभिन्दन् । अयं वाजां जयतु वाजसाता अयं शत्रूं जयतु जर्हपाणः स्वाहे-
ति ॥ अयमग्निर्नोऽस्माकं चरिवो धनं कृणोतु । अयमेवाग्निर्मृधः । संग्रामाः
पुरः पुरतः मभिन्दन् वैरिणो विदारयन्नेतु गच्छतु । अयमेवाग्निर्वैजानश्वानि
पाशुसंवन्धीनि जयतु स्ववशं कृत्वा तान्यस्मभ्यं ददात्विसर्गः । वाजसातौ
संग्रामेऽयमेवाग्निर्जर्हपाणः अन्यन्तं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा हुतमस्तु ॥४॥
कात्यायनः ॥ सहिरण्यो यजमानः शालावहिः पूर्वं तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दक्षिणा
वहिर्वेदि तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दक्षिणा वहिर्वेदितिष्ठन्नेतीति दक्षिणतो रूपेण
व इतीति । हिरण्यं धारयन् यजमानः मार्गंशस्य पुरस्तात् स्थित्वा महावेदे-
र्दक्षिणतोऽपि वहिस्स्थिता दक्षिणार्था गाः अभिमन्त्रयेत् ॥ पाठस्तु ॥ रूपेण
वा रूपमभ्यागां तुयो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा मेत चन्द्रदक्षिणा
इति ॥ हे दक्षिणाः, रूपेणानेनोद्धृताहिरण्येन सह वो वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां
युष्माकं रूपमभ्यागाम् आभिमुख्येन प्राप्नोमि । विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा
विश्ववेदाः सर्वज्ञः । तुयनामको देवो वो युष्मान् विभजतु । ऋत्विजां यथाहं
विभागं करोतु । ऋतस्य प्रस्तुतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेणं चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रं
हिरण्यं दक्षिणार्थं प्रधानद्रव्यं यजमानहस्तगतं यासां दक्षिणानां ता युवं मेत
गच्छत ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ वि स्वरिति । दक्षिणत इति ॥ सदो गच्छेति
शेषः ॥ पाठस्तु ॥ वि स्वः पश्य प्यन्तरिक्षमिति ॥ स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विशेषे-
णेण पश्य । अन्तरिक्षं अन्तरिक्षलोकं पितृयानं मार्गं विपश्य ॥ कात्यायनः ॥
यतस्वसदस्यैरिति सदस्यानितामिसेतेति शेषः । सदसि सभायां साधवः सदस्याः
तैर्दक्षिणाभिः पूरितैः सह यतस्व यज्ञं प्रति यत्रं कुरु ॥ कात्यायनः ॥ ब्राह्मण-
मधेत्पामीध्रगमनमिति ॥ आमीध्रमण्डपास्थितमृत्विजं गच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ ब्राह्मणमध

विदेय पितृमन्तं पैतृमत्पमृपिमर्पेयम् सुधातुदक्षिणमिति ॥ अष्टवर्षमारभ्य षोडश-
वर्षपर्यन्तं शिक्षयन्ती माता यस्य स तं मातृमन्तमित्यर्थः । अभिहितं शिक्षकः
पिता विद्यते यस्य स पितृमान् तादृशम् । यस्य पितामहमभृतधो विरुपाक्षाः
श्रोत्रियाः स पैतृमत्पस्तथाविधम् ऋषिं मन्त्रद्वारम् आर्पेयं जात्या मरुतैश्च
विरुपाक्षं शोभनो घातुः सर्वघातुभ्य उक्तमे हिरण्यं दक्षिणा यस्यासौ सुधातु-
दक्षिणस्त्वमेवमुणविशिष्टं ब्राह्मणमत्रास्मिन् दिने विदेय लभेयः ॥६॥ कात्यायनः
उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्रातेतीति ॥ यजमानः स्वयमाग्नीध्रमण्डप
उपविश्य तत्रोपविष्टायाऽस्मा आग्नीध्राय सदस्याय च हिरण्यं दद्यात् ॥
पाठस्तु ॥ अस्मद्राता देवत्रा गच्छपडातारमात्रिशेति ॥ हे दक्षिणे त्वमस्मद्राता
अस्माभिः राता दत्ता सती देवत्रा देवान् मतिगच्छ । देवानभ्येत्य तेषां तृप्तिं
सम्पाद्य यज्ञफलं साधयन्ती मदातार प्रकर्षेण दक्षिणाया दातारं यजमान-
माविश ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रति गृहीत इति ॥ आग्नीध्र-
सदस्पातुभौ यजमानेन दत्तं हिरण्यमनेन मतिगृहीयाताम् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नये
त्वा मय्य वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्वात् । आयुर्दान एधि मयो मय्य मति-
ग्रहीत्र इति ॥ हे दक्षिणे हिरण्यरूपा त्वा त्वाम अग्नये आग्निरूपाय मय्य
वरुणो ददातु दद्यात् । स प्रतिगृह्णन् अमृतत्वं विनाशराहित्यम् अश्वात्
प्राप्नुयात् । दक्षिणायाः मदात्रे यजमानाय आयुः शतसंवत्सरपर्यन्तं दीर्घा-
युष्यमेधि । प्रतिग्रहीत्रे मय्य मयः सुखमेधि भव ॥ कात्यायनः ॥ रुद्राय त्वेति
मामिति ॥ प्रतिगृहीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ रुद्राय त्वा मय्य वरुणो ददातु
सोऽमृतत्वमश्वात् । प्राणो दात्र एधि मयो मय्य मतिग्रहीत्र इति ॥ हे गो, त्वा
रुद्ररूपाय मय्य वरुणो ददातु स प्रतिग्रहीता अमृतत्वं प्राप्नुयात् । दात्रे यजमानाय
प्राणः प्राणरूप एधि । तव प्रतिग्रहीत्रे मय्य मयः सुखमेधि ॥ कात्यायनः ॥
बृहस्पतये त्वेति वास इति ॥ प्रतिगृहीयादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ बृहस्पतये त्वा मय्य
वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमश्वात् । त्वदात्र एधि मयो मय्य मतिग्रहीत्र इति ॥
हे वासस्त्वां बृहस्पतिरूपाय मय्य वरुणो ददातु । सोऽमृतत्वमश्वात् प्राप्नु-
यात् । त्वग्निन्द्रिषं यजमानाय । तव प्रतिग्रहीत्रे मय्य मयः सुखम् एधि भव ॥
७ ॥ ८ ॥ कात्यायनः ॥ यमाय त्वेत्पश्वमिति ॥ प्रतिगृहीयात् ॥ केचिदश्व-
स्याने अन्नमिच्छन्ति ॥ पाठस्तु ॥ यमाय त्वा मय्य वरुणो ददातु सोऽमृत-
त्वमश्वात् । वयोदात्र एधि मयो मय्य मतिग्रहीत्र इति ॥ यमरूपायान्नाय मय्य-

मन्त्रमन्त्रं वा त्वां वरुणो दद्यात् । योऽनेन विधिना प्रतिगृह्णाति सोऽमृतत्व-
मश्नात् । माप्नुयात् । ययोऽन्नमन्त्रं वा दात्रे यजमानाय एधि भव प्रतिग्र-
हीत्रे मन्त्रं सुखं भव ॥ कार्त्तयायनः ॥ कोऽदादित्यन्यदिच्छतो मन्त्रवचनमिति ॥
हिरण्यगवादिष्यतिरिक्तम् अन्यद्रव्यं प्रतिजिघृक्षुः । कोऽदादित्यनेन मन्त्रेण
प्रतिगृह्णीयात् ॥ पाठस्तु ॥ कोऽदात् कस्माअदात्कामोऽदात् कामायादात्कामो
दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामसता भुनजामहा इति ॥ दातुर्दाना-
ऽभिमानाभावाय प्रतिग्रहदोषाभावाय च दातृप्रतिगृहीतारौ देहेन्द्रियादिसङ्घाते
विवेचयति । तत्र कः कस्मा इति प्रश्नद्वयम् । तयोरुत्तरम् । कामः कामायेति । नाहं
प्रतीग्रहीता, न त्वं दाता । किन्तु । हे दातस्तव कामः कामाभिमानो देवः कामाय
मदीयाय कामाभिमानिदेवायैवाऽदात् । दत्तवान् । तदेव स्पष्टयति । कामो
दातेत्यादिना । यत् एवमतो हे काम, एतद्दीयमानं द्रव्यं ते तव, हे काम, वयं
तु तव सम्बन्धिना सता विद्यमानेन भोगजातेन भुनजामहे । भुजामहि ॥ ९ ॥
इति नवमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके दक्षिणहोमादिमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाके समिष्ट-
यजुरारूपो होमो निरूप्यते ॥ कार्त्तयायनः ॥ समिन्द्र इति नव समिष्टयजूंषि
प्रतिमन्त्रमिति ॥ समिन्द्रेणेत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुरारूपा नवाहुतीर्जु-
ह्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठः ॥ समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः सःश्रुरिभिर्मध-
वस्तस्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृते यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञिपानाभि-
ति ॥ हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा नोऽस्मान् गोभिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्मि-
र्गवादिभिर्वा सन्नेषि सन्नय संयोजय । हे मयवन् विशिष्टप्रपन्नसम्पन्नेन्द्र सूरिभिः
पण्डितैर्होतृममुखैः संयोजय । स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय । ब्रह्मणा वेदेन अर्थ-
ज्ञानसाहितेन देवकृते देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञिपानां यज्ञसम्ब-
न्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्प्रा अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥
संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्माहि मनसा सःशिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टु तन्नो यद्विलिष्टमिति ॥ वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन समगन्माहि वयं
सङ्गता ध्रुवाम । तथा पयसा क्षीरादिरसेन समगन्माहीत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठान-
दानैः शरीरावपवैः समगन्माहि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा
समगन्माहि । किञ्च, सुदत्रस्त्वष्टा शोभनदानोपेतस्त्वष्टृनामको देवो रायो
धनानि विदधातु सम्पादयतु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विशेषेण

न्यूनमङ्गं पदस्ति तदिति शेषः । अनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा
 शोधयतु ॥ २ ॥ अथ तृतीयः ॥ धाता रातिः संवितेदं जुपन्तां मजापति-
 निधिपा देवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः मजया सशराणो यजमानाय द्रविणं
 दधास्विति ॥ धाता सविता मजापतिरग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेत्येते पट् देवा नो-
 ऽस्माकमिदं हविर्जुपन्तां सेवन्ताम् । कीदृशो धाता रातिर्दानशीलः । कीदृशः
 मजापतिर्निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता ।
 कीदृशोऽग्निर्देवो दीप्यमानः सोऽयं देवगणो यजमानसम्बन्धिन्या मजया
 सह संशराणः सम्पन्नमणः यजमानाय द्रविणं दधातु मयञ्छतु ॥ ३ ॥
 अथ तृतीयः ॥ सुगा वो देवाः सदना अकर्म यऽआजमेदश्मवन् जुपाणाः ।
 भरमाणा वहमाना हवींश्च्यस्मे घत्त वसवो वसूनीति ॥ हे देवा, ये भवन्त
 इदं सवनमिमं ये जुपाणाः सेवमानाः । आजग्म आजग्मुः । तेषां वो युष्माकं
 अस्मिन् यज्ञे सुगाः सुगमनीयानि सदना सदनानि अकर्म वयमकार्ष्म । हे
 वसवो निवासहेतवो, हवींषि भरमाणा जोषयन्तो वहमाना रथादिभिश्च नयन्तो
 यूयम् अस्मे अस्मासु वसूनि धनानि घत्त स्थापय ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमः ॥
 याऽआवद् उशतो देव देवाऽस्तान् प्रेरय स्मेऽग्ने सधस्ये । जक्षिवाभ्तः
 पविवाभ्तश्च विश्वेऽसुं धर्मस्वरातिष्ठतान्विति ॥ हे अग्ने, हवींषि कामयामानान्
 पान् देवानावह आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवाप्त-
 स्थाने प्रेरय एवम्भूत, हे देवा यूयं जक्षिवाभ्तः सवनीयपुरोडाशान् भक्षित-
 पन्तः । पविवाभ्तः सोपपानं कृतवन्तश्च विश्वे सर्वे यूयम् अनुपज्ञं समाप्स्य-
 ऽनन्तरम् अमुं हिरण्यगर्भं प्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः । धर्मम् आदित्य-
 मण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा ज्ञातिष्ठत आगच्छत । यस्य यस्य यत्र यत्र शुद्धाः
 सन्ति तास्तानातिष्ठतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ षष्ठः ॥ वयम् हि त्वा मयति यज्ञे
 अस्मिन्नग्ने होतारमटणीमहीद् । ऋषयः ऋषयुता शमिष्ठाः मजानन् यज्ञमुपपा-
 हि विद्वानिति ॥ हि यस्माद् कारणादिहास्मिन् दिने अस्मिन् यज्ञे मयति वर्तमाने
 सति होतारं देवानामाहूतारं होमनिष्पादकं वा त्वां वयमटणीमहीदुतवन्तः ।
 तस्माद् कारणाद् ऋषयः समृद्धं यथा भवति तथा अयाः अयाजा इष्टवानसि ।
 यज्ञं कारितवानित्यर्थः । उताऽपि च । ऋषयः समृद्धिं मजानन् अवगच्छन्-
 शमिष्ठाः । विद्वन्शान्तिकमकार्षाः । अतस्त्वं विद्वान् उपपाहि ॥ ६ ॥ अथ
 सप्तमः ॥ देवा गातुमिदो गातुमिरा गातुमिन् । मनमस्पत इयं देवयज्ञः स्वाहा

वाते धा इति ॥ कै गै रै शब्द इति धातुः । गीयन्ते नानाविधैर्बौद्धिक-
शब्दैः प्रतिपाद्यन्त इति गातुर्यज्ञः । तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । तादृशाः
हे देवाः, गातुमित्राऽस्मदीयो यज्ञः मरुत्त इति विदित्वा । एतिधातोर्गत्यर्थस्य
ज्ञानार्थत्वमुपचर्यते । गातुमित यज्ञं गच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः । अस्म-
दीयेन यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयमार्गं गच्छत । हे मनसस्पते, यष्टुमस्मदीयस्य
मनसः प्रेरणेन पालक परमेश्वर, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च
वाते बायुरूपे देवे धाः धेहि स्थापय ॥ अथाऽष्टमः ॥ यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ
स्वायोनिं गच्छ स्वाहेति ॥ हे यज्ञ, स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फल-
मदानार्थं यज्ञपतिं यजमान गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वा योनि स्वकारणभूता बायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः ॥ एष ते यज्ञो यज्ञपते
सह सुक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुपस्व स्वाहेति ॥ हे यजमान, एषोऽनुष्ठीयमानस्ते
त्वदीयो यज्ञः सुक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः, सर्ववीरः सोमपशुसवनीयचरुपुरोडाशा
वीरा इत्युच्यन्ते । तादृशाः सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । य एवम्भूतस्त यज्ञं
जुपस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ इति नवपाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः ॥ चतुर्थेऽवधूया वर्ण्यते ॥ कात्या-
यनः ॥ कृष्णविपाणमेखले चात्वाले मास्यति माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ यजमान-
इत्तं वद्ध्वा कृष्णविपाणाया च मध्येवद्ध्वा शरमयीमेखलाउभे विस्रंस्य चात्वाले
प्रक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ अहिः सर्पो माभूर्मा भू-
याः । पृदाकुरजगरः सर्पविशेषः । सोऽपि मा भूयाः ॥ कात्यायनः ॥ उरु-
हीति वाचयति ॥ अवधूयार्थं जिगमिषुरध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥
उरुर्हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवे-
ऽकरुतापवक्ता हृदयाविधाश्चिदिति ॥ उशब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा
सूर्याय सूर्यस्यान्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुमपदे निरालम्बेऽन्तरिक्षे वर्तमाना विस्तीर्ण-
मार्गं हि यस्माद्यकार तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तु मार्ग-
म् अकाः करोतु । उताऽपि च यः शत्रुरपवक्ता निन्दकः यश्च हृदयाविधो
हृदयोपलक्षितं शरीरं तापयति । चिच्छन्दः समुचये । सोऽपि प्रतिगन्धमकृत्वा
मार्गं करोति त्वर्थः ॥ कात्यायनः ॥ नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रामय-
क्षिति । अवधूयस्तानार्थं आपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥
नमो वरुणायाभिष्टितो वरुणस्य पाश इति ॥ वरुणस्य पाशः अभिष्टितः ।

आक्रान्तः । तस्मै वरुणाय नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 मास्य समिधं चतुर्द्वितीतेनाज्येनाग्नेरनीकमिति ॥ अप्सु काश्चिद् समिधं प्रक्षिप्य
 चतुर्द्वितीतेनाज्येन ताम् अभिजुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेरनीकमप आवि-
 वेशार्पानपात्प्रतिरक्षन्सुर्यम् । दमे दमे समिधं वक्ष्यन्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चर-
 ण्यत्स्वाहेति ॥ अग्नेरनीकं सुखम् अपः उदकान्याभिमुख्येन विवेश । हे अपा-
 न्मपात् । एतन्नामकामे । दमे दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यम् असुरैः कृतं प्रतिरक्षन्
 समिधं यस्मि । समिधः सङ्गतिं कुरु । अनन्तरं हे अग्ने, ते तव जिह्वा ज्वाला
 घृतं प्रति उच्चरण्यत् । उद्युक्ता भवतु स्वाहा । सुहुतमस्तु ॥ २ ॥ का-
 त्यायनः ॥ समुद्रे त इत्यृजीपकुम्भं ग्रावयतीति ॥ गतसारः सोम ऋजीपः ।
 तेन पूर्णं कुम्भमप्यु मक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विश-
 न्तोपधीरुताऽऽपः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्ती नमोवाके विधेम यत् स्वाहेति ॥
 हे सोम, ते तव हृदयं समुद्रे समुद्रसमानास्वप्सु अन्तर्मध्ये प्रतितिष्ठत्विति शेषः ।
 ओपधीरोपधयस्त्वां सम्यग्विशन्तु । उत अपि चापो विशन्तु । हे यज्ञपते,
 यज्ञस्य पालक, यज्ञस्य यजनीयं त्वा सूक्तोक्ती शोभनवचनोच्चारणेन नमोवाके
 नमस्कारवचनेन विधेम स्थापयाम ॥ यस्मादेवं तस्मात् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥
 ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति ॥ ऋजीपं विसृज्य
 उपस्थानं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ देवीराप एष वो गर्भस्तस्मिन् भूमीतस्मिन् विभृ-
 तः । देव सोमैव ते लोकः परि च वसि शं च वक्षीति ॥ देवीः । हे आपो देव्यः
 शुष्माकष एष सोमो गर्भस्यानीयः । तं तादृशं सोमं सुमतिं शोभनमिति-
 युक्तं सुभृतं सुपुष्टं विभृतं धारयत । हे दीप्यमान सोम, ते तव एष वक्ष्यो
 लोकः स्थानं तत्रावस्थितस्त्वं परितः समन्तात् शं सुखं वक्षि अस्मान् प्रति
 बह मापय । अस्मत्तः सर्वात् सुखं मापय । चक्षब्ध इतरेतरसमुच्चयार्थः ॥ का-
 त्यायनः ॥ अवभृथेति मज्जयतीति । यजमानं स्नापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ अव-
 भृथ निचुंषुण निचेरुरसि निचुंषुण ॥ अव देवैर्देवैकृतमेनोऽयासिपमवमर्त्यैर्मर्त्य-
 कृतं पुरुराणो देवसिपस्पाहीति ॥ अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये ह्रियन्ते
 यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽपमवभृथः । हे अवभृथ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं
 गच्छ । क्षुपि मन्दार्यां गतौ इति धातुः । निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि
 तथाऽप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमित्युच्यते । देवैर्योतना-
 ऽऽत्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवैकृतं हविः स्वासिपु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति

तदवयासिपमस्मिञ्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतै-
र्ऋषिभिर्मर्मलंकृतं मर्त्येषु मनुष्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनो-
ऽस्ति तदप्यहमवयासिपमित्यनुवर्तते । इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न
प्राप्नोति, तथा, हे यज्ञ, मन्दं गच्छेत्पभिमायः । हे देव, अवभृथारूप यज्ञ त्वं
पुरुराणः । रा दान इति धातुः । बहुविधविरुद्धफलदायिनो रिषाद्रघाव
पाहि पालय । ऋषिर्हिसार्थे । विरुद्धफलदायी वधस्तत्प्रसादादस्माकं मा
भूदित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति ॥
स्नानानन्तरमाहवनीयसमीपं गत्वा तस्मिन् समिधमादध्यात् । देवानां सम्बन्धि-
नी समिदिन्धनमसि ॥ ४ ॥ इति नवमेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽवभृथो निरूपितः ॥ अनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात् तत्र प्राय-
श्चित्तिः पञ्चमेऽनुवाके निरूप्यते ॥ कात्यायनः ॥ निरुद्धमाणमभिमन्त्रयते ।
एजतु दशमास्य इतीति ॥ यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी तदाविशसनकाले
मातुः सकाशात् पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ॥ पाठस्तु ॥ एजतु दश-
मास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजसेवायं दश-
मास्यो अस्रज्जरायुणा सहेति ॥ जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह एजतु कम्पनं चलनं
करोतु । एज कम्पन इति धातुः । यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति ।
यथा समुद्रश्चलति । एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह
अस्रत् निर्गच्छतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ अवदानान्यनुजुहोति यस्यास्त इति ॥
वशावदानानि गयमं हुत्वा पश्चाद् गर्भं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ यस्यास्ते यज्ञियो
गर्भो यस्या योनिर्हिरण्ययी । अज्ञान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति ॥
यस्या वशाया अनुबन्ध्याया गर्भो यज्ञियो यज्ञार्हः । यस्यास्तव योनिर्हिरण्ययी
तादृशी त्वां गर्भं सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याज्ञानि अह्रुता अह्रुतानि
अनवर्धितानि । तं गर्भं मात्रा अनुबन्ध्यालक्षणया जनन्या समजीगमं सङ्गम-
यामि स्वाहेति होमार्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥ प्रतिप्रस्थाता प्रचरण्यां सर्व-
मेवमवयति स्विष्टकृदोमे स्वीकृते सति जुहुयात् ॥ पाठस्तु । पुरुदस्मो विपु-
रूप इन्दुरन्तर्महिमानञ्ज धीरः । एकपर्दी द्विपर्दी त्रिपर्दी चतुष्पर्दीमष्टापर्दी
भुवनानुभयन्तां स्वाहेति ॥ इन्दुः कृदनरूपः । सोमसदृशो गर्भो महिमानं मह-
त्त्वमानञ्ज व्यर्त्ति करोतु । कीदृशः पुरुदस्मो बहुदानयुक्तः । विपुरुषो बहु-
रूपोऽन्तरहरेऽवस्थितः । धीरो मेधावी इत्येतरूपं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । भुव-

नानि भूतजातानि अनुमथन्तां वशाया गर्भं मरुषातं कुर्वन्तु । इयं वशा चतु-
 प्पदा सती कथमेकपद्यादिभिरुच्यते । यदा वशासम्बन्धिन्यां वपायां जुहुयात्
 तदा एकपदी । यद् यदा द्वैर्यागस्तदा द्विपदी यदैपयद्दोमः कृतस्तदा त्रिप-
 दी । यदा पत्नीसंयाजैर्जुहुयात् तदा चतुष्पदी चतुर्भिः पदैर्युक्ता वा । एवं स्व-
 पदैर्गर्भसम्बन्धिभिश्च पादैरष्टापदी एवम्भुतां वशां गणयित्वा अनुमथन्तामिति
 सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ समिष्टयजुरन्ते तदा
 शामित्र एव जुहुयात् । तिष्ठन्मरुतः स्वाहाकृत्येति । यदि यजमानः । शामिह्रि-
 भीयात् तदा समिष्टयजुर्होमानन्तरं शामित्रेऽग्नावेव गर्भं जुहुयात् । मन्त्रान्ते
 स्वाहाकारोऽपि न कर्तव्य इति ॥ पाठस्तु ॥ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो
 विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ हे देवा, दिवो विमहसः । छुल्लोकस्य सम्ब-
 न्धिना विशिष्टेन महता तेजसा युक्ता हे मरुतः, यूपं पश्ययजमानस्य क्षये
 यज्ञश्चे पाथः पानं कुरुष्व । पा पान इत्यस्य छान्दसं रूपम् । हि यस्मादेवं
 तस्मात् स यजमानारूपो जनः, सुगोपातमः सुगोप्युतमो भवति । युष्मद्युक्तानां
 न भयमस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ महीद्यौरित्सङ्गारैरभ्युहतीति ॥ शामित्रे
 मक्षितं गर्भमङ्गारैः मच्छादयेत् ॥ पाठस्तु ॥ मही द्यौः पृथिवीचन इयं यज्ञं मि-
 मिक्षताम् । पिष्टतां नो भरीमभिः ॥ मही महती द्यौर्छुल्लोकः पृथिवी भुल्लोकश्च
 नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां सिञ्चताम् । भरीमभिर्भरणौर्हरणधान्यादिभिः
 स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयष्टहं पिष्टताम् परिपूरयतु ॥ ५ ॥ इति त्रयमेऽध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुबन्धापशोर्गर्भे सति भाषश्चित्तमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठे त्वहर्गण-
 संबन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ द्रोणकलशमेनामाप्रापयत्याजिघ्रेती-
 ति ॥ गर्भविरात्रे गोसहस्रं दक्षिणा । तत्र सहस्रतरुयापूरणी रोहिणी धेनुः ।
 तां द्रोणकलशमाप्रापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आजित्र कलशं महता त्वा विशान्तिवन्दवः ॥
 पुनर्ज्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रन्धुक्षोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशा-
 ताटयिरिति ॥ महीति गोनाम् । हे महि, हे धेनो, त्वं कलशं द्रोणकलशारूपं
 पात्रम् आजिघ्राभिमुखेनाप्राणं कुरु । किञ्च । हे धेनो, त्वाम् इन्दवः सोमाः
 आनिशन्तु । जर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेनास्मान् पुनर्निवर्तस्व । मयैवं या
 त्वं स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं सहस्रमरुषाकं धेनुं पुंश्च देहीत्यर्थः । कि-
 ञ्चातस्त्वत्पसादादुरधारा षड्रुपयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा यां पुनराविशताम् ।

आगच्छतिविसर्गः । तथा रयिर्धनमापि माम् आविशतात् ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 हव्ये काम्य इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति ॥ पूर्वोक्ताया
 येनोर्दक्षिणे कर्णे यजमानो जपेत् ॥ पाठस्तु ॥ हव्ये काम्यऽइच्छे रन्ते चन्द्रे
 ष्योतेऽदिते सरस्वति मीहि विश्रुति । एता तेऽअग्नये नामानि देवेषु मा मुकृतं
 ब्रूतादिति ॥ सर्वैराहूयत इति हव्या । सर्वैः काम्यत इति काम्या । सर्वैः स्तुयत
 इति इव्या । सर्वै रमयतीति रन्ता । आह्वाहयतीति चन्द्रा । उदकति प्रकाशयती-
 ति ज्योता । आदितिरनवखण्डिता । सरस्वतीति सरः क्षीरं तद्वती सरस्वती ।
 मही महती । विश्रूयत इति विश्रुतिः । अहन्तव्येत्यग्न्या । एवम्भूते हे धेनो,
 त्वदीयान्येतानि नामान्यतिशययुक्तानि ॥ एवम्भूतैर्नामभिरभिहिता सती
 देवेषु देवेभ्यः सुष्ठु कर्म करोतीति मुकृत । तावदां मा ब्रूता ब्रूहि ॥ २ ॥
 कात्यायनः ॥ शाखा द्वार्येन्वारव्येविवह रतिरिति ब्रूहीतीति ॥ तत्रोत्थानं सर्वेषु
 यजमानेषु परस्परं स्पृष्टेषु सत्सु इदानीन्तनगार्हपत्येजुर्दुषात् ॥ पाठस्तु ॥ इह रति-
 रिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति ॥ हे गावो, युष्मदीया रतिः रमणमिह
 यजमानेषु स्याद् अस्तिरिहैव यूपं रमध्वम् । युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः स्यात्
 स्वकीयानामपि धृतिरिहैव स्यात् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ अप-
 रासुपसृजन्तीति ॥ तत्रैवैतां द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ उपसृजं
 धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धपत्रायस्योपमस्माधु दीधरत् स्वाहेति ॥ धरुणो
 धारयिताऽग्निर्मात्रे धरुणं मातुः पृथिव्या धारयितारं पितरं दिवम् उपसृजन्
 समीपं प्रापयन् मातरं पृथिवीं धयन् स्वयं पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्य-
 र्थः । अस्मात्तु रायस्योपं पशुधनादिपुष्टिं दीधरत् । अत्यन्तं धारयतु । स्वाहे-
 ति होमार्थः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ यजमान आत्मानं स्तुवीताऽग्नम् ज्योति-
 रिति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नम् ज्योतिरमृता अभूम् दिवं पृथिव्या अभ्यारुहाम् ।
 अविदाम् देवान्स्त्वर्ज्योतिरिति ॥ यजमाना वयं ज्योतिरादित्यलक्षणं
 अग्नम् प्राप्ताः । ततः, अमृता अमरणधर्मा अभूम् । पृथिव्याः सकाशादिवं
 शुभोक्तमभ्यारुहाम् । देवानिन्द्रादीन् अविदाम् पश्याम । ज्योतिःस्वरूपं स्वः
 स्वर्गं पश्याम ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ सुवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षमिति ॥
 पत्नीत्यनुवर्तते । सर्वे यजमाना अक्षस्याधोभागां प्रतिगच्छेयुः ॥ पाठस्तु ॥
 सुवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुषा यो नः पृतन्यातप तं तमिद्वत् वज्रेण तं तमिद्व-
 तम् । दूरे चचाप छन्तस्तद्वह्नं पदिनसदस्माकं शत्रून् परिशूर विश्वतो दर्मा

दर्शाष्ट विश्वत इति ॥ पुरोयुधौ शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ । इन्द्रापर्वता
 इन्द्रापर्वतौ युवं युवां यः शत्रुर्नोऽस्मात् पृतन्यात् संग्रामात् तं शत्रुं युद्धं कार-
 येत् तम् अपहतं युवां विनाशयतम् । किञ्च, तं तमिद । तं तत्समानमेव सर्व-
 मपि शत्रुं विनाशयतम् । तत्रापि विशेष्यते । वज्राख्येनाऽऽयुधेन तं तमेव
 शत्रुं विनाशयतम् । हे शूरेन्द्र, त्वदीयो वज्रः सद्गहनम् अत्यन्तगम्भीरं वनं प्र-
 वेशयामीति।यद्यदा दूरेच्छास्य दूरादागताय शत्रवे कामयते तदा हनस्य तं शत्रुं
 व्याप्नुयात् । ततो दर्मा दारणशीलो वज्रोऽस्माकमस्मदीयान् विश्वतः सर्वतः
 आगतान् विश्वतः सर्वान् शत्रून् परिदर्शाष्ट परितो विदार्य दर्शयति स्म ॥
 कात्यायनः ॥ वाग्विसर्जनं भूर्भुवः स्वरिति ॥ वाचो विसर्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥
 पाठस्तु ॥ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजया भूयासम् । सुवीरो वीरैः सुपोषः
 पोषैरिति ॥ व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ ५ ॥ इति नवमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः
 ॥ ९ ॥ ६ ॥

षष्ठे अहर्गणसम्बन्धिनो मन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे तु सोममम्बन्धिनो नैमि-
 चिका मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ परमेष्ठ्यर्चाश्चतुर्विंशतं जुहुयात् ॥
 तत्र प्रथममन्त्रपाठः ॥ परमेष्ठ्यभिधीत इति ॥ यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः
 परमेष्ठीति नाम्नाभिधीयते ॥ अथ द्वितीयः ॥ प्रजापतिर्वाचि व्याहृत्यायामि-
 ति ॥ सोमेन यक्ष्ये इति वचस्पुचारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति ॥
 अथ तृतीयः ॥ अन्वो अञ्जेत इति ॥ यदा सोमः, अञ्जम् आमिमुख्यमितः प्राप्तः
 तदा अन्वो भवति ॥ अथ चतुर्थः ॥ सविता सन्ध्यामिति ॥ सन्ध्यां सोमस्य सम्प्रकृती
 सत्यां सोमः सवितृनामको भवति ॥ अथ पञ्चमः ॥ विश्वकर्मा दीक्षायामिति ॥
 दीक्षायां सत्यां विश्वकर्मेत्युच्यते ॥ अथ षष्ठः ॥ पूषा सोमक्रयण्यामिति ॥
 सोमक्रये सति पूषेऽभिधीयते ॥ १ ॥ अथ सप्तमः ॥ इन्द्रश्च मरुतश्च क्रया-
 योपोऽत्यत इति ॥ यदा सोमक्रयार्थमुचिष्ठेत् तदा सोम इन्द्रनामको मरुत्नामक-
 श्च भवति ॥ अथाऽष्टमः ॥ असुरः पण्यमान इति ॥ यदा सोमो यजमानेन
 पण्यते तदाऽसुरनाम्नाऽभिधीयते ॥ अथ नवमः ॥ मित्रः क्रीत इति ॥ यदा
 सोमो यजमानेन क्रीयते तदाऽसौ मित्रो भवति ॥ २ ॥ अथ दशमः ॥ विष्णुः
 शिपिविष्टः ॥ शिपिविष्टः । तत्र प्रविष्टः ॥ अथैकादशः ॥ ऊरा आसन्नो
 विष्णुर्नरन्धिष इति ॥ ऊरी उत्सङ्ग आसन्न उत्सङ्गं प्राप्तः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो
 भवति ॥ अथ द्वादशः ॥ प्रोक्षमाणः सोम आगत इति ॥ यदा आगतः सोमः

प्रोक्षते तदा सोमनामा भवति ॥ अथ त्रयोदशः ॥ वरुण आसन्ध्यामासन्न
 इति ॥ यदा सोम आसन्ध्यामासन्नस्तदा वरुणो भवति ॥ ३ ॥ अथ चतुर्दशः ॥
 अग्निराग्नीध्र इति ॥ सोमो यदाग्नीध्रे वर्तते तदाग्निरित्यभिधीयते ॥ अथ
 पञ्चदशः ॥ इन्द्रो हविर्द्धाने इति ॥ हविर्द्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति ॥
 अथ षोडशः ॥ अथर्वोपावहियमाण इति ॥ यदा सोम उपावहियते तदाऽथर्वो
 भवति ॥ अथ सप्तदशः ॥ विश्वेदेवा अशुषु न्युप्यमानेष्विति ॥ अशुषु न्युप्य-
 मानेषु सत्सु विश्वेदेवा एतन्नामको भवति ॥ ४ ॥ अथाष्टादशः ॥ विष्णुराभीतपाः
 इति ॥ आभीतपाः सोमो विष्णुर्भवति ॥ अथैकोनविंशः ॥ आप्याय्यमानो यम
 इति ॥ आप्याय्यमानः सोमो यमो भवति ॥ अथ विंशः ॥ सूयमानो विष्णुः
 संश्रियमाण इति ॥ यदा सोमोऽभिपूयते संश्रियते च तदा विष्णुर्भवति ॥ अथै-
 कविंशः ॥ वायुः पूयमान इति ॥ पूयमानः सोमो वायुर्भवति ॥ अथ द्वाविंशः ॥
 शुक्रः पूत इति ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति ॥ ५ ॥ अथ त्रयोविंशः ॥ शुक्रः
 सीरश्रीरिति ॥ सीरेण संमिश्रितः सोमः शुक्रो भवति ॥ अथ चतुर्विंशः ॥
 मन्थी सक्तुश्रीरिति । सक्तुभिः संमिश्रितः सोमो मन्थी भवति ॥ अथ
 पञ्चविंशः ॥ विश्वेदेवाश्चमसेपूनीत इति ॥ चमसेपूनीतः सोमो विश्वेदेवा
 इति भवति ॥ अथ षड्विंशः ॥ अमुर्होमायोद्यत इति ॥ यदा सोमाय
 निष्कासितस्तदा अमुर्भवति ॥ ६ ॥ अथ सप्तविंशः ॥ रुद्रो हूयमान इति ॥
 यदा सोमो हूयते तदा रुद्रो भवति ॥ अथाष्टाविंशः ॥ वातोऽभ्यावृत्त इति ॥
 यजमानेनाभ्यावृत्तः सोमो वातनामा भवति ॥ अथैकोनत्रिंशः ॥ नृचक्षाः
 मतिरुपात इति ॥ मतिरुपातः सोमो नृचक्षा इति भवति ॥ अथ त्रिंशः ॥
 भक्षः पीत इति ॥ पीतः सोमो भक्षो भवति ॥ अथैकत्रिंशः ॥ पितरो नारा-
 क्षस्ताः साद्यमान इति ॥ यदा सोमः साद्यते तदा पितरो नाराक्षस्ता भवति ॥
 अथ द्वात्रिंशः ॥ सिन्धुरवभृथायोद्यत इति ॥ अवभृथार्थं यदा सोम द्यद्यतस्तदा
 सिन्धुर्भवति ॥ अथ त्रयस्त्रिंशः ॥ समुद्रोऽभ्यवहियमाण इति ॥ यदा
 सोमोऽभ्यवहियते तदा समुद्रो भवति ॥ अथ चतुस्त्रिंशः ॥ सलिलः मण्डुतः
 इति ॥ यदा सोमः मण्डुतोऽप्यु निमग्नस्तदा सलिलो भवति ॥ ७ ॥ का-
 त्पायनः ॥ स्कन्नमभिमृशति । ययोरोजसेति ॥ पाठस्तु ॥ ययोरोजसा स्क-
 भिता रजांसि धीर्धेभिर्वीरितमा क्षविष्ठा । या पत्ये ते अपवीता सहोभिर्विष्णु
 अगन्वरुणा पूर्वहृताविती ॥ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा वलेन रजांसि लोकाः स्क-

मिता स्कम्भितानि स्तम्भितानि । किञ्च वीर्येभिर्वीरतमा अत्यन्तवीरो द्रविष्ठा
 द्रविष्ठौ बलवन्तौ यौ विष्णुवरुणौ या पत्येते परसैन्येषु पततः सहोभिर्वलैरम-
 तीता अप्रतिगमनावनन्यसाध्यौ विष्णुवरुणावित्युभावस्मदीयो यज्ञः पूर्वहूतौ
 पूर्वमाह्वाने अगन् अगच्छत् ॥ तत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्रः ॥ देवान् दिव-
 मगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु ।
 पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कञ्च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे
 भद्रमभूत् इति ॥ अयं यज्ञो देवान् आतिवाहिकान् वाय्वादीन् प्राप्य दिवं
 द्युलोकमगन् अगच्छत् । ततस्तत्र स्थिताद्यज्ञाद्, मां द्रविणं विशिष्टमोगसा-
 धनरूपं धनमष्टु व्याप्नोतु । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोह-
 क्रममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले अन्तरिक्षलोकमागत्य मनुष्यानयनम् ।
 यज्ञो मनुष्यलोकमागच्छत्तत्रस्थिताद्यज्ञाद्, मां द्रविणं व्याप्नोतु । दक्षिणायने
 गमनागमनमाह । अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् माप्य पृथिवीमागच्छत् । तत्र-
 स्थिताद्यज्ञान्मां द्रविणं प्राप्नोतु । यं कमपि लोकम् अयं यज्ञोऽगच्छत् । ततस्त-
 स्माद्यज्ञो मम भद्रं कल्पाणमभूत् । भूयाद् इति यजमानेनाज्ञास्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥
 इति नवमेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकयार्गप्रवर्तक—श्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
 संहिताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थगहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्य नवमान्तेषु षट्स्वध्यायेषु सोमयाममन्त्रास्तदीय-
भासङ्गिकमन्त्राश्च निरूपिताः ॥ दशमाध्याये वाजपेयिका मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥
तत्र मथमेऽनुवाके सवितृमेरणाद्यर्था मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ देवसवित-
रिति जुहोतीति ॥ वाजपेयसम्बन्धि कर्म प्रारभमाणः मथममेन जुहुया-
त् ॥ पाठस्तु ॥ देवसवितः प्रमुव यज्ञं प्रमुवेमं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपाः केतन्नः पुनातु वाजस्पतिर्नो अद्य वाजस्वदस्त्विति ॥ हे सवितः देव
सर्वस्य मेरकान्तर्थाभिन् यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रमुव प्रवर्तय । इमं
यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रमुव मेरय । किञ्च त्व-
त्पसादादादित्यो दिवि भवो गन्धर्वो गवां रक्षीनां धारयिता केतपाः ॥ केत-
शब्देनात्राऽन्नमुच्यते । अन्नस्य पालयिता । सूर्यमण्डलवर्ती देवो नोऽस्माकं
केतमन्नं पुनातु शोधयतु । वाचस्पतिः प्रजापतिरपि त्वत्पसादादस्मान् दिने दिने
नोऽस्मदीयं वाजं हविलक्षणमन्नं स्वदतु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ पञ्च चैन्द्रान्
ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इन्द्रदेवताकान् पञ्चग्रहान् ध्रुवसदमित्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण गृह्णीयादिति शेषः ॥ तत्र मथममन्त्रपाठः ॥ ध्रुवसदं त्वा
नृपदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय
त्वा जुष्टममिति ॥ हे सोम, त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽस्ति ।
इन्द्राय जुष्टं मियं त्वां गृह्णामि । कीदृशं त्वां ध्रुवसदम् । ध्रुवे स्थिरलक्षणे ग्रहे
सीदतीति ध्रुवसदं, नृपु मनुष्येषु सीदतीति नृपदं, मनसि सीदतीति मनः-
सदम् । तादृशम् । एष त इत्यासादनमन्त्रः । हे ग्रह एष सरप्रदेशस्तव स्थानम् ।
इन्द्राय मियतमं त्वां सादयामीति शेषः ॥ २ ॥ अथ द्वितीयः ॥ अप्सुपदं
त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टममिति ॥ तद्बुदकघृतान्तरिक्षेषु सीदन्तं त्वां गृह्णामि ।
क्षेपो व्याख्यातसमानार्थः ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथिनिसदं त्वान्तरिक्षमदम् ।
दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष

ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थः ॥ अपा-
रसमुद्रयसः सूर्ये सन्तः समाहितम् । अपाः रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णा-
म्युत्तमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येव ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतममिति ॥ हे तुरीयग्रह अपां रसस्य उदकस्य सारभूतः सोमवल्लीरूपेण
परिणतो यो रसोऽस्ति तस्यापि रसस्य यो रसः सारभूतस्तं तादृशम्, उत्तमम्
उत्कृष्टतमं रसं वो युष्मदर्थं गृह्णामि । व इति प्रजार्थं बहुवचनम् । अपाः
रसम् । उदकस्य सारसोऽद्रव्यसम् । उद्गतं वयोऽन्नं यस्य तं सूर्ये सन्तं सम्पगाहितम् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ अथ पञ्चमः ॥ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिप्रियाणां वोऽहमिपमूर्जं समग्रभम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं
गृह्णाम्येव ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति ॥ हे ग्रहाः, ऊर्जमन्नं येनाहय-
न्ति त ऊर्जाहुतयः । ये यूयं विप्राय मेधाविने मतिं विशिष्टवुद्धिं, व्यन्तः ।
विल्वित्यस्य गतिकर्मणो धातोः क्षान्तस्य व्यन्त इति रूपम् । व्यन्तोऽन्नगच्छ-
न्तोऽनुजातन्त इत्यर्थः । विशिप्रियाणां विविधानि क्षिमाणि हनूस्थानीयानि
पात्राग्राणि तत्तत्पर्यन्ता विशिप्रियास्तादृशानां तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनम् ।
इपमन्नमूर्जं रसमहं समग्रभं समग्रहं सम्पगृह्णामि । उपयामगृहीत इति
व्यारूपितम् ॥ कात्यायनः ॥ उपर्यसमभ्वर्षुर्षारयत्पयो नेष्टा संपृचस्येतीति ॥
अभ्वर्षुर्षपर्यक्षं सोमग्रहं धारयेत् । नेष्टा अधोऽक्षं सुराग्रहं धारयेत् ॥ पाठस्तु ॥
संपृचस्य सं मा भद्रेण पृक् । विपृचस्य वि मा पापेन पृक्तेति ॥ हे ग्रहाः,
यूयं संपृचस्य । संपृक्ताः संस्पृष्टा भवथ । यत एवमतो मा मा भद्रेण भन्दनी-
येन कल्याणेन संपृक्त संस्पृजत । यतो यूयं विपृचस्य विमृताभ्यसंमार्गा
भवथ । अतो मा मा पापेन विपृक् विमृजयत ॥ इति दशमेऽध्याये प्रथमो-
ऽनुवाकः ॥ ॥ ॥ ॥ प्रथमे सवितृमेरणार्था मन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीयेऽनु-
वाक्ते रथारोहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य वज्र इति रथापहरण-
मिति ॥ रथमाहरेत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य वज्रोऽस्ति वाजसास्त्वयार्पं वाजः
सेदिति ॥ हे रथाभिमानिदेव, त्वमिन्द्रस्य वज्रसमो भवसि । वज्रयुतेन त्वया
यजमानो वाजमन्नं सेत् । सनुपात् । समभजत् । अतस्त्वं वाजस्यान्नस्य दाता
भवसि ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणेन चात्वाल आवर्तयति वाजस्येति धूर्यही-
तमिति ॥ चात्वालस्य दक्षिणभागे धूर्यहीतं रथम् आवर्तयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाज-
स्य नु गतये मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहोपस्यामिदं विश्वं भुवन-

माविवेश तस्याञ्जो देवः सविता धर्मसा विपगिति ॥ वाजस्याश्वस्य प्रसवे-
 ऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं मातरं जगतो निर्मात्रिं महर्हि महनीयामादितिगदीनाम्
 अस्त्रिष्टितां वा भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा भवति तथा वचसा मन्त्रेण करामहे ।
 कर्त्तामहे स्तुम इत्यर्थः । यस्यां भूमाविदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजात-
 माविवेश तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं सविता देवः सा
 विपक् । पू प्रसव इति घातोर्विचि कृते तदेतद्रूपम् । प्रसन्नमनुज्ञां करोतु ॥१॥
 ॥ कात्यायनः ॥ अश्वान् प्रोक्षयत्प्रोऽवनीयमानान् स्नातानागतान्पुनरिति
 देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमप्युद्दिश्य नीयमानान् स्नातान्
 आगतान् वाश्वान् अप्स्वन्तरस्मृतमिति मन्त्रेण वा, देवीराप इति मन्त्रेण वा
 एतन्मन्त्रद्वयेन वा प्रोक्षयेत् ॥ तत्र देवीराप इत्यस्य मन्त्रस्य पाठः ॥ देवीरापो
 अपां नपाव्यो व ऊर्मिः प्रवर्तिः । ककुन्मान् वाजसास्तेनायं वाजः सेदिति ॥
 हे आपो देव्यो, वो युष्मदीयो य ऊर्मिः कल्लोलः अपान्नपात् अपामपत्सं
 गर्भभूत इत्यर्थः । कीदृशः प्रवर्तिः । प्रकर्षेण त्वरणशीलः । ककुब्धेन
 वृषभस्य उन्नतप्रदेश उच्यते । अत्र कल्लोलः । तत्साम्यादुदकनिचयैः संयुक्त-
 बललोद्गतोदकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते । वाजसा अश्वस्य दाता य एवं-
 विशिष्टस्तेन अपां विशिष्टरूपेणायमश्वः प्रोक्षितः सन् वाजमन्नं सेत् सम्भजेत्
 ॥ २ ॥ अथ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः ॥ अप्स्वन्तरस्मृतमप्युद्दिश्यमपामुत्तमं प्रश-
 स्तिभिः । अश्वो भवत वाजिन इति । अप्युदकेषु मध्ये । अमृतं सारभूतमपां
 स्वरूपं यदस्ति तेनापां सारभूतेनाश्वः संभूतः । अतोऽश्वानां भेषजमारोग्यकरं
 पुष्टिकरं चौपधं यदस्ति तदप्स्वेव प्रतिष्ठितमिति शेषः ॥ उताऽपिच अपामुदका-
 नां प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैर्वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वाऽश्वो गृयमेव
 स्तुता भवत ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणं युनक्ति वातो वेतीति ॥ दक्षिण-
 प्रदेशे प्रथममश्वं योजयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वातो वा वो मनो वा गन्धर्वाः सप्त-
 विश्वातिः । ते अग्रेऽश्वमप्युद्दिश्यते अस्मिन्नश्वमादधुरिति ॥ अत्र वाशब्दः
 समुच्चयार्थः ॥ वातो वायुश्च मनश्च गन्धर्वाः सप्तविश्वतिः सप्तविश्वतिसंख्यायुक्ता-
 नि नक्षत्राणि च ते एते वातप्रभृतयः । सर्वे अग्रे पूर्वं वयं युष्मान् । बहुवचनं
 पूजार्थम् । अश्वं त्वामप्युजन्त्ये यो योजितवन्तः । ते च पुनरस्मिन्नश्वे त्वमि-
 ज्वमतिवेगयुक्तं घलमादधुः स्थापितवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरं वातरश्दा
 इतीति ॥ वामभागे द्वितीयमश्वं योजयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वातरश्दा भव वाजिन

मुज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियेधि । युजन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसऽआ ते
 रसष्टा पस्तु जवं दधातिविति । हे वाजिन वृषेभ्यो अथ मुज्यमानादुत्तरभागे
 नियुज्यमानस्त्वं वातरश्मि वायुवद्वेगयुक्तो भव । दक्षिणो दक्षिणभागे
 स्थितोऽश्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । विश्ववेदसः सर्वज्ञा
 मरुतः, त्वा त्वां युजन्तु । नियुजन्तु । किञ्च, त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः, हे
 अश्व ते तव पस्तु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ कात्यायनः ॥ दक्षिणा-
 मष्टिं जवो यस्त इति ॥ व्यवहितयोरीपयोर्मध्ये प्राणिनामकं तृतीयमश्वं योज-
 येत् ॥ पाठस्तु ॥ जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीतो अचरच्च
 वाते।तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजजिञ्चेधि समने च पारयिष्णुरिति ॥
 हे वाजिन, अश्व, ते तव गुहा गुहायां हृदयगदेशे यो जवो वेगो निहितो-
 ऽवस्थापितः । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीतः प्राप्तः । वाते वायौ यो
 जवः अचरत् । हे वाजिंस्तेन बलेन बलवांस्त्वं योऽस्माकं वाजजित् ।
 वाजस्याश्वस्य जेता एधि । अश्वस्य धाता भवेत्यर्थः । समने सङ्ग्रामे च पार-
 यिष्णुः पारङ्गमनशीलो भव ॥ कात्यायनः ॥ यार्हस्पत्यमेनाग्रायति वाजिन
 इतीति ॥ एनानश्वान् बृहस्पतिदेवताकं चरुमाघापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाजिनो वाज-
 जितो वाजः सरिष्यन्तः । बृहस्पतेर्भागमवाजिघ्रतेति ॥ वाजजितोऽन्नस्य जेतारो
 वाजमन्नं सरिष्यन्तो वाजिनोऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुम् अवाजिघ्रत । आघ्राणं
 कुरुत ॥ इति दशमेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १० ॥ २ ॥

द्वितीये रथाहरणादिगन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाके रथचक्रादिरोहणमन्त्रा उच्यन्ते
 कात्यायनः ॥ देवस्य वयमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करं नाभिमात्रे स्थाणौ
 स्थितमिति ॥ उत्करमदेशे निष्ठातस्य नाभिपमाणस्य काष्ठस्याग्रे स्थिरं रथ-
 चक्रं ब्रह्मा क्रतुविगारोहयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यमवयः ।
 बृहस्पतेरुत्तमं नाकः रुहेमेन्द्रस्योत्तमं नाकः रुहेमेति ॥ सत्यसवसः सत्यमसवस्य
 सत्याभ्यनुज्ञानस्य सवितुः । सर्वगैरकस्य देवस्य सवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना
 वयं बृहस्पतेः संगन्धि उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेम आरुहेम स्वर्गारोहणं क-
 रवाम । तथेन्द्रस्योत्तमं स्वर्गमरुहेम ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य वयमिति यजुर्मन्त्र-
 युक्तमारोहति यजमान इति ॥ गन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ पाठस्तु ॥
 देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यमवयः । बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहेमेन्द्रस्यो-
 त्तमं नाकरुहेमेति ॥ सत्याभ्यनुज्ञानस्य सवितुर्देवस्य मसवे वर्तमाना वयं बृह-

स्पतेरिन्द्रस्य च संवन्धि उत्तमं स्वर्गमरुहाम आरुहेम ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥
 बृहस्पते वाजमिस्तेकदुन्दुभिमाहन्तीति ॥ सप्तदशसु दुन्दुभिषु मध्ये मध्यमं मुख्यं
 दुन्दुभिमाहन्वात् ॥ पाठस्तु ॥ बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत । बृह-
 स्पतिं वाचं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदत । इन्द्रं वाजं जापयत ।
 एषा वः सा सत्या संवागभूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपत । अजीजपत बृह-
 स्पतिं वाचं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति ॥ हे बृहस्पते देव, त्वं वाजमन्त्रं जय ।
 हे दुन्दुभयो, यूयं बृहस्पतये अर्थाय इत्यम्भूतां वाचं वदत यूयं द्यूत । बृहस्पतिं
 वाजमन्त्रं जापयत । उद्वादयत । जय जल्प व्यक्तायां वाचि । हे इन्द्र वाजं जय ।
 इन्द्रायेन्द्रार्थम् इत्यम्भूतां वाचं वदत । वाजं जेष्यामीति ॥ इन्द्रं वाजं जापयत । उद्वा-
 दयत । दुन्दुभिष्वहरति । हे दुन्दुभयः, वो युष्माकं संवन्धिनी सा संवाक् सत्या तथ्या
 यथार्थवादिनी अभूत् । बृहस्पतिं वाजमन्त्रं यथावाचा अजीजपत जेष्यामीत्यु-
 द्वादितवन्तः । वो युष्मदीषा सैषा समीचीना वाक् सत्या यथार्थवादिन्यभूत् ।
 हेवनस्पतयो यूयं विकाराः यूयं यस्मादन्त्रं जेष्यामीति वदन्तो बृहस्पतिमजीजपत
 वाजजितं कृतवन्तस्तस्माद्वाचं विमुच्यध्वं वाग्निमोचनं कुरुत ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 कात्यायनः ॥ ब्रह्मारोहति । देवस्य वषमिति ॥ रयचक्रात् सकाशादवरोहेत् ॥
 पाठस्तु ॥ देवस्य वषं सवितः सवे सत्यसवसः । बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं
 जेष्येति ॥ सत्यसवसः सत्यमसवस्य सवितुर्देवस्य सवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाय
 ये वाजजितो वाजमन्त्रं जयतीति वाजजित् । तस्य बृहस्पतेः सम्बन्धि
 वाजमन्त्रं जेष्य वषं जितवन्तः ॥ ५ ॥ कात्यायनः ॥ वाजिन इति वाचयति ॥
 यजमानं वाचयेत् ॥ पाठस्तु ॥ वाजिनो वाजं जयताध्वनस्कभ्नन्तः । योजना
 मिमानाः काष्ठां गच्छतेति ॥ हे वाजिनः श्रीग्रामागिनोऽश्वा यूयं वाजमन्त्रं
 जयत वशीकुरुत । किञ्च, अध्वनो मार्गात् । स्कभ्नन्तः । स्तम्भयन्तः पीड-
 यन्तो योजना योजनानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः । श्रीग्रगस्याल्पानीव कुर्व-
 न्तो यूयं काष्ठामध्वसमाग्निं लक्ष्यस्थानं गच्छत प्राप्नुत ॥ ६ ॥ कात्यायनः ॥
 एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते इति वेति ॥ एष स्य वाजी उत स्पेत्ये-
 तन्मन्त्रद्वयेन जुहुयादनुमन्त्रणं वा कुर्यात् ॥ तन्नाद्यमन्त्रपाठः ॥ एष स्य वाजी
 क्षिपार्णि तुरण्यति ग्रीवायां वद्धोऽपि कस्य आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु-
 सन्तवीत्सव पयामङ्गास्स्यन्वापनीफणदिति ॥ ग्रीवायां कसे आस्ये च तत्त-
 दुचितरज्जुविशेषैर्वेद्ध एष स्य वाजी सोऽयमश्वः क्षिपार्णि तुरण्यति कशां

स्वरयति बहुधा बहुत्वादयं भजयितुम् इतस्ततो न गच्छति । कशायास्त्वरया
 शीघ्रं पावतीत्यर्थः । दधिकाः बारकान्मार्गविरोधकान् पापाणादीनप्यति-
 क्रमत् । क्रतुं सादिनोऽभिमापम् अनुसन्तधीत्वा सम्पगनुसन्दधानः पयां
 मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि वा । अन्वापनीफणत् ।
 अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं वाऽऽपादयन् तुरण्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ७ ॥
 द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥ उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्द्दिनः ।
 श्वेनस्येव ध्रजतो अङ्गसं परि दधिकाव्णः सहोर्जा तरिचत इति ॥ उतस्मापि
 च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्द्दिनः अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्य
 अश्वस्याङ्गसंशृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहेवर्तमानमनुवाति
 गच्छन्तमश्वमनु उत्तिष्ठत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः,
 पर्णं न = पक्ष इव । यथा स्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्तिष्ठो गच्छन्नवलो-
 क्यते तथा पावतोऽश्वस्यालङ्कारवस्त्रचामरादिकं विस्पष्टपलोक्यते । पक्षि-
 मात्रस्य पर्णमङ्गसं दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रभावने श्वेनदृष्टान्त उच्यते ।
 ध्रजतो गच्छतः श्वेनस्येव स्वचामरादिकं विदधिकान्तो धारकपर्वताद्यतिक्रा-
 म्पिणः, ऊर्जा सह अत्यन्तबलेन सह तरिचतो भ्रशतस्ततोऽश्वस्येति योज्यम् ॥
 ॥८॥ उत्तरेण वृत्तेनाऽश्वांसौतीति ॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ शं नो भवन्तु वाजिनो
 हवेपु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकः रक्षाशंसि सनेम्प-
 स्मद्युपवन्नमीवा इति ॥ वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । हवेपु
 आह्वानेषु सत्सु देवताता देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र स तथा देवतातो
 यज्ञे मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवोऽश्वाः । स्वर्काः ।
 मुरुचः । स्वध्वना वा । अहिं सर्प वृकम् अरण्यश्वानं रक्षाशंसि राक्षसांश्च जम्भ-
 यन्तः क्षोभयन्तः । सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिपवचनम् । क्षिपयस्म-
 द्दस्मत्तः अनमीवाः रोगान् युयवन् वियोजितवन्तस्त्राहयाः शंनो भवन्त्विति
 सम्बन्धः ॥ ९ ॥ अथ द्वितीयः ॥ ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्व-
 न्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेघसाता इव त्मना महो ये धनः समिधेषु
 जश्निर इति ॥ अर्वन्तो गतिकुशलाः हवनश्रुतः । आह्वानं शृण्वन्तो वाजिनो-
 ऽश्वन्तो मितद्रवो यजमानाचित्तानुकूलतया परिमितगामिनो विश्वे सर्वेऽपि ते
 अश्वा नोऽस्मदीयं हवनम् आह्वानं शृण्वन्तु । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽञ्ज-
 राशोः सनितारो दातारो येऽश्वा मेघसाता इव । मेधो यज्ञः । स यत्र सीयते

सेव्यत इति मेधसातिर्यज्ञशाला तस्यामिव समिधेषु संग्रामेषु महो महद्धनं
 त्पता आत्मना स्वकीयबलेन जञ्जिरे । आहूतवन्तः । ते अश्वा अस्मदीयमा-
 ह्वानं शृण्वन्ति । सम्बन्धः ॥ १० ॥ अथ तृतीयः ॥ वाजे वाजेऽवत
 वाजिनेन घनेषु विमाऽअमृताऽऽकृतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्तायात
 पथिभिर्देवपानैरिति ॥ वाजे वाजे सर्वऽस्मिन्नने उपस्थिते सति घनेषु
 चोपस्थितेषु हे वाजिनः, अश्वाः, नोऽस्मान् अवत पालयत । विमा
 मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः अश्वा-
 ऽभिमानिनो देवा यूयम् । अस्य मध्वः इदं धावनात् पूर्वं पश्चाद्यावधीप-
 माणं मधुसमानं नैवारं चरुं पिवत । तत् पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ।
 तृप्ताः सन्तो देवपानैर्देवाधिष्ठितपथिभिः मार्गैर्यात गच्छत ॥ ११ ॥

कात्यायनः ॥ नैवारमालमते तीर्थे स्थितमावाजस्येतीति ॥ तीर्थप्रदेशे स्था-
 पितं नीवारसम्बन्धिनं चरुं सृष्टेत् ॥ पाठस्तु ॥ आ मा वाजस्य प्रसवो ज-
 गम्पादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गतं पितरामातरा युवमा मा सोमो
 अमृतत्वाय गम्पादिति ॥ वाजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा माम् आजगम्पात् । आ-
 गच्छतु । विश्वरूपे विश्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावागच्छता-
 म् । पितरामातरा अस्मदीयः पिता माता च युवंयुवां चिरम्भावित्वान्मां प्रसा-
 गतम् । किञ्च सोमश्च अमृतत्वाय मम देवजन्मने मां प्रसागम्पादागच्छतु ॥ १२ ॥
 कात्यायनः ॥ यजुर्व्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इतीति ॥ मन्त्रेण योजितान्
 अश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत् ॥ वाजिनो वाजजितो वाजः सस्रवाः सः । बृहस्प-
 तेर्भागमवजिघ्रत निमृजाना इति ॥ हे वाजिनोऽश्वाः, वाजजितो वाजस्यान्नस्य
 जेतारो वाजमन्नं जेतुं सस्रवाः सः सस्रवन्तो गच्छन्तो निमृजानाः शुद्धिं कुर्वाणा
 मृत्युं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुम् अवजिघ्रत । अवघ्राणं कुरुत ॥ १३ ॥ इति
 दशमेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके स्थारोहणमन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थे स्तुवाहुत्यादिमन्त्रा नि-
 रुच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ द्वादश स्तुवाहुतीर्जुहुपादापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रमिति ॥
 आपये स्वाहेत्यादिभिर्द्वादशभिर्मन्त्रैः प्रत्येकं स्तुवेण द्वादशसंख्याका आहुतीर्जु-
 हुपात् ॥ तन्मन्त्रपाठस्तु ॥ आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पित्राय स्वाहा क्रतवे
 स्वाहा । वसवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहा । अहे सुग्धाय स्वाहा सुग्धाय वैनःशिनाय
 स्वाहा विनःशिने आन्त्यायनाय स्वाहान्साय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये

स्वाहाऽधिपये स्वाहेति ॥ अत्र संवत्सराभिमानो देवः स्तूयते । आमोती-
 त्पापिः तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । सुशोभनमाभोतीति स्वापितस्मै सुहुतमस्तु ।
 अप्सु पुनः पुनर्जायत इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः सङ्कल्पो भोगादि-
 विषयो यज्ञो वा तस्मै । वसत्रे निवासहेतवे । अर्हो वासराणां पतिरहःपतिस्त-
 स्मै । मुह वैचित्ये । मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै मुग्धाय । वैनश्शिनाय विनाश-
 संयुक्तेषु वसतीति वैनश्शिनेस्तस्मै । विनश्शिने नाशयुक्ताय । अन्ते अयने
 भवः आन्त्यायनस्तस्मै । अन्त्ये भवः । आन्त्याय । भुवने भवो भौवनस्त-
 स्मै । तस्य पतये जगत्पालयित्रे अधिपतये सर्वेषां लोकानां स्वामिने स्वाहा
 सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ वाचपति वा पट्चोत्तरानिति ॥ पूर्वानिति ॥
 पूर्वोक्तमन्त्रान् प्रत्युपरितनानामायुर्यज्ञेनेत्यादीनां पण्णां मन्त्राणां प्रथम्यजमानं
 वाचयेदिति शेषः ॥ तेषां पाठस्तु ॥ आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां
 चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् । पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
 कल्पतामिति ॥ मदीयमायुर्वाजपेयारूपेण यज्ञेन कल्पतां वलृप्तं भवतु । पञ्चद्व्यति-
 कः प्राणोऽप्यनेन यज्ञेन वलृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन वलृप्तं भवतु ।
 श्रोत्रं यज्ञेन वलृप्तमस्तु । पृष्ठं स्यन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्प-
 ताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयारूपेण यज्ञात्मको विष्णुः वलृप्तो भवतु ॥ २ ॥
 कात्यायनः ॥ निश्रेणीं यूपोच्छ्रयान्तरां दक्षिणां वाऽऽरोक्षन् जायामाम-
 न्त्रयेत जाय एहि स्वो रोहावेतीति ॥ यूपस्य दक्षिणोत्तरभागयोर्निश्रेणी-
 द्वयमुच्छ्रयेत् । तयोरेकतरायामारोहणं कुर्वन् यजमानो भार्यामामन्त्रयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ जाय एहि स्वो रोहावेति ॥ हे जाये, एहि आगच्छ स्वः, स्वर्गे रोहाव
 आवामारोहणं करवाम ॥ कात्यायनः ॥ मजापतेस्त्वारोहत इति ॥ पत्नी-
 यजमानावारोहणं कुर्याताम् ॥ पाठस्तु ॥ मजापतेः मजा अभूमेति ॥ वयं
 मजापतेः सम्बन्धिन्यः मजाः सम्भूताः स्मः ॥ कात्यायनः ॥ स्वरिति गोधूम-
 मालमत इति ॥ गोधूमनिर्मितं चपालं स्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ स्वर्देवा अगन्मेति ॥
 हे देवा, वयं स्वः स्वर्गम् । अगन्म प्राप्ताः ॥ कात्यायनः ॥ शिरसा यूपमुज्जिहीते
 अमृता इतीति ॥ मूर्ध्ना यूपमुन्नमयेत् । अभूमेति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ अमृता
 अभूमेति ॥ वयम् अमृता मरणरहिताः सम्भूताः ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ अस्मे
 य इति दिशो वीक्षत इति ॥ पाठस्तु ॥ अस्मे वोऽस्त्विन्द्रियमस्मे नृष्णमुत
 क्रतुः । अस्मे वर्चाश्च सन्तु व इति ॥ अस्मे अस्मासु नो युष्मत्सम्बन्धि

इन्द्रियं सामर्थ्यम् अस्तु भवतु । नृम्णम् अस्मत्सम्बन्धिनम् अस्मै अस्मात् भवतु ।
 उताऽपि क्रतुरस्मदीयो यज्ञो युष्मदर्थोऽस्तु । यो युष्मत्सम्बन्धीनि वर्चांसि
 अस्मै अस्मात् सन्तु ॥ ४ ॥ कात्यायनः ॥ नमो मात्र इति भूमिपवेक्षते ॥
 पाठस्तु ॥ नमो मात्रे पृथिव्या इति ॥ मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमः-
 स्कारोऽस्तु ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीह्वजचर्मणास्तृणा-
 तीयन्त इतीति ॥ उत्तरवेदेः यश्चात् स्थितामुदुम्बरनिर्मितामासन्दीमजासम्ब-
 न्धिना चर्मणा स्तृणुयात् । राडिति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ इयं ते राडिति ॥
 ते तव इयं राड् राज्यम् ॥ कात्यायनः ॥ स्तुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासी-
 तीति ॥ पाठस्तु ॥ यन्तासि यमनः । ध्रुवोऽसि धरुणः । कृष्यै क्षेमाय रय्यै
 पोपायेति ॥ त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं यमनकर्ता भवसि । ध्रुवः
 स्थिरोऽसि । धरुणो धारको भवसि । कृष्यै सकलकृष्यर्थं रय्यै पोपाय धनपुष्ट्यर्थं
 त्वां प्रवेशयामीति शेषः ॥ ५ ॥ इति दशमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १०॥४॥
 चतुर्थे स्तुवाहुत्यादिमन्त्रा निरूपिताः । पञ्चमेऽनुवाकेऽन्नहोमा उच्यन्ते ॥
 कात्यायनः ॥ स्तुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येममिति ॥ मत्स्यौदुम्बरपात्रे
 संपादिताम् सप्तदशान्नविशेषान् ॥ पाठस्तु ॥ वाजस्येमं प्रसवः सुपुत्रेऽग्रे सोम-
 राजानमोपधीष्वन्तु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्धवन्तु वयं राष्ट्रे जाययाम पुरो-
 हिता इति ॥ वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिरग्रे । सृष्ट्यादौ ओषधी-
 ष्वन्तु च भूतमिमं सोमवल्लीक्षपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुपुत्रे उत्पादया-
 मास । ताक्षीपथयश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्माधुर्योपिता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्ने
 राष्ट्रे पुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाययाम । जागरूका भूयास्म
 ॥ १ ॥ अथ द्वितीयः ॥ वाजस्येदं प्रसव आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि
 सर्वतः । सनेमि राजा परिपाति विद्वान् रयिं पुष्टिं वर्द्धयमानोऽस्मै इति ॥
 वाजस्य प्रसवः प्रजापतिरिदमनुष्ठीयमानं कर्म आवभूव । भावितवान्
 उत्पादितवान् । किञ्च इमा इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
 प्रजापतिः सनेमिश्चिरतनो राजा दीप्तः सन् परितः सर्वतो याति स्वेच्छया
 गच्छति । विद्वान् स्वाधिकारं जानन् अस्मै अस्माकं रयिं धनं पुष्टिं वर्धय-
 मानः अभिष्टद्धिं गमयन् ॥ अथ तृतीयः ॥ वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिमे-
 दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सग्राह । अतिसन्तं दापयति प्रजानन्तस नो
 रयिः सर्ववीरं नियच्छति ॥ वाजस्यान्नस्य प्रसव ईश्वरः, इमां पृथिवीः

तादृशीं गायत्रीमहं लभेयम् । मित्रो देवो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत्ता-
दृशं स्तोममहमुज्जेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजं दशाक्षरा
विराडिति मसिद्धमातदभिमानिर्नीदेवतामुदजयत् । तथा तेनैव छन्दसा तादृशीं
विराजमहमुज्जेयम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिप्लुवभिमानिर्नी देवता-
मुदजयत् तथा तेनैव छन्दसा तामुज्जेयम् । विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा
जगसाभिमानिर्नीदेवतां तामुत्कृष्टं जयं लब्धवन्तोऽहमपि तादृशीं जगतीमुत्कृष्टं
जयं लभेयम् । वसवो देवास्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोमं लब्धवन्तः ।
तत्सदृशं स्तोममहमुज्जेयम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयं-
स्तादृशं स्तोममहमुज्जेयम् । आदिसा देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं
स्तोममुदजयं स्तादृशं स्तोममहमुज्जेयम् । अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा
षोडशं स्तोममुदजयत् तथा तेनैव षोडशाक्षरस्तोममुज्जेयम् । प्रजापतिर्देवः
सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुत्कृष्टं जयं लब्धवान् । तथा तेनैव
सप्तदशाक्षरेण तं तादृशं सप्तदशं स्तोममहमुज्जेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
इति दशमेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबुक्कभृपालसास्त्राज्य-
धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये दशमो-
ऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्डसंहितायां श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्य-
संहितायां द्वितीयदशक प्रारभ्यते ।

हरि. ॐ

अथराजसूयोवरुणस्यार्पमेपतेपार्थिवमग्निनेत्रेभ्योदेवार्पाण्या-
ध्यायादशायानिदैवान्यग्नेसहस्व देवश्रवादेववातश्चभारतावाग्ने-
धीमनुष्टुभमुपाशोस्त्रीणिरक्षोघ्नानियजूंष्यपोदेवात्रापीत्रिष्टु-
बृष्णऽऊर्मिलिङ्गोक्तदेवतानिंसंमधुमतीरनाधृष्टाऽआपेसवितात्वा
यजमानः सोमस्यचर्मग्नये लिङ्गोक्तदेवतान्यनिभृष्टमार्पसधमा-
दोवारुणी त्रिष्टुप्क्षत्रस्य चतुर्णान्तार्पपांड्वाधीवासोष्णीषाणी-
द्रस्यत्वयायंधनुर्मित्रस्यबाह्वृजासिपण्यामिषव आविःप्राजापत्यं
पराणिलिङ्गोक्तान्यवेष्टामत्युनाशनंप्राचीपञ्चानायजमानःप्रत्यस्त-
मासुरंसोमस्य सौम्यंमृत्योरोजोसिरुक्मेहिरण्यरूपौमैत्रावरुणी-
त्रिष्टुब्यजुरंताज्यवसानांसोमस्य त्वासुन्वंनप्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुब्
विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि प्रजापतेनप्राजापत्यात्रिष्टुबृद्रयद्रौद्र-
मिन्द्रस्यलिङ्गोक्तदेवतानिमातेसंवरणःप्राजापत्यपेंद्रीत्रिष्टुभमग्न-
येलिङ्गोक्तदेवतानिपृथिविमातर्भूमिर्हंसो वामदेवः सौरीःसप्रप-
ञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीं यजुरंतामियत्तमानांबुर्गसिशा-
खेंद्रस्य बाह्वंस्योनास्यासदीक्षत्रस्याधीवासंस्योनाऽसुन्वंनिषसाद-
शुनःशेषां वारुणीं गायत्रींमभिभूरस्यक्षायजमानोवाब्रह्मस्त्वमा
मन्त्रणानिपञ्चलिङ्गोक्तदेवतानींद्रस्यस्फ्योऽग्निःपृथुराग्नेयंस्वाहा-
कृताऽअक्षांसवित्रालिङ्गोक्तदेवतमथ चरकसौत्रामण्यदिवनौरार्प-
मदिवभ्यांत्रीणिलिङ्गोक्तदेवतानिवायोः सौमीगायत्रीकुविण्वच-
सुकीर्तिःकाक्षीवर्तऽआथासौम्यनिरुक्तात्रिष्टुब्युवमनुष्टुप्पुत्रमि-
षत्रिष्टुब्यदिवसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽअदिवसरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ११ ॥

इति सर्वानुक्रमणीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ एषते । निर्ऋतेऽग्निं त्रैभ्यो देवेभ्यः पुरा-
सद्भ्यः स्वाहा । अमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणसद्भ्यः स्वाहा ॥ विश्वदे-
वनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वासुक्ने-
त्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरसद्भ्यः स्वाहा ॥ सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उपरि-
धीदेयान्तकनरान्तकनिहन्त्रे नमः ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाजपेयिका मन्त्रा निरूपिताः । एकादशे राजसूयसंवाग्नि-
मन्त्रा निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाके नैऋतेऽग्न्यादिगता मन्त्रा निरूप्यन्ते ।
कात्यायनः ॥ अष्टाकपालोऽनुमत्पै, शम्पायाः पश्चाद्विष्यमन्त्रं स्तुवेण कृत्वा
दक्षिणाग्नेरुलमुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्णश्चरिणे वाऽग्नौ जुहोत्येष ते
निर्ऋते इति । अस्यायमर्थः । पौर्णमास्यभिमानिदेवता काचिदनुमतिरित्यु-
च्यते । तस्यै पुरोडाशोऽष्टाकपालः कर्तव्यः । तदर्थं तन्दुला इष्यन्ते । तदानीं
पेपणत्ताधनस्य पापाणस्याघस्ताव पश्चाद्भागे शम्पाभिधः काष्ठविशेष आ-
धारत्वेन स्थापनीयः । पेपणकाले तस्याः शम्पायाः पश्चाद्विष्यमाणं हविर्या-
वत्पातितं तावत्स्तुवेण प्रष्टव्यं दक्षिणाग्नेः सकाशादुलमुकमादाय दक्षिणस्या दिशि
गत्वा स्वयमेव निष्पन्ने भूच्छिद्र उल्लखलप्रदेशे वा स्थिते स्थापिते तस्मिन्नुलमु-
काग्नौ तं हविर्भागमेव त इति मन्त्रेण जुहुयादिति ॥ पाठस्तु ॥ राजसूयमन्त्रान्
वरुणोऽपश्यत्तस्मात् सामान्येन वरुण ऋषिः । तत्रैव त इति वरुणस्वार्पं पृ-
थिवी देवता । अतिशक्ती छन्दः । तं भागं जुपस्व सेनस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
अनन्तरं चातुर्मास्यगतानि चत्वारि पर्वणि अनुष्ठीय पश्चात् परेऽधीयनामकं
कर्मानुष्ठातव्यम् । तत्र मन्त्रविनियोगमाह ॥ कात्यायनः ॥ आहवनीयं प्र-
तिदिशं ऋष्य मध्ये पञ्चस्वग्निषु जुहोति । अग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति ।
पुरादिषु चतुष्टयं दिक्षु मध्यभागे चाहवनीयं पञ्चधा विभज्य तादृशेषु प-
ञ्चस्वग्निष्वग्निनेत्रेभ्य इत्यादीनामेकैकेन मन्त्रेण स्तुवेण जुहुयात् ॥ तथा पा-
ठस्तु ॥ अग्निनेत्र इत्यादीनि दैव्यानि यजूषि । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्य पुरःसद्यः
स्वाहा । यगनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणसद्यः स्वाहा । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
पश्चात्सद्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरसद्यः
स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्यो दुवस्वद्यः स्वाहोति । अग्निनेत्रेभ्यः । अग्नि-

सद्भ्योदुवस्वद्भ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ येदेवाऽग्निनेत्राः पुरःसदस्ते-
भ्यः स्वाहायेदेवायमनेत्रादक्षिणसदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ येदेवाविश्वदेव-
नेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहायेदेवामित्रावरुणनेत्रावामरुनेत्रावो-
त्तरसदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ येदेवाः सोमनेवाऽवपरिसदोदुवस्वन्तस्ते-
भ्यः स्वाहा ॥ २ ॥ अग्नेसहस्व । पृतनाऽभिमानीरिपास्थदुष्टर-
स्तरनरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसि ॥ ३ ॥ देवस्यत्वा । सवितुः प्रम-
वेदिवनोर्वाहृभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ उपाः शोर्वीर्षेण जुहोमि ह-
तश्चक्षुः स्वाहा ॥ रक्षसां त्वावधाया र्वधिष्मरक्षोमुप्यत्वावधाया मु-
मं वधिष्म ॥ जुषाणो ध्वाज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ४ ॥

नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा । देवानामार्याणि । सुहुतमस्तु । यमो नेता येषां तेभ्यो दक्षिणभा-
गेऽवस्थितेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः प-
श्चिमभागेऽवस्थितेभ्यो देवभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । मित्रावरुणौ नेतारौ येषां
तेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा उत्तरभागेऽवस्थितेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । सोमो
नेता येषां तेभ्योदुवस्वज्यः परिचर्यावज्य उपरिपद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतम-
स्तु ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्तमाहव-
नीयमेकीकृत्य, ये देवा इत्यादिपञ्चमन्त्राणां मध्ये एकैकमन्त्रेण जुहुयादिति ।
तेषां पाठस्तु ॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रा
दक्षिणसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये
देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरसदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा
उपरिपदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहेति । व्याख्यातः समानार्थः ॥ २ ॥ कात्यायनः ॥
अग्ने सहस्वेत्युल्लुमुकादानमिति । अपामार्गहोमार्थमुल्लुमुकमादद्यात् ॥ पाठस्तु ॥
देवश्च त्रा ऋषिराग्नेदेवस्याऽनुष्टुप् । अग्ने सहस्व पृतना अभिमानीरिपास्थ । दु-
ष्टरस्तरनरातीर्वर्चोधा यज्ञवाहसीति । हे अग्ने तं पृतनाः शत्रुसंवाञ्छिनीः
सेनाः सहस्व । अभिभव । तेषां अभिमानोः अभिमानिनः कर्षविघ्नकारिणः श-
त्रून्पास्य अपनुद । किञ्च । दुष्टरो न केनापि तर्तुं शक्यस्त्वमरातीः शत्रून्त-
रस्तिरस्कुर्वन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमानमिति ते वर्चोधाः अन्नं धेहि ॥ ३ ॥
कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेति जुहोति । अपामार्गलक्षणं हविर्जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

अपोदेवा । मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः । या-
भिर्मित्रावरुणाऽभ्यविञ्चन्वाभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिवनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । उपाऽशो-
र्वीर्येण जुहोमि हतः रक्षः स्वाहेति । उपाऽशोरित्यादीनि त्रीणि रसोद्यानि
यजूंषि । देवस्य त्वेत्यादि । व्याख्यातः । उपाऽशोर्नाम प्रथमग्रहस्य वीर्येण
सामर्थ्येनाहं जुहोमि । अत एव राक्षसजातिर्हतं निहतम् । अनेन नष्टम् । स्वाहा ।
सुहुतमस्तु ॥ कात्यायनः ॥ रक्षसां त्वेति स्तुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोती-
ति । यस्यां दिशि होमं कुर्याद तादृशां दिशं प्रति स्तुवं प्रक्षिपेत् । वधायेति
मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥ रक्षसां त्वा वधाय । रक्षसां राक्षसानां वधार्थं त्वा
त्वां, प्रास्पामीति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ अवधिष्य इत्यायन्तीति । होमानन्तर-
मिमं मन्त्रमुच्चार्य प्रत्यागच्छेद्युः ॥ पाठस्तु ॥ अवधिष्य रसोऽमुष्य त्वां व-
धायामुमवधिष्येति । रसो राक्षसान् अवधिष्य हतवन्तः । किञ्च रक्षसां वधं
कृतवन्तो वयममुष्य शत्रोर्वधाय वधार्थम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् । अमुक-
नामकर्तृशत्रुम् अवधिष्य ॥ कात्यायनः ॥ चतुर्हृती जुषाणोऽध्वाज्यस्य वे-
त्तिवति । अरण्यहविषां मध्ये रुद्रदेवतागवेधुकं चरं हुत्वा ततश्चतुर्वारं स्वीकृ-
तमाज्यं जुहुयादिति । स्वाहेति मन्त्रशेषः । अध्वेति विभक्तिव्यत्ययः । अ-
ध्वानं मार्गं जुषाणः सेवमानः । आज्यस्य वेतु पितृ स्वहेति होमार्थः ॥४॥
इत्येकादशेऽध्याये मयमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

मयमेऽनुवाके नैर्ऋतेष्व्यादिगता मन्त्रा उक्ताः । द्वितीये अभिषेकार्यजल-
विषया मन्त्रा उच्यन्ते । अभिषेकनीयस्य सोमयागस्याऽनुष्ठानं कृत्वा तद-
ऽभिषेकार्थानि सारस्वतादीनि नानाविधान्युदकान्यानीय तेषां मध्ये प्रथमं
सारस्वतजलग्रहणे विनियोगमाह ॥ कात्यायनः ॥ सारस्वतीर्षङ्गात्यपो देवा
इतीति ॥ पाठस्तु ॥ अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः ।
याभिर्मित्रावरुणाऽभ्यविञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरिति । देवा मधुमतीः
मधुरसोपेता ऊर्जस्वतीर्विशिष्टाभरसवती राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः ।
चितानाः । देवतात्मकत्वेन चेतयमाना अपोऽगृभ्णन् गृहीतवन्तः । पुनस्ता एव
विशिनाष्टि । याभिरिन्द्राभिवावरुणावभ्यविञ्चन्मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः ।
याभिरिन्द्रिन्द्रं देवानाम्, अरातीः शत्रून्तिष्ठन्त्य अनयन् नीतवन्तः । ता अपो-
ऽगृभ्णन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ १ ॥ कात्यायनः ॥ जुहोत्युत्तरासु चतुर्हृतीनि

वृष्णऽजर्मि । रसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहावृष्णऽजर्मिरसिराष्ट्र-
 दाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ वृषसेनोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहावृषसे-
 नोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ २ ॥ अर्थतस्थ । राष्ट्रदाराष्ट्रमे-
 दत्तस्वाहार्यतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ ओजस्वतीस्थराष्ट्रदा-
 राष्ट्रमेदत्तस्वाहाजस्वतीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ आपः परि-
 वाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदारा-
 ष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ अपांपतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहापांपतिर-
 सिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ अपांगर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहा-
 पांगर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदेहि ॥ सूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमे-
 वृष्ण उर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रम् । उत्तरैरुत्तरैर्गृह्णा-
 तीति । स्वाहाकारान्तैर्वृष्ण उर्मिरसीतिप्रभृतिभिः पूर्वैर्मन्त्रभागैः क्रमेण चतु-
 र्वारं गृहीतानि ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैराज्यानि ग्राह्यमाणास्वप्नु
 जुहुयात् । हुत्वा च ता अप उत्तरोत्तरैः स्वाहाकाररहितैर्मन्त्रभागैः क्रमेण गृ-
 ह्णीयात् । तेषां मध्ये प्रथममूर्ध्वोदकसंबन्धिहोमग्रहणमन्त्राणां पाठः । लि-
 ङ्गोक्ता देवता । अष्टिः ॥ वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा वृष्ण
 ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मैदेहि । वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा
 वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहीति ॥ वृष्णः सेचनसमर्थस्योदकस्य संब-
 न्धी ऊर्मिस्तरङ्गत्वं राष्ट्रदा असि स्वभावत एव राष्ट्रप्रदो भवति । अतो मे
 मह्यं राष्ट्रं राज्यं देहि स्वाहेति होमार्थः । तादृशस्त्वय्य अमुष्मै अमुकनाम्ने
 यजमानाय महा राष्ट्रं देहि । कुल्यारूपेण बहुविधसस्योपकारकत्वादपि राष्ट्र-
 प्रदत्वमस्तीत्युच्यते । हे ऊर्मि वृषसेनः सेचनसमर्थः । सेचना जलराशिरूपा यस्या
 तादृशस्त्वं स्वभावत एव राष्ट्रप्रदो भवति । अतो मह्यं राष्ट्रं देहि । स्वाहा हवि-
 र्दत्तमस्तु । तादृशस्त्वममुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देहि । एवमुपरितना अपि मन्त्रा
 व्याख्येयाः ॥ २ ॥ पाठस्तु ॥ अग्निनि लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि ॥ अर्थत स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽर्थत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । ओजस्वती स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । आपः प-
 रिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र-
 मुष्मै दत्त । अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहाऽपां पतिरसि रा-
 ष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि । अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहाऽपां गर्भो-

दत्तस्वाहासूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ सूर्यत्वचस्थराष्ट्र-
 दाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासूर्यत्वचस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ व्रज-
 क्षितस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाव्रजक्षितस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै-
 दत्त ॥ वाशास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहावाशास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमु-
 ष्मैदत्त ॥ मान्दास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहामान्दास्थराष्ट्रदाराष्ट्र-
 मुष्मैदत्त ॥ शकरीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाशकरीस्थराष्ट्रदा-
 राष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ जनभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाननभृतस्थरा-
 ष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ विश्वभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाविश्व-
 भृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ शैष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहा-
 शैष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मैदत्त ॥ आपः स्वाराज्ञीस्थराष्ट्रदाराष्ट्र-

ऽसि राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै देहि । सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मेदत्त स्वाहा सूर्य-
 वर्चस स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । सूर्यत्वच स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे दत्त
 स्वाहा सूर्यत्वच स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । वाशा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । मान्दा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे दत्त
 स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । शकरी स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । जनभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्त । शैष्ठा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
 दत्त स्वाहा शैष्ठा स्थ राष्ट्रदाराष्ट्रमुष्मै दत्तेति । हे आपो अर्थ भयोजन-
 मुद्दिश्य नम्रादेः सकाशाद्वज्रभेदं यन्ति गच्छन्तीति अर्थेनस्तथाविधाय सूर्यरा-
 ष्ट्रदाः स्थ । स्वभावतो राष्ट्रनदा भवथ । अतो मे मयं राज्यं राष्ट्रदास्तादृश्यो
 यूयममुकनाम्ने पजमानाय राष्ट्रं दत्त । एवं सर्वत्र मन्त्रेषु पूर्वभागा होमार्था उत्त-
 रभागा ग्रहणार्थाः । ओजस्वतीरोजसा बलेन युक्ता ओजस्वत्यापः परिवाहिणीः
 परितः सर्वतो बहन्तीति परिवाहिण्य आपः । अपा पातेः समुद्रः । अपोऽन्तर्ग-
 तभूतत्वं राष्ट्रदाः स्वभावतोऽसि । अतो मह्यं राष्ट्रं देहि । सूर्यवर्चो दीप्तिर्या-
 सां ताः सूर्यवर्चसः । सूर्यस्य त्वग्दीप्तिर्यासां ताः सूर्यत्वच स्थ । व्रजक्षित इति
 मेघनाम । अत्र वृद्धकधारणसाम्पाद कूपे विद्यते । व्रजे क्षियन्ति निवसन्तीति
 व्रजक्षितः कूपस्या आपः । वाशा वक्ष्या नीहारगता आपो नीहारोदवाहः ।

समुपैदत्त ॥ ३ ॥ संपुमती । संपुमतीभिः पृच्यन्तां महिः क्षत्रं क्षत्रि-
यां पवन्वानाः ॥ अनाघृष्टाः सीदत सहौजसामहिः क्षत्रं क्षत्रियां य-
दधतीः ॥ ४ ॥

सवितात्वा । प्रसवानां सुयतामग्निर्गृह्णीतीनां सोमो-
घनस्पतीनाम् ॥ वृष्टस्पतिर्वीचंद्रो ज्यैष्ठ्याय वृद्धः पञ्चूनां मित्रः सत्या-

नदीमवाहवन्मनुष्यादिगतिं न प्रतिवध्नाति ततो वयस्यम् । मान्दाः गत्यभावा-
न्मन्दरूपाः स्यावराः आपः शकरीः शक्यः शक्ता आपः । जनान् एता वि-
भ्रतीति जनभृतः । विभ्रं विभ्रतीति विभ्रभृतः । शैष्टाः शविष्ठा विष्ठा श्रायः ।
एवं भूता आपः श्रायो यूयं स्वभावतो राष्ट्रमदा भवथ अतो महं राज्यं प्रयच्छथ
॥ कात्यायनः ॥ आपः स्वाराज्ञीरिति मरीचीं गृहीत्वा अञ्जलिना सर्वासु संसृज-
ति । किरणयुक्ता, आतपवृष्टमञ्जलिना आदाय पूर्वगृहीतासु सर्वास्वप्नु संयो-
जयेत् ॥ पाठस्तु ॥ आपः स्वाराज्ञी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमपुमै दत्तेति ॥ स्वारा-
ज्ञीः स्वराज्यसवन्धिन्यः स्वराज्य आपो यूयं राष्ट्रमदा भवथ । अतोऽमुकाय
महं राष्ट्रं दत्त ॥ ३ ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्बरे पात्रे सिञ्चयेनाः संपुमतीरि-
ति । औदुम्बरदक्षेण निर्मितपात्रे पूर्वसंगृहीता अप आपः सिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥
अत्र देवत्या गायत्री । संपुमतीभिर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिः क्षत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति । मधुमतीर्मधुरसोपेता आपो धूमधूममिति मधुकरोपेताभिरग्निः सं-
पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय च राज्ञे या वन्वानाः
संभर्जयानाः ॥ कात्यायनः ॥ मैत्रावरुणधियण्यस्य पुरस्ताद्विदधत्यनाघृष्टाः
सीदतेति । पूर्वोक्ता अपो मैत्रावरुणाख्यधियण्यस्य पूर्वभागेऽवस्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ गायत्री । अनाघृष्टाः सीदत सहौजसा महि क्षत्रं क्षत्रियाय दध-
तीरिति ॥ हे आपः अनाघृष्टाः केनाप्यतिरस्कृता युयमोजसा करणेन क्षत्रियाय
राज्ञे महि महत् क्षत्रं बलविशेषं दधतीः दधत्यः सीदत उपविशत ॥ ४ ॥
इत्येकादशेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

द्वितीयेऽभिषेकार्थे दक्षत्रिषया मन्त्रा उक्ताः । तृतीयेऽनुवाके देवसुषासं-
वन्निःहविषामङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ सविता त्वेत्याह यजमान-
बाहुं दक्षिणं गृहीत्वेति । यजमानस्य दक्षिणं बाहुं गृहीत्वा, सविता त्वेत्यनु-
वाकं पठेत् ॥ पाठस्तु ॥ यजमानदेवत्या शकरी यजुर्वा । ज्यैष्ठ्यायेत्यादि,

युवर्गुणोर्ध्वपतीनाम् ॥ १ ॥ इमं देवाऽअसपत्नं सुवध्वं महते क्षत्रा-
यमहते ज्यैष्ठ्याय ॥ इमममुममुप्यपुत्रममुप्याः पुत्रमस्यै विशे ॥ २ ॥
एषवः । कुरवो राजैषवः पञ्चालाराजाः ॥ सोमोस्माकं ब्राह्मणानां
राजाः ॥ ३ ॥

सोमस्य त्विषि । रस्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा

ब्राह्मणानां राजेति । ततो मन्त्रः । सविता सर्वस्य प्रेरको देवः सविता त्वा
प्रसवानां सुवतामभिर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो
ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशूनां मित्रः सत्याय वरुणो धर्मपतीनामिति । प्रसवानामभ्य-
नुज्ञानमाधिपत्य इति शेषः । त्वां वा यजमानं सुवतामभ्यनुज्ञातुं सर्वप्राणि-
नामानन्तरं करोति त्वत्पर्यः । गृहपतीनां गृहोपलक्षिताग्निसाध्यसर्वकर्माधिप-
तिमाधिपत्ये स्वयं गृहपत्यभिमानी अग्निस्त्वां यजमानं सुवताम् । अष्टपूर्वं एव
फलवन्तो वनस्पतयस्तेषामाधिपत्ये वनस्पत्यधिपतिः सोमस्त्वां यजमानमभि-
जानातु । चतुर्विधाया वाच आधिपत्ये वाचस्पतिर्बृहस्पतिस्त्वां यजमानं सु-
वताम् । इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यभावाय सुवताम् । रुद्रो देवः पशून् अर्थाय
त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यार्थं त्वां यजमानमभ्यनुजानातु । धर्मपतीनां धर्मपरि-
पालकानाम् । आधिपत्ये धर्मपरिपालको वरुणस्त्वां यजमानमभ्यनुजानातु ॥ १ ॥
हे देवाः सवित्रादयो यूयं यजमानमसपत्नं सुवध्वं निःसपत्नो भूयादिप्यभ्य-
नुजानीत । किमर्थं, महते प्रभृताय क्षत्राय क्षत्रियधर्माय महते ज्यैष्ठ्याय ज्ये-
ष्ठभावाय । अतः पूर्वं पश्चाच्चैव तत्सदृशो नास्तीत्येतदर्थम् इमं यजमानं सुव-
ध्वम् । अमुप्या इत्येतदभ्युदक्षरद्वयेन यजमानस्य मातापितराबुच्येते । तपोरे-
तद्यजमानमातापित्रोरिमं यजमानं पुत्रं यथा सुवध्वं तथाऽस्य यजमानस्यैतद्-
यजमानसदृशं पुत्रमभ्यनुजानीत । किमर्थम् । अस्यै विशे । आसां सर्वासां
प्रजानां परिपालनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ हे कुरवः ! वो युष्माकम् एष यजमानो
राजाऽस्तु । हे पञ्चालाः, वो युष्माकम् एष राजाऽस्तु । ब्राह्मणानामस्माकं
सोमो राजाऽस्तु ॥ ३ ॥ इत्येकादशेऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके देवसुवासंवाग्निहविषामङ्गभृता मन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थे
राज्याभिषेकार्थं व्याघ्रचर्मस्तरणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ व्याघ्रचर्म-
स्तरणाति सोमस्य त्विषिरितीति । आस्तरणं कुर्यात् । असीति मन्त्रशेषः ॥
पाठस्तु ॥ सोमस्य त्विषिरितीति । हे व्याघ्रसंवाग्निनि त्वक् त्वं सोमस्य त्विषिरि

दीप्तिरपि ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये स्वाहेति पठ जुहोति प्रतिमन्त्रमिन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रमिति । अभिषेकात् पूर्वमग्नये स्वाहेत्यादिभिः पद्भिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । अभिषेकस्य पश्चादिन्द्राय स्वाहेत्यादिभिः पद्भिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । तेषां पाठस्तु ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा । पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय स्वाहाऽश्वाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहा शोषाय स्वाहा भगाय स्वाहार्घ्यं च स्वाहेति ॥

स्पष्टार्थः ॥ कात्यायनः ॥ ताभ्यामुत्पुनात्पपः सवितुर्व इतीति । हिरण्येन संस्कृताभ्यां पवित्राभ्याद्वाभ्यामुत्पवनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः इति ॥

सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य परमेश्वरप्रसवेभ्योऽनुज्ञायास्थितोऽहं हे आपः वो युष्मानच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनपवित्रेण सूर्यस्य किरणैरुत्पुनामि उत्पवनं करोमि । हे उदक ! त्वमभिभृष्टं केनाप्यनाभृष्टमसि । किञ्च सोमस्याभिषेककाले दानं दत्तमसि । हे आपः तपोजाः सन्तापवतो अयेर्जाता युं वाचो बन्धुर्वाचम्बन्धुभृता भवथ । राजानं सुवते जनयंतीति राजस्वस्ता राजजनका सूर्यं स्वाहाकारेण पूतास्थः ॥ कात्यायनः ॥ अभिषेचनीये एता आसिंचति सधमाद इतीति । अभिषेकार्यमानीतेषु सारस्वत्यादिपूदकेषु एता उत्पूता आप आसिंचेत् ॥ ॥ पाठस्तु ॥

सधमादो शुम्निनीराप एता अनाभृष्टा अपस्थो वसनाः । पस्त्वास्तु चक्रे वरुणः सधस्थमपाशिशुर्मानृतमास्वन्तरिति ॥

सधमादः सधमादनशीला शुम्निनीः शुम्निन्यः तेजोवसः एता या आपः सिञ्चति । किद्वयः अनाभृष्टाः केनाप्यनभिभृताः । अपस्थः कर्मयोग्याः वसना आच्छादयन्तो मानृस्थानीयानापपापुवस्थानीयो वरुणः । पस्त्वास्तु दृढस्थानीयास्तु मानृतमास्तु । अतिशयेन जगत् निर्मित्रीषु तास्वन्तर्मध्ये सधस्थ चक्रे सहास्यं कृतवान् ॥ ॥ कात्यायनः ॥

तार्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रमिति । तार्यं घृताक्तं वस्त्रन्तत्प्रभृतीनि क्रमेण परिधापयेदिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य जराण्वसि क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसीति ॥

हेतार्य ! त्वं सत्वस्य राजस्यानीस्य यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्य उल्बं आवरणभृतोसि उल्बावृत्तो गर्भ इति श्रुतेरिति हि जराण्वगर्भवेष्टनं । तादृग्भृतोसि । नाभ्यां सन्नद्धो गर्भो जायत इत्युक्तत्वाभ्यामिभृतोसि । योनिर्गर्भसम्भवस्थानन्तादृगसि ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य चार्जध्नमिति धनुरातनोतीति । आह्न्यादसीति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य चार्जध्नमिति ॥

हेधनुः त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वृत्रो येन हन्यत इति वृत्रघ्नस्तद्धनुरसि ॥ कात्यायनः ॥ धनुः प्रयच्छति त्वमायामितीति । आततज्यन्धनुः प्रदद्यात् ॥ पाठस्तु ॥

त्वमायं वृत्तं बध्नादिति ॥

हेधनुस्त्वमायं यजमानः वृत्तं शत्रु बध्नात् ॥ हन्यात् ॥ कात्यायनः ॥ मित्रस्य वरुणेत्यस्य बाहुर्विमाष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्रद्वयेन यजमानस्य दक्षिणोत्तरबाहुर्विमाज्जनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

मित्रस्यासि वरुणस्यासीति ॥

हेदक्षिणबाहो ! त्वं मित्रस्य सम्बन्धी भवसि । हेवाममाहो ! त्वं वरुणस्य सम्बन्धी भवसि ॥ कात्यायनः ॥ रुजासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छतीति । रुजासीत्यादिभिर्मन्त्रैस्त्रिंशदशरानादाय व्रजमानाय प्रयच्छेत् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

रुजासि व्रजासि ध्रुपासीति ॥

हेइषो ! त्वं रुजासि । रुजोभङ्गइति धातुः । शत्रुणाम्भङ्गकरो भवसि । ध्रुपासीति । ध्रुपा शत्रुकदनकारीपुरसि । ध्रुप विधूनन इति धातुः ॥ कात्यायनः ॥ पातैनमित्यभिगृह्यतीति यजमानमभिस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

पातैनं प्राचं पातैनं प्रत्यञ्चम्पातैरनन्तिर्ध्वचन्दिग्भ्यः पातेति ॥

हेइषवः ! प्राच पूर्वभागेवस्थितमेनं यजमानं पात पाच्छयत । प्रत्यञ्चं

पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं पात । तिर्यचाग्निर्यगतमेनं पात । पालयत ॥
कात्यायनः ॥ आविर्मर्षा इति वाचयतीति ॥ पाठस्तु ॥

आविर्मर्षा आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो वृद्धश्र-
वा आवित्तः पूषा विश्ववेदा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ ।
आविते द्यावापृथिवी विश्वशम्भू आवितो दितिरुरुशर्मैति ॥

हेमर्षा ! मनुष्यकुलत्रिजः यूयमाविरभूत । अभ्यगन्त तिष्ठत ।
सुष्मदनुष्ठितेन कर्मणा अग्निर्गृहपतिर्भूत्वा आवित्तोपलब्धः । इन्द्रो
वृद्धश्रवाः प्रवृद्धकीर्तिभूत्वा आवित्तोपलब्धः पूषा देवः विश्ववेदाः सर्व-
ज्ञो भूत्वा आवित्तः । मित्रावरुणौ देवौ धृतव्रतावधारितकर्माणौ भूत्वा
आवित्तौ ॥ तथा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वस्य शम्भू सुखाभ्यां
भवतीति विश्वशम्भू तथाविधे भूषाः । आवित्ते अदितिरदीना देवमा-
ता । उरुशर्मा उरु महत् । शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा तथाविधा भूता
आवित्ता लब्धा ॥

इत्येकादशोऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके राजाभिषेकार्थं व्याघ्रचर्गास्तरणमन्त्रा उक्ताः ॥
पञ्चमे दिगाक्रमणस्य मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अवेष्टा इति लोहायसमा-
विश्यति केशपाशापसदे । त उपावेष्टायेति सदोन्तः स्थिताय केशमंस्कारिणे
पुरुषायायोमयं लोहं निरस्पेत् ॥ पाठस्तु ॥

अवेष्टा दंदशूका इति ॥

दंदशूकाः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसाद्वयः अवेष्टा
विनाशिता । अवत्विति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ सुन्वंतर्माक्रमयन् दि-
क्षाः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रमिति दिक्ष यथालिङ्गमिति ॥ यजमा-
नान्दिशामाक्रमणं कास्पशध्वजुरैकैकेन मन्त्रेण ॥ तत्रपाठस्तु ॥

प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु । रथन्तरासाम त्रिवृ-
त्स्तोमो वसन्तऋतुर्ब्रह्म द्रविणमिति ॥

हेयजमान ! त्वं प्राचीदिशं आरोह । आक्रमस्व । तथाविधं त्वां छन्दसां
मध्ये गायत्रीछन्दः अवतु रक्षतु । साध्नां मध्ये अभित्वाशरनोतु मेत्यस्यामृच्यु-
त्यज्ञ रथन्तराख्यं साम रक्षतु । स्तोमानांमध्ये त्रिवृत्स्तोमः पालयतु । ऋतूनां
मध्ये वसन्तऋतुः पालयतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वं रक्षतु त्वदीयं द्रविणन्धनं

रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य रूपं सामब्राह्मणे समाम्नातं । तिसृभ्यो हिङ्करोतीति स-
प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति सप्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यतीति
वृत्तो विष्टुतिरिति । अस्याथमर्थः । उपास्मै गापतेत्यादीनि ऋत्वात्मकानि त्री-
णि सूक्तानि सति तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्हिकरोति गायेत् । काभिस्रिभिः प्रथमया-
त्रिष्वपि सूक्तेषु या या प्रथमा तथा उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गतिं सोऽथ
प्रथमपर्यायः । द्वितीये सूक्तमयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पयो सूक्तत्रय-
गतयोत्तमयागायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टास्तुतिः
सम्पद्यते । सेषं स्तुतिरुच्यतीति नाम्नाभिधीयते ॥ द्वितीयमंत्रपाठस्तु ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप् त्वावतु । वृहत्साम पञ्चदश-
स्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रन्द्रविणमिति ॥

पूर्वन्यायेन योजनीयं । त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामृच्युत्पन्नवृहत्साम
पञ्चदशस्तोमस्यै च समाम्नातः । पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एक-
कपाल एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति
पञ्चपरनीः पञ्चशस्य विष्टुतिरिति पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पा-
द्यः । अन्ये तुस्तोमा एकैकैकऋचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते तत्रायं क्रमः ।
प्रथमपर्याय आहूतिः सा च त्रिऋग्भिर्गायेत् । इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् ॥ द्विती-
यया या प्रथमा सकृत्सकृद्गायेत् । तृतीयपर्याये मध्यमा सकृद्गायेत् । सेषमेक-
विंशतिस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः । सप्तमस्तोमसमिधीयते । पञ्चदशस्तोमश्च त्वाम
वतु । क्षत्रं क्षत्रिपजातिस्त्वामवतु । द्रविणं धनञ्च त्वामवतु । एवं तृतीयचतुर्थी-
मन्त्रौ ध्यातव्यौ ।

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु । वैरूपस्तामसप्तदशस्तो-
मो पर्षाश्रतुर्विद् द्रविणमिति ॥

जगती नाम छन्दः अवतु । वैरुपं साम चावतु । सप्तदशस्तो-
मश्चावतु । पर्षारूपो ऋतुस्त्वामवतु । विद्वैदपजातिस्त्वामवतु । द्रविणं धनं
च त्वामवतु ॥ उदीचीनामारोहानुष्टुप्चावतु । वैराजस्तामैकाविंशः
स्तोमः शरदनुः फलं द्रविणमिति । तस्या अनुष्टुबवतु । वैराजछन्दस्त्वाम-
वतु । एकाविंशस्तोमश्च त्वामवतु । शरत्साम ऋतुश्च त्वामवतु । सर्वश्च फलरूपं
द्रविणं च त्वामवतु । पञ्चममन्त्रपाठस्तु ॥

ऊर्ध्वामारोह पक्तिस्त्वावतु । शाक्करैवतै सामनी त्रिण-

वत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिराऽऽकृत्तु यर्चो द्रविणमिति ॥

वर्चः तेजोभिपानी देवो घनं रक्षतु । प्रोथदस्मैपुरो रथं इत्येतस्यामृ-
त्युत्पन्नं सामशाकरं तीर्णः सपमाद इत्येतस्यां ऋत्युत्पन्नं सामरै-
वतन्विणवस्तोम एवाम्नातः ॥ नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
सपंचभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति स एकया तिसृभिः पञ्चभिः
नवभ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वैरिण इति । प्रथम-
पर्याये प्रथमान्विर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वोमायेत् । उत्तमां सकृद्वायेत् ।
द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेत् । मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये उत्त-
मां पञ्चकृत्वो मध्यमांसकृद्वायेत् । उत्तमान्विर्गायेत् । सोयन्त्रिराष्टत्तो नव
संख्योपेतत्वाग्निषुणवनामको वज्रमानः त्रयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः । एका-
दशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः सप्तभिः स एकपैकादशभ्यो हिं करोति
स एकया स तिसृभिः स सप्तभिः एकादशाभ्यो हिं करोति स सप्तभिः । स
एकया स तिसृभिरितो वै त्रयस्त्रिंश इति प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् ।
मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृद् ॥ द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् । मध्यमां त्रि-
सृणा सप्तकृत्वस्तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमा त्रिः सोयन्त्र-
यस्त्रिंशः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ पादेन सीसभिरस्पति
प्रत्यस्तमिति । नमुचेः शिरः इति मन्त्रशेषः । प्रतिमृष्ट अस्तन्निःक्षिप्त नमुचे-
रसुरस्य शिरः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ व्याघ्रचर्मोरोहति । अभिषेकार्थं राजानं
व्याघ्रचर्मण्यवस्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

सोमस्य त्विपिरसि तव च मेत्विपिर्भूपादिति ॥

हेव्याघ्रचर्म ! त्वं सोमस्य त्विपिरसि दीप्तिरसि । ते तव यथा
दीप्तिर्भवति तथा मे ममापि दीप्तिर्भूर्याद ॥ कात्यायनः ॥ रुक्ममधस्पर्दं
कुरुते मृत्योरिति पादतले हिरण्यं कुर्यात् । याहीति मन्त्रशेषः । हेसुवर्ण ! त्वं
मृत्योः सकाशात्मां पाहि पालय ॥ कात्यायनः ॥ शिरसि नवकृत्वो रुक्मं
ओजोसीति । नवसंख्ययायुक्तनिष्कपरिमितं च सुवर्णं यजमानस्य शि-
रासि कुर्यादिति मन्त्रशेषः ॥ पाठस्तु ॥

ओजोसि सहोस्यमृतमसीति ॥

हेहिरण्य ! त्वमोजस्तेजोयुक्तमसि सहोसि बलमसि अमृतमसि
माणबलमसि ॥ कात्यायनः ॥ बाहू उद्गृह्णाति । हिरण्यरूपा इति मन्त्रेण

मित्रोसीत्यनेन बाहुद्वयमुत्तानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभा इन्द्रा उदिनः सूर्यश्च ।
आरोहतं वरुणमित्रगर्तन्ततश्चक्षाधामदितिं दितिं चेति ॥

हेवरुण ! हेमित्र ! शत्रुनिवारक दक्षिणहस्तौ हिरण्यरूपौ
सुवर्णस्त्रिचतौ अतिशयेन भासमानौ इन्द्रो समर्थौ । उभौ युवा गर्तं
रथस्योपरिभागं गर्तसदृशमारोहतं । परकीयमाणेभ्यो रक्षितुं । पितरश्च
कर्मकरत्वादिभिराज्छादिते सति रथस्योपरि भागो गर्तसदृशो भवति ।
आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते । उपसः कालानन्तरं विरोकः विशिष्ट-
दीप्तिः सूर्यश्च उदित उदयं प्राप्तस्तदा आरोहतमित्यर्थः । ततो रया-
रोहणादूर्ध्वं अदितिमखण्डितां स्वसेवादिति खण्डितां परसेवां चक्षायां
क्रमेणानुग्रहनिग्रहं दृष्ट्वा समीक्षार्था । मित्रोस्तिवरुणोसीति बैकस्विकद्वि-
तीयमन्त्रो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमे दिगादिक्रमणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठेऽनुवाकेऽभिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते
॥ कात्यायनः ॥ स्थितं प्राञ्चन्तरोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पलाशेन प्रथमं पश्चादितरो
द्वितीयेन तृतीयेन मित्रो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्यत्वाद्युज्जेनेति मतिमन्त्रम-
भिषिंचामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेपमामुप्येति वेति
रुयमसहिते न्याग्रचर्मणि अवस्थितं प्राङ्मुखं राजानं पुरोहितादयः पुर-
स्तादवस्थाय अभिषिचेयुः । अभिषेकजलपात्राणि चतुर्विधानि । पलाशो
दुम्बरन्यग्रोषाश्चत्पानि । तत्र पलाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथम
मभिषिचेत् । उदुंबरपात्रेणाध्वर्युव्यतिरिक्ता ऋत्विजोऽभिषिचतुः । ततो-
न्यग्रोषपात्रेण स्वकीयो बन्धुः कश्चिदभिषिचेत् । तत अश्वत्थपात्रेण मि-
त्रभूतः कश्चित्क्षत्रियो वैश्यश्चाभिषिचेत् । चतुर्विधानामेतेषामभिषेकतृणां
क्रमेण सोमस्याग्रेः सूर्यस्येन्द्रस्येते चत्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः । मरुतामोजसे-
सयं चतुर्थमन्त्रशेषः । अभिषिंचामीति पदमुपरितनेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते ।
क्षत्राणामियेतावुभौ मन्त्रशेषौ इति मन्त्रमावर्तनीयौ ॥ एतेषां पाठस्तु ॥

सोमस्य त्वा युज्जेनाभिषिंचाम्यग्रेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्च-
सा । इन्द्रस्येन्द्रिषेण मरुतामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति-
दिद्यू पाहि । इमन्देवा असपन्नः सुबध्वं महते क्षत्राय महते

उपेष्टयाय महते जानराज्याय हमममुष्य पुत्रममुष्याः पुत्रम-
स्यै विशे । एष वः कुरवो राजैपवः पञ्चाला राजा सोमोऽस्मा-
कं ब्राह्मणानांराजेति ॥

हेयजमान ! त्वां सोमस्य दिद्यूम्नेन द्योतनेन तेजसाभिर्षिचामि ।
अभेर्भ्राजसा दीक्षया त्वामभिर्षिचामि । सूर्यस्य वर्धसा शोचिषा
त्वामभिर्षिचामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण त्वामभिर्षिचामि । मरुतामोजसा
बलेन त्वामभिर्षिचामि । एवं सर्वैरभिषिक्तः सन् स्रज्वाणां स्रज
पतिरेधि सर्वेषां क्षत्रियाणामधिपतिर्भव । अतिदिद्यून् । दोऽवखण्डने धा-
तो रूपं । अवखण्डनसामर्थ्ययुक्तानतीत्यातिकम्पापसार्प्यनं यजमानं हे देव-
बंध ! त्वं पाहि पालय । एष वो दिद्यव इति श्रुतेः । यद्वा शत्रुमुयुक्तान्
सर्वान्बाणादीनपसार्प्य । हेयजमान ! त्वं सर्वं पुवम्पालय महते प्रभृताय जान-
राज्याय जनानां सम्यग्धि राज्यं जानराज्यं तदर्थं । हे देवाः इमं यजमानं
सुवध्वं शिष्टं पूर्ववद्याख्येयं ॥ कात्यायनः ॥ अभिषेकेण प्रलिपते
प्रपर्वतस्येतीति । अभिषेकसम्बन्धोदकशेषेण प्रलेपनं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

प्रपर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः ।
ता ताववृत्रक्षधरागुदक्ता अर्हि बुध्यमनुरीयमाणा इति ॥

वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतसदृशस्य मेघस्य पृष्ठान् उपरिभावान्नावः
नौयोग्यावहुला आपश्चरन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः स्वसिचः । स्वमात्मीयं
यजमानं क्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिच इयाना आगच्छन्त्यो बाहुस्येन स-
र्वत्र वहन्त्यः । न हीयत इत्यहिरुचमाङ्गं बुधस्य पादस्याग्रमाबुध्यः शिरः
प्रभृति पादाग्रपर्यन्त अनुक्रमेण रीयमाणागच्छन्त्यस्ता अपिः अधाराक् अ-
धीगता अवहृत्रन् पुनः पुनरावृत्त्य स्थितास्तास्तादृश्य आउदगूर्ध्वं गता
आवहृत्रन् ॥ कात्यायनः ॥ चर्मणि त्रिविक्रमयन्ति विष्णोरिति प्रतिम-
न्त्रमिति । विष्णोरिति मन्त्रतयेण आस्तीर्णे व्याघ्रचर्मणि त्रिवारं पाद-
प्रक्षेपणं कुर्यात् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः
क्रान्तमसीति ।

यजमानस्य मम प्रथमक्रमत्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदी-
श्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य मक्रमणमसि । मथमपदा प्रक्षेपेण जितो

भूलोकोति । हेद्वितीयमक्रम ! त्वं विक्रान्तमसि । विष्णोर्द्वि-
तीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हेतृतीयमक्रमण ! त्वं क्रान्तं वि-
ष्णोः पराक्रमेण, जितान्त्रिविष्टपमसि । इमं मन्त्रत्रयं लोकत्रयविजये तै-
चिरीया अप्यामनन्ति । विष्णुर्विक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभि-
जयतीति ॥ कात्यायनः ॥ शालाद्वार्यं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापते ऽनेनेति ।
पूर्वं तेनाहवनीयपीदानीन्तेन गार्हपत्यं शालाद्वार्यं तस्मिञ्जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

प्रजापते न त्वदेतान्पण्यो विद्वा रूपाणि परितामभूव ।
यत्कामास्तैर्जुहुमस्नन्नोऽ अस्तु वयस्स्यामपतयो रयीणामिति ॥

हेप्रजापते ! त्वदन्यः कोऽपि पुरुषः त्वत्तः एतानि विश्वा
विश्वानि सर्वाणि रूपाणि न परिवभूव परिभावेतुं समर्थो ना-
भूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणं । सृष्टिसंहारयोः अशक्त इत्यर्थः । अतस्ते
वयं यत्कामा जुहुमः नोऽस्माकं तत्फलमस्तु । किञ्च नयं रयीणां पतयः
स्याम स्वामिनो भवेम ॥ कात्यायनः ॥ आप्रीध्रिये पालाशेन शेपाणि जुहो-
ति रुद्र यत् इति । पालाशपात्रेणाभिषेकशेषभृतान्पुदकान्याग्नीध्रं तवन्वीनि
जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

रुद्र यत्ते कविपरं नाम । तस्मै हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहेति ॥

हेरुद्र ! ते तव कविर्हिताकरणयोग्यं जगद्दिरोधिनां हिंसाकर्तृकं सज्ज-
नानान्तु पुरुषार्थस्य करणभूतं पन्नामास्ति तस्मै नाम्ने हुतमस्तु । अभिषेक
शेषभूतं पात्रस्थमुदकं हुतमस्तु । तच्चाऽमेष्टमसि अमाशब्दोत्र गृह्णाची मदीये
गृहे दत्तमस्तु स्वाहेति होमार्थः ॥

इत्येकादशेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठे ऽनुवाके अभिषेकादियन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे रथमवरोहणपन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अग्निवाजपेयवद्रथमवहृत्येति । अग्निचयनवाजपेये
यथा आरोहणं कृतं तद्गदत्राणि रथमवरोहेत् ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य यज्ञोऽसीति ।

हेरथ ! इन्द्रस्य यज्ञसदृशो भवसि ॥ कात्यायनः ॥ युनक्ति पूर्ववत्
मित्रावरुणयोरिति । वाजपेये यथा रथसंयोजनं कृतं तद्गदत्राणिरयेऽश्वात्
संयोजयेत् ॥ पाठस्तु ॥

मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनग्मीति ।

प्रशास्त्रोराज्ञापयित्रोर्मित्रावरुणयोः प्रांशपा प्रशासनेन यज्ञमन्वा-
निमित्तरथे त्वामश्वंयुनग्मि युज्ज्याम् ॥ कात्यायनः ॥ अव्यथायै त्वेति सु-
न्वन्तमारोहतीति । संयोजिते रथे यजमान आतिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥

अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टः फल्गुन इति ॥

अरिष्टः अनुपर्हिंसितः फल्गुनोऽर्जुन इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो वै
नामैन्द्र इति श्रुतेः । एवमभूत् इन्द्रः हेरथ ! त्वा त्वां अव्यथायै भयर-
हिताय व्रजिनरहिताय वा आरोहयत्वितिशेषः । स्वधायै अन्नरसाय
त्वमारोहयतु ॥ कात्यायनः ॥ मरुतामिति दक्षिणाध्वर्युं प्रयोजयतीति ।
युगस्य दक्षिणभागवाहकमश्वं प्रयोजयेत् ॥ पाठस्तु ॥

मरुतामप्रसवेन जपेति ॥

मरुतां सम्वाप्तिनां प्रसवेनानुज्ञया वर्तमानोश्वस्त्वं अस्मच्छत्रून्
जय ॥ कात्यायनः ॥ गवां मध्ये स्थापयत्यापा मेति । प्रगल्भं
प्रयच्छन्तमश्वं गोसमुद्देशस्थापयेत् । मनसेति मन्त्रशेषः । वयं मनसा सह
आपामप्राप्तवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ धनुषोऽवस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रि-
येणेतीति । यजमानो धनुष्कोट्या गासुपस्पृशेत् । वपमिन्द्रियेण वीर्येण स-
ङ्गताः स्म ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वेण युगम्परीत्यान्तः पात्यदेशे स्थापयति
मा न इन्द्र इतीति ॥ पाठस्तु ॥

मा न इन्द्र ते वयन्तुरापालयुक्तासो अन्नहता विदस्ता-
म । तिष्ठा रथमधिमदद्गृहस्ता रश्मी देव युवसे स्वश्वानिति ।

दूर्णं सहते शत्रून्भिवतीति । तुरापाद् तस्य सम्बोधनं हेतुरापाद् !
इन्द्र ते तव स्वभृतास्ते त्वदधीनत्वेन प्रसिद्धा वयं अयुक्तामः त्वया अस्म-
युक्ताः । अन्नहतापरिष्टदं त्वदुद्देश्यकं कर्म तद्रहितत्वाय मा विदस्ताम
विविधमुपक्षीणा न भवामः । किन्तु तव यष्टारः हेवजहस्तेन्द्र ! देव
रस्मीनश्ववन्धनप्रग्रहान् स्वश्वान् शोभनानिच्छानुमारिणोऽश्वान् यद्य-
स्मिन्नये आयुवमे सर्वतो मिश्रयसि तं रथमधितिष्ठ आश्रय अस्मदाग-
मनार्थमारोहेत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ अग्नये गृहयतय इति चत्वारि रथावि-

मोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति रथविमोचनाहं चतुःसंख्याकाना-
हुतिविशेषानेकैकेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा ।

इन्द्रस्वेन्द्रियाय स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेति ॥

गृहाधिपतयेऽग्नये स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय
हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय अग्नये स्वाहा हविर्दत्तमस्तु ।
मरुतामोजसे मरुता सम्बन्धिने ओजसे बलाय स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ का-
त्यायनः ॥ भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरितीति ॥ पाठस्तु ॥

पृथिवि मातर्मा हिंसीर्माऽअहं त्वामिति ।

हेमातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि ! भूमे त्वं मां मा हिंसीर्दत्तां मा
कार्षीः । अहमापि त्वा पृथिवीं मा हिंसीष्टम् ॥ कात्यायनः ॥ अव-
रोहति हंसः शुचिपदितीति । स्यात्सकाशादवरोहणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥

हंसः शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसञ्चोता वेदिपदितिधिर्दुरो-
णस्तु । नृपद्वरसदृशसङ्घोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा
ऽऋतं बृहत् इति ।

हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः शुचौ देवयजने रथवाहने च सीद-
तीति शुचिपद । स्वस्थोपरि यजमानं वासयतीति वसुः । तत्तुल्यमाद्यन-
वरुद्धेन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षस्तत् । होता होतृसमानस्तदेव कथमित्यु-
च्यते । वेद्या सीदतीति वेदिपद । अतिथिशब्दश्च तदपि कथमित्युच्यते ।
दुरोणेण सीदतीति दुरोणस्तत् । यो यस्तमारोहं नपाति तस्य तस्य गृहेषु
सीदतीति दुरोणस्तत् । नृषु मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृपत् । वरे
श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति वरस्तत् । ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति ऋतस्तत् ।
सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति व्योमस्तत् । अप्सु योनिर्वा अश्व
इति श्रुतेः । अद्भ्यो जातैरश्वैरुपेतत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्द-
ब्जाज्जायत इति गोजाः । रथस्य बज्जजनकत्वं तैत्तिरीयैः सप्राम्नातम् ।
इन्द्रो वज्राय वज्रं ग्राहस्व । स त्रेधा व्यभवत् स्फयस्तृतीयं रथं तृतीय-
मिति । पृष्ठवाहिरूपत्वेन ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । पाषाणस-
द्व्योऽभ्यो दृढकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः । ईदृशो रथो नृहृदत मूढ राजसू-

ययज्ञं सम्पादय इति शेषः ॥ कात्यायनः ॥ उपस्पृशति समाना विषदसीति शतसंख्यानिष्कपरिमितौ रुक्मविशेषा उपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

हयदस्यायुरस्यायुर्मे देहि युङ्क्षसि वर्चोऽसि वर्चो मे देहि इति ॥

हेरुक्मविशेष ! त्वमिषदसि । एतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणहस्तेनाभिधीयते । परिमितत्वादेव आयुःस्वरूपोऽसि । तस्मादायुर्मे यच्छ । युङ्क्षसि धारयितुं योग्योऽसि । धारिते सति वर्चोऽसि तेजस्वी भवसि । अतो मे कान्तिं मयच्छ ॥ कात्यायनः ॥ ऊर्गसीति शाखासुपस्पृशतीति । औदुम्बरीशाखासुपस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहीति ।

हे औदुम्बरि शाखे ! त्वं ऊर्गसि । अन्नरूपा भवसि । तत् ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ कात्यायनः ॥ इन्द्रस्य वामित्यवहरेत् बाहू इति । पूर्वं हिरण्यरूपा उपस इति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उद्यूहीतौ तपोरिदानीमथस्तादुपावहरणमुच्यते ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वाँ बाहू वीर्यकृता उपावहरामीति ॥

वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ वाँ युवाँ बाहू उपावहरामि ।

इत्येकादशेऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

सप्तेऽनुवाके स्याचरणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अष्टमेऽनुवाके आसन्दी-स्थापनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ स्वादिरीयासन्दी रज्ज्वी व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्पोनासीति । रज्जोः सम्बन्धिनौ स्वादिरत्ननिर्मितामासन्दी व्याघ्रचर्मदेशे निदध्यात् । सुषदासीति मन्त्रशेषः । हे आसन्दि ! त्वं स्पोनासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ कात्यायनः ॥ अधिवासं तस्यामास्तृणाति शत्रस्य योनिरसीति । अस्यामासंघां उपर्षाच्छादकं वस्त्रमास्तृणीयात् । असीति मन्त्रशेषः । हे अधिवास ! त्वं शत्रस्य शत्रियस्य योनिः । मातृवद्भारकस्त्वेन कारणमसि ॥ कात्यायनः ॥ सुन्वन्तस्यामुपवेशयति स्पोनामासीदिति । यजमानमासन्ध्यामवस्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

स्योनामासीदसुखदामासीदक्षत्रस्य योनिमासीदेति ॥

हेमदीयशरीर ! स्योनां सुखकारिणीमतामामन्दीं सुख्यासीद उप-
विश । सुखदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासन्दीमामिदक्षत्रस्य कारणभूतामुप-
विश ॥ कात्यायनः ॥ निपमादेत्पुरोस्य लभत इति । अस्य यजमानस्योरः
संस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥

निपस्ताद् धृतव्रतो वरुणः पस्थात्वा । साम्राज्याय
शुक्रतुरिति ॥

असौ यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतपद्मो वरुणोऽनिष्टनिवारको भूत्वा
निपमाद् । अस्यागामन्यामुपवेशमस्त्रासु बहुधुरैरिष्टहेतु आगच्छ साम्राज्यं
कर्तुं शुक्रतुः शोभनसकल्यो भवतु ॥ कात्यायनः ॥ अभिभूरित्यस्मै पञ्चा-
क्षात्प्रणिधायेति पञ्चमंरुपाकान् द्यूतसाधनभूतान् कर्पदकादीन् यजमानस्य
हस्ते निदधात् ॥ पाठस्तु ॥

अभिभूरस्य यानामेतास्ते पञ्चदिशः कल्पन्तामिति ।

हे अक्षदेव त्वं ते अयानां गन्धुपलक्षितसत्कर्मणां अभिभूरसि ।
अभितो व्याप्तो भवसि । एताः प्राच्यादयो दिशः ते त्वर्थं कल्पन्ता
स्वस्य प्रयोजनसमर्था भवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ ब्रह्माक्षित्वामन्त्रयते पञ्च-
कृत्वः प्रत्यादव्यसासः सविता वरुणः इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्पादि
भिरादिनेवान्तं । मिथं करोति च हय-यैवं नामानमिति । आसन्त्यामुप-
विष्टो यजमानो राजा स्वमेवार्थं भूमा उपविष्टानध्वर्युप्रभृतीश्चतुर्ऋत्विजः
क्रमेण ब्रह्माक्षित्यनेन संशोधनं मथैकैकचतान्नरूपेण पदेनामन्त्रयेत् । तास्व-
ऋत्विजः यक्षुरपञ्चमं पुरोहितमापत्यं पुरुषं मिथंकरमित्यनेन नाम्ना
संशोधयेत् । एवं पञ्चकृत्वः संशोधने भवति ऋत्विजो मन्त्रेण प्रत्यु-
त्तराणां चतुर्णां मन्त्राणां अन्ते त्वं ब्रह्मासीत्येवंरूपः प्रयोगभाग
उत्तरभागश्चतुर्णां चतुर्विधः । सवितासि मस्यपत्न इति प्रथमस्य मन्त्रस्योप-
गित्तो भागः । द्वितीयो वरुणोमि सत्पीजा इति तृतीयस्येन्द्रस्य विशो-
जा इति । चतुर्थस्य इन्द्रोऽमि सुशेव इति । अष्टमातमिस्तस्यापमर्थः ।
एव सम्शोधयेत् तेन प्रत्युत्तरे दत्ते पञ्चादृद्वितीयं सम्शोधयेत् । एवमुत्त-
रप्राति । तथा मां सम्शोधयेत्प्रत्युत्तरं योज्यं तस्य सप्तस्यानुष्ठानं म-

वति । आदिनेत्रेत्यस्वायमर्थः । प्रथमे मत्सुत्तरमन्त्रः त्वं ब्रह्मासीति मयमभागं पठित्वा सवितेत्यादिके उत्तरभागस्तथा पठितः । एवमुत्तर-मन्त्रेष्वपि त्वं ब्रह्मा असीत्येवमेव मयमभागे पठित्वा, तदुत्तरभागान् व देदिति । तेषां मन्त्रपाठस्तु ॥

ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि । सचितासि सत्यप्रसवो वरुणो-
सि सत्यौजाः । इन्द्रोसि विश्वौजा रुद्रोसि सुशेवः । प्रियं-
कर श्रेयस्कर भूयस्करेति ॥

हेब्रह्मन् ! अध्वर्युरूप ब्राह्मण ! ब्रह्मन् त्वं ब्रह्मासि । एवं चतुर्णामृ-
त्विजामामन्त्रणरूपमन्त्र उक्त्वेदानीं मयममामन्त्रितस्यर्त्विज उत्तरं ब्रूते हे-
राजन् ! त्वमेव ब्रह्मासि ब्राह्मणो भवसि । न त्वद्वत् । कुतः । यतस्त्वमे-
व सचितासि । ब्राह्मणधर्मान् पालयन् अस्माकमनुष्ठानायानुज्ञातोऽसि ।
त्वमेव सत्यप्रसवः । अपोषानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां त्वद-
धीनत्वाच्चमेव ब्रह्मासि । द्वितीयमन्त्रितस्य ऋत्विजः उत्तरं ब्रूते । हेरा-
राजन् उत्तरमन्त्रस्योत्तरभागं व्याचष्टे । राजन् वरुणः अनिष्टनिवारकोसि ।
सत्यौजाः अमोघवीर्योऽसि । तृतीयमन्त्रितस्य ऋत्विज उत्तरं मन्त्रस्यो-
त्तरभागं ब्रूते । हेराजंस्त्वमेव रुद्रोसि सुशेवः परमैश्वर्यवानसि विश्वौजा
इति छान्दसं रूपं विश्व प्रजासु ओजो बलं यस्य स विश्वौजास्तादृशोऽसि ।
चतुर्थमन्त्रस्यर्त्विज आह । हेराजंस्त्वमेव रुद्रोऽसि । सुशेवः सृष्टुं सुखे
तावद त्वमसि । पञ्चमं पुरोहितमाह प्रियं करोतीति प्रियङ्करः । तस्य
सम्बोधनं । हेश्रेयस्करोतीति श्रेयस्करस्तस्य सम्बोधनं । हेश्रेयस्कर !
भूयो बहुतरं करोतीति भूयस्करः । एवम्भूतकल्याणानाम्नामाह्वयेत् ॥ का-
त्यायनः ॥ स्वयमस्मै मयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इतीति ॥
अध्वर्युपुरोहितयोरन्वतरः अस्मै यजमानाय स्वयं मयच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मेरध्वेति ।

हेस्य त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धी वज्रोऽसि वज्रो वै स्य इति श्रुतेः ।
श्रुतेर्यस्मादेवंभूतस्त्वन्तेन कारणेन मदर्थे रध्वः घृतस्यानं परिलेखनरूपं
कार्यं साधय ॥ कात्यायनः ॥ घृतभूमौ हिरण्यं निघापाभिजुहोति चतुष्टयी-
तेनाग्निः पृथुरितीति । घृतप्रदेशे हिरण्यं स्थापयित्वा तस्मिन्नुत्तारं गृहीते-
नाग्नेन जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिः ।
आज्यस्य हविषो वेतु स्वाहेति ॥

होमार्थः ॥ कीदृशोऽग्निः पृथुर्देवानां मध्यस्वात्पृथुः । अग्निर्वै-
देवानामवम इति श्रुतन्तरात् । धर्मणस्पतिर्जगतो धारणस्य धर्मस्य स्वामी
जुषाणः हूयमानं हविः सेवमानः । अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनः पा-
ठः आदरार्थः ॥ कात्यायनः ॥ अक्षत्रिवपति स्वाहाकृता इति ॥ द्यूत-
साधनभृतानक्षत्रं स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥

स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्व्यतध्वं सजातानां मध्य-
मेष्टयायेति ॥

हेअप्ताः ! स्वाहाकृताः । स्वाहाकारपूर्विकया आहुत्या तर्पिताः
संतः सजातानां सजातीयानां मध्यमेष्टया मध्यमदेशे यजमानानस्थानाय
सूर्यस्य रश्मिभिर्व्यतध्वं स्पर्धां कुरुते ॥

इत्येकादशेऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अष्टमे आसन्दीस्यापनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ नवमेऽनुवाके सप्तमृषां-
हविषामग्नभूता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ सोमपानां संख्यापस-
र्णं सप्तवित्रेत्पनुवाकमुक्तेवेति ॥ अनुवाकपाठस्तु ॥

सवित्राप्रसवित्रासरस्वत्यावाचा । त्वष्टारूपैः पूष्णाप-
शुभिरिन्द्रणास्मै । वृहस्पतिना ब्रह्मणावरुणेनौजसाग्निना ते-
जसा सोमन राज्ञा । विष्णुना देवतया दशम्येनं यज्ञं विष्णुमाम-
यानीति ॥

प्रसवित्रा प्रसवकारिणा सवित्रा देवेन सह सर्वामीति शेषः ।
वाचा वाग्रूपपया सरस्वत्या सह प्रसर्पाणि रूपैरुपलक्षितेन त्वष्ट्रा सह
पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन सह सर्वाणि । अस्यै अनेनेन्द्रेण सह
प्रसर्पाणि । ब्रह्मणा ब्रह्माभिमानिना वृहस्पतिना सह प्रसर्पाणि । वलवता
वरुणेन सह प्रसर्पाणि । तेजस्विनाग्निना सह प्रसर्पाणि । यजमानेन
सोमेन सह प्रसर्पाणि । दशम्या दशसंख्यापूर्विकया विष्णुनाधिकया देवतया
सह प्रसर्पाणि । इमं प्रकृतत्वेन पुरोवर्तिनं यज्ञात्मकं विष्णुमाप्तवानि ।
माप्नुयाम् ।

इत्येकादशेऽध्याये नवमोऽनुवाकः ॥

नवमे सः सृषां इविषामङ्गभूता मन्त्रा उक्ताः ॥ दशमेऽनुवाके राजसूयान्तर्गतसौत्रामणिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ परिकौदनं विरूढांश्चूर्णं कृत्वाश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजतीति । विशेषणप्रवृद्धान्ग्रीहीन् वर्द्धनास्थूलतरानित्यर्थः । तांश्चूर्णयित्वा सम्पक् पच्यमानेऽन्ते सन्ध्यात् ॥ पाठस्तु ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूत्राम्णे पच्यस्वेति ।

अश्विभ्यामश्विनोरर्थाय पच्यस्व पाकं कुरु । सरस्वत्यै देव्यै पाकं कुरुष्व । इन्द्राय सूत्राम्णे शोभनप्राणाय । सूत्रातव्याय वा । भैषज्यं हीदं कर्तव्यम् ॥ कात्यायनः ॥ केशौः परिस्कृतं पुनाति वायोः पृत इति ॥ पाठस्तु ॥

वायोः पृतः पवित्रेण मत्स्यङ् सोमो अतिस्मृतः । इन्द्रस्य युज्यः सखेति ।

वायोः सुम्बन्धी सोमः पवित्रेण कुशमेयेन पृतः शोभितः सोमः मत्स्यङ् अधोमुखः सत् । अतिस्मृतः । अतिक्रमनगतः । कीदृशः सोमः इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा सखिभूतः ॥ कात्यायनः ॥ गृहे गृह्णातीति कुविदङ्ग्रेतीति ॥ पाठस्तु ॥

कुविदङ्गयवमन्तो यवं चिद्यथादान्त्यनुपूर्वं विपूय । इहे-हैषां कृणुहि भोजनानि ये यर्हिपो नम उक्तिं न जग्मुः । उपयाम गृहीतोऽप्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सूत्राम्णे । युवः सुरामश्विना नमुचा आसुरेसचा । विपिनाशुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् । पुत्रमिव पितरा अश्विनो भेन्द्रावधुः काव्यैर्दः सनाभिः । यत्सुरा मन्वपिबशचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णगिति ।

अंग हेसोम ! यथा केचिज्जना यवमन्तो बहुवपसम्पन्नाः सन्तः कुविद् बहुलं यवं चित्सर्वं पयमयं तस्य अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण विपूय

पृथक् कृत्य दाति लुनन्ति । यथा ये यजमाना बौद्धिपो यज्ञस्य नम उक्तिं
 नमस्कारवचनं हविलक्षणाशम् च वचनम् वा न जग्मुः । न प्राप्नुवन्ति ।
 एषा यजमानाना सम्बन्धीनि भोजनानि सभोग्यानि धनानि इह एत-
 स्मिन् यजमाने कृणुहि कुरु । अतः आश्विनसरस्वत्यादिदेवतार्थे त्वं सोम
 उपयामेन पात्रेण गृहीतो भवसि । अभ्युपादिदेवतार्थे त्वा सादयामीति
 शेषः । हेअश्विना ! अश्विनौ युव युवा नमुचौ आसुरे असुरे स्थित
 सुराम सुष्टु रमणीयं सोमं स चासह विपिपाना विविध पिबन्तौ शुभस्पती
 शोभनस्य कर्मणः पालकौ कर्मसु निमित्तभूतेषु इन्द्रमवत रक्षतम् । पुत्रमिव
 पितरौ यथा मातापितरौ पुत्र पालयतः । तथा उभा उभावप्यश्विनौ
 हेइन्द्र ! त्वा त्वाम् । आवधुः । अवतुः । पालितवन्तौ काव्यैः कवीना मन्त्र-
 द्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैर्देव सनाभिः कर्मभिः आश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृत-
 वन्ताविति कथमवगम्यते । तदुच्यते । यद्यस्मात् कारणात् । हेइन्द्र ! त्व
 शचीभिः कर्मभिः सनमुचिविधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः । सुराम सुष्टु रमणीय
 सोमं व्यपिवः विशेषेण पानं कृतवानसि । हेमघवन् ! इन्द्र त्वा त्वा सरस्वती
 देवी अभिष्णक शुद्ध कृतवती तस्मादश्विनौ त्वामवतामिति सम्बन्धः ॥

इत्येकादशऽध्याये दशमोऽनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
 यीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य-
 विरचिते वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-
 भाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकादशाध्याये राजसूयमन्त्रा निरूपिताः ॥ अथ द्वादशाध्यायप्रभृति-
 श्वेकोनविंशान्तेष्वष्टस्वध्यायेष्वग्निचयनाद्भूता मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥ तत्र द्वादशे-
 ऽध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा वर्ण्यन्ते ॥ तत्र प्रथमेऽनुवाके सावित्रहोमा-
 भ्यादानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अष्टगृहीतं जुहोति सकृद् गृह्णन्
 युञ्जान इति ॥ जुह्वामष्टवारं गृहीतमाज्यम् अजस्रं धारापातं यथा भवति तथा
 हस्तमुन्नतं कुर्वञ्जुहुपात् । अत्रेदं चिन्तनीयम् । युञ्जान इत्यादीनां मध्ये
 किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुपात् । अहोस्वित् सर्वान्मन्त्रानुच्चार्येति । तत्राह ।
 यौ उपादयौ उभौ पक्षौ क्रमेते । तैत्तिरीये प्रदृश्येते ॥ यं कामयेत् पापीयान्
 स्यात् स्यादित्येकैकस्य जुहुपादाहुतीभिरेवैनं गृह्णाति पापीयान् भवति । भवत्यथ
 यौ यज्ञस्यैवैपातिक्रान्तिरिति ॥ अस्यापमर्थः ॥ पापीयानतिदरिद्र इत्यर्थः ।
 एकैकमन्त्रम् उच्चार्य होमे सति श्लेषाभावात् परस्परमपरक्ताभिराहुतिभिरेनं
 यजमानमगृह्णाति । धनादपेतं करोति । ततो दरिद्रो भवति । वस्तीयान्
 चसुमन्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां परस्परसंश्लेषादेकपेवाऽऽहुत्या
 यजमानमभिक्रमयति । अभिव्याप्तं करोति । ततो धनिको भवति । अपिच
 येयम् अभिक्रमणहेतुरेकाहुतिरेषा यज्ञस्यैवाग्निचयनरूपस्याऽभिक्रान्तिः स्वा-
 धीनता भवति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता
 धिषः । अग्नेज्योतिर्निश्चात्य पृथिव्या अध्यामरादिति ॥ सविता सर्वस्य
 मेरकः परमेश्वरः प्रथमम् अग्निचयनविषये मनो युञ्जानः समादधानो
 धिषा इष्टादिविप्र्याणि ज्ञानानि तत्त्वाय तन्निष्ठा विस्तार्य । अग्नेज्योतिर्नि-
 चात्य निधीयमानस्य सम्यग्धि तेजः सकलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य
 पृथिव्या अध्यामरत् भूमेरुपर्यानीतवान् ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्तेन मनसा वयं
 देवस्य सवितुः सवे । स्वर्गेयाय शक्त्येति ॥ सवितुर्देवस्य सवे मसवे वर्तमाना
 वयं युक्तेन इन्द्रियेभ्यो नियमितेन मनसा स्वर्गेयाय स्वर्गे लोके गीयमानस्या-
 ऽग्नेः सम्पादनाय शक्त्या यथासामर्थ्येन मयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ अथ तृती-

यः ॥ युक्ताय सविता देवान्स्वर्षतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः
 सविता प्रमुवाति तानिति ॥ सविता तानिन्द्रियविशेषान् प्रकर्षेण मुवाति ।
 किं कृत्वा । देवान्मानसा युक्ताय क्रीडापरस्त्वेन चपलानिन्द्रियविशेषान्मनसा
 विषयेभ्यो युक्ताय नियम्य । कीदृशानिन्द्रियविशेषान् स्वर्षतः स्वर्गं गच्छतः ।
 स्वर्गप्राप्त्यर्थमुद्यतानित्यर्थः । बृहज्ज्योतिः प्रौढं चीयमानस्याग्नेस्तेजोधिया
 दिव करिष्यतः । तत्तद्विष्टकादिविषयया प्रजया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥
 अथ चतुर्थः ॥ युजते यन् उत युजते धियो विमा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिप्लुतिरिति ॥ विप्रस्य
 ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ विमा ऋत्विजो मनो युजते प्रथमं स्वकीयं
 मनो विषयभ्यो निर्वर्त्य समाहितं कुर्वन्ति । उत अपिच धियः । इष्टकादि-
 विषयाणि ज्ञानानि युजते सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः । प्रभू-
 ताग्निचयनोद्योगेनाभिष्टदस्य विपश्चितो विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । कीदृशा
 विमाः होत्रा होमशीलाः कर्मण्यालस्यराहिता इत्यर्थः । एक एव सविता विदधे
 सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः । वयुनाचित् । ऋत्विग्यजमानाभिमायाभिज्ञः ।
 कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेतव्यम् । यतः सवितुर्देवस्य परि-
 प्लुतिर्मही परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणाऽस्तु ॥ अथ पञ्चमः ॥ युजे वा
 ब्रह्म पूष्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरैः । शृण्वन्तु विज्ञे अमृतस्य
 पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरिति ॥ यजमानः पत्नी चेत्युभौ
 वा युवयोरर्थे पूष्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितम् । ब्रह्म परिचयदृढमग्नि-
 चपनारण्यं कर्म नमोभिर्ममस्कारपूर्वकैरिष्टकोपधानादिभिर्युजे सम्पादयामि ।
 तस्मिन् सम्पादिते सति सूरैः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्वेतु ।
 लोकद्वयं प्राप्नोतु । पथ्येव पयोऽनपेता पथ्या गङ्गामार्गमवर्तिका आहुतिर्यथा लोक-
 द्वयं प्राप्नोति तद्वत् । अमृतस्य नरणराहितस्य प्रजापतेः पुत्रा ये देवा दिवि
 भवानि दिव्यानि धामानि स्थानानि आतस्पुरधिष्ठितवन्तस्ते विश्वे सर्वे देवा
 अस्य यमानस्य इत्येकं शृण्वन्त्विति सम्प्रत्यक्षः ॥ अथ षष्ठः ॥ यस्य प्रयाण-
 मन्त्रस्य इष्टयुर्देवा देवस्य महिमानमोजमा । यः पार्थिवानि विममे स एतशो
 रजाश्मि देवः सविता महित्वनेति ॥ यस्य सवितुः प्रयाणं प्रष्टुमिष्टम् अन्ये
 सर्वे देवा अनुपयुरित एव यमनुगच्छन्त्येव । अस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं
 यः ओजमा पठेन अनुपयुः । यः सविता पार्थिवानि पृथिवीगतानि रजांसि

परमाणून् विमये विशेषेण गणयित्वा निश्चितवान् । स सविता देवो महित्वना
महत्त्वेन एतशो व्याप्तवान् । एति सर्वत्र गच्छतीत्येतशः ॥ अथ सप्तमः ॥ देवसवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु । वाचस्पति-
र्वा यन्नः स्वदत्त्विति ॥ हे सवितर्देव प्रसुव प्रकर्षेण मेरय, यज्ञपतिं यजमानं च प्रसुव
किमर्थं भगाय सौभाग्याय । दिव्यः दिवि स्वर्गे भवः कश्चिद्गन्धर्वः केतपूः
केतं परकीयचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः । स च नो-
ऽस्माकं केतं चित्तवर्तिज्ञानं पुनातु भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु । वाचस्पतिर्नो-
ऽस्मदीयां वाचं स्वदत्तु स्वादयतु ॥ अथाष्टमः ॥ इमन्नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय
देवान्यसस्त्रिविदस सत्राजितं धनजित् स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमसमर्धय
गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तने स्वाहेति ॥ हे सवितर्देव नोऽस्मानिमे यज्ञं
प्रणय प्रापय । कीदृशं देवान्यम् । देवानामवनाहो देवान्यस्तम् । सस्त्रिविदं
स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति सस्त्रिविदं तं सस्त्रिविदम् । सत्राणि द्वादशाहा-
दीनि यजति वशीकरोतीति सत्राजितं तं सत्राजितम् । तानि हि चीयमान-
मग्निपेक्षन्ते । धनं जयति फलरूपेण सम्पादयतीति धनजित् तं धनजितम् ।
स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयतीति स्वर्जित् तं स्वर्जितम् । किञ्च
ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधानभूतया यया ऋचा स्तोमं स्तोत्रं समावृत्तिरूपे सङ्घातं वा
समर्द्धय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्द्धय । गायत्र-
सामैव वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्तः सामन्तस्तद्गायत्रवर्तने गायत्रसामसहितं बृहत्
साम समर्द्धय ॥ कात्यायनः ॥ देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति ॥ अत्राभ्रिशब्देन
लभयतस्तीक्ष्णीकृतोऽरन्निप्रमाणको वैणो दण्डविशेष उच्यते । तं गृह्णीयादि-
त्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽभिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । पृथिव्याः सथस्यादार्तिं पुरी-
प्यमङ्गिरस्वदामर । त्रैप्लुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसि नार्पसि त्वया
प्रथममिच्छकेम खनितुम् । सथस्य आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ सवितु-
र्देवस्य प्रसवे मेरणे सति अद्विनोः सम्बन्धिभ्यां बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां सहायभूतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तः
सत्राददे स्वीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं
यथा त्वां स्वीकृतवन्तस्तद्वत् । हे अश्वे, त्वं पृथिव्याः सथस्यादुत्तज्ज्ञात् पुरी-
प्यमग्निमाभर पुरीषशब्देन पामुभृता युष्मा मृदुच्यते । तदर्हतीति पुरीप्यो-

ऽग्निः । मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निरेव स्याप्यते । अतो मृदग्न्पोरभे-
दोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमिति विवक्षित्वा पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते ।
अयं चोपचारोऽग्निचयनमकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यति । तथा त्रैष्टुभेन छन्दसा
मृदाहरणमिति । अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । अभिरसि । जलां निर्मातुं
खननीया खननहेतुः काष्ठविशेषोऽसि । नार्यसि । स्त्रीरूपा चाऽसि । यद्वा न
विद्यते अरिर्यस्याश्च सेयं नारीति छान्दसं रूपम् । खननकाले पाषाणादिना
तव नास्ति कुण्ठीमात्र इत्यर्थः । किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या
उत्सद्म आसमन्ताद् अग्निं पुरीष्यं खनितुं जागतेन छन्दसा वयं शकेम शक्ता
भवेम । अङ्गिरस्वादिति पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ हस्त आधाय सेतेनाभिमन्त्र-
यतीति ॥ पाठस्तु ॥ हस्त आधाय सविता विभ्रदध्निः हिरण्मयीम् । अग्ने-
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरदानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ सविता
मेरकः परमेश्वरो हस्ते हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । अग्निम् । आधाय स्थापयि-
त्वा विभ्रद्धारयन् । अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चिप्तं पृथिव्या
अधि भूमेः सकाशादानुष्टुभेन छन्दसा आभरत् । आहूतवान् । अङ्गिरस्वादि-
ति पूर्ववत् ॥ इति द्वादशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके सावित्रहोमाऽभ्युपादानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये तु मृदा-
क्रमणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अश्वमधूर्ताश्च मत्पृचं प्रतूर्तं सुआर्या
योगे योग इतीति । चशब्दादनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तृणेनाश्वगर्दभाजान्
प्रतूर्तमिति । एतासां मध्ये क्रमेणैकैक्यर्चा अभिमन्त्रयते ॥ प्रथमाया ऋचः
पाठस्तु ॥ प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनुसंवतम् । दिवि ते जन्म परमन्तरिक्षे
तव नाभिः पृथिव्यामधियोनिरिदिति ॥ संबन्धते सम्यग्मज्यते मृदुगृहणा-
ऽर्थं सेव्यत इति खननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्यभावेनाति-
प्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नश्व, वरिष्ठां संवतमनु-
लक्ष्य मत्तूर्तमाद्रव शीघ्रमागच्छ । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परमम् उत्कृष्टं
जन्म रोहितादिदेवाश्वरूपेण द्युलोके जन्म मसिद्धम् । रोहितेन त्वाग्निर्देवता
गमपात्रित्याद्यैर्हते वै देवाश्वा इति हि श्रुत्यन्तरेणाज्ञातम् । तथा तव नाभि-
रन्तरिक्षे वर्तते । निपुत्रामका हि वायोरश्वास्तदीयं रयं वहन्तोऽन्तरिक्षे स-
न्ध्वरन्ति । तद्रूपेणाऽस्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिश्चन्द्रेण कृत्स्नं शरीरमुपलक्ष्यते ।
इदमपि पृथिव्यामधियोनिर्भूमेरुपरि त्वं निवासस्थानम् । तच्च मत्पक्षमेव दृश्य-

ते । एवमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेति पूर्ववान्वयः ॥ अथ द्वितीयः ॥ युञ्जा-
या ५ रामभं युवमस्मिन् यामे वृषभसू । अग्निं भरन्तमस्मयुमिति ॥ हे वृषभसू
यागनिष्पादनद्वारा फलागिवर्षणनिमित्तभूतं वसु धनं ययोस्तौ तत्सम्बोधनम् ।
एवं भूलोके दम्पती युवं युवाम् । अस्मिन् यामे । यामो मृदग्रहणरूपो नियम-
विशेषः । तस्मिन्निमित्तभूते सति रासभं गर्भं युञ्जायां वध्नीतम् । कीदृशं
रासभम् । अग्निं भरन्तम् । अग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थम् । अस्मयुम् । अस्मान्
आत्मनात्मन इच्छन्तम् । अस्मद्वितैपिणमित्यर्थः ॥ अथ तृतीयः ॥ योगे योगे
तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतय इति ॥ युज्यतेऽनुष्ठीयत इति
योगः कर्म । योगे योगे तत्तत्कर्मणि तवस्तरं वलवत्तरम् । अजमिन्द्रम् ।
इन्द्रियप्रदम् उक्तये रक्षणाय वाजे वाजे तत्तदन्नमाप्तिनिमित्तं सखायः
परस्परसख्यं माप्ता ऋत्विग्यजमाना वयं हवामहे । आह्वयामः ॥

कात्यायनः ॥ अनुपस्पृशन्ननुक्रमयत्येवानृचः प्रतिगन्त्रं मत्पूर्वन्नुर्वन्तारिक्षं ।
पृथिव्याः सधस्यादितीति ॥ अश्वादीनां स्पर्शनमकुर्वन्नध्वर्युः मत्पूर्वन्निपेपां
क्रमणैकैकेन मन्त्रेण एतान् अश्वादीन्मृदाक्रमणार्थं निर्गमयेत् ॥ तत्र
प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ मत्पूर्वन्नेश्वक्रामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेशी-
ति ॥ हे अश्व एहागच्छ । किं कुर्वन् मत्पूर्वन् । विरोधिनः शत्रून् हिंस-
न् । अशस्तीरवक्रामन् भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्तौर्निरारयन् । रुद्रस्य
क्रूरदेवस्य यद्गाणपत्यं पृथुममुहपतित्वं तस्माद्गाणपत्यादागत्य मयोभूरस्माकं
मुखं भावयन्नेहागच्छ ॥ अथ द्वितीयः ॥ उर्वन्तस्त्रिं वीहि स्वस्तिगव्यूति-
रभयानि कृष्वन् पूष्णा सयुजा सहेति ॥ स्वस्तीत्यविनाशी । विनाशरहितो
गव्यूतिः क्रोशद्रयोपलक्षितो मार्गो यस्य स स्वस्तिगव्यूतिः । हे गर्भ, तादृश-
स्त्वं सयुजा । सहायभूतो वर्तते इति सयुक् तादृशेन पूष्णा पोषकेण सह
अभयानि कृष्वन् व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन्तुरु विस्तीर्णगन्तारिक्षं वीहि
विशेषेण माप्नुहि ॥ अथ तृतीयः ॥ पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमाद्भिरस्व-
दाभरेति ॥ हे अद्भिरः, त्वं पृथिव्याः भूगोः सधस्यात् खनितुं योग्यात्
कृत्स्नापि मृचिका सह तिष्ठति मिलित्वा वर्तते पत्रेति सधस्यः प्रदेशविशेष-
स्तस्मात् प्रदेशात् पुरीष्यं पांशुरूपं शुष्कमृचिकापोष्यम् । पद्मा, पुरीष्यं
पशव्यं पशुषु दितम् । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । तादृशमाग्निमभ्यवस्थान-
हेतुभूतां मृदम् आभराहर । तत्र दृष्टान्तः । अद्भिरस्वदा । यथा पूर्वमाद्भिरग

श्रुपयोऽग्निमाहृतवन्तस्तद्रत् ॥ कात्यायनः ॥ अग्निपु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्ताग्निं
पुरीष्यमितीति ॥ अग्निपु ज्वलितेषु सत्सु उद्यार्थं चतुरस्रे अग्नेऽवस्थिते
मृन्मयपिण्डं प्रसन्नवर्त्तदयो गच्छेयुः ॥ पाठस्तु ॥ अग्निं पुरीष्यमग्निरस्व-
दच्छेम इतीति ॥ पुरीषार्हमग्निम् अग्निरस्वत् अच्छेमः । अभिगच्छामः ॥

कात्यायनः ॥ पुरुषमीक्षते अग्निं पुरीष्यमितीति ॥ य कञ्चित् पुरुष पश्येत् ॥
पाठस्तु ॥ अग्निं पुरीष्यमग्निरस्वद्वरिष्याम इतीति ॥ भरिष्यामः सम्पादयाम-
मः । शेष पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ वल्मीकवपामीक्षतेऽन्वग्निरितीति ॥ वल्मीक-
स्य योऽव्यवस्तत्रत्येनाभिदृद्धः स्य वपा । ता छिद्रमहितो वपा स्वीकृत्य
तस्याऽच्छिद्रेण मृन्मयपिण्डपश्येत् ॥ पाठस्तु ॥ अन्वग्निरुपमामग्रमखपदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनुसूर्यस्य पुरुषा च रश्मीननुद्यावापृथिवी आततन्धेति ॥ अय-
मग्निरुपमाम् उपःकालानामग्रमुपक्रममन्वरूपदनुक्रमेण मकाशितवान् । जात
वेत्ति वेदयतीति वा जातवेदाः अयमग्निः । प्रथमो मुख्यः सन्नहान्यत्यन्व-
रूपवत् । किञ्च सूर्यस्य पुरुषा पुरुन् बहून् रश्मीनन्वरूपवत् । किञ्च द्यावा-
पृथिव्याबुधे अप्यनुक्रमेणाततन्ध आततान् सर्वतो व्याप्तवान् ॥ कात्यायनः ॥
आगतेत्यभिगमन्त्रयेतेऽन्वमिति ॥ पाठस्तु ॥ आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो
विधूनुते । अग्निं सधस्ये महनि चक्षुषा निचिकीपते इति ॥ वाजी वेगवानय-
मद्वः आवान् मार्गम् आगत्य प्राप्त्य सर्वा मृधः मार्गश्रमादीन् सर्वान् द्वाभ
कान् विधूनुते विकम्पयति विनाशयतीत्यर्थः । यत्र पासवः सहावतिष्ठ ते
तत्स्थान सधस्यग्रः महति विस्तीर्णे सधस्य अयमन्वश्चक्षुषा दृष्ट्वा अग्निमाग्रहेतु
मृद निचिकीपते नितरा चेयहेतु सम्पादयितुमिच्छति ॥ कात्यायनः ॥ आ-
क्रम्येक्षेतेन पिण्डमधिष्ठापयतीति ॥ आक्रम्येत्यनेन मन्त्रेण पिण्डस्योपरि
अश्वस्य पादमक्षेपणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ
रुचा त्वम् । भृमेर्हत्वाय नो ब्राह्म यतः खनेम तं वयमिति ॥ हे वाजिन्द्रश्च,
त्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्य पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा स्वकीयेन तेजसा मानस-
ज्ञानेनेत्यर्थः । अग्निमिच्छ अग्निहेतु मृद निश्चेतुम् । भृमेर्हत्वाय वरणं कृत्वा
दृष्ट्वेत्यर्थः । नोऽस्माकं ब्राह्मि । अयं प्रदेशोऽग्निहेतुर्मृदयोग्य इति कथय । यतो-
ऽस्मात् प्रदेशात् तादृशी मृल्लभ्यते तं प्रदेशं वयं खनेन खननमयदारण
करामः ॥ कात्यायनः ॥ द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पार्श्वं धारयतीति ॥
अद्वम्प पृष्ठभागे समानार्थ इत्यवस्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी

सप्तस्थमात्मान्तरिक्षं, समुद्रो योनिः । विरूपाय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृथ-
न्यत इति ॥ हे अश्व, द्यौर्ध्रुलोकस्ते तव पृष्ठं, पृथिवी भूलोकस्तव सप्तस्थम
अग्निना सहावस्थानम्, अन्तरिक्षलोकस्तव मध्यशरीरवर्ती जीवात्मा, समुद्र-
स्तव योनिर्जन्मकारणम् । अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेः । एवं स्तुयमानस्त्वं
चक्षुषा विरूपाय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृथ्वतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्
राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढरूपेणावस्थितानभितिष्ठ पादेनाक्रम्य विनाशाय ॥
कात्यायनः ॥ अनुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्पुत्क्रामयतीति ॥ अश्वस्पर्शनमकुर्वन्नस्मात्
स्थानात् तप्त अश्वं निर्गमयेत् ॥ पाठस्तु ॥ उत्क्राम महते सौभगायास्या-
दास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् । वयं स्याम सुपती पृथिव्या अग्निं खनन्त
उपस्थे अस्या इति ॥ हे वाजिन्नश्व, द्रविणोदा धनप्रदस्त्वं ये महते सौभगा-
यास्मद्भाग्याभिष्टब्धवर्गमस्मादास्थानात् खननप्रदेशादुत्क्राम उद्गतो भव । वयं
तु पृथिव्याः सुमतावनुग्रहे चित्ते स्याम तिष्ठेम । कीदृशा वयम् । अस्या
उपस्थे पृथिव्या उपरिभागे । अग्निहेतुं मृदं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥
कात्यायनः ॥ अयैनमश्वमुत्क्रामन्तमभिमन्त्रयते ॥ पाठस्तु ॥ उदक्रमीद् द्रविणो-
दा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेन सुमतीकमग्निं स्वो-
रुहाणा अधिनाकमुत्तममिति ॥ द्रविणोदाः पागकरणे धनप्रदः, वाजी तथैव
अन्नप्रदः । अर्वा गणनकुशल इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः, अस्मात् स्थानादु-
दक्रमीदुदगच्छद् । स उत्क्रान्तोऽश्वः सुकृतः आक्रमणेन विरुद्धराक्षसानपहस्य
सुष्ठु कृतं सुशोभनं लोकं खननप्रदेशं, पृथिव्याम् । आ अकः अकरोत् ।
ततस्तस्मात् प्रदेशादग्नियोग्यां मृदे वयं खनेय । कीदृशमग्निम् । सुपतीकं
सुमुखम् । खनितारो वयं कीदृशाः । स्वः स्वर्गमधिरुहाणा आरोहणं कुर्मः ।
कीदृशं स्वर्गं, नाकम् । कं सुखम् अर्कं दुःखं तद्रहितम् । उत्तमम् । उत्कृष्टम् ॥
कात्यायनः ॥ मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्षीति । व्यतिपक्ताभ्याम् ऋग्भ्यामिति ॥
संश्लिष्टाभ्याम्, आ त्वा जिघर्षीति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां पूर्वोक्तां मृदमभिलक्ष्य
जुहुयाद् ॥ तत्र मथमाया ऋचः पाठः ॥ आ त्वा जिघर्षि मनसा धृतेन प्रति-
क्षिपन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमवै रभसं
दृशानमिति ॥ हे अग्ने, त्वामहं मनसा ध्यायन् धृतेनाज्येनाजिघर्षि आक्षारयामि
दापयामि वा । कीदृशं त्वाम् । विश्वाभुवनानि प्रतिक्षिपन्तं सर्वेषु लोकेषु प्रत्येक-
मेव निवसन्तम् । तिरश्चा पृथुं तिर्यक्रममाणेन विस्तृतम् । वयसा बृहन्तं

वयउपलक्षितेन कालेन मौढम् । पृथुमिसनेन यदुद्देश-व्याप्तिः । अनेन च
 यदुक्कालव्याप्तिः । व्याचिष्टम् अतिशयेन विविधमञ्चन गमन यस्य तादृश-
 म् । अग्नेः श्रद्धया निक्षिप्तैर्घृतादिभिर्हविर्भिः शीघ्रमेव दृशान पुनर्वर्द्धमान-
 तेषा दर्शनीयम् ॥ अथ द्वितीया ॥ आविश्चतः मत्स्यच जिप्रर्म्यरक्षमा मनसा
 तज्जुपेत । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति ॥ अह
 विश्चतः सर्वतः मत्स्यश्च जिप्रमि अरक्षमा मनसा मत्स्यगात्मतया मतीयमान-
 मग्निमाजिप्रमि घृतेन हविषा आक्षारयामि । सोऽप्यग्निः । अरक्षता मनसा क्रौर्य-
 रहितेन चित्तेन तद्घृतं जुपेत सेवताम् । अयमग्निः मर्यश्रीः । मर्यैर्गनुष्यैरा-
 श्रयणीया श्रीर्यस्य सः । स्पृहयद्वर्णः । यजमानैः स्पृहणीयरूपः । नाभिमृशे
 अभिमर्शिन कर्तुं न शक्यः । कीदृशः । तन्वा शरीरेण जर्भुराणः । जृभि गात्र-
 विनामे । इतस्ततश्च गच्छन् । ईदृशमग्निम् । आजिप्रमीति योजना ॥ कात्यायनः ॥
 अभ्या पिण्ड त्रिः परिलिखति परिव्राजपतिरिति वहिहत्तरयेति ॥ खानसाधन-
 भृतयाभ्या मृत्पिण्डस्य परितो रेखानय कुर्यात् । तत्प्रकार उच्यते । परिव्राज-
 पतिरित्येतयर्चा प्रथमा रेखा । ततो वहिस्तस्या उत्तरया पार त्वाग्न इत्यन-
 यर्चा द्वितीया रेखा । ततोऽपि च तथा अप्पुत्तरया त्वमग्न इत्यनयर्चा तृतीया
 रेखेति ॥ तत्र प्रथमायाः पाठः ॥ परिव्राजपतिः कावेरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।
 दधद्रत्नानि दाद्युप इति ॥ अयमग्निर्हव्यानि परितः अक्रमीत् स्वीकृतवान् ।
 कीदृशोऽग्निर्वाजपतिर्वाजस्याक्षस्य पालयिता । कविः क्रान्तदर्शी । किं
 कुर्वन् । दाद्युपे हविर्दत्तवते यजमानाय स्नानानि रमणीयानि धनानि दधत्
 प्रयच्छन् ॥ अथ द्वितीयः ॥ परि त्वाग्ने पुर वय विप्रः सहस्य धीमहि । धृप-
 द्दर्ण दिवे दिवे भेत्तार भदुरावतामिति ॥ हे सहस्य, यत्न मध्यमानोऽग्निः
 सहस्यः । हे तादृशान्ते, वय त्वा परिधीमहि परितः स्वीकुरुष्व । कीदृश त्वा
 पुरम् अपेक्षितफलानां पूजितारं, विप्र ब्राह्मणब्राह्मणभिक्षानम् । देव धृपद्वर्णं
 दिवे दिवे प्रतिदिनं भदुरावता भेत्तारम् । भञ्जनीय पापं भदुर, तदेवामस्तीति
 भदुरावन्तो विघातकारिणो राक्षसादयः । तेषां विनाशयितारम् ॥ अथ तृतीयः
 त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्व्यस्त्वमश्मनस्परि । त्व वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्य-
 स्त्व-नृशान् नृपते जायसे शुचिरिति ॥ हे अग्ने, त्व शुभिः स्वर्गनिमित्तभूते तत्र
 तत्र यागशालासु जायसे । किञ्च त्वम् आशुशुक्षणिः । आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव
 शोषयिता जायसे । त्वमद्व्यो वर्षधाराभ्योऽशानिरूपेण जायसे । त्वमश्मन-

स्परि पापाणस्योपरि पापाणान्तरसंघट्टनेन जायसे । त्वं वनेभ्यो दावाग्नि-
रूपेण जायसे । त्वम् ओषधीभ्यः । ओषधिकायैभ्यो भेषजेभ्यस्त्वं जायसे ।
यद्वा वंशद्वयसंघर्षणादिभ्योजायसे । नृणां नृषते सर्वेषामपि मनुष्याणां प्रालक
त्वं गृहे गृहे शुचिः शुद्धिहेतुः सजायसे । पुनर्दाहेन मृन्मपमिसादिश्रुतिः ॥
इति द्वादशोऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके मृदाक्रमणमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये तु मृतस्वननमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ अभ्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेतीति ॥ पाठस्तु ॥
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः
सधस्थादग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वत् खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुमतीक-
मजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं
पुरीष्यमद्भिरस्वत् खनाम इति ॥

देवस्य त्वेसादिर्व्यारूपातः समानार्थः । हे अग्ने, पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदे-
शात् पुरीष्यं पांसुयोग्यमग्निं त्वाम् अद्भिरस इव वयं खनामि । कीदृशं
त्वाम् । ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । सुमतीकं सुमुखम् । अजस्त्रेण भानुना
निरन्तरं वर्तमानेन रश्मिना दीद्यतं प्रकाशमानम् । प्रजाभ्यः परोपकारार्थं शिवं
शान्तम् । अत एवाऽहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तं, पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यं
पशुभ्यो हितम् । अद्भिरसा तुल्यं खनामः ॥ कासायनः ॥ तस्मिन्नेन तदेव
शोधयेत् ॥ तत्र पाठस्तु ॥ अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानो महाऽआ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा मयस्वेति ॥ हे पुष्करपर्ण
त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागे वर्तमानमसि । तथा अग्नेर्पोनिरसि । अग्नि-
हेतोर्मृदः कारणमसि । तथा समुद्रमभितः पिन्वमानं समुद्रममानस्य तत्राक
जलस्य परितः प्रीतिकरम् । किञ्च वर्द्धमानो महानिति लिङ्गव्यस्ययः । पुष्करे
उदके आसमन्तान्महःप्रभृतं सद्बर्द्धगानं वृद्धियुक्तमसि । एवम्भूतस्त्वं वरिष्णा
वरिष्ठया दिवो मात्रया आकाशस्य परिमाणेन मयस्व । विस्तृतं भव ॥ का-
त्पायनः ॥ आलभते उभे शर्म च स्थ इतीति ॥ उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे
संस्पृशेत् ॥ पाठस्तु ॥ शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽच्छिद्रे बहुले उभे । व्यच-
स्वती संवसायां मृतमग्निं पुरीष्यम् । संवसायाश्चावर्द्धदा समीचीं वरसा
त्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ हे कृष्णाजिनपुष्कर-
पर्णे, उभे युवां शर्म च स्थः । अग्नेः सुखकारिणी अपि भवयः । तथा वर्म

च स्यः । कवचवदक्षके अपि भयः । कीदृशे अग्निद्रे छिद्ररहिते बहुले वि-
स्तीर्णे व्यचस्वती आच्छादनप्रकारवती पुदिकादिमदृशे इत्यर्थः । तथाविधे
युवां संवसायां सम्पगिदमाच्छादयतम् । ततः पुरीष्यमग्निं भृतं धारयतम् ।
किञ्च युवां त्मना स्वयमेव परनिरपेक्षे सती उत्सा उरःतदृशेन भग्दीयस्वरू-
पेण संवसायां सम्पगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् । स्वर्गिदा स्वर्गविदा
स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः । समीची मृदूबन्धनायानुकूले । अजस्रमित्त्वं निरन्तर-
मेव उद्योतिष्मन्तं तेजस्विनमग्निम् । अन्तं स्वोदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती ॥
कात्यायनः ॥ पिण्डं पुरीष्योऽसीति पाणिभ्यां परिरुद्धासीति ॥ उत्सानिर्माण-
योगं मृन्मयं पिण्डं हस्ताभ्यां गृहीयात् ॥ पाठस्तु ॥ पुरीष्योऽसि विश्व-
भरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने इति ॥ हे मृदुपिण्ड, त्वं पुरीष्योऽसि ।
पुरीषस्य बहलस्य पासोर्योग्योऽसि । अत एव विश्वभरा इति । विश्वं
कृत्स्नम् उत्सारूपं विभर्तीति विश्वभरा । हे अग्ने, अयमारूप ऋषिः प्रथमः
इतरेभ्यः पूर्वभावी सन् त्वां निरमन्यत् । निःशेषेण मथितवान् । अत्रापि
अथर्वणः प्रथमनिर्मथनं नाम प्रथमदर्शनमित्यभिप्रायं तैत्तिरीये 'दर्शयति ॥
अग्निर्देवैभ्यो निलीय तमर्थवान्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यद्वा इत्याह य
एवैनमन्वपश्यत्तेनैव सम्मरतीति ॥ कात्यायनः ॥ त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं
सकृदधृत्वा पुष्करपर्णे निदधाति । त्वामग्न इत्यादिमन्त्रपदकेन मृन्मयं पिण्डं
निःशेषमेकवारमपहृत्य पशुपत्रे निदध्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ त्वामग्ने
पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मृद्मर्तो विश्वस्य वाद्यत इति ॥ हे अग्ने, अथर्वारूप
ऋषिः पुष्कराद् अधि पशुपत्रस्योपरि त्वा निरमन्यत । निःशेषेण मथितवान् ।
अत एव तैत्तिरीयैः समाम्नातम् । पुष्करपर्णे स्नेहमुपश्रितमविदन्निति ॥ की-
दृशात् पुष्करात् । मृदूर्ध्व उत्तमाङ्गवत्पशुपत्रात् । विश्वस्य वाद्यतः सर्वस्य जगतो
बाहकात् । इहेति पुष्करपर्णे अग्निमथनेन यज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वह-
ति ॥ अथ द्वितीयः ॥ तमु त्वा दध्यङ्क्वपिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं
पुरन्दरमिति ॥ हे अग्ने अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्गनामक ऋषिः । तमु त्वा ईधे
तमेव त्वां प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वा वृत्रहणं मेघनाशिनम् । पुरन्दरं रुद्र-
रूपेणामुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् ॥ अथ तृतीयः ॥
तमु त्वा पाध्यो वृषा समीधे दस्सुहन्तमम् । धनञ्जय रणे रण इति ॥ हे
अग्ने, पाध्यनामकः कश्चिद्वपिः तमु त्वा समीधे तमेव त्वां प्रज्वालितवान् ।

कीदृशः पाध्यः । वृषा श्रेष्ठः । कीदृशं त्वाम् । दस्युहन्तमं तस्कराणामति-
शयेन हन्तारम् । रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् । अथ
चतुर्थः ॥ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञः सुकृतस्य योनौ ।
देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयोधा इति ॥ हे होतः होम-
निष्पादकाम्ने चिकित्वान् अभिज्ञः त्वं स्व उ लोके स्वकीय एव स्थाने उत्तर-
वेदिरूपे सीद उपविश । यज्ञं च मे सुकृतस्य योनौ पुण्यकर्मणोपयोग्यस्थाने
सादय स्थापय । देवानेति कामयत इति देवावीर्देवमियः । तादृशस्त्वं देवान्
हविषा यजासि पृजयसि । किञ्च, हे अग्ने, त्वं यजमाने दीर्घमायुः धाः
स्थापय ॥ अथ पञ्चमः ॥ नि होता होतृपदने विदानस्त्वेपो दीदिवाऽअसदत्सु-
दक्षः । अदव्यव्रतममतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽअग्निरिति ॥ हे होतृ-
पदने होमनिष्पादकस्य योग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे अग्निर्नितरामसदत्समीपे
स्थितवान् । कीदृशोऽग्निरहोता । देवानामाह्वाता । विदानः स्थानाऽभिज्ञः ।
स्वेपो दीप्तिमान् । दीदिवान् देवेभ्यो हविषो दाता । सुदक्षः । कुशलः ।
अदव्यव्रतममतिः । अर्हिसिते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः । वसिष्ठो-
ऽतिशयेन वासयिता । सहस्रसंख्याकानि हवींषि पोषयतीति सहस्रम्भरः
शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ शुचिजिह्वः ॥

अथ षष्ठः । ससीदस्व महाअसि शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुपं
मियेध सृज प्रशस्त दर्शतमिति ॥ हे अग्ने, स्वमस्मिन् पुष्करपर्णे सीदस्व ।
सम्पगुपविश । त्वमनेन क्रतुहेतुत्वान्महानसि । देवान् वेति गच्छतीति देव-
वीः । अतिशयेन देववीरिति देववीतमः । तादृशस्त्वं शोचस्व दीप्यस्व । हे
मियेध मेघार्ह । प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने । दर्शतं दर्शनीयम् अरुपमारोपणमत्युग्र धूमं
विशेषेण सृज ॥ इति द्वादशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके मृतत्वन्ननमन्त्रा उक्ताः । चतुर्थे मृदाहरणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अपः
श्वभ्रेऽवनयत्यपोदेवीरिति ॥ अग्ने उदकान्यासिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ अपोदेवीरुपसृज
मधुमतीरपक्ष्माय मजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुषिप्पळा इति ॥
हे अध्वर्यो, त्वं देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन्नवटप्रदेशे आसिञ्च ।
कीदृशीरपः मधुमतीः मधुरसोपेताः । किमर्थम् । अपक्ष्माय मजाभ्यः प्रजाना-
मारोग्याय । तासां सितकानामपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपादस्मात् खननप्रदे-
शान् सुषिप्पळाः शोभनफलाः ओषधय आसमन्तादुज्जिहताम् । उत्पद्यताम् ॥

कात्यायनः ॥ सं त इति जलमवक्षिपतीति ॥ पाठस्तु ॥ सं ते वायुर्मातरिऽवा
 दधातुत्तानाया हृदयं यद्विकसतम् । यो देवानां चरासि प्राणयेन कस्मै देव
 वपळस्तु तुभ्यमिति ॥ हे पृथिवि, उत्तानाया ऊर्ध्वाभिमुखेनावास्थितापास्ते
 तव हृदयं हृदयसदृशं स्वननस्थानं विकसतम् । अवटरूपेण विकसितं तत्स्थानं
 वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपणेन नृणादिपूरणेन च वायुर्पथा पूर्वं तथा
 सम्भवकरोतु । कीदृशो वायुर्मातरिऽवा । मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनां नियन्तरि
 परिच्छेदकारिणं बोधे तिष्ठतीति मातरिऽवा । हे देव, द्योतनादिगुणयुक्त
 वायो, यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणयेन प्राणभावेन चरासि व्यवहरसि
 तस्मै मजापतिरूपाय तुभ्यं वपळस्तु । वपद् भवतु ॥ कात्यायनः ॥ पुरस्ता-
 त्पश्चादक्षिणउत्तरश्चास्तीर्णयोस्तानुगृह्णाति मुजात इति ॥ पूर्वादिकतुर्दिक्षु प्र-
 सारितकृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानूर्ध्वाभिमुखं समूहेत् ॥ पाठस्तु ॥ मुजातो
 व्योतिषा सह शर्म वक्ष्यमासदस्वरिति ॥ सुष्टुपन्त्रोऽग्निर्ज्योतिषा स्वकीय-
 तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा । स्वः स्वर्गसदृशं वक्ष्यं कृष्णाजिन-
 निर्मितं गृहम् । आसदत् आसीदतु ॥ कात्यायनः ॥ त्रिष्टता मुञ्जपोऽग्नेषो-
 यनश्रुति वासो अग्न इति ॥ त्रिगुणेन मुञ्जनिर्मितेन दाम्ना बध्नीयात् ॥
 पाठस्तु ॥ वासो अग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो इति ॥ हे विभावसो
 विमैव वसु दीप्तिर्वसु धनं यस्पाऽसौ विभावसुस्तादृशस्त्वं हे अग्रे, विश्व-
 रूपं बहुप्रकाररूप वासः कृष्णाजितरूपं वस्त्रं संव्ययस्व । सम्भवपरि-
 धानं कुरु ॥ कात्यायनः ॥ उत्तिष्ठेत् पिण्डमादायोऽहु तिष्ठेतीति ॥ मृत्पिण्डं
 स्वीकृत्य उत्तिष्ठेत् ॥ पाठस्तु ॥ उदु तिष्ठ स्वध्वराऽवा नो देव्या पिषा ।
 दशे च भासा बृहता मुथुकनिराग्ने पाहि मुशस्तिभिरिति ॥ हे स्वध्वर,
 सुष्टुपागविभारकान्ते, उदु तिष्ठ उत्तिष्ठैव । उत्थाय च नोऽस्मान् देव्या
 देवनस्वमावया श्रीढापरया बुद्ध्या अत्र पालय । हे अग्ने, बृहता भासा मौढ-
 तेजसा मुथुकनिः सुष्टुगुवां रश्मीनां वनिता यः सोऽयं मुथुकनिः । तादृशः
 सन् मुशस्तिभिः शोभनीयकीर्तिभिः सह दशे सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टुमापाहि आगच्छ ॥
 कात्यायनः ॥ ऊर्ध्वबाहुः माचं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊपुण इतीति ॥ बाहूद्रव्यम्पूर्वा-
 ऽभिमुखे कृत्वा मृत्पिण्डं प्रागञ्चनं स्वीकुर्यात् ॥ ऊर्ध्वं ऊपुण ऊतयेतिष्टा देवो
 न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदाजिभिर्वायजिर्विहयापह इति ॥ हे
 अग्ने, नोऽस्माकम् । ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वं ऊपु तिष्ठ ऊर्ध्वं एव सज्जवस्थितो भव ।

क इव । देवो न सविता । यथा देव ऊर्ध्वः सन् अस्मान् रक्षति तद्वत् । यस्त्वमूर्ध्व-
स्सन् वाजस्य सनिताऽन्नस्य दाता भव । यद्यस्मात् कारणाद् अङ्गिभि-
र्मात्राभिर्यज्ञकैर्वाधद्भिर्हव्यवाहकैर्ऋग्भिर्विह्वयामहे । वयमेवंविधं त्वामाह्वयामः ।
तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः ॥ कात्यायनः ॥ अथ मन्त्राभिर्मन्त्रयते
सजात स्थिरो भव शिवो भवेतीति । सजात इति मन्त्रत्रयेण त्रीन् अश्वरासमा-
ऽजान् क्रमेणाभिमन्त्रयेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ सजातो गयो असि रोदस्यो ररो
चारुर्विभृत ओपधीषु । चित्रः शिशुः परितमाऽस्यवत्तु प्र मातृभ्यो
अधिकनिक्रदद् गा इति ॥ हे अग्ने, स त्वं रोदस्योर्धावापृथिव्योर्गर्भः सन् इदानीं
जातः । कीदृशस्त्वम् । चारुः पूजनीयः । ओपधीषु विभृतः पूज्यमानोऽस्योपधी-
षु दृश्योऽभिरूपः सन् विशेषेण पोषितश्चित्रो नानावर्णाभिस्ताभिर्विविध-
रूप इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुः । अवत्तुनिति लिङ्गव्यत्ययः । अवत्तुनि राज्य-
लक्षितानि तमांसि परिहरन् तादृशस्त्वं मातृभ्य ओपध्यर्थं वाऽधिकनिक्रदत् ।
अधिक्रन्दन् । प्रगाः । प्रकर्षेण गच्छेः । यथा लोके शिशुर्मातरमुद्दिश्य क्रन्दन्ना-
गारेण गच्छेत्तद्वदित्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ स्थिरो भव वीद्वद्भ्योऽआशुर्भव
वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्ने पुरीषवाहण इति ॥ अग्नेर्हेतुभूतं पुरीषं यो गर्वमो
वहति । तादृश हे गर्वम, इयति गच्छतीत्यर्ध्वं गमनकुशलस्त्वं स्थिरो भव चलन-
रहितः । कीदृशः । वीद्वद्भ्यो दृढकायः । आशुर्वेगवान् । वाजी अश्वइत्युक्थ ।
पृथुर्विस्तीर्णपृष्ठः । सुपदोऽग्नेः सुखासनश्च । पुरीषशब्देन पांशुरूपा मरुपा
मृदुच्यते । तां वहतीति पुरीषवाहणः । तादृशश्च भव ॥ अथ तृतीयः ॥
शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी अभिशोचीर्मा-
ऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनि ॥ अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वसम्पादितत्वादन्नसौष्ठव-
वत्त्वाद्वाऽयमग्निराङ्गिरः । अग्ने योऽज इत्यभिधानात् । हे अङ्गिरो, मे त्वं
मानुषीभ्यो मनोः सम्बन्धिनीभ्यः प्रजाभ्यः शिवः शान्तो भव । किञ्च, त्वं
द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य माभिशोचीः । शोकं सन्तापं माकर्षीः । तथान्तरिक्षं
माभिशोचीः । तथा वनस्पतीन् माभिशोचीः ॥ कात्यायनः ॥ धारयत्येषा-
मुपरिपिण्डमुपस्पृशन् भैतु वाजी दृषाग्निमित्तश्वत्सरयोरिति ॥ अश्वादीनां
ज्वणाम् उपरिभागे मृन्मये पिण्डस्पर्शनमकुर्वन्नध्वर्धुर्धारयेत् । तत्राश्वगर्भ-
योरुपरि भैतु वाजी दृषाग्निमित्येतद्वयेन मन्त्रेण धारयेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्र-
पाठस्तु ॥ भैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासमस्पत्वा । भरद्वाग्नि पुरीषं मा

पाद्यायुपः पुरेति ॥ अयं वाजी हुरगः प्रैतु मकपेण गच्छतु । किं कुर्वन् ।
 कानिक्कदत् । अत्यन्तं द्वेपितं कुर्वन् । रासभश्च प्रैतु । नानदत् । गर्दभनादितेन
 नादयन् पत्वा पतनशीलः । पुरीष्यमग्निं दाहकं भरन्नपि । आकर्मसमाप्तेः
 स्वकीयादायुपः पुरा मापादि । अपृष्ट्युना मृतो नाभूत् ॥ अथ द्वितीयः ॥
 एषाग्निं एषणं भरन्नपि गर्भं समुद्रियामिति ॥ एषा वीर्येण सेचने समर्थो
 गर्दभः एषणं फलाभिवर्षणसमर्थमग्निं भरन् वहन् गच्छन्नाति शेषः । कीदृश-
 ८ भग्निम् । अपां गर्भं मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपम् । समुद्रियं समुद्रे
 वहवाऽग्निरूपेणोत्पन्नम् ॥ कात्यायनः ॥ अग्न आयाहीत्याहृत्य सरादिति ॥
 गर्दभात् सकाशान्मृत्पिण्डमाहरेत् । वीतय इति मन्त्रशेषः ॥ हे अग्ने, त्व
 वीतये प्रजननाद्यर्थम् आयाद्यागच्छ ॥ कात्यायनः ॥ छागस्य ऋतं सत्यमित्य-
 ङभिधारयज्वतीति ॥ अजस्योपारि सरादाहृतं मृत्पिण्डं धारयन् मागद्वार-
 ९ पर्यन्तादागच्छेयुः ॥ पाठस्तु ॥ ऋतं सत्यमृगं सत्यमिति ॥ अत्र ऋतसत्य-
 शब्दाभ्याम् आदित्याग्नी विवक्षितौ । तादृगुभयरूपमध्याहरामिति शेषः ।
 ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ कात्यायनः ॥ पुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं
 पुरीष्यमिति ॥ अङ्गिरस्वद्धाराग इति मन्त्रशेषः । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥
 कात्यायनः ॥ उत्तरत आहवनीयस्योद्धूतावोक्षिते सिकतोपकीर्णं परिहृते
 मागद्वारे पिण्डं निदधात्योपधय इतीति ॥ आहवनीयस्योत्तरभागे यास्मिन् देशे
 मृत्पिण्डो निर्धीयते तस्मिन् देशे उच्छिष्टादिशङ्कोपेतस्योपरितनृणाद्युपेत-
 १० मृद्भागस्थापसारणं कर्तव्यम् । तदेतदुद्धननं कृत्वा उदकेनावेक्ष्य सिकता प्रसार्य
 तस्य देशस्य परितः सावरणं कृत्वा मागद्वारं कुर्यात् । तस्मिन् द्वारे, ओपधय
 इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मृत्पिण्डं निदध्यात् ॥ अत्र मधममन्त्रपाठस्तु ॥
 ओपधयः प्रतिमोद्धवमग्निमेतं शिषमायन्तमभ्यज युष्माः । व्यस्यन् विश्वा
 अनिरा अर्धावा निपीदक्षो अपदुर्मतिं जहीति ॥ हे ओपधयः, अत्रास्मिन् देशे
 युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तं शिवं शान्तमेतं प्रतीयमानम् अग्निं
 प्रतिमोद्धवम् । हे अग्ने, निपीदन्नस्मिन् प्रदेशे निविशमानस्त्वं विश्वाः सर्वाः
 न विद्यते इरा अन्नं याभिस्ताः । अनिरा अनादृष्ट्यादयस्ता व्यस्यन् निरस्य
 अर्धावाः व्याधीश्च निरस्यन् नोऽस्माकं दुर्मतिं मयादालस्यादियुक्तां बुद्धिम्
 अपजहि ॥ अथ द्वितीयः ॥ ओपधयः प्रतिष्ठन्तीत पुण्यवतीः सुपिप्पलाः ।
 अयं नो गर्भं ऋत्विषः मज्जं सधस्यगासदादिति ॥ पुण्यवतीः प्रशासपुण्योपेताः

मुपिष्पलाः शोभनफलोपेताः, हे ओषधयः, एतमग्निं प्रतिगृह्णीत स्वीकुरुत ।
अयमग्निर्वो युष्माकं ऋत्विजः । ऋतुकालीनो गर्भो भूत्वा मत्तं पुरातनं सधस्थं
गर्भयोग्यस्थानम् आसदत् । मासवान् ॥ कात्यायनः ॥ विवाजसेति प्रमुच्यै-
मिति ॥ एनं मुञ्जयोक्त्रेण बद्धं मृत्पिण्डं विसृजेत् ॥ पाठस्तु ॥ विवाजसां
पृथुना शोथुचानो वाधस्व द्विपो रसो अभीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या-
मग्नेरहः सुहवस्य मणीताविति ॥ हे अग्ने, पृथुना विस्तृतेन पाजसा बलेन
शोथुचानोऽत्यन्तं दीप्यमानस्त्वं द्विपः शत्रून् रसो राक्षसान् अभीवा रोगांश्च
विशेषेण वाधस्व । अहं सुशर्मणः शोभनमुखस्य बृहतः प्रौढस्य सुहवस्य
मुखेनाह्वातुं शक्यस्मान्नेः मणीतां परिचर्यायां तस्यां तस्मिन् मुखे स्यात्सर्वदा-
ऽवतिष्ठेयम् ॥ इति द्वादशाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ४ ॥

चतुर्थानुवाके मृत्पिण्डाहरणमुक्तम् । पञ्चमे उल्लानिर्माणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥
आपो हि ष्ठेति पर्णकपायपक्कमुदकमासिञ्चतीति ॥ पालाशसम्भवं कपायं तैल-
मुदकम् आपो हि ष्ठेति तृचेन मृन्मपिण्डे आसिञ्चेत् ॥ तत्र प्रथमायाः पाठस्तु
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षस इति ॥ हि-
शब्द एवकारार्थः, प्रसिद्धार्थो वा । हे आपः, यूयमेव मयोभुवः स्य । सुख-
स्य पानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे
रसाय भवदीयरसभावविश्वो भवथ । अनुभवार्थं दधातन स्थापयत । किञ्च
महे महेते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन अस्मात्परतः साक्षात्कार-
योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
ते इ नः । उशंतीरिव मातर इति ॥ वो युष्माकं शिवतमः सुलैकहेतुर्धो रसो-
ऽस्ति स इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्मान् तस्य भाजयत । तत्र द्रष्टव्यः । उश-
तीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतिपुक्ता मातरो यथा स्वकीयास्तन्यं पाययन्ति
तद्वत् ॥ अथ तृतीयः ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो
जनयथा च न इति ॥ तस्मा अरं गमाम वः । अलं भृशं प्राप्नुमः । क्षयाचेति
पष्ठार्थे चतुर्थी । अस्पाद्वृत्तिपरिणामभूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकदेशेन यूयं जिन्वथ
तर्पयथाकिञ्च, हे आपो, यूयं नोऽस्मान् जनयथ । प्रजोत्पादनं कुरुष्व ॥ कात्यायनः ॥
अजलोमनि सञ्जति । मित्रः सञ्जयेति ॥ पाठस्तु ॥ मित्रः सञ्जय्य पृथिवीं
भूमिं च ज्योतिषा सह । सुजातं जातवेदसमपक्ष्माय त्वा सञ्ज्यामि मजाभ्यः
इति ॥ मित्र आदित्यो देवः पृथिवीं विस्तृतां ध्रुलोकं भूमिं च भूर्लोकं ज्योतिषा

ध्वलनाख्येन तेजसा सःसृज्य एकीकृतमल्लम् अध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । अह-
 मपि मुजातं जातवेदसम् अजलोमारूपमग्निं त्वां प्रजाभ्यः प्रजानाम् अयक्ष्माय
 रोगाभावाय सःसृजामि ॥ कात्यायनः ॥ शर्करयोरसाश्मचूर्णे रुद्राः सःसृ-
 ज्येतीति ॥ पापाणसहिता मृत्तिका शर्करा । तथा अयःसारेण अश्मचूर्णेः
 संसृजेत् ॥ पाठस्तु ॥ रुद्रा सःसृज्य पृथिवीं बृहज्जपोतिः समीधिरे । तेषां
 भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु रोचत इति ॥ रुद्रतामकदेवाः पृथिवीम् उत्खानिष्पा-
 दका मृदं संसृज्य बृहज्जपोतिः मौढमग्निं समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । तेषां
 रुद्राणां चायमग्निर्भानुना समानः अजसं निरन्तरं शुक्रो दीप्तियुक्तो देवेषु
 रोचते शोभते ॥ कात्यायनः ॥ सःसृष्टामिति संपौति ॥ सःसृष्टामिति मन्त्रत्रय-
 स्य प्रतीकमिदम् । पूर्वोक्तामजलोमशर्करादियुक्ता मृदमुखाकरणाय मृदु यथा
 भवति तथा हस्ताभ्यां संयवनं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ सःसृष्टां
 वसुभी रुद्रेष्वारैः कर्मण्यां मृदम् । हस्ताभ्यां मूर्द्धां कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु
 तामिति ॥ पूर्वमन्त्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतो धीरैर्बुद्धिमद्भि-
 र्वसुभी रुद्रेश्च सःसृष्टां शर्करादिभिः संयोजितां कर्मण्याम् उत्वां कर्मयोग्यां मृदं
 मृत्तिकां । सिनीवाली इन्दुकलायुक्ताऽमावस्याभिमानिनी देवता । पुनरपि
 स्वहस्ताभ्यां तां मृदं मूर्द्धां मृदुरूपां कृत्वा कृणोतु । उत्वां कृणोतु ॥ अथ
 द्वितीयः ॥ सिनीवालीं मुकपर्दां मुकुरीरां स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मक्षोत्वां
 दधातु हस्तयोरिति ॥ सिनीवालीं मुकपर्दां । कपर्देति स्त्रीणामुचितः ।
 केशचन्धविषा शोभनः कपर्दो यस्याः सा मुकपर्दा । मुकुरीरशब्देन स्त्रीभिः
 शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कालकमुच्यते । शोभनं कुरीरं यस्याः सा मु-
 कुरीरा । उपनतं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशान्तिपा समूह औपशः ।
 शोभन औपशो यस्याः सा स्वौपशा । हे महि, मीहे अदिते अखण्डनीये ।
 अदितिरदितेर्देवमातेतियास्कवचनात् । तादृशि हे भूये । सा सिनीवाली तुभ्यं तत्र
 हस्तयोः उत्खानादधातु स्यापयतु ॥ अथ तृतीयः ॥ उत्वां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्या-
 मदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तु गर्भं एषि ॥ यामदितिर्धिया
 बुद्धिकौशलेन बाहुभ्यां हस्तकौशलेन च मामुत्वां कृणोतु । यथा लोके माता स्वकीयं
 पुत्रम् उपस्थे उत्सङ्गे विभर्ति तथेयमदितिर्गर्भं उत्सङ्गे तमग्निमाकर्मसमाप्नोति विभर्तु
 धारयतु ॥ कात्यायनः ॥ यजमान उत्वां करोति मृदमादाय मल्लस्य शिर-
 इतीति ॥ यजमानोऽध्वर्युणा दत्तां मृदं पृहीत्वोत्वां कुर्यात् ॥ असीति मन्त्र-

शेषः । हे मृत्पिण्ड, त्वं मत्स्य यज्ञस्य शिरः स्थानमसि ॥ कात्यायनः ॥ वसव-
स्त्वोति प्रथयतीति ॥ वसवस्त्वसादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रथितामुखां कुर्यात् ।
उत्खानिर्माणे तेषाम् अवान्तरविनियोगस्तु कात्यायनसूत्रे द्रष्टव्यः ॥
तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्
ध्रुवांसि पृथिव्यांसि धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं
सजातान् यजमानायेति ॥ हे उखे त्वां वसवो देवाः सहकारिणो गायत्रेण
छन्दसा सह अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव कृण्वन्तु निष्पादयन्तु । अतस्त्वं
ध्रुवांसि ददासि । पृथिवीरूपा चासि । किञ्च मयि उत्साकर्तारि प्रजां पुत्रादि-
कां धारय स्थापय । तथा रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गौपत्यं गवां
पतित्वं च मयि स्थापय । तथा सुवीराणां कर्म सुवीर्यम् । तच्च मयि स्थापय ।
सजातान् समानोदरे जातान् भ्रातृन् यजमानाय महां धारय ॥ अथ द्विती-
यः ॥ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद् ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि धार-
या मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानायेति ॥ पूर्व-
वद् व्याख्येयम् । अथ तृतीयः ॥ आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिर-
स्वद् ध्रुवांसि द्यौरसि । धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं
सजातान् यजमानायेति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ विश्वे
त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद् ध्रुवांसि दिशोऽसि ।
धारया मयि प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानायेति ॥
विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वैश्वानरा एवम्भूता विश्वे देवाः, हे उखे, त्वां
कृण्वन्तु । अन्यद् समानम् ॥ कात्यायनः ॥ वार्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै रास्ने-
तीति ॥ रसनासदृशी तादृशी गलतः रेखा ज्ञातिस्ताम् उत्खायाम् उचरमाणे
सर्वतः कुर्यात् । असीति मन्त्रशेषः । हे रज्जो, त्वम् अदित्यै भूमिरूपाया
उत्खाया रास्नासि काञ्चीगुणस्थानीयरक्षणा भवसि ॥ कात्यायनः ॥ विलं वि-
गृह्णासदितिष्ट इतीति ॥ उत्खाया अन्तश्छिद्रं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ अदितिष्टे
विलं गृह्णासदिति ॥ हे उखे, ते तव विलम् अन्तश्छिद्रमदितिर्भूमिर्गृह्णातु
करोतु ॥ कात्यायनः ॥ कृत्वायेति निदधातीति ॥ निष्पन्नामुखां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ कृत्वाय सा महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्रये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः
श्रपयानितीति ॥ सेयमदितिः मृन्मयीं मृत्कार्यां योनिम् अग्रये अग्नेः कारण-
भूतामुखां कृत्वा फलं निष्पाद्य पुत्रेभ्यः स्वपुत्रसदृशेभ्यः श्रपणकारिभ्यः

मापच्छद । प्रादात् । किं द्युवन्ती । तदुच्यते । श्रपयानिति । श्रपयन्तु
 भयन्त इति द्युवन्ती ॥ कात्यायनः ॥ सप्तधिरश्वशक्रद्विरुत्तां धूपयति । दक्षिणा-
 ऽग्निदीप्तैरैकेकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः
 क्रमेणैकेकेन मन्त्रेण दक्षिणेनान्नौ मज्जलिगैरश्वसम्बन्धिभिः शक्रद्विः उत्तां
 संधूपयेत् ॥ तेषां पाठस्तु ॥ वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद-
 रुद्रास्त्वाधूपयन्तु त्रैपुत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन
 छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे स्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुपुत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् ।
 इन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्विति ॥ हे उक्ते त्वामष्टौ
 वसवः सहकारेण गायत्रेण छन्दसा सहाङ्गिरस इव धूपयन्तु । अश्वशक्र-
 ज्ञान्येन धूमेन धूपयन्तु संस्कुर्वन्तु । एवमुत्तरेष्वपि पदसु योज्यम् ॥ इति
 द्वादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ५ ॥

पञ्चमे उवाचनिर्माणमुक्तम् ॥ पष्ठेऽनुवाके तु तत्संस्कार उच्यते ॥ कात्यायनः ॥
 आभ्या श्वघ्नं चतुरस्रं खनत्वदिति द्वेति ॥ खननसाधनेन काष्ठविशेषेण
 अभिचतुष्टयोपेते तमवटं खनेत् ॥ पाठस्तु ॥ अदितिष्ठा देवी विश्वदेव्या-
 वती । पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत् खनत्वदिति ॥ विश्वेषु देवेषु साधवो
 विश्वदेवाः । तेऽस्यां सन्तीति विश्वदेव्यावती तादृशीयम् । अदितिर्देवी पृथिव्याः
 सधस्थे भूम्या उपरि हे अवट त्वा त्वामङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव खनतु ।
 अनेन मन्त्रेण अदितेरेव खननकर्तृत्वमिति तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते ॥ अदितिस्त्वे-
 त्पाहेयम् । अदितिरदित्यास्या अङ्गारकारणाय हिंस्रः संहिनस्तीति ॥ अस्पाय-
 मर्थः । इयं भूमिरेवादिति शब्देन विवक्षिता । अवटखननमपि भूम्यामेव ।
 ततोऽदितेः खनने कर्तृत्वे सती भूमोर्हिसा न भवति । न हि लोके काश्चिदपि
 स्वयं स्वात्मानं हिनस्ति । तस्मात् खननलक्षणङ्गारकार्यकारणाभावायेत्यमदिति-
 कर्तृत्वं सम्पद्यत इति ॥ कात्यायनः ॥ श्रपणमासीर्य तस्मिन्नुत्तां यथाकृतां
 स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः
 सधस्थे अङ्गिरस्वद्वत् इति ॥ विश्वदेव्यावतीः विश्वेषां देवानां योग्या
 विश्वेषु देवेषु साधवो वा विश्वदेव्यः । तैः सहिता विश्वदेव्यावत्यः । एव-
 म्भूता देवानां पत्न्यो देव्याः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव, हे उक्ते
 त्वां दधतु स्थापयन्तु ॥ कात्यायनः ॥ उत्तां न्युज्जां श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणा-
 ऽग्निना दीपयति । धिपणास्त्वेति ॥ अर्वाचीनमुत्तां श्रपणसाधनेन हणा-

दिना मञ्चाद्य दक्षिणाग्रेसरानीतेन वह्निना दीपयेत् ॥ पाठस्तु ॥ धिपणास्त्वा
 देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदधीन्यतामुखे इति ॥
 विद्याभिमानिन्यो देवता धिपणास्ता देव्यो, हे उखे, त्वाम् अभीन्यताम् । इधि
 दीप्तौ ॥ कात्पायनः ॥ वरून्नीष्ट्वा इति श्रपयति ॥ पाठस्तु ॥ वरून्नीष्ट्वा देवी-
 विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूत् इति ॥ हे उखे
 कृष्वन्तिवतीति वरून्त्रयोऽहोरात्राणि । अहोरात्राभिमानिन्यो देवताः । अहो-
 रात्राणि वै वरून्त्रयोऽहोरात्रं ॥ इदं सर्वं ॥ वृत्तमिति श्रुतेः ॥ एवम्भूता वरू-
 न्रयः, हे उखे, त्वा श्रपयन्तु ॥ कात्पायनः ॥ पचति ग्रा जनय इति द्वाभ्या-
 मिति ॥ पाठस्तु ॥ ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिर-
 स्वत् पचन्तूत् इति ॥ छन्दांसि वै ग्ना छन्दोभिर्है स्वर्गं लोकं गच्छतीति
 श्रुतिः ॥ द्वितीयमन्त्रः ॥ जनयस्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः
 सधस्ये अङ्गिरस्वत् पचन्तूत् इति ॥ जनयो नक्षत्राणि अच्छिन्नपत्रा अनवच्छिन्न-
 पतनाः ॥ नक्षत्राणि जनय इति श्रुतेः ॥ कात्पायनः ॥ आचरति मित्रस्येति ॥ आचरण-
 गुपचरणं तव कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मित्रस्य चर्षणीधृतो वो देवस्य सानर्भि ।
 द्युम्नं चित्रश्रवस्तममिति ॥ मित्रस्य देवस्य सानसि । सनातनं पुरातनं द्युम्नं
 यशस्तु वयं स्तुम इति श्लेषः । कीदृशं यशः । अत्रो रक्षणम् । चित्रश्रवस्तमम्
 अतिशयेन श्रवणीयम् । कथम्भूतस्य मित्रस्य । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारः
 यितुः । यद्वा अत्रो यशश्च यजमानेष्टं साधयतु ॥ कात्पायनः ॥ उद्रपति श्रवणं
 देवस्त्वेति ॥ पक्वानि श्रपणानि उद्रासयेत् ॥ पाठस्तु ॥ देवस्त्वा सवितोऽद्रपतु
 सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुवाहुस्त शक्त्येति ॥ हे उखे, सविता देवः स्वकीयया
 शक्त्या त्वाम् उद्रपतु । आञ्छादितश्रपणात् मकाशीकरोतु । उत समुच्चये ।
 किम्भूतः सविता । सुपाणिः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । रेफस्य लोदेशः ।
 सुवाहुः ॥ सुवस्त्रा ॥ कात्पायनः ॥ उल्लामुच्चातां करोत्यव्ययमाना व्ययामप्राप्नु-
 वती सति पृथिव्यां स्थिता आशा दिशं विदिशश्चापृण पूरयाहुतिरसेन ॥
 कात्पायनः ॥ उत्थायेति उच्यञ्जति । अवटाद् पहरिस्त्वामानयेत् ॥ पाठस्तु ॥
 उत्थाय बृहती भवोद्गु तिष्ठ ध्रुवा त्वमिति ॥ ध्रुवा स्थिरा भव ॥ उ पादपूरणः ॥
 कात्पायनः ॥ पात्रे करोति मित्रैतामिति ॥ अवटाद् दूर्ध्वमानीतामुखां पात्रे स्थापयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ मित्रैतां त् उखां परिददाम्यभिर्त्स्या एषा मा भेदीति, ॥ हे मित्र, एता-
 मुखां ते तव परिददामि परिचाणाय मयञ्छामि, । किमर्थम् । अभिर्त्स्यै अभेद-

नाप । एषा उखा गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यताम् ॥ कासायनः ॥ अजा-
पयसा च सिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति ॥ वसवस्त्वेसादिभिश्चतुर्भि-
र्मन्त्रैः पृथक्पृथगजाक्षीरेणोखामासिञ्चेत् ॥ पाठस्तु ॥ वसवस्त्वाचृन्दन्तु
गायत्रेण छन्दसाङ्गि एवद्रुद्रास्त्वाचृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । आदिता-
स्त्वा छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विभवे त्वा देवा वैश्वानरा आचृन्द-
न्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वादिति ॥ हे उत्तरे वसुनामका देवा अङ्गिरस इव त्वां
सिञ्चन्तु । एवमुत्तरत्र योज्यम् ॥ इति द्वादशोऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ॥ ६ ॥

षष्ठोऽनुवाके उखासम्भार उक्तः ॥ सप्तमे त्वौद्ग्रहणमन्त्राः समिदाधान-
मन्त्राश्चोच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ माकृतान्यौद्ग्रहणानि हुत्वा सप्ताग्निक्वान्या-
ऽऽकृतिमिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ दीप्ताकाष्ठे सोमपागकर्तव्या न्याकृत्यै प्रयुजेऽनये
स्वाहेत्यौद्ग्रहणानि हुत्वा पश्चादग्निचयनसम्बन्धीनि आकृतिमग्निं प्रयुज-
स्वाहेत्यादीनि सप्तौद्ग्रहणानि मत्त्येकं जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ आकृतिमग्निं
प्रयुज-स्वाहा मनोमधामग्निं प्रयुज-स्वाहा । चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज-
स्वाहा वाचो विष्टुतिमग्निं प्रयुज-स्वाहा । प्रजापतये मनवे स्वाहाऽनये
वैश्वानराय स्वाहा । विश्वो देवस्य नेतुर्मतो ब्रूत सख्यम् । विश्वो राय इषु-
ध्यति शुम्नं वृणीत पुष्पसे स्वाहेति ॥ आकृतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽनुष्ठान-
विषयः । तं प्रतिपुजं मेरकमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु । अनुष्टेयस्मरणसाधनं
यन्मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्यमेषा तदुभयं प्रति योजकमग्निमुद्दिश्य
सुहुतमिदमस्तु । अविज्ञातस्यानुष्ठानज्ञानस्य ज्ञानसाधनं यच्चित्तं, यदपि तेन
मच्चित्तेन ज्ञानमनुष्ठानं तदुभयं प्रति मेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु ॥ वाचो
मन्त्रपाठरूपाया विष्टुतिर्विधारणं प्रति मेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । मनवे च
मनुष्याणां जनकाय प्रजापतये सुहुतमस्तु । विश्वेषां नराणामनुग्राहकत्वेन
वैश्वानरायाम्नेये सुहुतमस्तु । विश्वः मर्तः नेतु फलभाषकस्य देवस्य दाना-
दिगुणयुक्तस्य सख्यं सखिभावं ब्रूत वृणुते प्रार्थयते । किञ्च, विश्वः सर्वो
जनः । राये धनाय इषुद्ध्यति । प्रार्थयते । तत्कर्मस्वऽयं धातुः पठितः ।
किञ्च पुष्पसे पोषणाय शुम्नं यशोऽन्नं वा । यास्कनोक्तत्वात् । वृणीत सर्वो
जनः प्रार्थयते । स्वाहा तस्मै मेरकाय देवाय सुहुतमस्तु ॥ कासायनः ॥
अध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽभिश्चरति मा सु भित्वा इति ॥ मा
सु भित्वा इति मन्त्रद्वयस्य मृतीकग्रहणमिदम् । अनेन मन्त्रेण, दहस्वेत्युत्तरेणा-

ऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उक्तामाहवनीये स्थापयेत् ॥ तत्र मथमग्न्यपाठस्तु ॥
 मा सु भित्था मा सूरिपोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथ इति ॥
 हे उखे, त्वं मा भित्थाः भित्ता मा भव । तदिदमभिन्नत्वं सुष्ठु कर्तव्यम् ।
 तथा मा रिपः । स्फुटनेनाऽपि हिंसिता मा भव । तदेतदस्फुटनं सुष्ठु कर्त-
 व्यम् । सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः । लेखास्य पृथग्भावः स्फुटनम् । तदुभयं ते
 तव मा भूदित्यर्थः । धृष्णु धर्षणयुक्ते ! हे अम्ब, हे माता, उखे, त्वं वीरयस्व
 शोभनमग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरुष्व । किञ्चाग्निश्च त्वं च मिलित्वेद-
 मस्मदीयं कर्म करिष्यथः ॥ अथ द्वितीयः ॥ दृष्टस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य
 आसुरी माया स्वधया कृताऽसि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमादिहि
 यज्ञे अस्मिन्निति ॥ हे पृथिवि देवि । मृत्कार्यत्वात् पृथिवीरूपत्वम् । मन्त्रै-
 निष्पादित्वादेवतात्वम् । तथाविधे हे उखे, स्वस्त्ये यजमानस्य क्षेमार्थं दृष्टस्व
 ददा भव । आसुरीमाया शम्भराद्यसुरनिर्मितमायेव स्वधया कृताऽसि ।
 कव्यप्रधानया विना स्वधाशान्नाशमात्रमुपलक्ष्यते । तेन निमित्तभूतेन तद्धेतु-
 यागसिद्ध्यर्थं निष्पादिता आसुरी माया । यद्रदचिन्सरचनारूपं चित्रं वस्तु
 सहसा भूत्वा प्रतिभाति तद्रचमपि द्विस्तनत्वादिरचनया युक्ता निष्पन्ना-
 ऽस्यतिर्थः । त्वन्मुखाद्विष्यत्स्वमानमिदं हव्यं जुष्टं मियमस्तु । त्वमपरिष्टा
 केनाप्यहिंसा सती अस्मिन् यज्ञे उदिहि । उदगता भव ॥ काशायनः ॥
 त्रयोदशप्रादेशमात्राः समिध आदधाति घृताक्तां कार्मुकीं दून्न इतीति ॥
 अस्यां तप्यमानायामुक्तायां प्रादेशपरिमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिध आद-
 ध्यात् । तत्र मथमकार्मुकसम्बन्धिनीं घृतेनाक्तां समिधं, दून्नं इत्येतेनादध्यात् ॥
 पाठस्तु ॥ दून्नः सर्पिरासृतिः मत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुत
 इति ॥ अत्रोत्पत्त्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । दुश्शब्देन वृक्षा उच्यन्ते ॥
 दुपदमिहाह वनस्पतीच्छो नमैवैतेन यजत इति श्रुत्यन्तरात् । दुपदो वृक्षा-
 एवान्नं यस्यासौ दून्नः । दु गतौ । द्रवत् अन्नं यस्य सः । सर्पिः घृतमसृति-
 रवस्थानं यस्येति वा, सर्पिरेव आहारत्वेन सूयते मक्षिष्यते यस्मिन्निति सा
 सर्पिरासृतिः । पुरातनो होता देवानामाहता । वरेण्यो वरणीयः । सहसो
 बलस्य पुत्रः मथमहेतुना बलनोत्पद्यमानत्वाद् अद्भुत आश्चर्यरूपः । एवम्भूत
 उक्तायां तिष्ठन्निधः कार्मुकीं समिधं मक्षयत्विति शेषः ॥

काशायनः ॥ वैकङ्कती परस्या इति ॥ वैकङ्कतवृक्षसम्बन्धिनीं समिधं

परस्या इत्यनेनादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ परस्या अधि संवतोऽवराऽभ्यातर ।
यन्नाहमस्मि तांऽअवेति ॥ सम्यग्रवतुते देवान् यजने यस्यां क्रियायां सा क्रिया
संवत् तस्याः संवतः । परस्याः संवतोऽपि उत्कृष्टाया इष्टरधिष्ठानापास्त्वमवरात्
निष्कृष्टानप्यस्मान् अभ्यातर । आभिमुख्येनागत्य दुःस्थानि तारय । यत्र
येषु वन्धुष्वहमस्मि तानपि वन्धूनत्र रक्ष ॥ कात्यायनः ॥ औदुम्बरीं परमस्या
इतीति ॥ उदुम्बरवृक्षसम्बन्धिनीं समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ परमस्याः
परावतो रोहिदश्व इहागहि । पुरीष्यः पुरुषियोऽग्रे त्वं तरा मृच इति ॥ इहा-
गहि आगच्छतु । कीदृशस्त्वम् । रोहिदश्वः । लोहिनवर्णोऽश्वो यस्यासौ
रोहिदश्वः । इत् एवान्यत्रान्नायते । रोहितेन चाग्नेर्देवाना गच्छति । पुरीषम्
वसाहेतुभृतं पातुं बहवीति पुरीष्यः । पुरुषा बहूना यजमानाना मियः
पुरुषियः । तादृशस्त्वं मृचस्तार शनूनतिलङ्घ्य ॥ कात्यायनः ॥ परशुवृक्षां
यदग्ने इतीति ॥ परशुना छिन्नां समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यदग्ने कानि
कानिचिदा ते दारुणि दध्यसि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविप्रयेति ॥
हे अग्ने, त्वदर्थं यद्यानि कानिचिदारुणि । दारुदग्धेनात्र कुठारच्छेदरहितमर-
दारितं काष्ठमुच्यते । तादृशीनि कानि कान्यप्परप्ये पतितानि काष्ठान्यानीय
दध्यसि धारयामः । तत्सर्वं काष्ठजातं त्वदर्थं घृतं मियमस्तु । हे यविप्रच
युवतम्, तदारुजातं जुप सेवस्व ॥ कात्यायनः ॥ अथःशया यदक्षुपेतीति ॥
स्वयमेव भूमौ पतिता समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ यदक्षुपदिका यद्रमो-
ऽअतिसर्पति । सर्वं तदस्तु घृतं तज्जुपस्व यविप्रयेति ॥ मौढा प्रधाना
ज्वाला जिह्वा । तत्समीपवर्तिनी शुद्धज्वालोपजिह्वका । अस्माभिरानीतेषु
दारुषु मध्ये यद्दारु महारप्ये दान्नाग्नेरुपजिह्वका असत्पज्वाला अक्षि भक्षयति
ईषद्वितीत्यर्थः । वर्षशब्दः पिपीलिकासदृश क्षुद्रजीवमाचष्टे । स च यस्काष्ठ-
मतिसर्पति । आतेशयेन माप्नोति । काष्ठान्येष्वेषु तत्र तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः ।
तत्सर्वं घृतमस्तिखादिपूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ पालाशीः मत्स्यचमहरहरित्यु-
पोचमा क्षत्रियस्योत्तमां पुरोहितस्पोमे स्वाहाकारः सर्वास्त्विति ॥ त्रयोदश-
संख्यासु मध्ये दूत्र इत्यादिभिर्मन्त्रैः कार्मुखादीन् पञ्च समिद्विशेषाः सन्धाय
इत् उच्चैरहरहरित्यादेर्कैर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्चाशसम्यन्धिनीः समिध आदध्यात् ।
यदि क्षत्रियो यजमानः स्वात्तज उपोत्तमामादध्यात् । यदि हि पुरोहितः स्या-
त्तन्नाग्नितमामादध्यात् । यदि क्षत्रियपुरोहिताभ्यामुपाभ्यां व्यतिरिक्तः स्या-

सत्रोपोत्तमामन्त्रिमे उभे समिधावाद्ध्यात् । सर्वास्तुलु स्वाहाकारः प्रयोक्त-
व्यः । त्रयोदशसंख्यापक्षोऽहरहरित्ययं पणो मन्त्रः ॥ अहरहरयावं भरन्तो-
ऽन्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिधा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा
रिषामेति ॥ हे अग्ने, ते तव प्रतिवेशाः प्रत्यासन्ना वयं मा रिषाम हिंसनं मा
भ्राप्नुमः । किं कुर्वन्तः । रायस्पोषेण धनपुष्ट्या इषाऽन्नेन च मदन्तो हव्यं कुर्व-
न्तः । तथा अहरहरयावं प्रतिदिनं पृथग्भावनमकृत्वा एकमपि दिनमवर्जयि-
त्वेत्यर्थः । अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः । तत्र
दृष्टान्तः । तिष्ठतेऽन्वायेव । बाजिशालाया बहुधा स्थापिताय भौदायाश्वाय
एकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥ अथ सप्तमः ॥ नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे । इरम्मन्दं बृहदुक्थं
यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासाहिमिति ॥ नाभा पृथिव्याः पृथिवीरूपाया
उत्थाया मध्ये समिधाने सम्पद्दीप्पमानेऽग्नौ एतावदभिमानिन देवं हवामहे ।
आह्वयामः । किमर्थम् । बृहते भौदाय रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । कीदृश-
मग्निम् । इरम्मदम् इरयान्नेन माद्यतीतीरम्मदः । तथाविधं बृहन्ति भौदान्यु-
क्त्यानि प्रशसनानि यस्यासौ बृहदुक्थः । तादृशं यजत्रं यागहेतुं जेतार राक्ष-
सादिविषये जयशील पृतनासु सङ्ग्रामेष्वस्मच्छत्रूणामतिशयेन सोढारम् ॥
अथाष्टमः ॥ याः सेना अनीश्वरीराव्याधिनीरुपाणा उत । ये स्तेना ये च
तस्करास्ताऽस्तेअग्नेऽपिदधाम्यास्वइति ॥ याःकाश्चित् परकीयसेना अभीश्वरीः
अस्मदाभिमुखेनागमनशीलाः । आन्वाधिनीः सर्वतोऽस्मान् पीडयन्त्यः ।
उगणाः उत्कृष्टगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । एवविधा याः सेनाः
सन्ति । उत अपिच ये स्तेना गुप्तचौरा ये च तस्करास्तान् सर्वान् हे
अग्ने, ते तत्रास्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि ॥ अथ नवमः ॥ दूष्टाभ्या
मलिम्लू जम्भैस्तस्करा उत । इनुभ्यास्तेनान् भगवस्ताऽस्त्व खाद मुखा-
दितानिति ॥ गुप्ताः प्रगटाश्च ये द्विविधाश्चौराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः ।
अरण्येषु मार्गमध्येऽपहृत्य मत्पहमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽप्यति-
प्रकटा निर्भया ग्रामेष्वगस वन्दीकाराः । तेऽप्यत्र मलिम्लूच इत्युच्यन्ते ।
मलं पापा धीर्येषामस्तीति मलिनः । तथाविधा भूत्वा म्लायन्ति चौर्यं
कुर्वन्तीति मलिम्लूचः । दन्तपाद्विमध्ये याभ्या तीक्ष्णदन्ताभ्या क्रमुक्तादि-
फलं भक्ष्यते ते दष्टे । ततः पुरोवर्तिनो दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः । अन्तर्लीने च

हन् । तत्र मलिम्लुचं दंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भयैस्तस्करानपि पीडयित्वा हन्-
 भ्यां स्तेनान् पीडयित्वा, हे भगवः, पूजनीयाग्ने, तान् सर्वान् मुष्टुत्सादितान् पुन-
 र्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा त्वं खाद भक्षय ॥ अथ दशमः ॥ ये जनेषु
 मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने पि कक्षेष्वापवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोरिति ॥
 ग्रीष्मवर्तिषु जनेषु वने गच्छत्सु च येऽनेकविधाः पूर्वोक्ताश्चोराः सन्ति, ये चान्ये
 व्याघ्रादयः कक्षेषु कुक्षेषु स्थित्वा अघायवो भवन्ति । अयं पापं हिंसन-
 मिच्छन्तीत्यघायवस्तान् सर्वास्ते तव जम्भयोर्दधामि स्थापयामि ॥ अथैकाद-
 शः ॥ योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेपते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् धिप्ताच्च
 सर्वं तं मस्मसाकुर्विति ॥ पूर्वं चौरभेदा दर्शिताः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
 ते च त्रिविधाः । अरातयो द्वेपिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं
 धनं यो न ददाति सोऽयमरातीः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्-
 दौर्जन्यमात्रं यः करोति निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमरा-
 तीयात् अरातित्वमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेष्ट तत्कार्यनाशेन बाधते । यः
 अन्यो निन्दात् निन्दति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्तात् । दमेः सन्नन्तस्याभ्यासस्य
 लोपः । दधितुं हिंसितुमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेपते कार्यनाशेन बाधते ।
 तत्सर्वं जनं मस्मसाकुर्वन् पूर्णेन जनितस्य शब्दस्यानुकरणं मस्मपेति । चूर्णीकुर्वि-
 त्यर्थः ॥ अथ द्वादशः ॥ सञ्शितं मे ब्रह्म सञ्शितं वीर्यं बलम् । सञ्शितं
 सत्रं जिष्णु यस्पाद्वमस्मि पुरोहित इति ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं सञ्शितं
 सम्यक्तीक्ष्णीकृतम् । शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमिदमर्थः । तथा वीर्यं शक्तिः, बलं
 शरीरशक्तिस्तदुभयं सञ्शितं स्वकार्यसमं कृतम् । तथा यस्य सत्रियस्याहं
 पुरोहितोऽस्मि, मे मदीयं तत्सत्रं जिष्णु जपशीलं यथा भवति तथा सञ्शित-
 म् ॥ अथ त्रयोदशः ॥ उदेपां बाहू अतिरमुद्रचोऽयवो बलम् । क्षिणोमि
 ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाऽअहमिति ॥ एषा स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां
 मध्य एकैकस्य बाहू उदतिरम् । उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरि-
 यम् । लोके हि यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः, स्वकीयं हस्तमुपरि-
 तनं कृतवानिति । वर्चः काश्रितः तामप्युदतिरम् । अथो अपिच बलं
 शरीरशक्तिमप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि
 क्षीणान् करोमि । स्वान् स्वकीयान् पुरुषानहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥
 एवं त्रयोदशमन्त्रानुवृत्ताद्योत्तमौ द्वौ वैकल्पिकमन्त्रावुच्येते ॥ तत्र प्रथममन्त्रः ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष्य ऊर्जं नो घेहि
द्विपदे चतुष्पदे । विश्वकर्मणे स्वाहेति ॥ हे अन्नपते, अग्ने, अनमीवस्य
रोगरहितस्य शुष्मिणो बलहेतोरन्नस्य मार्गं घेहि । प्र प्रदातारं प्रकर्षेण हविषो
दातारं यजमानं प्रतारिष्यः प्रकर्षेण दुरितानि तारय । नोऽस्माकं द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं बलम् अन्नं वा घेहि सम्पादय । विश्वकर्मणे
समस्तजगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीय यज्ञैः । धृतेन त्वं
तन्वं वर्षयस्व सखाः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्नेत्वामादिज्ञा
रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धताम् । उपशान्तं पुनर्दीपयन्तु । हे वसुनीय, वसूनां धना-
नां नेतः प्रापयितः, ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वां पुनः
समिन्धताम् । त्वं च धृतेन तुष्टः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं वर्द्धयस्व । ततस्त्वायि
तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सखाः सन्तु ॥ स्वाहेति होमार्थः ॥ इति द्वादशो-
ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थीश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण निरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
संहिताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वादशोऽध्याये उक्तासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे तु रुक्मधारणा-
दिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमोऽनुवाके आसन्ध्यामुख्याभिस्थापनं प्रतिपाद्यते ॥
कात्यायनः ॥ यजमानकण्ठे रुक्मं प्रतिमुख्यते दशानो रुक्म इतीति ॥ सुवर्ण-
निर्मितः फलकाकार आभरणविशेषो रुक्मः । तं कण्ठे बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥
दशानो रुक्म उर्वा वयद्यौदुर्ध्वमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽभव-

हन् । तत्र मलिम्लुचं दंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हन्-
 भ्यां स्तेनान् पीडयित्वा, हे भगवः, पूजनीयाग्ने, तान् सर्वान् सुष्ठुत्वादितान् पुन-
 र्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा त्वं खाद भक्षय ॥ अथ दशमः ॥ ये जनेषु
 मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने पि कक्षेष्वापवस्तास्ते दधामि जम्भयोरिति ॥
 ग्रीष्मवर्तिषु जनेषु वने गच्छत्सु च येऽनेकविधाः पूर्वोक्ताश्चौराः सन्ति, ये चान्ये
 व्याघ्रादयः कक्षेषु कुत्रेषु स्थित्वा अघापवो भवन्ति । अये पापं हिंसन-
 मिच्छन्तीत्यघापवस्तान् सर्वास्ते तव जम्भयोर्दधामि स्थापयामि ॥ अथैकाद-
 शः ॥ योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेपते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् धिप्साच्च
 सर्वं तं मस्मसाकुर्विति ॥ पूर्वं चौरभेदा दक्षिणाः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
 ते च त्रिविधाः । अरातयो द्वेपिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं
 धनं यो न ददाति सोऽयमरातीः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेपी । वाग्-
 दौर्जन्मपान्नं यः करोति निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमरा-
 तीयाद्य अरातित्वमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेष्टि तत्कार्यनाशेन बाधते । यः
 अन्यो निन्दात् निन्दति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्सात् । दमेः सन्नन्तस्याभ्यासस्य
 लोपः । दमितुं हिंसितुमिच्छति । यश्च नोऽस्मान् द्वेपते कार्यनाशेन बाधते ।
 तत्सर्वं जनं मस्मसाकुरु चूर्णेन जनितस्य शब्दस्यानुकरणं मस्ममेति । चूर्णीकुर्वि-
 त्यर्थः ॥ अथ द्वादशः ॥ सञ्शितं मे ब्रह्म सञ्शितं वीर्यं बलम् । सञ्शितं
 क्षत्रं जिष्णु यस्माद्वयस्मि पुरोहित इति ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्ये सञ्शितं
 सम्यक्कृतीक्षणीकृतम् । शास्त्रीयपार्श्ववर्ति कृतमित्यर्थः । तथा वीर्यं शक्तिः, बलं
 शरीरशक्तिस्तदुभयं सञ्शितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रियस्याहं
 पुरोहितोऽस्मि, मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयशीलं यथा भवति तथा सञ्शित-
 म् ॥ अथ त्रयोदशः ॥ उदेपां बाहू अतिरमुद्रचोऽथो बलम् । क्षिणोमि
 ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाऽअहमिति ॥ एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां
 मध्य एकैकस्य बाहु उदतिरम् । उक्तर्पेण वर्द्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरि-
 यम् । लोके हि यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः, स्वकीयं हस्तमुपरि-
 तनं कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् । अथो अविच बलं
 शरीरशक्तिमप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि
 क्षीणान् करोमि । स्वान् स्वकीयान् पुरुषानहमुन्नयामि उक्तर्षं प्रापयामि ॥
 एवं त्रयोदशमन्त्रानुक्तवायोत्तमौ द्वौ वैकल्पिकमन्त्रावुच्येते ॥ तत्र प्रथममन्त्रः ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि
द्विपदे चतुष्पदे । विश्वकर्मणे स्वाहेति ॥ हे अन्नपते, अग्ने, अनमीवस्य
रोगरहितस्य शुष्मिणो बलेहेतोश्चस्य प्राप्तौ धेहि । प्र प्रदातारं प्रकर्षेण हविषो
दातारं यजमानं प्रतारिषः प्रकर्षेण दुरितानि तारय । नोऽस्माकं द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं बलम् अर्घं वा धेहि सम्पादय । विश्वकर्मणे
समस्तजगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
पुनस्त्रादिस्वा रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं
तन्वं वर्षयस्व सखाः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्ने त्वामादिस्वा
रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धताम् । उपशान्तं पुनर्दीपयन्तु । हे वसुनीथ, वसूनां घना-
नां नेतः प्रापयितः, ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वां पुनः
समिन्धताम् । त्वं च घृतेन तुष्टः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं वर्द्धयस्व । ततस्त्वपि
तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सखाः सन्तु ॥ स्वाहेति होमार्थः ॥ इति द्वादशो-
ऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १२ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाऽधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्व-
संहिताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वादशोऽध्याये उक्तासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे तु रुक्मधारणा-
दिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमोऽनुवाके आसन्न्यामुख्यामिस्थापनं प्रतिपाद्यते ॥
कात्यायनः ॥ यजमानकण्ठे रुक्मं मलिमुञ्चते दृशनो रुक्म इतीति ॥ सुवर्ण-
निर्मितः फलकाकार आभरणविशेषो रुक्मः । तं कण्ठे बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥
दृशनो रुक्म उर्व्यां व्यधौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽभव-

द्वोभिर्यदेन धौरजनयत् सुरेता इति ॥ दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः आ-
भरणविशेषः । उर्व्या महत्या दीप्त्वा व्यघ्रौत् । विद्योतते । किं कुर्वन् ।
दुर्मर्ष केनाप्यतिरस्कार्यमायुर्जीवनं श्रिये श्रयितुं रुचानो बाञ्छन् । तथाविधो-
ऽभिवर्धयोभिरक्षलक्षणेर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद् यस्माद् एनमग्निं द्यौर्धुलोक-
वासी देवगणः सुरेताः सन् अजनयत् । तस्माद्मृतत्वमुक्तम् ॥ कात्यायनः ॥
परिमण्डलाभ्यामिन्द्राभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोपासेतीति ॥ वर्तुल्याभ्या-
मुखाधारणसाधनमूनाभ्यामिन्द्राभ्यामुखां गृह्णीयात् ॥

पाठस्तु ॥ नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची । धावा
क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ नक्तं चोपाश्च
नक्तोपसौ रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परसैकमखयुक्तौ विरूपे रात्रिः
दिवसः कृष्णा शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे समीची समीच्यावतुकूलं सत्यम् एकं
शिशुम् अग्निरूपं धापयेते यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयतः ॥ कात्यायनः ॥
हरति धावा क्षामेति ॥ परिगृहीतामुत्तमामाहवनीयदेशस्य माचीनदेशे मसाहरेत्
॥ पाठस्तु ॥ धावा क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति ॥ धावा ध्रुलोके, क्षामा क्षितौ मूलोके,
अन्तस्तदुभयमध्यवर्त्यन्तारिस्ते रुक्मो रोचमानोऽग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते ॥
कात्यायनः ॥ आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दी चतुरस्रायां शिख्यवत्सां निद-
धाति देवा अग्निमिति ॥ आहवनीयस्य प्राग्देशे त्वोद्गात्रासन्दी चतुरस्रा-
युक्ता याऽऽसन्दी स्थिता तस्या उपरि स्थिते शिख्ये आहृतामुखां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति
देवाः प्राणास्ते च द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति ।
तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन् । अधारयन् । अत्र देवशब्दस्य
प्राणत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ कात्या-
यनः ॥ शिख्यपार्श्वं प्रतिमुख्यति पटुग्रमं विश्वा रूपाणीति ॥ पटुर्ध्वाभिमुखां
रज्ज्वो यस्मिन् तथाविधं शिख्यपार्श्वं बन्धीयात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वा रूपाणि
प्रतिमुख्यते कविः मासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत्सविता वरेण्यो-
ऽनुमयाणमुपसौ विराजतीति ॥ कविर्विद्वान् वरेण्यः श्रेष्ठः सविता विश्वा
रूपाणि समस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुख्यते स्वास्मिन् स्वीकरोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च मर्दं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्राप्ता-
धीत् सम्पादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूप्यत्प्रकाशितवान् । उपसः प्रयाणमनु

अपःकाले वितते सति विराजते विशेषेण प्रकाशते ॥ कात्यायनः ॥ सुपर्णो-
ऽसीत्यभिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्मास्त्रिवृत्ते शिरः ।
गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षी । सोम आत्मा छन्दास्त्र्यङ्गानि यजूंषि नाम
साम ते तनूर्धामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मा-
दिवं गच्छ स्वः पतेति ॥ अग्रे, त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण धिष्ण्य-
मानत्वात् । अत एव तैत्तिरीयैराध्यायते ॥ वयसां वा एष भतिमा या चीयते
यदग्निरिति ॥ तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् यथा पक्षिराजस्तद्वन् पक्षाकारस्या-
वयवाः सम्पद्यन्ते । त्रिवृत्ते शिरः । बहिष्पत्रमानस्तोत्रे योऽयं त्रिवृत्स्तोमः स
एव शिरःस्थानीयः । प्रजापतिमुखजत्वेनोत्तमं यद् यद् गायत्राख्यं साम तत् ।
त्वदीयं चक्षुः यद् बृहद्रथन्तराख्ये सामानी ते तत्र पक्षस्थानीये । यः पञ्चद-
शस्तोमः स तत्रात्माऽन्तःकरणम् । यानि गायत्रादीनि छन्दांसि तानि तत्र
हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यानि यजूंषि तानि तत्र नामस्थानीयानि । यद्रामदेवाख्यं
साम तत् तत्र तनूः शरीरस्थानीयम् । यद्यज्ञायज्ञियाख्यं साम तत् तत्र-
पुच्छस्थानीयम् । ये सौमिरुवेद्यां होमादिधिष्णवास्ते तत्र शफस्थानीयाः ।
हे अग्रे, एवम्भुतस्त्वम् । यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि ।
अतो दिवम् आकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ का-
त्यायनः ॥ विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं चतुर्थं दिशो वीक्षते
दिशोऽनुक्रमस्वेतीति ॥ विष्णोः क्रमोऽमीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण
चतुरः पादविन्यासान् कुर्यात् । तत्र चतुर्थमन्त्रगतेन दिशोऽनुविक्रमस्वे-
ति मन्त्रशेषेण ॥ तेषां पाठस्तु ॥ विष्णोः क्रमोऽसि सप्तब्रह्मा गायत्रं
छन्दोऽ आरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्पभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द
आरोह । अन्तरिक्षमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जाग-
तं छन्द आरोह । दिवमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽसि क्षत्रपतो हन्ताऽऽनु-
ष्टुभं छन्द आरोह । दिशोऽनुविक्रमस्वेति ॥ यज्ञयोगं कृत्स्नं व्याप्नोती-
ति विष्णुर्यजमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणाभेदोपचारं कृत्वा विष्णुरि-
त्युच्यते । हे प्रथमपादविन्यास, त्वं विष्णोः सप्तब्रह्मा क्षत्रपाती क्रमोऽसि ।
तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवीमनु-
विक्रमस्व भूदेवतारूपम् इमं प्रदेशं विशेषेण व्याप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि
योज्यम् । अभिमातिहा पापघाती । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरा-

द्वयोभिर्धेनं गौरजनयत् सुरेता इति ॥ दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः आ-
भरणविशेषः । उर्व्या महत्या दीप्या व्यद्यौत् । विद्योतते । किं कुर्वन् ।
दुर्मर्षं केनाप्यतिरस्कार्यमायुर्जीवनं श्रिये श्रियेतुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधो-
ऽग्निर्वयोभिरन्नलक्षणेर्हविर्भरमृतोऽभवत् । यद् यस्माद् एनमग्निं द्यौर्धुलोक-
वासी देवगणः सुरेताः सन् अजनयत् । तस्माद्मृतत्वमुक्तम् ॥ कात्यायनः ॥
परिमण्डलाभ्यामिन्द्राभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोपासेतीति ॥ वर्तुल्याभ्या-
मुखाधारणसाधनभूताभ्यामिन्द्राभ्यामुखां गृह्णीयात् ॥

पाठस्तु ॥ नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची । द्यावा
क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ नक्तं चोपाश्च
नक्तोपसौ रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमैकमययुक्तौ विरूपे रात्रिः
दिवसः कृष्णा शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे समीची समीच्यावतुकूलं सत्यम् एकं
शिशुम् अग्निरूपं धापयेते यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयतः ॥ कात्यायनः ॥
हरति द्यावा क्षामेति ॥ परिगृहीतामुखामाहवनीयदेशस्य माचीनदेश प्रसाहरेत्
॥ पाठस्तु ॥ द्यावा क्षामा रुक्मोऽन्तर्विभाति ॥ द्यावा शुलोके, क्षामा सितौ मूलोके,
अन्तस्तदुभयमध्यवर्त्यन्तरिक्षे रुक्मो रोचमानोऽग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते ॥
कात्यायनः ॥ आहवनीयस्य पुरस्ताद्गुह्यात्रासन्दी चतुरस्तायां शिष्यवत्सां निद-
धाति देवा अग्निमितीति ॥ आहवनीयस्य प्राग्देशे त्र्योद्गात्रासन्दी चतुरस्ता-
युक्ता याऽऽसन्दी स्थिता तस्या उपरि स्थिते शिष्ये आहूतामुखां स्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति
देवाः प्राणास्ते च द्रविणोदाः प्राग्द्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रपञ्चन्ति ।
तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन् । अधारयन् । अत्र देवशब्दस्य
प्राणत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ॥ कात्या-
यनः ॥ शिष्यपार्श्वं प्रतिमुख्यति पटुयमं विश्वा रूपाणीति ॥ पटूर्ध्वाभिमुखं
रज्ज्वो यस्मिन् तथाविधं शिष्यपार्श्वं बध्नीयात् ॥ पाठस्तु ॥ विश्वा रूपाणि
प्रतिमुख्ये कविः मातावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत्साविता वरेण्यो-
ऽनुमयाणमुपसो विराजतीति ॥ कविर्विद्वान् वरेण्यः श्रेष्ठः सविता विश्वा
रूपाणि समस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुख्यते स्वास्मिन् स्वीकरोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च मर्द्रं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः माता-
धीत् सम्पादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूप्यत्वाप्रकाशितवान् । उपसः मयाणमनु

उपःकाले वितते सति विराजते विशेषेण प्रकाशते ॥ कात्यायनः ॥ सुपर्णो-
ऽसीत्यभिमन्त्रयत इति ॥ पाठस्तु ॥ सुपर्णोऽसि गरुत्माऽस्त्रिवृत्ते शिरः ।
गायत्रं चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ । सोम आत्मा छन्दाऽस्यद्वा नि यजूंषि नाम
साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मा-
दिवं गच्छ स्वः पतेति ॥ अग्रे, त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण धेष्ण्य-
मानत्वात् । अत एव तैत्तिरीयैराज्जायते ॥ वयसां वा एष प्रतिमा या चीयते
पदधिरिति ॥ तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् यथा पक्षिराजस्तद्वत् पक्षः कारस्या-
वयवाः सम्पद्यन्ते । त्रिवृत्ते शिरः । वहिष्यन्नमानस्तोत्रे योऽयं त्रिवृत्स्तोमः स
एव शिरःस्थानीयः । मजापतिमुखजत्वेनोत्तमं यद् यद् गायत्रारूपं साम तत् ।
त्वदीयं चक्षुः यद् वृहद्रथन्तरारूपे सामानी ते तव पक्षस्थानीये । यः पञ्चद-
शस्तोमः स तत्रात्माऽन्तःकरणम् । यानि गायत्रादीनि छन्दांसि तानि तव
हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यानि यजूंषि तानि तव नामस्थानीयानि । यद्वापदेवारूपं
सामं तत् तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यद्यज्ञायज्ञियारूपं साम तत् तव-
पुच्छस्थानीयम् । ये सौमित्रवेद्यां होमादिधिष्ण्यास्ते तव शफस्थानीयाः ।
हे अग्रे, एवम्भूतस्त्वम् । यतो गरुत्मान् गरुह इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि ।
अतो दिवम् आकाशं गमि गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ का-
त्यायनः ॥ विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं चतुर्थे दिशो वीक्षते
दिशोऽनुक्रमस्वेतीति ॥ विष्णोः क्रमोऽसीत्पादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण
चतुरः पादविन्यासान् कुर्यात् । तत्र चतुर्थमन्त्रगतेन दिशोऽनुविक्रमस्वे-
ति मन्त्रदोषेण ॥ तेषां पाठस्तु ॥ विष्णोः क्रमोऽसि सपन्नहा गायत्रं
छन्दऽआरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द
आरोह । अन्तरिक्षमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जाग-
तं छन्द आरोह । दिवमनुविक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽसि शङ्खपतो हन्ताऽऽनु-
ष्टुभं छन्द आरोह । दिशोऽनुविक्रमस्वेति ॥ यज्ञमयोगं कृत्स्नं व्याप्नोती-
ति विष्णुर्यजमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणाभेदोपचारं कृत्वा विष्णुरि-
त्युच्यते । हे मधमपादविन्यास, त्वं विष्णोः सपन्नहा शत्रुघाती क्रमोऽसि ।
तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवीमनु-
विक्रमस्व भृदेवतारूपम् । इमं प्रदेशं विशेषेण व्याप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि
योज्यम् । अभिमातिहा पापघाती । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरा-

त ॥ अरातिर्दातव्यस्य दानाऽभावः । तमात्मन इच्छतीत्यरातीयत् । तस्य
 हन्ता विनाशकः । महारे हन्तृत्वं तदिच्छतीति शत्रूयत् तस्य हन्ता विनाश-
 कः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमा-
 णां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकैरूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिछन्दोऽभिमानि-
 देवतास्तेषां प्रक्रमाणापनुग्राहिकाः ॥ कात्यायनः ॥ प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्दद-
 मिरिति ॥ अग्निं पिण्डवारमगृह्णाति ॥ पाठस्तु ॥ अक्रन्ददमिस्तनयमिन्न यौः
 क्षामाः रेरिहद्वीरुध समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदारोदसी
 भानुना भात्यन्तरिति ॥ अयमग्निरक्रन्दत् अस्मदरिष्टनिवारणार्थं गर्जतु । कि-
 मित्र । स्तनयमिन्न यौः । यथा घुल्लोकस्थो मेघो गर्जन् तस्य शोषणभीतिं
 निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्माद्विरुद्धं रेरिहत् लोलहानः ।
 वीरुधः समञ्जन् । पुष्पलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिष्यञ्जयन् । हि यस्मा-
 त् । जज्ञानः उत्पद्यमानः । सद्यः इदानीमेव इद्धो दीप्तो व्यख्यन् विविधं ज-
 गत्प्रकाशयति । रोदसी धावापृथिव्योरतः भानुनारश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्
 प्रकाशते ॥ कात्यायनः ॥ अवहरत्यग्रेऽभ्यावर्तिन्नितीति ॥ अग्रेऽभ्यावर्तिन्निता-
 दिभिश्चतुर्भिर्नैः उख्यमग्निमवहरेत् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्नेऽभ्या-
 वर्तिन्नि मा निवर्तस्वायुषा वर्चसा मजया धनेन । सन्या मेधया रय्या पोषेणे-
 ति ॥ आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्तौ । तादृश हे अग्ने,
 आयुरादिभिः सह मामभिलक्ष्य वर्तस्व आवर्तस्व । आयुरपमृत्युरहितं वर्चः कान्ति-
 बलं चायुःप्रजापुत्रादिधनं रत्नसुवर्णादिराशिं वदन्वा दिग्भ्यः सम्पादितस्य
 दानम् । मेधा श्रुतार्थधारणाशक्तिरपि पञ्चादिः पोषः पञ्चादेः पुष्टिः । पतैः
 सर्वैरायुरादिभिः सह मा क्षीप्रमागच्छेत्सर्वः ॥ अथ द्वितीयः ॥ अग्ने अङ्गिरः
 शतं ते सन्त्वादृतः सहस्रं तऽवपाहतः । अथा पोषस्य पोषेण पुनर्ज्ञो नष्टमाकृधि
 पुनर्नो रयिमाकृधीति ॥ हे अङ्गिरः, अङ्गसौष्ठवमुक्ताग्रे ते तवादृतः शतं सन्तु ।
 अष्टाक्षिशक्तयः शतसंख्याका भवन्तु ॥ तथा ते तत्रोपावृत्तिशक्तयः शतसंख्या
 भवन्तु । स्वस्थैवावर्तनमावृत्तः समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां वा
 वर्चनेमुपावृत्ताः अस्मात् स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषा-
 स्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्ततामित्यर्थः । अथापि च शतसहस्रसंख्याका-
 नामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषो मूल-
 लक्ष्यादिसंख्याकादिष्टदिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽप्याकृ-

धि आवृत्तं कुरु । पुनर्भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पृथगसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः
सम्पादितं कुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ पुनरूर्ज्वा निवर्तस्व पुनरग्ने इषासुषा ।
पुनर्नः पाद्वहस इति ॥ हे अग्ने, त्वम् ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निव-
र्तस्वात्रागच्छ । अनेन आयुषा जीवनेन इषात्रेण च सह पुनरागच्छ । आगत्य
च नोऽस्मान् पुनः कृतादंहेतः पापात् पाहि रक्ष ॥ अथ चतुर्थः ॥ सहरय्या
निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वस्स्या विश्वतस्परितीति ॥ हे अग्ने, इत्या धनेन
सह निवर्तस्व । प्ता भक्षण इति धातुः । विश्वैः स्यायते भक्ष्यते पीयत इति
विश्वस्ती । तादृश्या वृष्टिपारया विश्वतस्परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपाना-
मुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥ कासायनः ॥ उपरिनाभि धारयन्नात्मादार्पमित्यभि-
गन्त्रयत इति ॥ उरुयमर्गेन नाभेरूर्ध्वं धारयेत्तमभिमन्त्रणं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥
आत्मादार्पमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्र-
मधिभ्रशदिति ॥ हे अग्ने त्वामादार्पम् आहृतवानस्मि । त्वं चोत्सावामन्तर-
भूः । अवस्थितोऽसि । आविचाचलिः । अत्यन्तचलनरहितो ध्रुवस्तिष्ठ । सर्वा
विशः मजास्त्वा वाञ्छन्तु । त्वच्च इदं राष्ट्रं मा अधिभ्रशत् शून्यं मा भूयात् ।
त्वमस्मिन् राष्ट्रे स्थित्वा सर्वाः मजाः पाहीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ पाशादुत्तु-
ष्योदुत्तममितीति ॥ शिव्यपाशं विसृजेत् ॥ पाठस्तु ॥ उदुत्तमं वरुणपाशमस्म-
दवायमं विमन्यमश्रयाय । अथा वयमादित्यग्रते तवानागतोऽदितये
स्यामेति ॥ हे वरुण, उदुत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशम्
उत्कृष्य श्रयाय विनाशय । अथममममाङ्गे पादपदेशे स्थापितं पाशमवकृष्य
विनाशय । मध्यमं मध्यपदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाशना-
न्तरं, हे आदित्य, अदितिपुत्र, वरुण, वयमनागतः पापरहितास्तत्र ग्रते
त्वदीयकर्मणि अदितये अस्त्राण्डितत्वाय स्वाम योग्या भजेम ॥ कात्यायनः ॥
मृगह्वात्यग्रे वृहन्मितीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्ने वृहन्नुपसामूर्ध्वोऽअस्याधिर्गम-
न्वातमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रक्षता स्वङ्ग आजातो विश्वा-
सन्नान्पथा इति ॥ अपयमग्निर्बृहन्महानुपसामग्रे उपसां मुखे ऊर्ध्वोऽअस्थात् ।
अग्निर्होत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा तमसा नि-
र्जगन्वान् निर्गतः सन्नागात् । इहागतः कीदृशोऽग्निः । रक्षता तमो हिंसता
भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनशरीरः । किञ्च, जात उत्पन्नपान एव विश्वा
सन्नानि सर्वाणि स्थानानि अगाः । स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पूरितवान् ॥

कात्यायनः ॥ अवहरति ह२सः शुचिपदितीति । आसन्ध्यां करोति बृहदितीति ॥
 ह२सः शुचिपदित्यनेन मन्त्रेण उरसामवहत्वा बृहदितितस्योत्तमेन पदेन आस-
 न्ध्यां स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ ह२सः शुचिपद्गुणन्तरिक्षमद्भोता वेदिपदतिधि-
 दुर्गोणसत् । तृपद्गुणसदृशमसदृशगोजाऽऽहजना अद्रिजा ऋतं बृहदिति ॥
 अयं मन्त्रः पूर्वमेकादशोऽध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ उपतिष्ठते सीद
 त्वमितीति ॥ सीद त्वमित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरुपस्थानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्र-
 पाठस्तु ॥ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यने वयुनानि विद्वान् । मैनां
 तपसा मार्चिषाऽभिषोचीरन्तरस्याः शुक्रज्योतिर्विमाहीति ॥ हे अग्ने, त्वं
 भ्रातृसमानाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद त्वमुपविश । कीदृश-
 स्त्वम् । विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायात् विद्वान् जानन् । एतामुखां
 तपसा सन्तापेन मार्चिषोचीः अत्यन्तं मादीपय । अर्चिषा ज्वालाया मा शोचीः
 तपः कार्यम्, अर्चिः कारणम् । कार्येण भूयोस्तापो भवति । कारणेन स्त्री-
 पद । तदुपयं मा कुर्विसर्यः । अस्यामुखायाम् अन्तः शुक्रज्योतिः निर्मल-
 काशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ अथ द्वितीयः ॥ अन्तरग्रे रुचा
 त्वमुखायाः सद्ने स्वे । तस्यास्त्व२ हरसा तपज्जातवेदः शिवो भवेति ॥ हे
 अग्ने, त्वम् उखाया अन्तर्मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्या युक्तः स-
 न् सीदेति शेषः । हे जातवेदः, त्वं तस्या उखायाः शिवो भव सुखपदो
 भव । किं कुर्वन् । हरसा तेजसा तपन् मञ्ज्वलन् ॥ अथ तृतीयः ॥ शिवो
 भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि-
 मिहासद इति ॥ हे अग्ने, मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अनन्तरं त्वं शिवः
 सीद । सर्वान् प्रति शान्तः सन्तुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा
 इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानम् असदः आगत्योपविश ॥ इति
 त्रयोदशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके बह्वेरासन्ध्यां स्थापनमुक्तम् ॥ द्वितीये तस्याग्रेरुपस्थान-
 मुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ वात्समेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैक इति ॥
 अत्र च-शब्देनोपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । वात्समन्त्रेणः संबन्धी वात्समो दिवस्परी-
 तयमनुवाकः । तत्र केचिदेकादशभिर्मन्त्रैरासन्ध्यामुपरिस्थितम् उरुयमग्निमुप-
 तिष्ठेदिति वदन्ति । अन्ये तु वात्समेण सर्वेणानुवाकेनोपस्थानं कुर्यादिति
 वदन्ति ॥ अत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ दिवस्परी मथमं जज्ञे अग्निरस्पद्द्वितीयं परि

जातेवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधारिति ॥ अग्निः
 मथमं दिवस्परे द्युलोकस्योपरि मथमं जज्ञे । अस्मद्वज्रे मसिद्धवाहिरूपेण
 द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे । बडवानलरूपेणोत्पन्नः ।
 अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणाः नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृम-
 णाः । एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् । स्वायचचित्तो, ज-
 रते जीर्यते जरापर्यन्तं पचतीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ विद्या ते अग्ने वेधा व्र-
 याणि विद्या ते धाम विभृता पुरुषा । विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या त-
 मुत्सं यत् आजगम्येति ॥ हे अग्ने, यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीक्षादिना वेधा
 स्वरूपाण्युक्तानि आदिद्याग्निवाडवानलरूपाणि तानि त्रिसंख्याकानि ते
 तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्मः । किञ्च, ते तव सम्बन्धीनि विभृता बहुषु
 प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनशामित्राग्नीध्रीयरूपेषु बृंहितानि धामानि
 स्थानान्यपि विद्मः । किञ्च, ते तव परममुत्कृष्टं गुहागुह्यं गोप्यं देवेद्धोमान्वि-
 द्ध इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं नाम यदस्ति तदपि विद्मः । देवादीनां नामत्वं मन्त्रा-
 न्तरे सम्बोधनबलादवगम्यते ॥ अग्ने देवेद्धमन्विद्धमन्द्रजिह्वेति मन्त्रान्तरम् ।
 किञ्च, यत् उत्साहरूपात् मन्त्रवणादाजगन्ध वैद्युतरूपेण त्वमागतोऽसि तमप्यु-
 त्सं विद्मः ॥ अथ तृतीयः ॥ समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो
 आन ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाः समपामुपस्थे महिषा अवर्धन् इति ॥
 हे अग्ने, त्वाभीधे यजमानोऽहं दीपयामि । कीदृशो यजमानः । नृमणाः ।
 नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेष्वृत्तिबहु मनोऽनुसन्धानकारणं चित्तं यस्याऽसौ
 नृमणाः । नृचक्षाः । नृषु पुरुषेषु वेदपारङ्गतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं
 वक्तीति नृचक्षाः । कीदृशं त्वाम् । तस्थिवांसम् । वाडवानलरूपेणावस्थितम् ।
 तथा अप्सु दृष्टिरूपास्वन्तर्वैद्युतरूपेणावस्थितम् । तथा दिवो द्युलोकस्य ऊधन्
 ऊधःस्थानीये तृतीये समुद्रे दृष्यपेक्षया त्रयः स्थाने रजसि रजनात्मके तेजो-
 मण्डले सूर्यरूपेण तस्थिवांसं महिषा महान्तो यजमाना अपामुपस्थे उत्सङ्गे
 अवर्धन् अवर्धयन् ॥ अथ चतुर्थः ॥ अक्रन्ददधिस्तनपन्निव द्यौः क्षामा रेरि-
 हद्वीरुधः समञ्जन । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धोऽअरुणदारोदसी मानुना भासन्त
 इति ॥ पूर्वाऽनुवाकेऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ॥

अथ पञ्चमः ॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां मार्पणः सोमगोपाः ।
 वसुः स्युः सहस्रो अप्सु राजा विभासग्र उपतामिधान इति ॥ श्रीणां

गवाश्वादीनां संपदाश्च उदार उत्कर्षेण प्रापयिता, रपीणां धनानां धरुणो धार-
यिता मनीषाणामपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां प्रार्थनः प्रार्थयिता । सोमगोपाः
यजमानेनाऽनुष्ठेयस्य सोमपागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः ।
सहस्रः मनुः मन्यनादौ वेगरूपस्य थलस्य पुत्रः । अप्सु दृष्टिरूपासु राजा
वैद्युतरूपेण दीप्यमानः उपसामग्रे प्रातःकाले इत्यानः अग्निहोत्रेऽतिदीप्यमानो-
ऽग्निर्दिभाति विशेषेण भासते ॥ अथ षष्ठः ॥ विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं
आरोदसीऽअपृणाज्जायमानः । वीलुश्चिदग्निमभिनत परायज्जना यदग्निमयजन्त
पञ्चेति ॥ विश्वस्य केतुः सर्वस्य जातो ज्ञाता । भुवनस्य लोकस्य गर्भो गर्भ-
वदन्तरेव स्थितः । जायमानो जायमान एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणात्
सर्वतः स्वतेजसा पूरयति । पञ्च यजमानसहिता ऋत्विग्भूपाः पञ्चसंख्याका
जना अग्निमयजन्त । तदानीं परायन् आहुतिरूपेणादिस्वममीपं गच्छन् वीलु-
श्चित् दृढमेव अग्निं पर्वतसमानं मेघम् अभिनत । चिदारितवान् ॥ अथ सप्तमः ॥
उक्षिपपावकोऽअरतिः सुमेधा मर्तेऽग्निरमृतो निधायि । इयतिधूपमरूपं भरिभ्र-
धुच्छुकेण शोचिषा ध्यामिनक्षान्ति ॥ अरतिर्यागिराहितेषु मतिरिदितः । शोभना
मेधा सेवकाभिप्रायधारणशक्तिर्यस्याऽसौ सुमेधाः । अमृतो मरणरहितस्तादृशो-
ऽग्निर्मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु निधायि निहितः । अरूपमरोपं चक्षुराद्युपद्रवरहितं
धूमं भरिभ्रत अतिशयेन धारयन् । शुकेण शोचिषा निर्गलेन तेजसा प्रभाकरूपेण
ध्यामाकाशम्, इनक्षन् व्याप्नुवन् उदियति ऊर्ध्वं प्रसारयति ॥ अथाऽष्टमः ॥
दृशानो रुक्मऽउर्ध्वा व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽअभव-
द्वयोभिर्षदेनं द्यौरजनयत् सुरेता इति ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथ नवमः ॥
यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचे यूयं देव घृतवन्तमग्ने । म तन्नय मतरं वस्यो
अच्छाभिमुष्मन् देवभक्तं यविष्ठेति ॥ हे भद्रशोचे, कल्याणदीप्ते, अग्ने देव, ते
तव अद्याऽस्मिन् दिने घृतवन्तं यूयम् । उपस्तरणाभिधारणोपेतं पुरोडाशं
यो यजमानः कृणवद् करोति । हे यविष्ठ युवतम्, देवभक्तं देवेषु भक्तियुक्तं
तं पुरोडाशकारिणं यजमानम् । अभि सुष्मम् । अभिमन् सुखं प्राप्तुं प्रकर्षेण
नय मेरय । कीदृशं सुष्मं मतरं प्रकृष्टतरम् । वस्योऽतिशयेन निवासकारण-
म् ॥ अथ दशमः ॥ आ तं भज सौश्रवसेष्वद्य उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने ।
पियः सुयें पियो अग्ना भवात्युज्जतिन भिनददुज्जनिस्त्वैरिति ॥ शोभनं श्रवः
कीर्तिः सुश्रवः, तस्य सम्बन्धीनि तत्तत्कारणानि कर्माणि सौश्रवसानि । तेषु

कर्मसु उक्थे निष्क्रेवत्पस्य म उगादिरूपे तत्तच्छस्त्रे शस्यमाने सति तं देव-
भक्तं यजमानम् आभज सर्वतः सेवय । निरन्तरं कर्मानुष्ठापितं कुर्वित्सर्पः ।
आभजेति द्विरुक्तेर्वाक्यद्वयमिदं कर्तव्यम् । कर्मसु मेरयेत्येकं वाक्यम् । तत्त-
च्छस्त्रे मेरयेति द्वितीयम् । अयं यजमानः सूर्ये मियो भवति भवतु । अग्नावपि
बह्वावपि मियो भवतु । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेणामिनदद्बज्जेदमपि वृद्धिं प्राप्नो-
तु । तथा जनिस्त्वैः जनिष्यमाणैः पौत्रादिभिश्च उद्भिन्नतः ॥ अथैकादशः ॥ त्वामग्ने,
यजमाना अनुचून् विश्वा वसु दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना
व्रजं गोमन्तमुशिजो विवशुरिति ॥ हे अग्ने, यजमानाः सर्वे चून् प्रतिदिनं
त्वामनु त्वामेवानुगच्छन्तो वार्याणि वरणीयानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु
वसूनि धनानि दधिरे धृतवन्तः । त्वया सहावस्थितास्ते यजमाना । द्रविणमिच्छ-
मानाः पुनरप्यधिकं द्रव्यं काङ्क्षन्तः । उशिजो धनसाध्यानि कर्माणि कामय-
मानाः, गोमन्तं गोभिर्भुक्तं व्रजं गोनिवासस्थानं विवशुः विशेषेण हृतवन्तः ॥
अथ द्वादशः ॥ अस्ताव्यग्निर्नरा सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्रेपे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरमिति ॥ अग्निर्ऋषिभि-
र्ऋत्विग्यजमानैरस्तावि स्तुतोऽभूत् । कीदृशोऽग्निः । नरां नराणां मनुष्याणां
सुशेवः शोभनमुखयिता । वैश्वानरः विश्वानरसम्बन्धी सोमगोपाः सोमस्य
रक्षिता । अद्रेपे द्वेपरहिते द्यावापृथिवी हुवेम वयमाह्वयामः । हे देवाः, यूयं सुवीरं
शोभनपुत्रोपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त स्यापयत ॥ इति त्रयोदशो-
ऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके बह्वैरुत्पस्योपस्थानमुक्तम् ॥ अथ तृतीये चयनार्थस्य
देवयजनस्य परिग्रहोऽभिधीयते ॥ कात्यायनः ॥ उत्पस्योत्तरतः समिदा-
धानं समिधाग्निमितीति ॥ प्राग्देशे शकटावस्थापनानन्तरमुख्याग्नेरुत्त-
रतः समिधाग्निमित्पनेन मन्त्रेण समिधमादध्वात् ॥ पाठस्तु ॥ समिधाग्निं
दुवस्यत घृतैर्वोधयतातिथिम् । आर्त्सिम् इव्या जुहोतनेति ॥ हे ऋत्विग्यजमाना
एतमर्गिन् समिधा दुवस्यत परिचरत । घृतैरैतस्यैष्टैरतिथिमेवैतं बोधयत ।
ततश्चास्मिन् इव्यानि हवींषि आजुहोतन । साकल्पेन जुहुत ॥ कात्यायनः ॥
उद्यम्पोदुत्वेति दक्षिणतोऽनासि करोति स्थान्त्वामिति ॥ आसन्त्वामवस्थित-
मुख्याग्निमुदुष्टस्य शकटस्य दक्षिणभागे स्थालीमवस्थाप्य तस्यामवस्थापयेत् ॥
पाठस्तु ॥ उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तुचितिभिः । स नो भव शिवस्त्व

सुपतीको विभावसुरिति ॥ हे अग्ने, विद्महे सर्वेऽपि देवाः प्राणरूपाश्चित्ति-
 भिरुद्यमनकुशलिभिर्धाष्टिभिः, उव ऊर्ध्वमेव त्वां भरन्तु । धारयन्तु । स त्वं
 नोऽस्माकं शिवः शान्तः सुपतीकः सुमुखो विभावसुः प्रभाया वासयिता च
 भव ॥ कात्यायनः ॥ गार्हपत्यं पश्चादनुद्वाहौ युक्ता प्रेदग्ने इति प्राह्यत्वे-
 ति ॥ पूर्वमवस्थापितशकटे गार्हपत्यस्य पश्चिमे भागे द्वौ वलीवर्दौ प्रतिमुच्य
 पश्चात् प्रगच्छेत् ॥ पाठस्तु ॥ प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् पाहि शिवेभिरर्चिभिष्टुम् ।
 बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजा इति ॥ हे अग्ने, शिवेभिरर्चिभिः
 शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रेद याहि । यजनदेशं प्रयाहोर्ध्वं
 बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढै रधिभिर्भासयज्जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन
 शरीरेण प्रजामा हिंसीः ॥ कात्यायनः ॥ अग्ने स्रज्ज्यक्रन्ददग्निरिति जपतीति ।
 मामग्नकाले शकटस्याग्ने ध्वनिं कुर्वति सति इमं मन्त्रं जपेत् ॥ पाठस्तु ॥
 अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव श्यौः क्षामा रेहिद्वीरुयः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो
 विहीमिद्धोऽअख्यदारोदसी भानुना भात्यन्त इति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ कात्या-
 यनः ॥ उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेतीति ॥ प्रयाणानन्तरं शकटमवस्थाप्य उ-
 ख्याग्रेहचरभागे समिधमादध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ प्रयागमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि-
 षत् सूर्यो न रोचते बृहज्जाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो
 अतिथिः शिवो न इति ॥ अयमग्निर्भरतस्य हविर्भरणवतो यजमानस्याह्वानं
 शृण्वे शृणोतु । यव योऽग्निः, सूर्यो न = सूर्य इव, भाः भासमानः सन् बृह-
 द्रोचते दीदाय अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं जयपूतिम्
 अभितस्यौ सर्वतः करोति । सोऽग्निर्नोऽस्माकम् अतिथिर्भवतु । अतिथिरेव
 समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । दैव्यः । देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलरूपः ॥
 कात्यायनः ॥ अमूल्यमस्मावपनं पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ततो द्वाभ्या-
 मिति ॥ आपो देवीरित्येकयर्चा तस्या उचराभ्यामप्यत्र इत्युभाभ्याम् क्रग्भ्यां
 च पलाशपत्रनिर्मितेन पात्रेण च उख्याग्नेरुपरि स्थितं भस्म जलेषु प्रक्षिपेत् ॥
 तत्र प्रथमायाः पाठस्तु ॥ आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वम्
 सुरभा उ लोके । तस्मै नमन्ता जनयः सुपत्नीर्मातेव पुनं विभृताप्सेनव इति ॥
 हे आपो देवीर्द्व्यम्, भस्म उख्याग्नेरुपरि सञ्चितं भस्म प्रतिगृह्णीत । एतत्
 प्रतिगृहीतं भस्म स्योने मुखकरे सुरभौ सुगन्धियुक्त एव लोके स्थाने
 कृणुध्वं स्थापयत । शोभनः पतिर्वरुणरूपो याता ताः सुपत्न्यः । आपो

धरुणस्य पन्नय आसन्निति ह्यन्यत्राम्नातत्वात् । जनयोऽग्नेर्जनन्य
 आपः । वाडवं वैद्युतरूपमग्निं प्राति अपां जननीत्वम् । ईदृश्य आपस्तस्मै
 भस्मरूपायानये नमन्तां गृहीभवन्तु । तमग्निं पालयितुमवश्यं सावधाना भव-
 न्तित्यर्थः । हे आपो, यथा लोके माता पुत्रं पोषयति तद्वदेनमिमं भस्मरूप-
 मग्निम् अप्सूदकरूपासु युष्मास्ववस्याप्य विभृत पोषयत ॥ अथ द्वितीयः ॥
 अप्सवग्रे सधिष्ठव सौपधीरनुरुद्ध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनरिति ॥ हे अग्ने, तव
 सधिः सहो बलं भस्मरूपमप्सु वर्तते स त्वम् । ओषधीरनुरुद्ध्यसे । व्रीहि-
 यवाद्योषधीरनुरञ्जसि जाडराग्निरूपेण तत्स्वीकारात् । अरण्योर्गर्भे स्थितः
 पुनः पुनर्जायसे ॥ अथ तृतीयः ॥ गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
 गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसीति ॥ हे अग्ने, त्वं भेषजरूपैरोषधि-
 विशेषैस्तत्स्यमानस्य प्राणिजातस्य जठरे वर्तमानत्वाद् गर्भोऽसि । तथा वाडव-
 वैद्युतरूपेणाऽपां गर्भोऽसि ॥ कालायनः ॥ अनामिकायाः मास्तादादत्ते प्रस-
 द्येतीति । उदकेषु प्रसिप्ताद्भस्मनः सकाशादनामिकायाङ्गुल्या किञ्चिद्भस्म
 प्रसद्येत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरादद्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ प्रसद्य भस्मना
 योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सःसृज्य मातृभिस्तु ज्योतिष्मान् पुनरासद इति ॥
 हे अग्ने, भस्मना सह योनिं कारणभूतां पृथिवीं प्रसद्य प्रपद्य । किं पृथिवीमेव ।
 नेत्याह । अपश्च योनिभूताः प्रतिपद्य । किञ्च मातृभिरग्निः पृथिव्या च
 सःसृज्य एकीभूय त्वं भृशं ज्योतिष्मान् संपन्नः पश्चात् स्वयमेव स्थानमुखाम्
 आसदः आसीद् ॥ अथ द्वितीयः ॥ पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे
 मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याः शिवतम इति ॥ हे अग्ने, अपः पृथिवीं च सदनं
 पुनरासद्याऽऽस्थाय शिवतमः सन् अस्यामुखायाम् अन्तर्मध्ये मातुरुपस्थे इव
 शेषे स्वपिपि ॥ अथ तृतीयः ॥ पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषासुषा । पुनर्नेः
 पाह्यदहस इति ॥ अग्ने, त्वम् ऊर्जा क्षीरादिरत्नेन सह पुनर्निवर्तस्वाऽन्नागच्छ ।
 इषा अग्नेन आयुषा सह पुनरागच्छ नोऽस्मान् पुनः कृतादहसः पाहि पालय ॥
 अयं चतुर्थः ॥ सह रम्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्यया विश्वतस्प-
 रीति ॥ हे अग्ने, रम्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति धातुः । विश्वैः सर्वैः
 प्सायते भक्ष्यते पीयते इति विश्वप्स्यतीति । तादृश्या धारया विश्वतस्पपरि सर्वेषां
 तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥ कालायनः ॥ मास्त्योखायासुष-
 तिष्ठते बोधाम इतीति ॥ अनामिकाया स्वीकृतं प्रसिष्य, बोधाम इति द्वाभ्यां

मन्त्राभ्यामुख्याग्नेरुपस्थानं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ बोधा मे अस्य
वचसो यविष्ठ मरुहिष्ठस्य मभृतस्य स्वधा व । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति
वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्न इति ॥ हे स्वधावः, स्वधोपलक्षितान्नं यस्य तव ।
यविष्ठ युवतमो हे अग्ने, मदीयस्यास्य वचसः स्तुतिरूपस्य बोध तात्पर्यं बुध्यस्व ।
कीदृशस्य वचसः । मरुहिष्ठस्यातिशयेनाभिदृष्टिहेतोः । मभृतस्य प्रकृष्टेन अद-
रेण सम्पादितस्य । प्यायी दृढावित्यस्य धातोर्निष्पन्नः पीयतिशब्दः ।
त्वशब्द एकशब्दार्थे वर्तते । भवदीयस्तुतिकारिणोर्द्विपोर्यजमानत्विजोर्मध्ये एकः
स्तोता दृढमधिकं वक्ति । जचितोक्तिमुलङ्घयानिन्दारूपेणातिमशंसारूपेण वा
यत्किञ्चिदुक्तिताः, एकः स्तोता अनुगृणाति अनुकूलमुचितमेव वक्ति । अतो-
ऽस्मदभिमायं बुध्यस्वेति आर्थ्यते । वन्दारुरभिषादनपरोऽहं ते त्वदीयं शरीरं
तन्वं वन्दे ॥ अथ द्वितीयः ॥ स वोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । सुयो-
ध्यस्मदद्वेपास्तीति ॥ हे वसुपते, धनपते, हे वसुदावन् अन्नमदाऽग्ने, स त्व
वोधि अस्मदभिमायं बुध्यस्व । कीदृशस्त्वम् । सूरिर्विद्वान् मघवा अन्नवान् ।
तादृशस्त्वं, द्वेषामि शत्रुभिः कृतान् द्वेषान् अस्माद् सुयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु
॥ कात्यायनः ॥ आश्रयं विश्वकर्मण इति जुहोतीति ॥ स्वाहेति मन्त्रशेषः ।
विश्वकर्मणे समस्तजगत्पृष्टिस्थित्यादिकर्म कर्त्रे सुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ कात्या-
यनः ॥ जत्यायादधाति समिधं पुनस्त्विति ॥ पाठस्तु ॥ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः
समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणा वसुनीध यज्ञैः । धृतेन त्वं तन्व वर्षयस्व सखाः सन्तु
यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ हे अग्ने, त्वा आदिसा रुद्रा वसवश्च पुनः
समिन्धताम् उपशान्तं पुनः सन्दीपयन्तु । हे वसुनीध, वसुनां धनानां नेतः
ब्रह्मणाः ब्राह्मणा ऋत्विजः यज्ञैर्निर्मितभूतैस्त्वां पुनः समिन्धतां धृतेन तुष्टः
सन् तन्वं शरीरं वर्षयस्व तगस्त्वयि तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु ॥ इति त्रयोदशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके बह्वैरुपस्य चयनदेशं मति नयनमुक्तम् ॥ अथ चतुर्थे
गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ पलाशाशाखया गार्हपत्यं व्यूहयपेत
वीतेतीति ॥ पालाशाशाखया गार्हपत्यस्थानव्यूहनं संमार्जनं कुर्यात् ॥ पाठ-
स्तु ॥ अपेत वीत वि च सर्पतान्तो येऽग्न इत्य पुराणा ये च नूतनाः । अदा-
यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रान्तिमं पितरो लोकमस्मा इति । यमस्य सर्वभू-
यः पिपतिन्वात् तद्रूपताः पृथिव्याः सर्वत्र वर्तन्ते । हे यममृत्पाः, अग्न देवयजनः

स्थाने पुरातना ये यूयं स्थ । नूतनाश्च ये यूयं स्थ ते सर्वेऽप्यपेत अस्मात्
 स्थानादपगच्छत । वीत अत्यन्तविदूरं गच्छत विसर्पत च । अतोऽस्मात्
 स्थानादपेत्यैतद्द्वारं परित्यज्य विविधे गच्छत । यमः पृथिव्या इदमवसानं
 स्थानमस्मभ्यमदात् । पितरश्चास्मै यजमानायेमं लोकम् अक्रन् । एतच्च यजत-
 स्थानं कृतवन्तः ॥ कात्यायनः ॥ उखांनिवपति सञ्ज्ञानमितीति ॥ ऊत्तर-
 प्रदेशस्थान् पांसून् गार्हपत्यस्थाने निवपेत् ॥ पाठस्तु ॥ सञ्ज्ञानमसि काम-
 धरणं यमि ते कामधरणं भूयादिति ॥ हे ऊत्तरस्वरूप, त्वं संज्ञानं पृथु-
 सम्बन्धिसम्पुञ्जानमसि । पशवो ह्याघ्राणेन सम्पुञ्जं ज्ञात्वा तमुत्तरप्रदेशं लिङ्-
 न्ति । तथा कामधरणमसि । यदमुण्या यज्ञिपमासीत्तदस्यामदधात् ऊखा
 अभवन्निति श्रुत्यन्तरे यज्ञिपांशत्वेनोक्तत्वाद्यद्द्वारा कामानां धारकमसि ।
 अतस्ते तत्र यत्कामधारणसामर्थ्यं तन्मयि भूयात् ॥ कात्यायनः ॥ सिकता-
 श्चाग्नेर्भस्मेतीति ॥ पाठस्तु ॥ अग्नेर्भस्मास्पग्नेः पुरीषमसीति ॥ हे सिकता-
 स्वरूप, त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि । सिकताधरो ह्यग्निरतितीक्ष्णो भवति ।
 तथा त्वमग्नेरवस्थानाय पुरीषमसि पांसुरूपमसि ॥ कात्यायनः ॥ परिश्रिद्धिः
 परिश्रयति चित् स्थेनीति ॥ परिश्रयणमाधनाभिः शर्कराभिः प्रसारयेत् ॥
 पाठस्तु ॥ चित् स्य परिचित् ऊर्ध्वचितः श्रयध्वमिति ॥ चीयन्ते भूमौ प्रक्षि-
 प्यन्त इति चितः । हे शर्कराः, यूयं चित् स्थ । भूमौ प्रक्षिप्त्वा भवय । परि-
 चितः परितः प्रक्षिप्त्वा ऊर्ध्वं चितः सिकतानामूर्ध्वं प्रक्षिप्त्वा । तादृश्यो यूयं श्रय-
 ध्वम् । इदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ कात्यायनः ॥ चतस्रो दाक्षिणोत्तराः
 प्राचीरुपदधाति दाक्षिण्यं उदयगम्यन्मो अग्निरिति तत्प्रत्युचमिति ॥ गार्हपत्यस्य
 मध्यप्रदेशे दाक्षिण्यमारभ्य उत्तरापवर्गाः प्रागग्राश्चतस्र इष्टका दाक्षिण्यतः स्थित्वा
 उदहमुखः सन्, अयस्योऽग्निरित्यादिभिश्चतस्रभिर्ऋग्भिः क्रमेणोपदध्यात् ॥
 तत्र प्रथमः ॥ अयः सोऽअग्निर्व्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः
 सहस्रियं वाजमसन्नं सप्तिः ससवान्सन्तुपसे जातवेद इति ॥ यस्मिन् गार्हपत्य-
 वति रूपेऽग्नौ सति वावशानः कामयमानः इन्द्रः सुतमभिपुतं सोमं जठरे
 दधे स्वोदरे धारयिता स तादृशोऽयमग्निरिदानीमिष्टकाभिश्चीयत इति ज्ञेयः ।
 हे जातवेदोऽग्ने, त्वम् अयं न सप्तिः = सन्ततगमनकुशलमश्वमिव, सहस्रियं सहस्र-
 संख्यापाकेन धनेन समितं वाजमर्थं ससवान् दत्तवान् यजमानेन स्तुपसे ॥ अय
 द्वितीयः ॥ अये यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वन्वा यजत्र । येनान्त-

रिसमुर्वाततन्ध त्वेषस्त भानुरर्णवो नृचक्षा इति ॥ हे यजत्र, हे यज्ञनिष्पाद-
 केष्टकारूपाग्ने, ते तव यद्वर्चः तेजो दिवि द्युलंके सूर्यरूपेण वर्तते । पृथिव्यां
 वह्निज्वालारूपेण वर्तते । तथा यत्तेजः ओषधीषु परिपावकत्वाकारेण वर्तते ।
 अप्सु वह्नवानलरूपेण वर्तते । येन त्वदीयवर्चसा विद्युद्रूपेणोक्तं विस्तीर्णमन्तरि-
 क्षमाततन्ध सर्वतो विस्तारितवानसि मकाशितवानसीत्यर्थः । त्वेषः त्विपां दीप्तीनां
 स त्वदीयवर्चः समूहो भानुर्भासकः अर्णवः समुद्र इव विस्तीर्णः । नृचक्षा मनुष्यान्
 प्रख्यापयिता तथाविधस्तेजोरूपामिष्टकामुपदधामीति शेषः ॥ अथ तृतीयः ॥
 अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिपे धिष्ण्या ये । द्यौ रोचने परस्तात्
 सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति ॥ हे इष्टकारूपाग्ने, दिवः सकाशा-
 दर्शनम् उदकम् अच्छाभिमुख्येन जिगासि प्राप्नोषि । यामद्वारेण दृष्टिं संपाद-
 यसीत्यर्थः । ये देवा धिष्ण्या घारास्तान् देवानच्छाभिमुख्येन ऊचिपे हविः
 स्वीकुरुष्वे । त्वय्यत्रोपहितायाम् आहूता इव देवा आगत्य हविः स्वीकरिष्य-
 न्तीत्यर्थः । सूर्यस्य देवस्य रोचने दीप्तिरूपे मण्डले सति या आपः पर-
 स्तादूर्ध्वदेश उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते । याश्चावस्तादधोभागे वर्तन्ते ताः सर्वास्त्वय्यु-
 पहितायामिह गामभ्येप्स्यन्तीति शेषः ॥ अथ चतुर्थः ॥ पुरीष्यासोऽअग्रयः
 प्रावणेभिः सजोषतः । जुपन्तां यज्ञमद्बुहोऽनमीवा इपो महीरिति ॥ एते
 अग्रय इष्टकारूपा अस्मदीयमिमं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् । कीदृशा अग्रयः
 पुरीष्यासः पुरीषे पांसुरूपे भराः प्रावणेभिः प्रकर्षेण सम्भजनशीलैर्मनोभिः
 सजोषतः परस्परं समानयौतयः । अद्बुहो हिंसाराहिताः । अनमीवा रोगरहिताः ।
 इपोऽभीष्टमाप्तिहेतवः । महीः मौढाः । तथाविधा अग्निरूपा इष्टका उपदधामीति
 शेषः ॥ कात्यायनः ॥ इळामग्र इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरं इति ॥ स्वयमु-
 चरतः स्थित्वा गार्हपत्यस्य पश्चिमभागे इळामग्रेऽयं ते योनिरित्यन्ताभ्या-
 म् प्रङ्म्यां द्वे इष्टके उपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र मयगायाः पाठः ॥ इळा-
 मग्रे पुरुदस्मन् सति गोः शश्वत्तमन् इवमानाय साध । स्वावः स्रुनुस्वन्वयो
 विजावाऽमे सा ते सुमतिर्मृत्वस्मे इति ॥ हे अग्ने, इवमानाय होतुं प्रवृत्ताय
 यजमानाय गोः सति गवादिपशूनां दातारं साध सम्पादय । कीदृश दाता-
 रम् । इळां सर्वरीढ्यं मशंसतीयं पुरुदंसं बहुधा दर्शनीयं शश्वत्तमगसन्तमविच्छे-
 देन वर्तमानम् । किञ्च त्वत्प्रसादाज्जोऽस्माकं स्रुतः स्वावः पुत्रो भवतु । की-
 दृशस्तनय औरम इत्यर्थः । पुत्रसामान्यस्य मृनुशब्देनोक्तत्वाद् अन्यपुत्रादि-

व्यावृत्तये विशेषविवक्षया तन्वयशब्दः प्रयुज्यते । विजाया विविधानां जन-
पिता । हे अग्ने, ते तव सा सुमतिः तथाविधा अनुग्रहबुद्धिः अस्मे
भूतु । अस्मासु भवतु ॥ अथ द्वितीयः ॥ अयं ते योनिर्ऋत्विषो यतो
जातोऽअरोचयाः । तं जानन्नग्नि आरोहाया नो वर्धया रयिमिति ॥ हे अग्ने,
अयम् इष्टकारूपः पदार्थः, ते तव योनिरुत्पत्तिहेतुर्ऋत्विषः ऋतुकालीन-
स्त्रीयुरासङ्गम इव । अतो योनैर्यत्त उन्मन्त्रस्त्वम् अरोचयाः दीप्यमानोऽसि ।
तं तथाविधं योनिं जानन्नवगच्छन्नारोह प्राप्नुहि । अथाऽनन्तरं नोऽस्माकं
रयिं धनं वर्धय ॥ कात्यायनः ॥ चिदसीति पूर्वदक्षिणः मतिमन्त्रमिति ॥
दक्षिणतः स्थित्वा पूर्वभागे चिदसीति मन्त्रद्वये इष्टे उपदध्यात् ॥ तत्र मथम-
मन्त्रपाठस्तु ॥ चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति ॥ भोगाँश्चिनोति
सम्पादयतीति चित् । हे इष्टके, त्वं चिदसि या देवता त्वामभिमन्यते तया
देवतयाऽनुग्रहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा भूत्वा सीद तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिर-
स्वत् । अङ्गिरोऽभिरुपहितेष्टका यथा ध्रुवा भवति तद्वत् ॥ अथ द्वितीयः ॥
परिचिदसि तयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति । परितो भोगाँश्चिनोति सम्पादय-
तीति परिचित् । शेषं पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो
दशसु चेति ॥ अत्र मन्त्रे इत्येतैल्लोकम्पृण ता अस्येत्येतन्मन्त्रद्वयस्य प्रतीकम् ।
लोकम्पृणसङ्गता यास्त्रयोदशेष्टकाः तासामुपधानकाले एतन्मन्त्रद्वयं प्रयोक्त-
व्यम् ॥ तत्रायं मथमः ॥ लोकम्पृण छिद्रे पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
स्वा-बृहस्पतिरस्मिन् योनाऽअसीपदञ्जिति ॥ हे इष्टके लोकं गार्हपत्यचयनार्थं
प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टमवसानं पृण पूरय । तथा छिद्रं
पृण । किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवे-
त्यर्थः । अथोऽपि च दृढा सती सीदाऽवतिष्ठत् ॥ इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते
देवा आसिन् यौनौ स्थाने त्वामसीपदन् सादितवन्तः ॥ अथ द्वितीयः ॥
ताऽअस्य सूददोहसः सोमश्च श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्म देवानां विशस्त्रिष्व
रोचने दिव इति ॥ दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशके अस्य यजमानजन्मनिगि-
त्तभूते सति देवानां सम्बन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः सूद-
दोहसोऽस्य दोहयिष्यस्ता इष्टकास्त्रिषु प्रातःसवनदिषु सवनेषु आसमन्तात्
सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति ॥ कात्यायनः ॥ चात्वालदेशात् पुरीषं निव-
पतीदं विश्वा इतीति ॥ चात्वालदेशाच्छुष्कं पांसुमादायाऽस्मिन् गार्हपत्य-

चयने निवपेत् ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रं दिश्वऽअवीष्टयन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । रथी-
 तम५ रथीनां वाजानां५ सत्पतिं पतिमिति ॥ विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः
 स्तुतयः इन्द्रमवीष्टयन् वार्द्धितवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद्
 व्याप्तवन्तम् । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां म०ये रथीतमपतिशयेन रथयुक्तं
 वाजानामन्वानां पतिं स्वामिनोऽसत्पतिं सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ कासायनः ॥
 उक्त्वा च निर्वपति समितमितीति ॥ समितमित्यादिभिश्चतसृभिर्वग्निस्तास्मिन्
 गार्हपत्यचयने उल्ल्याग्निं निर्वपेत् ॥ तत्र प्रथमायाः पठस्तु ॥ समितः सङ्कल्पे-
 था५ संमियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसाना इति ॥ यदिदं
 गार्हपत्यचयनमभिहितं तस्मिन्नुल्ल्याग्निनिर्वपनवेलायां द्वावग्नी सम्पद्येते । पूर्व-
 मिद्धोऽग्निरेकः, उल्ल्योऽग्निरपरस्तावुभौ सम्बोद्धेदमुच्यते । हे अग्नी, युवा-
 मुभौ समितं सङ्गतौ भवतम्रासङ्गत्य च सङ्कल्पेथां सम्पद्यतस्य कल्पनं निष्पा-
 दनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् । संमियौ सम्पक् परस्परं प्रीतियुक्तौ, रोचिष्णू
 दीप्त्वमानौ सुमनस्यमानौ परस्परं सौमनस्यं ग्राप्सौ । इषममूर्जं रसं वाऽभि-
 संवसानौ अभितः सम्पद्ममपादयन्तौ ॥ अथ द्वितीयः ॥ सं वां मनाऽसि
 सं व्रता समु चित्तान्पाकरम् । अग्ने पुरीष्याधिषा भव त्वं न इषमूर्जं यज-
 मानाष धेहि इति ॥ हे पूर्वोक्तावग्नी, वां युवयोर्मनांसि मनोजन्मान् संकल्पान्
 सगाकरं सर्वतः सङ्गतानि करोमि । तथा व्रतानि कर्माणि समाकरम् । तथा
 चित्तानि कर्मविषयज्ञानानि समाकरम् । हे पुरीष्य, पांसुयुक्ताग्ने मिलितोभ-
 याग्निस्वरूप नोऽस्माकमधिषा भव अधिकं पालयिता भव । तादृशस्त यज-
 मानाय इषममूर्जं रसं च धेहिदेहि ॥ अथ तृतीयः ॥ अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्
 पुष्टिर्माऽअसि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिगिहासद इति ॥ हे
 अग्ने भगवन्, त्वं पुरीष्यः पुरीषादिभिः पांसुयुक्तः । रयिमान् धनवान् ।
 पुष्टिमानप्यसि । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं
 स्वकीयस्थानमासदः माप्नुहि ॥ अथ चतुर्थः ॥ भवतम्राः सपनसौ सचेतमोऽअरे-
 पतौ । मा यज्ञं हि५ मिष्ट । मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवा भवतमद्य न इति ॥
 योऽग्निः पुरातनो यक्षोरूपस्तौ युवा नोऽस्मदर्थं सपनसौ मतस्तौ सदितौ स-
 चेतमौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ अन्वविषयं मनः परितोऽप्यासदनुग्रहाभि-
 सुप्त्यनं सपनस्तम् । तस्मिन्ननुग्रहे परस्परपतिपतिरादित्यं सचेतस्तम् ।
 अरेपतौ पापरादितौ अस्मादिषये माप्तादिकेनापराधेनापि कोपाभावात् पापत्यादि-

सम् । भवतं यथोक्तगुणयुक्तायुधौ तिष्ठतम् । पापराहित्यमेव स्पष्टीक्रियते ।
यज्ञं मा हिंसीष्टम् । अस्मदीयं कर्म मा विनाशयतम् । हे जातवेदसाबुभावधी,
युवाम् अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवा शान्तौ भवतम् ॥ कात्यायनः ॥
मातेव पुत्रमिति शिष्यादिपुत्र्येति ॥ उल्लासित्यनुवर्तते ॥ पाठस्तु ॥ मातेव
पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनौ अमारुखा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः
प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चत्विति ॥ यथा लोके माता पुत्रं विभर्ति तथा
पृथिवीरूपेणपृथ्वा स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने पुरीष्यमेतमग्निम् अभाः अभा-
र्षितं धारितवती । दुष्पुत्रमथमपुरुषस्य रूपं विभर्ति । तामुखां प्रजापतिर्वि-
मुञ्चतु शिष्यपाशान्मुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः । विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च
संविदान ऐकमत्यं गतः । विश्वसृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ इति त्रयोदशो-
ऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ॥ चतुर्थेऽनुवाके गार्हपत्यचपनमुक्तम् ॥
पञ्चमेऽआहवनीयचपनार्थं भुवः कर्षणमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ अनुपस्पृश-
न्नमुन्वतमिति मत्पृचमिति ॥ तुपाग्निना प्रदग्धाः कृष्णवर्णा निर्ऋतिदेवताका-
तिस्र इष्टका नैर्ऋत्यदेशे, अमुन्वतमिति तृचेनोपदध्यात् ॥ तत्र प्रथमायाः
पाठस्तु ॥ अमुन्वन्तमपजपानमिच्छ स्तेनस्येसामन्विहि तत्करस्य । अन्यमस्म-
दिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्विति ॥ हे निर्ऋते देवि, यः
सोमयामं न करोति यश्च हविर्गज्ञानं करोति तादृशममुन्वन्तम् अपजपानं च
ग्रहीतुमिच्छ । किञ्च यस्तेनः मञ्जुचचारः, यश्च तत्करः प्रकटचोरस्तयोरित्यां
गतिम् अन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गत्वा तावपि गृह्णाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं
मुन्वन्त्यो हविर्पक्षैश्च यष्टृभ्योऽस्मदन्वमिच्छ सा ते दृष्टशिक्षा तव इत्या गतिश्चर्या ।
एवम्मृतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ अथ द्वितीया ॥ नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजो-
ऽयस्मयं विचृता घन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्णा संविदानोत्तमे नाकेऽअधिरोह-
धेनमिति ॥ हे निर्ऋते, दक्षिणपश्चिममध्यस्थिताऽवान्तरादेगभिमानिनि देवते,
तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः । सम्बोधनं, हे तिग्मतेजः, तुभ्यं
मुष्टु नमोऽस्तु । अयस्मयम् अस्मदीयम् अपोनिमित्तं शृङ्खलावद् दृढम् एतं,
घन्धं स्वर्गप्राप्तिवन्धकम् इमं पाप्मानं विचृतं विनाशयत । ततस्त्वं यमेनाग्निना
यम्णा च पृथिव्यैव संविदानैकमत्यं गता सती एनं यजमानम् उत्तमे नाके
सर्वसुसोपेते दुःखमात्रराहिते स्वर्गे अधिरोह्य स्थापय ॥ अथ तृतीया ॥
यस्यास्ते घोर आसं जुहोम्येषां घन्धानामवसाज्जनाय । यं त्वा जनो भूमिरिति

ममन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वत इति ॥ हे घोरे क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि,
यस्यास्ते तव आसन् आसनि आस्ये मुखे जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि।
किमर्थं बन्धानां यजमानस्य परलोकप्राप्तिवन्धकानामेषां पाप्मनाम् अनसर्ज-
नाय विनाशार्थम् । पां त्वा जनो जनुमात्ररूपः शास्त्रसंस्काररहितो भूमिरिति
ममन्दते स्तौति । भूमिर्निर्ऋतिदेवीति । अहं तु शास्त्राभिज्ञतया तादृशी त्वां
विश्वतः सर्वथाऽपि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग् जानामि । तत्रतावन्निर्ऋति-
रित्येतदेवताया नामधेयम् । अवयवार्थश्चैवं व्युत्पादनीयः । सर्वदेवसाधारणादेव-
पाजनान्निष्कृष्य स्वतन्त्रे देशे निर्ऋतिः प्राप्त्यर्पस्याः सा निर्ऋतिसादिदं
मकारद्वयमभिप्रेत्य विश्वत इत्युक्तम् ॥ कात्यायनः ॥ शिष्यरूपमपाशेन्द्रास-
न्दीपेरेणास्पति यं त इतीति ॥ शिष्यादीन् प्रक्षिपेत् ॥ पाठस्तु ॥ यं ते देवी
निर्ऋतिरावबन्ध पाशं ग्रीवास्थविचृत्यम् । तं ते विष्णाम्पायुषो न मध्यादयैतं
पितुमाद्धि मसूत इति ॥ हे यजमान, ते तव ग्रीवासु ग्रीवायाः सम्बन्धिषु प्रदेश-
विशेषेषु यं पाशं निर्ऋतिदेवी आवबन्ध आसमन्ताद् बन्धितवती । कीदृशं पा-
शम् । अबिचृत्य विनाशयितुमशक्यं दृढमित्यर्थः । ते त्वदीयं ग्रीवास्थ तं पाशं
विष्णामि विमुञ्चामि । तच्च विमोचनं त्वदीयस्यायुषो मध्यादास्थ्य न भवति
किन्तु कूरस्तेऽप्यायुषि । अथ पाशविमोचनान्तरं मसूतोऽभ्यनुज्ञातस्त्वम् अय-
मग्निनिवेशनः एतं पितुम् एतदन्नमाद्धि भक्षय ॥ कात्यायनः ॥ उच्छिष्टन्ति
नमो भूत्या इतीति ॥ उत्थानं कुर्युः ॥ पाठस्तु ॥ नमो भूत्यै येदं चकारेति ॥
या देवी इदमग्निर्लक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूम्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै
नमोऽस्तु ॥ कात्यायनः ॥ शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इतीति ॥ पाठस्तु ॥
निवेशनः सङ्गमनो वसूना विदवा रूपमभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता
सत्यधेन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनामिति ॥ अयमग्निर्निवेशनो यजमानानां
स्वयदे निवेशयिता, वसूना सङ्गमनः प्रजापद्यरूपाणां द्रव्याणां भाषकः ।
तादृशः सत्र, शचीभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिर्विदवा रूपा सर्वाणि रूपाणि
भकाशयति । तद्वत् । कीदृशोऽग्निः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो
धर्मोऽग्निर्होत्रादिलक्षणो यस्यासी सत्यधर्मा । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । अत एव
पथीना समरे न तस्यौ परिपन्थिनां शत्रूणां युद्धे स्वयमागत्य न तिष्ठति किन्तु
स्वकीयनामग्रहणमात्रेण ते पलायन्त इत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ नियुज्यमानमभि-
पन्नपते सीरा युजन्तीति ॥ बन्धीबर्देः सह नियुज्यमानं सीरा युजन्तीत्यादि-

मन्त्रद्वयेनाभिमन्त्रयेत् ॥ तत्र प्रथमायाः पाठः ॥ सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा
वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु मुम्नयेति ॥ कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः, सीरा
सीरं लाङ्गलं युञ्जन्ति सज्जीकुर्वन्ति । तथा, युगा सुष्टु द्वादश वा
कक्ष्याविशेषेष्वपेक्षितानि युगानि तन्वते । एकैकं विस्तारयन्तु । कीदृशाः ।
कवयः । धीराः धैर्ययुक्ता अनलता इत्यर्थः । तथा देवेषु देवताविषयेषु मुम्नया
मुञ्जं मुत्तमिच्छन्तीति मुञ्जायवः ॥ अथ द्वितीयः ॥ युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं
कृते योनौ वपतेह बीजम् । गिरा च सृष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्स्थपः
परमेयादिति ॥ हे कर्पकाः, सीरा युनक्त लाङ्गलं योजयत । युगा वितनुध्वं
युगानि विस्तारयत । कृतेन कर्पणेन संस्कृते इहास्मिन् योनौ स्थाने बीजं
बीजादिकं वपत । किञ्च तद्बीजं गिरा आशीर्वादरूपेण मङ्गलवाक्येन युक्त-
मिति शेषः । सृष्टिस्तत्र निष्पन्नस्तम्बो, नोऽस्मदर्थं सभरा असत् फलभारयु-
क्तोऽस्तु । परं फलं नेदीय इव अन्तिकमेव अल्पकालनिष्पाद्यमेव सत् स्थपः
स्थपा लवनसाधनेन दात्रेण लुनं स आइपात् । अस्मत्समीपम् आगच्छतु ॥
कात्पायनः ॥ कर्पति युनः सुफाला इति प्रत्युचमिति ॥ युनः सुफाला इत्या-
दिमिश्रतस्यभिर्हृग्भिः कर्पणं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथमः ॥ युनः सुफाला विकृपन्तु
भूमिः युनं कीनाशा अभियन्तु बाहैः । युनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला
ओपधीः कर्तमस्मे इति ॥ सुफालाः । जिफला विशरणे । शोभनं फालम्
अधिरोपणम् आकर्षणं येषां ते सुफालाः । भूमिं युनं सुखं यथा भवति तथा
विकृपन्तु कर्पणं कुर्वन्तु । कीनाशाः हलिनः कर्पकाः, बाहैर्वलीवदैः सह युनं
सुखं यथा भवति तथा अभियन्तु अभितः प्रवर्तयताम् । हे युनासीराः, युनो
वायुः सीर आदित्यः तावुभौ युवमेवं क्षेत्रे कृष्टे सति हविषा उदकेन तोश-
माना तोशमानौ भूमिं निग्नन्तौ, सुपिप्पलाः शोभनफलोपेताः ओपधीः, अस्मे
अस्मभ्यं कर्तं कुरुतं बीजावापं कुरुतमित्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ घृतेन सीता
मधुना समज्यतां विधैर्वैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना-
ऽस्मान्सीते पयसाऽभ्यावद्वस्वेति ॥ इयं सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण
घृतेनोदकेन समज्यतां संतिच्यताम् । अतः सा सीता विधैर्वैरमरुद्भिश्चानुमता
समीचीनेपमित्यङ्गीकृता सा पुनरूर्जस्वती रसवती पयसा पिन्वमाना जलेना-
ऽऽप्यायिता वर्तते । हे सीते जलेनाप्यायिता त्वम् अस्मान् प्रसभ्यावद्वस्व
अभितः आवृत्ता भव ॥ अथ तृतीयः ॥ लाङ्गलं पवीरवत् मुशेयः सोमपि-

त्सह । तदुद्रपति गामार्धं प्रपूर्व्यं च पीवरीं मस्थावद्रथवाहणमिति ॥ इदं
 लाङ्गलमुद्रपति उदधृतानि मौढलोष्ठानि यथा भवन्ति तथा कर्षणं कुर्यादित्य-
 र्थः । कीदृशं लाङ्गलं, पीवरीवत् वज्रवत्तीक्ष्णोपेतं, सुशोभं कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं
 शक्यम् । अतितीक्ष्णत्वेन सहसा भुविभेदात् कर्षकाणां नास्ति मयास इत्यर्थः ।
 सोमपित्सह । सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः । यजमानरूपायां भूमौ सरण-
 शीलम् । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये सति गवादेकं यजमानः प्राप्नोत्विति
 शेषः । तत्र गौरविरित्युभय मसिद्धमाप्रपूर्व्यं प्रथमवयस्कां कन्यां पीवरीं पुष्टार्द्धीं,
 मस्थावत् प्रयाणसमर्धं रथवाहनं रथं वोढुं योग्यमश्वादिक्म् । यदा हि कृषिः
 समृद्धा भवति तदानीमेतत्सर्वं यजमानस्य सुलभम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ कामं कामदुघे
 धुस्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्य इति ॥
 काम्यन्त इति कामा भोगास्तान् कामान् दोग्धि सम्पादयतीति कामदुघा
 लाङ्गलपद्धतिः । हे कामदुघे, मित्रादीनामोपध्वन्तानां काममपेक्षितं भोगं धुस्व
 सम्पादय ॥ कात्यायनः ॥ अतडुहो विमुच्यध्वमितीति ॥ बलीवर्दान् विमुज्जे-
 त् ॥ पाठस्तु ॥ विमुच्यध्वमन्या देवयाना अग्नम् तमसस्त्वरमस्य । ज्योति-
 रापामेति ॥ हे अघ्न्याः, अदन्तव्या गावो बलीवर्दाः, यूयं विमुच्यध्वम् । युगा-
 नि मुञ्चत । देवयाना देवतार्थं कर्मकारिणो यूयम् अस्य क्रियात्मकस्य
 तमसः पारं तीरं वयमग्नम् पारं गतास्मेति सद्ध्यमिति शेषः । अतो वयं
 ज्योतिः सुखाभिव्यञ्जकं यङ्गलक्षणम् आपाम मास्रवन्तः ॥ कात्यायनः ॥
 अभिजुहोति सजूरन्द इतीति ॥ कुशस्तम्बे जुहुयात् ॥ पाठस्तु ॥ सजूरन्दो
 अपवोभिः सजूरूपा अरुणीभिः । सजोपसा अश्विना दक्षोभिः सजुः सूर
 एतश्चेन सजूर्वैश्वानर इलया घृतेन स्वाहेति ॥ अपवोभिरित्यनेन पदेन माता-
 श्चाद्रमासाश्चोच्यन्ते । तैरन्दः संवत्सरः सजुः समानमीतियुक्तो भवत्विति
 शेषः । तथा उषा अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः सजुः समानमीतियुक्ताः । तथा
 अश्विना अश्विनौ देवौ दक्षोभिः कर्मभिः रसं सजोपमौ समानमीतियुक्तौ । तथा
 सूर आदित्यः, एतश्चेन एतन्नाम्ना ऋषिणा शेन वा समानमीतियुक्तः । तथा
 वैश्वानरोऽग्निः, इलया अन्नरूपेण हविषा सजुः समानमीतियुक्तो भवतु ।
 एवंविधेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो घृतेनाहुतिरूपेण क्षरणरूपेणाज्येन स्वाहा घृहृत-
 मस्तु ॥ इति त्रयोदशेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ २३ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके सुवः कर्षणमुक्तम् ॥ पष्ठे ओषधीवापोऽभिधीयते ॥

कात्यायनः ॥ या ओषधीरिति प्रसृचैर्वपतीति ॥ या ओषधीरित्यादिभिः
 पञ्चदशसंख्याकाभिर्ऋग्भिः पञ्चतृचान संपद्यन्ते । तैस्तृचैः सर्वा ओषधीर्नि-
 र्वपेत् ॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । नैनु
 वभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त चेति ॥ युगशब्दः कालवाची । त्रियुगं वर्षा
 शब्दसन्त इति कालत्रयमुद्दिश्य पुरा सृष्ट्यादौ देवेभ्यः सकाशाद् या ओषधयः
 पूर्वाः प्रथमा जाता उत्पन्ना वभ्रूणां प्राणिभरणसमर्थानां परिपाकेण
 पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं धामानि शतसंख्याकानि भेदात् सप्त च ।
 विशेषाकारेण ग्राम्यानारण्येषु सप्तधान्यभेदात् । अहं नैनु मन्ये जानामि ॥
 अथ द्वितीया ॥ शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतक्रत्वो
 यूयमिमं ये अगदं कृतेति ॥ हे अम्ब, मातृस्थाना ओषधयो, वो पुष्पाकं
 धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः
 मरोद्वा अङ्कुराश्च सहस्रं सन्ति । शतसहस्रमित्याभ्यामपरिमितत्वमुपलक्ष्यते ।
 अथायैवं बहुभेदोपेतत्वे सति शतसंख्याका ऋतवो याभिर्युष्माभिर्निष्पाद्यन्ते
 तादृश्यः शतक्रत्वो यूयं मे मदीयमिमं यजमानम् अदगं कृतं क्षुत्पिपासादि-
 रोगरहितं कुरुत ॥ अथ तृतीयः ॥ ओषधीः प्रतिशृष्णीत पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।
 अथा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णव इति ॥ ओषधीः प्रतिशृष्णीत यूयं
 प्रतिशृष्णीत । कीदृश्यः पुष्पवतीः । पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलपसववतीः ।
 अथा इव सजित्वरीः । सङ्ग्रामे यथा अद्या जयशीलाः, तद्वत् फलपर्यन्त-
 त्वाज्जयशीलाः, वीरुधो लतारूपाः पारयिष्णुफलकान्तत्वं परित्यज्य पारं
 बहुसंवत्सरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां तास्तथाविधाः ॥ अथ चतुर्थः ॥
 ओषधीरिति मातरस्तद्गो देवीरुपश्रुवे । सनेयगश्वं गां वास आत्मानं तव
 पूरुपेति ॥ हे मातरो मातृसमाना देवीः देव्यः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थे वर्तते ।
 यस्यादोषधीर्यूपयोपधयः, तस्याद्गो युष्मानुपश्रुवे मार्यये । कथं मार्यनमिति
 तदुच्यते । हे पूरुष, तव त्वदीयं सनेयं सह नेतव्यमश्वं, त्वदीयं गां पशुं वास-
 स्त्वदीयं वस्त्रं स्थाने वा आत्मानं त्वदीयं शरीरम् एतत्सर्वमोपधयोऽभिष्टाद्धि
 प्रापयन्तिवत्सहमोषधीः मार्यये । हे ओषधयो, वो यूयं यजमानाऽऽश्वादिक्व-
 भिष्टाद्धि प्रापयतेत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमः ॥ अश्वत्ये वो निपदनं पर्णे वो वस-
 तिष्णता । गोभाज इतिकलासथ यत्सनवय पूरुपमिति ॥ हे ओषधिदेवताः, वो
 युष्माकमश्वत्ये निपदनम् अश्वत्यष्टसंख्यापायामुपवेशनस्थानं भवति । पर्णे

पलाशवृक्षे वो युष्माकं वसतिः कृता निवासकारणं गृहं कृतम् । देवताधिष्ठित-
त्वादेव लोकेऽन्यत्पट्टसः प्रदक्षिणान्तस्कारादिभिः पूज्यते । पलाशवृक्ष-
श्चेध्मादिरूपेण । इहशोऽपि यूयं गोभाज इव भवदीयेन स्थावररूपेण भूमिभाज
एवं भूत्वा अस्य किल स्थिताः । इतरल्लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मर्थमिति तदुच्यते ।
यद् यस्मात् कारणात् पूरूपम् इयं यजमानं मनुष्यं सनवथ अन्नदानेन
पोषयथ । तस्मात् स्थावररूपाद् इदं स्थानमित्यर्थः ॥ अथ पट्टः ॥ य-
श्रौषधीः समम्भत राजानः समिता इव । विमः स उच्यते भिषग्रक्षोहा-
ऽमीवचातन इति ॥ यत्र यस्मिन् क्षेत्रे ओषधीरोषधयो यूयं समम्भत
फलप्रदानाय सद्भता भवत । तत्र दृष्टान्तः । राजानः समिता इव । यथा
युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः संगच्छन्ते । एवं
संगताश्रौषधीषु विमो मेघावी रसवीर्यविपाकाभिज्ञो यः पुरुषः स भिषगुच्य-
ते । क्षुचादिरोमस्य चिकित्सक इत्यभिधीयते । कथं भिषक्तमिति तदुच्यते ।
रक्षोहा पक्षाभिरेताभिरोषधीभिः पुरोगमं रक्षोग्नं कृत्वा रक्षसां हन्ता तदुपद्रव-
रूपोगं निवारयति । अमीवचातनः । ओषधीजन्यपश्यादिभिरमीवान्
रोगांश्चातयति नाशयतीत्यमीवचातनः ॥ अथ सप्तपः ॥ अम्बावती सोमावती-
मूर्जयन्तीसुदोजसम् । आविस्ति सर्वा ओषधीरस्माऽअरिष्टनातय इति ॥
काचिदोषधीजातिरद्वान्वती । अम्बा अस्यां सन्तीत्यम्बावती ताम् । छान्दसो
दीर्घः । ओषधिसमृद्धौ सर्वा यन्द्वारेणाश्वा लभ्यन्ते इत्यर्थः । अन्या काचि-
दोषधीः सोमावती सोमयागोऽस्यामस्तीति भूमौ वा वद्गी सोमयागः कर्तुं
शक्यत इत्यर्थः । अपरा जातिरुर्जयन्ती उर्जं बलं माणचेष्टां वा करोती-
त्यर्थः । अन्याजातिरुदोजा उत्कृष्टमोजोधातुरङ्गे यस्याः सा उदोजाः । अन्न-
द्वारेण शरीरघातुं पोषयतीत्यर्थः । तास्मर्वा ओषधीः अद्वय आविस्ति सर्वतो
लब्धवानस्मि । किमर्थम् । अस्मा अरिष्टनातये अरिष्टस्य भावः अरिष्टनातिः ।
अस्य यजमानस्य हिंसारादिसायेत्यर्थः ॥ अथाऽष्टमी ॥ उच्छुष्मा ओषधीनां
गावो गोष्ठादिवरते धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तत्र पुरुषेति ॥ ओषधीनां शुष्म
तदुपमोगजन्यबलविशेषा उदीरते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः, गावो गोष्ठा-
दिषु । यथा गावः स्वनिवासस्थानाद् गृहादेररण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् ।
वीद्वशीनामोषधीनाम् । हे पुरुष, तव स्वदीयमात्मानं शरीरं प्रति धनं सनिष्य-
न्तीनां धनं दातुमिच्छन्तीनाम् ॥ अथ नवमी ॥ इच्छतिर्नाम वो माता-

ऽधो युवः स्य निष्कृतिः । सीराः पतत्रिणीः स्य न यदामपतिनिष्कृतेति ॥
 हे ओषधयः, वो युष्माकम् इच्छतिर्नाम । नकारलोपच्छान्दसः । निष्कृतिः
 निष्कृपणं क्षुधादिविनाशनमेव माता मातृवदुत्पत्तिनिमित्तम् । क्षुधादिकं
 निवारयितुमेव हि भवतीनामुत्पत्तिः । अथो अपिचैवं सति, यूयं निष्कृतिः
 स्य निष्कृत्य, क्षुधादिविनाशका भवथ । सीराः । क्षुधादीनामपसारयिष्यः ।
 पतत्रिणीः पतत्रं पतनम् अस्मान् प्रत्यागमनम् । तेनागमनेनोपेताः स्य न, भवत ।
 यत् क्षुधादिकमामपति रोगवद् बाधते तद् निष्कृष्य विनाशयत ॥ अथ दशमी ॥
 अतिविश्वाः परिष्ठा स्तेन इव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुर्यवुर्वैत्किञ्च तन्वो
 रपः इति ॥ परिष्ठाः शरीरस्वोपरिस्थिता उदरमध्ये प्रविष्टाः, विश्वाः सर्वाः
 ओषधयः अति जीर्णादिदोषमतिकूलं अक्रमुः । क्रान्ता देहे व्याप्ता इत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टान्तः । स्तेन इव व्रजम् । यथा रात्रौ शुभ्रचोरो गोष्ठ उपविश्य गाम-
 पदवर्तुं सावधानं गोशालायां सर्वतो व्याप्नोति तद्वत् । तन्वः शरीरस्य सम्ब-
 न्धी यत्किञ्च रपः शरीरे शिरोव्यथामुन्मत्तिसारादिरूपं पापफलं यत्किञ्चि-
 दस्ति सर्वमोषधीरोषध्यः प्राचुर्यवुः विनाशितवत्यः ॥ ॥ अथैकादशी ॥
 यदिमा वाजपयजहोपधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीव-
 शुभो यथेति ॥ यद्यदाहं वाजयन्नामिच्छन्निमा ओषधीर्हस्त आदधामि
 तदानीमेव यक्ष्मस्य क्षुदादिरोगस्यात्मा स्वरूपं पुरा नश्यति । भोजनात्
 प्रागेव नष्टमदृश्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके धीवरैर्जीवस्य
 ज्ञानादेर्ग्रहणात् पुरा भीतः शशः कर्णाभ्यां नेत्रे पिपाय भूमिं संश्लिष्टो मृत
 इव तिष्ठति तद्वत् ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं
 परुष्यतः । ततो यक्ष्मं विवाधध्वमुग्रो मध्यमशीरिवेति ॥ यस्य रोगिणः अङ्ग-
 मङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्यतः पक्ष्मशब्दः पर्ववचनः । सर्वाणि पक्षाणि च,
 हे ओषधीः, ओषधयो यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छत व्याप्नुत । ततोऽनन्तरमेव यक्ष्मं
 व्याधिं विवाधध्वमातस्मादङ्गपर्वसमुदायाद् व्याध्यपगमं कुरुध्वमीतत्र दृष्टान्तः ।
 उग्र उद्गूर्णवलः सत्रिपः, मध्यमशीरिव मध्यमं मर्मभागं शृणाति विध्यति
 हिनस्तीति मध्यमशीर्मर्मघातकः सन् यथा शत्रुन् बाधते, एवमोषधयो यूयमपि
 रोगिणो रोगं बाधध्वमित्यर्थः ॥

अथ त्रयोदशी ॥ साकं यक्ष्म मपत चापेण किकिदीविना । साकं वा तस्य
 ध्राज्या साकं नश्य निहाकथेति । श्लेष्मावरुद्धकण्ठजन्यध्वनेरनुकरणार्थो-

ऽयं किकिशेन्द्रः । किकिना ध्वनिविशेषेण दीव्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः
 किकिदीविः । स च श्लेष्मजन्यः । चापः कश्चित् पक्षिविशेषः । तद्वत् तीक्ष्ण-
 त्वात् पित्तजन्यो रोगश्चापः । हे यक्षगराज यक्षपादिरोग, त्वं श्लेष्मजन्येन
 पित्तजन्येन च वायेन साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टो भव । तथा तस्य भ्राज्या
 वातरोगस्य गत्या व्याध्या सह नश्य नष्टो भव । तथा यथा पीडया निहतोऽस्मि
 हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका तथा साकं नश्य नष्टो भव ॥ अथ
 चतुर्दशी ॥ अन्या वो अन्यामवत्स्वन्यान्यस्या उपाऽवत । ताः सर्वाः संनिदाना
 इदं मे प्रावता वचः इति ॥ हे ओषधयो, पुष्पाक मध्ये अन्या काचिदोषधी-
 व्यक्तिरन्यामित्ररापोषधीव्यक्तिम् । अवतु तथा रक्षिता सान्या अन्यस्या रक्षि-
 काया उपावत सर्वापमागस्य तामप्यवतु । संहसकारित्वात् परस्पररक्षकत्व-
 मुचिताम् । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संनिदानाः परस्परमैकमर्थं
 गताः ससो मे मदीयमिदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥
 अथ पञ्चदशी ॥ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पणीः । बृहस्पति-
 प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहस इति ॥ या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फल-
 युक्ताः । याश्चाफलाः फलरहिताः । याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च पुष्पणीः
 पुष्पयुक्ताः । सर्वा बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिना प्रेरिताः ससो नो-
 ऽस्मान् अहसः पापान्मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ एवमोषधिशपार्थानि पञ्च तृचान्या-
 म्नातानि ॥ अथाऽत्रैव विकल्पिता दशैव आज्ञायन्ते ॥ ॥ अथ प्रथमः ॥
 मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादुत । अथो यमस्य पट्टीशात् सर्वस्मादेव-
 किल्विपात् इति ॥ शपथ्यात् शपथे भव शपथ्यम् । तस्मात्किल्विपात्पान्माओषधयो
 मुञ्चन्तु । अथो अपिच वरुण्याद् वरुणे भव वरुण्य तस्माद्वरुणापराधनिमित्ता-
 त् पापान्मा मुञ्चन्तु । उताऽपिच यमस्य सम्बन्धिनः पट्टीशात् पट्टीशश्चन्द्रो-
 ऽत्र बन्धनवाची । बन्धननिमित्तात् पापान्मा मुञ्चन्तु । अथोऽपिच सर्वस्मादेव
 किल्विपादेवतापराधनिमित्तात् पापान्मा मुञ्चन्तु ॥
 अथ द्वितीयः ॥ अवयतीः समवदन्त दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्नवामहे
 न स रिप्याति पूरुष इति ॥ दुर्लोकात् पतन्तो वृष्टिचिन्दव ओषधि-
 रूपेणोत्पद्यन्ते । तथाच तैत्तिरीयेऽग्निहोत्रब्राह्मणैः समाम्नायते । यावन्तस्तोका
 आपः अपोऽवयन्ते तावतीरोषधयो जायन्ते इति । अतोऽत्रापि दिवः परि स्वर्ग-
 स्योपरितनप्रदेशादवपतीरवयत्यः अथस्ताद् भूमौ पतन्त्य ओषधयः समवदन्त

परस्परं सम्पद्येतद्वचनमुक्तवत्तः । कीदृशं वचनमिति तदुच्यते । यं जीवं प्राणिनमश्नन्नामहं व्याप्नुमः स पुरुषो न रिप्यति नैव विनश्यतीति ॥ अथ तृतीयः ॥ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विह्वीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमाऽरं कामाय शःहृद इति ॥ सोमराज्ञीः सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञीः विह्वीर्विह्वयः शतविचक्षणाः शतं विचक्ष्यन्ते प्रोच्यन्ते इति शतविचक्षणाः । एवम्भूता या ओषधीरोषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधीः, उत्तमा उत्कृष्टा त्वं कामाय अरम् अलं समर्पाऽसि । ततो हृदे हृदयाय दां सुख-कारिणी भवेति शेषः ॥ अथ चतुर्थी ॥ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु बृहस्पतिमसूता अस्यै सन्दत्त वीर्यमिति ॥ पृथिवीमनु विष्टिताः बृहस्पति-मसूता बृहस्पतिना भेरिताः सोमराज्ञो या ओषधयो यूयम् । अस्यै पृथिव्यै वीर्यं सामर्थ्यं सन्दत्त सम्पक् मयञ्जत ॥ अथ पञ्चमी ॥ याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः सर्वाः सङ्गत्त वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्यमिति ॥ याश्चोपधिदेवता इदं मदीयं प्रार्थनं समीपस्थाः सत्यः शृण्वन्ति । याश्चान्या ओपधिदेवता दूरं यथा भवति तथा परागता व्यवहिताः सत्य ईपच्छृण्वन्ति । हे वीरुधो लक्ष-रूपाः सर्वा ओपधयो यूयं सङ्गत्त सङ्गता भूत्वा अस्यै पृथिव्यै वीर्यं सामर्थ्यं पृथग्दत्त ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ नाशयित्री वलसस्याशीत उपचितामसि । अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनीति ॥ हे ओषधि, त्वं वलसस्य वलमस्याति क्षिपतीति वलस्यस्तस्य अर्शसो मूलव्याधेर्नाशयिष्यसि । किञ्च उपचितां शरीरे उपचीयन्तेऽन्ये ये रोगास्ते उपचितः, तेषामपि नाशयिष्यसि । अथो अपिच शतस्य यक्ष्माणां व्याधीनां शतस्यापि नाशनी त्वमसि । पाकारोः क्षयव्याधेरपि नाशनी त्वमसि ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ मा वो रिपव खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरमिति ॥ हे ओषधयो, वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मदीयमूलं ग्रहीतुं खननस्य कर्ता मा रिपव । मा विनश्यतु । अहं च यस्मै रुग्णाय चिकित्सार्थं वः खनामि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं करोमि सोऽहमपि मा विनश्यामि । किं बहुना, अस्माकं सम्बन्धि द्विपच्चतुष्पद्वा प्राणिजातं युष्मानुपजीवति तत्सर्वमनातुरं रोगराहित-मभु ॥ अथाऽष्टमी ॥ ओपधयः संवदन्ते सोमेन सह राजा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तस्मात् राजन् पारयामसीति ॥ ओपधयः ओपधिदेवताः स्वकीयेन स्वामिना सोमेन राजा सह संवदन्ते वादं कुर्वन्ति । कथं संवाद इत्युच्यते ।

यस्मै रुणाय चिह्नितसामस्मदीयमृलादिना ब्राह्मणः कृणोति करोति, हे राजन्
तपातुरं पारयामसि । वयं पारयामः । व्याधेरुत्तारयामः ॥ अथ नवमी ॥
त्वां गन्धर्वा अस्वनस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्
यश्मादमुच्यतेति ॥ हे ओषधे, त्वां गन्धर्वाः स्वापेक्षितकार्यसिद्धयर्थम् अस्वनम्
स्वननमकुर्वन् । त्वामिन्द्रोऽपि अस्वनत् । तथा बृहस्पतिश्चाऽस्वनत् । विद्वान्
ओषधिसामर्थ्यं जानन् सोमो राजा त्वामस्वनत् । अतस्त्वामयं सम्भुज्य
यश्माद्रोगादमुच्यत मुक्तो भवतु ॥ अथ दशमी ॥ त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा-
ऽउपस्तयः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं योऽस्मां अभिद्रासतीति ॥ हे ओषधे,
त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि । चूतादयः उपस्तयः त्वदीयवाधापरिहारार्थं वृक्षास्ति-
ष्ठन्तीति उपस्तयो भवन्तु । योऽस्मानभिद्रासति अभिद्वन्ति स पुरुषोऽस्माकम्
उपस्तिरस्तु । अस्मदुपद्रवपरिहाराय स्थिरो भवतु ॥ इति त्रयोदशेऽध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ६ ॥

षष्ठेऽनुवाके ओषधिनिवापोऽभिहितः ॥ अथ सप्तमे लोकेष्टकोषधाना-
दिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ मा मा हिंसीदिति मत्पृचं प्रदिशामिति ॥ मा
मा हिंसीदित्वादिभिश्चतस्रभिर्ऋग्भिः पूर्वादिदेहक्रमेण लोकेष्टकसंज्ञका लोक-
रूपा इष्टका उपद्रवादिति शेषः ॥ तत्र प्रथमा ॥ मा मा हिंसीज्जनिता यः
पृथिव्या यो वा दिवः सत्यधर्मा व्यानद् । यश्चापश्चन्द्राः ग्रथमो जजान कस्मै
देवाय इविषा विधेमति ॥ यः प्रजापतिः पृथिव्या जनिता उत्पादकः, यो वा प्रजा-
पतिः सत्यधर्मा अवितथधारणशक्तिः सन् दिवं द्युलोकं व्यानद् व्याप्तवान् ।
पुनरपि यः प्रजापतिः ग्रथमो मुख्यः शतचन्द्रः आल्हादिकारिणीः, आपः उदका-
नि जजान उत्पादयामास तादृशाय कस्मै प्रजापतये देवाय इविषा विधेम वयं
परिचरेम । एवम्भूतः प्रजापतिः मा मा हिंसीत् हिंसां मा करोतु ॥ अथ
द्वितीया ॥ अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वषां ते अग्निरिषितो
अरोहदिति ॥ हे पृथिवि, यज्ञेनाघ्रातव्येन पयसा च तत्फलभूतेन सह अभ्या-
वर्तस्व । अस्मदाभिसुख्येनागच्छ । इषित इच्छावानतोऽग्निः ते वषां त्वदीयं
वषासदृशमिमं मदेश्च अरोहत् । आरोहतु स्वीकरोतु ॥ अथ तृतीया ॥
अग्ने यज्ञे शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूर्तं यच्च यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसीति ॥ हे अग्ने
ते त्वदीयं त्वदङ्गं शुक्रं दीप्तिमत् । यज्ञान्यदङ्गं चन्द्रम् आल्हादकरं यदप्यन्य-
दङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं लोष्टरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि सम्पादयामः ॥

अथ चतुर्थो ॥ इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वातनूषु जहामि सेदिमनिराममीवामिति ॥ ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं महिषस्य महतोऽग्नेः धारणं च इषमन्नम् ऊर्जं रसं च इतोऽस्मात् प्रदे-
 क्षादहमादं स्वीकरोमि । एतत् सर्वं मा माम् आविशतु । आगस्य प्रविशतु ।
 किञ्च, तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु मदीयगोषु च आविशतु ॥ कात्यायनः ॥
 सिकताः प्रमार्ष्टुं जहामीतीति ॥ तत्र स्थिता बालुकाः प्रमार्जयेत् ॥ पाठस्तु ॥
 जहामि सेदिमनिराममीवामिति ॥ अनिरामन्नरहिताममीवां रोगयुक्तां सेदि
 सिकतारूपां भूमिं जहामि परित्यजामि ॥ कात्यायनः ॥ कुशस्तम्बेऽग्ने तवेति
 सिकता न्युपेति ॥ कुशस्तम्बेऽग्ने तवेत्यादिभिः पट्टभिर्ऋग्भिः सिकताः
 प्रक्षिप्येत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमा ॥ अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो
 विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाचमुक्थ्यं दधासि दाद्युषे कथ इति ॥ विज्यते
 प्राणिभिरश्रय इति वयोऽन्नम् । हे अग्ने, तव श्रवः त्वदीयत्वेन श्रूयमाणं
 वयोऽन्नं महि महदस्ति । विभा दीप्तिरेव वस्तु धनं यस्याऽसौ विभावसुः । हे
 विभावसो, अर्चयस्तव दीप्तयो भ्राजन्ते दीप्यन्ते । बृहन्तो भानवो रश्मयो य-
 स्याऽसौ बृहद्भानुः कविर्विद्वान् यजमानाभिमायज्ञः । तादृश हे अग्ने, दाद्युषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय उक्थ्यं शस्त्राद्युपेतं यज्ञयोग्यं वाजमन्नं शवसा त्वदी-
 येन वस्त्रेण दधासि स्वयमादयति ॥ अथ द्वितीया ॥ पावकवर्चाः शुक्रवर्चा
 अन्नूनवर्चा उदिर्वापि भानुना । पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणसि रोदसी
 उभे इति ॥ पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः, शुक्रवर्चा निर्मलदीप्तिः अन्नूनवर्चा
 ईदृशस्त्वं भानुन्नभासा उदिर्गपि उत्कर्षं गच्छसि । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि-
 चरन् परिचरन्नुपावसि समीपमागत्य रक्षसि । पृणसि च । तपोः सम्पर्क-
 मापि करोषि । परिचरणे दृष्टान्तः । पुत्रो मातरा यथा । लोके शास्त्रीयमार्गेणा-
 ऽनुशिष्टः पुत्रो मातरौ परिचरति तद्वत् ॥ अथ तृतीया ॥ ऊर्जो नपाज्जातवेदः
 सुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भूरिवर्षमाश्चिन्नोतयो वाम-
 जाता इति ॥ ऊर्जोऽन्नस्य नपाद् अविनाशयिता तादृश, हे जातवेदः, धीतिभि-
 र्हितः दीप्तिभिर्युक्तः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्मन्दस्व हृष्यस्व ।
 भूरिवर्षसः नानारूपयजमानाः । त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणाणि अन्नाणि सन्द-
 धुः सम्पादितवन्तः । ईदृशा यजमानाः, चित्रोतयः विचित्रास्त्वया कृता
 ऊतपो रक्षा येषां ते चित्रोतयः वामजाताः वननीये सम्मजनीये देशे कुले

चोत्पन्नाः ॥ अथ चतुर्थी ॥ इत्युपक्रमे प्रथमस्य जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्यम् ।
 स दर्शितस्य वपुषो विराजसि पृणसि सानसि क्रतुमिति ॥ हे अमर्त्य मरण-
 रहितान्ते, जन्तुभिः पुरोडाशादिहविःमदैः माणिभिरिरज्यन् दीप्यमानः सन्
 अस्मे अस्मासु रायो घनानि प्रथमस्य विस्तारस्य । स त्वं दर्शितस्य वपुषो दर्श-
 नीयस्य चित्वाग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे सानसि
 बहुविधनानाहक्रतुमस्मदीयस्य पृणसि पूर्य पारं गमयेत्यर्थः ॥ अथ पञ्चमी ॥
 इष्कर्तारमध्वरस्य मचेतसं क्षयन्तं राघसो महः । रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिपं दधासि सानसि रयिमिति ॥ अध्वरस्य इष्कर्तारं यजमानस्य निष्पाद-
 कम् । मचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं विशिष्टस्थाने निवसन्तं यजमानं वाम-
 स्य वतनीयस्य महो महतो राघसो घनस्य रातिं करोषीति शेषः । किञ्च,
 सुभगां सुपुत्रजनीयां महीं महतीम् इषमर्जं सानसि सम्भजनीयं रयिं पश्वादि-
 धने च दधासि ददासि ॥ अथ षष्ठी ॥ ऋतावानं महिपं विश्वदर्शितमग्निं
 सुम्नाय दधिरे पुरोजनाः । श्रुत्कर्णं समपस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा
 युगेति ॥ मानुषजना मनुष्यजातियुक्ता जन्तवः ऋत्विग्यजमानाः पुरः
 पूर्वस्मिन् काले युगा गिरा योग्यया स्तुतिरूपया वाचा सुम्नाय मुखार्थमाग्नि-
 मत्र दधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशमग्निम् । ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा
 महिपं महान्तं विश्वदर्शितं सर्वतो दर्शनीयम् । श्रुत्कर्णं श्रृण्वत्कर्णम् । यद्वि-
 ज्ञाप्यते । तत्सत्यमेव कर्णेन श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । समपस्तमम् अतिशयेन
 मथासहितं कीर्तिमन्तं तादृशं त्वामग्निं दैव्यं देवेभ्यो हितं दाधिर इत्यन्वयः ॥
 कात्यायनः ॥ आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृद्धम्भामिति ॥ पूर्वं न्युक्ता सिकता
 आप्यायस्वेति एताभ्याम् ऋग्भ्यां संस्पृशेत् ॥ तत्र प्रथमा ॥ आप्यायस्व समेतु
 ते विश्वतः सोमदृण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गय इति ॥ हे सोम, ते तव पयोसि
 सर्वतो वर्धस्व । ते तव दृण्यं वीर्यं विश्वतः सर्वस्मात् समेतु सम्माप्नोतु ।
 वाजस्यान्नस्य सङ्गये सङ्गमने त्वन्निमित्तं भव ॥

अथ द्वितीया ॥ संते पयांसि समुयन्तु वाजाः सदृण्यान्यभिमातिपाहः ॥ आप्याय-
 मानो अमृताय सोम दिवि श्रवास्त्युत्तमानि धिष्वेति । हे सोम, ते तव पयोसि
 पातप्यानि क्षीरादीनि समुयन्तु । संप्राप्तानि भवन्तु । तथा वाजा अन्नान्यपि
 समुयन्तु । दृण्यानि रेषास्पपि समुयन्तु । कीदृशस्य तव अभिमतिपाहः । अभि-
 मातिं पाप्मानं सहेति तिरस्करोतीत्यभिमातिपाहः । तस्य क्षीरादिसंपत्तौ सखा

स्वयमाध्यायमानो वर्द्धमानः, अमृताश्च यजमानस्यामृतत्वाय देवभावाय दिवि
 सुलोके उत्तमान्युत्कृष्टानि श्रवास्स्पन्नानि धिष्व धारय संपादयेत्यर्थः ॥ आ-
 प्यायस्व मदिन्तमेखादिचतुर्णां मन्त्राणां विनियोगोऽन्वेष्टव्यः ॥ तत्र प्रथम-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरशुभिः । भवा नः स-
 प्रथस्तमः सखा वृधे इति ॥ हे मदिन्तम अतिशयेन मदिन्तम सोम, त्वम्
 आप्यायस्व प्रवृद्धो भव । ततो विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरशुभिः सूक्ष्मांशैः सखा
 सखिभूतः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्द्धनाय सप्रथस्तमः । प्रथयितुमतो भव ॥ अथ
 द्वितीयः ॥ आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्तमस्थात् । अग्रे त्वां कामया
 गिरोति ॥ हे अग्ने, ते तव वत्सः मियभूतो यजमानः, त्वां कामया त्वां
 स्तोत्रु काम्ययाऽनया गिरा वाचा परमाच्चित्तमस्थात्कृष्टादपि स्थानाद्
 मनोऽन्तःकरणम् आयमत् नियच्छतु ॥ अथ तृतीयः ॥ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम
 विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्रे कामाय येमिरे इति ॥ हे अङ्गिरस्तम अग्रे,
 तुभ्यं यजमानैः कृता याः स्तुतयः सन्ति सर्वाः पृथक् पृथक् सुक्षितयः
 शोभननिवासास्ताः स्तुतयः कामाय यजमानानां मनसोऽभिलाषपरिपूरणार्थं
 येमिरे नियम्पन्ताम् ॥ अथ चतुर्थः ॥ अग्निः मियेषु धामसु कामो भूतस्य
 भव्यस्य । सम्राज्यो विराजतीति ॥ भूतस्य उत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च
 जनस्य कामः कामपूरकः सम्राट् सम्यग्रजमानोऽग्निः मियेषु धामसु । अभि-
 रुचितेषु स्थानेषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते ॥ इति
 त्रयोदशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमर्थीश्चतुरो दद्याद्विद्यार्थमहेदवरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वरवैदिकमार्गमवर्तक-श्रीवीरबुक्कभुपाल-
 साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्वसंहिताभाष्ये-
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमदेव्वरम् ॥ १ ॥

अथोदशोऽध्याये यजमानस्य कण्ठे रुक्मधारणादिमन्त्रा उक्ताः ॥ अथ चतुर्दशोऽध्याये यजमानजपपुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र प्रथमेऽनुवाके यजमानजपादिस्रगुपधानपर्यन्ता मन्त्रा निरूप्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि गृह्णातीति जपतीति ॥ पाठस्तु ॥ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुमजास्त्वाय सुवीर्याय । मामु देवताः सचन्तामिति ॥ अहं यजमानः अग्रे प्रथमं मय्यात्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि । किमर्थम् ? रायस्पोषाय घनपुष्क्यर्थं, सुमजास्त्वाय शोभनपुत्रादिनिष्पादनार्थं, सुवीर्याय शोभनसामर्थ्यार्थं च । किञ्च, उकारोऽप्यर्थे देवता अपि एवं स्थितं मां सचन्तां सङ्गच्छन्तां गप्नुवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववदिति ॥ पूर्वं मृदाहरणकाले येन मन्त्रेण कृष्णाजिते पुष्करपर्णमुपदध्याद् इदानीं तेनैवापां पृष्ठमसीति मन्त्रेण कुशस्त्वन्वे पुष्करपर्णमुपदध्यादित्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥ अपां पृष्ठमसि योजि-
रग्रेस्तमुद्रमभितः पिनम् । वर्धमानो महोऽग्रा च पुष्करे दिवो माअद्या चरिम्णा प्रथस्वेति ॥ अयं मन्त्रो द्वादशाध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् रुक्ममघः पिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ तस्मिन् पुष्करपर्णे रुक्ममघस्तनविलं यथा भवति तथा उपदधातीति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ ब्रह्मज-
ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योजिमस्तश्च विवस्त्रितः ॥ प्रथमं ज्ञानमादौ उत्पन्नामिदं रुक्मस्वरूपं ब्रह्म परिवृढमवत्यन्तं महदित्यर्थः । तस्य रुक्मस्य दृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रयज्यते । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अवस्थितो वेनः कमनीयः सूर्यः सीमतः सर्वस्यां सीमति सुरुचः शोभनरश्मीन् विशेषेणाऽऽवः । आवृणोत् । अस्य रुक्मस्योपमा उपमानभूता विष्टाविशेषेणाऽवस्थिताबुध्न्याः बुध्न्ये मूले पृथिवीरूपे भवाः यदा ये सन्ति तानपि स वेनो विवः विवृतवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । सतो विद्यमानस्य घटपटादेर्योनिः कारणं मृदादिरूपम् अमलमविद्यमानस्य नरविषाणादेः कारणं मनुष्यमूर्धादिकमपि विवो विवृत-

वान् । तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं रुक्मः । मकाक्षत इत्यर्थः ॥ कात्पा-
यनः ॥ हिरण्यपुरुषं तास्मिन् हिरण्यगर्भे इतीति ॥ तस्मिन् रुक्मे सुवर्णेन निर्मितं
पुरुषम् ऊर्ध्वाभिमुखं यथा भवति तथा हिरण्यगर्भे इति मन्त्रद्वयेनोपदध्या-
दिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं यामुनेमां कस्मै देवाय हविषा विधेमे-
ति ॥ हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपेण गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । स च
भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी
वभूव । स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पति-
रासीत् । अत एव पृथिवीं चां विस्तीर्णी दिवं दाधार धृतवान्, उताऽपिचेर्मां
भूमिं दाधार तादृशाय कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम वयं परिचरेम ॥
अथ द्वितीयः ॥ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा
इति ॥ द्रव्यान्तरमद्भुतनेन स्फुरितो हिरण्यपुरुषावयवलेशो द्रप्सः । स
पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो हृतः सन् स्थान-
त्रयेण सञ्चरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिषेकं स्मर्यते ।
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेर्ज्ञं ततः
प्रजा इति । सोऽयमर्थो, यामित्पादिनाऽभिधीयते । यामिमं च योनिमनु
अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुमञ्चरति यश्च पूर्वः योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति
पूर्वोक्तस्थानविशेषः तमप्यनुमञ्चरति । समानं सदृशं स्वस्य योग्यं योनिं
द्युलोकरूपमादिसंस्थानमनुमञ्चरति तमिदं त्रिषु स्थानेष्वनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोमि
मनमा हुमिमि भावयामि । कुत्र होम इति ? तद्बुध्यते । अनु सप्तहोत्राः ।
यस्यां दिशि द्रप्सः पतितः । तद्वतिरिक्ता होमयोग्या याः सप्त दिशः सन्ति
तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हुत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चर-
न्नुपकरोति । तथा भावयामीत्यर्थः ॥ कात्पायनः ॥ उपतिष्ठते यजमानो
नमोऽस्तितीति ॥ नमोऽस्तिवत्पादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्वजमान उपस्थानं कुर्यात् ॥
तत्र प्रथमः ॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो येकेच पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे
ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ ये केचित् सर्पाः पृथिवीमनुगता-
स्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके वर्तमानाः सर्पा ये च

दिवि द्युलोके वर्तमाना बाहूमभृतपस्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीश्चनु । ये वाऽवटेषु शेरते
 तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ याः सर्पजातयो यातुधानानां राक्षसाना-
 मिवो वाणरूपेण वर्तन्ते ये चाऽन्ये वनस्पतीश्चन्दनादिदृक्षाननुवेष्ट्यावेष्ट्य
 स्थिताः । ये चान्ये अवटेषु विलेपु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ अथ
 तृतीयः ॥ ये वाऽग्नी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषा-
 मप्सु सदस्कृते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ॥ दिवो द्युलोकस्य रोचने
 दीप्तस्थाने ये चाग्नी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति तथा सूर्यस्य रश्मिषु ये
 वा सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
 द्युतेभ्यो नमोऽस्तु ॥ कासायनः ॥ पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्वपाज इति
 मत्पृचं प्रतिदिशमिति ॥ पञ्चवारं गृहीतमाज्यं हिरण्यमप्यपुरुषे कृणुष्वपाज
 इत्यादिभिः पञ्चभिर्हविः क्रमेण प्रागायूध्वान्नं पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य जुहुयात्
 ॥ तत्र प्रथमा ॥ कृणुष्व पाजः प्रसितिन्न पृथ्वीं याहि राजेवाऽमवां
 इमेन ॥ तृष्वीमनुप्रसितिं दूणानोऽस्तासि विध्य रक्षस्तपिष्टैरि-
 ति ॥ कृणुष्व कुरुष्व पाजो वलं, प्रसितिं न = मृगवन्धनहेतुभूतामिव पृथ्वीं
 प्रमारिताम्, अतोऽनन्तरं याहि अमवान् शत्रून् इमेन गजेन तृष्वीं क्षिप्रगामिनीं
 प्रसितिं प्रकृष्टसेनां दूणानो हिंसन्, अस्ता सेना धावयिता रक्षानो राक्ष-
 सान् तपिष्टैरिति सन्तापकैर्वाणैः । हे अग्ने, मृगवन्धनाय प्रसारितां पृथ्वीं च
 रक्षोनिरोधाय प्रौढबलं कुरु अमात्ययुक्तो गजेन सहितो राजेव रक्षसामुपरि
 याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीपसेनामनुष्टुतो गत्वा पलायनविशिष्टाया धाव-
 यिता भव । पलायमानानपि राक्षसान् वाणैस्तीक्ष्णैर्विध्य ॥ अथ द्वितीया ॥
 तत्र भ्रमास आशुया पतन्तपनुस्पृश धूपता शोशुचानः । तपू-
 ष्यग्रे जुह्वा पतद्भानसन्दिता विसृज विष्वगुल्का इति ॥ भ्रमासो
 भ्रमणशीला विस्फुलिङ्गा आशुया शीघ्रगामिनः पतन्ति इत्येतश्च गच्छन्ति ।
 धूपता धाण्येन शोशुचानो भृशं दीप्यमानाः, तपूःपि तापकर्तृणि रक्षासि,
 पतद्भान् पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् अनुस्पृश स्पर्शनं कुरु । असन्दिताः
 अखण्डतः विसृज विशेषेणोत्पादय । विष्वक् सर्वतः, उल्का महाज्वालाः ।
 हे अग्ने, तत्र सम्बन्धिनो विस्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिनः सर्वतः पतन्तु । त्वगपि
 भृशं दीप्यमानस्तैर्विस्फुलिङ्गैस्तानमुरान् धाण्येनात्यन्तगाढमनुस्पृश पुन-

रपि जुह्वा हुतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः सन् सन्तापान् विस्फुलिङ्गान् महा-
ज्वालास्वाप्तु खादनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥ अथ तृतीयः ॥ प्रति
स्पशो विसृज तूर्णितमो भव पायुर्विशो अस्याऽअदब्धः । यो
नो दूरे अर्घशस्तो यो अत्यग्ने माकिष्टे व्यधिरादधर्षादिति ॥
स्पशः स्पर्शः । नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः, अघं पापं क्षंसति गच्छति अघ-
क्षंसः । अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति । यश्चान्ति समीपेऽघशंसः । हे अग्ने, तं
प्रति स्पशः । स्पश वन्धन इति धातुः । स्पशयान्ते वन्धन्तीति स्पशो वन्धन-
कृतः मणिधीन् विसृज मेरय । अस्या अस्मदीयाया विशः प्रजायाः पायुः ।
पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वम् । तूर्णितमः । तूर्णं वेगोऽस्यास्ती-
ति तूर्णी । असन्तं तूर्णी तूर्णितमः । वेगवत्तरः । अदब्धः । अनुपार्हिसितः ।
हे अग्ने, एवमनुग्रहमवृत्तस्य ते तव माकिः मा कश्चिद् व्यधिः, व्यधयतीति
व्यधिर्व्यधकः शत्रुरादधर्षात् । घाष्ट्य मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्मच्छन्न
प्रति त्वरितो वन्धकान् मेरय । केनाऽप्यर्हिसितोऽस्मत्प्रजापालको भव ।
राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्निवर्त्यः । धृष्टो धातोलुङि द्वित्वम् अडभाव-
श्च मायोगात् ॥ अथ चतुर्थी ॥ उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यऽमित्रां ओष
तात् तिग्महेते । यो नोऽअरातिः समिधान चक्रे नीचा तं भक्ष्य-
ऽतसं न शुष्कमिति ॥ हे अग्ने त्वमुचिष्ठ । ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला
विस्तारय । तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः । तिग्मं, तेजोस्तप्ताहकर्मणः ।
तत्सम्बोधनं, हे तिग्महेते, उत्साहवदायुध, अमित्रान् शत्रून् त्वं न्योपतात् नितरां
दह । उप दाहे । तुषोस्तातडिति हेस्तातडादेशः । हे समिधान । समिन्धे दीप्यते-
ऽसौ समिधानः । तत्सम्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान, नोऽस्माकं योऽरातिष्व अदानं
चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति, तं नीचा नीचैः कृत्वा घक्षि दह । दह भस्मी-
करणे । बहुलं छन्दसीति शशि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने घक्षीति रूपम् ।
तत्र दृष्टान्तः । शुष्कम् अतसं न । न इवार्थः । अतसो वृत्तः । शुष्कं वृक्षमिव
अदातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ अप पञ्चमी ॥ ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्य-
स्मदाचिष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अथ स्थिरा तनुहि यातुजूनां
जामिमजार्मि प्रनृणीहि शत्रूनि ॥ हे अग्ने, ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव ।
अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि
देवसंवन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व मकट्य । किञ्च, यातुजूनां यातुधानानां

स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किञ्च, जाम्यजामि-
 शब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ । जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्त कृत्वा, पुनः
 पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि । मृणातिमार्णार्थः । रिपून् मारय ॥
 कात्यायनः ॥ घृतपूर्णाभिष्टेति ॥ काष्मर्षमर्षा पादमात्रदीर्घा षडङ्गुलविपुलां
 घृतपूर्णां प्रागग्रं स्तुवम् अष्टेति यजुषाग्निर्मूर्द्धेति ऋचा चोपधाति ॥
 पाठस्तु ॥ अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामीति ॥ हे स्तु, अग्नेः सम्बन्धिना
 तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
 अयम् । अपाऽरताऽसि जिन्वतीति ॥ अयं मन्त्रः पूर्ववद् व्याख्या-
 तः ॥ कात्यायनः ॥ एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाभिन्द्रस्य स्वेति ॥ एवं-
 विधोगेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्तुवमुत्तरे उपधाति ॥ पाठस्तु ॥ इन्द्रस्य त्वौ-
 जसा सादयामीति ॥ हे स्तु, इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वा त्वां सादयामि
 स्थापयामि ॥ सुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रानियुद्धिः सचसे
 शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्रे चकूपे हव्य-
 चाहमिति ॥ हे अग्ने, त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् तां हविषो
 बोद्धीं जिह्वा ज्जालां चकूपे करोषि । लढ्ये लिट् । तदा यज्ञस्य हव्य-
 देवतासागात्मनो नेता भुवः भवसि । रजसो यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता
 भुवः भवसि जगत्सार्यम् । भवतर्लटि मध्यमेकवचने सिपि, इतश्च लोप इती-
 कारलोपे, लेटोऽडाटाविसडागमे, अचिन्नुधातिर्युवदादेशे च कृते भुव
 इति रूपम् । कुत्र नेता भवमीत्यत आह । यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभि-
 मङ्गलरूपाभिर्निपुद्गिरश्वाभिस्त्वं सचमे मम्यन्धं प्राप्नोषि । निपुतो वायोरि-
 त्युक्तेनिपुतो नाम वायोरश्वाः । ताभिर्वायुर्लक्ष्यते । वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्य-
 ते । यत्र च दिवि घुलोकं मूर्दानम् आदित्यं दधिपे धारयति । लिट् लढ-
 ऽर्थे । किन्मूर्धं मूर्दानम् । स्वर्षाम् । स्वः स्वर्गं मनति ददातीति स्वर्षाः । पणु
 दाने । विट् मत्पयः । विट्पनोरनुनामिकस्यादिति नकारस्थाकारः । यद्वा
 स्वः स्वर्गोऽस्पात्रे तिष्ठतीति स्वर्षाः । तप । पोऽन्तर्कर्मणि । विवप् । अन्तरिक्षे
 घुलोके च यज्ञस्य रजमग्रे नेता भवमीत्यर्थः । यज्ञस्य संहितायां, निपात-
 स्य चोत्तरीयाः । यस्य त्वेतत् कर्म तं त्वां स्तुभ्योऽपि सादयामीति शेषः ॥
 इति चतुर्दशोऽध्याये त्रयोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ १ ॥

चतुर्दशे मयमेऽनुवाके यजमानयजुष्कारण्यापुषपानपन्त्रा उक्ताः ॥

द्वितीयेऽनुवाके स्वयमातृणादीष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥
 स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिचतुर्भि-
 र्ऋग्भिः स्वयमातृणामुपदधाति । कीदृशीं शर्करां, पापाणमपीम । छिद्रां स्वा-
 भाविकाच्छिद्रयुतां सञ्छिद्राम् । अश्ममयीष्टकैव स्वयमातृणोच्यत इति सूत्रा-
 ऽर्थः ॥ पाठस्तु ॥ ध्रुवामि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वा
 समुद्र उदधीन्मा सुपर्णाऽव्यधमाना पृथिवीं दृश्हेति ॥ हे स्वय-
 मातृणे, त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । कीदृशी त्वं, धरुणा । भूमिरूपेण विश्वस्य
 पारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेनाप्यर्हिसिता विश्वकर्मणा जग-
 त्कर्त्रा सृजता सृष्टु निर्मिता आस्तृता उपहिता । समुद्रस्त्वा मोदधीत् स्वोदर-
 मध्ये निमज्जनलक्षणं वधं मा कार्षीत् । सुपर्णाः पक्षिराजोऽपि सर्पोद्यमन-
 वेलायां त्वामादाय मोदधीत् । दूरे परिसागलक्षणं वधं मा कार्षीत् । एवं
 सति अव्यधमाना भयरहिता त्वं पृथिवीमिमां दृश् दृढीकुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 प्रजापतिष्टा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्त्वेमन् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
 प्रथस्व पृथिव्यसि । भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य
 भुवनस्य धात्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृश् दृढीकुरु । मा हिंसीरि-
 ति ॥ हे स्वयमातृणे, प्रजापतिः, अपाम्पृष्ठे उदकानामुपरि समुद्रस्य समुदन-
 शीलस्योदकसंघातस्य, एमन् एतेर्धातोर्मिनिन् सप्तम्पेकवचनम् । एमनि अवसादने
 सादयतु स्थापयतु । कीदृशीं त्वाम् । व्यचस्वतीम् अभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं
 विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रथस्व अस्याग्नेः प्रथनं कुरु । किञ्च, त्वं पृथिव्या-
 मुत्पन्नत्वात् पृथिव्यसि भूरसि सुखानां भावयिष्यसि भूमिरसि मृन्मया पृथिव्य-
 भिमानीनी भूमिदेवताऽसि ॥ अदितिरसि, अलण्डनीयासि विश्वधाया विश्वस्य
 पोषयिष्यसि । तथा विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य धर्त्री धारयिष्यसि ।
 तादृशीं त्वं पृथिवीं यच्छ निपतां कुरु । पृथिवीं दृश् दृढीकुरु । पृथिवीं
 माहिंसीः पृथिव्या हिंसा माकुरु ॥ अथ तृतीयः ॥ विश्वस्मै प्राणाया-
 पानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्वाभिपातु
 मग्ना स्वस्त्या छर्दिषा शान्तमेन तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा
 स्तीदेति ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय वायुदृष्टिलामाय प्रतिष्ठायै
 स्वयं स्थितिलाभाय । चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय प्राणिनामेतस्य सर्वस्य
 सिद्ध्यर्थम् । अयमग्निस्त्वामभितः पातु रक्षतु । केन रक्षणमिति । मग्ना

स्वस्त्या महत्या योगसेमसंपश्वा । शन्तमेन छर्दिषा गृहेण असन्तमुसकरणा-
 दिभिर्विशेषेण । तव स्वामिभुता या देवता तथा देवतयाऽनुगृहीता भुवांसि ।
 सेति सीद इहोपाविश । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं भुवा
 स्थिरा तद्वत् ॥ कात्यायनः ॥ मूलाग्रवर्ती दूर्वा काण्डात् काण्डादितीति
 मूलाग्रोपेतां दूर्वा काण्डात् काण्डादिति मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति शेषः ॥
 तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुष-
 स्परि । एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति ॥ काण्डशब्दः
 स्तम्बवाची । यावन्तः काण्डा स्तम्बाः सन्ति तत्रैकैकस्मात् प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्य-
 ते । एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति परुषं पर्वाणि तत्रैष्वेकैकस्य पर्षणः परितः
 प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्यते । हे दूर्वं, त्वं तत्तत्काण्डात् तत्तत्पर्षणः प्रकर्षेणोत्पद्य-
 माना वर्तसे परुषः परुषस्परि । काण्डात् काण्डात् सर्वतः प्ररोहन्ती सती यथा-
 शताङ्कुरा भवन्ति एवा एवमनेन प्रकारेण नोऽस्मदर्थं शतसंख्याकेन सहस्र-
 संख्याकेन वा त्वदीयभेदेन तत्तत्स्वरूपं प्रतनु विस्तृतं कुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥
 या शतेन प्रतनोपि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टने
 विधेम हविषा वयमिति ॥ हे दूर्वं, या त्वं शतसंख्याकेन स्वरूपेण
 प्रतनोप्यसन्तं विस्तारयसि । तथा सहस्रसंख्याकेनाकारेण विरोहसि । हे इष्टके
 देवि, तस्या वयं हविषा विधेम परिचरेम ॥ कात्यायनः ॥ यास्त इति द्वि-
 यजुषमिति ॥ यास्त इति मन्त्रद्वयेन मन्त्रद्वयोपेतामिष्टकामुपदध्यात् ॥ तत्र
 प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ यास्ते अग्ने सूर्यं रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मि-
 भिः । ताभिर्ज्ञां अथ सर्वाभी रुचे जनाय नस्तृधीति ॥ हे अग्ने
 सूर्ये मण्डले ते त्वदीया या रुचो दीप्तयो रश्मिभिः । रश्मिस्वरूपेण दिव-
 मन्तरितमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । या अग्ने दीप्तयस्ता एव सूर्योदय-
 काले सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्च तैत्तिरीये अग्निहोत्रब्राह्मणे सामान्नातम्-
 उच्यन्तं वाऽऽदिस्वमग्निरज्जुसमारोहतीति । ताभिः सर्वाभिर्दीप्तिभिरग्रा-
 ऽस्मिन् दिने नोऽस्मदर्थं नोऽस्मदीयाय पुत्रभृतादिजनाय रुचे कृधि प्रकाश-
 य कुरु ॥ अथ द्वितीयः ॥ या घो देवाः सूर्यं रुचो गोप्स्वह्वेषु या
 रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचो घत्त बृहस्पते इति ॥
 हे देवाः, यो युष्माकं सम्बन्धिभ्यः सूर्यमण्डले वर्तमाना या रुचो दीप्तयः सन्ति
 तथा गोप्स्वेषु च या दीप्तयः सन्ति । हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, प्रयोऽपि सूर्यं

नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त ॥ कात्यायनः ॥ विराट्स्वरालिति रेतस्सिक्तौ प्रति-
मन्वमिति ॥ रेतःसिचाख्ये द्वे इष्टके विराट्स्वराडित्येकैकेन मन्त्रेणोपध्यात्
तयोः पाठस्तु ॥ विराट् उपोतिरधारयत् स्वराट् उपोतिरधा-
यदिति ॥ विशेषेण राजन इति विराट् । एवंविधा रेतःसिचाख्या मयगा
इष्टका अस्मदनुग्रहार्थं उपोतिरधारयत् । स्वयमेव राजन इति स्वराट् ।
तादृशी द्वितीया रेतःसिचाख्येष्टका अस्मदनुग्रहार्थं उपोतिरधारयत् ॥ का-
त्यायनः ॥ मजापतिरिति विश्वज्योतिपमिति ॥ वैश्वज्योतिःसंज्ञकामिष्टकां मजा-
पतिद्वेति मन्त्रेणोपध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मजापतिष्टा सादयत् पृष्ठे पृथिव्या
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणाद्यापानाय व्यानाय विश्वं
ज्योतिर्मच्छा अग्निष्टेऽधिपतिस्तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीदे-
ति ॥ पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मती ज्योतिषोपेतां त्वा स्वामिष्टकां मजा-
पतिः सादयत् स्यापयत् विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणादिसम्पत्त्यर्थं विश्वं ज्योतिः
सर्वज्योतिर्यज्ज । हे इष्टके, त्वं निष्टुद्वीप्व । अग्निश्च ते तवाधिपतिः । स्वामि-
देवतया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश । अङ्गिरस्वत् । पुरा अङ्गिरसां
चयनाख्ये कर्मणि यथा स्थिरासीत् तद्दत्तापीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ ऋग्व्ये
मधुश्च माघवश्चेति ॥ ऋतव्याख्ये द्वे इष्टके उपध्यादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥
मधुश्च माघवश्च चासन्तिका ऋतू अभ्रेरन्तःश्लेषोऽसि । कल्पे-
तां व्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्
मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा व्यावापृथिवी
इमे चासन्तिका ऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-
विशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवे सीदतमिति ॥ मधुश्चेन्नो मासः ॥
माघवो वैशाखमासः । तावुभौ वसन्तमम्वग्निनादृत्यवयवौ । हे तादृश
वसन्ताख्य ऋगो, त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि । यथा कुड्यस्यान्त-
र्दाड्यर्थं काष्ठपाषाणदयः स्थिप्यन्ते तद्वत् । ममग्निं चिन्वतो यजमानस्य
ज्यैष्ठ्यापोऽर्कपार्थिविमे व्यावापृथिव्यौ स्रोचितमुषकारसंपदा कल्पेताम् ।
आपश्चौषधश्च कल्पन्तां स्रोचितमुषकारं संपादयन्तु । समानं व्रतं कर्म येषां
ते सव्रता एकस्मिन् कर्मण्यवस्थिता आहवनीयाग्रमपोऽपि पृथक्कल्पन्तां
प्रत्येकं स्वस्रोचितव्यापारं सम्पादयन्तु । किञ्च, इमे व्यावापृथिवी अन्तरा
अनयोर्वापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनस एकमनस्का ये अग्रयस्ते सर्वेऽपि

वसन्तसम्बधिनाष्टवषषावभिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्त एतत्कर्माभि-
संविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रपित्र देवाः । यथा अन्ये सर्वे देवा इन्द्रम्
अमितः सेवन्ते तद्वत् । हे ऋतव्ये इष्टके, युवां तथा देवतयाऽङ्गिरसां कर्मणि
इव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतम् उपविशतम् ॥ कात्यायनः ॥ अपाळ्हासीस-
ऽपाढामिति ॥ अपाढसंज्ञकामिष्टकाम्, अपाढासीति मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति
ज्ञेयः ॥ तत्रायं प्रथमः ॥ अपाळ्हासी सहमाना सहस्वारातीः सहस्व
पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्वेति ॥ हे इष्टके त्वम्
अपाढा केनाप्यपरिभृता सहमाना विरोधिनः परिभवशीला अस्ति । ये अस्मभ्यं
दातव्यं धनं न प्रयच्छन्ति तथाविधा अरातीः शत्रून् सहस्व अभिभव पृतना-
यतः । ये च संग्राममिच्छन्तः शत्रवस्तानपि सहस्व । किञ्च, या त्वं सहस्रवीर्या-
स्वभावतः सहस्रवीर्यरूपसि सा त्वं मा = मां जिन्व प्रीणय ॥ अथ द्वितीयः ॥
सहस्वेमा अभिमातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्व सर्वपाप्मान-
सहमानास्योपध इति ॥ हे ओषधे, इष्टके, इमा अभिमातीः शत्रुभूताः प्रजाः
सहस्व अभिभव । तथा पृतनायतः संग्रामकाङ्क्षिणः शत्रून् सहस्व । सह-
माना त्वं स्वभावतः सर्वमभिभवनशीलाऽसि । अतस्त्व सर्वपाप्मानं सहस्वाऽभि-
भव ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुकवाके स्वयमावृण्णादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः । तृतीये तु
कूर्माभ्यञ्जनमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु
वाता इतीति ॥ मधु वाता इति मन्त्रत्रयेण दध्यादिभिः कूर्ममञ्ज्यात् ॥
तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोपधीरिति ॥ ऋतं पञ्चम आत्मन इच्छतीति ऋतायत् ।
तस्मै यजमानाय वाता वायवो मधु क्षरन्ति मधुररसं स्नावयन्ति । सिन्धवः
समुद्राश्च मधुररसं स्नावयन्ति । ओषधीरोपधयोऽपि नोऽस्मदर्थं माध्वीः
मधुररसोपेताः सन्तु ॥ अथ द्वितीयः ॥ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्
वार्षिव रजः । मधु यौरस्तु नः पितेति ॥ नक्तं रात्रिः मधु मधुमदस्तु ।
उताऽपि च उपसो मधुमत्पः सन्तु । पार्थिवं पृथिव्यात्मकमिदं रजो मातृभूतो-
ऽयं लोको मधुमत् मधुररसोपेतमस्तु । नोऽस्माकं पिता पितृभूतो धौर्लोको
मधु मधुमत् मधुमानस्तु ॥ अथ तृतीयः ॥ मधुमाञ्जो वनस्पतिर्मधुमां-
ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु न इति ॥ वनस्पतिरश्वत्थादिनोऽस्म-

दर्थं मधुमानस्तु माधुर्यरसोपेतो भवतु । सूर्योऽपि मधुमान् सन्तापराहित-
लक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु । तथा गावो नोऽस्पदर्थं माध्वीर्मधुरस्रीरोपेता
भवन्तु ॥ कात्यायनः ॥ अपां गम्भन्निति तिसृभिर्दृश्यतीति ॥ पाठस्तु ॥
अपां गम्भन्तसीद् मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वान्तु त्वा दिव्या वृष्टिः
-सचतामिति ॥ हे कूर्म, अपां गम्भन् गम्भीरे स्थाने सीद उपविश ।
एवमुपविष्टं त्वां सूर्यो माभिताप्सीद् । अभितो मा संतापयेत् । वैश्वानरः
सर्वेषां नराणामुदरस्योऽग्निस्त्वामभि मा संतापयेत् । त्वम् अच्छिन्नपत्रा
अनवखण्डितपत्राः प्रजारूपा इष्टका अनुवीक्षस्व दिव्या दिविभवा वृष्टि-
श्च स्वान्तु सचतां भवताम् ॥ अथ द्वितीयः ॥ त्रीन्तस्समुद्रान्तस्समस्तपत्
स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य
लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेता इति ॥ इष्टकानां वृषभो वर्षिता अपां
पतिर्वेषः स्वर्गान् स्वर्गसाधनभूतान् त्रीन् समुद्रान् समुद्रवन्ति स्वकारणात्
समुद्रच्छन्तीति समुद्रा लोकास्तान् समष्टपत् सम्यक्प्राप्तो भवति । यत्र यस्मिन्
स्थाने पूर्वं पुरातना ये कूर्मा अन्येष्वग्निषु उपहिताः सन्तः परेताः पारं गताः
सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्रतास्मिन् लोके स्थाने, पुरीषं शुष्कं पांशुर्कृपां मृदं
वसानः आच्छादयन् गच्छ ॥ अथ तृतीयः ॥ मही द्यौः पृथिवीचन इमं
यज्ञं निमिच्छताम् । विपृताज्ञो भरीमभिरिति ॥ अयं मन्त्रो नवमे-
ऽध्याये व्याख्यातः ॥ कात्यायनः ॥ मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणी-
तीति ॥ अत्र चयने उलूखलमुसले उपधातव्ये । तत्रोलूखलस्य दक्षिणभागे
उपधधात् ॥ पाठस्तु ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ अयं मन्त्रः षष्ठेऽध्याये व्याख्यातः ॥
कात्यायनः ॥ ध्रुवासीत्युक्तामिति ॥ ध्रुवामीति मन्त्रद्वयेनोखामुपधधात्तत्र प्रथम-
मन्त्रपाठस्तु ॥ ध्रुवासि धरुणेनो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि जात-
वेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टभानुष्टभा च देवेभ्यो हव्यं यद्वतु प्रजानन्
इति ॥ हे सखे धरुणा पारिवित्री त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । इदानीमुक्ता स्तूयते । इतो-
ऽस्या उपायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदा आधिर्जज्ञे प्रादुर्भूतो भवति । तत
एतेभ्यो योनिभ्यः सकारणेभ्यः अधिजज्ञे । ततः स च गायत्र्यादिछन्दस्त्रयेण
देवान् हविष्य मरुपेण जानन् अस्मदीयं हव्यं हविः देवेभ्यो देवानां

प्रीणनाय बहव ॥ अथ द्वितीयः ॥ इषे राये रमस्व सङ्घसे शुम्न ऊर्जे
 अपत्याय । सम्राजसि स्वरजसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रायतामिति
 ॥ हे अग्ने, इषे अन्नार्थं, राये धनार्थं, गहमे यजार्थं, शुम्ने यशोतिमित्यम् । ऊर्जे
 क्षीरादिरसार्थम्, अपत्याय पुत्रार्थं रमस्व त्वमत्र क्रीडा कुरु । किञ्च सम्पत्
 राजत इति सम्राजसि । स्वयमेव राजत इति स्वरजसि । एवम्भूतं त्वाम्
 उत्सौ अत्युत्सुकौ, सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनाद्येवदत्तामवेदौ, प्रायता
 मकर्षेण रक्षताम् । तथा तैचिरिषे श्रूयते, ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥
 कासायनः ॥ अग्ने युक्ष्वादीति प्रत्युच स्तुवाहुती जुहोतीति ॥ अग्ने युक्ष्वादीति
 मन्त्रद्वयेन स्तुवेण द्वे आहुती जुहुयात् ॥ ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने
 युक्ष्वा हि धे तवाऽश्वास्तौ देव साधवः । अरं वहन्ति मन्त्रव
 इति ॥ हे अग्ने, देव, मन्त्रबन्धिनो योकोचिदश्वासः अश्वाः साधवो दान्ताः
 सन्तो मन्त्रेव यज्ञार्थम् अरम् अल वहन्ति । सुष्टु वहन्तीत्यर्थः । तानश्वान्
 युक्ष्व इव योजय ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्ष्वा हि देवहृतमऽअश्वाऽअग्ने
 रथीरिव निहोता पूर्यः सद इति ॥ हे अग्ने, देवहृतमान् देवानामति-
 शयेनाह्वातृन् अश्वान् युक्ष्व योजय । हिशब्दः मसिद्वयाची । मसिद्वेऽस्मिन्
 कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः । रथीरिव । रथीरश्वातिवेति । रथस्वामी यथा
 अश्वान् योजयति तद्वत् । किञ्च, त्वं पूर्यः पुरातनो होता होमोत्पादको
 भूत्वा निषदः अस्मिन् यागस्थाने निषीद ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये तृतीयो-
 ऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ३ ॥

तृतीयेऽनुवाके जुहाभ्यजनादिमन्त्रा उक्ताः ॥ चतुर्थेऽनुवाके तु हिरण्य
 पुरुषाऽश्वादिच्छिद्रेषु सुवर्णशकलस्थापनादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ प्रति
 शिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलामिमुखे करोति सम्पक्स्त्रवन्तीति ॥ यक्ष्यमाण-
 हिरण्यपुरुषाश्वादीना मन्त्रे एकैकस्य शिर स्थितेषु सप्तसु सप्तच्छिद्रेष्वपि सप्त
 सप्त सुवर्णशकलकानि क्षिपेत् । तत्र सम्पक्स्त्रवन्तीत्यनेन मन्त्रेण प्रथममाख्ये
 स्थापयेत् ॥ पाठस्तु ॥ सम्पक्स्त्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा
 पृथमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये
 अग्नेरिति ॥ अन्तः शरीरस्याभ्यन्तरे हृदा मनसा हृदयपुडरीकवर्तिना तन्वो
 निरीक्षणयुक्तोऽन्तःकरणेन पृथमानाः पवित्रीक्रियमाणा धेना अब्रलक्षणाः ।
 अत्र वै धेना इति श्रुतेः ॥ घृतस्य दीप्तियुक्तस्य सुवर्णस्य धाराः सम्पक् स्त्र-

बन्ति । सुष्ठु प्रवहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । यथा नद्यः प्रवहन्ति तद्व-
त् । अपिच उत्तरार्धे मध्ये हिरण्यः सुवर्णमयः वेतसः पुरुषोऽवभासते तं पुरुष-
मभिलक्ष्य स्रवन्तीस्ता धाराः अभिचाकशीमि अहमभिययामि ॥ कात्यायनः ॥
उत्तरौ द्वौ द्वौ नासिकयो रुचे त्वेसङ्गो भासे त्वेति श्रोत्रयोरभूदिदमिति ॥
अवशिष्टानामितरेषां खानां सुवर्णशकलानां मध्ये द्वौ शकलौ, रुचे त्वेति
मन्त्रद्वयेन नासिकाच्छिद्रयोः स्थापयेत् । द्वौ भासेदिति मन्त्रद्वयेन नेत्र-
योः स्थापयेत् । अभूदिति मन्त्रद्वयेन द्वौ श्रोत्रयोः सिपेत् ॥
तेषां पाठस्तु ॥ ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
वाग्निर्ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानिति ॥ हे हिरण्य-
शकल, येयमृक् श्रोत्ररूपा तदर्थं त्वां दक्षिणनासिकाच्छिद्रे प्रास्पामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, यासौ रुक् दीप्तिस्तदर्थं त्वां नासिकाच्छिद्रेण प्राक्षिपा-
मि । तथा भासे प्रकाशाय त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्राक्षिपामि । तथा ज्योतिषे
दीप्त्यै त्वा त्वामक्षिगोलके प्राक्षिपामि । इदं दक्षिणश्रोत्रे प्राक्षिपमाणं सुवर्णं
विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्य वाजिनम् अग्नेर्वीर्यरूपम् । इन्द्रियं वै वीर्यं
वाजिनमिति श्रुत्यन्तरात् । तथा वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां स्वापिनोऽग्नेः स्व-
वीर्यरूपमभूत् । अयमग्निर्वीर्यश्रोत्रगोलकस्थितेन हिरण्यज्योतिषा स्वयं ज्योति-
ष्मानभूत् । तथा रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्येन कान्सा वर्चस्वान् । स्व-
कान्तिर्वर्च इति भेदः ॥ कात्यायनः ॥ सहस्रदा इति पुरुषशिर उदृष्टोति ॥ पाठस्तु ॥
सहस्रदा अस्ति सहस्राय त्वेति ॥ हे हिरण्यपुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रस्य धनस्य
दाताऽसि । ततस्त्वां सहस्राय सहस्रधनलाभायोदृष्टवामीति शेषः ॥ कात्या-
यनः ॥ मध्येऽङ्गव्योऽरुचरतः पूर्वापरे गोऽजयोश्च दक्षिणतः आदित्यं गर्भ-
मिति मतिमन्त्रमिति ॥ अङ्गादीनां मध्ये हिरण्यपुरुषमुपदध्यात् । तस्योत्तर-
तः प्राचीनदेशे स्थापयेत् । अविः पश्चिमे । तथा स्या दक्षिणतः प्राचीनदेशे गां
स्थापयेत् । अजं पश्चिमे स्थापयेत् ॥ अत्र पुरुषादीनामेकैकस्य स्थापनम्
आदित्यं गर्भमित्याद्याः पञ्च मन्त्राः क्रमेण प्रयोक्तव्याः ॥ तत्र पुरुषोपधानमन्त्र-
पाठस्तु ॥ आदित्यं गर्भं पयसा समदधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूप-
म् । परिवृद्धिं हरसा माभिमः स्याः शतायुषं कृणुहि । मान इति
हे अग्ने, चीयमानः सन् आदित्यम् अदितिर्देवमाता तस्याः संवत्सः ।

ग्रीणनाय बहव ॥ अथ द्वितीयः ॥ इमे राये रमस्व सहसे शुम्न ऊर्जे
 अपत्याय । सन्नाळसि स्वराळसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामिति
 ॥ हे अग्ने, इमे अन्नार्थं, राये धनार्थं, महमे बलार्थं, शुम्ने यशोतिमितम् । ऊर्जे
 क्षीरादिरसार्थम्, अपत्याय पुत्रार्थं रमस्व त्वमत्र क्रीडां कुरु । किञ्च सम्पन्न
 राजत इति सन्नाडसि । स्वयमेव राजत इति स्वराडसि । एवम्भूतं त्वाम्
 उत्सौ अत्युत्सुकौ, सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनावृभेदसामवेदौ, प्रावता-
 मकर्षेण रक्षताम् । तथा तैत्तिरीये श्रूयते, ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥
 कात्यायनः ॥ अग्ने युक्ष्वाहीति प्रत्युचं स्रुवाहुती जुहोतीति ॥ अग्ने युक्ष्वाहीति
 मन्त्रद्वयेन स्रुवेण द्वे आहुती जुहुयात् ॥ ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ अग्ने
 युक्ष्वा हि ये तवाऽश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यव
 इति ॥ हे अग्ने, देव, मन्वान्विनो येकोचिदश्वासः अश्वाः साधवो दान्ताः
 सन्तो मन्यवे यज्ञार्थम् अरम् अलं वहन्ति । स्रुप्तु वहन्तीत्यर्थः । तानश्वान्
 युक्ष्व इह योजय ॥ अथ द्वितीयः ॥ युक्ष्वा हि देवहूतमांऽअश्वांऽअग्ने
 रथीरिष निहोता पूर्यः सद इति ॥ हे अग्ने, देवहूतमान् देवानामति-
 शयेनाह्वातुन् अश्वान् युक्ष्व योजय । हिशब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्
 कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः । रथीरिव । रथीरश्वानिवेति । रथस्वामी यथा
 अश्वान् योजयति तद्वन् । किञ्च, त्वं पूर्यः पुरातनो होता होगेत्पादको
 भूत्या निषदः अस्मिन् यागस्थाने निषीद ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये तृतीयो-
 ऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ३ ॥

वन्ति । सुष्ठु प्रवहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । यथा नद्यः प्रवहन्ति तद्व-
त् । अपिच उत्तरेर्मध्ये हिरण्यमयः सुवर्णमयः वेतसः पुरुषोऽवभासते तं पुरुष-
मभिलक्ष्य स्रवन्तीस्ता घाराः अभिचाकशीमि अहमभिपश्यामि ॥ कात्यायनः ॥
उत्तरौ द्वौ द्वौ नासिकयो रुचे त्वेत्तद्वर्णो भासे त्वेति श्रोत्रपोरभूदिदमिति ॥
अवशिष्टानामितरेषां खानां सुवर्णशकलानां मध्ये द्वौ शकलौ, रुचे त्वेति
मन्त्रद्वयेन नासिकाच्छिद्रयोः स्थापयेत् । द्वौ भासेदिति मन्त्रद्वयेन नेत्र-
योः स्थापयेत् । अभूदिति मन्त्रद्वयेन द्वौ श्रोत्रयोः क्षिपेत् ॥
तेषां पाठस्तु ॥ ऋचे त्वा, रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
वाग्निज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानिति ॥ हे हिरण्य-
शकल, येपमृक् श्रोत्ररूपा तदर्थं त्वां दक्षिणनासिकाच्छिद्रे प्रास्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, यासौ रुक् दीप्तिस्तदर्थं त्वां नासिकाच्छिद्रेण प्राक्षिपा-
मि । तथा भासे प्रकाशाय त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्राक्षिपायामि । तथा ज्योतिषे
दीप्तौ त्वा त्वामक्षिगोलके प्राक्षिपायामि । इदं दक्षिणश्रोत्रे प्राक्षिप्यमाणं सुवर्णं
विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्य वाजिनम् अक्षं वीर्यरूपम् । इन्द्रियं वै वीर्यं
वाजिनमिति श्रुत्यन्तरात् । तथा वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां स्वाभिनोऽग्नेः स्व-
वीर्यरूपमभूत् । अपमग्निर्वाग्मश्रोत्रगोलकस्थितेन हिरण्यज्योतिषा स्वयं ज्योति-
ष्मानभूत् । तथा रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्येन कान्त्या वर्चस्वान् । स्व-
कान्तिर्वर्च इति भेदः ॥ कात्यायनः ॥ सहस्रदा इति पुरुषशिर उदयतेति ॥ पाठस्तु ॥
सहस्रदा असि सहस्राय त्वेति ॥ हे हिरण्यपुरुषत्वं सहस्रदाः सहस्रस्य घनस्य
दाताऽसि । ततस्त्वां सहस्राय सहस्रघनलाभापोदयङ्गामीति शेषः ॥ कात्या-
यनः ॥ मध्येऽब्राह्मणोत्तरतः पूर्वापरे गोऽजयोश्च दक्षिणतः आदित्यं गर्भ-
मिति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अङ्गादीनां मध्ये हिरण्यपुरुषमुपदध्वात् । तस्योत्तर-
तः प्राचीनदेशे स्थापयेत् । अग्निः पश्चिमे । तथाऽग्नौ दक्षिणतः प्राचीनदेशे गां
स्थापयेत् । अजं पश्चिमे स्थापयेत् ॥ अत्र पुरुषादीनामेकैकस्य स्थापनम्
आदिष्वं गर्भमित्याद्याः पञ्च मन्त्राः क्रमेण प्रयोक्तव्याः ॥ तत्र पुरुषोपधानमन्त्र-
पाठस्तु ॥ आदित्यं गर्भं पयसा समद्ग्रधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूप-
म् । परिवृद्ग्रधि हरसा माभिमस्थ्याः शतायुषं कृणुहि चीयमान इति
हे अग्ने, चीयमानः सन् आदित्यम् अदितिर्देवमाता तस्याः संबन्धि तत्कायक्यं

गर्भसदृशमिमं पुरुषं पयसा क्षीरेण समद्धि सम्पगाद्भीकुरु । सदस्यपतिमां बह्व-
 धनस्य मतिमानभूतं विश्वरूपं परिवृद्धिं परिसज । हरसा तदीयज्वालाकूपेण
 तेजसा माभिमेस्थाः । अभिपूर्वो मनिर्हैसार्थः । यजमानं मा हिंसीः । किन्तु
 शतायुषं शतसंवत्सरपरिमितकालजीवनं कृणुहि कुरु ॥ ॥ अथाऽश्वोपधान-
 मन्त्रपाठस्तु ॥ वातस्य जृतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञान् सरिर-
 स्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिमद्वियुन्नमग्ने मा हिंसीः परमे
 व्योमन्निति ॥ हे अग्ने, अश्वं मा हिंसीः । ज्वालाया मा दह । विविध-
 व्योमरक्षणं व्योममन्ततिसहस्रमश्वस्य रोगास्तेभ्यः सर्वेभ्यः पालनामित्यर्थः ।
 तत्र परममुत्कृष्टं रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवः कदाचिदपि न जायते । तथा
 करणं रक्षणस्य परमत्वम् । तादृशे परमे व्योमन् एतमश्वं स्थापयेदिति शेषः ।
 कीदृशमश्वम् । वातस्य जृतिं वायोर्गतिस्वरूपवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वरुणस्य
 नाभिम् । अपामपिषतेवरुणस्य नाभिस्थानीयम् । यथा स्वोदरमध्यवर्तिनी
 नाभिर्वस्त्रपावरणादिना पाल्यते तद्वदन्ततः मित्वाद्भरणेन पालनीयमित्य-
 ऽर्थः । अत एव मियं तमभिमेस मजापतिर्वरुणाय याज्यमनपदिति तैत्तिरीये
 समाज्जातम् । सरिरस्य मध्ये यज्ञानां समुद्रजलस्य मध्ये बहवाकूपेणोत्पन्न-
 म् । अम्बुयोनिरां अश्व इति श्रुत्यन्तरात् । नदीनां शिशुम् । यदा नदीनां
 पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता तदा नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुः । हरिमुपर्वाकूट-
 स्य पुरुषस्य हतारं नेतारम् । अद्विबुधम् अद्विबुद्धम् । नकारोपजनश्छान्दसः ।
 मार्गमध्ये खुरैश्चूर्णीकृत्वा येऽद्रिभ्रष्टद्रुपापाणास्तेर्बुद्धम् । तादृशान् पापाणान्
 दहन् । मार्गेऽस्मिन्नश्वो गत इति बोद्धुं शक्यते ॥ अथ गोस्थापनमन्त्रः ॥ अजस्र-
 मिन्दुमरुपं सुरण्युमग्निमीळे पूर्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिर्भक्तु-
 द्वाः कल्पमानो गां मा हिंसीरादिति विराजमिति ॥ पूर्वचित्तिं
 पूर्वमहर्षिभिर्ध्येयमेतमग्निं नमोभिर्नमस्कारैर्युक्तोऽग्निमीडे स्तौमि । कीदृशमग्नि-
 म् । अजस्रमिन्दुं निरन्तरपरमैश्वर्योपेतम् । अहःशब्दो मर्मवाची । अरुपं
 मर्मसहार्तं सुरण्युं भरन्तं पोषयन्तम् । यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो न
 दृढयन्ति तथा कुर्वन्तमित्यर्थः । सोऽग्निरादित्यरूपेण स्थित्वा पर्वभिरपा-
 वास्यादिमितिधिभिर्भक्तुशः तस्मिँस्तस्मिन् ऋतौ कल्पमानः कर्मणि सम्पाद-
 यन् वर्तते । तादृश हे अग्ने, गां मा हिंसीः । कीदृशीं गाय । अदितिमतल्लण्ड-
 नीषाम् । विराजं विशेषेण राजमानम् ॥ अथावेऽस्थापनमन्त्रः ॥ अरुर्ध्वी

त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं
साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंसीः परमे व्योममिति ॥ हे
अग्ने, परमे व्योमन् उत्कृष्टे विविधरक्षणे स्थितामविं मा हिंसीर्मा वधीः ।
कीदृशीमविम् । त्वष्टुर्वरुणीम् । रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा तस्याऽनुग्रहात्
वरुणिरूपयुक्ताम् । वरुणस्य नाभिम् । अतिप्रतिवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीया-
म् । उत्कृष्टाजगद्वरजसो जज्ञानाम् । उत्कृष्टकाय माजापत्यरजस उत्पन्नाम् ।
तथा तैत्तिरीये, उरसो बाहुभ्यामित्यादिवाक्ये अविः पशूनामिति श्रुतम् ।
महीं महतीम् । साहसीं सहस्रमूर्णार्हाम् । असुरस्य मायां, स्वर्भानोरसुरस्य
सम्बन्धित्वेन निर्मिताम् । अत एव तैत्तिरीये । स्वर्भानुरित्यादिवाक्ये साकृष्टा-
ऽविरभवदिति श्रुतम् ॥ अथाजस्रापनमन्त्रः ॥ योऽअग्निरग्नेरुघजायत
शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्पति । येन प्रजा विश्वकर्मा
जजान तमग्ने हेळः परि ते वृणक्तिति ॥ पृथिव्या भूमेरुपरिस्थि-
तात्, उत वा अथवा दिवस्पतिं दुर्लोकस्योपरिस्थितात्, शोकादीति युक्तात्वा
अग्नेः प्रजापतिरूपात् सकाशाद्योऽग्निरूपोऽयज्यापत उत्पन्नोऽभूत् । येना-
ऽजकूपेण विश्वकर्मा जगत्स्रष्टा प्रजापतिः प्रजाः पशून् जजान उत्पादितवान्
अजस्य प्रजापत्युत्पत्तिपादनत्वं तैत्तिरीये समाभ्युपगम्यते ॥ ततोऽजः स्वपरः
समभवत्तां स्वायै देवताया आलभत । ततो वै स प्रजाः पशून् सृजतेति ॥ हे
अग्ने, ते त्वदीयो हेळः कोपः तं तादृशमजं परिहृणक्तु परिवर्जितं करोतु,
मा विनाशयत्वित्यर्थः ॥ कात्पापनः ॥ चित्रं देवानामित्यर्द्धवशः स्त्वाहुती इति ॥
जुहुवादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिघस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्चेति ॥ अयं मन्त्रः पूर्वोऽध्याये व्याख्यातः ॥ इति चतुर्दशो-
ऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ४ ॥

चतुर्थेऽनुवाके हिरण्यपुरुषादीनां शिरश्छिद्रेषु सुवर्णशकलस्थापनादि-
मन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे तेषामुपस्थानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्पापनः ॥ उदङ्
तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिंसीरिति मतिमन्त्रमिति ॥ अध्वर्युरुदङ्मुस्रो
भूत्वा इमं मा हिंसीरित्यादिशोकपरिसागलक्षणैर्मन्त्रैः क्रमेण पुरुषाश्वादीना-
मुपस्थानं कुर्यात् । पुरुषोपस्थानमन्त्रपाठस्तु ॥ इमं मा हिंसीर्द्विपादं
पशुं सहस्राक्ष मेधाय चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन

चिन्वानस्तन्वो निषीद । मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु
 इति ॥ हे सहस्राक्ष सहस्रतरुपाकज्वालारूपचक्षुर्युक्तकामे, मेघाय यज्ञाय चीयमान-
 श्वपनेन सह क्रियमाणम् इमं द्विषादं पादद्वयोपेतं पुरुषरूपं ग्राम्यं पथं
 मा हिंसीः दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः । यदि तव भक्ष्यापेक्षा तर्हि तव भक्षणाय
 मेघं पथं मयुं कृष्णमृगरूपं जुषस्व नेवस्व । भक्षयेत्पर्यः । तेन मयु-
 भक्षणेन ज्वालारूपास्तन्वस्त्वदीयतनूश्चिन्वानः पोषयन्निह निषीद । ते तव
 शुक् शोकः सन्तापो मयुं कृष्णमृगम् कञ्छतु प्राप्नोतु । किञ्च, वयं यं पुरुषं
 मति द्विष्मो द्वेषं कुर्मः । तं पुरुषं ते त्वदीयः शुक् सन्तापो कञ्छतु प्राप्नो-
 तु ॥ अथाश्वोपस्थानमन्त्रपाठः ॥ इमं मा हिंसीरेकशकं पशुं कनि-
 कदं वाजिनं वाजिनेषु ॥ गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वान-
 स्तन्वो निषीद । गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु
 इति ॥ हे अग्ने, इमेकशकयुक्तमश्वरूपं पथं मा हिंसीर्दाहरूपां हिंसां मा
 कार्षीः । कीदृशमश्वं, कनिकदं हेपाशब्देनात्यन्तक्रन्दनेनोपेतम् । वाजिनेषु
 शीघ्रगतियुक्तेषु प्राणिष्वसन्तशीघ्रगतियुक्तम् । यदि ते तव भक्ष्यापेक्षा, त-
 र्हि ते तव भक्षणायेममारण्यं गौरं सिंहम् अनुदिशामि पुरुषशीर्षेण तु त्वद्भक्ष्य-
 त्वेनातिमृजामि । तेन गौरभक्षणेन त्वदीयज्वालारूपाः तनूः पोषयन्निह
 निषीद । शिष्टं पूर्ववत् ॥ अथ गौरुपस्थानमन्त्रः ॥ इमं साहस्रं शतधार-
 सुत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानां मदिति जना-
 याग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते दिशामि
 तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते
 शुगृच्छत्विति ॥ हे अग्ने, इमं गां मा हिंसीः । किन्मृताम् । साहस्रं सहस्रार्धां
 शतधारं कूपम् । बहुस्रोतसं कूपमिव बहुपकारकं बाहदोहादिभिः । सरिरस्य
 मध्ये व्यच्यमानं विविधगुणजीव्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति
 श्रुतः । जनाय जनेभ्यो वा घृतं दुहानां घृतपूरणीं वा । घृतस्य कारण-
 भूतां क्षीरदोग्ध्रीम् । आदितिमत्पण्डनीयाम् । गवयो गोसदृश आरण्यो मृग-
 विशेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ अथावेरुपस्थानमन्त्रः ॥ इममूर्णायुं चरुणस्य नार्भि
 त्वच्चं पशूनां द्विषदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमज्जनित्र-
 मग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन
 चिन्वानस्तन्वो निषीद । उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छ-

तिष्ठति ॥ हे अग्ने, इमम् ऊर्णायुम् अवि मा हिंसीः । कीदृशम् अविम् ।
वरुणस्यानिष्टनिवारकस्योर्णाभिस्थानीयम् । द्विपदा मनुष्याणां चतुष्पदा-
गवादीनाम् उभयरूपाणां पशूनां त्वक्मदशम् । यथा त्वचा शरीरमावृतम् ।
द्विपदो मनुष्याः शीतनिवारणार्थमविजन्येन कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । चतु-
ष्पदोऽप्यश्वा घलीवर्दाश्च भारवहनेन मार्दवार्थं पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ।
तथा त्वष्टुः प्रजापतेः सकाशादुत्पद्यमानानां मध्ये प्रथमं जानित्रं प्रधानत्वेनो-
त्पद्यम् । प्राधान्यं च धीर्यवत्त्वात् । धीर्यवत्त्वं च बाहुजन्यानां सर्वेषां तैत्तिरीये
आम्नातम् । तस्मात्ते धीर्यवतो धीर्यानुसृज्यन्तेति ॥ उष्ट्रः प्रसिद्धः । शेषं
पूर्ववत् ॥ अथाजोपस्थानमन्त्रः ॥ अजो ह्यग्नेरजनिष्ठ शोकात् सो-
अपश्यज्जनितारमग्ने । तेन देवा देवतामग्रमापःस्तेन रोहमाय-
न्नुपमेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वान-
स्तन्यो निपीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि-
ति ॥ हि यस्मादयमजः शोकादीप्तिमुक्तादग्नेः सकाशादजनिष्ट । अत एव
तैत्तिरीये आम्नातम् । आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नेः प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः
समभवदिति ॥ स एवाग्नेः प्रजापतिरूपादुत्पन्नोऽजो जनयितारं स्वोत्पादकं
प्रजापतिरूपमग्निमग्नेऽपश्यत् । उत्पत्त्यनन्तरमेव दृष्टवान् । यस्मादेवमजः
प्रशस्तस्तस्मादिदानीं वर्तमानादेव अग्ने पूर्वस्मिन् जन्मनि तेनैवाजेन कार्पाष्य-
ऽनुष्ठाय देवतामायन् देवत्वं प्राप्ताः । किञ्चेदानीं मेध्यासो यागयोग्या यज-
मानारोहणीयं स्वर्गमुपायन् सागीष्पेनैव प्राप्ताः । विलम्बमन्तरेण प्राप्ता इत्यर्थः ।
शरभः सिंहघाती क्रूरमृगः । शेषं पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ त्वं यविष्ठेति चिसो-
पस्थानमिति ॥ चियाग्नेरुपस्थानं कुर्यात् ॥ पाठस्तु ॥ त्वं यविष्ठ दाशुषो
नृत्पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा लोकमुत्तममेति ॥ हे यविष्ठ
पुत्रतामग्ने, त्वं दाशुषो इविदितवतो यजमानस्य नूनं मृसादीन् मनुष्यान्
पाहीति ऋत्विजां गिरः आशिपः शृणुधि शृणुहि । उताऽपि चत्मना आत्मना
त्वदीयेन प्रयत्नेन लोकमपत्यं रक्ष ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १४ ॥ ५ ॥

पञ्चमेऽनुवाके हिरण्यपुरुषाश्वादीनामुपस्थानमन्त्रा उक्ताः ॥ पष्ठेऽपस्था-
ऽऽख्येष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ अपस्याः पञ्च पञ्चानुकान्तेऽप्यां
त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रमिति ॥ अखिलद्रैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्या एतत्संज्ञकाः ।
पक्षे पक्षेष्टका अपां स्वेमन्नित्यादिभिर्मन्त्रैः क्रमेणानुकान्तेषूपध्यादिति शेषः

॥ तत्र मयपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोद्यन्त्सा-
दयाम्यपां त्वा भस्मन्त्सादयामि । अपां त्वा ज्योतिषि सादया-
म्यपां त्वापने सादयामीति ॥ हे इष्टके, स्नापयामेन् एमनि जल-
सम्बन्धिवशादिगमनप्रकारे सादयामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योजयम् ।
ओद्यन् पीयितरद्वादिरूपे । उदन् । मस्मन् मासके शुक्लरूपे ज्योतिषि प्रकाशे
नैर्मल्य इत्यर्थः । अपने नदीकृपाद्यापारे ॥ अथ द्वितीयपञ्चकमन्त्रपाठः ॥
अर्णवे त्वा सद्ने सादयामि समुद्रे त्वा सद्ने सादयामि मरिरे
त्वा सद्ने सादयामि । अपां त्वा क्षपे सादयाम्यपां त्वा सधियि
सादयामीति ॥ अर्णवशब्देन सादयाम् मोहं तटाकाद्युपलक्ष्यते । अपां
सदने, तस्मिन् स्थाने, हे अपस्मास्ये इष्टके, त्वा त्वां सद्दयामि स्थापयामि ।
समुद्रः मतिद्धः । सरिरशब्देनानिर्द्धारितविशेषो जलमात्राधार उपलक्षणः ।
क्षीयन्ते शुष्कन्त्वापोऽन्नेति शुष्कतद्वागादिः क्षपः । जप्तेन सह पीयतेऽवस्था-
प्यते इति मधिवर्षोपलादिः ॥ अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ अपां त्वा
सद्ने सादयाम्यपां त्वा सधस्ये सादयाम्यपां त्वा योनौ साद-
यामि । अपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पायसि सादयामी-
ति ॥ हे इष्टके, अपां सद्ने स्थाने नद्यादी त्वां सादयामि स्थापयामि ।
अग्निः सह विद्युदादयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति सोऽयं मेघः सधस्यः । योनि-
शब्देन जलकारणभूतोऽग्निरुच्यते । अग्नेराय इति श्रुतेः । पुरीषशब्देन नद्या-
दिगताः सिकता उच्यन्ते । पीयते जलं जीमूतैरन्नेति पायः समुद्रः ॥ अथ
चतुर्थपञ्चकमन्त्रपाठः ॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि वैष्टुमेन
त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि ।
आतुष्टुमेन त्वा छन्दसा सादयामि पादुक्तेन त्वा छन्दसा सा-
दयामीति ॥ हे इष्टके त्वां गायत्रीसम्बन्धिना छन्दसा सादयामि । स्थापयामि
एवमुत्तरत्रापि योजयम् ॥ इति चतुर्दशेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ १४॥ ६॥

षष्ठेऽनुवाकेऽप्येष्टकोपपानमन्त्रा उक्ताः ॥ सप्तमे प्राणमृतसंज्ञकानामि-
ष्टकानामुपपानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ प्राणमृतः कर्णसंहिता दश-
दशाऽय पुरुष इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ यासां प्राणमृतसंज्ञकानां पञ्चाशदिष्टकानां
कर्णाभिष चिह्नमस्ति तद्युक्ता सा दश दशेष्टका उपदध्यादिति शेषः ॥
तत्र पूर्वस्यां दिशुपयेवानां दशेष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ अयं पुरोभुवस्तस्य

प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनः । गायत्री वासन्ती गायत्र्यै
 गायत्रं गायत्रादुपाश्लुष्याश्लोस्त्रितृत् त्रितृतो रथन्तरम् ।
 वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्य
 इति ॥ भवत्यस्माज्जगदिति भुवः शब्दः प्रजापतिमाचष्टे । पुरः पूर्वस्यां दिशि
 अपं भुवो वर्तत इति शेषः । हे इष्टके, तद्रूपासीत्यभिप्रायः । एवमुच्यते योज्यम् ।
 तथा भुवःशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः सम्बन्धी प्राणः । अत एवापत्यत्वमुप-
 चर्यते । भौवायन इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य द्वासष्टितिरूपस्यापत्यत्वेनोप-
 चरितः प्राणायनो वसन्त ऋतुः । तस्य च वसन्तस्य सम्बन्धिनी गायत्री ।
 तस्याश्छन्दोरूपाया गायत्र्याः सम्बन्धि गायत्रं साम । तस्माच्च गायत्रसाम्न
 उत्पन्न इवोपांशुग्रहः । तस्माच्चोपांशुग्रहादुत्पन्नमिव त्रितृत्स्तोमम् । तस्मात्
 त्रितृत्स्तोमादुत्पन्नमिव रथन्तरं साम । यो वसिष्ठाख्यस्तद्रूपा वाऽसि । हे इष्टके,
 यथोक्तप्रकारेण प्रजापतिप्राणवसन्तादिरूपोपचारेण प्रजापतिगृहीतया त्वया
 प्रजाभ्यः सर्वासां प्रजानां प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणासिद्धये त्वामुपदधा-
 भीत्यर्थः । यद्यप्यनेकवाक्यत्वादेक एव मन्त्रस्तथापि प्रतीष्टकमाह्वया
 दश मन्त्राः सम्पद्यन्ते ॥ अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानां दशोष्टकानां
 मन्त्रपाठः ॥ अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्माणम् ।
 श्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुप् प्रैष्मी । त्रिष्टुभः स्वारः स्वारादन्तर्या-
 म्नाऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद् वृद्धत् । भरद्वाज ऋषिः ।
 प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ विश्वानि
 कर्माणि जगद्व्यापारादीनि यस्याऽसौ विश्वकर्मा । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
 प्राणवसन्तादिपरम्परेव मनोऽग्रीष्मादिपरम्परा व्याख्येया । स्वारमिति वास-
 न्त्रियेषः ॥ अथ पश्चिमार्धां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ अयं
 पश्चाद्विश्वव्याचस्तस्य चक्षुर्वैश्वव्याचसम् । वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती
 धार्मी । जगत्या ऋक्सममृक्समाच्छ्रुतः । शुक्लात् सप्तदशः ।
 सप्तदशाद्वैश्यम् । जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षु-
 र्गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ विश्वं सर्वं जगद्व्यचति, व्याप्नोतीति विश्वव्याचः
 प्रजापतिः । शेषे पूर्ववद् विभजनीयम् । वर्षा वर्षतुः । ऋक्सममिति
 सामविशेषः ॥ अथोत्तरस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः—
 इदमुत्तरात् स्वस्तस्य श्रीत्रः सौवम् । शरच्छ्रौत्पुष्टुप्

शारदी । अनुष्टुभ ऐलमैलान्मन्थी मान्थिन एकविंश एक-
विंशाद्वैराजम् । विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
श्रोत्रे गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ सौति सर्वं जगत् प्रेरयतीति स्वशब्दः
प्रजापतिवाची । उत्तरस्यां दिशि यदिदं स्यात् प्रजापतिशरीरं, हे इष्टके, रवं
तद्रूपासीति योज्यम् । ऐलमिति सामविशेषः । शेषं पूर्णवद् योज्यम् । अथ मध्यम-
देश उपपेयानामिष्टकानां मन्त्रपाठः ॥ इयमुपरिमतिस्तस्यैवाह्मात्वा
हेमन्तो वाच्यः पद्विह्वैर्मन्ती । पद्वित्यै निधनवं निधनवत् आग्र-
यण आग्रयणात् त्रिणवन्नयस्त्रिंशौ त्रिणवन्नयस्त्रिंशाभ्यां
शाकरैरवते । विश्वकर्मऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं
गृह्णामि प्रजाभ्य इति ॥ मन्वते कृत्स्नं जगज्जानातीति मतिः प्रजापतिः ।
ऊर्ध्वायां दिशि येयं प्रजापतिः । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । मतिनाम्नः
प्रजापतेरुपपत्त्यरूपा येयं वाक् सा माया । वाचोऽपसं वाचपायनः । निध-
नवमिति सामविशेषः । अत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिरिन्द्रियमृतुदण्डः सामवि-
शेषो ग्रहस्तोमपृष्ठस्तोत्रसाम ऋषिरिति नाडीनामेतेषां पदार्थानां यद्यपि
लोकप्रसिद्धो जन्यजनकभावो नास्ति, तथापि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावयितु-
मिदमुक्तमित्यविरोधः ॥ कात्यायनः ॥ लोकम्पृणा दक्षिणांस्त आदध्यात्
समदध्याद् इति ॥ लोकम्पृणसंज्ञका इष्टका दक्षिणांसमारभ्य मध्यदेशपर्यन्ता
लोकम्पृणस्यादिभित्तिभिर्मन्त्रैरुपदध्यादिति शेषः । तेषां मन्त्राणां प्रतीका-
न्याह ॥ लोकम्पृणा ता अस्येन्द्रं विश्वा इति ॥ लोकम्पृणतीद मध्यम-
मन्त्रप्रतीकम् ॥ ता अस्येति द्वितीयमन्त्रस्य प्रतीकमिदम् ॥ इन्द्रं विश्वा इति
तृतीयमन्त्रस्य प्रतीकम् ॥ ते च मन्त्रास्त्रयोदशोऽध्याये व्याख्याताः ॥ इति
चतुर्दशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ १३ ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

गुपर्थश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेवरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूषालसाम्राज्य-
पुरन्धरेण सामणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिता-
भाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ शुक्रपञ्चकःकाण्वमन्त्रभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदोऽखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्दशोऽध्याये यजमानपुष्करपर्णस्तरणादिप्रथमचितिपन्त्रा उक्ताः ॥ एतावता प्रथमचितिः समाप्ता ॥ अथ पञ्चदशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचित्वादि-
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र प्रथमाऽनुवाके द्वितीयचितौ आश्विन्याख्या इष्टका
अभिधीयन्ते ॥ कारवापनः ॥ आश्विनीध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रमिति ॥
आश्विदेवयुक्तैः गन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । ता ध्रुवक्षितिरित्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ ध्रुव-
क्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवास्ति ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उरुयस्य
केतुं प्रथमं जुषाणाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेति ॥ ध्रुवा स्थिरा
क्षितिर्निवासभूमिर्यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवक्षितिः । यस्यां भूमौ इष्टका निव-
सतिः तस्या भूमेश्चाञ्चल्यभावात् स्थैर्यं द्रष्टव्यम् । ध्रुवा विनाशरहिता योनि-
रूपत्तिहेतुर्मुद्रूपा यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवयोनिः । हे इष्टके, तादृशी त्वं स्व-
रूपतो ध्रुवा अस्ति । आमकपालादिभिः संयोज्यनिर्मितत्वाद् ध्रुवा त्वम् ।
साधुया अस्माभिः साधनीया उपधातव्या त्वं ध्रुवं योनिं स्थिरगग्निक्षेत्ररूपं
स्थानम् आसीद आगलोपविश । किञ्च, उरुयस्य उखायां स्थितस्याग्नेः
केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं द्वितीयायां चितौ मुख्यं स्थानं जुषाणौ सेवमानौ देवा-
नामध्वर्यू उभावश्विनाविहास्मिन्नग्निक्षेत्रे इष्टके त्वा त्वां सादयतां स्थापय-
ताम् ॥ अथ द्वितीयः ॥ कुलायिनी घृतवतीपुरन्धिः स्योने सीद
सदने पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तिवसा ब्रह्म
पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके,
त्वं कुलायिनी निवासस्थानवती घृतवती होष्यमाणेनाज्येन संयुता सती
पुरन्धिः पुरु बहुधा धीयते सम्पगवस्याप्यत इति पुरन्धिः । तादृशी सती
पृथिव्याः प्रथमचितिरूपाया भूमेः सम्बन्धिनि, स्योने सुखरूपे सदने स्थाने
सीद उपविश । किञ्च, रुद्रा वसवः सर्वे देवाः सर्वे त्वा त्वाम् अभिगृणन्तु ।
इमा इमानि ब्रह्म ब्राह्मणानि मन्त्रात्मकानि पीपिहि आप्यायस्व । किमर्थम् ।
सौभगाय महदैश्वर्यार्थम् । पूर्ववत् ॥ अथ तृतीयः ॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षप्रिनेह

सीद देवानां सुभे बृहते रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा
 स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥
 स्वैर्दसैः स्वकीयैर्बलैर्दसपिता बलस्य पालयित्री, हे इष्टके त्वम् एवंविधा सती
 इहास्मां द्वितीयायां चिगी सीद उपविश । किमर्थम् । बृहते महते रणाय रम-
 णीयाय देवानां सम्बन्धिनि सुम्ने सुखाय सुखमाप्स्यर्थम् । तत्र आ सर्वतः
 सुशेवाः सुखेन सेवितुं शक्या एधि भव । क इव । सूनवे पितेव । यथा पुत्रार्थं
 पिता सुखेन सेव्यो भवति । किञ्च, तन्वा स्वकीयेन शरीरेण स्वावेशा सुखेन
 प्रवेशवती सती संविशस्व । अवस्थानं कुरु । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ अथ
 चतुर्थः ॥ पृथिव्याः पुरीषमस्पृशो नाम तां त्वा विद्वे अभिगृण-
 न्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद मजावदस्मे द्रविणाऽऽयज-
 स्वाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके, त्वं पृथिव्याः
 प्रथमचितिभूताया भूमेः पुरीषं पूरकमसि । अस्तो नाम । अपः स्रोतीश-
 प्तो रसाः । या त्वमेवं रसगुणभूता प्रसिद्धा तां त्वा तादृशीं त्वां विश्वे देवाः
 सर्वेऽपि देवा अभिगृणन्तु सर्वतः कीर्तयन्तु । स्तोमपृष्ठा सप्तदशादिस्तोमभि-
 युक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्याः सा स्तोमपृष्ठा घृतवती होष्यमाणेनाज्येन संयु-
 ता सती इहास्मिन् क्षेत्रे सीद तिष्ठ । अस्मभ्यं मनावत् पुत्रपौत्रादियुक्तानि
 द्रविणानि धनानि आपन्नस्य सर्वतो देहि । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ अथ
 पञ्चमः ॥ अदित्यास्तत्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं
 दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् । ऊर्मिद्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा
 त स्तदिराश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेति ॥ हे इष्टके, त्वा त्वाम् ।
 अदित्याः पृष्ठे प्रथमचितिभूताया भूमेरुपरि सादयामि स्थापयामि । कीदृशीं
 त्वाम् । अन्तरिक्षस्य लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । तथा प्राच्यादीनां दिशां
 विष्टम्भनीं विविधकार्येण स्तम्भयन्तीं व्यवस्थापयन्तीं, भुवनानां सर्वेषामधि-
 पत्नीम् आधिपत्येन पालयित्रीम् । यस्यास्ते विश्वकर्मा मजापतिर्कपिर्द्रष्टा सा
 त्वम् अपाम् ऊर्मिः, यश्च द्रप्तः, तदुभयकृपाऽसि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ काशा-
 यनः ॥ युक्रश्च शुचिश्चेत्युत्पद्ये इति ॥ ऋतव्यसंज्ञके द्वे इष्टके उपदध्यादिति
 दोषः ॥ पाठस्तु ॥ शुक्रश्च शुचिश्च यैष्मा ऋतू अग्नेरन्तःश्लेषो-
 ऽसि । कल्पेतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्ता-
 मन्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अन्नयः समनसोऽन्तरां

धावापृथिवी इमे । ग्रैष्माऽऋतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वत् ध्रुवे सीदतमिति ॥ शुक्रो ज्येष्ठमासः । शुचिराषाढः । तावुभौ ग्रीष्मसम्बन्धिनावृत्तवयवौ, हे ग्रीष्माख्यक्रतो, त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि । यथा कुड्यस्यान्तर्द्वार्या-
र्थे काष्ठपाषाणादयः श्लेष्मन्ते तद्वत् । ममार्मि चिन्वतो यजमानस्य ज्येष्ठ्यायोत्कर्षार्धमिमे द्यावापृथिव्यौ स्वोचितमुपकारं कल्पेतां सम्पादयेताम् । आपश्चोपधयश्च कल्पन्तां स्वोचितमुपकारं सम्पादयन्तु । समानं व्रतं कर्म येषां ते सन्नता एकस्मिन् कर्मण्यवस्थिता आहवनीयाद्यप्रयोऽपि पृथक् कल्पन्ता-
म् । प्रत्येकं स्वोचितव्यापारं सम्पादयन्तु । किञ्च, इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्यं वर्चमानाः, समनस एकमनस्का ये अग्रयः ते सर्वे-
ऽपि ग्रीष्मसम्बन्धिनावृत्तवयवव्यवभिकल्पमानाः सर्वतः सम्पादयन्तः, एत-
त्कर्माभिसंविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रमिव देवाः । यथाऽन्ये सर्वे देवाः, इन्द्रमभितः सेवन्ते तद्वत् । हे ऋग्व्ये इष्टके, युवां तथा देवतया आङ्गिरस्वत् आङ्गिरसां कर्मणां च ध्रुवे स्थिरे सखी सीदतम् उपविशतम् ॥ इति पञ्चदशो-
ऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १५ ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके आश्विन्यादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये वैश्वदेवी-
ष्टकाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कासायनः ॥ वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति मति-
मन्त्रमिति ॥ नानाविधदेवतायुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वैश्वदेव्यः । ताः सजू-
र्ऋतुभिरित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदध्यादिति शेषः ॥ तत्र प्रथममन्त्र-
पाठस्तु ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाघैः ॥
अग्रये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेति ॥
हे इष्टके, ऋतुभिर्वसन्तादिऋतुभिः सजूः समानमीतिरसि । वसन्तादीनां यादृशी
प्रीतिस्तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजूःशब्दो योज्यः । विविधं जगद-
घति पोषयन्तीति ब्रह्मादयो विधाः । तैः समानमीतिरसि । यद्वा विधाशब्देनापि
उच्यन्ते । आपो वै विधा इति श्रुतेः । तादृशीभिः समानमीतिरसि । वयो-
नाघैः पदैश्छन्दोरूपैः प्राणरूपैर्वा देवैः समानमीतिरसि । तथाच श्रूयते ।
प्राणा वै देवा वयोनाघाः । प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नदमथ छन्दांसि वयो-
नाघाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं वयुनं नदं प्राणैर्वै सयुग्मृत्वा माजनपादसादि ।
सजूर्देवैरिति पुनर्वचनमादरार्थम् । एवं तादृशैर्देवैः समानमीतियुक्तां त्वां वैश्वान-

नरायाग्रये सर्वपुरुषाणां हितकारिवद्वपर्यमहमुपदधामीति शेषः । एवमुप-
हिता त्वां देवानामध्वर्युं अश्विना इहास्मिन् सेत्रे सादयतां स्थापयताम् ।
एव मुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥ सजूर्कृतुभिः सज्ज-
र्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वान-
नरायाऽश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सज्ज-
र्विधाभिः सज्जूरुद्वैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननराया-
ऽश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सज्जर्विधाभिः
सज्जुरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननरायाश्विना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्कृतुभिः सज्जर्विधाभिः सज्ज-
र्विश्वैर्वैः सजूर्देवैर्वयोनाधैः । अग्नये त्वा वैश्वाननरायाश्विना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वेति ॥ कात्यायनः ॥ प्राणभृतः प्राणं य इतीति ॥
प्राणभृतस्तत्तत्का इष्टका उपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ प्राण मे पाह्यपानं मे
पाहि व्यानं मे पाहि । चक्षुर्म उर्व्या विमाहि श्रोत्रं मे इलोकये-
ति ॥ हे इष्टके त्वं मे मदीयं प्राण पाहि पालय । एवमुत्तरत्रापि । उर्व्या
विशालया दृष्टया मदीयं चक्षुर्विमाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थं कुर्वि-
त्यर्थः । मदीयश्रोत्रं संघाते शक्तं कुरु । बहुविधशाल्मश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥
कात्यायनः ॥ आपः पिबेत्तपस्या इति ॥ आपस्पानानामका इष्टका उपदध्यात् ॥ पाठस्तु
अपः पिन्वौपधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात् पाहि । देवो वृष्टिमे-
रयेति ॥ हे इष्टके, त्वमपो जलानि पिन्व मीणय । ओषधीरपि जिन्व मीण-
य । द्विपात् मनुष्यशरीरम् अव रक्ष । चतुष्पात् पशुशरीरं पाहि पालय ।
दिवः सकाशाद् वृष्टिमेरय । आसमन्तात् प्रेरय ॥ इति पञ्चदशेऽध्याये द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ १५ ॥ २ ॥

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वदेवीष्टकाद्युपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये वयस्याख्ये-
ष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ वयस्याः पञ्च पञ्चानुवाकान्तेषु
मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ वयःशब्दोपैर्धैर्मनैरुपधेया इष्टका वयस्याः ।
ता अनुवाकान्तेषु पञ्च पञ्चोपदध्यात् ॥ पाठस्तु ॥ मूर्द्धा वयः प्रजापति-
श्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः । विष्टम्नो वयोऽधिपतिश्छन्दो
विश्वकर्मा वयः परमेष्ठीछन्दः । यस्तो वयो पिबल छन्दो वृष्टि-
र्धमो विशाल छन्दः । पुरुषो वयस्तन्द्र छन्दो व्याघ्रो धयो-

द्विपदां गायत्री । विशालाख्यं छन्दः । द्विपदा वै विशालं छन्द इति श्रुतेः ।
 विरादुच्छन्दः । अनाष्टुष्टुम् । विराद्व्या अनाष्टुष्टुमिति श्रुतेः । अनाष्टुष्टुख्यं
 विरादुच्छन्दो विराद् । सर्वाणि छन्दांसि छादयतीति छदिः । अति-
 छन्दः अतिछन्दो वै छदिरिति श्रुतेः । पृष्ठे पृष्ठमामे वहतीति
 पृष्ठवाद् पञ्चवर्षः पशुः । उक्षा सेचनसमर्थः पशुः । अन्तिपौ द्वा-
 वष्टाक्षरौ पादौ मध्यपादौ द्वादशाक्षरश्चेद सा ककुप् । ऋपभः सेचनस-
 मर्थोऽनङ्गवान् । प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ सासतो बृहती । अतो
 बृहतीत्यनङ्गवान् बलीवर्दः । धेनुर्नवमसूता । सप्तमा मौलिप्रभा भवतीति
 ज्यविः । यद्वा अविशब्देन क्षीरादिकमन्नं लक्षयित्वा तत्प्राशनाय विहितः
 पन्थासात्यकः कालो लक्ष्यते । तथा च तिस्रो अवयोऽस्य सञ्जाता इति ज्य-
 विरष्टादशमासः पशुरिति । दित्याई खण्डनाई बृहतीति दित्यवाद् । यद्वा
 द्विवर्षः पशुर्दित्यत्वादित्युच्यते । पञ्चपशुः पञ्चाविः । त्रयो वस्ता यस्यासौ
 त्रिरत्नः । यद्वा त्रिवस्तरः पशुस्त्रिवस्तः । तुर्यं चतुर्थं बृहतीति तुर्यवाद् ।
 मूर्धा वय इत्यादीनां मन्त्राणां श्रुत्यनुमारेणैवं व्याख्यानं कृतम् । तत्सर्व-
 शतपथादवगन्तव्यम् ॥ कात्यायनः ॥ लोकम्पृष्ठासंज्ञका इष्टका यथापूर्व-
 मुपदध्यादिति शेषः । तेषां मन्त्राणां मनीकान्याह । लोकं पृणता अस्वेन्द्रं
 विश्वा इति पूर्ववज्जाख्येषम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥१५॥३॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयस्यालैः ऋम्पृष्ठासंज्ञका इष्टका उक्ताः पृष्ठावता द्वितीया
 चितिः समाप्ता ॥ अथ चतुर्थे तृतीयस्या चितौ स्वयमावृष्णाया उच्यन्ते ॥
 कात्यायनः ॥ तृतीयायां स्वयमावृष्णामिन्द्राग्नी इति ॥ तत्पाठस्तु ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां शतं युषम् । पृष्ठेन याचा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं च विषाधसे । विश्वकर्मा स्या सादयत्स्वन्त-
 रिच्छस्य पृष्ठे व्यचस्वतीगन्धर्व्यती । अन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं ५
 हान्तरीक्षं मा हिंसीः । चिन्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय
 प्रतिष्ठापै चरित्राय । यायुष्टाभिषातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा
 शन्तमेनं तथा देवतपाद्भिरस्यद् भुवासीदेति ॥

अत्रोचराद्धः प्रथमे व्याख्येयः । येषमिष्टका पृष्ठेन स्वकीयेनोपरि-
 भागेन लोकत्रयं विषाधसे पुरुषव्यसयः । विभातेषु अभिभवति । हेन्द्राग्नी

युवं युवाम् अव्ययमानां भङ्गं रहिता स्वयमातृणारूपां तामिष्टकां दृष्ट्वा
दृढीकुरुतम् । किञ्च, विश्वानि कर्माणि यस्यासौ प्रजापतिः । हे स्वयमा-
तृणो त्वां स प्रजापतिस्त्वामन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि सादयतु । कीदृशीम् ।
व्ययस्वतीम् अभिव्यक्तियुक्ताम् । मयमस्वतीं विश्वारोपेताम् । येयं स्वयमा-
तृणो सा त्वमन्तरिक्षं गच्छ । गन्धर्वाप्सरोगणां सा त्वमन्तरिक्षं गच्छ ।
गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । तथाऽन्तरिक्षं दृष्ट्वापरोपदवराहि-
त्पेन दृढीकुरु । त्वमपि तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणा-
पानव्यानोदानारूपं वायुवृत्तिलाभाय मातिष्ठायै स्वयदे स्थितिलाभाय च-
रित्राय शास्त्रीयायरणाय प्राणिनायतस्त्वं सर्वस्य सिद्ध्यर्थमयं वायुस्त्वामभिमतः
यातु । केन रक्षणामिति । तदुच्यते । मग्ना स्वस्त्वा महत्या योगक्षेमसंपत्त्या
ज्ञातमेव छर्दिषा अत्यन्तशुभकारिणा दीप्तिविशेषेण तव स्वामिभूताया देवता-
पानुगृहीताधुवा स्थिरा सती सौद इहोपविशे । अङ्गिरसां चपनानुष्ठाने
यथा त्वं ध्रुवा स्थिरा तद्वत् ॥ कात्यायनः ॥ पञ्चरिष्या वैश्वदेवीवद् रा-
ज्यसीति प्रतिगम्यमिति ॥ दिक्शब्दपञ्चकोपेतैर्गन्धैरुपधेया इष्टकाः पञ्चदि-
श्या राज्यसीति ॥ मन्त्रपञ्चकेनोपदध्यादिति शेषः ॥ पाठस्तु ॥

राज्यसिप्राची दिग्विराणसि दक्षिणा दिक् सत्राणसि
प्रतीचीदिक् स्वराणस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती दिगिति ॥

हे इष्टके त्वं राशी राजमाना दीप्यमाना सती माची दिगिति पूर्वदिग्-
भवति । विराड्विराजमाना दक्षिणा दिगिति । सत्राट् सम्पत् राजमाना
प्रतीची दिगिति । स्वराट् परतिस्पेशतया स्वयमेव राजमाना उदीची दि-
गिति । अधिकं पातीत्यधिपत्री तादृशी त्वं बृहती मोदोर्ध्वा दिगिति ॥
कात्यायनः ॥ विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमिति ॥ पाठस्तु ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं वि-
श्वस्मै । प्राणापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । वायु-
ष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्यद् ध्रुवासीदेति ॥

हे इष्टके ज्योतिष्मती त्वा त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि आ-
सादयतु किञ्च, सर्वमाणवृत्तिलाभार्थं, हे इष्टके त्वं सर्वज्योतिर्यच्छ मयच्छ
वायुस्ते त्वाधिपतिराधिदेवता तथा देवतया ध्रुवा स्थिरा सती सौद
व्यविश । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसां चिती पूर्वं ध्रुवा सती माविष्ट

तद्दन्नापीत्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ ऋतव्ये नमस्यश्चेतीति ॥ पाठस्तु ॥

नमश्च नमस्यश्च वार्षिकाऽऋतूऽअग्नेरन्तः श्लेषाऽसि ।
कल्पतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप औपधयः कल्पन्तामग्नयः
पृथक्कामज्यैष्य्याप सन्नताः । ये अग्नयः समनसान्तरा यावा-
पृथिवी इमे । वार्षिकाऽऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा
अभिसंविशन्तु तगा देवतयाङ्गिरस्वद् भसीदतमिति ॥

स्पष्टार्थः ॥ इषश्चोर्जश्चेत्यपरे इति ॥ इतर ऋतव्ये इष्टके उपध्यादि-
विशेषः ॥ पाठस्तु ॥

इषश्चोर्जश्चदारदा ऋतूऽअग्नेरन्तः श्लेषाऽसि । कल्पता
यावपृथिवी कल्पेतामाप औपधयः कल्पेन्तामग्नयः पृथक्काम-
ज्यैष्य्याप सन्नताः । ये अग्नयः समनसान्तराद्यावापृथिवी इमे ।
वार्षिकाऽऋतूऽअभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु ।
तगा देवतयाङ्गिरस्वद् भुवे सीदतमिति ॥

व्याख्यातसमानार्थः ॥ इति पञ्चदशेऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥१५॥४॥

चतुर्थेऽनुवाके स्वयंपातृष्णादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ पञ्चमप्राणभृ-
दिष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ पूर्वादे प्राणभृतो दशायुर्मे इति
प्रतिमन्त्रमिति ॥ पूर्वभागे प्राणभृतसंज्ञकादशसंख्याकादष्टका एकैकेन मन्त्रै-
षोपध्यात् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

आयुर्मे पाहि प्राणां मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि
अक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं
मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छति ।

हे इष्टके मदीयमायुः पाहि रक्ष एव मुतरत्रापि योज्यम् । पिन्व प्रीणय । जीन्व
प्रीणय आश्रयान् जीवस्वरूपं ज्योतिः कान्ति यच्छ देहि ॥ कात्यायनः ॥ छन्दस्पा-
द्वादशद्वादशाऽपनयेषु माछन्द इति प्रतिमन्त्र बालसित्वालोक्त पश्चात्तिष्ठति ।
छन्दः शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाच्छन्दस्पाः ताः पञ्चत्रैशस्तत्तुषोपेता वा-
छस्वित्येष्टकोपापानार्थं मदर्थात् ॥ पाठस्तु ॥

मा छन्दः प्रमाछन्दः प्रतिछन्दो अस्त्रीवधछन्दः । पञ्च-
क्तिछन्दोऽऽणिगू छन्दः । वृहतीछन्दः । वृहतीछन्दोऽनुष्टुप्छन्द-
विरादछन्दो मापत्रीछन्दः । त्रिष्टुप्छन्दो जगतीछन्दः । पृथि-

धीछन्दोऽतरिक्षश्छन्दो यौश्छन्दः समाश्छन्दः । नक्षत्राणि-
छन्दो वाक् छन्दः । मनश्छन्दः कृषिछन्दो हिरण्यछन्दो गौ-
छन्दः । अजातश्छन्दोश्चश्छन्दः । अग्निर्देवता वातोदेवता
सूर्योदेवता चन्द्रमादेवता । वसवोदेवता । आदित्यादेवता म-
हतोदेवता विश्वेदेवादेवता बृहस्पतिर्देवता । इन्द्रोदेवता ब्रह्म-
णोदेवतेति ॥

अत्र या प्रमा मतिपादिशब्दाभिधेयाश्छन्दो विशेषाः केचिद्देवेष्वेव
मतिद्वाः केचिद्लोकेष्वपि मतिद्वाः । हे इष्टके त्वं मनामछन्दोरुपासि । प्रमा-
नामछन्दोरुपासि । इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । अग्न्यादीनान्तु देवतात्वं मतिश्च
हे इष्टके त्वं अग्निदेवतारुपासीत्येवं तत्रापि योज्यम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके प्राणभृदिष्टकादिमन्त्रानुक्ताः ॥ षष्ठे बालखिल्यादीष्टको-
पधान मन्त्रा उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥ बालखिल्याः सप्तमूर्द्धांसि एहिमति-
मन्त्रमिति बालखिल्येष्टकाः सप्तपूर्वभागे मूर्द्धांसि एहिमतिमन्त्रमिदं नैरुपाधेयाः ।
इतराः सप्तपश्चिमभागे यन्त्रीएहिमतिमतिमन्त्रमिति । बालखिल्येष्टकाः सप्त-
पूर्वभागे मूर्द्धांसिरादिति सप्तमिदं नैरुपाधेयाः । इतराः सप्तपश्चिमभागे यन्त्री-
रादितिसप्तमिदं नैरुपाधेयाः ॥ पाठस्तु ॥

मूर्द्धांसिराद् ध्रुवासि धरुणाधर्यसि धरणी । आयुषेस्त्वा
वर्चसेत्वाकृष्यै त्वा क्षेमायस्त्वा । मन्त्रोरामन्त्रयसि यमनीध्रुवासि
धरित्री । इयेत्वोर्जस्त्वारयस्त्वापोययस्त्वेति ।

हे इष्टके त्वं मूर्द्धा मूर्द्धवहुतमाराद् राजमानाचासि । हे इष्टके त्वं मूर्द्धा-
मूर्द्धवहुतमाराद् राजमानाचासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवास्थिराधरुणाधारणहेतु-
श्चासि हे इष्टके त्वं यन्त्रीधारणं कुर्वतीधरणी भूमिरुपासि । आयुषे आयुष्टे-
धर्यं त्वामुपदधामि । वर्चसे कांस्यं त्वामुपदधामि । कृष्यैमस्यतिष्यत्ये
त्वामुपदधामि । क्षेमाय सम्पादितस्य धनस्य रक्षणाय त्वामुपदधामि । हे इ-
ष्टके त्वं यन्त्रीनिपमोषेतारादृराजमानाचासि । तथा यन्त्रीस्त्वयमपि नियन्त्री-
यमुनीसर्वेषां नियमकारिणीचासि । तथा ध्रुवास्थिरासतीधरित्रीभूमिरुपाचा-
सि । हे इष्टके इये अस्माय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामुपदधामि । २-

यै धनार्थं त्वामुपदधामि । पोषाम तद्वन्नतपुष्ट्यर्थं त्वामुपदधामि ॥ का-
त्यायनः ॥ लोकं पृणाः पूर्ववदिति । तन्मन्त्रमतीकं ॥ पाठस्तु ॥

लोकं पृणता अस्पेन्द्राविश्वा इति ।

• पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ इति पञ्चदशोऽध्याये पष्ठानुवाकः ॥

पष्ठानुवाके गालखिल्लादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ एतावता तृतीया-
चितः समाप्ता ॥ अथ सप्तमेऽनुवाके चतुर्थ्या चितौ वक्ष्यमाणायामां स्तोमो-
पाख्याया इष्टकास्तासामुपधान केचिन्मन्त्रानुच्यन्ते ॥ सूत्रन्तु चतुर्थ्यामनू-
कान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे इसारभ्य प्रतूर्तिरष्टादश इत्यन्तं कात्यायनेनोदा-
हृतम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

आशुस्त्रिष्टहान्तः पञ्चदशा व्योमा सप्तदशोधरुण एकविं-
शः प्रतूर्तिरष्टादशः । तपो नवदशोभीचर्तः स विंशो वर्चो-
द्वाविंशः सम्भरणं स्त्रयो विंशो व्योमा सप्तदशो धरुणरेक-
विंशः प्रतूर्तिरष्टादशः । तपो नवदशोभीचर्तः सविंशो वर्चो
द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशः । गर्भाः प-
ञ्चविंश ऊजस्त्रिणवः क्रतुरेकविंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो
यमस्य विष्टपञ्चतुस्त्रिंशः । नाकः पदत्रिंशो विवर्तोऽष्टाच-
त्वारिंशो धर्षं चतुष्टोम इति ।

अत्र त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशादिशब्दाः स्तोमविशेषवाचिनः स्तोमाश्च त्रि-
वृत् त्रिष्वस्य साम्ना आवातेभेदान्निष्पद्यन्ते । आवात्तिप्रकारस्तु त्रिवृत्पञ्चदश-
सप्तदशानां राजस्याधिपापकं एकादशोऽध्याये सामब्राह्मणोदाहरणेनाम्ना-
भिर्व्याख्यातः । एकविंशास्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशाख्यायापि स्तोमाः सामब्राह्मणे
पाठिताः । अष्टादशनवदशादयस्तु न्यायेनोक्त्या स्तोमानन्तु ब्राह्मणान्ना-
ताः तदुक्त्यनर्थत्वाद्युक्तिप्रकारः सामसूत्रादवगन्तव्यः । अत्र त्रिवृत्ताद-
यश्चतुष्टोमान्ताः स्तोमविशेषा अष्टादशमंख्याका आख्याताः । आशुस्त्रिष्टहान्त-
तत्त्वादीनि स्तोमविशेषणानि कानिचिद्गुणवाचकानि कानिचिद् द्रव्य-
वाचकानि तथासति गुणसम्बन्धं द्रव्यतादात्म्यं वा स्तोमेषूपचर्यन्ते ।
अत्र स्तोमरूपत्वं न तादृष्टकायाः प्रशंसनार्थं उपन्यस्यते । तत्रैवमक्षरयोजना ।
आयुः शैत्रयगुणोपेतो यस्त्रिष्टत्वनोमः हेइष्टके त्वं तदूपासि । एवमुत्तरवाचि

योज्यम् । भान्तो भासमानः व्योमेतिप्रसिद्धं द्रव्यव्यस्ययेन पुष्टिद्वयता ।
 धरुणो धारकः प्रकृष्टातूर्तिस्त्वरारपस्यासौ प्रतूर्तिः शीघ्रकारीत्यर्थः । तपः
 प्रसिद्धम् । अभीवन्तः सोमविशेषज्ज्ञानदसो दीर्घः सहविंशत्या संख्यया
 सविंशः स्तोमविशेषः । वचो बलविशेषः । सम्भरणः सम्यक्प्रयोपकः योनिः
 प्रजोत्पादकः गर्भः प्रसिद्धः । ओजोष्टोमो धातुः क्रतुर्ज्योतिष्टोमादिः ।
 प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः । यज्ञस्यादिसस्य विष्टयं निवासस्थानम् । असौ वा
 आदिसस्य विष्टयं निवासस्थानम् । असौ वा आदिसो यज्ञ इतिश्रुत्यन्तरा-
 त् । नाकः स्वर्गारूपो भोगभूमिः । विपरीतत्वेन वर्तनमस्यासौ विवर्तः ।
 त्रिशसं च दशमसप्तदशैकाविंशन्त्रिणवत्रयस्त्रिंशा अनेनैवास्मात्क्रमेण कचि-
 दनुष्ठीयन्ते । कचित्तु विपरीतक्रमेण । अतएवायस्तम्बाचार्येण कचिदुक्तम् ।
 त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदन्तया इतिथर्तो पारकश्चतुष्टोमस्त्रिवृत् पञ्चदशसप्तदशै-
 कविंशानां समूहः । एतैस्तोमवादिभि इष्टादशभिर्मन्त्रैः स्तोमरूपस्यमापादिता ।
 अष्टादशोष्टकानुपदध्वादित्यर्थः ॥ इतिपञ्चदशोऽध्यायेत्तप्तगोनुवाकः ॥

तप्तगोऽनुवाके केचिदनुवा स्तोमीयाख्येष्टकोपधानमन्त्रा उक्ता । अथा-
 ण्ये तदवशिष्टेष्टकोपधानमन्त्रानुच्यन्ते ॥ अग्नेर्भागइत्यारभ्य पञ्चानाम्भाग इत्य-
 न्तं कात्यायनेन सूचितम् ॥ तेषां पाठस्तु ॥

अग्नेर्भागोसिदीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्मस्मृतन्त्रिवृत्लोमः ।
 इन्द्रस्यभागोसिविष्णोराधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं पञ्चदशस्तोमः । तृ-
 चक्षसांभागोसि धातुराधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं सप्तदशस्तोमः ।
 मित्रस्य भागोसि वरुणस्याधिपत्यं ब्रह्मस्मृतं सप्तदशस्तोमः ।
 स्तोमः । वसुनाम्भागोसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्मृतं
 चतुर्विंशस्तोमः । आदित्यानां भागोसि मरुतामाधिपत्यं म-
 र्माः स्मृताः पञ्चविंशस्तोमः । अदितेर्भागोसि पूष्या आ-
 धिपत्यं योजस्मृतं त्रिणवस्तोमः दिवस्य सवितुर्भागोसि बृह-
 स्पते राधिपत्यं सप्तमीचीर्दिशः स्मृताश्चतुष्टोमस्तोमः । यवानां
 भागोस्य यवानामाधिपत्यं प्रजास्पृताश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमः ।
 भृभूणां भोगोसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भृतस्स्मृतन्त्रय-
 स्त्रिंशस्तोहति ।

हेइष्टके योयमग्रेर्भागोहविर्लक्ष्णः त्वं दीक्षा देवताया आधिपत्यं
 स्थापित्वं स्मृतं ब्रह्मद्वानां प्रीतिकरं मन्त्रज्ञानं ब्राह्मणजातिर्वायोपि त्रिष्ट-
 दाख्यः सोमविशेषस्तत्सर्वं त्वमसि । हेइष्टके योयमिन्द्रभागो हविर्विशेषः
 यच्च विष्णोः परमेश्वरस्याधिपत्यं यदपि स्मृतं प्रीतिकरं बलं सत्त्वं सन्निपजाति
 वा योनिः पञ्चदशाख्यः स्तोमः तत्सर्वं त्वमसि । हेमनुष्याः सन्तः वक्षते
 वेदं व्यक्ताव्यक्तमुच्चारयन्ति तेनानृचक्षसक्तस्त्वजस्तेषां भागो दाछणकमा
 गवादिधातुमभूनेर्पदाधिदत्तं यच्च स्मृतं प्रीतिकारणं जानजं जननशीलमन्नं
 तत्त्वं त्वमसि । स्मृतः प्रीतिहेतुर्ब्रह्मोवायुदिवः सकाशादागताष्टिश्च-
 पुष्पाद्गवाश्वादिगर्माद्विपदां च पुष्पदां चादरगताः प्रीतिहेतवः आजो-
 बलमष्ट्यातुर्वा योस्तु दिश्ववस्थिताः प्राणिनामनुकूलाः तादिशः समीच्यः
 युगमिथ्री भवतः शुक्लकृष्णपसांवरेति यवामासाः स तथाविधत्वादयवा अर्घं
 मासाः ऋतुशब्दैवसामान्यवाचीगाणविशेषो विश्वेदेवा भूतं निष्पन्नं प्रीति-
 करं स्थानं हेइष्टकं त्वं तत्सर्वमसि ॥ कात्पायनः ॥ ऋग्व्ये सहस्रसहस्रोते ॥
 ॥ पाठस्तु ॥ सहस्रं सहस्रं हैमन्तिकाऋतून्मरेतः स्लेषोसि
 कल्पनां घावा पृथिवी कल्पनामाय औपधयः कल्पनामग्नयः
 पृथग्नमज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येअग्नयः समनसोन्तरा घावा
 पृथिवी इमे । हैमन्तिकाऋतूः अभिकल्पमाना इदमिव दे-
 वाः अभिसम्बिषन्तु तथा देवतायाङ्गिरस्वद्वेसीदतमिति
 व्याख्यातः समानार्थः ॥ इति पञ्चदशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽवशिष्टानामक्षुपास्तोषीयानामिष्टकानामुपधानमग्न्या उक्ताः ॥
 नवमे तु सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टकोपपानमन्त्राः उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥ सप्त-
 दशसृष्टेरेकया स्तुवतेति पतिपन्त्रपिति । सप्तपत्युक्तैर्मन्त्रैस्तपधेया इष्टका
 सृष्टयः ता एकयास्तुवतत्यादिभिः सप्तदशभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपध्यादितिशेषः ॥
 तेषां पाठस्तु ॥ एकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपति-
 रासीति सृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्मणस्पतिराधिपतिरा-
 सीत् । पञ्चभिरस्तुवनश्रुतान्पसृज्यन्तभूतानां पतिरधिपतिरासी-
 त्समभिरस्तुवत सप्तऋषयो सृज्यन्त घाताधिपतिरासीत् । नव-
 भिरस्तुवत पितरो सृज्यन्तादितिरधिपस्यासोदेकादशभिरस्तु-

षत क्रावो सृज्यन्तार्त्वाः अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिर-
स्तुवतमासाः अमृज्यन्त संवत्सरोधिपतिरासीत्पञ्चदशभि-
स्तुवनचत्रमेसृज्यतन्द्रोधिपतिरासीत् । सप्तदशभिरस्तुवत
ग्राम्याः पशवो सृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चदशभि-
रस्तुवत शूद्राया असृजेतामहोरात्रेः अधिपती आस्तां एकविं-
शत्यास्तुवतैरुशफाः पशवो सृज्यन्त सोमोधिपतिरासीदिति ।
अत्र निदानं पुरा मजापतिरिन्द्रियाधिष्ठातृदेवान् गांस्तुवध्वमित्यब्रवीत् ।
ते च देवाः केन स्तोत्रपामह इत्यबोचन् । एतमुक्ताः मजापतिर्मया च पुण्या-
भिश्च स्तुतिः करिष्यन् इत्यादिकं सर्वं एतद्वै मजापतिरुक्तादिके शतपथब्रा-
ह्मणेऽनुसन्धेयम् । एकया वाचानं देवाः प्रथममस्तुवन् । स्तुतिमकुर्वन् ततः
मजापतिना मजा अधीपतिरासीत् । ततः पञ्चभिः प्राणादिभिरस्तुवत तदानीं
पञ्चभूतानि सृष्ट्वन्यभूवन् भूतानां पतिरितिकश्चिद्देव विशेषः । अत्र स ए-
वाधिपतिरासीत् । श्रेष्ठे चक्षुषिनागिकेवागितिवेसप्तशीर्षाण्यातेसप्तभिरस्तु-
वन् । ततः सप्तर्षयः सृष्ट्वा अभूवन् । घाता जगत्सृष्ट्वा यो देवः स एवा-
धिपतिरासीत् । नवभिरस्तुवन् । सप्तशीर्षाण्याः द्वावर्चाचाविति येनच प्राणाः
तैरस्तुवन् स्तुतिमकुर्वन् । ततः पितरोऽग्निष्वातादयः सृष्ट्वाऽदितिरनं विषस्य
मजापतेरस्त्रिण्डनायानक्तिमैथ तेषां सृष्ट्वाणां पितॄणां अधिपती स्वागित्ये-
नाधिकं पालयिष्यतीति । दशपाणा आत्मैकादशसंख्या कायास्तैर्कृत्वा
इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः मजापतिं स्तुतिमकुर्वन् । ततः ऋतवो वसन्ताद्याः
भृष्टास्तेषामात्मा ऋतुपालकाः काचेहरविशेषास्तएव स्वामिनोऽभूवन् ।
सहस्रपाणा द्वौ प्रतिष्ठास्वौ पादौ एकआज्येति ये त्रयोदशसंख्याकादौरस्तु-
वन् । तयो मासाश्चैवादयः सृष्ट्वा मासागिमात्रोयः संवत्सरः । तेषां स
एवाधिपतिरासीत् । दशहस्त्यागुलपश्चत्वारोदोर्बाहवः नाभेरु-र्ध्वच्छ-
रीरं एतैः पञ्चदशभिरस्तुवतः सत्रं क्षत्रियजातिः सृष्ट्वाऽन्द्रस्तदधिपानी दे-
वस्त्वम्भूत् । दशपादाङ्गुलयः कुरुङ्गमष्टौद्रवश्च नाभेरुर्ध्वगच्छीरं एतैः
सप्तदशभिरस्तुवन् । तदा ग्राम्याः पशवः सृष्ट्वास्तेषां दशहस्त्यास्तदधिपानी-
स्त्वम्भूवन् । दशहस्त्याङ्गुलयो नवपाण्युस्तैर्नवदशभिः शूद्रायां शूद्रायाँनै-
व्यशूद्रौ सृष्टौ तयोरहोरात्रे स्वाभित्वेनाभूताम् । हस्तगताङ्गुलयः ।
दशपादगताज्जैकाविंशति या एकविंशक्तिर्मख्यास्तपस्तुवन् । तत्

एकशक्ता अश्वादयः पशवः सृष्टास्तेषां वरुणोऽधिपतिरासीत् । दशपासाद्वे-
 मतिष्ठे आत्मा त्रयोविंशति इति या त्रयोविंशतिः संख्या तयाम्नुवत् । ततः
 शूद्रास्वजादयः पशवः सृष्टास्तेषां पूज्यस्वाभ्यासीत् । दशहस्तांगुल्यो दश-
 पाद्याश्चत्वारः करचरणआत्मापञ्चविंशतिः संख्या तया स्तुतिमकुर्वन् तदा
 हारण्याः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुराधिपतिरासीत् । दशहस्तांगु-
 ल्योदशपाद्याः सप्तशीर्षिण्याः माणइति या सप्तविंशतिस्तयास्तुत तत्र घ्राणा
 पृथिव्यौ च्येनां विशेषेणमच्छन्तां वसवोरुद्राआदिस्थाइति ये देवा अनुव्या-
 यन् अन्वागच्छत एव स्वामिनो भुवन् । दशहस्तयम् । अङ्गुल्योदशपा-
 द्यावयवमाणा इति । या तयाऽस्तुवततो वनस्पतयस्तत्र सोमोऽधिपतिरासीत् ।
 दशहस्ताङ्गुल्यो दशपाद्यामाणा आत्मैकत्रिंशतयाताइति यत् तेनैवास्तुवत् ।
 ततः मजाः सृष्टास्तासां मजानां यवाः पूर्वपक्षाः । अयराः । अपरपक्षा-
 श्वाधिपतये आसन् दशहस्तांगुल्योदशपाद्यारशःमाणाद्वेमतिष्ठे आत्मायं-
 यस्त्रिंशत्येतेनारस्तुवत् ततः सर्गाणि भूतान्याश्मपन् । सर्वे प्राक्तिनः
 शक्ता अभुवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी मजापति ॥ सर्वेषां
 भूतानां सप्त्वाधिपतिरासीत् । अत्र यायैका येन येन मन्त्रेणोपधेयात्
 तदिष्टकान्तत्पत्रप्रतिपादकदैवतारूपस्येन प्राप्तैत्यर्थः ॥ ॥ कात्ययनः ॥
 लोकं पृणाः पूर्ववत् । लोकं पृणसंज्ञकाः इष्टकाः पूर्ववदुपदध्यात् ॥
 तन्मन्त्रमतीकपाठस्तु ।

लोकं पृणता अस्पेदं विश्वा पूर्ववद्धारूपेयम् ।

इति पञ्चदशोऽध्यायेन वगोऽनुवाक ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथ तुरो दद्याद्विधातीर्थं महेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रोवीरबुक्कमुपा-
 लसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये काण्वसं-
 हिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ यजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

यस्य निश्चासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेत्यस्म ॥ १ ॥

पंचदशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचित्तिविषयऽष्टका मन्त्रा उक्ताः ॥
 षोडशे तु पंचमचित्तिविषयेऽष्टका मन्त्रा उच्यन्ते । कात्वायनः ।
 पंचम्या सपत्न्या अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रमिति । पंचम्यां चित्तौ मयमं
 असपत्न्याख्या इष्टका अग्ने जातानितिपञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेणोपदध्यात् । । तत्र
 मयममन्त्रपाठस्तु । । अग्ने जातात्प्रणुदानः सपत्न्या प्रत्यज्ञातां
 जातवेदानुदत्त्वं । अधिनो बृहिस्ममनाअहेलस्तवस्याम स्त्रि-
 चंरुत्युडम्भाविति । हे अग्ने नोऽस्माकं जातान् सपत्न्या ये पूर्वमुत्पन्नाः ।
 शत्रवस्तान् प्रणुद मर्कणेन नाशय । किञ्च हेजातमज्ञाते पूर्वमुत्पन्नाः इतः
 परमुत्पत्तिपशक्तियुक्तास्तान् जातान् शत्रून् मतिनुदत्त्वं उत्पत्तिमतिवधेन
 निराकुरु । सुमनाः सानुग्रहचित्तस्त्वं अहलंनुदबुभ्यं नोऽस्माकं अधिब्रूहि ।
 अत्र यज्ञै इति कर्तव्यतानुपादिशा । उभ्यौ मा दीप्तौ पशुधनधान्यादिभिरुभ्दि-
 घनइत्युभ्दिः । तस्मिन् शर्मन् शर्मन् सुखाञ्जयभूते मादीप्तौ शत्रुधनधन्या-
 दिभिरुभ्दिमत् इत्युभ्दिः । तस्मिन्नुभ्दौ । त्रिवरुत्येमागंधं । सदोद्विधान
 रूपे यज्ञगृहे नवप्रमादात् वयं स्पाम सूस्तिनो ययेम ॥ ॥ अथद्वितीयः ॥ स-
 हस्य जातात्प्रणुदानः सपत्न्याप्रत्यज्ञान्नुदजातवेदः । अधिनोब्रू-
 हिस्ममनस्यमानो वयस्यस्यामप्रणुदानः सपत्न्यानिति सहसा वलेन
 जातान्स्वशास्या उत्पन्नान् नः शत्रून् प्रणुदा हेजातवेदः अजाताश्च मतिनुद-
 किंचन्मनस्यमानः अस्माम् मौमनस्य प्राप्तः सन् नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-
 धिका । तद् वयमपि त्वदनुग्रहादधिकाः स्याम । नोऽस्मदीयान् सपत्न्या
 शत्रून् प्रणुद । भूयोभुयः प्रणुदेत्यर्थः ॥ ॥ अथतृतीयः ॥ ॥ षोडशी-
 स्तोमओजोद्रविणोमिति । षोडशभिरावृत्तिभिर्वेदः षोडशीयस्तादृशः स्तोमः ।
 यज्ज ओजो द्रविणं बलरूपं धनं हेइष्टके तदुभयरूपात्त्वमसि ॥ ॥ अथचतुर्थः ॥
 ॥ चतुश्चत्वारिंशस्तोमोवर्चो द्रविणामिति । योमं स्तोमश्चतुश्चत्वारिंशदा-
 वृत्त्या सम्पन्नः यच्च बलरूपं धनं हेइष्टके तदुभयरूपं त्वमसि ॥ ॥ अथपञ्चमः ॥
 ॥ अग्नेः पुरीषमस्पृशोनामतां त्वा चित्रे आभिष्टणंतु देवाः । स्तोमपृष्ट

घृतवतीहसीदमजावदस्मेद्रविणा यजस्वेति हेइष्टके त्वं अग्नेः पुरीषमग्निं
 पूरयिषी भवसि । अस्म इति भक्षयति विनाशयतीतिशः । नक्षातीत्यशः ।
 योऽग्निः तादृशनापासित तस्याग्नेरित्यर्थः । इनरो व्याख्यातममानर्थः ॥
 ॥ कात्यायनः ॥ ॥ विष्णो दशदशैव छंद इति प्रतिपञ्चमिति विराट्
 संज्ञकाश्चत्वारिंशदिष्टकारताः माच्यादिसूत्रेण दशदशोपदध्यात् ॥
 ॥ तेषांपाठस्तु ॥ ॥ रावश्छंदो वरिश्छंदः शंभुश्छंदः शंभुश्छंदः
 परिभुश्छंदः आछछंदो मनश्छंदो व्ययश्छंदः सिन्धुश्छंदः समुद्रश्छंदः
 सरिश्छंदः । ककुप्छंदः । ककुप्छंदास्त्रिककुप्छंदः
 काव्यं छंदो अंकुप्छंदः । अक्षरपंक्तिश्छंदः प्रदपंक्तिश्छंदो
 विष्टारपंक्तिः छंदः आछछंदोः संपछंदो विषछंदः वहछंदो ।
 धंतरछंदो निकायश्छंदो विवधश्छंदः । गिरश्छंदो भ्रजश्छंदः
 सःसृष्ट्छंदोऽनुष्टुप्छंदः । रावश्छंदो वरिश्छंदो व्ययश्छंदो
 वयस्कृच्छंदः विष्प्रीश्छंदो विशालं छंदश्छदिश्छंदो दूरोहणं-
 छंदः गिरश्छंदो भ्रजश्छंदः सःसृष्ट्छंदोऽनुष्टुप्छंदः एवश्छंदो
 वरिश्छंदो व्ययश्छंदो वयस्कृच्छंदः । विष्पदीश्छंदो विशालं-
 छंदश्छदिश्छंदो दूरोहणं छंदः । तदृच्छंदो अंकोकं छंद इति ।
 राति गच्छपरिमत्सर्वः ग्राणनिकाय इति । एवं पृथिवीलोकः स एव
 छंदोरूपेण स्थितत्वाच्छंदकत्वाच्छंदः । हेइष्टके त्वं तदपामीतिशेषः ।
 एवमुतरेष्वपि योजना वरिवः प्रभामण्डले नावृणत इति वरिवोतरिक्षे तदेव
 छंदः शम्भुः शन्तिरातिशयसुरं अस्याद्भवतीति शम्भुशुलोकः परितो
 भवति व्याप्य वर्तते इति व्युत्पत्त्या परिभुः शब्दो दिग्गचनः । आछाद-
 यति आत्मा येन रसेन सर्वे शरीरमित्याछन् अन्नं प्रथमसृष्टं मजापत्यात्मकं
 यन्मनस्व देवछंदः । विचिन्विष्यामिस्त्वामिवतिष्वाप्नोति सर्वजगदिति च्यवो-
 सावादित्यः स्पंदेति नदीशरीरं व्याप्नोतीतिसिन्धुः प्राणो वायुः समुद्रवत्य-
 स्मादिकल्पजातातिति समुद्रं मनः । यद्वा समुद्रा यथा सर्वाभिर्नदीभिः
 पूरितोपि पर्याप्ति न प्राप्नोति । तथा शद्रस्पर्शादिनिपयैरनुभूयमानैस्तृप्ति न
 प्राप्नोतीति समुद्रसाम्पात् । समुद्रमेव मनः शरीरदनुगहराविर्गच्छतीति
 शरीरं वाह् । कं सुखं कृत्वाति शरीरे धारयतीति ककुप् ककुप् प्राणः
 मेधा कं पितृमुदकं सुभाति पिपतीति त्रिककुप् पयदानः । त्रयात्मकः

शद्वकाव्यं । अं कुपं अकृगगकुटिलायां गतौ कुटिलगत्वा आप्रोतीत्यकुपं
उदकं अक्षरनाशरहिता नक्षत्राणां परावालेर्यस्याः सा द्यौरक्षरपङ्क्तिः प-
दानां पङ्क्तयो यस्मिन्तोयं भूलोर्कः पदपङ्क्तिः विस्तारिता । आपणे प्र-
सारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यस्याः सा वैश्यजातिः विष्टारपङ्क्तिः एवं क्षुरो-
भ्रतप्रभृतीनां सुगरेषां छन्दसां यौगिक्या व्याहृत्याप्यर्थान्तरेषु वृत्तिः-श-
तपथब्राह्मणाद्वगन्तव्या यद्वा गायत्र्यादिवदक्षरसंख्या निष्पाधातिच्छन्दो-
न्तरण्यत्र एवोचरिवईसादिभिर्नामभिः प्रतिपाद्यन्ते । नानिवैच्छन्दाःसि
सुवर्ग्याप्यासंस्तैर्द्वाः सुवर्गलोकमापन्निति तैत्तिरीयश्रुत्या तेषामेव प्रसूतीनां
छन्दसां स्वर्गसाधनताऽस्तानात् । अवेष्टकास्तु तदूपेण श्रुतिः ॥

इति षोडशेऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाके असपलादीष्टकोपधानमन्त्रा उक्ताः ॥ द्वितीये लोका
भागेष्टकौपधानमन्त्रा उच्यते ॥ कात्यायनः ॥ स्वोकभागाराधिमना सत्या-
येति प्रतिमन्त्रागिति अस्यानुवाकस्य स्तोत्राभ्यनुज्ञायते विनियोगाद्विवृदा-
दिस्तोम सस्वन्वात्स्वोमा इति वान्पास्तोमभाग एतदनुवाकमवन्धिना मन्त्राः ।
तदुपधेया इष्टकाश्च तथैव व्यपदिश्यन्ते । तस्मिन्नादिष्टका अनेगानुवाकेन
प्रतिमन्त्रमुपदध्यादित्यर्थः ॥ तत्पाठस्तु ॥ रश्मिनासत्यायसत्यञ्जि च
प्रेतिनाधर्मणाधर्मजिन्व । अन्वितादिवादिवाञ्जिन्वसन्धिनान्त-
रिक्षेणान्तरिक्षज्जिन्व । प्रतिधिना पृथिव्यापृथिवीजिन्वविष्टम्भे-
तवृष्ट्या वृष्टिज्जिन्व । प्रवधाह्लाहर्जिन्वानुधाराभ्यारात्रीजिन्व ।
नुशिजावसुभ्योवसुजिन्वप्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याज्जिन्व । त-
न्तुनारायस्योपेणारायस्योपज्जिन्व सस्वर्पेण श्रुतायश्रुतंजिन्व ।
ऐलेनौपधीभिरोपधीजिन्वोतमेनतनुभिस्तनूजिन्व । वधोधसा-
धीतेनाधीतं जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व । प्रतिपदसि-
प्रतिपदेत्वानुपदस्य नुपदेत्वा । संपदसिसंपदेत्वातेजोसितेज-
सत्वा । विवृदसिविवृतेत्याप्रवृदसिप्रवृतेत्वा । विष्टदसिविष्टे
त्वासवृदसि सवृतेत्वा । आक्रयोत्पाक्रमायत्वासंक्रमोसि सं-
क्रमायत्वा । उत्क्रमोत्पत्क्रमायत्वात्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यैत्वा ।
आधिपतिनोर्भौर्जिन्ववेपथ्रीःक्षत्रायक्षजंजिन्वेति । हे इष्टके त्वं
रश्मिना तेजोरूपेणाग्नेन सत्त्वाभिमानिदेवतार्थं सत्यं जिन्वन ग्रीणय रश्मि-

नामिति श्रुतेः । मेतिना प्रकर्षेण देहमेति गच्छतीति मेतिरन्नं तेन घर्म
जिन्य ग्रीणय । मेतिस्त्वमिति श्रुतेः । किमर्थं धर्मणा । अत्र विभक्ति-
व्यत्ययः । धर्माय धर्मार्थम् । अन्वित्या अन्नेन । अन्वितिरामिति श्रुतेः ।
दिवं द्युलोकं जिन्य तर्पय दिवाद्युलोकार्थं सन्धिना सम्यक् बलादिकं धी-
यतेऽस्मिन्नविषयिस्त्वं तेन अन्तरिक्षं जिन्य । अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थं
प्रतिधिना प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्या पृथिव्यै पृथिवी
अग्नेदेहादिविष्टम्भननिमित्तरात् । विष्टं भोक्तं तेन वृष्ट्यै तप्यर्थं दृष्टिं
जिन्वन्म । प्रवया प्रवाप्यत इति प्रयान्नं तेन अह्ना अह्ने अहर्जित् ।
देहान्तर्गमनद्वारा मतिनादीरन्धीयतेऽनुगच्छती सन्वी अन्नतया अत्ना
अनुपेति छान्दसं रूपं राश्या राश्याभिमानि देवार्थं रानि जिन्वन्नुशिजासर्वे
काम्यमानत्वादुशमन्नं तेन वसुभ्योऽर्थाय वसून् जिन्य प्रकृतेन प्रकर्षेण कं
सुसह्यते अन्नेनेति केतमन्नं तेन आदित्येभ्योऽर्थाय आदित्यान् जिन्य ।
तन्तुना जन्वते विस्तार्यते इतिगुरन्नं तेन रयस्योपेण रासो धनं पुष्ट्यर्थं
नुपहितासती रायस्योपजिन्व । संवृप्यते गम्यते इतस्ततो पदार्थसंसर्पोज्ज-
ह्वेन । श्रूयेत इति श्रुतं जिन्य । ऐलेन इसान्नं तस्य इद ऐलन्तेन
औषधीभिरौषधीभ्य औषधीन्निर्वोत्तमेनोत्कृष्टेनान्नेनतन्मृभिस्तन्मृजिन्व । वयो-
धसावयः शरीरावस्थान् मेधते पोषयतीति वयोधोन्नम् । तेनाधीतेनाधीत्यर्थं
आधीतं जिन्य अभिजिता सर्वजयहेतुरन्नमभिजित् । तेजसा तेजसे तेजो
जिन्य येन जीवनं प्रतिपन्नत इति प्रतिपदन्नं । हे इष्टके यतस्त्वं तादृग्रूपा-
सि तदर्थं त्वां उपदधामीतिशेषः । प्रतिदिवसमनुपच्यत इत्युपदन्नं । हे-
इष्टके यतस्त्वंतादृग्रूपासि तदर्थं त्वासुपदधामीतिशेषः । संपदसि हेइष्टके त्वं
तद्रूपासि । तदर्थं त्वां उपदधामि । अन्नं वै संपदिति श्रुतिः । तेजः का-
रणत्वातेजोन्नं त्रिधा वर्तत इति त्रिवृत् । अन्नम् । प्रकर्षेण प्रवर्तत इति म-
वृत् अन्नम् । विशेषेण वर्तत इति विवृदन्नम् । समेनवर्तत इति सवृत्
अन्नम् । क्षुमाक्रामतीति आक्रमोन्नम् । देहस्य सर्वावयवत्वासंक्रमत इति
संक्रमोन्नं अपलोत्पयर्थञ्च तादृग्रूपेणोत्कामन्तीत्युत्क्रमोन्नं उत्क्रान्तिरुत्कृष्टं
गमनं यस्यान्नस्य अधिपतिना अधिकं पालनेन ऊर्जाक्षरत्सेन कुर्जिन्नवेषश्री-
र्वेषस्य शोभा यस्य तदन्नस्यात्रा आयत इति क्षत्रमन्नं तदर्थं क्षत्रं जिन्य ॥

इति षोडसेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके लोकभागगन्तं इष्टका, उक्ताः ॥ तृतीयेऽनुवाकेनाक-
स्वदाख्या इष्टका उच्यन्ते ॥ कात्पायनः ॥ नाकसदोरासीति प्रति-
पन्नमिति नाकः स्वर्गसंपद्यते यैर्मन्त्रैस्तेनाकमदः । तथाच मंत्रलिङ्गं नाकस्य
पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं वसादयंतु तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका । अणिनाकसद
इत्युच्यते ॥ तथाच प्रथममंत्रपाठः ॥ राज्यासि प्राचीदिग्बन्धस्त्वस्ते दे-
वाऽअधिपतयः । अग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता । त्रिवृत्वास्तोयः पृथि-
व्या ऽअगत्वाज्यमुक्थामव्यथायैस्तन्नातुरतरथंऽसाम प्रतिष्ठित्वा
अन्तरिक्षे । ऋषकस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमात्रया वरिष्णाप्र-
धन्तु । विधर्ता चायमन्धिपतिश्च तेत्वास्वर्गसंविदाना ना-
कस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयञ्चिति ।
हेष्टके राजीराजमानाया प्राचीदिक् त्वंतदूपासि । ते तत्र वसवोऽष्टसंख्या
कादेवा अधिपतयो अधिकं पालयितारः । अग्निस्त्रयोपद्रवकारिणीनां
परकीपायुनानां प्रतिधर्ता निराकर्ता योऽयं त्रिवृदाख्यः स्तोमः स त्वा-
पृथिव्यां अयनु स्थापयतु यदा ज्यमुक्थं आज्यनागकं प्रवो देवायात्रे इसा-
दिकं शस्त्रपत्तिताय व्याप्यायै चलरहितायस्त्रज्ञातुदृढाकरोतुं अतिरक्षे लोके
मतिष्ठित्यो मतिष्ठापनाय रथ तं सामत्वां स्नन्तु । देवेषु मध्ये प्रथम-
मथेन ऋषयः प्राध्याः । प्राणा वा ऋषय इति श्रुतेः । यद्वा ऋषयो
नारदाद्या अतएव स्मर्यन्ते । देवर्षिर्नारदस्येति । एवं भूता ऋषयस्त्वा त्वां
दिवो मात्रया आकाशस्य यत्परिमाणे तेन परिमाणेन प्रथंतु विस्तारयंतु ।
कीदृश्यामाप्नुयावीरेष्णा श्रेष्ठया न केवलपूजयः । प्रथयंतु किंतु विमृता
चायमधिपतिश्च योयमिष्टतानां निष्पादयिनायश्च पालस्नायपि प्रथमतां ।
यद्वा अयं विधर्ता विश्लेषेण धारयिता तत्र पोषयिता वागधिमानदेवः
अधिपतिः प्रधानभूतो मनोऽभिमानो देवश्च प्रथयतामिति यावत् । ते सर्वे-
दिगाभि वस्त्रादयः संविदानाः परस्परपैकमत्वं प्राप्तानाकस्य पृष्ठे स्व-
र्गसदस्य क्षेत्रस्वोपरि त्वां त्वा सादयंतु । एतत्कलभोगार्थमजमानश्च स्वर्ग-
लोके सादयंतु । एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु योजयम् ॥

अथद्वितीयः ॥ चिरालसिदक्षिणादिमुद्रास्ते देवा अधिपतयः ।
इन्द्रो हेतोनां प्रतिधर्ता । पंचदशस्त्रास्तो यः पृथिव्याः ऽअयंतु
प्रजगमुक्थमव्याथायैस्नन्तु । बृहत्सायमतिष्ठित्वा अन्तरिक्षे ।

ऋषयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रयंतु । वि-
धर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्टे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्त्विति ।

स्तोमाः सामानि रात्रे सूर्यमकारेण व्याख्यातानि । वायुरग्रेणा इत्या-
दिकं शस्त्रं शिष्टं समानम् ॥

अथ तृतीयः ॥ सप्तारालसि प्रतीर्चादिमादिरयास्ते देवा
अधिपतयः । धरुणो हृतीनां प्रतिधर्ता । सप्तदशस्तास्तोमः
पृथिव्याऽश्रयतु वैरुवतीपमुखमव्यधायैस्तभ्रातु । चैरुपऽस-
मप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे । ऋषयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमात्र-
यावरिष्णा प्रथलु ॥ विधर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे सं-
विदाना नाकस्य पृष्टे स्वर्गलोके यजमानं च सादयन्त्विति ।

इदं वधो मुनम्यनु इति महत्तृतीयं शस्त्रम् ।

अथ चतुर्थः ॥ स्वरालस्युष्टीचादिष्टुमुक्तस्ते देवाऽअधिपतयः ।
सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता । एकाविंशस्त्वास्तोमः पृथिव्याऽअ-
यतु निष्केवल्यमुखमव्यधायैस्तभ्रातु । चैराजऽसमाप्रतिष्ठि-
त्वा अन्तरिक्षे । ऋषयस्त्वाप्रथमा देवेषु दिवोमात्रया वरिष्णा
प्रयंतु । विधर्ताचापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाक-
स्य पृष्टे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति । अभित्वशूर-
नोनुमतादिकं शस्त्रं निष्केवल्यम् ॥

अथ पञ्चमः ॥ अधिपत्यसि बृहतीदिग्बिज्येते देवा अधि-
पतयः । बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता । त्रिणवधप्रस्त्रिंशौत्वा-
स्तोमो पृथिव्याऽश्रयतो वैश्वदेवोऽग्नि मारुते नुच्छेऽअव्यधायै-
स्तभ्राताम् । शाकुरैवने सामनोऽप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षे । ऋ-
षयस्त्वाप्रथमजा देवेषु दिवोमानयावरिष्णो प्रयंतु । विधर्ता-
चापमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्टस्वर्गे लोके
यजमानं च सादयन्त्विति । अधिपत्रीपलपित्री अधिपत्री बृहतीदिक्
मौढाध्नीदिक् । तत्सावेतुर्वृणीमह इत्यादिकं शस्त्रं वैश्वदेवं वैश्वानराय
पृथुपाजसमित्यादिकं शस्त्रमग्निमारुतम् । शिष्टं व्याख्याताभिप्रायेतद् ।
अतो मान्दुदाहृतानि आज्यादेस्पक्षादि नान्याश्वलायनो दृशयति ।

प्रवामहेत्याज्यमुपमंतनुपादिति । वागुरग्रेण । यज्ञशीरिति । समानां पुरोरुचा-
नस्यास्तस्मिन्नुपरिष्ठात्पृच्छंशतिद्वा यवो हि सप्ततृचाद्वितीयां प्रनुगञ्जिरिति मह-
त्स्वतीयशस्त्रं शंसेदध्वर्ययौमिति माध्वन्दिनेशस्त्रादिप्याहावर्जत्वारथं यथोत्प-
द्भवसो स्तनपन्थ इति मरुत्वतो यस्य प्रतिपदनुचराविति निष्केवल्यस्याभि-
त्वाशूरनोनुमोभि त्वपूर्यपीतय इति मगाधौस्तोत्रियानुरुपौ यदि रथन्तरं
प्रष्टमिति तत्सवितुर्दृष्टीमहे द्यानेदेवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरा-
विति स्वभ्यश्चामिमारुतं तस्यामागलयावायकलशश्वाचेद्वर्चसइस्नसन्तान-
मुन्नमेन वचनेन वैश्वानराय पृथुपाकसंस्तुतिः ॥ ॥ इति षोडशोऽध्याये तृ-
तीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके सदारुपा इष्टका उक्ताः ॥ ॥ चतुर्थे पञ्चचूडास्या इष्टका
उच्यन्ते ॥ ॥ कासापनः ॥ ॥ अयं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्र प्रतिदिश-
मिति । याः सर्वास्तामिष्टकानां शिखास्थानीयाः । तानुपदध्वादित्यर्थः ॥ तत्र
मथपमन्त्रपाठस्तु ॥ ॥ अथ पुरो हरिकेशः सूर्यरस्मिस्तस्य रथ-
गृह्यश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिकस्थलाचाक्षरसौ
पशवो हेतिः पौरुषयो वधः प्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तुते नो
मङ्गयन्तुते नोऽवन्तु । तेयं द्विष्णो यश्च तो द्वेष्टि तमेवां ज-
म्भेदध्म इति । हरिकेशः हिरण्यवर्णाकेशमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः
सूर्यरश्मय इव रश्मयो यस्यासौ सूर्यरश्मिः एवम्भूतो योऽयमिष्टकारूपोभिः
पुरः पूर्वस्यां दिशि अवस्थापितः । तस्याग्रे रथगृह्यः रथगृह्यसो मेधावी रथ-
युद्धकुशल इत्यर्थः । रथे ओजो बलं यस्य स रथौजाः । चकारौ समुच्चया-
थौ । राजन्नामकौ । सेना नयतीति सेनानी । ग्रामं नयतीति ग्रामण्यौ वा
सन्ति कौ पासौ परिचारकौ तथा पुञ्जिकुरूपलावण्यसौभाग्यगुणस्थलापुञ्जि-
कस्थला । क्रतूनां सङ्कल्पानां स्थलमिव स्थिता क्रतुस्थला एतदारुणे दि-
गुपदिगुपदिशूपद्रेत्तरसौ परिचारिकदंक्षणवः पशवो दंशनशीला व्याघ्रादयः
पौरुषेयः तुरुपसम्बन्धिहेतिरायुधं वधे हननशीलः । एवं भूतो हेति रप्पायु-
धविशेषौ । यस्याग्रे रिद्धं सर्वमस्ति । हेइष्टके त्वं तदभिस्वरूपासीत्यर्थः ।
योयमग्निर्वाचसेनानी ग्रामण्यौ येचाप्तरसौ येतहेति ग्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यो नमो
अस्तुते सर्वेनोऽम्भान्मृदयन्तु मृदयन्तु । तेनेऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । यं वैरिणं ते
वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः । यश्च वैरीणोऽस्मां द्वेष्टि तं वैरिणं एवा हेतिग्रहेला-

दीनां जंभे दंष्ट्राकराले दध्मः स्थापयामः ॥ ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥ अयं
दक्षिणीयदध्मकर्मा तस्य रथस्यं नश्च रथे चित्रश्च सेनानी ग्राम-
ण्यौ मिनका च सहजन्यायाप्सरसौ यातुधानाहेतीरक्षाऽसि
प्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तु ततो मृडयन्तु तेनोचन्तु । ते यद्वि-
ष्णोभ्यश्च नोद्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म इति ॥ विश्वानि कर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि यस्य सोम्यपक्षिविष्वकर्मा तस्य दक्षिणादक्षिणस्यां दिशि स्थितस्य
रथश्चनः सेनानीः रथचित्रो ग्रामणीः मानपते मां तेना इति येना समाना
जनानां सहजन्या मेनकोति सहजन्वेति चाप्सरसो नामधेयम् । यातुधाना रक्षा-
सि चेत्यवान्तरजातिभेदोऽयमन्तव्यः । हेति प्रहेती अप्यायुधोवशेषौ । तत्र
यातुधानाः क्रूरास्तीष्णाहेति स्वरूपाः रक्षांस्यतिक्रूराणि अतितीक्ष्णप्रहेतिस्व-
रूपाणि । तस्यग्नोरिदं सर्वं द्वेष्टकेतदग्निस्वरूपासीत्यभिप्रायः । शिष्टं व्याख्या-
तम् ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥ ॥ अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चा-
समरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रश्लेषं तीश्चानुम्लोचन्तीचाप्सर-
सौखपाघाहेतिः सर्पाः ब्रहेतिः । तेभ्यो नमोऽअस्तुते नो मृड-
यन्तुते नोऽचन्तु । ते यद्विष्णो यश्च नोद्वेष्टि तमेपां जम्भेदध्म
इति ॥ विश्वं व्यचति अर्वाप्रोतीति विश्वव्यचाः सोऽयमग्निः पश्चात् प्रतीच्यां
दिशि वर्तते । तस्य रथप्रातः रथऽवस्थितः श्रोतश्च अतमरथरन्ध्रैरनभितुल्यः ।
प्रश्लोचन्तीपुमांसं मस्यात्मानं दर्शयन्ती स हि तस्या स्वभावः । अनुम्लो-
चन्ती स एवार्थः स रमन्पूर्वव्याख्येयम् ॥ ॥ अथचतुर्थः ॥ ॥ अयमु-
त्तरात्संपदूस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टने मिथ्यसेनानीग्रामण्यौ वि-
श्वाचीचघृताचोचाप्सरसा आपो हेतिर्वातः प्रहेति । तेभ्यो
नमोऽअस्तु तेनोमृडयन्तु तेनोऽचन्तु । ते यं विष्णो यश्च नो द्वेष्टि
तमेपां जम्भे दध्म इति ॥ सम्भूक् प्राप्ते वस्तुधनं यस्याग्नेः सोऽयं सं
यद्वेष्टुः सोऽग्निः उत्तरादुत्तरस्यां दिशि वर्तते । तार्क्ष्यः तीर्थेऽन्तरिक्षे स्थिति
निवसतीति तार्क्ष्यः आरिष्टनेमिः । अनुपार्शिसितायुधः । विश्वाचीति मत्पच-
रशीलाघृताची । घृतश्च ना । घृतं वैदघृततस्यमक्षम् । आपो वातहेतिः ।
शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ अथ पञ्चमः ॥ ॥ अयमुपर्यर्वाग्वस्तुस्तस्य सेनतिश्च
मृषेणश्चसेनानी ग्रामण्यौ । उर्वशीच पूर्वचितिश्चाप्सरसा अय-
श्वाजहेति विश्वप्रहेतिः । तेभ्यो नमो अस्तु तेनो मृडयन्तु ते-

नोद्यन्तु । वयं द्विप्मो यश्च नो द्येष्टि तमेपां जम्मे दध्म इति ॥
अर्वाग्वसु रधोमुखत्वेन वसनात् मेघाद्भूमौ पतताद्भुतोऽग्निस्वस्येत्युच्यते ।
सचोपर्यूर्ध्वायां दिशि वर्तते । तस्याग्नेः सेना जयतीतिसेनाजिव । सेनानाः
शोभना सेना यस्यासौ सुपेणोग्रामणीः तुरुः पृथुः कामो वरो यस्याअसी-
त्युर्वशीरूपलावण्यातिशयात्पूर्वमेव पुरुषाणां चित्रमभ्युपैतीति पूर्वचितिः ।
एतेऽप्सरसौ तुभयहेतुः । शब्दविशेषे अवस्फूर्जन् स्फूर्जतिर्वञ्चनिर्योपः भय-
हेतिः प्रकाशो विद्युत् । एतावापि प्रतिहेतिरूपाऽपुधविशेषौ । शेषं स्पष्टम् ।
इति षोडशोऽध्याये चतुर्थोऽनुराकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके चूडाख्या इष्टका उक्ताः ॥ ॥ पञ्चमे छन्दस्या इष्टकानु-
च्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ छन्दस्यास्तिस्रोस्तस्मानूकां तेषु पुरुषस्त-
द्गायत्रीरग्निमृत्रेति प्रत्युच्यमिति ॥ गायत्र्यादिछन्दस्याभिर्भूमिर्गम्य-
धेया इष्टकाऽछन्दस्याः । ता अनुकादिप्रदेशेषु तिस्रस्तिस्रनुपदध्यात् ॥

तत्र प्रथमः ॥ ॥ अग्निमूर्द्धादिवः ककुत्स्पतिः पृथिव्याऽअयं
अपांरेतांस्सिजिन्वतीति । अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो ब्रूलोकस्य
ककुत्स्पतो मूर्द्धा शिरस्थानीयः पृथिव्यापातिः । दाहपाकारित्वेन बाल-
कोप्ययम् । किञ्च अपांरेतांस्सि । उदरुकायाणि स्यान्वरजङ्गमशरीराणि
जातराग्निरूपेण जिन्वति ग्रीणवाति ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्पति तस्पति ।
मूर्द्धाकवीरयीणामिति । अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्पति नस्पतिः ।
मूर्द्धाकवीरयीणामिति । अयं समिध्यमानोऽग्निः सहस्रिणः सहस्र संख्यावतः
शतिनः शतसंख्यावतः वाजस्पानस्य पातिः । अत एव मूर्द्धा शिरोवदुतमः ।
कचिर्विद्वान् । सादृशो रयीणा घनानां दाता भवतु ॥

अथ तृतीयः ॥ ॥ त्वामग्ने पुष्करादध्वयवर्षातिरमन्थत मूर्द्धां वि-
श्वस्य वाधत इति । हे अग्ने अथर्वाख्यऋषिः पुष्करादधिपशपञ्चस्योपारे
त्वा निरमन्थत । निःशेषेण मथितवान् । अतएव तैत्तिरीये पञ्चमकाण्डे ब्राह्म-
णमास्तावम् । पुष्करपर्णेर्देननुपश्रितमनिन्दादिति । कीदृशात् पुष्करात्
मूर्द्धा उत्तमाङ्गवत् । प्रशखात् । विश्वस्य वाधतः सर्वस्य जगतो वाहकात् ।
इदं हि पुष्करपर्णमग्निपमन्थत् । यज्ञानिष्पादनद्वारा सर्वं जगन्निर्वाहतिः ॥
कात्यायनः ॥ ॥ उत्तराश्वनिष्टमोरेतः शिलाया भुवो यज्ञस्येति । त्रिष्टुप्

छन्दस्काभिर्कुम्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः तस्तिस्तो गायत्रीष्टकानां पूर्वभागे
उपध्यादितिशेषः ॥

तत्र प्रथमः ॥ ॥ भुवो यजस्य रजसश्चनेनायत्रानिमुद्भिः स च
स शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिपे स्वर्षा जिह्वामग्नेचष्टपेह-
व्यचाहमिति । अयमग्निर्भूर्लोकस्य तत्रानुष्टे यस्य यज्ञस्य तस्मिन्पक्षे प्रवर्त-
कस्य रजसो रजो गुणस्य सच नेता तैर्वाहकः । तादृश हेअग्ने यत्र यस्यां दिवि
सूर्यरूपो भूत्वा नियुद्भिः रमे नितरां योज्यगानाभिः शिवाभिश्चनगाभिः सचसे
समधोपे । तस्यां दिवि मूर्द्धानं शिरोबहुव्रीति दधिपे धारयसि । कीदृशं
मूर्द्धानम् । स्वर्षा स्वः स्वर्गस्तेति सर्वदातितिस्वर्षा स्तं हर्षाम् । सोभयाः
शब्दवत्पुल्लिङ्गोऽयं हे अग्ने त्वमस्मिन्पक्षे हव्यब्राह्म हविषः प्रापिकां ज्वालां
जिह्वाश्च कृपे करोषि ॥

अथद्वितीयः ॥ आचोध्याग्निः समिधा अयमग्निरयोधितः प्र-
ज्वलितोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीयुपासं । प्रतिधेनुमिव । उपः काले
सामगते सतिदोहनार्थं शमार्तां धेनुं यथेच्छार्पयति । उद्बुध्यमानस्याम-
भानिवो रश्मयः प्राजिहानाः प्रकर्षेणोद्गच्छन्तो नाकं यच्छ स्वर्गमभिप्राप्तुं प्र-
सिञ्चते अतिशयेन प्रसंसति । तत्र दृष्टान्तः । यद्वा इव वर्षावीनां पक्षिणां
मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो प्रकर्षेणोत्पतन्ति । तद्वत् । यद्वा महान्तो
जातपक्षोः पक्षिणः मवपातवयस्यां वृक्षलाखां लुजिहाना ऊर्ध्वं गच्छेयु-
स्तद्वत् ॥

अथतृतीयः ॥ ॥ अचोचाम् कवधेमेध्यायवभोचदाह ह्यभाय
वृष्यो । गविष्टिरोनगसास्तोममेधौ दिवीवर वनमुह्वयं चम-
ध्रेदिति । कवधे क्लान्तदर्शने वदये वचो वाक्य अचोचाम् । कीदृशाय
कवधे मेध्याय गङ्गायुक्ताय वृष्यो कामानां वर्पयित्रे । गविष्टिः गविष्टि-
रायभृगीस्थिरस्त्वेनावस्थितान कीदृशं वचः । अग्रानसास्तो समधिविषमे
नमस्कारेण प्रक्तं सोत्ररूपं अतएवं दासचन्दनशीलं । तत्र दृष्टान्तः । दिवी
धुलोके रुतं रोचमानं नुरुव्यं च विस्तीर्णगतिमात्रं सन्ध्यावन्दनादिषु ब्रा-
ह्मणे प्रयुक्तं वाच्यमभेत् । आहमिति । तद्वदृष्टान्तः । दिवि धुलोके रुतं
रोचमानं रुरुव्यं च विस्तीर्णगतिमात्रं सघावतादिदापु प्राप्नोते प्रयुक्तं वा-
च्यमश्रयति । तद्वदस्मदतोपि वद्विमाश्रयतु ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ जगती-

श्वादयमिहेतीति । जगतीच्छदस्ताभिर्ज्ञग्मिरुपधेया इष्टका जगत्यः ताः अ-
न्तिमभागे अयमिहेत्यादिभिस्तिष्ठभिस्क्रग्मिरुपधेया इति ॥ ॥ तत्र प्रथमः
अयमिह प्रथमोधा विधातृभिर्होतायजिष्ठो अध्वरेष्टीमः । य-
मप्रवानोभगवोविहहवुर्वनेषु चित्रं विश्व विशेविश इति ।
तेषामेकतृतीयेऽध्याये उगप्रथेतापेतास्मिन्ननुवाके व्याख्याता अथद्वितीयः ॥
॥जनस्य गोपा अजनिष्ठजागविरग्निः स्कदक्षः स्कातितागव्य-
स । घृतप्रतीको वृहतोदिविस्पशाधुमहिभातिभरतेभ्यः धचि-
रिति । अयमग्निरचनिष्ठोत्पन्नः किमर्थं सवितायनव्यसे स्तुष्टुमाप्ताय
स्तुतियुक्ताय कर्मणे एतत्कर्मसिध्यर्थमित्यर्थः । कीदृश्याग्ने जनस्य गोप्तः ।
प्राणिनो रक्षकः सुदक्षोऽत्यन्तकुशलः । जागवि । कर्मणिसावधानः । घृतं
प्रतीके सुखे यस्यासौ घृतप्रतीकः । तादृशोऽयमग्निर्वृहतोमौढेणादिविस्पृशा-
धुगपदीप्यमानः । भुविः सुर्दः सन् भरतेभ्यो यज्ञभरणकुशलपजमाशनाभं
विभाति विशेषेण भासते ॥ ॥ अथतृतीयः ॥ ॥ त्वामग्ने आतिसो गु-
हाहितमन्वविंदच्छिधिषार्णं वने वने । सत्तायसे मध्यगानः
सहोमहत्वामाहुः सहसस्युभमंगिर इति । हि अग्ने अगिरसो म-
हर्षयः स्त्वामन्वतिदन् । अन्विष्या लभंता किदृशं त्वां अरणिप्रभृतिषु गो-
ष्टस्थानेषु अवस्थितं वने वने शिथियाणं तस्मिन्मिन्नरण्ये दावाग्निरुपे-
णाश्रितः । स त्वं सहः मौढं बलमवलम्ब्यमध्यमानो जायसे हेअंगिरः अयं-
सौष्ट्वयुक्ताग्ने त्वालहसस्युत्रं बलस्य पुत्रमाहुः । महता बलेन मयने सति
जायमानत्वात् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ अपरास्ताभ्योऽनुष्टुपः सखायः सब
इतीति । अनुष्टुप्छपंदरकाभिर्क्रग्मिरुपधेया इष्टका अनुष्टमः । ताजागतीष्टका-
नाप्रथिमभागे सकावः सब इतितिष्ठभिर्क्राग्निरुपधेयात् । तत्रप्रथमः । सखा
यः सबः समाचमिषंस्तोमं वाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनायूजोनमे-
सहस्वत इति । हि सखायः परस्परसखयुक्ताः क्रुतिवयजमाना वो युष्माकं
सम्यं चमिषंसमीचीनमिष्टार्थं सम्पादय तसमिहस्योपसर्गसंपापेक्षितः श्रेयोध्यानुतः
पूर्वचाग्रये स्तोत्रं सम्पादयत । कीदृश्याग्रये क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये व-
र्षिष्ठाय बृहत्तमाय दगुर्जोनमेबलस्यपातयित्रेविनाशमकुर्वते सहस्वते स्वयम-
तिशयेन बलवते ॥ अथद्वितीयः ॥ सस्समित्युवसेवृषपन्नमेविश्वान्य-
र्थथा । इच्छस्पदेसमिध्यसेसनोवसन्न्याभरेति । हेष्टपन् कामानां

वर्षकामानां वर्षक्रान्ते विश्वानि सर्वाणि फलानि संमपित् सम्पादय सम्पा-
 धैवयुरसे यजमानेन निश्रयसि । अर्थ ईश्वरस्वमागत्य इत्यप्यदपृथिवी-
 रूपार्थवेद्यास्थाने समिध्यसे सम्यक्त्वात्पसेसतादशोगहानुभावस्त्वन्तीस्य-
 भ्यं वसुनि धनानि समाभर । सम्यगातृप्पप्रत्यच्छ ॥ अथतृतीयः ॥ त्वाम-
 ग्नेहविष्मन्तोदेवममर्तासईलते । मन्येस्वाज्ञातयेदसः सहव्याव-
 क्षयानुपगिति । हे अग्ने मर्ताऽसौगरणशीला मनुष्णह विष्मन्तः पा-
 णौ गृहीतदविषो यज्ञभागादेवं देवनादिगुणे युक्ते त्वा ईलते स्तुवन्ति ।
 अहमपि त्वां ज्ञातवेदसं सर्वज्ञं जानामि मन्ये । सत्वं आनुषक् । अनुषक्तः
 सन् हव्याहर्वापि वक्षि बहसि ॥ तत्र यैकल्लिका चतुर्थी ॥ त्वां चित्रश्रव-
 स्तमद्वन्ते विष्णु जन्तवः । शोचिष्केशं पुहमियाग्रे हव्याय वोद्धव इति ।
 चित्र श्रवोविचित्राकीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवा अतिशयेन वित्रश्रवस्तमः पुह-
 णां बहतां यजमानानां प्रियः पुहप्रियः तथाविध हेअग्रे विष्णु प्रजासु
 मध्ये जन्तवः कृत्विग्रपातताः त्वां हवन्ते आदकयन्ति किमर्थं हव्याय वो-
 द्धवेद्विवोद्धु । कीदृश त्वां शोचिष्के शशोर्चां पितृालाएव केशस्थानीयो
 यस्यासौशोचिष्केशः ॥ कात्यायनः ॥ आपाढावेलापाः परस्तादृहीरे ना
 वदतीति । दृहीरेच्छन्दस्ताभिः ऋग्भिर्मि रूपधेया इष्टकाः दृहत्यः ता अस्त्रि-
 लेष्टकामाः पूर्वभागेरानाव इति तिसृभिर्ऋग्भिरूपदध्यात् । तत्र प्रथमः ॥
 एनाचो अग्निममसोर्जोनपातमाहवेप्रियञ्चे । तिष्ठमरतिः स्वध्व-
 न् विश्वस्य दूतममृतंमिति । हेकृत्विग्रपत्तमाना वो युष्माकं तत्तन्म्वधि-
 नमाम एता नमता । एतेन नमस्कारेण युक्तोऽहमाहुवे आहवामि । की-
 दृशमग्नि । ऊर्जाऽन्नस्य नपातम विनाशायितारं प्रिय यजमानं । प्रीतिहेतिञ्चे-
 तिष्टं अतिशयेन चेतयितव्य अरतिरूपरमस्तद्रहितं सवन्दोयुक्तमिदमर्थः । स्व-
 ध्वरं शोभनस्य क्रतो निर्णदक विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवत्कार्य-
 कारिणं । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यं करोति अमृत मरणरहितं ।
 मनुष्यवद्देवानां तद्वत्ता मरणं नास्ति ॥ अथद्वितीयः ॥ चिद्वस्य दूत-
 ममृतं चिद्वस्य दूतममृतं । स योतते ऽअरूपा विश्वमोज-
 सासद्बुद्धयत्स्वाहुत इति । विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतं सर्वस्य ज-
 गतो दूतवत्कार्यकारिणं । अपृतंअमरणशीलमग्निं आहवामिपुनर्वचनमाद-
 रार्धमग्निमाहुवसोऽग्निविश्वमोजसा विश्वस्य भोक्तारी अह्वा अरोच्यमाना

वश्यो योजते रये युनांक्त । ततः सरावाग्निः स्वाहुतः । सुष्टु आहुतः सत्र-
 दुद्रवत् । गच्छति ॥ अथ तृतीयः ॥ सदुद्रवत्स्वाहुतः सदुद्रवत्स्वाहु-
 तः । सुब्रह्मायज्ञः सुशमो वस्तुनादेव शरणे जनानामिति । स्वाहु-
 तः कृग्भिः सुष्टु कर्मणाहुतः सोऽपमग्निर्वस्तुनां जनानानां निवासाग्निनां प्रा-
 णिनां सम्बन्धिदेवं दोह्यमानं रायोहविलक्षणं धनं प्रतिदुद्रवत् । आगच्छ-
 तु । ईदृशोऽग्निः क्षुरसा शोभनः कृद्विद्रूपो ब्रह्मा यस्यासौ शोभनमन्त्रो वा
 यज्ञो यजनीयः पूजनीयः । सुशोभी शोभनकर्मवान् ॥ ॥ कात्वापनः ॥
 अपरेण गावत्रीभ्यस्तुष्णि होमे वाजस्पेतीति । तुष्णिक्च्छन्दस्काभिकृग्भि-
 रूपधेया इष्टकानुष्णि । हस्तांगावत्रीष्टकाभ्यः पश्चिमभाविनीरूपदध्यात् ॥
 तत्र प्रथमः ॥ ॥ अग्नेवाजस्पगोमत ईशानः ॥ सहस्रो यज्ञो ।
 अस्मे धेहि ज्ञातवेदोमहिश्रव इति । सहस्रो वलस्य यज्ञो हेसूनो जा-
 तवेद उत्पन्नजगदभिज्ञाप्ते गोमतो । गोभियुक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानस्त्वं
 अस्मे अस्मासु महिश्चरी महतीकीर्तिर्महदन्नं वा धेहि सम्पादय ॥ ॥ अथ
 द्वितीयः ॥ ॥ सद्धानो वस्तुष्कविरप्तिरीलेन्योगिरा । खेदस्मभ्यं-
 पूर्वणीकदीदिहीति । पुह वलं अनीकं सुखं सैन्यं वा यस्यासौ पुर्व-
 णीकः । तादृश हेअग्ने सत्त्वमस्मभ्यं रेयव । रयिवस्तुनवत् । धनयुक्तं गृहक्षेत्रा-
 दिकं दीदिहि । दीप्यस्थः कीदृशस्त्वं इधानो दीप्यमानः वस्तुनिवासेतुः
 कविः क्रान्तदधी गमिस्त्रणीः प्रथमं यज्ञमवर्तक इत्यर्थः । गिरा मन्त्ररूपया
 वाचा ईलेन्यः स्तुतः ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥ ॥ क्षपो राजश्रुतत्मनामे
 वस्तो हितोपसः । सतिग्मजम्भरक्षसो दहमसिति । हेअग्ने वस्तोर-
 हानि क्षपः क्षपय । उतापिच । उपसः उपः कालानपि क्षपय । द्वितीया
 या अत्यन्तं तद्गोगावास्त्विवात् । सर्वेष्वप्युपः कालेषु राक्षसान् विनाश-
 येत्यर्थः । हेराजन् दीप्यमानाग्नेन केवलं स्वकीयसेनामुखेन रक्षसां क्षपणं
 उत्तमना आत्मनापि स्वयमपि क्षपयेति मुखे विदारणवाचिना जम्भशब्देन
 चालानुपलक्ष्यन्ते तिग्माही । क्षणं जम्भा यस्यासौ तिग्मजम्भः । हेतिग्मजम्भ-
 सत्त्वं रक्षसो राक्षसान् प्रतिप्रत्येकं दह भस्मीकुरु ॥ ॥ कात्वापनः ॥ भद्रो न
 इति ककुभच्छन्दस्काभिकृग्भिरूपधेया इष्टका ककुभस्ताभद्रो न इति ति-
 रुभिर्कृग्भिरूपदध्यात् ॥ तत्र प्रथमः ॥ भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा-
 ऽअध्वरः । भद्रा उत्तं प्रस्तय इति । आहुतः क्रत्विभिराहुतोऽग्निर्नो

वर्षकामानां वर्षकामे विश्वानि सर्वाणि फलानि संभवि सत्त्वादय सम्पा-
 द्यैवयुगसे यजमानेन निश्रयसि । अर्थ ईश्वरस्वमागत्य इत्यपदपृथिवी-
 रूपार्थवेद्यास्थाने समिधस्ये सम्यक्काल्यसेसतादशोमहानुभावस्त्वन्तीस्य-
 भ्यं वसुनि धनानि समाभर । सम्यगानुष्णप्रसच्छ ॥ अथतृतीयः ॥ त्वाम-
 ग्नेहविष्मन्तोदेवममर्तासईलते । मन्येस्वाज्ञातयेदसं सहव्याव-
 क्ष्यानुपगिति । हे अग्ने मर्ताऽसौगणशीर्ला मनुष्णह विष्मन्तः पा-
 णौ गृहीतहविषो यज्ञभागादेवं देवनादिगुणे युक्ते त्वा ईलते स्तुवन्ति ।
 अहमपि त्वां ज्ञातयेदसं सर्वज्ञं जानामि मन्ये । सर्वं आनुपक् । अनुपक्तः
 सन् हव्याहर्वापि वक्षि वहसि ॥ तत्र वैकल्पिका चतुर्थी ॥ त्वा चित्रश्रव-
 स्तमहवन्ते विष्णु जन्तवः । शोचिष्केशं पुहमियाग्ने हव्याय बोद्धव इति ।
 चित्र श्रवोविचित्राकीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रया अतिशयेन चित्रश्रवस्तमः पुरु-
 णा वहतां यजमानानां प्रियः पुहप्रियः तथाविध हेअग्ने विष्णु मजामु
 मध्ये जतन्वः व्रत्विग्रपातताः त्वा हवन्ते आदक्यन्ति किमर्थं हव्याय बो-
 द्धवेदविबोद्धुं । कीदृश त्वां शोचिष्के शशोर्चां पितृबालाएव केशस्थानीयो
 यस्यासौशोचिष्केशः ॥ कात्यायनः ॥ आपाद्वेलायाः परस्तादृहीरे ना
 वदतीति । वृद्धीच्छन्दस्तामि ऋग्भिभि रूपधेया इष्टकाः वृहत्यः ता अस्त्रि-
 लेष्टकामाः पूर्वभागेरानाव इति तिष्ठभिर्ऋग्भिरूपदध्याव । तत्र मथमः ॥
 एनाचो अग्निनमसोर्जोनपातमाहवेप्रियश्चे । तिष्ठमरतिस्त्वध्व-
 न् विश्वस्य दूतममृतंमिति । हेऋत्विगपत्तमाना वो युष्माक तत्तस्त्वधि-
 नममि एता नमसा । एतेन नमस्कारेण युक्तोऽहमाहुवे आहवामि । की-
 दृशमग्नि । ऊर्जाऽन्त्यस्य नपातम विनाशयितार प्रिय यजमानं । मीतिहेतिश्चे-
 तिष्टं अतिशयेन चेतयितव् अरतिरूपरमस्तद्रहित सवन्दोयुक्तमित्यर्थः । स्व-
 ध्वरं शोभनस्य क्रतो निर्णदक विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवत्कार्य-
 कारिणं । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यं करोति अमृत मरणरहितं ।
 यनुप्यवदेवानां सहसा मरणं नास्ति ॥ अथद्वितीयः ॥ चिद्वस्य दूत-
 ममृतं चिद्वस्य दूतममृतं । स योतते ऽअरूपा विद्वभोज-
 सासदुद्रवत्स्वाहुत इति । विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतं सर्वस्य ज-
 गतो दूतवत्कार्यकारिण । अमृतमरणशीलमग्नि आहवामिपुनर्वचनपाद-
 सार्धमग्निमाहुस्तोमि विश्वभोजसा विश्वस्य भोक्तारौ अह्वा शरोच्यमाना

सायंकाले मदीप्पमानमग्निं दष्ट्वा अयमस्मद्बोहनकाल इति ज्ञात्वा
अस्तं स्वकीययजमानगृहं प्रति किञ्च । आशन्नः शीघ्रगामिनो अक्वन्तो-
ऽश्वा अयमग्निं दष्ट्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति । पुनस्तदेवाह । नि-
त्पासो नित्पाः शाश्वता वाजिनो वलवन्तो अश्वा यमग्निं दष्ट्वा अस्तं गृहं गच्छ-
न्ति । हे तादृशग्ने ! त्वं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं इषमन्नं आभर सम्पादयेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः ॥ सोऽअग्निर्यो वसूगृणसन्वमायन्ति धेनवः
समर्चतो रघुद्रुवः । स०००सूजातासः क्षुरय इप०० स्तोतृभ्य
आभरेति ।

यो निवासहेतुरग्निरस्ति स तादृशोऽग्निगृणे अस्माभिस्तुयते धेनवः
पशवो यमग्निं दष्ट्वा समायन्ति सम्यगाभिसुखेन गच्छन्ति । किञ्च रघुद्रुवः
रघुद्रुवः शीघ्रगामिनोऽश्वाः प्रतिसमायन्ति । सूजातासः शोभनं जन्मानः
सुरयो विद्वानः ऋत्विजादयः यमग्निं प्रतिसमायन्ति हे अग्ने तादृशस्तरं
स्तोतृभ्य इषमन्नं सम्पादय ॥

अथ तृतीयः ॥ ॥ उमेसूश्चन्द्रसर्पिषो दर्वाश्रोणीप आसनि ।
उतो न उतसूर्यानुक्थेषु ऋचसस्थत इप००स्तोतृभ्य आभरेति ।

हेसूश्चन्द्र सुष्टु आहादनकाराग्ने । आसनि त्वदीय आस्ये
सर्पिष आल्वस्य सम्बन्धिन्यौ उमे दर्वांसदृशद्वन्द्वमर्पिषः पानार्थं
दर्वांसदृशो हस्तौ । अथवा सर्पिषः सर्पिः सम्बन्धिन्यौ जृहु ममृतौ ।
श्रीणीपे सेवसे । हनुमेरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । उतो अपि च
देशवत्सत्पते बलस्याधिपते उक्थेषु यज्ञेषु नोऽस्मानुपूयाउत्कर्षेण पूरय
प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्यः इषमन्नं आभर सम्पादय ॥ ॥ का-
त्यायनः उत्तरे पदपंक्तिरग्रेतमद्येतीति । पदपंक्तिरुदंस्काग्निरुपधेया इष्टका
पदपंक्तयस्ता अनूकस्योत्तरभागेनुपदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥ ॥ अग्ने तमयाद्वल्लसोनैः क्रतुसभ्रव००हृदि-
स्पृशो ऋध्या मातओहैरिति ।

हेअग्ने हृदिस्पृश हृद्यमरयन्तमियं ते त्वामयास्मिन् कर्मणि ओहैः क-
लमापकस्तोमैः ऋध्यामसृष्ट्वा करवाम । तन्नैको इष्टान् । अथ न यथा लोके
१४

अश्वं घातादिप्रदानेन समर्द्धयन्ति तद्वत् । अघापरो दृष्टान्तः । घ्नन् न यथा समीचीनं उपोतिष्टोमादिभक्तुं संगीतानुष्ठानेन समर्द्धयन्ति तद्वत् । भद्रं कल्याणमित्याग्रीविशेषणं वाऽस्तु ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ अघाष्टाग्रे क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः धि रतस्य बृहतो यभूवेति ।

हेअग्रे अथाऽस्पदीयस्तोत्रानन्तरं क्रतोरनुष्ठीयमानस्य कर्मणो-
रधीर्बभूव हि । रथोस्यास्तीति रथी सारथिर्यथा निर्वाहकस्तथा त्वं निर्वा-
हको यभूव खलु कीदृशस्य क्रतोर्भद्रस्य कल्याणरूपस्य दक्षस्य स्व-
फलप्रदानसमर्थस्य साधोरस्माभिः माध्यस्य क्रतस्य व्यत्यस्य मोघफलस्य
बृहतः प्रौढस्प ॥

अथ तृतीयः ॥ एभिर्नां अर्कैर्भवानोऽअर्वाङ् स्वर्णपीतिः ।
अग्ने विश्वेभिः सुमनाऽअनीकैरिति ।

हेअग्रे विश्वेभिः अनीकैः सर्वैस्त्वदीयसैन्यैः सहितः सुमनाः
सौमनस्यं प्राप्तः सते एभिर्हृदानीं क्रियमाणैर्नोऽस्मान्-सन्वन्धिभिरर्कै-
रर्चनीयैः स्तोत्रैर्नोऽस्मान् व्यर्वाङ् भर समीपस्थो भव अवरं समीपदेशमश्रुति
गच्छत्यर्वाङ् । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णज्योतिः स्वर्गलोके मकाशरूप आदित्यो
यथासमीपवर्ती भवति तद्वत् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छ-
दसं माच्यौ पुरीषसहिते भद्रासन्निर्गन्तुं त्वयैऽवस्थिराग्निं होतारमितीति ।
अतिच्छदस्काभिर्क्राग्निरुपघर्षया इष्टकास्तिष्ठोतिच्छदसस्तासां मध्ये एकम-
तिच्छदसमिष्टकापुरीषवतीष्टकायाः पूर्वभागं उपदध्यात् ॥

तत्रैकरूपाः पाठः ॥ ॥ अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं
यस्य सुनुं सहसो जातवेदसं धिप्रज्ञजातवेदसं । एकध्वयो-
स्वध्व सदेवो देवाच्याकृपा । घृतस्य विभ्राष्टियनुवष्टिशोचिषा
जुहानस्य सर्पिष इति ।

इममग्निं होतारं देवानामाह्वतारमहं मन्ये कीदृशमग्निं वसुं धनं दास्यन्तं
प्रपच्छन्तं सहसः सुनुं बलस्य पुत्रं जातवेदसं इत्यग्रे जगदभिज्ञं । तत्र दृष्टान्तः
निर्मं न जातवेदसं । यथा ब्राह्मणं कुटुम्बिनं उत्पन्नपुत्रानभिज्ञं मन्ये तद्वत् ।
योऽग्निं देवैर्गुह्यं पातयन्नतया उत्पन्नतन्तया देवाच्या देवान्मतिं गच्छता

कृपात्कलुषया ज्वालाया स्वध्वरः सुष्ठु यागानिष्पादको भवति योऽग्निर्घृतस्य विभ्रापि विशेषदीप्तिं शोचिषा स्पर्शकीयेन तेजसा अनुवाष्टि । अनुवाष्टे अनुकामयते कीदृशस्य घृतस्य आजुहानस्य सर्वतो हूयमानस्य सर्पिषः सर्पणशीलस्य ॥ ॥ कात्यायनः ॥ अग्नेस्वामित्पनूकान्तेपर इति । अनुकस्य पश्चिमभागे द्विपदच्छन्दस्यास्तिस्त्र - इष्टका उपदध्यात् ॥

तत्र प्रथमः ॥ अग्नेस्वन्तोअस्नाम् योभवावरुध्यति । -

हेअग्ने त्वं नो अस्माकं अन्तमो अन्तिकतमो भव उतापि च वाता रक्षकः शिवो मंगलरूपी त्वं वरुध्यो वरुथे घृहे नित्यं सन्निहितो भव ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ वसूरग्निर्वसुश्रवा अच्छानक्षि शुमतमं रयिंदा इति ।

वसुर्वसुमानयमग्निर्वसुभिरिन्द्रादिदैवतैरादरेण श्रूयत इति वसुश्रवाः हेतादृशाग्ने । अच्छास्मदभिमुखो नक्षि । माप्नुहि कीदृशस्त्वं शुमतमं अतिशयेन दीप्तिपुक्तं रयिं धनं दाः प्रयच्छन् ॥

अथ तृतीयः । तं त्वा शोचिष्टदीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्य इति ।

हेशोचिष्टदीदिवः शुद्धतमदीप्यमान सखिभ्यः सखीनामस्माकंसूत्राय सुखाय तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा ईषहे माप्नुमः ॥ ॥ इति षोडशाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके छन्दस्या इष्टका उक्ताः ॥ ॥ अथ षष्ठे गार्हपत्यस्य पुनश्चित्पमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ मध्ये सृक्तं गार्हपत्यं पुनश्चित्-श्रोपरितन्द्रेण ऋषय इति प्रत्युचामिति पूर्वमुपहिताया गार्हपत्यस्य चित्तोर्मध्ये पुनरष्टका येन ऋषय इष्टेत्येष्टाभिर्मेवैरुपदध्यात् ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥ येन ऋषयस्त्रयस्ता सत्रमायं निधाया अग्निं स्वराभरतः । तस्मिन् ह निदध नाके अग्निं यमाहमनवस्तीर्णमर्हिपमिति ॥

येन स्वर्गेण निमित्तभूते पूर्वमहर्षयस्तपसा संतापयुक्तेनाग्निना सत्रमाय-जनुं पितृवंतः । कीदृशा महर्षयः अग्नियन्वानाः मज्जालपंतः स्वराभरतः स्व-

गमादर्तुं समुद्यताः अहमापि तस्मिन्नाके निमित्तभूते सति अग्निं दधे स्थाप-
यामि । यमग्निं मनत्रः पूर्वमनुष्वास्तीर्णवर्हिषः प्रसारितयज्ञमाहुः । तमग्निं
निदधे इत्यन्वयः ॥ ॥

अथ द्वितीया ॥ ॥ तपस्वीभिरनुगच्छेम देवाः
पुत्रैर्भ्रातृभिरुतवा हिरण्यैः । नाकं गृम्णानाः सकृतस्य लोके
तृतीये पृष्ठे अधिरोचते दिव इति ।

हेदेवा ऋत्विजः सर्वे वयं पत्न्यादिभिः सर्वे मनुष्यैः
उत वा हिरण्यैः । नाकं गृम्णानाः सकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे
अधिरोचते दिव इति । हेदेवा ऋत्विजः सर्वे वयं पत्न्यादिभिः
सर्वैर्मनुष्यैः उतवा हिरण्यादिभिः सर्वमाधनद्रव्यैः स्वसाहितमग्निं अनुगच्छेम
अनुगताः सन्तः फलमाप्स्याम इत्याशयः । स एव स्पष्टीक्रियतेऽत्रिः पृष्ठे
स्वर्गस्वोपरि नाकं दुःखरहितं स्थानं गृम्णाना गृहीतुकामा वयमित्यर्थः ।
कीदृशा दिवः पृष्ठमुत्कृतस्य लोके सम्पन्नपुष्टस्य कर्मणः फलभूते तृतीये
पृथिवीमारभ्य गणनायां त्रिमंखणापूरकअधिरोचने अधिकत्वेन दीप्यमानः ॥
॥ अप तृतीया ॥ ॥ आवाचो मध्यमरुक्षुरप्युरधमग्निः सत्यतिथ्ये
क्षितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविशुतदधस्यदंकृणुतां येष्टु-
तन्मय इति ।

अयमग्निर्वाचोमध्यमरुक्षु स्तोत्ररूपाया वाचः प्रतिपाद्यमर्थमा-
रुद्धस्तोत्रगतसर्गगुणयुक्त इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः भुरणुर्जगद्धरण-
शीलः । सत्वालकः । चेक्षितानोऽभिज्ञानवान् । स च पृथिव्याः पृष्ठभूमे
रुपरि निहितः । स्थापितो दविशुतत् । अतिशयेन द्योतते ये तु शत्रवः
पृतन्मयो अस्माभिः सह कलहं कर्तुमिच्छन्ति तानधस्यदं कृणुतामस्माकं
पादयोरप्रस्तादवस्थितान् कुरुताम् ॥

अथ चतुर्थः ॥ ॥ अयमग्निर्वीरतमोवयोधाः सहास्त्रियो
यौततामप्रयच्छन् । विश्राजेमानः शरीरस्य मध्यउपप्रपाहि
दिव्यानि धामेति ।

अयमग्निः द्योततां अस्मिन्कर्मणि प्रकाशतां कीदृशः वीरतमः अ-
तिशयेन दूरः वयोधाः वयम आयुषः स्थापयिता सहस्रिपद्द्रष्टासहस्रेण
संनिभः अयमुच्छ्रद् । अस्मिन् कर्मणि प्रमादरहितः । सर्वशरीरस्य जलस्य मध्ये

विभ्राजमानः पूर्ववत् । वैकृतादिरूपेण विशेषः । अकाशमानः । हे अग्ने एवंभूतस्त्वं दिव्यानि धामस्थानानि उपमयाहि प्राप्नुहि ॥

अथ पञ्चमः ॥ ॥ सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयाताग्ने यथो देवमानान्कृणुध्वम् । पुनः कृण्वानापितरायुवानान्वातांसो त्वयि तनुमेनमिति ।

हेअग्नेत्वं सम्प्रच्यवध्वं स्वकीयारस्थानात्सम्प्रच्यवध्वंसम्पृह्निर्गच्छ । ततः अस्मद्विषदेवयजन मागसोपेत्य सम्प्रयात सम्प्रव्याप्नुहि । ततो देवमानान् । देवलोकप्राप्तिहेतुन् यथोमार्गान् कृणुध्व कुरु सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । किंकुर्वन् पितामातरौ युवाना युवानौ तरुणौ पुनः भूयो भूयः कृण्वाना कुर्वन् एवंभूतः सोऽग्निः यजनत्वानिमित्तभूते सति एतं तुं यज्ञप्रवादं अज्ञातांसात् । अनुक्रमेण तनोतु सम्पादयतु ॥ ॥

अथ षष्ठः ॥ ॥ उद्वुध्यस्व प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्णे सष्ट्यजेथापयध्व । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतेति ।

हे अग्ने त्वं उद्वुध्यस्व अस्मद्विषये सावधानो भव । एतं यजमानं प्रतिजागृहि । प्रतिदिनं जागरुकं सावधानं कुरु । अयं च त्वञ्च । मिलित्वा इष्टापूर्णे श्रौतस्मार्त्ते कर्मणी सष्ट्यजेथां सम्पादयतम् । किञ्च विश्वेदेवा यजमानश्च सर्वे यूयं सधस्थे सहस्र्यतिषोम्येऽस्मिन्कर्मणि सीदत उत्तरस्मिन्त्रोके अधिकरत्वेन सीदताम् ॥

अथ सप्तमी ॥ येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सध्वेदसम् । तेन संयज्ञन्नो नय स्वर्देवेष्टु गन्तवदति ।

हे अग्ने येन व्यापारेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणकं यज्ञं सर्वलोकं देवेषु देवान् प्रतिगन्तवे गन्तुं नय प्रापय ॥

॥ अथाष्टमः ॥ ॥ अयं तपोर्निर्ऋत्ययो यतोजातोऽभरोचथाः । तं जानन्नग्नआरोह्यापानो वर्धया रयिमिति ।

अयं मन्त्रो तृतीयाध्यायस्य षष्ठेऽनुवाके व्याख्यातः ॥ ॥ इति षोडशेऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाक गार्हपत्येष्टकोपधानमन्त्राज्ज्ञाः ॥ ॥ अथ सप्तमे पुनराह-
वनीयस्य पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ कात्यायनः ॥
ऋग्वे तपश्च तपस्यश्चेतीति द्विऋतव्येष्टके उपध्यादितिशेषः ।

पाठस्तु ॥ तपश्च तपस्यश्च शैशिराऽऋतृऽअग्नेरन्तः श्ले-
पापि । कल्पेता द्यावापृथिवीकल्पं तापाय औषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथङ्मन्त्रैष्यथायसन्नताः । ये अग्नयः समनसो-
न्तरा द्यावापृथिवी इमे । शैशिरा ऋतृअधिकल्पमाना इन्द्र-
मिव देवा अभिसंविशन्तु तेषां देवतयाङ्गिरस्वदूमुखे सी-
दतमिति ॥

व्याख्यातः समानार्थः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ विश्वज्योतिषं परमे-
ष्टीत्वेति ।

पाठस्तु ॥ परमेष्टीत्वासादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।
विद्यस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्घञ्छा सूर्य-
स्तेधिपतिस्तगादेवतायां गिरस्य ध्रुवासीदेति ।

अयमपि व्याख्यातः ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ लोकं पृष्ठाः पूर्ववादिति ।

पाठस्तु ॥ लोकं पृष्ठायोसीदधुवातधम् । इन्द्राग्नी-
स्वा वृहस्पतिरस्मिन्योना असीपन् । ताऽअस्यसुददोहसः सो-
मंभ्रीणन्ति पृदनयः । तन्वन्देवानां विशस्त्रिप्यारंत्चनेदिवः ।
इन्द्रविद्याऽअवीवृधन्समुद्रव्यचसङ्गिरः । रषा तमं रथीनां-
वाजानां सत्यति पतिमिति ।

अथो लोकं पृष्ठेष्टकोपधानमन्त्रा व्याख्याताः ॥ ॥ कात्यायनः ॥
भोपरश्मत्युतरं विकणीमिति । उपध्यादितिशेषः ।

पाठस्तु ॥ प्रोथदश्चानयवसेविष्यन्पदामहः संवरणा-
द्वस्थात् । आदस्यचातोअनुवातिशोचिरधस्मतेवृजनंकृष्णम-
स्तीति ।

अयमग्निरश्मोन अश्न इव प्रोथत् । प्रोथदश्चः । आ-
ग्नेयी विष्णुप् । मध्यमानोऽग्निच्यते । प्रोथति शब्दार्थः शब्दा-
यतेऽग्निः अश्नोऽनयवसेविष्यन् । अश्न इव यवसे घाते विषयभूते अ-
विष्यन् ग्रसिष्यन् । यदा यस्मिन्काले महतः संवरणात् । संव्रियते वास्मि-
न्नाग्निरिति संवरणमरणिकाष्टमुच्यते । अरणिकाष्टात् व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते
प्रकाशीभवति । आत् अथान्तरमेव अस्याग्नेः वातः अनुवाति । शोचिः
संदीपनः । अय समानार्थो छन्दसि । स्वनिपातोऽनर्थकः तथैतस्येत्यर्थः ।
नक्षत्र युष्मदः प्रयोगः । परोसकृतत्वान्मन्त्रस्य । श्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति ।
अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति । व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ।
कात्पायनः । आयोष्टेति स्वयमात् ।

पाठस्तु॥आयोष्टासदने सादयाम्यवतश्छामायां समुद्रस्य
हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीं मायामास्याष्टिबीमोऽवन्तरिक्षम् ॥
परमेष्ठी त्वासादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीम् । दिवं मच्छदिवं
याहिंसीः । विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानापोदानाय प्रति-
ष्ठायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याछर्दिपा शन्त-
मेनतया देवतयां गिरस्वध्रुवे सीदतमिति ।

राति निरन्तरं गच्छतीत्यापुरादित्यः गच्छ मर्षजगद्वाते तस्या-
वतः समुद्रस्य समुद्रसमानस्यादित्यस्य हृदये प्रधानभूते छायायां
आश्रयभूते सदनेस्मिन् स्थाने सादयामि । कीदृशी त्वा रश्मी-
वतीराशिमसंपुक्तां भास्वतीदीप्तिमतीं हिष्टके पा त्वं यां सुलो-

*अस्यैकमन्त्रस्य भाष्यं आदर्शं हस्तलिखित पुस्तके अनुपलब्ध-
त्वात् उच्यते भाष्यादग्रहीतम् ।

कं आभासयसि प्रकाशयामि । तथा उर्वी भूलोकं उरुविस्तीर्णमतारिस्तं
 चाभासि । तादृशीं त्वा सादयामीतिसम्बन्धः । शिष्टं व्याख्यातं ॥ ॥ का-
 त्यायनः अग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलमहस्त्रेण शतेद्वे प्रकिरति सहस्रस्येति
 प्रतिमंत्रमिति । हिरण्यसम्बन्धीनां शकलानां सहस्त्रेणाग्नेः प्रोक्षणं कु-
 र्यात् । तत्र शकलसहस्रमध्ये द्वेद्वे शते सहस्रस्येत्येकैकेन मन्त्रेण प्रकिरेत् ॥ ॥
 तेषांपाठः ॥ ॥ सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि ।
 साहस्रोति सहस्रायत्वेति । हेचि ते षष्टकानां सहस्रस्य पूर्वभागावस्थितस्य
 प्रमातुल्यासि । तथा दक्षिणवस्थितस्यैष्टकासहस्रस्य प्रतिमा तुल्या । एवं
 पश्चिमदिग्भागावस्थितस्यैष्टकासहस्रस्य उन्मातुल्यासि हेचित्यग्रे चतुत्तरस्यां
 दिशि माहस्रः सहस्रसम्बन्धयसि । तथा ऊर्ध्वायां दिशि सहस्रसंख्याकफ-
 लमन्वयार्थं प्रोक्षामि ॥ ॥ इतिषोडशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दि निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमद्देवतः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरयु-
 क्तभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणविरचिते माधवीयवेदार्थप्रका-
 शे काण्वसंहिताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ शुक्लयजुर्वेदकाण्वमन्त्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

यस्य नि श्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेश्वरम् ॥ १ ॥

षोडशोऽध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य सप्तदशोऽध्याये शतहृदि-
याख्याहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ तत्र कात्यायनः ॥ ॥ शतहृद्विपहोमउत्तर-
पक्षस्यापरस्या स्रक्काम्परिश्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शतवर्षं सन्ततं जर्तिलं
मिश्रानात्रेयुकासस्तृननाक्षीरमेके तिष्ठस्तुदद्मस्त इत्यध्यायेन अनु-
वाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे । प्राक्-
प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे । मतिन्त्रोमं प्रत्यवरोहं जुहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विति
प्रतिमन्त्रं । अस्यार्थः ॥ हिरण्यशकलैरभिषेक्षणानन्तरं शतहृदि-
यसंज्ञो होमः । तस्य हवनीये प्राप्तावपनादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमको-
णेषाः परिश्रितो जह्वाभाष्पादयः पूर्वं निखातास्यासु होमः । तत्र विधिः ज-
र्तिलंरारण्यनिर्लैर्मिश्रानात्रेयुकासस्तून्कशूकमस्तून्कर्कपत्रेण जुहोति । किङ्कु-
र्वन् । अर्ककाष्ठेन सततं क्षारयन् परिश्रितमुपातयन् । अर्कपत्रं दक्षकरे-
णादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पीतनीयम् । सक्तुस्थानेऽजादुग्धमतिकेचिन् ।
उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्ककेभ्यश्चरो नम इत्यत्र
जानुमात्रपरिश्रितस्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र
वाभिमात्रे परिश्रितस्वाहाकारः । नमोस्तु रुद्रेभ्य इतिप्रत्यवरोहमंत्राः तेभ्यः
माह्मुत्तमात्रपरिश्रिते स्वाहाकारः । नमोस्त्विति त्रिसृभिः मतिन्त्रोमं होमः ।
ये दिषीति मुखमात्रे । येंऽगरिस्त इति नाभिमाने । ये पृथिन्यामितिजानु-
मात्र इतिमूत्रार्थः ॥ ॥ पाठस्तु ।

ॐ नमस्ते ऋतमन्यवऽउतोतऽइषवे नमः । यादृभ्या-
मुतते नम इति । रुद्रं दुरा द्रायमि इति रुद्रः । यद्रा । रगतौ
गतवर्षास्ते ज्ञानार्थाः । स्वर्णं रुद्रं ज्ञानम् । मावे किप् । तुगागमः ।
रुद्रं ज्ञानं राति ददाति रुद्रः । ज्ञानमदः । यद्रा पापिनो नरान् दुःप्रभोगे-
न रोदपतीति रुद्र । हेरुद्र । ते तव मन्यवे प्रोषाय नमो नमस्तारोऽस्तु ।

उतोऽपि च ते तत्रेपवे चाणाय नमः । उतापि च ते तत्र बाहुभ्यां नमः । तत्र
क्रोधवाणहस्ता अस्पदरिप्त्रेव प्रसरन्तु नास्मास्त्रिसर्धः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनी । तथानस्तन्वा शं-
तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहीति । हेङ्ग ! याते तत्रेदृशी तनूः शरीरं हे
गिरिशंता तथा तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि । अभिपश्य । चाकशीहि पश्यति
कर्म कीदृशी तनूः । शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा । अविपमा सौम्या ।
अतएवापापकाशिनी । पापममुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः ।
गिरौ कैलासे स्थितः शं सुप्तं प्राणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः ।
गिरौ च स्थितः शं तनोतीति वा । गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनो-
तीति वा । गिरौ शेते गिरिशः । अगति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः
अप्रगतौ भजने शब्दे । कर्त्तरि क्तः । गिरिशश्चाह्यतन्तश्च गिरिशन्तः तत्स-
म्बुद्धिः । शकंश्वादिस्वात् पररूपम् । कीदृश्या तन्वा । शन्तमया सुखतम-
या सुखयितृमया ॥ २ ॥

यामिषु गिरिशन्तहस्ते विभर्षस्तवे । शिवां मि-
रित्रतां कुरु मा हि ँसीः पुरुषं जगदिति । हेगिरिशंता
त्वं यामिषु वाणम् । हस्ते विभर्षि । धारयति । किं कर्तुम् । अस्तवे ।
अमु क्षेपणे । तुमर्षे तत्रे प्रसयः । अतितुम् । शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः । हेगि-
रित्र गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि त्रायन् इति गिरिशत्रः । तां इषुं शिवां
कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च । पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगन् जंगममन्यदापि
गताश्वादिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि । यथा-
नः सर्वमिज्जगदयश्मँसुमना असदिति । गिरौ कैलासे
शेते गिरिशः । हेगिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वच-
नेन त्वा अच्छ । त्वा । प्राप्तुं वयं वदामसि । वदामः प्रार्थयामहे ।
अच्छाभेरास्तुमिति शाकपूणिरिति यास्कोक्तेः । संहितायां निपातस्य चेति
दीर्घः । इदं तोमसि । किं वदाम इत्यत आह । नोऽस्माकं सर्वमिद ।
सर्वमेव जगत् जङ्गमं नरपश्यादि यथा येन प्रकारेण अयश्मं निरोगं सुमनः
शोभनमनस्कं अमत् । भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनः शब्दे पुंस्त्वमार्पे

जगद्विशेषत्वात् । असद्विशेष लोटो ङाद् विशद् । इलोपः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ताः प्रथमो दैव्यो भिषक् अही ँश्च
सर्वा जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्यो धराचीः परासुवेति । रुद्रो मां
अध्यवोचत् । अधिवक्तुम् । मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिन्यं
भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता । अधिकवदनशीलः । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः
पूज्यत्वात् । दैव्यो हित । भिषक् । रोगनाशकः । स्मरणेनैव रोगनाशाद्विप-
क्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा मत्प्रसमाह । हेरुद्र सर्वा यातुधान्यो यातुधानी
राक्षसीः । त्वं परासुव पराक्षिप । अस्मतो दूरीकुरु । किं कुर्वन् । सर्वान-
हीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीयातुधानीः । अध-
राचीः अवरे अशोदंशेऽचमिति ताः अधराच्यः । ताः । अशोऽशो गमनशीलाः
चौ समुच्चये । सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वीत्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत वभुः सुमङ्गलः । ये चैनं
रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैपा ँहेल ईमह इति ।
आदित्यरूपेणान् रुद्रः स्तूपने । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः । च पुनर्ये रुद्रा
एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः । एषां हेतुः
क्रोधमस्मदपराधजं वयं अवईमहे । निवारयामः । भक्ता निराकुर्मः हेतु इति
क्रोधनाम । अभि सर्वतःसोरिति द्वितीया । कीदृशोसौ । ताम्रः । उदये-
ऽत्यन्तं रक्तः । अरुणो रक्तोऽस्तकाले । उतापि च वभुः पिंगलवर्णोऽन्यदा ।
सुमंगलः । शोभनानि मंगलानि यस्य मंगलरूपः । रव्युदये सर्वमंगल-
प्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

अस्यै योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उत्तमं गोपा
अदृश्रन्नदश्रन्नुदहार्थः स दृष्टो मूलधातिन इति । योसावादित्य-
रूपोऽवसर्पति । उदयास्तमयी कुर्वन्निरंतरं गच्छति । गोपाउत गोपाला अपि
वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन् । पश्यन्ति । उदहार्थः । उदकं हरति तौ उद-
हार्थः । मधौदनसप्ततुर्बिंदुवज्रहारभासीनभगाहेषित्युदकस्योदादेशः । ज-
लहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् । पश्यन्ति । आगोपालांगमादिप्रमिद्ध इत्य-
र्थः । दृष्टोल्लेख इरितो वेति च्लेरन् । दृग्गागमशब्दादमः । कीदृशः । नीलग्री-
वः । विपधारणेन नीला ग्रीवा कंठो यस्य । अस्तमये । नीलकंठ इव ल-
क्ष्यः । विलोहितः । विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन् । नाऽस्मान्मृदं-

यति । सुखयतु । असौ गंह्यत्वतीरुद्र एव तपतीति ज्ञातः । सुखं करो
त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अथो ये
अस्य सत्त्वानो हंतेभ्यो करं नम इति ।

नीलग्रीवाय नीलकंठाय नमोस्तु । नमस्कारो भवतु । कीदृशाय ।
सहस्राक्षाय । सहस्रमक्षीणि यस्य । इंद्रस्वरूपिणे । मीढुषे । मिमेहेति
मीढ्वान् तस्मै । मिह सेचने । दाश्वानाद्वाग्मीढ्वाश्चेति कर्मतो निपातः । सेक्रे
वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः । तरुणाय वा । अथो अपि वास्य रुद्रस्य ये
सत्त्वानः प्राणिना भृत्योस्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारं करोमि । कृन्न् कृतौ श-
प् । लङित्तमैरुवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोराल्योर्ज्या । पाश्चते हस्त इषवः
पराता भगवो वपेति ।

हेभगवः भगं षड्विधैश्वर्यमस्यास्ति भगवान् । मनुवसोहः संभु-
द्धौ छंदसीतिरुत्तं । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्य-
योश्चैव वर्णो भगवतीरणेत्युक्तेः । हेभगवन्तु रुद्र तत्र धन्वनो धनुषः उभ-
योराल्योर्द्वयोः कोट्योः स्विता ज्यो मौर्वी त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । यश्च ते
तत्र हस्ते इषवो बाणास्ताइषूः परावप ॥ पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशाल्यो बाणवाऽनुत । अनेश-
न्नस्य या इषव आभुरस्य निपंगधिरिति । कपर्दो जटाजूटोऽस्पा-
स्तीति कपर्दो रुद्रस्तस्य धनुर्विज्यं यौर्वरहितपस्तु । विगता ज्वा यस्य
तत् । उतापिवाणवान् । बाणा अस्मिन् संतीति बाणवान् विशाल्यो त्रिफलो-
स्तु । बाणाग्रतो लोहभागः शल्यं । इषुधितिरग्रबाणोस्तु । अस्य रुद्रस्य या
इषवस्ता अनेशान् । नश्यंतु । नशेरतएवमिदमेत्येत्वं । पुषादित्याक् च्छेरद् ।
अय्य रुद्रस्य निपंगधिर्निपज्यत इति निपंगधिः सङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति
निपंगधिः । कोशः । स आयुः रिक्तः खट्वरहितोस्तु । रुद्रोऽस्मान्प्रति न्य-
स्यमर्षशस्त्रोस्तिरत्यर्थः ॥ १० ॥

परिते धन्वनो हेतिरस्मान्मृणक्तु विश्वत । अथोयऽइषु-
धिसावारे अस्मन् निधेहितमिति ।

हेरुद्र ते तत्र धन्वनो हेतिर्धनु सन्धानि आयुधं विश्वतः सर्वतो-

स्मान्परिवृणक्तु त्यजतु । माहस्वित्यर्थः । वृजीवर्जने । रुधादित्वात् श्रम् ।
अथो अपि च यस्तव इषुधित्तं अस्मत्तकाशाद्दूरे निधेहि । अस्मतो दूरे
स्थापय ॥ ११ ॥

याते हेतिर्मादुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः तयास्मान्विद्व-
तस्त्वमयक्ष्मया परिभुजेति ।

अतिशयेन मीढ्वान्मीदुष्टमः । तसौ यत्त्वर्थे इतिप्रसङ्गाया वसोः सं-
प्रसारणम् । पल, ण्डत्वे । हेमीदुष्टमसेक् तृतम कामयवर्चक ते तव हस्ते या
धनुर्हेतिर्धनुरूपमायुध बभूव अस्ति एक ते पदं पादपूरणाय । तथा धनुरू-
पया हेत्या विश्वतः सर्वतो नोऽस्मान् स्व परिभुज । परिपालय । भुजे विक-
रणव्यत्यये शप् प्रत्ययः । कीदृश्या तथा अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो
यस्या स्तया निरूपद्रव्या दृढया । अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ १२ ॥

अवततस्य धनुष्ट-सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां
मुखा शिवो नः सुमनाः भवेति ।

सहस्रवक्षीणि यस्य । शतं इषुधयो यस्य । हे सहस्राक्ष हे शतेषु-
धे त्वं नोऽस्मान्प्रतिशिवः शतः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव । अनुष्टुष्टाणे-
त्यर्थः । किं कृत्वा । धनुरवतस । अपज्याकं कृत्वा । शल्यानां मुखा । मु-
खानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा । शृङ्गिताया । समासेऽन-
न्पूर्वत्कोत्पप् । ऋत इद्धातोः ॥ १३ ॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुतते नमो
यादुभ्यां तव धन्वन इति । हेरुद्र ते तवायुधाय नमोस्तु बाणाय
नतिरस्तु कीदृशाय । अनातताय । धनुष्पमारोपिताय । धृष्णवे । धर्षण-
णशीला धृषेः कुप्रत्ययः रिपून् हन्तु मगत्माय । उतापि च ते तत्रोभाभ्यां
नमः । तव धन्वे धनुषेऽपि नमोस्तु । तस्यापि विशेषणम् । अनातताय
अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मानो महान्तमुतमानो अर्थक मानुर्क्षन्त मुतमान उ-
क्षितं । मानोवधीः पितरं मोत मातरं मातः प्रियास्तन्वो रुद्र-
रीरिष इति ।

हेरुद्र नोऽस्माकं महान्तं दृढ गुरुषिवृत्त्यादिकम् । मावधीः मा
हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्थकं चाल मा वधीः । नोऽस्माकमुत्तन्त सिञ्चन्तं

तरुणं मावधीः । उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिष्कङ्गर्भस्थं च मावधीः । नः
पितरं जनकं मा वधीः । उतापि नोमातरं जननीं च मावधीः । महान्तमिष-
नेन सिद्धयो मा तापित्रोः पुनरादानपादरार्थं नोऽस्माकं प्रियावल्लभास्तन्व-
स्तनुः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि त्वं मारीरिपः । माहिंसीः रिपति हिं-
साकर्म ॥ १५ ॥

मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोष्ठु मानोऽश्वेषु
रीरिपः । मानोवीरान् रुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वाभा-
महइति । हेरुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मारीरिपः । माहिंसीः ।
नः आयुषि जीवने माहिंसीः । नो गोष्ठु घेनुषु मारीरिपः । नोऽश्वेषु
तुरगेषु मारीरिपः विभक्तिव्यत्ययो वा । तौकं तनयं आयुर्गाअश्वामाहिंसीः ।
भामक्रोधेभाभिनः क्रोधयुतात् । अपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मावधीः ।
कउपकारइतिचेत् । हविष्मन्तोहविर्युक्ता सदं इव । सदैवत्वात्त्वा वयं हवामहे ।
यामाय । हयामः । तदेकशरणावयमिति भावः ॥ १६ ॥

॥ इतिसप्तदशोऽध्याये मध्यमोऽनुवाकः ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्येदिशांचपतये नमोनमो वृक्षे-
भ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः । नमः शर्पिजराय-
त्विपीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने
पुष्टानां पतये नम इति । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्योर्पस्य स हिरण्य-
वाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीस्तस्मै रुद्राय नमः । दिशां पतये पा-
लकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः । केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिके-
शास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय
रुद्राय नमः । शर्पं बालवृणं तद्रुद्र पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय । टिलोप-
भृच्छांदसः । त्विपि दीप्तिरस्पास्तीति त्विपिमानं संहितायां त्विपिशब्दवदीर्घः
इदशापरद्राय नमः पथिनां मार्गाणां पालकाय नमः पथि शब्दो मार्गवाचि ।
उत्तर दक्षिण तृतीया मार्गाः श्रुतायुक्ताः हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरार-
दितायोपवीतिने महत्कार्यपक्षोपवीतधारिणे रुद्राय ते नमः । पुष्टानां शुण-
धूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमो यभ्लुशायव्याधिनेऽज्ञानां पतये नमो नमो भवस्य
हेरवे जगतां पतये नमः । नमो रुद्रायाततापिने क्षेत्राणां पतये

नमो नमः सूताया हन्त्यै वनानां पतये नम इति । बभ्रुशः कपि-
लवर्णः । यद्वा विभक्तिं रूद्रमिति यमुष्टिभ स्तस्मिन् शेते स बभ्रुशः ।
विध्याति शत्रूनतिव्याधी तस्मै रूद्राय नमः । अन्नात्ता पालकाय नमः । भव-
स्य संसारस्य हेतुः आयुषाय संसारनिवर्तकाय रूद्राय नमः । जगता पाल-
काय रूद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आतातायी
उद्यतायुधस्तस्मै रूद्राय नमः । क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः । न हन्ती-
त्यहन्तिस्तस्मै अहन्ते सूताय सारथये तद्रूपाय रूद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति ।
वनानां पालकाय नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये
वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमः । नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
कक्षाणां पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नम
इति । रोहितो लोहितवर्णः । स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मारूपेण । तस्मै
नमः । वृक्षाणां पालकाय नमः । भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः ।
परिवोधनं करोतीति वरिवस्कृतः । मएत्र वारिवस्कृतः । स्वार्धेऽणस्यानभो-
म्यकाराय नमः । औषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः । अलोचनकु-
शलो मन्त्री । वाणिगेववाणिजः व्यापारकर्ता । तद्रूपाय नमः । वनगता गुल्म-
वीरूपादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उच्चैर्घोषो ध्वनिर्विषयः स उच्चैर्घोषः ।
आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् । युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ।
पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजेश्वाश्वा-
स्त्रयः पञ्चपदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पश्चिरित्यभिधीयत इतिव्या-
सोक्तेः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः कृत्स्नाय तद्वधावते सत्वानां पतये नमो नमः सह-
मानाय निव्याधिनआव्याधिनानां पतये नमः । नमः ककुभाय
निपद्भिणे स्तेनानां पतये नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्या-
नां पतये नम इति । कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतमर्षाद्धनुयस्य स कृ-
त्स्नापतः आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते । युद्धे शीघ्रं गच्छते । रूद्राय नमः ।
शीघ्रगतीं सरते धिवादेशः तलोपशब्दसः । यद्वा कृत्स्नः सर्वं आपो
लाभो यस्य स कृत्स्नापतः धारते सर्वलोभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति
तत्र सर्वेष्टलाभं प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्स्वन् शब्दः प्राणिवाची । सत्स्वनः सा-

त्विकाः शरणागताः माणिनस्तेषां पालकाय नमः । सहतेरीनभिभवतीति
सहमानः । नितरा विध्यति हन्ति शत्रूनििति निव्याधी । तस्मै नमः । आस-
मन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिग्न्यः शूरसेनास्तासा पालकाय नमः । ककुभो महान्
तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नाममुपठितम् । निपद्भः खड्गः सो-
ऽस्वास्तीति निपद्भी । स्तेना गुप्तचौरास्तेषां पालकाय नमः । अपहारबुध्या
निरन्तरं चरतीति निचेरुः । परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति
परिचरः । तस्मै नमः । अरण्यानां वनानां पतये नमः रुद्रो लीलया चो-
रादिरूपं पतेः । यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रस्य ध्येयः । यद्वा
स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति । तत्र जीवरूपं स्तेनादि-
शब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति । यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् ।
किम्बहूना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः । शब्दाः मयुक्ताः ॥८॥४॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो निपद्भिण इषु-
धिमते तस्कराणां पतये नमः । नमः सृकापिभ्यो जिघांसद्-
भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमो सिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यो वि-
कृन्तानां पतये नम इति । वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् । परितर्वतो
वञ्चति परिवञ्चन् । तस्मै नमः । स्वामिनः आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुञ्चि-
त्तदीयं धनमपह्नुते तद्रञ्जनम् । सर्वव्यवहारे धनापह्नः परिवञ्जनम् । गु-
प्तचौरा द्विविधाः । राज्ञो गृहे स्वात्मादिना द्रव्यहर्तारः । स्वीयात्रपवर्हेनिश-
मज्ञाताहर्चिरश्च पूर्वस्तेनाः । उत्तरेस्तापयः । तेषां पतये नमः । निपद्भः
खड्गो चाणो वा । सोऽस्वास्तीति निपद्भी । इषुधिर्योणाचारोऽस्वास्तीतीषु-
धिमान् । तदुभयरूपाय नमः । तस्कराः प्रकटचोराः । तेषां पतये नमः ।
सृक इतिवज्जनाम । सृकेण वज्रेण सहयन्ति गच्छतीत्येवं शीलाः सृकायिनः ।
अतएव शत्रून् हन्तुं इच्छन्ति जिघामन्ति जिघासतीति जिघांसन्तः । हन्तेः
सनन्ताछनृपत्ययः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । श्वेदादिषु धान्यापहर्तारो मु-
ष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । अतयः खड्गाः सन्ति येषान्तेऽसिमन्तः ।
नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तं चरन्तः । खड्गं धृत्वा राज्ञो वीथीनिर्गतमाणिपा-
तकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विकृन्तन्तिच्छिन्दाभितोविकृताः । छित्त्वापहंर-
न्तस्तेषां पतये नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

नमो उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्जानां पतये नमो नमः ।
 ऽहधुमङ्गयो घन्वापिभ्यश्च वो नमः । नमोऽआतन्वानैभ्यः प्रतिद-
 धानेभ्यश्च वो नमो नमोऽआयच्छद्भ्योऽप्यङ्गधश्च वो नम इति ।
 उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्पास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं
 प्रवृत्तः । गिरौ चरति गिरिचरः । अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वता-
 दिविषमस्यानचारी । तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहा-
 दिरूपां लुञ्जन्ति हरन्ति कुलुञ्जाः । कुत्सितं लुञ्जति वा तेषां पालकाय
 नमः । इषवो विघ्नन्ते येषान्ते इषुमतः । जनान् भीषयितुवाणधारिणस्तेभ्यो-
 नमः । घन्वा घनुषा सह यन्ति गच्छन्ति घन्वापिनः । हेरुद्रा घनुर्धा-
 रिभ्यो वा युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः । एवमग्रेऽपि । आ-
 तचन्त्यारोपयन्ति ज्यां घनुषिते आयलन्तः । तेभ्यो नमः । अस्पतिं क्षि-
 पन्ति वाणानिहस्यन्तस्तेभ्यो नमः । अमु क्षेत्रेण दिवादिः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमो विसृजज्ञो विध्यङ्गधश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जा-
 ग्रद्भ्यश्च वो नम नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो न-
 मो नमस्तिष्ठद्भ्यो घावद्भ्यश्च वो नम इति ।

विसृजन्ति मुचन्ति वाणानरिषु इति विसृजन्तः । तेभ्यो नमः । वि-
 ध्नन्ति ताऽपतिं शत्रूनि ते विध्नन्ति । तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य वाण-
 स्य लक्ष्मे प्रवेशो वेद्यः । स्वपतिते स्वपतः । स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो
 नमः । जाग्रति ते जाग्रतः । जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शो-
 रतेति शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते ते आसीना उप-
 विशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ।
 धावन्ति धावन्तः वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

अथ ज्ञातसज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रा द्वैतमतिपादप-
 ना । अथ एव हैतानिरुद्राणां जातानीति श्रुतेः ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्विभ्यो-
 ऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः । नम आन्वापिनीभ्यो विविधपन्तीभ्य-
 च्च वो नमो नमोऽउगणान्यस्तं हतीभ्यश्च वो नम इति ॥

समारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । समादिषु रुद्रादिः कर्त्तव्येति तास-
 द्यः । सभायाः पतिभ्यो वो नमः । अश्वस्तुरास्तेभ्यो नमः । अश्व-
 १६

नां पतिभ्यो वो नमः । आसमन्ताद्विध्यंतीत्याव्याधिभ्यो देव्यः । सेना वा
ताभ्यो नमः । विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ।
उत्कृष्टा गणा भूयसमूहापासान्ता उगणाः । उपसर्गात्यलोपः पृथोदरादिस्वादा
ब्राह्मणा मातरस्ताभ्यो नमः । तृहन्ति ग्रन्ति तृहसः । तृहृ हिंसायां । इन्तुं
समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो नमः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमो गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रतेश्यो व्रात-
पतिभ्यश्च वो नमः । नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो-
विरुपेभ्यो विरुवरूपेभ्यश्च वो नम इति ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणपत-
यस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां सन्यास्तेभ्यो नमः व्रातपालका
व्रतपतयस्तेभ्यो नमः । गृह्यन्ति वॉञ्छन्ति गृत्सा विषयलंघटाः । गृत्सा-
मेवाविनो वा तेभ्यो नमः । गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः गविकृतं रूपं
येषान्ते विरूपा नम्रमुण्डगटिलादयस्तेभ्यो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं
येषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथे-
भ्यश्च वो नमः । नमः क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो
महदृभ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नम इति ॥

सेनारूपेभ्यो नमः । सेना नयन्ति सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो
वो नमः । इस्वस्वच्छान्दसः । रथाः सन्ति येषां ते रथिनः । तेभ्यो नमः ।
नास्ति रथा येषां अरथास्तेभ्यो वो नमः । क्षतृभ्यः । क्षि निवासगत्स्योः ।
तुदादिः । क्षिपन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षचारः । यद्वा । क्षिप प्रेरणे ।
क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीयानिति क्षचारो रथाधिष्ठातारः । नष्टनेष्ट्वष्ट्वष्टु-
होतृषोतृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृप्रत्ययान्तो निपातः । तेभ्यो नमः । संगृह्णन्ति
अदवानिति संग्रहीतारः सारथिनः । णुल् तृचाविति तृच् । तेभ्यो नमः म-
हान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः । अर्भकाः प्रमाणादिभिरुत्था-
स्तेभ्यो नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः क-
र्मारिभ्यश्च वो नमः । नमो निपादैभ्यः पुंजिष्टेभ्यश्च वो नमो न-

मः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नम इति ।

तक्षाणः शिल्पिजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वतीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुन्डालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः । कर्मार लोहकारास्तेभ्यो वो नमः । निपादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः । पुञ्जघ्नाः पक्षिपुञ्जघातकाः । पुष्कमादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो नयन्ति ते श्वन्यः । श्वकण्ठवद्धरज्जुधारकाः द्यनिनः । नयतो ह्रस्व आर्षः । तेभ्यो नमः । मृगान्कामयते ते मृगययः । इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः । मुप आत्मनः क्यजि निरयच् । क्यचि चेति प्राप्तस्वेत्वस्य पुत्रस्वेति निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च । नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय चेति ॥

स्वानः कर्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः शुर्ता यतयः श्वपतयः । श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतय किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः । नम इषुषद्भ्यो धन्वायिभ्य इसारभ्य ये वः शब्दास्ते पूजावाचका न युष्मदादेशाः इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाममन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । रतं दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः । शृणाति हिनीति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । पशूनज्ञान्पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विपभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः शिवी धवलमेचकौ ॥ ८ ॥ २ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च । नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमायेपुमते चेति ।

कपर्दी । जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण । चकाराः सर्वे समुच्चयार्था श्लेषाः व्युत्तामुण्डिताः केशाः यस्य स व्युत्तकेशस्तस्मै नमः । यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वं । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्रास्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः । शतं धनूषे यस्य शतधन्वा । धनुषश्चेत्यनह ।

तस्मै वहुपनुर्वारिणे नमः । गिरौ केलासे दोतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः । शि-
पिविष्टाय विष्णुरूपाय । विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु प-
शुषु विष्टः शिविष्टः शिपिविष्टः । पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः । सर्वप्राणिष्वन्त-
र्यामितया स्थित इत्यर्थः । यद्वा यज्ञो वै शिपिः । यज्ञेऽधिवक्तात्वेन शिविष्टः ।
शिपिरादिस्त्यो वा । मण्डलाधिष्ठितेत्यर्थः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तै-
राविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः । अतिशयेन मीढ्वान्मेढ्यरूपेण सेक्ता मी-
ढ्वणः । तस्मै नमः । इषवो वाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् । तस्मै नमः । ८ । ३ ।

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च
नमो वृद्धाय च सदृष्टे च नमोऽन्याय च प्रथमाय चेति ॥

रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचिताव-
यवस्तस्मै नमः । बृहत्सौदांगस्तस्मै नमः । वर्षीयानतिशयेन वृद्धः । मस्य-
स्येतादिना वर्षादेशस्तस्मै नमः । वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः । वृद्धेते
विधाविनयादिगुणैस्ते वृद्धाः पण्डिताः । किप् । तैः सह वर्तन्ते इति सदृष्ट
तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽग्रयस्तस्मै नमः । अग्राद्यत् । सर्वत्र मुख्यः
प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमऽआशवे चाजिराय च नमः शीघ्र्याय च शीघ्या-
य च । नमः कुर्म्याय चावस्वत्याय च नमो नादेयाय च द्वी-
प्याय चेति ।

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो
गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्भन्तुनि भवः शीघ्र्यः । तत्र भवे इति
यत्सर्वत्र । शीघ्र कृत्यने । शीघ्रते कथ्यते इति शीघ्र आत्मदलाधी अचा-
द्यत् । तत्र भवः शीघ्र्यः शीघ्रो जलप्रवाहो वा । शीघ्रः क्षिप्तो वा । तत्र
भवाय नमः । कुर्मिषु कल्लोलेषु भवः कुर्म्यस्तस्मै नमः । अवगतः स्वनो
यस्मात्तत्स्वनं स्थिरजलं । यद्वा अवनीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय
नमो मन्त्रो नादेयस्तस्मै नमः स्त्रीभ्यो ठक् द्वीपे जलांतर्वात्तिनिर्जलभूमौ भ-
वो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इतिसप्तदशोऽध्यायेचतुर्थोऽनुवाकः ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च । नमो मध्यमाय च । प्रगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय चेति ।

वयोवस्याविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो ह्येष्टस्तस्मै नमः । उच्येति प्रशस्यशब्दस्येष्टनिज्यादेशः अत्यन्तं युवाऽल्यो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै । अपरास्मिन्काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्यमसृष्टिसंहारांतर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः । गल्भो घाण्व्ये । गल्भनं गल्भो घाण्व्यः । अपगतो गल्भो यस्मात्सोपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रिपस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितो ऽगल्भो वा । जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्ने वृक्षादिमूले भवः बुध्न्यः तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः सोम्याय च प्रतिसर्गाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च । नमः श्लोकपाय चावसान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्या चेति ।

सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः । यद्वा । उभाभ्यां पुण्यपावाभ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्यथर्वणश्रुतेः । तत्र भवः सोम्यस्तस्मै नमः । प्रतिसारो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्ग्यस्तस्मै नमः । आहुः प्रतिसारं हस्तसूत्रे माल्यस्यगुण्डने । ब्रह्मयुद्धौ च भूपृष्ठे निषोज्यारक्षकङ्कणे । मन्त्रमेदेपीति विश्वः । यमे भवो याम्यः । पापिनां नरकार्तदाता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः अवसानं समाप्तिर्वेदान्ता वा तत्रभवोऽवसान्यस्तस्मै नमः । उर्वरा सर्वसस्याख्या भूस्तत्र घान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो घान्यविवेचनदेशस्तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के भूविधाने कल्के कर्णेजयेऽधमे इत्युक्तेः ८।२

नमो वन्याय च कक्षाय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च । नम आयुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने चेति ।

वनं वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षेभ्यो
जलं वा । वनं प्रसवणे गेहे भवासिऽभसि कानने । कसं वृणं वल्ली
वा तत्र भवः कक्ष्यतस्मै नमः । कसो वीरुधिदोर्मूले कछे शुष्कवने वृणे ।
श्रूयते इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ।
आशु शीघ्रा सेना यस्य स आयुषेणः । तस्मै नमः । आशुः शीघ्रो-
रयो यस्यासावाशुरयस्तस्मै नमः । शूराय युद्धधीराय नमः । अवभिनति-
रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमो विल्मिने च कवचिने च नमो चर्मिणे च वरूधिने
च । नमः श्रुतेरपि श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाह्न-
न्याय चेति ।

विल्मं शिरस्त्राणमस्योस्तीति विल्मी तस्मै नमः । पटस्यूतं
कार्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्ति कवची । तस्मै नमः ।
लोहमयं शरीररक्षकं वर्मं तदस्यास्ति वर्मा तस्मै नमः ।
गजो परिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूधः । रथगुप्तिर्वासोस्पास्तीति वरूधी
तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेशमने । श्रुतायप्रसिद्धाय नमः ।
श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्यस्य श्रुतसेनस्तस्मै नमः । दुन्दुभौ भेर्याम्भवो दु-
न्दुभ्यस्तस्मै नमः । दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितितितुते विपे । आह्न्यते ताड्यते
नेनेत्याहनं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमो घृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निपङ्गिणे चेषुधिमतै
च । नमस्तीक्ष्णेषवेचायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वेचेति ।

घृष्णोत्तीत्येवंशीलो घृष्णुः प्रगल्भस्तस्मै नमः । यमृशति विचार-
यति प्रमृशः पण्डितस्तस्मै नमः । इयुषधेति कः । निपङ्गिणे खड्गयुताय
नमः । इयुषिपते वृणयुताय नमः । तीक्ष्णा अतस्त्रा इषवो वाणा यस्य स
तीक्ष्णेषुस्तस्मै नमः । आयुधान्यन्यानपि सन्त्यायुधी । तस्मै नमः ।
शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुषस्तस्मै नमः । शोभनं धनुः पिनाकं
• यस्य स सुवन्त्रा तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

नमः स्तुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च । नमः कु-
ल्याय च सरस्याय च नमो नादेया पचवैशन्ताय चेति ।

स्तुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा । तत्र भवः स्युस्तस्मै
नमः । यथा रथादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः । कु-
त्तितममति जना यत्रेति काटो विषममार्गस्तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः ।
काटकुल्या मदेशो वा नीचैः पतन्वापो यत्रेति नीचो गिर्यधोभागः ।
ऋष्यपूरञ्चूरित्यप्रत्ययः । अत्ररूपसर्गोभ्योर्ईदित्स् शब्दस्येकारः । तत्र
भवो नीप्यस्तस्मै नमः । कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु
देहेषु वाऽन्तर्पामिरूपेण भवः कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणे । सरसि
भवः सरस्यस्तस्मै नमः । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नदीजलरूपाय नमः ।
वैशन्तोऽल्पसरस्तत्र भवो वैशन्तस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः कूप्याय चावचाय च नम ईध्याय चातप्याय च
नमो मेघ्याय चविशुत्पाय च नमो वर्ष्पाय शावर्षाय चेति ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै नमः । अवचो गर्तस्तत्रभवोऽवच्यस्तस्मै नमः ।
इन्वि दीप्तो । ईध्र निर्मलं शरदभ्र तत्र भव ईध्र्यः । यद्वा ईध्रो दीप्तिर्यस्मात्स
ईध्रो घनागमस्तद्भवाय नमः आतपे भव आतप्यः । तस्मै नमः । मेघे भवो
मेघ्यस्तस्मै नमः । विशुति भवो विशुत्पस्तस्मै नमः । वर्षे वृष्ट्या भवो
वर्ष्यस्तस्मै नमः । अवर्षे वृष्टिप्रतिषेधे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो वात्याय च रेप्प्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपा-
य च नमः । सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय चेति ॥

वाते भवो वात्यस्तस्मै नमः । रिप्पन्ति नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेप्पा
मलयकालः अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति मनित्र । तत्र भवो रेप्प्यस्तस्मै नमः ।
मलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यस्तस्मै । वेदम-
भूर्वास्तुरस्त्रियाम् । वास्तुं गृहभुवं पाति रक्षति वास्तुपस्तस्मै नमः । उमया
सहितः सोमस्तस्मै नमः । रुव दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै नमः
ताम्रो रक्तवर्णउदयद्रविरूपेण । तस्मै नमः । अरुणईषद्रक्तउदयोत्तरकाली-
नार्क्यरूपेण ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः शङ्गवे च पशुपतये च तु नम उग्राय च भीमाय च ।

नमोग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च । नमो
वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्तारायेति ।

शं मुखं गमयति प्रापयति शङ्खुः । शं मुखरूपा गात्रो
वाचो वादरूपा यस्येति वा तस्मै नमः । पशूनां प्राणिनां
पतिः पालकस्तस्मै नमः । उग्र उदग्रार्णायुधः शत्रून् हन्तुं
तस्मै नमः । भीमः शत्रुभयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्रे वध-
स्तस्मै नमः । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधस्तस्मै नमः । हन्तीति हन्ता तस्मै ।
लोकै यो हन्ति तद्रूपेण रूद्रपुत्र हन्तीत्यर्थः । अतिशये हन्तानीयान् । तस्मै
नमः । तुरिष्ठे मेयः स्त्रितिं वृचो लोपः । प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरपो हरि-
ताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः । तारयति
संसारमिति तारस्तस्मै नमः ॥ १० ॥ ४ ॥

नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च मयस्क-
राय च नमः शिवाय च शिवतराय चेति ॥

शं मुखं भवतीति शम्भूः । यद्वा शं मुखरूपं
भवनं आविर्भवनम् । मुक्तिरूपो भूः तस्मै नमः । मयः मुखं
भवत्समानमयो भूः मुखप्रदः तस्मै नमः । शं लौकिकमुखं करोति
शङ्करस्तस्मै नमः । मयो मोक्षं मुखं करोति मयस्करस्तस्मै नमः । सूक्च-
न्दनादिरूपेण लौकिकमुखकारित्वम् । शास्त्राचार्यादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वात्
मोक्षमुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात् मुखकारित्वम् ।
पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारापितृत्वमिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निः-
पापस्तस्मै नमः । शिवतरोऽत्यन्त शिवो भक्तानपि निःपापात् करोति तस्मै
नमः । अस्यां कण्ठिकायां पठ्यज्जपि । पूर्वस्या दशोक्तेः ॥ ५ ॥

इति सप्तदशोध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय
च । नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शष्पाय चफेन्याय चेति ॥
पारे संसारारब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यस्तस्मै नमः । अवारे अर्वा-
क्षीरे संसारमध्ये संसारत्वेन भवोऽवार्यस्तस्मै नमः । पारावारे परार्वाक्षी तीरे
पार्श्वं पदन्तरमिति कोशः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरण-

स्तस्मै नमः । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन सिसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै नमः । तीर्थे
प्रयागादौ भवस्तोर्ध्वस्तस्मै नमः । कूले तीरे भवः कूल्यस्तस्मै नमः । शण्यं
वालवृण गङ्गातीरोत्पन्न कुशाङ्कुरादौ तत्र भवः शण्यस्तस्मै नमः । फेने
ढिडिरे भवः फेन्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ १ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च ।
क्षयणाय च । नमः कपर्दिने च पुलस्तिने च नमः हरिण्याय च
प्रपध्याय चेति ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै नमः । प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्य
स्तस्मै नमः कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किं-
शिलस्तद्रूपाय नमः । क्षिप निवस्तत्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्त-
स्मै नमः । कपर्दी जटास्पास्ति कपर्दी तस्मै नमः । हरिणमृपर वितृणदे-
शस्तत्र भव हरिण्यस्तस्मै नमः । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथो बहुसेवितो मार्गस्तत्र
भवः प्रपथ्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ २ ॥

नमो ब्रजपाय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गो-
ऽध्याय च । नमो हुयाय च निवेष्ट्याय च नमः काट्याय च
गह्वरेष्टाय चेति ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यस्तस्मै नमः । गोष्ठा ध्वनिवद्वा ब्रजाः
गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति गोष्ठोष्ठु तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै नमः । तल्प प्राय्या
तत्र भवस्तल्पस्तस्मै नमः । गोत्रे गृहे भवो गोत्र्यस्तस्मै नमः । हृदे भवो
हृद्यो जलजन्तुरूपस्तस्मै नमः । निवेष्ट्य आवतो नीहारजल वा तत्र भवो
निवेष्ट्यस्तस्मै नमः । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र सकारो दुर्गारण्य-
देशः । काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः गह्वरे विपमे गिरिगुहादौ
गभीरे जले वा तिष्ठतीति गह्वरेष्टस्तस्मै नमः । गहर विलमेदयोः ॥ ८ ॥ ३ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पाथंस्त्याय च
रजस्याय च । नमो लोप्याय चोलप्याय च नमः कुर्पाय च
सुर्पाय चेति ।

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै नमः । हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवो
हरित्यस्तस्मै नमः । पांशुषु धूलिषु भवः पांश्व्यस्तस्मै नमः । पशुणः ।

रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यस्तस्मै नमः । रजो रेणुपरागयोः स्त्री-
पुष्पेषु गुणभेदे च । लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदे-
शस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै नमः । लोपः । संहारो वा । उलपा बल्लजादि
तृणविशेषास्तत्र भव उलप्यस्तस्मै नमः । उलपस्तु गुल्मिणी तृणभेदयोः ।
उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यस्तस्मै नमः । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ।
द्योपतं ऊर्वः सूर्यः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्यस्तस्मै नमः ॥ ८ ॥ ४ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चा-
भिघ्नते च । नमऽ आखिदते च प्रखिन्दते च नम इषुकृद्भ्यो
धनुष्कृद्भ्यश्च धो नम इति ।

तद्वृणां पत्ररूपाय नमः । शलू शातने शदनं शदः
शातनं । यद्वा । पर्णानि शीयन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र पृचपर्ण-
सदः पतितपर्णास्तिथिदेशस्तस्मै नमः । गुरोः द्वयोः । तुदादिभ्यः शः ।
उद्गुस्ते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै नमः । अभिंहति शक्न-
मिः अभिघ्नन् । तस्मै नमः । आ संपताव खिद्यते दैन्यं करोति अभक्ता-
नामित्याखिदन् तस्मै नमः । प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति पाखिदंस्तस्मै
नमः । इषून् वाणान् कुर्वति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । धनूषि चा-
पानि कुर्वति ते धनुष्कृतः । तेभ्यो वा युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः ॥ ८ ॥
युष्मदादेशयोगा त्पत्यज्ञा एते रुद्राः । तिस्रोशीतयो रुद्राणां समाप्ताः ।
एवं चत्वारिंशदधिकशतद्रुपमन्त्रै रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तं । अथ रुद्रेषु प्र-
धानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि पञ्चूप्युच्यते । चतुर्णामादौ
नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि । आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि ता-
नि व्यावृत्तिसंज्ञानि ।

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचि-
न्वत्केभ्यो नमो विक्षिण्यत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्य इति ।

देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयप्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो
वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादिस एतानि ह । ता-
नि देवानां हृदयानीति श्रुतेः । हृदयानीष हृदयानि । यथांगानां हृदयं
प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः । किरिके-

भ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वीत किरिकास्तेभ्यः । एते हीदं सर्वं कुर्वतीति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वीत धर्मिणं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्यो-
ग्न्यादिभ्यो नमः । विविधं सिष्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्का-
स्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आसमन्तानिर्हता निर्गता सर्गादौ लोकेभ्य
इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारिभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गन्तव्यः ।
तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणिज्योतीष्यजापन्तामिर्योपं पवते सूर्य इति श्रुतेः ॥४॥५॥

इति सप्तदशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

द्रापे अंधसस्पते दरिद्र नीललोहित । आसौ प्रजानामेषां
पशूनां मा मेमोराङ्मो च नः किं च नाममदिति ॥

हेद्रापे । द्रा कुत्सार्पा । द्रापयति कुरित्सां गतिं पापिनां प्रापयतीति
द्रापिः । अंधसः सोमस्य पते पालक । अघस्पत इति अघस्पत इति सो-
मस्य पत इत्येतदिति श्रुतेः । हेदरिद्र निःपरिग्रह अद्वितीयत्वादिति भा-
वः । हेनीललोहित ! कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः । हे शिव ! नोऽस्माकमा-
सां प्रजानां पुत्रादीनामेवं पशूनां गवादीनां त्वं माभेः । भयं मा कु-
र । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । मो रोरु । रुजो भङ्गे । प्रजानां प-
शूनां भङ्गं मो इति माकार्पाः । कर्मणि पठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन
किमपि द्विपदचतुः पदादिकं मो मा आममद । रुग्णं मो मा कार्पादि ।
यद्वा रुग्णं मो मास्तु । अघ रोगे । लङ्घि घातोरेमागम आर्पः ॥ १ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयक्षीय प्रभरामहे म-
तीः । यथा शमसन्निपदे चतुष्यदे विद्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्न-
नातुरमिति ॥

ययं इमाः अस्मदीया मतीर्बुद्धीः रुद्राय वाङ्मराय प्रभरामहे । मह-
रामहो समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । हृग्रहोर्भः । कीदृशाय । तवसे
महते बलवते वा । उभयत्र तयः शब्दः पठितः । कपर्दिने जटिलाय ।
क्षयक्षीराय । क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरस्तस्मै शूर-
पुतायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा द्विपदे पुत्रा-
दये चतुष्यदे गवादि पशवे सप्तमी वा । द्विपदचतुष्यदविषये यथा येन-
प्रकारेण शं सुखं । असद भवति । अस्मिन्ग्रामेऽस्माभिवासस्थाने विद्वं-

सर्वे प्राणिजातं पुष्टं समृद्धं अनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा अस्त
स्वात्तथा मर्ति हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजा । शिव
ऽप्रातस्य भेषजी तथा नो मृल जीवस इति ।

हेरुद्र या ते तवेदशी तनूः शरीर । तथा तन्वा नोऽस्मान् जीव-
से जीवितुं मृद सुख्य । कीदृशी । शिवा शांता । अघोरा विशाहा ।
विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । कालाध्वनौरत्यंतसंयोग इति द्विती-
या । तस्या आकारः । सर्वेष्वहस्यु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी । भे-
षजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । ऋतस्य यज्ञस्य शिवा समीची-
ना भेषजी । निवर्तिकौषधिः ॥ ३ ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्यात्परि त्वेषस्य दुर्मतिर्महीगा-
त् । अवास्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्यमीदृयः स्तोकाय तनाय मृलेति ।

रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्यरितृणवतु । परितो वर्जयतु ।
अस्मान्मा हंत्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य । दुर्मतिर्दुष्टमतिद्रोहबुद्धिश्चास्मा-
न्यरितृणवतु । महीगात् । मेहति सिक्वन्तीति मीद्वान् । हेमीद्वः कामाभिष-
र्षुक स्थिरास्थिराणि दृढानि धर्मेऽपि त्वं अवतनुष्व । अवतारय । उपार-
हितानि कुरु । किमर्थं । मघमय्यः मघमिति घननाम । मघं हविर्लक्षणं ध-
नं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं । यजमानानां भयनिवृत्त-
ये इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय मृद । पुत्रपौत्रं च
सुख्य । कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ४ ॥

मीदुष्टम शिवा नः सुमना भव परमे दृक्ष आयुधं-
निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विश्रदागहीति ॥

अतिशयेन मीद्वान्मीदुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे-
मीदुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः । हे शिवतमअत्यन्तं कल्याणकर्तृः नो-
ऽस्मान् माते शिवः शान्तः सुमना हृष्टचित्तश्च भव । किञ्च । परमे
दूरस्थे उन्नते वा दृष्टे षडादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य
कृत्तिं चर्म परिदधानः सन् आचर आगच्छ । तपश्चरेति वा ।
आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रद । धारयन्सन् । आगहि । आगच्छ
व्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विकिरिद्रविलोहिते नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोन्यमस्मन्निर्युतं ता इति ।

विविधं किरं घाताद्युपद्रवं द्रापयति नाशयति विकिरिद्रः यद्वा विकिरति विक्षिपति शरानिति विकिरिः । विकिरिः सन् । बाणान् मुचन् द्रापयति शत्रूनि विविकिरिद्रः । हेविकिरिद्र ! हेविलोहित ! विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्तं विलोहितः । हेयुद्धस्वरूप हेभगवः भगवन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु हेरुद्र ! ते तव याः सहस्रं हेतयोत्तरं ख्यान्यायुधानि । ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु ग्रन्तु ॥ ६ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाहोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना मुखानूचीति ।

हेभगवः भगवन् पद्मगुणैर्भर्षसंपन्न तव बाहोर्हस्तयोर्थाः सहस्राणि सहस्रशो हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखानि शल्यानि पराचीनानि अस्मच्चः पराङ्मुखानि त्वं हृषि कुरु करोतेः शपिल्लुत्तेभृष्टपुष्टदृष्टभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः । कीदृशत्वं । ईशानः ईष्टे इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि । धनुः शूलं चर्म-
त्यादि जातिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रशः । सहस्रं सहस्रपिते सहस्रशः । संख्यैकवचनाच्च वीप्तायामिति शस्त्रत्ययः । धनुरादीन् । प्रत्येकं सहस्रसंख्यकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्यां । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

असंख्यातानि अपरिमितानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यां अधिभूमेरुपरिस्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूनि सहस्रयोजने सहस्रयोजनानि यस्मिंस्तदृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि । अवतन्मः । अवतारयामः । अग्न्यानि कृत्वाऽस्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते ।

अस्मिन्नन्तरिक्षे अतिरिक्ते भवा अधि । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिभूमेः ये भवा रुद्राः स्थितास्तेषां धन्वान्यव त-

न्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽतरिक्षे । महति विशाले । अर्णवे । अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवं मेघाघारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति वमत्य-
योऽन्तलोपश्च ॥ ९ ॥ द्युस्या रुद्रा उच्यन्ते ।

नीलग्रीवा शितिकण्ठा दिवाः रुद्रा उपाश्रिताः । तेषां सहस्रयोजने वधन्वानि तन्मसि इति ।

ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपाश्रिताः । स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः । नीला इयमा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कंठो येषां ते । विपग्रासात्किपाङ्कठभागः कृष्णः । किपाङ्क इवेत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते ।

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः अथः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

अधोभागे ये शर्वाः रुद्राः क्षमाचराः । क्षमायां भुवोऽधोभागे च-
रन्ति गच्छन्ति क्षमाचराः पातालवर्तमानास्तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः ।
इतिशितिकण्ठाः पूर्ववद्विशेषणे ॥ ११ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजने च धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रा वृक्षेष्ववस्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं बालवृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णा नीलग्रीवाः । नीलाग्रीवा येषां ते । कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलोहिताः । विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा । विगतं लोहितं रूपिरं येषां ते । लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् । विगतलोहि-
तादि घातवः । तेजोमयशरीरा इत्यर्थः तेषामित्याद्युक्तम् ॥ १२ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेचधन्वानि तन्मसीति ।

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः । भूतानां देव-
विशेषाणामधिपतयः । अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां
पालकाः । तत्र केचित् । विशिखासः । विगता शिखा येषान्ते । शिखाश-
ब्दः केशोपलक्षकः । मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः । जटा-
जूटयुताः ॥ १३ ॥

ये पंथा पथि रक्षिण ऐलवृदा आयुर्युधः । तेषां सहस्र-
योजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः । यथा लौकिकवैदि-
कमार्गीणां अभिपतय इति पूर्वकचोऽनुपद्वः । तथा पथि रक्षिणः । पथो
मार्गीस्तानेग्रान्पानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथि रक्षिणः । ऐलवृदाः । इला-
नामन्नानां समूह ऐलं अन्नसमूहः । यद्वा । इला पृथ्वी तस्या इदमैलं अन्नं
तद्वद्विभ्रन्ति ते ऐलमृतः । त एव परोक्षवत्सा ऐलवृदा उच्यन्ते । अन्नैर्ज-
तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः । आयुषा जीवनेन युध्यन्ते । यावज्जीव-
युद्धकाराः । यद्वा । आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥१४॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषां स-
हस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्पादीनि प्रचरन्ति । गच्छन्ति । की-
दृशाः । सृकाहस्ताः । सृकेत्पायुधानि । हस्तेषु येषां ते । निषङ्गिणः ।
निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेपि निषङ्गित्वोक्तिः । खड्ग-
ग्राधान्याय ॥ १५ ॥

येन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषां सह-
स्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ।

ये रुद्रा अन्नेषु मुञ्चमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति ।
विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु
पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्य-
न्ति । अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति भावः । तेषामिति
पूर्ववत् ॥ १६ ॥

य एतावन्तश्च भूयां सञ्चदिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसीति ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते । अतिशयेन बहवो भूयांसः
उक्तेभ्योऽति बहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः । दश दिशो
व्याप्य स्थिताः । तेषां धनूंषि अवतन्मः इति पूर्ववत् ॥ १७ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्पमिषवः । तेभ्यो दश

प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म इति ।

त्रिलोकस्या रुद्रा वक्ष्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्रा वर्तन्ते । येषां च रुद्राणां वर्षं दृष्टिरेव इषवो वाणाः । आयुषस्यानीया दृष्टिः । अतिदृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्करोस्तु । तेभ्यो रुद्रेभ्यो दश दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अद्भ्युलीः कुर्वे इति शेषः । प्राद्विमुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशांगुलयो भवन्ति । दक्षिणा । दक्षिणा भिमुखाः दशांगुलीः कुर्वे । प्रतीचीः पश्चिमुखा दशांगुलीः कुर्वे । उदीचीरुद्विमुखा दशांगुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वा उपरि दशांगुलीः कुर्वे । अञ्जलिं धत्वा सर्वादिभ्यु नमस्करोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृळयन्तु मृषयन्तु । अवन्तु रसन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विपन्तीति शेषः । वयं च यं द्विप्सः । यस्य द्वेपं कुर्वे । च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् । द्वेष्टि । तं पुरुषं एषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः । अस्मद्विषमस्मद्वेप्यं च नरं रुद्राः । पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः । अस्मांश्चावन्तु च ।

नमोस्तु रुद्रेभ्यो घेऽतरिक्षे येषां वा त इषवः । तेभ्यो दश प्राची दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म इति ।

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः । वायुरायुषस्थानीयः । कुवातेनाञ्जं विनाशय वातारोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽतरिक्षस्थेभ्यो वातेषुभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु शिष्टं व्याख्यातं । नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामभ्रमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नो मृळयन्तु ते नो वन्तु । ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्म इति । ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते । येषां अञ्जं इषवः । अञ्जमदनीयं वस्तु आयुषम् । अपयान्नमसणे कदनमसणे क्षीर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽभ्रायुषेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु । तेस्मान्मृळयंति विद्यादि पूर्ववत्

एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरोहान् लुहोतीति व्यवहाराय
संज्ञाकरणं ॥

इति सप्तदशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुषाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विधातीर्थमहेस्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणाचार्येण विरचिते मा-
धवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽपिल जगत् ।

निर्ममे तमह वदे विद्यातीर्थमद्वैतेश्वर ॥ १ ॥

सप्तदशोऽध्याये शतरुद्रीयहोम उक्तः ॥ अष्टादशोऽध्याये चित्पारिषे-
कादिमन्त्रा उच्यन्ते । कात्यायनः ॥ चित्प परिपिञ्चत्यग्निं दक्षिणे
निकलेऽद्रिं कृत्वा इमन्मूर्जमित्यद्रेराथिपक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीप
निकक्ष । दक्षिणापथा परसन्धिमगीष आत्मभागेऽश्मानं निघापो-
दकुम्भमादापोद्रेसारभ्य सत्तत्सपुल्लवर्धिं प्रदक्षिण जलधारया सपन्तादार्धिं
सिञ्चतीत्यर्थः ॥ पाठस्तु ॥

अस्मन्मूर्जं पर्वते शिश्रियाणामदुभ्य ओपधिभ्यो धन-
स्पतिभ्यो अधिसमृत्त पयः । तान्न इषमूर्जं धत्त मरुतः सप्त
रराणा इति ।

हेमरुतः । तां मसिद्धां इष । अन्न । ऊर्जं रस च नोस्म-
भ्यं धत्त दत्त यूय किंभूताय य सरराणाः । सम्पक् रान्ति ते सरराणाः ।
सम्पक् दातारः । रा दाने । बहुल छन्दसीति जुहोत्यादिभ्यः श्लुद्रित्व च
शानचि पारे । कीदृश । इष । ऊर्जं । अश्मन् ॥ अश्मनि पापाणे पर्वते ।
विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणा । श्रयतीति शिश्रियाणा । श्रपतेः । शा-
नचि जुहोत्यादित्व । तथा ऊर्जं सारभूत । बलहेतु । पर्वणि विधत्ते य-
स्मिन्स पर्वतः पर्वमरुदभ्यां तन्मत्ययः । अस्मातीत्यश्मा । अन्येभ्योपि दृश्यते-
इति अश्नातेर्मनिन् । अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जल शिश्रियाणा । आ-
श्रितां दृष्टिस्तप्तायामित्यर्थः । तथा अन्न जलेभ्यः ओपधिभ्यो यवादिभ्योऽ-
न्वत्थादिभ्यः सकाशात् । अधिक सम्पादित । गोद्वारेण पयो दुग्ध च शि-
श्रियाणा गौरपः पीत्वौपधिवनस्पतीन्मस्यित्वा पयो दोग्ध । ता द्वि-
रूपा मेघोत्थां जलरूपा गोसमुत्थां पयोरूपा चेपमूर्जं ददातीत्यर्थः । म-
रुतो हि वर्षत्येषा इति श्रुतेः ॥ कात्यायनः ॥ ॥ अश्मस्ते क्षुदित्यद्रौ
कुम्भं कृत्वा मपि स ऊर्गित्यादौ यैव द्विरपर । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भ अ-
श्मस्ते क्षुदिति निघाय मपित इति पुनरादाय पुनर्द्विवारमपिञ्चेत्यदित्य-
र्थः । अश्मस्ते क्षुन्मापि स ऊर्गिति । अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन् ।

सर्वभक्षक अग्रे ते तव क्षुत् । क्षुधा अस्तु बहु हविषा भोज्यत्वात् । कुंभमा-
दत्ते । मयि ते हे अश्मन् । ते तव ऊर्कं सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥
कात्यायनः ॥ कुभेष्टे कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणीं माङ्गं तिष्ठन् दक्षिणा-
स्पतिं यं द्विष्म इति । तं पापाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणे वेदिश्रोणीं पूर्वामु-
खस्तिष्ठन् । दक्षिणस्यां दिशि साध्मानं पट्यनिरस्पेतीत्यर्थः । यं
द्विष्मस्तं ते घृण्यति चेति । तं कं । वयं यं नरं द्विष्मः । अस्मद्वेषविषयं तव
शोको गच्छतु । कात्यायनः अनपेक्षितयोदङ् माङ्गं तिष्ठन्नात्मन उपरि मा-
पणान्ते जपती मा म इति । कुम्भनिरसनानन्तरं । अवश्यमेत्येव दक्षिणोदे-
श्रोणिसमीपे ईक्ष्णोमिमुखास्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ मसार्धं यावत् । स्पृ-
ष्टुं शक्नोति तावत् । स्पृष्टे मा म इतिकंडिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ।
पाठस्तु ॥

इमा मे ऽअग्र इष्टका धेनवः संत्वकाश्च दश च शतं च
शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं-
चनियुतं च । अर्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यंचान्तश्चप-
रार्धश्च परार्धश्च । एतामे अग्र इष्टधेनवः - संत्वमुत्रासुप्मि-
ल्लोक इति ॥

हे अग्रे या इष्टकाः पञ्चसु चितिपूषहिता इमा इष्टका मे महो
मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्रवः सन्तु त्वत्पसादादस्मिलोके इति शेषः ।
तासां संख्यामाह । एकेनादि । अत्रैकादि परार्धपर्यंतैः शब्दैरुत्तरोत्तरं द-
शदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकत्वं संख्या विशिष्टा सा दशगुणि-
ता दश संख्यामापद्यते । सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहि-
तोत्तरसंख्याग्रहणं आधिक्याय । शतं दशगुणितं सहस्रं भवति । दश-
गुणितमयुतं भवति । अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति । अर्बुदं दशगुणं
न्यर्बुदं भवति । न्यर्बुदशब्देन शंकुसंख्या ज्ञेया । एतेषां ग्रहणं अञ्ज-
समुद्रातवर्तिना नाखर्वमहापद्मशंकुनेज्ञानां संख्यानामुपलक्षकं । तेनाञ्जं द-
शगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं । निखर्वं दशगुणं महापद्मं
महापद्मं दशगुणं शंकुः । शंकुर्दशगुणः समुद्रः । समुद्रो दशगु-
णो मध्यं दशगुणमन्तः । अन्तो दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमु-
च्चयार्थाः । एवमेकाग्रदशसंख्या संज्ञा समिता इष्टका एता हे मे

धेनवः संत्विषि पूर्वोक्तस्य निगमनं । एतद्धेतुमवन्नं कुत्रार्थ्यते तदाह ।
अमुत्र । अन्यजन्मनि । तयामुष्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः संत्विष-
र्यः । यद्यपि निपतसंख्येष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एका-
दिपराद्धीतसंख्या भवन्तीति भावः ॥ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु ॥

ऋतवस्थ ऋतावृद्ध ऋतुष्टा स्य ऋतावृद्धः । घृतश्च्युतो
मधुश्च्युतो विराजो नाम कामदृघा अक्षीयमाणा इति ।

आपि च हेष्टका यूयं ऋतवः स्य वसन्ताद्यात्मिका भवथ ।
ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्द्धयतीति ऋतावृद्धः । ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्त्वः
स्य । भवथा ऋतावृद्ध इति पुनर्वचनमादरार्थः । घृतं श्रोततो घृतश्च्यु-
तः घृतस्त्राविष्यः । मधुश्च्युतः । मधु माक्षिकं स्रवन्त्यः एवं गुणविशि-
ष्टा भवथ । ता यूयं विराजो नामविशेषेण राजिना इति विराजः । विरा-
ज इति प्रसिद्धा धेनवो भूत्वा लोकान्तरे कामदृघा यदुक्त्वा कामयते तस्य-
सर्वस्य दोग्ध्यो भवत । तथा अक्षीयमाणाः । क्षयरहिता भवत । कात्याय-
नः ॥ ॥ मण्डूका वका चेतशिखाविणौ नद्धा कर्पति समुद्रस्येति मत्पृचमि-
ति । मण्डूकादीन् दीर्घवंशाग्रे वद्धा तेन समुद्रस्य त्वेत्यादिभिः सप्तभिर्ऋ-
ग्भिः प्रतिमन्त्रं चित्रमार्ष्टि चिह्नयेत् । यथाग्ने चिह्नयेत् । यथाग्निरु-
परि सर्वत्र मण्डूकादिभिः स्पर्शो भवति । तथा दीर्घं वंशाग्रेण क-
र्षेदित्यर्थः ॥ ॥ तत्र मथमः ॥

समुद्रस्य त्वा वकयाम्रेपरिष्ययामसि । पावको ऽअ-
स्मभ्यं शिवो भवेति ।

अवकाशो षालं । हेअग्ने ! त्वा त्वां समुद्रस्यावकया समु-
दनशीलस्य उदकस्य सम्पन्विता शेषालेन परिष्ययामसि परितः
संवरणं कुर्म उपरि भागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्य-
मस्मर्द्य पावकः । शोधकः शिवः शीतश्च भवः ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परित्यतामास । पाव-
को ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

हेअग्ने ! त्वं हिमस्य शैत्यस्य जरायुणा जरायुनदुत्पत्तिस्या-
नीयेन शेषालेन शोषं पूर्ववत् ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

उपजमन्नुपवेतसेऽवतर नदीष्व । अग्ने पितमयामसि

मण्डूकि ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधीति ।

हेअग्ने ! त्वं उपज्मन् इमां पृथिवीं तस्यां उपावतर तरुणा-
वेतसे वंजुलशाखायां उपावतर । तथा नदीष्वानदीजलेष्वपि
अवतारा अपां पितमसि तेजो भवति । एवमग्निं सम्बोध्येदा-
नीयं मण्डूकीमाह । हेमण्डूकि ! मण्डूका मेकास्तेषां स्त्री मण्डूकि तत्संबोधनं-
हेमण्डूकि ! । त्वं ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगहि आगच्छ । सा
त्वमिममनुष्ठीपमानं नोस्पदीयं यज्ञं पावकवर्णं अग्निसमानं ते-
जस्कं शिवफलमदत्वेन दातुं कृधि कुरु ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनं । अन्याः
स्ते अस्मत्तपंतु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

इदं चित्तजिरस्यानं अपां न्ययनं नियमेन माप्तिस्यानं । याग-
द्वारा सायः माप्यन्ते । अत एवापां बहुलत्वात् समुद्रस्य निवेशनं शु-
द्ध्यनीयं तद्रूपं हे अग्ने ते त्वदीया हेतयः । अस्मत्तोन्पान्विरोधिनः
पुरुषान् तपतुं क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शा-
न्तश्च भव ॥ अथ पञ्चमः ॥

अग्ने पाकरोचिषा मन्द्रया देवजिह्वया । आदेवान्व
क्षि यक्षि चेति ॥

हेअग्ने ! पावक शोधक देवद्योतनात्मक रोचिषा दीप्तिमत्ता
मन्द्रया जिह्वया वाचा देवानां वक्षि आहूय यज च ॥ अथ षष्ठी ॥

सनः पवक दीदिषोग्ने देवाँ इहावह । उपयज्ञं
हविश्च न इति ॥

हेअग्ने ! पावक शोधक दीदिवः दीप्यमानः अग्ने नोऽस्मद-
र्थं देवानां इह कर्मण्यावह नोस्माकं इमं यज्ञं हविश्च उप देवसमीपे-
मापय ॥ अथ सप्तमः ॥

पावकया यश्चितयंत्या कृत्या क्षामन्तुरुच उषसो न मा-
नुना । तूर्वन्तया मनेतशस्यन् इण ऽआपो धृणेन तत्प्रा-
णो अजर इति ॥

योगिनः पावकया पावयिष्या चिन्तयन्त्या चेतयिष्या चितं
कुर्वाणा या कृपा कल्पनया सामर्थ्येन युक्तः सन् क्षामन् क्षामि-

भूमौ रुरुचे दीप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः । उपसो न भानुना । यथा उपसः संप्रधिना प्रकाशेन दीप्यन्ते तद्वत् । किञ्च योगिनः एतदस्य गमनकुशलस्पाश्वरस्य यामान्नियामकरणे युद्धे तूर्त्वन परबलानि हिंसन्निव आघृणेत्तु सर्वतो दीप्यते खलु सोग्निः अजरो जरा रहितः । तदृषाणो न तृष्णायुक्तो भवति । यथा लोके शीघ्रगमनस्वभावमर्षं वायुहस्तगतेन खलीनेन दृढं नियम्य रणे प्रवर्तमानः पुरुषः परबलानि हिंसनसन्तं त्वरते एवमयमग्निः प्रज्वलति । न कदाचिज्जीर्यति नाप्यसौ तृष्णायुक्तः । किन्तु तृप्त इत्यर्थः । कात्यायनः ॥ ॥ चित्यारोहणं नमस्त इतीति चित्यमग्निमारोहेव ॥ पाठस्तु ॥

नमस्ते ह रसे शोचिपे नमस्ते अस्तवर्त्तिपे । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति ॥

हेअग्ने ! ते तव रसे रसानां संहर्त्रे शोचिपे शोषणहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । किञ्च ते तव अर्चिपे पदार्थप्रकाशकाय । तेजसे नमोऽस्तु । अन्यानित्यादे पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ स्वयमावृणार्या पञ्चगृहीतं जुहोति । नृपदेवेलिति प्रतिमंत्राति । स्वयमावृणायामिष्टकार्या पञ्चवारं गृहीतमाज्यं नृपदेवेलित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् । पाठस्तु ।

नृपदेवेलप्सुपदेवेद् बर्हिषदेवेद् वनसदेवेद् स्वर्षिदेवेद् इति ।

नृपु मनुष्येषु जातराग्निरूपेणासीदतीति नृपत्वं । अप्सु बह्वानलरूपेण स्वर्गं विन्दते लभते इति स्वर्षित्वं ॥ कात्यायनः ॥ कुशो मोक्षति ये देवा इति द्वाभ्यामिति । दधिमधुघृतवत्स्यां पाश्यां ये कुशाः समासिक्ताः तैः ये देवा इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां चित्यमग्निमोक्षणं कुर्यात् ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां सरत्सरीणमुप-
भागभासते । अष्टता दोहविषो यज्ञे अस्मिन्त्ययं पिबंतु मधुनो
घृतस्पेति ।

द्विविधा देवा हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः । शरीरनिर्वाहकाः
 प्राणापानादयश्च दीप्यतीति व्युत्पत्तिरुभयत्रापि सिध्यति । उभयेऽप्येते
 यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञेन पूज्यत्वात् । यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन
 पूजनीयत्वाद्यज्ञियाः । एवं सति यज्ञियानां इन्द्रादिना देवतासम्बन्धिनः
 प्राणरूपाये यज्ञियाः देवाः संवत्सरेण साध्यं चित्प्रभभागं भजनीयं उ-
 पासते ये प्राणाद्या अहुतादः हुतं स्वाहाकारेण समर्पितमदन्तीति हुतादः
 इन्द्रादयः तद्विपरीतत्वात्प्राणाद्याः अहुतादः । ये तथाविधाः प्राणाद्या
 देवा अस्मिन्पक्षे हविषो हवीरूपस्य मधुनो घृतस्य च सामर्थाद्द्वयश्च
 तत्तं भागं स्वयं पिबन्तु । मदीयेन स्वाहाकारेणार्पणेन विनास्वयमेव
 दधिमधुघृतांशं स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । अथ द्वितीयः ॥

ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमापत्यैव ब्रह्मण पुर एतारोऽअ-
 स्य । येभ्यो न ऋते पर्वते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या
 अधिस्तुष्विति ।

ये प्राणा देवेष्विन्द्रादिव्यपि अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः
 प्राणैरधिष्ठापिता एवेन्द्रादिविश्रवा व्यवहरन्तीत्यर्थः । किञ्चास्य ब्रह्मणः
 भ्रामयमाणस्याग्नेः परिवृढस्य पुर एतारः पुरतो गंतारो निर्वाहका इ-
 त्यर्थः । खलु प्राणैर्विना जीवमानोऽयिर्निर्वैण्डुं शक्नोते किञ्च येभ्य ऋते या-
 न्प्राणान्विना किञ्च न धाम किमपि शरीरं न पर्वते न युद्धं भवति ।
 ते प्राणरूपा देवा दिवो न दिवापि न तिष्ठन्ति । किं तर्हि स्तुषु पर्वत
 सानुसदृशशरीरेष्वन्तश्चक्षुरादिगोलकेषु अपि आश्रित्य वर्तन्ते ॥ कासा-
 यनः ॥ प्राणदा इत्यवरोहतीति चित्प्रभेः सकाशादवसारोद्देव पाठस्तु ।

प्राणदा अयानदी व्यानदा वर्चोदा चरिवोदाः । अ-
 न्यास्ते अस्मत्तर्पन्तु हेतव पावको अस्मभ्यश्च दिवो भवेति ।

यजमानाय प्राणं ददातीति प्राणदा इत्यग्निरभिधीयते । प्राणं
 सुस्थिरं करोतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि योज्यं । वर्चो वलं । परिवोधनं ।
 अन्यानित्यादि पूर्ववत् ॥ इत्यष्टादशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाकेपरितेचनादिकमुक्तं ॥ अथ द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्मेण हो-
 मात्पूर्वं कर्तव्या या एकाहुतिरिति सा वैश्वकर्मेण होमस्य मयमाहुतिश्चेत्युभयम-

भिधीयते । कात्पायनः । पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्युच्येनेति । पाठस्तु ।
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वन्पुत्रिणं । आग्निर्नो
चनुते रयिमिति ।

अपं वीषमानोऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा अश्वद्वनं
भक्षणं तदस्यास्तीत्यग्निं तादृशं सर्वं राससादिकं नियासत् । यास उ-
पक्षेपे । नितरामुपक्षीणं करोतु । किंचायमग्निर्नोऽस्मदर्थं रयिं धनं च-
नुते ददातु । कात्पायनः षोडशगृहीतार्थमनुवाकशेषेणेति । षोडशगृही-
तस्याज्यस्याज्येन वैश्वकर्मेण होमस्य प्रथमाहुतिर्य इमेत्यादिभिरष्टभिर्हविर्भू-
जुहुयात् । तत्र प्रथमा ।

ये इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विहीतान्यसीदत्वि-
तानः । स आशिषा ब्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वरां ऽआ-
विषेष्टेति ।

यः परमेश्वरः विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादी-
निमात्रं सर्वान् लोकान् स्वान्मन्याहुतिमक्षेपवत्सहरन्नुपिरतीन्द्रपद्मं स-
र्वज्ञः होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकमपि सहर्ता पुनः स्रष्टा
वसन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेवासीत् । अत एव सर्वा अप्युपनि-
षद् एवमाहुः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्च
नमीषद् सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स-
तादृशः परमेश्वरः आशिषा बहुस्यां प्रजायेत्येवंरूपया पुनरिच्छया द्र-
विणामिच्छमानः घनोपलक्षितं जगज्जोगमयेक्षमाणः प्रथमस्थं स्वकीयमेकमेवा-
द्वितीयमुत्कृष्टं रूपमावृण्वानः परानभिष्यक्तोपाधिना विवेश जीवरूपेण प्र-
विष्टः एतच्च सर्वमुपनिषद्याम्नातं । सोकामयत् बहुः स्यां प्रजायेतेति ।
स तपोतप्यत् । सतपस्तपवा । इदं सर्वमसृजत् । यदिदं किञ्च ।
तच्छ्रद्धा तदेवानुमाविशदिति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः । अ-
थ द्वितीयः ।

किं स्विदास्वीदधिष्ठानमारंभणं कृतमात् स्विक्कथासीत् ।
यतो ऋमि जनयन्विश्वकर्मा विद्यामौर्णीन्महिना विश्व-
वक्षा इति ।

लोके हि पदं चिकीर्षुः कुलाढादयो गृहादिकं किञ्चित्स्थानमधि-

प्राप्य मृदूणेणारम्भकद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्यदं निष्पादयति । ईश्वरस्य निरपेक्षत्वात्तत्सर्वमवब्रूयते । द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामीश्वरस्याधिष्ठानं निवासस्थानं किंस्विदासीत् न किञ्चिदित्यर्थः । तथा आरम्भने कनमतिस्वदासीत् । आरभ्यते अनेनेत्वारम्भणमुपादानकारणं तदपि कतमद्भवेत् । नहि द्यावापृथिव्यौ जनयितुं किञ्चिदुत्पादानं सम्भवति तथा दण्डचक्रादिनिमित्तमपि कथा कथंभूतं किमकारमासीत् । न किञ्चित्भवतीत्यर्थः । विश्वक्षप्ताः । सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा यतो यस्मिन् काले भूमिं भूलोकं द्यां द्युलोकं च जनयन्वर्तते तस्मिन् काले मदिना स्वमहिम्ना साधनान्तरं विनैव विशेषेण ऊर्णोत् सृष्टौ द्यावापृथिव्यावाच्छादितवान् । अतन्पश्चात्किरयं परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

विश्वतश्चक्षुरुन विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः स्यात् । सबाहुभ्यां धमति सम्पतजैर्यावाभूमी जनयन्देव एक इति ॥

चक्षुरादिमीणनां द्यावापृथिव्योश्चोत्पत्तेरुर्ध्वं विश्वरूपः परमेश्वर एवं भासते । कथामिति तदुच्यते । विश्वतश्चक्षुर्विश्वतः सर्वतश्चरस्य सर्वमाणात्मकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी तस्य तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षुषि सम्पद्यन्ते । एवं मुखद्वस्तपादेऽप्यपि योजनीयं । स तादृश एको देवो द्यावाभूमी जनपन् । बाहुभ्यां बाहुस्यानीपाभ्यां धमाभिर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सन्धमति । धम निमित्त्यर्थः । जगत्सर्वं सम्पद्यन्तं प्राप्त स्वधीनं करोति तथा पतत्रैः पतनशीलैः भनिलैः । पञ्चभूतैरुत्पादानकरणैर्जगत्स्वाधीनं करोति सन्धमति ॥ अथ चतुर्थो ॥

किंस्त्विदं फ ड स दृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी तिष्ठतश्चुः । मनीषिणो मनसा पृच्छते इतददधातिष्ठद् भुवनानि धारयन्निति ॥

लोको हि मीदमासादनिर्माणः कस्मिंश्चित्मोदे वने कश्चिन्मदान्तः पृष्ठं छित्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं सम्पादयति । इह तु परमेश्वरमे-

रिता जगत्सृष्टारो यतो यस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी तिष्ठ-
 तल्लुः । तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः । तद्वन्नं किञ्चित् ।
 किन्नाम स्यात् न किञ्चित्तादृशं सम्भवति । तथा कः स वृक्षः तादृशः मौ-
 ढो वृक्षोऽपि क आसन् कश्चित्सम्भवति । हेमनीषिणो विद्वांसः । मनमा-
 स्वयीयेन विचार्य पृच्छत इदं सर्वं पृच्छत इत् एव किञ्चेद्वरो भुवननानि
 धारयन् । यदध्यातिष्ठत् । यत्स्थानमधिष्ठितवान् । तदपि स्थानं सर्वतः पृ-
 च्छत । एतस्य मन्त्रस्य सर्वस्याप्युत्तरं श्रुयन्तरेषु ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आ-
 सीत् । इत्येतस्यामृच्याम्नातं स्वरूपव्यतिरिक्तवनादि निरपेक्षत्वमेवा-
 स्योत्तरस्याभिप्रायः । अतोत्रापि किञ्चित्त्वन्मित्याक्षपपरत्वेनैव याजिन
 पृच्छतेतस्याप्ययमभिप्रायः । भगवद्गुरुः पृष्ठोप्यभिज्ञानिरपेक्षत्वमेव यदिप्य-
 तीति । अथ पञ्चमी ।

या ते धामानि परमाणि या च माया मध्यमा विश्वक-
 मेलुते मा । शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वया वः स्वयंयुजस्व त-
 न्वं वृद्धान इति ॥

हेविश्वकर्मन् ! ते त्वदीयानि परमाणि धामानि उतापिच या
 मध्यमापायानि च मध्यमम्यानानि इमाणि सर्वाणि स्थानानि सखि-
 भ्यः सखिवति चयेभ्यो यजमानेभ्यो हविषि । हविः प्रदाननिमित्तं शि-
 क्षोपदिक्ष हेस्वभावः ! स्वपोषलक्षितहविर्लक्षणाश्च वत् विश्वक्रमेत् तन्व
 वृद्धानः । यजमानशरीरं वर्धमानः । स्वयं यजस्व त्वदनुग्रहमन्तरेण को-
 वान्यो यष्टु शक्त इत्यर्थः । अथ वाचस्पतिमिसाद्यास्तिस्र ऋचोष्टमे ध्या-
 ये व्याख्याताः ॥

इत्यष्टादशाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्मण होमस्य मथमाहुतिरुक्ता ॥ ॥ अथ
 तृतीये द्वितीयाहुतिरुच्यते ॥ ॥ कात्यायनः ॥ ॥ चक्षुषः पितेत्यपराहु-
 त्यानुवाकेनेति । षोडशपृष्ठीतस्याज्यशेषेण वैश्वकर्मण होमस्य द्वितीयमा-
 हुतिं चक्षुषः पितेत्यष्टभिर्ऋग्भिर्जुह्यादेति शेषः ॥ ॥ तत्र मथमा ॥

† चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजन्नमनमा-
 ने । यदेदं ता अदद हंत पूर्ध आदियावापृथिवी अग्रयेतामिति ॥

चक्षुश्चक्षुरादेः प्राणममुदायस्य पितोत्पादको धीरो धैर्यवान्विश्व-
कर्मा मनसा स्नेहया घृतं घृतवत्वात्प्राणिनामुपभोगसाधनभूते एते द्यावा-
पृथिव्यौ नमनमाने परस्परानुकूलेन नमनोपेते अजनदुत्पादितान् । य-
देष पूर्व प्रथमोत्पन्नानां अनी जननयुक्ताश्चेष्टावतश्चक्षुरादिमाणा अददृहत-
दृढा अभवन् । आदित अनेतरमेव द्यावापृथिवी अमयेतां द्यावापृथि-
व्यौ विस्तृते अमृता ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमो-
तदृक् । तेषामिष्टानि समिपामर्दति यत्रास सप्तऋषीन्पर
एकमाहुरिति ॥

विश्वविषयाणि कर्माणि सृष्टिस्थितिमंहारूपाणि कर्माणि यस्यासौ-
विश्वकर्मा स च विमना विभूतमनाः तेषु तेषु कर्मसु मन एवमापन्न
इत्यर्थः । आत् । अपि च यस्मादेवं तस्मात्सर्व एव विधाता धाता विशा-
या इति चोच्यते । विधातोत्पादकः । धाता पोषकः । विशेषेण जहा-
ति परित्यजतीति विहायाः संहर्त्तव्यः । उतापि च अत एव परमः
सर्वेभ्य उत्कृष्टः सम्पत्कयिष्यतीति तदृक् सर्वज्ञ इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्परः प-
रस्मिन्नीश्वरेण सप्तऋषीन् एकमाहुः । य एते मरीच्यत्रिप्रमुखाः सप्त ऋ-
षयो विविधा दृश्यन्ते सर्वे सृष्टेः प्राक् परस्मिन्नेकीभूता इति वेदान्तपाणा-
आहुः । स च परमेश्वरसोपा सप्त ऋषिप्रभृतीनामिष्टान्यपेक्षितानि स्था-
नादीनि इषा स्नेहमात्रेण सम्पादयति । तेन च ते महर्षयो नन्दति हृ-
ष्यन्ति ॥ अथ तृतीया ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेदभुवन-
नि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तस्य संप्रदत्तं भुव-
नार्पयन्त्येति ॥

यो विश्वकर्मा नोस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालकः कि-
न्तु जनिता उत्पादकोपि । किमेनास्माकमुत्पादयिताऽतिसंकोचेन यो
विधाता सर्वस्य जगतः उत्पादकः । यश्च विश्वकर्मा विश्वा विश्वानि च-
तुर्दशरूपाणि धामानि वेद जानाति किञ्च यः देवानां नामधाः स्वयमेव
सर्वदेवरूपेणाग्नीध्रमित्रादीनि देवतानामानि धारयति । अत एवान्यत्रा-

स्नातं । इन्द्रमित्रवरुणमग्निं अदुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एतं सद्रिमा बहुधा वदंसाग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति । अत एवाहुतानां
देवानां नामानि धारयन्नापि स्वयमेक एवं तं विदधकर्मणां परमेश्वरं अ-
न्या भुवना तस्मादन्पानि सृष्टानि सर्गाणि भुवनानि संपन्नो यथा भवति
तथा यन्ति । मलयकाल एकत्वं ग्राप्नुवन्ति । एकीभावयुक्ते मलय एक
ईश्वरः कानि भुवनानीति एवं संपन्नः सप्रधारणं भवतीति । विभागाभावेन
श्रुत्यनभिज्ञैर्ज्ञानुमश्रयत्वात् ॥ ॥ अथ चतुर्थी ।

तऽआयर्जुनद्रविणः समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न
भूता । असृत्तं सृत्तं रजसि निपते ये भूतानि सम-
कृष्वन्निमानीति ।

पूर्वोदाहृतेन विश्कर्मेणा प्रथमोत्पादिता ये विश्वसृष्टारः अमूर्ते
असृष्टिभिः प्राणैः मेरिते जगमात्मके सृते प्राणादिव्यतिरिक्तेन मेरिते स्था-
वरात्मके निपते निषण्णे स्थिते रजसि लोके इमानि भूतानि सर्वांश्च
तान् प्राणिनः समकृष्वन् सम्पशुदपादयन् । ते पूर्वं सृष्टारः अस्मै
सृष्टाय जगते द्रविणं धनरूपं भोग्यजातं समायजन् तं सम्पक् संपादयतः
कीदृशास्ते ऋषयः अनीन्द्रियद्रष्टारः सर्वज्ञा इत्यर्थः । भूनाजरितो न भूम्ना
स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचिदपि जीर्णां नश्वरा न भवन्ति ॥ अथ पञ्चमी ॥

परो दिवा पर एता पृथिव्या परो देवेभिरस्तुरैर्यद-
स्ति । कः स्विद्वर्धं प्रथमं दध्रे आपो यन् देवाः सम्-
पश्यन्त पूर्वं इति ।

हृदयपुण्डरीके पदीश्वरमस्ति तत्तत्त्वं दिवापरः । शुलोकादपि
दूरे तिष्ठति एता पृथिव्या परः अस्याः पृथिव्याः पर अस्याः पृथिव्या
अदूरे तिष्ठति देवेभिरस्तुरैः परः देवेभ्योस्तुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति सकारात्तः
परः द्रष्टो दूरवाची दूरत्वं नामविच्छिन्नं सर्वज्ञादिलक्षणत्वात् गुरुशास्त्र-
विमुखैर्न ज्ञायते इत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्मिन्नाभि पूर्वं प्रथमोत्पादिताः सर्वे
देवाः सम्पश्यन्त स्वस्थानानि सम्पश्यद्गच्छन्तः । तं कः स्विद्वर्धं कं नाम
गर्भं आपः प्रथमं दध्रे दधिरे आर्घ्यजिः पूर्वं धृते गर्भे देवमनुष्यादयः
सर्वे प्राणिनो वर्तन्ते इत्येवं शास्त्रमसिद्धः सोऽपि गर्भक इति न ज्ञायते यदा

स्थूलोष्णं जगदाधारो न ज्ञायते । तदानीयत्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायते इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ॥ अथ पृष्ठी ॥

तामिद्गमर्मे प्रथमं दध आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभा अध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति ।

इदानीं गुरुशास्त्रानुशासनोपेतेषु विद्यमानस्तत्त्वनिर्णयोऽभिधीयते । यत्र यस्मिन्ब्रह्माण्डगर्भे विश्वे सर्वेऽपि देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सम्भूय वर्तन्ते । तमिदमेव गर्भमापः प्रथमं दधे धृतवत् । तद्वारेण प्रकार एव स्पष्टीक्रियते । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभा नाभौ नाभिस्थानीयस्वरूपमध्ये एकद्विचिह्नं अर्पितं अधिकत्वेन स्थापितं यस्मिन् वीजं विश्वानि सर्वाण्यपि भुवनानि भूतमातानि तस्थुः । तद्वीजमर्पितं । तथा च स्मर्यते । अपमेव स सर्जादौ तामु वीर्यमवावृत्तात् । तदण्ड्यभवद्देवं सूर्यकोटिसमममिति ॥ अथ सप्तमी ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्ययुष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्तीति ॥

यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतानि जजानोत्पादितवान् । विश्वकर्माणं न विदाथे न स्पृष्टा हेजीवा यूयं न जानीथ । देवदत्तोहं यज्ञदतोहमित्येवं सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युच्येत तदसत् तर्ह्ये प्रलयागम्यं नैवं रूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किन्तु युष्माकमहं मत्स्यगम्यानां जीवानामज्ञानमन्तरमभ्यन्तरं अन्यदहं प्रसयगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरत्वं बभूव भवति विद्यते नैवं रूपवत्तदपि कुतो न विदुम इति चेत् नीहारेण आवृता । भवतो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वाच्च जानन्ति । यथा नीहारो नात्यन्तसमन्तात् दृष्टेरावरकत्वात् । नात्यन्तं सत् काष्ठापाणादि चान्तरेण संवर्द्धं अयोग्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् । ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सत् बोधमात्रनिर्वर्तित्वात् । दृश्येनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वेऽपि जीवाः प्रावृता न केवलं प्रावृता न केवलं प्रावृत्तत्वं किन्तु जल्प्याश्च देवोहं ममेदं गृहस्रोमिस्राद्यनंतजल्पनपराश्च किञ्च असुतृपः । असुतृपः तृप्यन्तीति असुतृपः । केनापि प्रकारेण प्राप्स्यान्वा

तावेतेन तृप्यन्ति भवता न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्तं न केवल-
मिहलोके भोगमावृत्तिः किन्तु उग्रयशामः परलोकेऽपि भोगं सम्मादयितुं
नानाविधपक्षेण उक्त्यानि शस्त्राणि शंसतीत्युग्रयशामः । तादृशा भूत्वा भव-
न्तश्चरन्ति षोडशामुष्मिकभोगयोः सर्वदो प्रवर्तते । तस्मादज्ञानं मिथ्याज्ञान-
पराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ अथाऽष्टमी ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिङ्गन्धर्वोऽअभवद्दितीयः ।
तृतीयः पिता जनिताँपधीनामपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रेति ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानां उत्पत्तिरुच्यते । अण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा
देवतिर्पणादिविश्वभेदस्य कर्ता सत्पलोकवासी चतुर्मुखो देव अजनिष्टोत्प-
न्नः । आदित् । अनन्तरमेव तदपेक्षया सगन्धर्वो गो वाचः धारयिता पृथि-
व्या वा गन्धर्वोऽग्निः । अग्निर्वै गन्धर्व इति श्रुतेः । सद्वितीयः सप्तहायः ।
अभवत् । उत्पन्नः । ततोयः पिता पालयिता औपधीनां जनिता उत्पादकः ।
तदपेक्षया तृतीयोभवत् देवमाया गर्भं ब्रह्माण्डं परमेश्वरः पुरुषा व्यदधात् ।
बहुधा विभक्तं कृतवान् ॥

इत्थष्टादशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके वैश्वकर्मेणहेमस्य द्वितीयाहुतिरुक्ता ॥ एतावता वैश्व-
कर्मेण होमः समापितः ॥ अथ चतुर्थेऽऽनुवाके ब्रह्मणो जप्यं चाऽप्रतिर-
ध्वारूपं सूक्तमाम्नायते ॥ तत्र अहवनीयेनैव मणीयमानेध्वर्युणा संप्रेषितो
ब्रह्मा दाक्षिणोत्तरतोनुव्रजन् आयुः शिशान इत्येतत्सूक्तं अपतिरध्वारूपं
जपेत् ॥ तथा च कार्त्तयायनः ॥ ब्रह्मन्नप्रतिरथ जपतीति संप्रेष्यतीति शेषः
संप्रेषणमध्वर्वादेव ब्रह्मा एतत्सूक्तं जपेदित्युक्तं भवति ॥ तत्र मथमा ॥

आशुः शिशानो ह्यभो न भीमो घनाघनः चोभनश्च-
र्षणीनाम् । संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शत५ सेनाऽअजय-
त्साकमिन्द्र इति ॥

अयमिन्द्रः परमैश्वर्योपेताग्निः शतं सेनाः शतसंख्याकाः परकीय-
सेनाः साकमेकप्रपत्नेनैवाजयत् । कीदृश इन्द्रः आशुः शीघ्रगामी शिशान-
स्तीक्ष्णः । अत्युग्र इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ॥ ह्यभो न भीमः यथा ह्यभोऽ
भयङ्करः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः । चर्षणीनां परसेनागतानां

मनुष्पाणां शोभणः । शोभहेतुः । संक्रन्दनः समीचीनं संक्रन्दनं परमयहे-
तुध्वनिविशेषो यस्यासौ संक्रन्दनः । अनिमिषः कदाचिदपि निमेषं न
करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः परनैरपेक्षेण स्वयमेक एव जेतुं
शक्तः शूरः ॥ अथ द्वितीयः ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृ-
ष्णुना । तदिन्द्रेण जय तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णेति ॥

युधो युद्धार्थिनो हेतरा मनुष्पा ! इन्द्रेणानुष्टुप्ताः सन्तस्तत्परवलं
जयत वशीकुरुत । वशीकृत्य च तत्सहध्वं अभिभवन्तु विनाशयतेत्यर्थः ।
कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेनानिमिषेण पूर्ववद्याख्येयम् । जिष्णुना जयशीलेन
युत्कारेण युद्धकारिणा दुश्च्यवनेन च्यावायेतुं दुःशक्येन धृष्णुना नीतिरहि-
तेन इषुहस्तेन । वाणाद्यायुधोपेतैः । वृष्णा प्रधानेन वर्षकेण ॥ अथ तृतीयः ॥

स इषुहस्तैः सनिषद्भिर्बिर्वशी संप्रसृष्टा सयुध इन्द्रो
गणेन । सः सृष्टजित्सोमपा बाहुशर्धुग्रधन्वा प्रतिहिता-
भिरस्तेति ॥

इषवो हस्तेषु येषां भटानां ते इषुहस्तास्तैः साकं सा इन्द्रो वशी
परवलं व्यवशं करोति निषद्भिः खड्गहस्तास्तैः साकं स इन्द्रो वशी स्व-
कीयैर्दानुष्कैः खड्गहस्तैश्चोपेतत्वात्परस्तेभ्यं वशीकरोतीत्यर्थः । यद्वा परस्ते-
न्यगतैर्दानुष्कैः खड्गहस्तैः सहितान् परकीयान् सर्वांश्च वशीकरोति । स
इन्द्रो युधं योधगणेन परकीयगृहममुद्देन संसृष्टा सम्यक् मिश्रितो भवति ।
मिश्रोभूय च ये स्वेन संसृष्टास्तान् सर्वान् जयतीति संसृष्टजित् । सोमपाः
यजमानानां यागेषु सोमं पिबति अत एव बाहुशर्द्धौ बाहुवलंोपेतः उग्र-
धन्वा उग्रतधनुष्कः प्रतिहिताभिस्तेन घनुषा मेरिताभिरिषुभिरस्ताक्षेप्त वि-
नाशयितेत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो ॥

वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्रां ऽअपथाधमानः ।
प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्याविता रथानामिति ॥

वृहती वाक् तस्याः पालको वृहस्पतिरिन्द्रः । अत एवान्यत्रा-
म्नातम् । वार्यै वृहती तस्या एव पातिस्तस्मादु वृहस्पतिरिति । व्याकरणक-
र्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वम् । तच्चान्यत्र समाम्नातम् । देवा इन्द्रमनुवंस्ताहं नो

वाच ज्वाकुर्वीति । तथाविध हेइन्द्र ! त्वं रथेन परिदीप्य सर्वतो गच्छ । कीदृश-
इन्द्रः । रक्षोहा राक्षसानां हता अमित्रान् शत्रून्पत्राधमानः । यथा अपन-
यन्ति तथा बाधमानः सेनाः परकीयाः ममजन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् प्र-
मृणः प्रकर्षेण स हिंसकः । युद्धेन जयन् सर्वत्र विजयमानः । अस्मा-
कमस्मदीयानां स्थानामविता एधिरस्रको भव ॥ ॥ अथ पंचमी ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान-
उग्रः । अभिर्वारो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिद्र रथमातिष्ठ
गोविदिति ॥

हेइन्द्र ! त्वं जैत्रं जयशालि रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलं पर-
कीयसामर्थ्यं विजानातीति बलविज्ञायः । स्थविरः पुरातनः । शूरेष्वति
शूरः । सहस्वान् बलवान् वाजी अश्ववान् सहमानः परेषामभिपविता ।
उग्रो युद्धेषु क्रूरः । अभितो वीरा शूरमृता यस्यासामभिर्वीरः अमितः
सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्यासामभिसत्त्वा सहस्रो बलादिव-
जातः सहोजः बलाधिक इत्यर्थः । गा भूमिं विदन्ते लभन् इति गोवि-
द ॥ अथ षष्ठी ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहु जयंतमज्यं प्रमृणं तमोज-
सा । इमं सजाता अनुवीरध्यवमिद्रं सखापो ऽनुसंर-
भन्वमिति ॥

हेसजाता समानजन्मानोऽस्मदीया ज्ञातपो यूयमिमामिन्द्रमनुसंर-
भन्व इन्द्रः पुरतो युद्ध सम्यगारभता कीदृशमिद्रं गोत्रीमदं गोत्रान् प-
र्वतान् भिनत्तीति तदीयपक्षान् छिनत्तीति गोत्रमित् । त गा भूमिं विद-
न्ते लभन्ते इति त गोविद । वज्र बाहौ यस्य स वज्रबाहुस्त । ज्या भूमि
रज्य भूमिरादित्य शत्रूणां यथा भवीत तथा विजयत विजयमानं । ओजसा
बलेन प्रमृणन्तं प्रकर्षेण हिंमन्तप ॥ अथ सप्तमी ॥

अभिगोत्रिणि सहसा गाहमानोदयो वीरः शतमन्यु-
रिन्द्रः । दुदृच्यवनः पृतनापालयुध्योस्माकं सेना अवतु प्र-
युत्सु इति ॥

अयमिद्रः प्रयुत्सु मङ्गलेषु युद्धेष्वस्माकं सेना अवतु रक्षतु की-
दृशः इन्द्रः अभि सर्वतोऽवस्थितानि गोत्राणि युद्धसेनाणि सहसा वीज-

गाढमानः मविशन् । अदयो दयारहितः । वीरः शूरः । शतमन्युर्वहुषा
क्रोधयुक्तः । दुश्चयवनः च्वावयितुं दुःशयपः । पृतनापाद् परकीयसेना-
नामभिभविता । अयुद्धयः केनापि योद्धुमशक्यः ॥ ॥ अथाष्टमी ।

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु
सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो
येत्वग्रमिति ।

याः सेना अस्पदनुग्रहायै वैरिषु गच्छन्ति आसां सेनामभिन्द्रो नेता
भवतु यो बृहस्पतिर्यो च दक्षिणा देवी यश्च यज्ञो यश्च सोम एतेषा-
मेकैकः पुरतः गच्छन्तु याश्चैतत्संबन्धिष्व्यो देवसेनाः परबलं अभितो भं-
जयंस्वो जयन्ति तासामग्रं पुरतो मरुतो यन्तु गच्छन्तु । अथ नवमी ।

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आदित्यानां मरुतां
शार्धं उग्रं । महामनसां सुवनच्यवानां घोषो देवानां जय-
तामुदस्थादिति ।

वृष्णः कामस्य वर्षणः इन्द्रस्य राज्ञो राज्ञं कुर्वतो वरुणस्य आ-
दित्यानां अदितिपुत्राणां मरुतां शार्धो बलं युद्धेष्वभितः प्रयत्नितिशेषः ।
महामनसां युद्धे स्थिरचितानां शत्रून् सुवनेभ्यश्च्यवायितुं समर्थानां ज-
यतां विजयमानानां देवानां इन्द्रादीनां घोषशब्दो ध्वनिरुदस्यात् सर्वेण उ-
त्थितोऽयूत् ॥ अथ दशमी ।

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सत्त्वानां मामकानां मनाश्
सि । उद्ध्वहन्वाजिनां वाजिना न्युद्वयानां जयतां यन्तु
घोषा इति ।

हेमपवन ! इन्द्र आयुधान्वस्मदीयान्युद्धर्षय परकीयेभ्य उत्कृष्टानि
कृत्वा अस्मान्दर्षय । मामकानां मदीयानां सत्त्वानां प्राणिनां मनांसि उ-
त्कृष्टानि कृत्वा हर्षय । हेष्ट्रहन् वैरिघातिन् वाजिनामश्वानां अस्मदीयानां
वाजिनां निशि गमनानि उत्कृष्टानि कृत्वा हर्षय जयन्तां विजयं प्राप्नु-
वतां रपानामस्मदीयानां घोषाः उद्यन्तु महातो ध्वनय उद्ध्वन्तु ॥
अपैकादशी ॥

अस्माकर्मिन्द्रः सभृतेषु ध्वजेष्वस्माकं पा इषमस्ता ज-

यन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्यस्मां उ देवा अव-
ताह्वेष्विति ।

युद्धार्थं परसैन्यगतेषु ध्वजेषु सभृतेषु सम्पक् मातेषु सत्सु अ-
स्माकामिन्द्रो रक्षितेति शेषः । तदानीमस्माकं या इषवो अस्मदीयैर्मुक्तास्ता
जयन्तु परसैन्यानि वध्यन्तु । अस्माकं वीरा ये शूरा भटा ते उत्तरे
भवन्तु परकीयभटेभ्य ऊरुशूरा भवन्तु । अपि च हेदेवा ! आह्वेषु युद्धेषु
अस्मान् यूयमवत रक्षत ॥ अथ द्वादशी ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणांगान्येष्वे परेहि ।
अमिमेहि निर्दह हृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तामिति ।

हेअप्ये सर्वव्यापनशीले इन्द्रसेने अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि
चेतांसि मतिलालयन्ती विमोहमाना त्वं तच्छत्रूमबंधीनि हृदयान्यापि शो-
कैर्निर्दह भस्मीकुरु तेऽमित्रास्तेषु शत्रवः अन्येन तपसा तीव्राधिकारेण स-
चेताः संगता भवन्तु । अथ त्रयोदशी ।

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसन्निशिते । गच्छामित्रा-
न्प्रपद्यस्व मामीषां कंचनोच्छिष इति ।

हिंसिका हेतिः शल्या ब्रह्मणा मन्त्रेण सन्निशिता सर्जीकृता
ब्रह्मसन्निशिता तादृशी । हेशरव्ये ! त्वं अवसृष्टा अस्माभिर्मुक्ता सती परापत
सहसा परसैन्यं पतिता भव । पतित्वा च अमित्रान् शत्रून् गच्छ माप्य च
पद्यस्व शत्रूणां शरीरमध्ये प्रवेशं कुरु । प्रविश्य च अमीषां शत्रूणां मध्ये
कंचन पुरुषं मोक्षिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीसर्थः ॥ अथ चतुर्दशी ।

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु । उग्रावः सन्तु
बाह्वो नाघृष्या यथा सथेति ।

हेनरोऽस्मदीयाः पुरुषाः मेत परसैन्यं प्रकर्षेण गच्छत । ततो जयत
विजयं प्राप्नुत । अयमिन्द्रो वः युष्मभ्यं शर्म जयप्रयुक्तं मुखं यच्छतु किञ्च
यथा यूयं अनाघृष्या अस्य केनापि तिरस्कार्या भवथ । तथा वः युष्माकं
बाह्वो मुजदण्डा उग्रा उदगूर्णायुषाः सन्तु ॥ ॥ अथ पञ्चदशी ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति नः ओजसा स्पर्धमा-

ना । तांगृह्यत तमसाऽपन्नतेन ययामीऽ अन्यो अन्यं न-
जानन्निति ॥

हेमन्तः ! यूयं परेषां शत्रूणां या मसिद्धा असौ सेना नः अस्मा-
नभ्योति अभिलक्ष्वागच्छति । कीदृशी सेना । ओजसा षष्ठेन स्पर्धमाना
मस्पर्द्धां कुर्वाणां तां सेनां अपन्नतेन आगतकर्मणा तमसांधकारेण गृह-
तसंहतामाच्छादितामपलपितां कुरुत । यथा अमी सैनिका अन्योन्यं पर-
स्परं न जानन् । न जानीयुः । तथामूं गृह्यतेत्यन्वयः ॥ अथ षोडशी ॥

यत्र बाणाः सम्पतिन्ति कुमारा विशिखा इव । तत्र ह-
न्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विद्वाहा शर्म यच्छत्विति ॥

यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः परैर्मुक्ताः सम्पतिन्ति इत्यथेतश्च सम्पृष्ट
पतिंति । तत्र दृष्टांतः । कुमारा विशिखा इव यथा शिखारहिताः मु-
ण्डितमस्तका विकीर्णकेशा वा अत्यंतं बालाश्चपलाः सन्त इत्यथेतश्च
गच्छन्ति तद्वत् । ततोऽस्मिन् युद्धे अयमिन्द्रो नोस्मभ्यं शर्म जयमयुक्तं
सुखं यच्छतु ददातु कीदृश इन्द्रः बृहस्पतिः । तत्तदुचितमन्त्रज्ञा अदितिर-
नखण्डितशक्तिः । विद्वाहा परकीयमर्वाणिघाती । अयमिन्द्रः नोऽस्म-
भ्यं शर्म यच्छतु ॥ अथ सप्तदशी ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेना-
नुवस्तां । उरोर्वीरियो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वा नु देवा
मदंत्विति ॥

हेयजमान ! ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेन छादया-
मि आछादयामि सोमो राजा अमृतेन मरणनिवारकेण केनापि कवच
विशेषेण अनुवस्तां त्वामाच्छदयतु । तथा वरुणस्ते नुभ्यं उरोर्वीरियः ।
अन्यदीपाप्यधिकादप्यत्यंतं वर्मं कृणोतु जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा
देवाः अनुमदन्तु । अनुकूला यूतरा हृष्यन्तु ॥

इत्यष्टादशोऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके वृषणा जप्यमप्रतिशयारूपं युक्तमुक्तं ॥ ॥ अथ
पञ्चमेषिपणयनमुच्यते ॥ कात्यायनः ॥ आर्द्रोदुंबरी घृतोपितास्तेष्व उ-
देनमित्यादयाति मत्पृचयति । घृताक्तार्द्रास्तिष्ठ औदुंबरीः समिध उ-
देनमिति तिष्ठामिर्ऋग्मिरादध्यात् तत्र प्रथमा ॥

उदेनमुत्तरा नया घृतेनाहुतरायस्पोषेण सःसृजप्रजया-
च बहु कृधीति ॥

घृतेन द्रव्येण आहुतः सर्वतोद्ध्यमानाग्ने ! एनं यजमानं सुतरां अ-
त्युत्कृष्टैश्वर्यं प्रतिवक्ष्ये । उत्कर्षेण प्रापय शीघ्रं प्रापयेत्यर्थः । उ-
त्कृष्टैश्वर्यमेव प्रपंच्यते । रायस्पोषेण घनसमृद्ध्या संसृज संगोजय । कि-
ञ्च । प्रजया च सन्तत्या बहुपुत्रपौत्रादिभिरिति बहु भावमापन्नं कृधि कु-
रु ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजाता नाम स्रद्धशी । समेनं व-
र्चसा सृज देवानां भागदा असादिति ॥

हेइन्द्र ! परैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय । अतिशयेन प्र-
कृष्टैश्वर्यं प्रापय । तदेव प्रकृष्टत्वं विशदीक्रियते । सजातानां सद्गोत्प-
न्नानां ज्ञातीनां वशी असत् । नियमेन समर्थोभवत् । किञ्च एनं वर्चसा
वलेन संसृज । अयं च यजमानो देवानां भागदा अमत् । यज्ञेषु भागम-
दो भवतु ॥ ॥ अथ तृतीया ॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्रे वर्धया त्वं । तस्मै देवा अ-
धिष्ठुचक्षयं च ब्रह्मणस्पतिरिति ।

वयं ऋत्विजो यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः । हेअग्रे ! त्वं तं यज-
मानार्थमधिष्ठुवद् अयं यजमानः सर्वेभ्योऽधिक इति भवतु । अयं च यज-
मानो ब्रह्मणस्पतिर्वैदिककर्षणः पालको भवतु ॥ ॥ कात्यायनः नुश-
म्पोदुत्वेति आश्रमुपपद्यते ॥ पाठस्तु ॥

उदु त्वा विश्वेदेया अग्रे भरंतु चित्तिभिः ।

सनो भव शिवस्त्वसुप्रतीको विभावसुरिति ॥

अयं मन्त्रस्त्रयोदशध्याये व्याख्यातः ॥

कात्यायनः ॥ आदित्यं गच्छन्ति पञ्चदिश इतीति । ऋत्विजः पञ्च
दिशो देवीरित्येताः पञ्च ऋग्वेदो जपंतश्चिदाग्निं प्रतिगच्छेयुः । तत्र मयया ॥

पञ्चदिशो देवीर्पञ्चमिमं भवंतु देवीरपामतिं दुर्मतिं
पापमानाः । रायस्पोषे पञ्चपतिमाभजन्ती रायस्पोषे अधिपज्ञो
अस्यादिति ।

या इमाः प्राच्यादयः पञ्चदिशस्ताः सर्वा इयं यज्ञमर्चन्तु कीदृश्यो दिशो देवीरिन्द्रियमादीना देवानां सम्बन्धिन्त्यः देवीः स्वयमपि देवतारूपाः । अमाते स्म अस्मदीयां प्राज्ञां दुर्मतिं दुष्टां पापविषयां बुद्धिं च अपराधयमाना विनाशयन्त्यः । रायस्योपे घनसमृद्धौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः प्रापयन्त्यः । किञ्च रायस्योपे घनसमृद्धौ अभ्यस्थात् अधिकमवतिष्ठतु ॥ ॥ अप द्वितीया ॥

समिद्धे अग्ना अधिमा महान् उक्थपत्र ईडयो शुभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवा इति ।

समिद्धे सन्पक्ष्मज्वलिते अग्नौ प्रणीयमाने साते अधिमा महान् अधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः । उक्थपत्रः उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य सः उक्थपत्रः ईड्यस्तुत्यः यज्ञं एव गृहीतऋत्विक् यजमानैः परिगृहीता यजतीति शेषः । यदा देवा वादीज्यं परिगृह्य यजेत यजन्ति ॥ ॥ अथ तृतीयः ॥

दैव्या य धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीश्रीमणाः शतपयाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायं देवा देवेभ्यो अध्वर्यतो अस्थुरिति ॥

दैव्याय देवानां हिताय धर्त्रे । यागद्वारा जगतो धारयित्रे जोष्ट्रे अस्मदीययजमानस्य हविषः सोवेत्रेण ऋत्विजो यज्ञं यजन्तीति शेषः । तदापमग्निरीदृशो भवति । कीदृशो भवति । कीदृश इति तदुच्यते । देवश्रीदेवान् श्रयन्तीति हविर्यजमानेन सेवतइति देवश्रीः । श्रीमणाः श्रयते सेवत इति श्रीयजमानस्तस्मिन्नुग्रहकर्म मनो यस्यासौ श्रीमणाः शतपयाः शतसंरूपाकानिपयः प्रभृतीनि हवींषि यस्यासौ शतपयाः तादृशमग्निं परिगृह्य देवा ऋत्विग्यज्ञं यजमाना यज्ञमायन्प्राप्तुर्वत्पनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । किञ्च देवा ऋत्विग्यजमाना देवेभ्यो हविः स्वीकर्तुंभ्यः अध्वर्यतो यागं कर्तुमिच्छन्तः अस्तु तिष्ठन्तु ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥

धीतः हविः शमितः शमिता यजध्वै तुरीयो यज्ञो यज हव्यमेति । ततो वाका आशिपो नो जुपन्तामिति ॥

प्रथममध्वर्युणा आश्रावणं तत् आग्नीध्रेण प्रसाश्रावणं ततो यजेत्तदध्वर्युः सम्यैषः ततो होतुर्वपद्भ्यः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते । तत्र तुरी-

यश्चतुर्थो पञ्चो यत्र यस्मिन्काले हव्यमेति हविः प्राप्नोति तस्मिन्काले य
ज्म्यै यागार्थं शमिता शमित्रा शमितं मन्त्रैः संस्कृतं हविर्वीतं प्रा-
पितं ततोऽनन्तरं वाका वा यानि वचनानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि आशि
पश्च अभीष्टस्यार्थस्य आशंसतानि नोऽस्मान् जुषन्तां सेवता ॥ अथ पञ्चमी ।

सूर्यराश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयां अज-
स्रं । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान् सम्पश्यन् विश्वा भुव-
नानि गोपा इति ॥

दारिद्र्यं हरतीति हरिर्हरणं । हरिण्यवर्णां केशस्यानीया ज्वाला-
यस्यासौ हरिकेशोऽग्निः स च सूर्यराश्मिः सूर्यरूपश्च भूत्वा सविता प्रा-
णिना तत्तद्दारेषु मेरको ज्योतिर्मण्डलरूपः सन् पुरस्तात्पूर्वस्या दिशि अ-
जस्रं प्रतिदिनं उदधात् उदेति तस्याग्रे प्रसवे मेरणे सति पूषा पोष-
को देवः याति आगच्छति कीदृशः पूषा विद्वान् सर्वज्ञः गोपाः गवा र-
क्षकः । किं कुर्वन् । विश्वा भुवनानि सम्पश्य सर्वान् लोकान् सम्पश्यन्
लोकपन् ॥ काशापनः ॥ पृथ्व्यमानमुपदधाति विमान इति द्वाभ्यां द्वे-
तपाषाणमुदध्यात् ॥ ॥ तत्र प्रथमः ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवात्रोदसी अन्त-
रिचं । स विश्वाची रभिचष्टे घृताचीरंतरा पूर्वमपरं च
केतुमिति ।

एष इमा विमानो विविधं जगन्निर्माणः सन् दिवो मध्य आस्ते
आग्नीध्रस्यानीयस्याकाशस्य मध्ये तिष्ठति । कीदृश इमाः रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ चान्तरिक्षं चापमिबान् सर्वतः पूरितवान् । यद्यप्येष इमा न किञ्चिद्
जगन्निर्मिते नापि लोके न यज्ञमापूर्यं तिष्ठति तथापि परमेश्वरगुणैरस्य
स्तूयमानत्वात्तत्रकोपि विरोधः । स तथा स्तूयमान इमा विश्वाचीः व्यापिनीः
दिशः अभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । तथा घृताञ्ची घृतमाप्तिहेतुभूता
येनूश्वाभिचष्टे तथा अन्तरा ब्रह्माण्डस्य मध्ये पूर्वमपरं च केतुं उदयास्तम-
याभ्यां पूर्वापरदिशोऽनन्तरच्छिन्नभूत सूर्यमभिचष्टे ॥ अप द्वितीया ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविबे-
दा । मध्ये दिवो निहितः शुद्धिनरदमा विचक्रमे रजसस्प्रात्य-
न्ताविति ।

अयमश्मा उक्ता सागद्वारेण फलाभिषेचक इत्यर्थः । समुद्रः बहु-
फलप्रदत्वात्समुद्रसदृशः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशत्वेनोपचरित्वात्सूर्यसदृश
इत्यर्थः । सृष्टर्णः स्वर्गमत्युद्गमनहेतुत्वात्प्राप्तसदृशः । तथाविधोश्मा पितुः
कर्मपाकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वातिन आहवनीयस्य योगि कारणभूतमाग्नीध्रमा-
विवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीय उद्दपेत् आग्नीध्रा उद्दरेदित्पाहवनीयमोनि-
त्वमाग्नीध्रस्यान्यन्वाग्नातम् । अयं पृथिविः इवेतो वर्णोऽश्मा दिवो मध्ये
आग्नीध्रस्थानीयस्याकाशस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रजनी-
यस्य जगत अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं याति परमेश्वररूपेण पाल-
यति । कात्यायनः । एनमतिक्रमन्ति इन्द्रं विश्वा इतीति । इन्द्रं विश्वा इत्या-
दिभिश्चान्येभिः ऋग्भिरेतमश्मानमतिक्रमणं कृत्वा गच्छेयुः । तत्र प्रथमः ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसत्किरः । रथितमश्
रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिमिति ।

अयं मन्त्रस्तृतीयोदशेऽध्याये व्याख्यातः ॥ अथ द्वितीया ॥

देवहूर्यज्ञ आचवक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आचवक्षत् । यक्षदग्नि-
र्देवो देवा आचवक्षत् इति ॥

देवानाहयतीति देवहूर्यज्ञश्च आचवक्षत् । सुम्नहूः सुम्नस्य मजा
पशुरूपस्य सुप्तस्याहाता यज्ञश्च आचवक्षत् । देवानाहयत् । अ-
ग्निर्देवो देवतादिगुणयुक्तः देवा यक्षत् । यजतु । आचवक्षत् । आवह
च । अथ तृतीया ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्ना-
निन्द्रो मे निग्राभेणाधरां ऽअकरिति ॥

वाजस्याहस्य प्रसवः प्रभृतिरुत्पत्तिरभ्यनुज्ञा वा उद्ग्राभेण निद्रदृढ-
सामर्थ्येन मा मां यजमानं उदग्रभीत् उक्तं प्रापितवान् । अथापि च इन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तोऽग्नौग्राभेण निद्रदृढसामर्थ्येन सपत्नान् मदीयान्बैरिणः
अधरानधः निवृहीतान् करोतु ॥ अथ चतुर्थी ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा स-
पत्नानिन्द्राग्नीं मे विपूचीनामभ्यस्पतामिति ॥

देवाः सर्वे ब्रह्मन्पीक्ष्णं यज्ञविषयं अवीवृधन् वर्द्धयतु उद्ग्राभं

अस्मदीयमुत्कर्षं निश्रामं वैरिणां निःकर्षं वाची वृद्धद वर्धितवन्तः । अथानन्तरं इन्द्राग्नी विपूचीनाम् सर्वव्रह्मपरिदृढोद्गा भवतः सर्वतः पालयमानाम् मे सपत्नान्मदीयान्वैरिणो व्यस्पतां विनाशयेताम् ॥

इत्यष्टादशोऽध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्निमणयनमुक्तम् ॥ अथ पष्ठे अग्निस्थापनमुच्यते ॥ अथ प्रथमा ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः । दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वामिश्रा देवेभिराध्वमिति ॥

हेऋत्विग्यजमानाः नाकं स्वर्गमाधनमुख्यं उखायां पूर्वसम्पादितमग्निं हस्तेषु विभ्रतो धारयन्तस्तेनाग्निना सह क्रमध्वं चितेरुपरि पादान्बिभ्रतिपन्नः । ततो दिवस्पृष्ट आकाशस्योपरिमागे वर्तमानस्यः स्वर्गलोकं गत्वा प्राप्य देवेभिमिश्रा देवैरेकीभूताः सन्तः आध्वं जपाविशतः ॥ अथ द्वितीया ॥

प्राचीमनुप्रदिशं मेहि विद्वानग्ने पुरोऽग्निर्भवेह । विद्वा आशा दीद्यानो विवभाजूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इति ।

हेअग्ने ! इदानीमानीतवहे प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं विद्वांस्त्वं अनुमेह अनुक्रमेण प्रकर्षो यथा भवति तथा गच्छ स्वाचाग्रेरिष्टकानिष्पादितस्य बहेः इहास्मिन्कर्षेण पुरो अग्निर्भव भागवर्ता वह्निर्भवे रार्गः । विद्वा आशाः सर्वा अपि दिशो दीद्यानः प्रकाशयद् । विभाटि-स्वमापि विशेषेण प्रकाशस्व ततो नोऽम्मदीया यद्विपदे चतुष्पदे जर्जमनं धेहि सम्पादय ॥ अथ तृतीया ॥

पृथिव्या अहमुदिन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षादियमारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहामिति ॥

अह यजमानः पृथिव्या उद्गत एतदन्तरिक्षमारोहं आरुढोऽस्मि तस्मादप्यन्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं शुलोकमारुढोऽस्मि दिवो शुलोकसम्बन्धी नाकं द्रुःसरहितो यः प्रदेशस्तस्य पृष्ठादुपरिष्ठात् स्वर्ज्योतिः स्वर्गलोकवासिज्योतिर्मण्डलमादित्यरूपमहमगां प्राप्तोऽस्मि । यद्वा प्राप्स्यामि ॥ अथ चतुर्थी ॥

स्वर्पन्तो नापेक्षन्त आद्याः रोहन्ति रोदसी ।

पशं ये विश्वतो धारः सुविद्वाः सो धिते निर इति ॥

ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तो विश्वतो धारं सर्वस्य जगतोधारणहेतुं यज्ञं वितं विस्तारेणानुतिष्ठन्ति ते यजमाना घ्रावन्तरिक्षं आरोहन्त तथा रोदसी घ्रावाष्टयिष्वावाारोहन्ति । ततः स्वर्ग- निवासमाप्त्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥

अथ पञ्चमी ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
इयक्षमाणा भृगुभिः सजोपाः स्वर्घन्तु यजमानाः स्वस्तीति ॥

देवानात्मन इच्छन्तीति देवयन्तो यजमानास्तेषामुपकाराय हेभग्ने ! त्वं प्रथमं प्रेहि पुरतो गच्छ । पतस्त्वं देवानां यनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः । लोकेऽपि हि गच्छतः पुरुषः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । इयक्षमाणा य- प्तुमिच्छन्तो यजमाना भृगुभिः सजोपा अनुष्ठानपरैर्भृगुनामकैर्मुनिभिः स- मानमियाः सन्तः स्वस्ति क्षेमो यथा भवति तथा स्वर्घन्तु स्वर्गं प्राप्नुवन्तु । कात्यायनः शुक्रवत्सा पयसाऽभिजुहोति कृष्णादोहनेन स्वयमातृणामवसि- ध्वजक्तोपासेतीति । शुक्रवत्साया गोः क्षीरेण स्वयमातृणेषुकां सेचये- द् । नक्तोपासेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां जुहुयात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

नक्तोपासा समनसा विरूपे धारयेते शिशुमेकं स- सीची । घ्रावाचामा रुक्मो अंतर्विभाति देवा अग्निं धारयं द्रविणोदा इति ।

नक्तं च उपा च नक्तोपा रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमे- कमत्युपयुक्ते विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्र इत्येवं विलक्षणरूपे समी ची समीच्यावनुकूले सत्पौ एकं शिशुमग्निरूपं धारयेते यजमानकर्तृक- मग्निधारणं सम्पादयतः । घ्रावा ह्युलोके सामा क्षितौ अतस्तदुभयमध्यव- निन्यन्तरिक्षे विभाति । रुक्मो रोचमानोऽयमग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते दिव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणाः ते च द्रविणोदाः यागद्वारेण घ- नरूपं फलं प्रयच्छन्ति तादृशयजमानस्य प्राणा आग्निपेतं धारयन् धृतव- तः ॥ अथ द्वितीयः ॥ ॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धक्षत ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ।
स्वः साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेति ॥

शतसहस्रशब्दावपरिमिताभिप्रायौ विश्वतश्चक्षुरित्यादि मन्त्रोक्त-

मूर्तिरूपत्वेनायमग्निः स्तूयते तस्मादक्षिमूर्धमाणा व्यानाः अग्ने ते तत्र
वहः । तथा त्वं साहस्रस्य बहुसहस्रममूहपरिमितस्य रायो धनस्य ईशिये
प्रभुर्भवसि तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं वाजायान्नसिद्ध्यर्थं विधेम हविषा प-
रिचरेम । इदं हविः स्वाहाहुतमस्तु । कात्यायनः अग्निं निदधाति सुपर्णोमि
आजुह्वानः सुमतीक इति द्वाभ्या मन्त्राभ्या अग्निं निदध्यात् । तत्र प्रथमः ॥

सुपर्णोसि गरुत्मान्पृष्टे पृथिव्याः सीद । भासाऽन्तरिक्ष
मापृण ज्योज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिश उदह्वेति ॥

हेअग्ने ! त्वं सपर्णः पक्षपाकारो गरुत्मान् गरुडसमानोमि । अतः
पृथिव्याः पृष्टे उपरि सीद उपविश । भामा स्वकीयप्रकाशेनान्तरिक्षमा-
पृण सूर्यतः पुरय ज्योतिषा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिव शुक्लोकं उत्तमा-
न उर्ध्वस्त्वमितं कुरु तथा तेजसा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिशः प्राच्यादिका
दह उत्कर्षेण दृढीकुरु । अथ द्वितीयः ॥

आजुह्वानः सुमतीकः पुरस्तादग्रे स्वर्गोनिमासीद सा-
धुया । अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विद्वेदेवा यजमान-
श्च सीदतेति ॥

हेअग्ने ! त्वं आजुह्वानः आभिमुख्येन हयमानः सुमतीकः समु-
रतः सन् पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि साधुया साध्यक्रियया ऋतिगम्यमा-
नैः साधयितुं योग्यया आसीदु अधिनिष्ठ । हेविश्वेदेवाः ! यूय यजमानश्च
अस्मिन्पुरोवर्तिनि सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्ये अध्युत्तरस्मिन् अधिक-
मुत्कृष्टस्थाने सीदतोपविशत ॥ कात्यायनः । समिदधानं शमी ब्रह्म-
रूपौदुर्गस्तां सवितुरिति । शमीविक्रमोदुम्बराणां सम्प्रतिधनीतिस्तः
समिधस्तां सवितुरेरेणस्येति तिष्ठतिर्भूमिभरादध्यात् ॥ तत्र प्रथमा ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विद्व-
जन्त्या । यामस्य कण्ठो अदुहत्प्रपीना सहस्रधारा पयसा
महीं गामिति ॥

पुरा कदाचित्काण्वाख्यो महर्षिरस्याग्नेर्वा सुमतिं अनुग्रहकारिणीं
वुडिं भृशं द्रुमयान् । तत्र दृष्टान्तः । मपीनां प्रभूतः पीनस्वनमग्रे
पम्पाः सा मपीनां तां सहस्रसरपाकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्र

धारा तां पयसा मयी क्षीरेण सम्पूर्णा मां धेनुं यथा लौकिका दुहति
तद्वदयमग्निः सुमतिं दुग्ध्वा स्वाभिष्टं फलं प्राप्तवान् । वरेण्यस्य सर्वैश्वर्यो-
यस्य सर्वतः प्रेरकस्याग्नेः सम्बन्धिनीं कण्ठेन दुग्धां तां सुमतिं अहमा-
दृष्टे सर्वतः प्रार्थये । कीदृशीं सुमतिं चित्रां स्वापेक्षितबहुविधफलप्रदानस-
मर्थामित्यर्थः । विश्वं जन्ममुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्मा तां जगदुत्पादन-
समर्थामित्यर्थः ॥ अथ द्वितीया ॥

विधेम ते परमे जन्मज्ञग्रे विधेम स्तोमे स्तोमे वरे सद्यस्थे ।
यस्माद्योनेरुदारिद्र्या यजेतं प्रत्ये हवीरं पि जुहुरे समिद्ध इति ॥

हेश्रीभगवन्मये ! ते त्वदीये परमे उष्णुष्टे जन्मन् जन्मनि उ-
त्पत्तिस्थाने गार्हपत्ये सधितुमण्डले वा विधेम परिचरेम । समिधेति शेषः
अस्माभिः सह स्थातुं योग्ये अवरे निष्कृष्टे भूलोकवर्तिजन्मनि स्तोमैः स्तो-
मं परिचरेम । यस्माद्योनेरिष्टकाचितिरूपायस्मात्स्थानात् उदारिद्र्यं । त्व-
मुद्रत आनिर्भूतामि तं योनिं यजे पूजयामि समिद्धे सम्पक् प्रज्वलिते
ते त्वयि जुहुरे ऋरिजः प्रकर्षेण जुह्वति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।
त्वा शश्वन्त उपयन्ति वाजाः इति ॥

हेअग्ने ! प्रेद्धः पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तस्त्वं पुरो नः अस्माकं पु-
रो देशे अजस्रया निरन्तरया सूर्योत्पन्नज्वालाया दीदिहि पुनरपि दीप्य-
स्व ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । हेयविष्ठ ! युवतमाग्ने त्वां शश्वन्तो
निरन्तरमाविनो वाजा अश्वानि उपयन्ति सामीप्येन प्राप्नुवन्ति । का-
त्पायनः । स्नुवाहुति जुहोत्पन्ने तमयेति प्रस्यूचमितीति । अग्ने तमयेति द्वा-
भ्यामृभ्यां द्वे स्नुवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्र प्रथमा ॥

अग्ने तमयाश्वन्नस्तोमैः क्रतुन्नमद्रं हृदिस्पृशं । ऋध्या-
मात ओहैरिति ॥

अये मंत्रः षोडशेध्याये व्याख्यातः ॥ अथ द्वितीया ॥

न्यति जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीति-
होत्रा क्रताव्यः । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे
विशवाहा दाम्यं हविरिति ॥

यथा देवा इहागमन् येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा अस्मिन्कर्म-
ण्यागच्छन्ति । तथाहं मनसा मनोगतया भक्त्या घृतेन च बाह्यद्रव्येण चित्ति
जुहोमि देवानां चित्ति उपाददे मसादयामीत्यर्थः । कीदृशा देवा वीति-
होत्रा कमनीयहविषः ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं भूमनो
भृन्नः पृथोर्विद्वस्य सर्वस्य जगतः पसे स्वामिने विश्वकर्मणे प्रजापतये वि-
श्वाहा सर्वेष्वप्यहःसु अदाभ्यम् । अनुग्रहास्यं स्वादुभूतं हविर्जुहोमि ।
कात्यायनः । पूर्णाहुतिं सप्त इति तिष्ठन्निति ॥ पाठस्तु ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तश्रवणः सप्तधाम प्रि-
याणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तपोनिरापृण स्वघृ-
तेन स्वाहेति ।

हेअग्ने ! सप्त समिधः समिधनाः सप्त सप्त संख्याकाः शीर्षण्याः
प्राण्याः सन्ति प्राण्या वै समिध इति श्रुतेः । ज्वाळारूपा जिह्वाश्च सप्त
तथा चाथर्वणिका आमनन्ति । काली कराली च मनोजवा च विलो-
हिता या च सधूमवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलापमाना
इति सप्तजिह्वाः । तथा च सप्तसंख्याका ऋषयश्च सन्ति । प्रियाणि धा-
मस्थानान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निमध्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रियाणि सो-
मपगे वद्विधारकानि तत्र सप्तसंख्याकानि सन्ति । होत्रा होतृप्रमुखाः प्रै-
षहन्तारः होता मशास्ता ब्राह्मणाच्छंसं योता नेष्टाग्नीध्रो छायाकश्चेति ।
सप्तसंख्याकाः सन्ति यजमाना अपि सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोत्प-
ग्निष्टो मनुष्यः षोडशातिरात्रोत्तोऽर्योमो वाजपेयश्चेति सप्तप्रकारास्तादृशस्त्वं
सप्तपोनीराहवनीयस्थानानि घृतेन आपृणस्व सर्वतः पूरय । स्वाहासु-
हृतमस्तु ॥ (इत्यष्टादशेध्याये षष्ठोऽनुवाकः)

षष्ठेऽनुवाके अग्निस्थापनमुक्तम् । सप्तमे तत्र होतव्या मारुताः पुरो-
डाशा उच्यन्ते ॥ कात्यायनः ॥ मारुताञ्जुहोति शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रमि-
ति । शुक्रज्योतिरिसादिभिर्मन्त्रैर्मारुतपुरोडाशाञ्जुहुयात् ॥ तत्र मथमः ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मा-
श्च । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्य-ही इति ।

अत्रैकस्मिन्मन्त्रे सप्त सप्त महत उच्यन्ते । शुक्रं शुद्धं ज्योतिः यस्य
स महतः शुक्रज्योतिः । चित्रं कमनीयं दर्शनीयं ज्योतिः यस्य स चित्र-

ज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजो-
स्पास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचत इति युक्तः दीप्तिमान् । ऋतं सत्यं
पातीत्युपपाः । अहः पापमतीतं वर्तत इत्यं२ हाः । चकारः समुच्चयार्थः ।
(अथ द्वितीयः)

ईदृक् चान्यादृक् च सदृक् च प्रतिसदृक् च । मितश्च सं-
मितश्च सभरा इति ।

इमं पुरोडाशं स्वयं संयुज्य पश्यतीतीदृक् । अनेन समदर्शनः । इम-
मिव पश्यतीति वा ईदृक् । अन्योनान्येन च समानदर्शनः । अन्यादृक् ।
सदृक् समानदर्शनः । प्रतिसदृक् तं तं प्रति समानदर्शनः । मितो मानं
मासः । सम्यक् परितो मानं मासः । संमितः । सह विभर्त्तीति सभराः ॥
(अथ तृतीयः)

ऋतजिह्व सत्यजिह्व सेनाजिह्व सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरे ऽअमित्रश्च गण इति ॥

ऋतं जयतीत्युतजिह्व । सत्यं यथातथ्यं नयतीति सत्यजिह्व ।
शत्रुसेनां जयतीति सेनाजिह्व । शोभना सेना यस्यासौ सुषेणः । अन्तिके
समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे शत्रवो यस्यासौ दूरेऽमित्रः ।
गणपतीति गणः ॥ (अथ चतुर्थः)

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च वि-
धारक इति ॥

ऋतः हविषः स्ववशं प्राप्नोति । सति भवः सत्यः । ध्रुवो वर्धमानः ।
ध्रुव रुद्री । धरुणो धारकः । धृ धारणे । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धर्ता विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारकः ॥ (अथ पञ्चमः)

ईदृक्षा स एतादृक्षास ऊष्टुणः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षा
स एतेन । मितासश्च संमितासो नो अपे सभरासो मरुतो
यज्ञे अस्मिन्निति ॥

ईदृक्षासः ईदृक्प्रकाराः एतादृक्षासः एतादृशाः सदृक्षासः सदृशाः
प्रतिसदृक्षासः । प्रतिसदृक्षाः । एवं भूता मरुतः घृणन्तोऽस्माकं आस्य-
न्यज्ञे एतन्मुष्टु आगच्छन्ताम् । मितासः ये मानसः परिमिता ते च

सङ्गसमिताः संमिताः । सहभरेणादरेण वर्तत इति सभरासः । हेमरुतः एव-
म्भूता अपि यूपं अघे नोस्पदीये यज्ञे आगच्छत ॥ (अथ पशुः)

स्वतवाश्च प्रधासी च सान्तपनश्च गृहमेधा च । क्रीली
च शाकी चोज्जेयीति ॥

स्वतवान् स्वाधीनवलपुक्तः प्रधासी प्रकर्षेण पुरोडाशभक्षणशीलः ।
सान्तपनः सूर्यस्तस्मिन्धी सान्तपनः गृहमेधसम्बन्धी गृहमेधी क्रीली सदा
क्रीडनशीलः । शाकी अवश्यकार्यश्चावश्यं शक्त इत्यर्थः । उज्जेयी उ-
त्कृष्टजन्यशीलः । कात्यायन इन्द्रं देवीरिति जपतीति ॥

पाठस्तु ॥ 'इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्पथेन्द्रं
दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् ॥

एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भूयासुरिति ।
दैवीर्विशः देवसवन्धिनः प्रजारूपा एते मरुतः इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् इन्द्रं
स्वापिनमनुसृत्य तदनुसारेण वर्तमाना अभवन् । यथा मरुतः इन्द्रानुसारिणः
एवं दैव्यो मानुष्यश्च सर्वाः प्रजा इमं यजमानमनुसृत्य वर्तमाना भवन्तु ॥

इत्थष्टादशाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिरुमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
युक्तभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवी-
ये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यस्य निश्चासितं वेदा यो वेदेभ्योऽन्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं । अष्टादशाध्याये पारिपेचनसं-
स्कारादिमारुतपुरोडाशांता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथैकोनविंशे वसोर्धारा होमा-
र्थमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमेऽनुयाके वसोर्धारा होमात्पूर्वं यजमानेन वाच-
यितव्या मन्त्रा उच्यन्ते । काशायनः । इमं स्तनमिति वाचयति चेति अध्व-
र्युरेतान्मन्त्रान्यजयानं वाचयेत् । स्वयं वा जपेत् । एतैर्यन्त्रैर्वसोर्धारार्थं
घृतं स्तूयते तत्र प्रथमपाठः ।

इमं स्तनमूर्जस्वंतं घयापां प्रपीनमग्ने शरीरस्य मध्ये ।
उत्संजुपस्य शतधारमर्वन्समुद्रिषं सदन माविशस्वेति ।

हेअग्ने ! अपां प्रपीनं अपशब्देनात्र घृतमुच्यते आद्भः घृतैः प्र-
पीनमन्तःपूरितं ऊर्जस्वंतं विशिष्टरसवन्तं । इमं स्तनं वसोर्धारा औदुम्बरा
स्तुता हूयते तत्र स्तनशब्देन रूप्यते । इमं स्तुक्कलक्षणं स्तनं तत्पतितं
घृतधारां वधाय । कीदृशः शरीरस्य मध्ये लोकानां मध्ये वर्त्तमाना इमे लोकाः
शरीरमिति श्रुतेः । किञ्च हे अर्वन् सर्वपङ्गं प्राति गतः हेअग्ने । शतधारं व-
हुविधघृतधारायुक्तः उत्संमस्त्रवणयुक्तं स्तनं जुपस्य । सेवस्व । किञ्च
समुद्रिषं । समुद्रसंवन्धिसदनं गृहमाविशस्व । एवं उतः सन् स्वस-
दनं सेवस्वेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयः ॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो
घृतम्यस्य धाम । अनुष्वधमायह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ
वक्षि हव्यमिति ।

अस्पाग्नेर्मुखे घृतं दीप्तिमाङ्गं मिमिक्षे यज्ञार्थं सिंचामि । सिच् सेचन
इति धातुः । यतः अस्याग्नेः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं घृतेन हि प्रवर्धते । अतः
घृते सर्वव्यत्यः । घृतं घृतं श्रितं सेवमानोसि । तथा घृतम्विशष्टोवधारणो
घृतेनैव धाम धानं तेजःकरं वा अतः सिञ्चापीति संवन्धः । ततः हेअग्ने !
अनुष्वधं स्वधोत्पन्नं नाम चरोर्द्धारिभिधारणात् । अंनस्पोषर्यध घृतं वर्तते ।
अनुगतानं घृतमावदस्वात्मानं देवस्य प्रापय तेन मादयस्व वृष्टो भव हेवृ-
षभ ! उत्कृष्टाभिमतफलानां वर्षक । अग्ने स्वाहाकारेण हुतं हव्यं ह-
विर्वक्षि गृह ।

अथ तृतीयः । समुद्रादूर्मिमधुमांऽ उदारदुपां शुनास-
ममृतत्वमानः । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृत-
स्य नाभिरिति ।

समुद्रात् समुद्रं को भवतीति वा संमोदन्तेऽस्मात् यजमाना इति
वा समुद्रोऽग्निः पार्थिवः । अथवा समुद्रवत्पापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या देवो वै-
द्युतोऽग्निस्तस्मादूर्मिः उपर्युपर्युदमुतो मधुमान् माधुर्योपेतफलसमूह उदारत्वं ।
उद्वलति । अथवा वैद्युतादुर्मृत्युत्पादको रसमुद्रभूतः । अथवा समुद्रात्समु-
द्रवणमाधनादादित्याद्धर्मात् रसमुद्रकलक्षणमुदाहरत् । आदित्याज्जायते दृष्टि-
रिति श्रुतेः । यद्वा समुद्राद्रुक्तव्युत्पत्त्यांतरिक्षादूर्मिरुद्रकमुदाहरत् अथवा
समुद्राद्रुक्तक्षणात् द्रव्यमुधसः सकाशादूर्मिरुज्ज्वलो क्षीरमः । एतद्वृत्तपक्षे-
ऽपि सप्तमानं । यद्यपि घृत क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरयमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि सप्तमानं । अंशुना दीप्त्यंशेन वामृतत्वं
सप्तममुपसमान उपेत पूरणः प्राप्नोति नरः । घृतस्य दीप्तस्य क्षरद्रसस्य
रूपस्य गुह्यं नाम गोपनीयं नमनसाधनं यदस्ति तद्वीमि तद्देवाना जिह्वा-
स्थानीयो भवति । तद्देवामृतस्य नाभि बर्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामे-
त्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यं ।

अथ चतुर्थः ॥ वयं नाम प्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञे धार-
या मा नमोभिः । उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमी-
द्गौर एतत् इति ।

वयं यजमाना घृतस्य नाम प्रब्रवामस्तुतास्मिन्यज्ञे नमोभिर्नमस्कारि-
र्हविर्गोप्यारयाम । ब्रह्मा शृणवत् । उपशृणोतु वैतस्तोत्र ब्रह्मा ऋत्वि-
क्षस्यमानं होत्रा । यथा चतुःशृंगो यज्ञः ऋत्विजोस्य शृङ्गाणि अवमी-
त् । उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायमेतत् । गौरगौरवर्णः एतद्वृत्त ॥

अथ पञ्चमः ॥ चत्वारि शृङ्गा त्रपोऽ अस्य पादा द्वे शी-
र्षे सप्तहस्तासोऽ अस्य । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महा-
देवो मर्त्यो आविवेशेति ॥

चतुःशृंगोवमीदित्युक्ताधुना चतुःशृङ्गं यज्ञपदमशब्दवाच्यं वृ-
षं वा मतिपादपितुमाह । यस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गाणि । वसोऽहानृ

होत्रध्वर्वाख्याग्नेः त्रयः पादाः ऋग्यजुः सामलक्षणाः । द्वे शीर्षे । हवि-
र्धानमवर्गार्ख्ये सप्त होतारो हस्ता इव व्याक्रियते च त्रिधा चक्षुः । त्रिम-
कारं भातःसवनमाध्वेदिननृगीयसवनैर्वद्धः हृषभो वर्पयिता रोरवीति । रु
शब्दे । अत्यन्तं शब्दं करोति । सोमं महादेवः । महान् देवः । महान् दे-
वः ब्रह्मादिस्तम्बवर्षन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्तृसमुच्चयकारि-
णां विदुषां शरीरभूतः सन् मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश । आवि-
शति । अपमेकोर्यः । पद्मा चत्वारो वेदाः श्रृंगारिणि । सवनानि त्रीणि प-
दाः । मापणीयोदयनीये द्वे शीर्षे । सप्तछन्दासि हस्ताः । त्रिधा मन्त्र-
ब्राह्मणकल्पैर्वद्धः । हृषभो वर्पयिता कर्मफलानां वर्पकर्त्ता रोरवीति । अत्यं-
तं शब्दं करोति । सवनक्रमेण । सोमं महो महता मकाशेन युक्तो देवो-
दीव्यतीति देवः समस्तपञ्चाद्युपलक्ष्यो हिरण्यगर्भः । मर्त्यान्मरणधर्मयु-
क्तान् । सर्वप्राणिनः । आविवेश अपेक्षितपुरुषार्थतत्साधनस्वरूपमकाश-
नापाविशतीत्यर्थः । अथवा । शब्दग्राभोभिषेचः । चत्वारि शृङ्गाणि ।
नामाख्यातोपसर्गानिपाताः मध्यममध्यमोत्तमपुरुषाः त्रयः पादाः । नामाख्या-
तेषु द्वे शीर्षे सप्तविभक्तयो हस्ताः । त्रिधा चक्षुः । एकवचनद्विवचनव-
हुवचनानि । हृषभ इवायं मर्त्यादित्यानि शस्त्राणि अधः पदीकृत्यरोरवी-
ति यः उक्तगुणः सोमं महादेवो मर्त्यानांविशति । प्रतिपादयति ॥

अथ पष्ठः ॥ त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवास्तो
घृतमन्त्रविदन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वध-
या निष्ठतक्षुरिति ॥

पशुपरिणामभूतं यथा घृतं तथा हि त्रिधा निहितं स्थापितमेषु-
लोकेषु । पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुह्यमानं गविदेवाः घृतं हन्वविदन् । अ-
नुपूर्व्यां लब्धवन्तो यत् तस्य घृतस्येन्द्र एकं भागं जजान जनयति । ते-
वा एते आहुतीं हृते उत्क्रामन्तस्ते अन्तरिक्षमाविशति इत्यादिभूतेरिन्द्रस्य ज-
नकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति । एते उत्क्रामन्तस्ते दि-
वमाविशन्त इत्यादि श्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनादमेर्यज्ञसाधन-
भूतात् । एकं भागं स्वधपात्रेन आहुतिपरिणामभूतेन निष्ठतक्षुः निःक-
र्षितवन्तो द्विजातयः पुत्रो जायते सलोकपत्यस्यापीक्षितदुक्तं भवति ॥

अथ सप्तमः ॥ एता अर्पयति हव्यात्समुद्राच्छतव्रजा

रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो
वैतसो मध्य आसाम्यक स्रवन्ति सरितो नद्येपना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । एत अर्पितपूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षियणो
रीपमाणा इति ॥

या एता उर्मयो वाचः अर्पति उद्गच्छन्ति हृद्यात् हृदयरूपात् समुद्रा-
त् । श्रद्धारयुक्तदेवदेवतायाथात्म्यचिन्तनं सन्तानगर्भात् । निगमानस्त्कीनय-
ण्टुव्याकरणविज्ञाछन्दोभिः परिपत्रनस्थानैर्यैः परिपूरिताः शतव्रजा बहुगतयो
बह्वर्थाः । याश्चैता अर्पसो रिपुणा कुतार्किकशत्रुसन्धेन नावचक्षे नापवा-
दितुं शक्यन्ते । ताः घृतस्यैव धाराः देवानां लुप्तिकराः अभिचाक-
शीमि अहमभिपश्यामि । अगच्छामि वा । हिरण्यश्च हिरण्ययो वेत-
सोर्मध्ये आतां वात्पयस्तीनां विद्यमानः । तं चाभिचाकशीमीति स-
म्बन्धः । अगिर्हि वाचाभ्यिष्टात्री देवता । यद्वा घृतस्य धाराएवोच्यन्ते ।
या एता अर्पन्ति स्रवन्ति हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चाद्यजते
एवमुच्यते । शतव्रजा बहुगतयः । याश्चैता रिपुणा यज्ञपरिपन्थिना नावच-
क्षे न द्रष्टुं शक्यन्ते । ताः घृतस्य धाराः पश्यामि यश्चायं हिरण्ययो वेत-
सो अगिराहवनीयो मध्ये आतां स्थितस्तं च पश्यामि । याथात्म्येनाहं
द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्यर्थः । या धेना वाचः सम्पक् स्रवन्ति । धेनेति
वाङ्नाम सरितो नद्य इवानयच्छिन्नोदकाः कीदृशाः । अन्तर्गन्धस्थितेन
हृदा परिपावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः विविच्यमानाः शब्ददो-
षेभ्यः ता अगिमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये वेते अर्पन्ति द्रव्यवत्पूर्मयो
धाराः सन्पाताः घृतस्य स्तुव्यरिभ्रष्टाः । मृगा इव क्षियणो व्याधात् ।
रीपमाणाः पलायमानाः तेष्वग्निं तर्पयन्तीति शेषः । श्रुतयो द्रव्यं च अन्य-
र्थमेवेत्युक्तं भवति ॥

अथाष्टमः ॥ सिन्धोरिव प्राध्वने शुचनासो वातप्रमी-
यः पतयन्ति पद्वाः । घृतस्य धारा अरूपो न वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्धमान इति ॥

या एताः सिन्धोर्निध इव प्राध्वने प्रगतोद्धा प्राध्वा मधूदकम-
पातस्तस्मिन् शुचनासः शु इति क्षिपनाम हन्तेर्गल्यर्थस्य ध्वतः क्षिप्रगम-

नाः । वातप्रमीयः । मीड् द्विस्तायां । वातेन याः प्रमीयन्ते विनश्यन्ति ताः
वातप्रमीयः । तरङ्गवीच्यः पतयन्ति स्वार्थे णिच् । प्रतिपतति । पटूयाः प्र-
हस्यः । क्षुचो मुस्तात्परिभ्रष्टाः । घृतधाराः ताश्च पतन्त्यार्थे क इत्यत आह ।
अरूपो न वाजी । नकार उपमार्थः । यः यथा अरूपः अरोचनो वाजी जा-
त्यादिभिरुत्कृष्टो वेगवानश्वः पुनरप्यश्वं विशिनष्टि । काष्ठा भिन्दन् । आ-
शांताम् विदारयन् । ऊर्मीभिर्घ्नः काष्ठभिर्देनोत्थमश्वः स्वदोदकैः पिबन्मा-
नः । भूर्मि सिञ्चन् । अत्रान्पश्याति । एवमग्निरप्यशनातीति वाक्यार्थः ।

अथ नवमः ॥ अभिप्रवन्त समनेव घोषाः कल्याण्यः
स्मयमानाः सो अग्निं । घृतस्य धारास्समिधो न सन्तता जुषा-
णो हर्षयन्ति जातवेदा इति ॥

घृतस्य धाराः अग्निं अभिप्रवन्त । अभिनमन्ति । का इव । स-
माना । समानमनस्काः । कल्याण्यः । रूपयौवनसम्पन्नाः । स्मयमानाः ।
स्मिङ् ईषद्गमे । ईषद्गममानाः । घोषाः यथा पर्ति अभिमह्ना भवति स-
मिधः समिधः समिधनास्ता एव धारा अग्निं वसन्त व्याप्नुवन्ति । न-
सन्ति रामोति कर्मा । ताश्च धाराः जुषाणः । सेवमानः जातवेदाः ह-
र्षयति कामयते हर्षयति प्रसादकर्मा । नास्य ग्रहणशक्तिः परिहाणम-
स्तीति भावः ॥

अथ दशमः । कन्या इव वहतु मे तवानु अज्यजाना
अभिचाकशीमि । यत्र सोमः स्रूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अ-
भितत्पचते इति ॥

कन्या इव । या एताः कन्या नवपरिणीताः । ता इव वहतु । वो-
दारं भर्तारं प्रतिपत्तवै एतुं गमनाय । उकारोऽन्तर्यकः । अंजि प्रजननं
अजनाः व्यक्तं कुर्याणाः योग्यं कुर्वन्ती अभिचाकशीमि । अभिप्रश्यामि ।
ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमः स्रूयते अभिपूयते यत्र सौत्रामण्याख्यः
यज्ञः स्थायन्तः । अभितत्पचन्ते तत्र तन्नेसर्गः । अभितत्पचन्ते । अभिग-
च्छन्ति यज्ञमहचारिताः घृतस्य धाराः इत्यभिप्रायः ॥

अथैकादशः । अभ्यर्पत सुष्टुतिं यष्यमाजिमस्मासु
भद्रा द्रविणानि घत्सं । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्यधारा

मधुमत्पर्वत इति ॥

देवाः ! अभ्यर्पत अभ्यागच्छ । एतां मुष्टुतिं शोभमानां स्तुतिं ।
एतं च गव्यमार्जि । गोर्विकारैर्घृतैर्जनितां गव्यं आर्जिं यज्ञमभ्यागच्छ ।
अभ्यागच्छ च । अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि यत्ता निघत । स्थाप-
यतास्मभ्यं देहीत्यर्थः । किञ्च इमं यज्ञं तत्र नयत तत्र देवता देवत्वं नो-
स्माभिर्षो देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चैताः घृतस्य घाराः मधुमत्प-
र्वते मधुसंयुक्तं पवन्ते द्रवन्ति ताश्चास्मज्जितं लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥

अथ द्वादशः । धामं ते विश्वं भुवनमधिश्चितमन्तः स-
मुद्रे हृद्यन्तरायुपि अपामनीके समिधे य आभृतस्तमश्याम स-
धुमन्तत ऊर्मिमिति ॥

आहुतिपरिणामभृतमिदं जगत् ब्रह्मादिस्तं वपर्वन्तं मन्यमान आ-
हाधामन् धामनि विभूत्या ते तव विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं अधिश्चितं
स्थितं यच्चान्तः समुद्रे समुद्रस्य मध्ये अस्ति किञ्चित् । यच्च हृदि ।
अन्तः किञ्चित् । यच्च आयुपि । अन्तः किञ्चित्तदपि धामनि तव अ-
धिश्चितमित्यनुवर्तते । यत् एवमतस्त्रा ब्रवीमि । अपामनीके मुखे
वर्त्तमानो य ऊर्मिः आभृतः । आहृतः । समिधे संग्रामे च पणिभिः स-
ह वर्त्तमानो य ऊर्मिराहुतः । तदुक्तं त्रिधा हितं पणिभिर्गुणमानमिति ।
ते अश्याम भक्षयाम व्याप्नुयामेति वाः मधुमन्तं रसवन्तं ते तव सम्बन्धिनां
ऊर्मिर्घृतं हविः परिणामिनो रसस्य भोक्तारो वयं भवेमेति वा । देवत्वं
च वक्रोत्पा प्रार्थ्यते ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके यजमानेन वाचितव्या मन्त्रा उक्ताः ॥ वाजश्चइसा-
दिभिरष्टभिरनुवाकैर्वसोर्धाराहोमार्थमन्त्रा उच्यन्ते । कासायनः । वाजश्च
म इत्यष्टभिरुवाकैर्वसोर्धारां जुहुयात् । वाजश्च म इत्यष्टभिरनुवाकैरौदुवर्षा
स्तुचा वसोर्धारां जुहुयात् । अत्र अथैनमनेकैः कामैरभिसंचरतामित्युपक्रम्य
एतया वसोर्धाराया आज्येन पञ्चगृहीतानौदुवर्षा स्तुवेसाधृतं तदेपा बहु
धारामतिवसोर्धारा तस्मादेतां वसोर्धारेत्याचक्षते एवं वक्तुं ऋचो इदं
च म इदं च मेत्यनेन वानेन च त्या मीणामीत्यादिभिर्ब्राह्मणवाक्यैर्व-

निर्योगविशेषपुरःसरयाता मन्त्राः तदनुसारेण व्याख्यायन्ते ॥

तत्र प्रथमानुवाकः पाठः॥ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रपतिश्च मे प्रसितिश्च मे । धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे इलोकश्च मे । श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मे सुक्चमे । चित्तं च मेऽआधीतं च मे वाक्यं मे मनश्च मे । चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे घलं च मे यज्ञेन कल्पन्तं ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च मे । शर्म-
च मे वर्म च मेऽहानि च मेऽस्थीनि च मे । परूपि च मे शरी-
राणि च मेऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ज्यैष्ठ्यं च मेऽआधिपत्यं च मे मन्युश्च मे मामश्च मे । अमश्च मेभ्यश्च जेमा च मे महिमा च मे धरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्धिमा च मे ब्राधिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

वाजोर्जं च शब्दो वक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । तद्वन्नं च मे मयं देहि । प्रसवश्च मे अन्नदानादिविषयाभ्यनुज्ञातं मतव्रं मे मयं देहि । इति यजमानोम्नेः कामान्याचते । इदं च मे देहीति सर्वत्राध्याह्रिय-
ते । त च वाजः मे यज्ञेन कल्पन्तामनुष्ठीयमानेन यागेन कल्पन्तामिति क-
ण्डिकां तस्य समुदायापेक्षया बहुवचनम् । स्ववाक्यस्येन कल्पन्तामि-
त्यनेनैवेति केचिद्वदन्तीति केचित् । प्रपतिः प्रकृष्टगमनं प्रपातेः । पिचि
वन्धने । प्रकृष्टं वन्धनं प्रसितिः । धीति रत्नधारणम् । अथवा ध्वै चि-
न्तायाम् । आत्मसम्प्रसारणादौ कृतेस्य धीति भवति । क्रतुः सङ्कल्पः
संस्कारो वा यज्ञो वा । स्वरः सदात्तादिलक्षणः इलोकः श्रुतिः । यद्वा
श्लोकवपत इति श्लोकः कीर्तिः । श्रावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम् । यद्वा श्रावयति
प्रख्यापयतीति श्रावः । देवा यन्त्रा वा श्रावः । प्रख्यापयमानस्वादरेण
श्रावणं श्रुतिः । वाक्षणं वा ज्योतिर्दीप्तिः । स्वरः स्वर्गः । यद्वा आदिसा-
त्मकं ज्योतिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । यज्ञेन अग्निं तर्पयन्तु । अभिषि-
ञ्चन्तु । अनेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेचेन्नस्याश्रुतेरभिमायेण व्याख्या ।
प्राणः पञ्चवृत्तिकः । प्राणः प्राणापानौ मे देहि । मम देहस्थितौ कल्प-
न्ता व्यानः । अपानोदानयोः सम्बन्धिरूपो व्यानः । सुषुप्तस्थितः ।
कल्पन्ताम् । अमुं नपुंसकान्तं पदम् । अमुं जीवः । प्राणस्य जीवोपा-

धित्वात् । चित्तम् । अन्तःकरणम् । मनोजन्यं ज्ञानं वा । आधीतं
 स्वाध्यायः । वाक् । वागिन्द्रियम् । मनः । सङ्कल्पात्मकं मनः । चक्षुश्च
 क्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणसाधनमिन्द्रियम् । दक्षं ज्ञानेन्द्रियगतं कौशल्यम् ।
 उत्साहो वा । बलङ्कर्मिन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । एतानि यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
 ओजो बलहेतुरष्टमोधातुः । सहो वैरिविषय अभिलाषः । आत्मा शास्त्रसि-
 द्धः । परमात्मा । तनूशोभनमंतिवेशं वपुः । यद्वा तत्र विस्तृतान्यङ्गानि ।
 शर्म सुखम् । शरणं गृहं वा । वर्म शरीररक्षकं कवचादि । अङ्गानि संपू-
 र्णावयवाः । शरीरेषु चत्वारिंशत्शतान्यस्थीनि प्रसिद्धानि । पक्षिप । अङ्-
 गुल्यादिपक्षाणि । सन्ध्यन्तरालान्यत्र शरीराणि । जीवशरीरयोरवस्था-
 नकाल आयुः जीवनं वा । जरा आयुषो बलितपलितत्वम् । एते पदार्था
 मदीयेन यज्ञेन कुशला भवन्तु । अनेन यज्ञेनाराधितः श्रीभगवान् यज्ञः
 अस्मभ्यमेवंविधानि फलानि ददास्वित्यर्थः । ज्वैष्ठ्यं प्रशस्ततमत्वम् ।
 आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्दुः कोपभासः पृज्यः । प्रतापो वा । अपश्च ।
 अस्मच्छत्रूणां भङ्गो रोगो वा । अमः रोगः । अंभः शैत्यमाधुर्योपेतं जलम् ।
 जेमा जयमामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसम्पादितधनादिमम्पतिः । वरिमा ।
 वरणीयत्वम् । गुरुतरत्वम् । मधिमा । गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वर्षिणा
 पुत्रपौत्रादिशरीरवृद्धिः । द्राघिमा पुत्रपौत्रादिसम्पतिविषयदीर्घत्वम् । अवि-
 च्छिन्ना सन्ततिरित्यर्थः । दीर्घकालभोगैश्वर्यसम्पतिर्वा । वृद्धं घान्याद्य-
 भिवृद्धिः । वृद्धिः देहस्याभिवृद्धिः एते इमं यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये द्वितीयाऽमुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह पाठस्तु ॥

सत्त्वं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे
 महश्च मे क्रीला च मे मोदश्च मे । जातं च मे जानिष्यमाणं च मे
 सूक्तं च मे यज्ञेन कल्पन्तां । वित्तं च मे वैद्यं च मे भूतं च मे
 भविष्यच्च मे । सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे ।
 क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । पन्ता
 च मे धर्ता च मे चेमश्च मे धृतिश्च मे । विश्वं च मे महश्च मे
 संविद्य मे ज्ञात्रं च मे । सीरं च मे लयश्च सूश्च मे प्रसूश्च मे यज्ञेन

कल्पन्ताम् । शं च मेमयश्च मे प्रियं च मेलुकामश्च मे । कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे । भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

सत्त्वं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धा परलोके आस्तीत्यवबुद्धिः । जगज्जन्म धनं सुवर्णादिकम् स्थावरादिकम् । महो दीप्तिः । क्रीडा लक्ष्यतादि । मोदस्तज्जातहर्षः । जातं पूर्वसिद्धमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सुक्तसुक्तसमूहः शोभनवचनं वा । सुकृतं शास्त्रतः सुष्ठु कृतं एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । वित्तं पूर्वलब्धं ज्ञानं वा । वेद्यमितः परं लब्धव्यम् । ज्ञातव्यं वा भूतं निष्पन्नम् । भविष्यं निष्पाद्यम् । सुगं सुष्ठु गन्तव्यम् । बन्धुषु जनयुक्तग्रामान्तरादिकं सुपथ्यम् । चौरादिरहितपार्गादिद्रव्यं रुद्धम् । अनु-
ष्ठितक्रतुफलं ऋद्धिः । अनुष्ठास्यमानं सत्रफलं क्लृप्तम् । समर्थं स्वकार्य-
क्षमं द्रव्यं क्लृप्तिः । स्वकीयमामर्थ्यं मतिः । पदार्थमात्रनिश्चयः सुमतिः ।
एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । यन्ता । यम उपरमे । नियन्ता । धृ धारणे । विध-
र्त्ता । क्षेमः । स्थितस्य परिपालनम् । धृतिर्धारणशक्तिः । संविद्भेदनम् ।
क्षेपत इति ज्ञात्रम् । मीरं लाङ्गलम् । लपत इति लयः । द्रोपादेर्नाशो वा
सूयत इति सूः । उत्पत्तिः । प्रसवः प्रसूः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । शं
शब्दो ऐहिकसुखवाची । मयः शब्द आमुष्मिकसुखवाची । प्रियं प्रीति-
कारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । कामः
शोभनेच्छा । सौमनसो मनः स्वस्थान्तःकरणम् । भग ऐश्वर्यादि
पदसम्पत्तिः । सौभाग्यं वा । द्रविणं धनम् । भद्रं कल्याणम् । इह लो-
कप्रमणीयम् । श्रेयः परलोकहितम् । वसीयः । निवासहेतुः । आतिशयेन
वसुमान्वा गृहादि । यज्ञः कीर्तिः । एते यज्ञेन कल्यान्ताम् ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थानुवाकमाह पाठस्तु ॥

ऊर्जं च मे सृष्टता च मे पयश्च मे रसश्च मे । घृतं च मे मधु
च मे सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे । कृदिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे

औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ऋजं च मेऽमृतं च मे यक्ष्मं च मेऽनामघञ्च मे । जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनामित्रं च मे भयं च मे । सुग च मे शयनं च मे सुषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्तां । रयिश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विशु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे । कुपव च मेक्षितं च मेत्नं च मे क्षुच मे यज्ञेन कल्पन्तां । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे । मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियंगवश्च मे णवश्च मे । श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

ऊर्जं रसः । सूनृता सत्यवाणी । पयः क्षीरम् । रसः मधुरादि पद-
सः । घृतमाज्यम् । मधु सारयम् । सुवन्धुभिः सह भोजनं सन्धिः । तथा
सहपान सधीतिः । कृषिर्व्यवसायः । वृष्टिर्वर्षणम् । जयसाधनं जैत्रम् ।
सरुगुल्मादीनामुत्पत्तिरौद्भिद्यम् । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । ऋजं यज्ञादि
कर्म । अमृतं तत्फलमूर्तं । स्वर्गादि । अपक्ष्म राजपक्ष्मादिव्याधिराहित्यं
शिरोव्यधायल्पव्याधिप्रनाशयम् । जीवदानसमर्थमौषधं जीवातुः । दीर्घा-
युत्वं । बहुकालीनमायुष्यमम्पतिरपमृत्युराहित्यमित्यर्थः । अमित्रः शत्रुः
तदभावोऽनमित्रम् । अभय भयराहित्यम् । सुगं शोभनगमनम् । शयनं
स्वापः । शय्योपधानं वा । भूषाः स्नानदानसन्ध्यावन्दनादियुक्तः प्रातः
कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तमुत्कृष्टं दिनम् । एते यज्ञेन कल्प-
न्ताम् । रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादयः । पुष्ट पोषणम् । पुष्टिः शरीरपो-
षः । विशु समर्थम् । प्रभु प्रधानम् । पूर्णं सम्पूर्णम् । उत्तरोत्तराकाङ्क्षाया
पूर्णवत्तरम् । कुपवं क्षुद्रयुतम् । अक्षितं क्षुद्रहितम् । अन्नं पश्विधम् । अक्षुद्र
क्षुच्चिरतिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । व्रीहयः । शाल्यादयः । यवा माषा
तिला मुद्गाः प्रसिद्धाः । क्षुद्रमसूराः । प्रियङ्गवः प्रसिद्धः अणवः । क्षुद्रधान्या-
नि श्यामाकाः । ईषश्यामाः । श्यामाकाः । ग्राम्याः नीवाराः । गोधूमाः
प्रसिद्धाः । मसूराश्चणकाः प्रसिद्धाः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

हृत्पेकोनविंशोऽध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चगानुवाकमाह पाठस्तु ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे ।
सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मे यश्च मे सीसं च
मे त्रपु च मे श्यामं च मे लोहं च मे यज्ञेन कल्पन्तां । अग्नि-
श्च मेऽ आपश्च मे वीरुषश्च मेऽ औषधश्च मे । कृष्टपच्या-
श्च मेऽ कृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽ आरण्याश्च मे
वित्तञ्च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्तां ।
वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे । अर्धश्च मे
यामश्च मे इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रसिद्धा । गिरयः क्षुद्रपर्वताः । पर्वता मंद-
रादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पराहित्यफलिताः पनसादयः ।
हिरण्यं सुवर्णम् । अयः काष्ण्यपिसम् । सीसं त्रपु चेति मासेद्धानि ।
श्यामं नीललोहितम् । लोहं कांश्यताम्रादि । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । अग्निः
पृथिवीच्छतोग्निः । आपः वर्षोदकानि । वीरुषः गुल्मानि । औषधयः
फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः भूयः कर्षणबीजावापादिकर्मभिः फलपाकमाप-
द्यमानाः औषधयः कृष्टपच्याः । एतद्विपरीताः अकृष्टपच्याः । ग्राम्याः
ग्रामे भवाः पशवः ग्राम्या गौरश्वोजोवीरुष्टो गर्दभः सप्तमोद्वतर इत्येते ग्रा-
म्याः । तथारण्या अरण्ये भवा द्विखुरा श्वापदानि हस्तीमर्कट इत्यादयः ।
वित्तं पूर्ववल्लब्धम् । वित्तिर्भाविलम्भः । भूतमैश्वर्योपेतं पुत्रादिकम् ।
भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादि एते यज्ञेन कल्पन्ताम् । वसुनिवाससाधनं गवादि-
कं । वसतिनिवासाधारी गृहादिकमग्निहोत्राद्यनुष्ठानमापठ्य कर्म । अर्धः
प्रयोजनविशेषः । यामः । अष्टघटिकात्मकः कालो यामः । पुष्पकालः ।
इत्या । इण गतावित्यस्य स्वरूपम् । इत्या मास्या गतिः । परमा गतिः ॥

इत्येकोनविंशोऽध्यायेऽपञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकमाह ॥

तत्रेन्द्रादीन् जुहोति । अर्द्धमिन्द्रा अर्द्धमर्षदयत्यं पाठस्तु ।

आग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे । सविता-
श्च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे । पूषा च म इ-

न्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्तां । मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे । धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे । मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्तां । पृथिवी च म इन्द्रश्च मे अंतरिक्षं च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अग्निः अग्नेः रूपं । सर्वहोमिन् । इदि परमैश्वर्ये इन्द्रः । सोमश्चन्द्रः । उभयसहितो वा सोमः । प्राणिनां प्रसवकर्ता सविता । सरस्वती वाणी । पुष्पातीति पूषा । बृहस्पतिर्देवगुरुः । एते यज्ञेन कल्पन्तां । मित्रः सूर्यः । वरुणः प्रचेताः । धाता जगद्धर्ता । सविता त्वष्टा । तक्षु तनूकरण इत्यस्य रूपं त्वष्टा नाम सूर्यः । शत्रुवलस्य कृपीकरणकर्ता । मरुतः एकोनपञ्चाशदेवताः विश्वे च विश्वेदेवमणाः । एते यज्ञेन कल्पन्तां । मथनात्पृथिवी अन्तरिक्षं भुवस्थानं । द्यौर्द्युलोकः । समाः संवत्सराः । नक्षत्राणि । अभिवन्पादि सप्तविंशतिः । दिशः पूर्वादयः । एते यज्ञेन कल्पन्तां अग्निश्च म इत्यादितिसृषु कण्डिकासु अष्टादशेन्द्रशब्दाः । इन्द्र इरां वृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेदं वेदवतीति वेदौ रमत इति वेन्द्रभूतानीति वा तद्यदेने प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रस्त्वगिति विज्ञायत इदं करणादित्याग्रापण इदं दर्शनादित्यौषमन्यव इदं वैश्वर्ये कर्मणि इत्येकादशधा इन्द्रशब्दार्थो व्युत्पादितः । अतोत्र दशेन्द्रशब्देषु यथायोग्यतया निर्वचनीयः ।

इत्येकोनविंशोऽध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथसप्तमानुवाकमाह ॥ ॥ सप्तमे ब्रह्मणां यज्ञक्रतूनां च होम उच्यते ॥ अथ ब्रह्मन् जुहोति । ब्रह्मः सोमपात्राणि प्रतिकण्डिकां द्वादशाभिहिताः । एवं तिसृषु कण्डिकासु पञ्चविंशद्ब्रह्म उक्ताः । तेषां नामान्युच्यन्ते ॥ मन्त्रपाठस्तु ॥

अशुश्च मे रश्मिश्च मे दाम्यश्च मे धिपतिश्च मे । उपाशुश्च मे न्तर्यामिश्च म ऐन्द्रवापयश्च मे मैत्रावरुणश्च मे । आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मंथी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

एते प्रसिद्धाः अथ द्वितीयमन्त्रः ॥

आग्रायणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मे ऐन्द्राग्रश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे । सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्रीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

आग्रायणः । वैश्वदेवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्रः । महावैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्केवल्यः । सावित्रः । सारस्वतः । पात्रीवतः । हारियोजनश्चेति द्वादशग्रहाः प्रसिद्धाः ॥

अथ तृतीयमन्त्रः ॥

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे । ग्रावाणश्च मेधिपवणे च मे पूतभृश्च मे आपवनीयश्च मे । वेदिश्च मे वर्हिश्च मे स्वगाकारश्च मे अवभृथश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

सुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशः । ग्रावाणः । अधिपवणे । पूतभृत् । आपवनीयः । वेदिः । स्वगाकारः । अवभृथ इति द्वादश । अत्रापि सोमधारका ग्रहार्हिशब्द पठ्यते यथाकर्षचनोपकारका इति विभागः । गृहे सोमो येषु ते ग्रहाः । गृह्यते वा सोम एषिरिति ग्रहा इति । वेदिरुक्तलक्षणः । वर्हिः प्रसिद्धाः स्वगाकारः । स्वमात्मानपागच्छन्तीति स्वगाः । ताः करोति कारयतीति च स्वगाकारः । समाप्तिः । सूक्तवाक इत्यन्ते । अवभृथः प्रसिद्धः । अपैतान्यस्रक्तुः जुहोसग्निश्च मे धर्मश्च मे इति ॥ ॥ तत्पाठस्तु ॥

अग्निश्च मे धर्मश्च मे र्मेरुश्च मे सूर्यश्च मे । प्राणश्च मे श्वश्च मे चरा पृथिवी च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे गुलपः शक्ररपो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अग्निश्चीयमानोऽग्निरग्निष्टोमः । धर्मः । मवर्यः । अर्को महाग्रतः । सूर्यः सौर्यं चरुमिति प्राणो गन्नामयनं । अश्वमेधः । प्रसिद्धपृथिवी प्रसिद्धा । अदितिरन्तरिक्षं । सैवादितिः दृष्यादिधात्री । द्यौः दुर्लोकः । अंगुलपः प्रसिद्धाः । शक्ररपः । शक्तः । दिशः प्रसिद्धाः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रः ॥ ॥ व्रतं च म क्रतवश्च मे संवत्सरश्च मे तपश्च मे । अहोरात्रे उर्वष्टीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

व्रतं नियमः । क्रतवः । वसन्तादयः । संवत्सरः प्रभवादिः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिः । अहोरात्रे पुण्यहेतुत्वेन प्रसिद्धे । उर्वष्टीवे । उत्सवेन ष्टीवनादिदोषरहिते । यद्वा उरु अष्टीवं युग्यन्ते । उर्वष्टीवे । बृहद्रथन्तरे सामनी । एते यज्ञेन कल्पतां ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके युग्मस्तोमादयो होमा उच्यन्ते ॥ ॥ तत्र प्रथममेकया कण्ठिकया युजः स्तोमहोमार्थमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ अथायुजस्तोमां जुहोते-
का च म इति ॥

पाठस्तु एका च मे तिस्रश्च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे । पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एकत्रिंशच्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

एकामादाय द्वितीयां निहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहायेत्येव क्रमेण । त्रयस्त्रिंशत्पर्यन्तान् । अयुग्मस्तोमान् जुहुयादित्यर्थः । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानवाप्नोत्ययुग्मिनः स्तोमैः स्वर्गः लोकानां यः स्तोमैरेतद्यजमानः सर्वान्कामानवाप्नोतीति श्रुतेः । अथ चतस्रश्चम इत्येकया कण्ठिकया युग्मस्तोमान् जुहोति । तत्र श्रुतिः । अथ युग्मान् जुहोति चतस्रश्च इति । एतद्वै छन्दास्ययुवन् यातयामा वा अयातयामा वा युग्मिर्गः स्तोमैः स्वर्गं लोकमवाप्नोतीति श्रुतेः ।

पाठस्तु ॥ ॥ चतस्रश्च मेष्टी च मेष्टी च मे द्वादश च मे द्वादश च मे पौलश च मे पौलश च मे विंशतिश्च मे चतु-

विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेष्टाविंशतिश्च मेष्टाविंश-
तिश्च मे । द्वाविंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे पद्मत्रिंशच्च मे चत्वारि-
ंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्च-
त्वारिंशच्च मे चतुश्चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंश-
च्च मेष्टाचत्वारिंशच्च मेऽयज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरे त्वष्टांताम् युग्मांस्तोषान्
अष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ताम् जुहोति । तथा श्रुतिः । पूर्वपूर्वं सुभक्तियथावृत्तमु-
त्तरामुत्तरां शास्त्रासमालम्भनारोहेद् तादृगिति अथ वयांसि जुहोति अविश्च
म इति । पशवो वै वयांसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन मीणात्मनो पशुभिरेवैन-
मेतदन्नेनाभिपिञ्चतीति श्रुतेः ॥ पाठस्तु ॥

अविश्च मे अवी च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च
मे । पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च
मे । तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥

अविरिति प्रभूनां वयोवस्थाभिधानम् । त्रिभिः श्रोणिगुदलक्षणै-
रङ्गैः स्वपृष्ठतमग्निमवतीति अवि । अवि रिति मेपः । अवीतिस्त्रोदिसवाद् ।
द्विपर्वा पशुर्दित्यवाद् दा दाने दावखण्डने । दानार्हं खण्डनार्हं वा दिसं
बहतीति दित्यवाद् । दित्यौही तवस्त्री । पञ्चभिस्त्वतीति पञ्चाविः । पञ्च-
र्षीपः पशुर्वा पञ्चाविः । तवस्त्री पञ्चावी । त्रिवत्सः त्रयो वत्सा यस्येति
त्रिवत्सवयोवस्थाविहितो वत्सः । तवस्त्री त्रिवत्सा । तुर्यवाद् । चतुर्थवाद् ।
तुर्यं चतुर्थं वत्सरं बहतीति । तथा । तवस्त्री तुर्यौही ॥ अथ द्वितीयमन्त्रः ॥

पष्टवाद् च मे पष्टौही च मे मनुचा च मे यशा च
मे । ऋषभश्च मे धेहृच्च मेनड्वाश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥

पष्टवाद् युग्माद्वर्गगामी पृष्टं बहतीति पृष्टौही । गर्भिणी गौः । उसा
सेचनदत्तः बलीवर्हः । यशा वन्ध्या गौः । ऋषभः । मंसिद्धः । वेद्व ।
गर्भाभिधातिनी गौः । अनड्वाश्च । बलीवर्हः । धेनुः प्रमूतिका गौः । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् । स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तिवत्पर्याः । एते उपभोगदामा
भवन्तु ॥

हृत्पेकोनविंशोऽध्यायेऽष्टमोऽनुपाकः ॥

अथ नवमानुषाके कल्पहोमार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमकाण्ड-
कार्यो नामग्राहहोम उच्यते । अत्र श्रुतिः । अथ नामग्रहो जुहोति वाजाय
स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्क्रामानाप्त्रायैनेनैव प्रसक्षमप्रीणान्यजमानः सर्वा-
न्क्रामानाप्त्रायैनेमेव प्रसक्षं प्रीणातीति ॥ तत्पाठस्तु ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा ऋतवे
स्वाहा । वसवे स्वाहाहर्षतये स्वाहा । अहे सुग्धाय स्वाहा
सुग्धाय वैनशिनाय स्वाहावितशिनऽआन्त्यायनाय स्वा-
हान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥

वाजापेसादि नामान्येव नामग्रहः । वाजायान्नाय स्वाहेति होम-
मन्त्रः । प्रसवाय अभ्यनुज्ञाय । अपिजाय । अप्ठु जायत इत्यपिजः ।
सप्तम्या अलुक् । क्रतुर्यागस्तस्मै । वसवे निवासकर्त्रे अहर्षतये दिनपतये ।
अहे दिवसाय । सुग्धाय । मोहपापघ्नाय । सुग्धाय मोहरहिताय । विना-
शशीलत्वादि धर्मसम्बन्धिने तथा तमशीलाय । विनशिने विशेषेण नष्टं
शीलं यस्येति विनशी तस्मै । अन्तस्य अवसानस्य निर्णयस्य सम्बन्धी
आन्त्यः । आन्त्ये अपनं यस्यासौ आन्त्यायनः । अन्ते भवाय निर्णतिस्व-
रूपाय । आन्त्याय । भौवनाय । भुवनसम्बन्धिने । भुवनस्य पतये ।
अधिपतये प्रजापतये स्वाहेति होमार्थः ॥ अथाभिषेचनं मन्त्रपाठस्तु ॥

इयं तेनामित्राय यन्तासि यमनः । ऊर्जे त्वा वृक्षौ त्वा
प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥

हेअग्रे चित्तव इयेराट् । इदं राज्यं यत्र यत्र क्रियन्तेऽग्निष्टोमादयः
तदिदं सर्वं त्वदीयं राज्यम् । तस्मिन् त्वमधिपितोसि । कीदृशस्त्वं मित्राय-
यन्ता । व्यवसयः । मित्रस्य त्वं नियन्तासि । संयमनः । यमयतीति यम-
नः । सर्वेषु अग्निष्टोमादिकर्मसु नियमनकर्ता । अत ऊर्जो विशिष्टान्न
रसाय त्वामधिपिष्यामि । तथा वृष्ट्यै । वृष्ट्यर्थम् । तथा प्रजानामधिप-
त्याय । वसोर्धारायामधिपिष्यामीति शेषः । तथा च श्रुतिः । प्रजानां
त्वाधिपसा ये सत्रं वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनं प्रीणाति । यदेवाहेयं तेनामि-
त्राय यन्तासि यमनः । ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेति । इदं
तेराज्यमधिपितोसीसेतस्मिन्मन्त्रस्य त्वं यन्तासि श्रुतेः । अथ कल्पां जुहोति

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति ॥ पाठस्तु ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् । वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पताम् । ब्रह्म यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पताम् ॥

आयुर्जीवनकालः । यज्ञेन निमित्तभूतेन कल्पतां साध्यतां तथा प्राणादयः प्रसिद्धाः । तत्र प्राणादीनां स्थितिरुत्पतिश्च मनुष्याणां पुण्यपापाभ्यां भवति । तस्माद्यज्ञेन वेदविहितेन केवलपुण्येन राजसादिभावशून्येन प्राणादयः कल्पन्तामिति प्रार्थना । आत्मा बुद्धिः पृष्ठं नाकपृष्ठं ब्रह्म वेदः । यज्ञः श्रीभगवत्पूजादिलक्षणः । ज्योतिर्ब्रह्मज्योतिः । स्वः सुखम् । एते यज्ञेन कल्पन्तामिति सम्बन्धः । वसोर्धारयाग्निमभिषिञ्चति यजमानं आत्मानमेवाभिषिञ्चतीति ॥ मन्त्रपाठस्तु ॥

स्तोमश्च यजुश्च ऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरं च ।
स्वर्देवाः ऽअगन्माऽमृता ऽअभूम प्रजापतये प्रजा अभूवमवेद्
स्वाहा ॥

स्तोमः स्तुतिः यजुः प्रक्षिप्तपठितं यजुः । नियतपादवद्धा ऋक् । गीतिप्रधानं साम । बृहत् बृहत्साम । रथन्तरं रथन्तरं साम । हेदेवाः । स्वर्गं अगन्म । स्वर्गसुखं प्राप्ताः । गत्वा च अमृताः । अमर्त्याः अभूम । देवान् गत्वा पुनः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूम । भवेमेति प्रार्थना । वेद् स्वाहेति होमार्थः । वेद् स्वाहेति वषट्कारो हैव परोक्षं वेद्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योन्नं प्रदीयत इति श्रुतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे काण्वसंहिताभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथ काण्वसंहिता भाष्ये २० अध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकोनविंशोऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्राः उक्ताः । अथ त्रिंशोऽध्याये वा-
जपसवादिमन्त्रा उच्यन्ते कात्यायनः वाजपसवीयं जुहोति सप्तमिर्ऋग्भिरिति ।
पाठस्तु वाजस्य तु । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ॥ ॥ अथ द्वितीयः ।

विश्वे अथ मरुतो विश्वऽऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समि-
द्धाः । विश्वे नो देवाऽऽवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो
अस्मे इति ॥

विश्वे सर्वे मरुतः अद्यास्मिन्नहनि अगमन्तिवत्यनुपङ्गः । विश्व
ऊती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपात्तिजनकम् । अतस्त नि-
राकासीकरणाय विंशष्टो देवगण इहाद्याद्विपते विश्वे च देवगणाः । वसवो
रुद्रा आदित्याश्चाय ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु ।
तदागमनेन च । विश्वे अग्नयो गार्हपत्यमभूतयः । समिद्धाः सम्यक् दीप्ता
भवन्तु । विश्वे देवाश्च नोऽस्माकं अवसा अन्नेन हविलक्षणेन निमित्तभूतेन
आगमन्तु । आगच्छन्तु । तेषां च तुष्टया विश्वं सर्वं अस्तु द्रविणं भूमिहि-
रण्यादिधनं वाजश्चान्नं । अस्माकमस्तु । अन्यथा वा सम्बन्धः । विश्व-
मरुतः अग्रागमन्तु । विश्वे च देवगणा ऊत्या निमित्तभूतया आगमन्तु ।
विश्वे च नो देवा अवसा निमित्तभूतेनागमन्तु । तदागमनेन च वि-
श्वे भवन्तु । अग्नयः समिद्धाः होमार्थं ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्तो ततो या-
गोत्तरकालं विश्वमस्तु । द्रविणं वाजो अस्मे तुल्यम् ॥

अथ तृतीयः ॥ वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा पराव-
तः । वाजो नो विश्वे देवैर्धनसातां इहावत्त्विति ॥

वाजोन्नं नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः सप्तदिशां चतस्रं
अपथोर्ध्वं च मध्यं चेति तिस्रो वा शब्दः समुच्चयार्थः । परावतः । पराव-

अथ सप्तमः ॥ पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्य-
न्तरिक्षे पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु ममामिति ॥

अग्निरुच्यते हविर्वा । ऐश्रीभगवद्भगे ! पृथिव्यां यत्पयः क्षीरादि-
जातं धाः घेहि । ओषधीषु यत्तुपः मधुरादिरसं तद्धेहि । दिवि शुक्लोके य-
त्पयः । अमृतलक्षणं तद्धेहि । अन्तरिक्षे यत्पयः हविः । परिणामलक्षणं तद्धे-
हि । अतस्त्वामग्निं प्रार्थये । पयस्वतीरत्र व्यत्ययः । मग्न दिशः प्रदिक्षथ
पयस्वत्यः । रसरसः सन्तु भवन्तु । कात्यायनः । अपैनं दक्षिणवाहुमनुपर्धा-
वृत्त्यं यजमानमग्निपिञ्चति । देवस्य त्येति व्याख्यातो मन्त्रः सरस्वत्यै
व्यत्ययः । सरस्वत्या प्राच यन्तुः निपन्तुः अग्नेः यन्त्रे स्वयमनेन तदाज्ञया
सात्राज्येन निमिचभूतेन सवित्रा प्रमूतोद् कृष्णाजिनोपविष्टं यजमानम-
ग्निपिञ्चामि ॥

इति विश्वेश्वर्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे वाजप्रसवीयहोम मन्त्रा उक्ताः द्वितीये राष्ट्रमुद्धोमादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ कात्यायनः । अथ राष्ट्रभूतो जुहोति द्वादशयुहीतेनाज्येन ता
द्वादशा वाहुतयो भवन्तु । द्वादशपर्जुपि स नो भुवनस्य पत इत्येतस्याः ।
माष्टतापडित्यादीनि ॥

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु । ऋतापाल्लतधामाग्निर्गन्धर्वः । तस्यौ-
पधयोप्सरसो मदो नाम । स न इदं ब्रह्मचर्चं पातु तस्मै स्वा-
हावाद् ताभ्यः स्वाहेति ॥

अग्निरुच्यते । ऋत सत्यं ब्रह्मलक्षणं महत्तेजस्तत्सहते इत्युक्तावाद्
दीर्घश्छान्दसः । ऋतधामा सत्य धाम स्थान यस्य स तथोक्तोऽग्निर्गन्धर्वः ।
गन्धः कामयत इति । तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य औपधयोप्सरसः । तासां च मुदः
नाम ओषधीषिर्दीदं सर्वं मोदत इति मुदः सोऽग्निर्गन्धर्वः नोऽस्माकं इदं ब्रह्म
ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मण्यं च । क्षतात्रायत इति क्षत्रं । तदुभयं पातु रक्षतु ।
तस्मै स्वाहावाद् मुहुतं हविरस्तु । वषट्कारेण ताभ्यश्चौपधीभ्यः स्वाहा ।

अथ द्वितीयमन्त्रः ।

सांहितो विश्वस्तामा सूर्यो गन्धर्वः । तस्मै मरीचयोप्स-

रस आयुजो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः सूर्यः सांहितः । अहोरात्रे सन्दधातीति सांहितः । एष बहो-
रात्रे सन्दधातीति श्रुतेः । स एव विश्वसामानि यस्य सः साम सान्द्रमयो-
ग इति च एष एव सप्तमागेति श्रुतेः । तस्याप्तरसः । मरीचयः मरीचय-
स्तेजसस्ररेणयः । तातामायुजो नाम । आयुजो वामेष्टायुराना इव मरी-
चयः पुनन्त इति श्रुतेः । पु मिश्रणे । आमिश्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यमन्यत् ।

अथ तृतीयः ॥ सुपुष्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।
तस्य नक्षत्राण्यप्तरसो भेकुरयो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं
पातु तस्मै स्वाहावाद ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः सुपुष्णः सूर्यपद्मिणः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः
स चन्द्रमा गन्धर्वः सुपुष्ण इति सुपद्म इति ह्येतिवत् । सूर्यरश्मिरिति च-
न्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्व इति श्रुतेः । तस्य नक्षत्राण्यप्तरसः । तासां
नाम भेकुरयोः । भा५ हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुरयो नक्षत्राणि ।
तुल्यमन्यत् ॥

अथ चतुर्थः ।

इपिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः । तस्यापो अप्सरस-
ऊर्जो नाम स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद
ताभ्यः स्वाहेति ॥

य इपिरः क्षिप्तः । इपि गतानुप्रगतौ । विश्वव्यचाः सर्वतो गमनशी-
लाः । वातो वायुः स एव गन्धर्वः । तस्य वातस्य आपः । अप्सरसस्रि-
यः । उर्जः । अक्षरसः नाम । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ पञ्चमः ॥

मुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः । तस्य दक्षिणा अप्सरस-
स्नावा नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहावाद
ताभ्यः स्वाहेति ॥

यो यज्ञो मुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति श्रुतेः । सु-

पर्णः शोभनपत्तनः स एव गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः । दाक्षयज्जीति
दक्षिणास्तासां स्तावा नाम ताभ्यः सृपन्त इति स्तावाः स्तुत्याः । दाक्षि
णा वै स्तावा दक्षिणाभिरेव यज्ञस्तुयतेथो वै यश्च दक्षिणां ददाति स्तुय
एव स इति श्रुतेः । तुल्यमन्यव ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः । तस्य ऋक्सामान्य-
प्सरस एष्ट्यो नाम । स न इदं ब्रह्मक्षत्र पातु तस्मै स्वाहावाद-
ताभ्यः स्वाहेति ॥

यः प्रजापतिर्विश्वकर्मा । विश्वकर्ता । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
हीदु सर्वमकरोदिति श्रुतेः । स नो गन्धर्वः । मनोलक्ष्णो गन्धर्वः । तस्य
ऋक्सामानि अप्सरसः । एष्ट्यो नाम । ऋक्सामानि वा एष्ट्यः ऋक्सामै-
र्वाशासत इति नोस्तिवच्छनोस्तीति श्रुतेः तुल्यमन्यव ॥ ॥ कात्याय-
नः ॥ ॥ रघुशिरसि जुहोति स नो भुवनस्य पते इति ॥

पाठस्तु ॥ स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तनुपरिगृहा
यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहेति ॥

हे भुवनस्य पते प्रजापते । यस्य ते तव उपरि अमुष्मिलोके गृहाः
सत्त्वं प्रजापतिः । अस्मै ब्रह्मणे ॥ अस्मै क्षत्राय महि महत् । शर्म दारण
यच्छ मयच्छ देहि । स्वाहेति होमार्थः ॥ कात्यायनः ॥ वातहोमाजुहोति
समुद्रोसीति ॥

पाठस्तु । समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शभूर्मयोभूरसि
मिमा वाहि स्वाहा । मारुतोसि मरुतां गणः शभूर्मयोभूरभि
वाहि स्वाहा अवस्यूरसि दुषस्वाच्छम्भूर्मयोभूरसि मा वा-
हि स्वाहेति ॥

लोकत्रयस्य वायु लोकद्वारेण स्तुवन्ति । देवायो ! यस्त्वं समु-
द्रः समुन्द्रोति नभस्वान् इव नभ इति नक्षत्राण्युच्यन्ते । तानि हि नि
तरा भाति तैः सयुक्तो नभस्वान् । आर्द्रदानुश्च दृष्टादिना आर्द्रं ददाती
त्यार्द्रदानुः । शम्भावपतीतिशम्भु । मयः । मुख भावयतीति मयाभूः ।
एवम्भृतस्त्वं देवायो मा अभिवाहि । आभिमुख्येन यज्ञफलं प्रापय मा मा ।

स्वाहा होमार्थः । मारुतोसि यस्त्वं मारुतः मारुतः पुरो वातप्रभृतीनां वा-
तानां प्रकृतिभूतोसि । अन्तरिक्षलोके सतीति वा । मरुतां शुक्रज्योतिः
प्रभृतीनां गणोसि तं त्वां ब्रवीमि । क्षम्भुश्च मयोभूश्च भूत्वा अभिमाहि ।
स्वाहेत्युक्तार्थः । हेवापो यस्त्वं अवस्यूः । अवनं तर्पणं वावयस्स्यति । सी-
च्यतीत्यवस्युः । यद्वा आवसः अन्नन्तदिच्छतीति । व्यचीकृते औणादि-
के उपत्यये च कृते अवस्युरिति च भवति । अन्ने कामयमानः दुव-
स्वान् दुहस्व इति हविर्नाम । तद्वान् हविष्वान् । अन्यत्तपानं । कात्या-
यनः ॥ रुद्धन्तीः जुहोति यास्त इति तिसृभिरिति यास्त इति या वो इति
द्वौ मंत्रौ चतुर्दशाध्याये व्याख्यातौ ॥

तृतीयस्य मन्त्रपाठस्तु ॥ रुचन्नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु
नस्कृपि । रुचं विश्वेषु रुद्रेषु मपिधेहि रुचा रुचमिति ॥

हे भगवन्नग्ने । नः अस्माकं ये ब्राह्मणास्तेषु रुचं । दीप्तिं धेहि
स्यापय । राजसु क्षत्रियेषु नः अस्माकं सम्बन्धिषु कृधि कुरु । विश्वेषु
वैश्वेषु अस्मत्परिग्रहीतेषु रुद्रेषु च कृधि अपि च धेहि । रुचा दीप्त्या
सह रुचं दीप्तिं अमृतत्वं वा । अनुत्सन्नघर्माणां यथा वयं दीप्ता भवेम ।
तथा कुर्वांस्त्वाशयः यद्वा ब्राह्मणप्रभृतिषु या रुक् तामस्मभ्यं धेहि देहि
सर्वथा । किं बहुस्त्यामप्येव धेहि । रुचा ज्ञानेन रूपं अमृततामिति ।
कात्यायनः । अथ वारुणं जुहोति तत्त्वायामीति ॥ पाठस्तु ॥

तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो ह-
विर्भिः । अहेलमानो वरुणेह वोध्युरुशः समानऽआयुः प्रमो-
दीरिति ॥

देश्रीभगवन् वरुण ! यत्प्रयोजनमुद्दिश्य त्वां त्वां यामि ब्रह्मणा वेदेन
वन्दमानः नमस्कारं कुर्वीणः । यद्वा वन्दमानः स्तुतिं कुर्वीणोहं त्वां यामि
शरणं व्रजामि । तदा हेतुं देवापराधं नमः कुर्वीणोयं यजमानो हविर्भिर-
भ्युद्युतैर्हविर्भिः । तव तदेव प्रयोजनं आशास्ते प्रार्थयते । देवरूप इह
बोधि तत्प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिक्षणं बुध्यस्व । हे उरुशःम देवहुस्तुत । नः
आयुषोऽवखण्डनं मा कुरुष्व । कात्यायनः ॥ अयार्काश्वमेधयोः सन्ततिर्जु-
होति । स्वर्णधर्म इति ॥ पाठस्तु ॥

स्वर्णधर्मः स्वाहा स्वर्णाकः स्वाहा स्वर्णशुक्रः स्वाहा ।
स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्णसूर्यः स्वाहेति ॥

अत्र श्रुतिः । अयं वाकोग्निः अकोत्तावादिसोऽश्मेषस्तौ गृह्यौ
नानैवान्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः सतन्वन्निसादि श्रुतेः । स्वर्णधर्मः स्वरिव
अमावादित्यो धर्मः अतस्तस्मादित्यग्नौ स्वाहा जुहोति प्रतिष्ठापयति ।
स्वरिव योर्कोग्निमादित्ये जुहोति स्थापयति स्वरिव अमावादित्यः शुक्रः तं
पुनरमुत्र दधाति । तं शुक्रं पुनरग्नौ दधामि स्थापयामि । स्वरिव योग्नि-
ज्योतिस्त्यग्नौ इहादित्ये जुहोमि स्थापयामि । स्वरिव अमौ आदिसः
सूर्यस्तर्षणि जुहोमि एवं पञ्चचित्तिकोऽपमग्निः स्तूयते । पञ्चैता आहुतीर्जुहो-
ति । पञ्चचित्तिकोऽग्निरिति श्रुतेः । यद्वा स्वर्णाकस्वाहेत्येतानि अग्नेरव
पञ्चनामानि अस्यैवैतान्ययेर्नामानीति श्रुतेः ॥

इति विश्वेऽध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीये राष्ट्रभृतादि होममन्त्रा उक्ताः ॥ तृतीये मातरनुवाकादि
होममन्त्रा उच्यन्ते । कात्यायनः ॥ मातरनुकमुपाकारिष्यन् अग्निं युनग्मीति
तिमृभिरिति ॥ तत्रप्रथममन्त्रपाठस्तु ॥

अग्निं युनग्मि शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृह-
न्तम् । तेन गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वोरुहाणा अविनारुमु-
त्तममिति ॥

दिवि भवं सुपर्णं शोभनपतनम् । अरसा अग्नेन हविर्लक्षणेन धूमेन
च बृहन्तं महान्तम् । तमग्निं शवसा घृतेन घृतेन युनग्मि युक्तं करोमि तेन
युक्तेनाग्निना वयं ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं विगततापं सर्वद्वन्द्वापलक्षणं सर्व-
तापराहितं सौरं परं गमेम गच्छेम अतोऽप्यधिकं स्वर्लोकं रुहाणाः ।
आरोहन्तः नाकं उत्तमं सर्वेभ्यः गमेयेत्यनुवर्तते । यत्र गता न कथञ्चन अकं
अमुषं न प्राप्नुवन्ति । स नाकलोकः ॥ अथ द्वितीयः ॥

इमौ ते पक्षा अजरौ पतत्रिणो याभ्यां रक्षां स्वपहं
स्पष्ट्रे । ताभ्यां पतेम सुकृता सुलोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथम-
जाः पुराणाः इति ॥

हेश्रीभगवन्मने ते पतात्रिणः उत्पत्तनशीलस्य तव इमौ पत्रौ प्रतीय-
मानौ प्रसिद्धौ । अजरौ जरारहितौ पक्षाविशिष्टगमनसाधनभूतौ यौ कविति
पाभ्यां पक्षाभ्यां त्वं रक्षांसि राक्षामान् श्रेयसः परिपन्थिनः पाप्मनश्च
अपहृषति विनाशयसि । ताभ्यां पक्षाभ्यां सुकृता सुलोकं पतेम गच्छेम ।
आपि च अस्मदधिकपुण्यकारिणामपि लोकं गच्छेम । लोकं विशिनाष्टि ।
यत्र ऋषयो मन्त्राणां द्रष्टारः । यथमजाः । पूर्वजाताः पुण्याः पुरातनाः ।
विश्वरूपजः । यत्र स्थानं जग्मुः गतास्तत्र पतेमेति सम्यग्धः ॥ अथ तृतीयः ॥

इदं दक्षः श्येनः कृतावाँ हिरण्यपक्षः शक्रुनो भरण्युः ।
महान्ससधस्थे ध्रुवः आनिपतो नमस्ते अस्तु मा माहिः स्त्रीरिति ॥

हेअग्ने यस्तमिन्दुः । इदि परमेश्वर्ये । परमेश्वरः उदि क्लेदने ।
उद्देरिदेरिति उन्दतीति इन्दुः इन्दनो वा । दक्षः उत्साहवान् । श्येनः
क्षोसनीयगतिः । ऋतावान् । यज्ञवान् सत्यवान् । उदकवान् । हिरण्य-
पक्षः । अमृतपक्षः । मुरण्युः भरणशीलः महामभावतः श्रेष्ठः । सधस्ये
ब्रह्मणा सह निभक्तस्थाने ध्रुवः स्थिर आनिपतः । आनिपुणः । एवंविधो
योगिनस्तस्मै ते तुभ्यं नमोस्तु मा माहिः स्त्रीः मां मा हिंसां कुरु ॥ कात्या-
यनः ॥ अश्वानामार्दि प्रयुजानं दिवो मूर्द्धेति द्वाभ्यामिति ॥ तत्र प्रथम-
मन्त्रपाठस्तु ॥

दिवो मूर्द्धांसि पृथिव्या नाभिरुर्गयामोपधीनाम् । वि-
श्वायुः शर्म समधानमस्यथ इति ॥

हेभगवन्मने । यस्मिन् दिवः शुलोकस्य मूर्द्धांसि । उतमाङ्गमसि ।
पृथिव्याः नानागुणविशिष्टायाः नाभिः नहनमसि अपामर्कः । सर्वरसभूतमेषां
रसः साशोसि । विश्वायुः सर्वप्राणिनामायुः । जीवनं च त्वमसि । सपयाः
सर्वतः प्रथिरूपः विस्तीर्णोसि । अतः यथा मार्गाय देवयानारूपमार्गभूताय
तुभ्यं नमः ॥ अथ द्वितीयः ॥

विश्वस्य मूर्धन्नाधितिष्ठसि अतः समुद्रे ते हृदयम्
वायुरयो दत्तोदधिं भित्तः । दिवस्त्वज्जन्पादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो
नो घृण्ठ्या वेति ॥

हेअग्ने यस्त्वमश्वं विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य मूर्ध्नि अधि उपारि

निष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धिः सुपुष्पा वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षे ते तव हृदये । अस्तु चायुर्जीवन् तं त्वां याचे । अपो दत्त आपो देहीति बहुवचनव्यत्ययः । एकोऽह्निरिह देवता नो बहुत्वं पूजार्थम् । उदधि भिन्त । उदस्योदादेशः । उदा धीयन्ते यस्मिन्मेघे स उदधिः । तमुदधिवृद्धयर्थं भिन्धि । विदारय । हेअग्ने ततो मेघविदारणां निमिच्छात् । दिवः सम्बन्धिनः पर्जन्यात् । दृष्ट्यभिमानो देवात् । ततोऽन्तरिक्षान्मेघस्थानविशेषात् । पृथिव्याः पृथिव्यै वृष्टिं देहि । तद्दृष्ट्या नोऽस्मान् । अव पालय कात्यायनः अध्वर्युर्वजमानविषयमाशिपं करोति । इष्टो यज्ञ इति द्वाभ्यामिति ॥ मयपाठस्तु ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वस्तुभिः । तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहा गमेरिति ॥

यस्यास्य सुवर्णो दानस्य यजमानस्य इष्टः सम्मादितो यज्ञः भृगुभिः भृगुमसुवैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दाः । वस्तुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैः आशिपं दाना च कृताः । तस्यास्य यजमानस्य नः इष्टस्य अस्माकमभिषेकस्य प्रीतस्य चास्मान्प्रीति प्रीतः स्निग्ध उच्यते । याज्ययाजनयोः स्नेहख्यापनपरवाज्यमिदं मुनत्वाथेदानीं द्रविणमाह । त्वं अपि हेद्रविण इह यजमाने आगमेः । आगमनं कृताः । यजमान प्रीति शीघ्रमागच्छ । यद्वा भृगुभिः आचार्यैर्ब्राह्मणैरिष्टो यो यज्ञो वस्तुभिर्देवैराशीर्दाः । कृतः अत्र विभक्तिव्यत्ययः । परार्द्धर्चः स यज्ञोऽस्माकमिष्टश्च प्रीतश्च द्रविणमिहानयत्विति ॥

अथ द्वितीयः इष्टो अग्निराहुतः पिपर्तुतइष्टं हविः स्वगेदं देवेभ्यो नम इति । कृतैर्पागैरग्निरिष्टः आहुतश्च पूर्वा । अस्माभिराहुतश्चेष्टं हविः स्वेष्टं नः अस्माकं । समिष्टमजुर्लक्षणं हविः पिपते हविषः परिपूरण करोतु । किञ्च । स्वगेदं अत्र व्यत्ययः । इदं हविः स्वगाः स्वान् स्वकीयान् हविः सम्बन्धिनो गच्छतीति स्वगास्वगं भवत्विति शेषः । सर्वतन्तुष्टयर्थं नमस्करोति । देवेभ्यो नम इति । यद्वा नम इत्यन्ननाम । देवेभ्य इदमर्थं स्वगं भवत्विति ।

इति विश्वेध्याये तृतीयोऽनुमाकः ॥

तृतीये मातरनुशाकादिर्मन्त्रा उक्ता चतुर्थेऽनुशाके सुवाहुपादिर्मन्त्रा

सृज्यन्ते कात्यायनः इष्टौ विश्वं वैश्वकर्माभिजुहोति । यदाऽकृतादिति त-
थाभिर्मन्त्रैः स्तुवाहुतीर्जुहुयात् ॥

तत्र मयमपन्त्रपाठस्तु ॥ यदाऽकृतात्समसुस्रोद्ब्रह्मो वा
मनसो वा सम्भृतं चक्षुषोः । तदनुमेतसुकृतासुलोकं यत्र ऋ-
पयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा इति ।

यत्कर्म आकृतात् । आकृतो नाम प्राञ्जनसः प्रष्टेरात्मनो धर्मो
मनःप्रवृत्तिहेतुराकृतः । तस्मात्सुभृतं सुकृतं सूक्ष्मरूपं संचितं यव सु-
खोत् । समस्रयत् । प्रजापतेर्हृदो बुद्धेश्च । मनसो वा हृदयार्वाञ्छन्ता-
न्मनसः सकाशात् चक्षुषो सौराष्ट्रपातनावलाद्वा चक्षुरूपलक्षितस्यानाद्वा
यत्संभृतं समसुस्रोत् । निःसृतं भवति । फलप्रारम्भार्थं यत्सूक्ष्मरूपं कर्म
निःसृतं तदनुसुकृतां सत्कर्मकारिणां तु आपि लोकं लोचयते भुज्यत इति
लोकः तं लोकं मेत गच्छत । यत्र यत्स्थानं ऋषयः स्वार्थकुशलाः ज-
ग्मुः । मयमजाः विश्वसृजः । पुराणाः । देवाश्चापि निवसन्ति । तं लोकं
गच्छत । यत्र यत्स्थानं ऋषयः स्वार्थकुशलाः जग्मुः । मयमजाः । विश्व-
सृजः पुराणाः देवाश्चापि निवसन्ति । तं लोकं गच्छतेति सम्वन्धः ॥

अथ द्वितीयः । एतत् सधस्थं परि ते ददामि यमावहाच्छेष-
धिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्यो अन्नतस्म जानीत
परमे व्योमन् इति ।

हेसधस्थ ! समानस्थानदेवानां समानं स्वर्गं एनं यजमानं परि ते
ददामि । ते तुभ्यं परिददामि । परिदानं रक्षणार्थं । जातवेदाः सर्वज्ञो-
ग्निः यं य यजमानं शेषधिं देवानां निधिं कोशस्थानीयं आवहत् । आ-
नयेत् । तं यजमानं तुभ्यं ददामि । यद्वा आहुतिपरिणामभूतमन्यतु-
गृहीतं सकृन्मात्रं वा परिददामि । यत्र यज्ञपतिर्विष्णुर्यज्ञफलप्रदात्सर्वेन
प्रकृतं यजमानं अत्र यः युष्मान् अत्रस्याश्च अन्वागन्ता तं श्रीमगवतं
अन्वागन्तारं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि । परिपूर्णे सत्स्वरूपे एवं
स्थितं देवाः यूयं जानीत सर्वान्तर्यामित्वाच्चेति ॥

अथ तृतीयः ॥ एतं जानीथ परमे व्योम देवाः सधस्था

विदरूपमस्य यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवथा वि-
रस्मा इति ॥

हे सधस्थाः समानस्थाना देवाः । परमे उत्कृष्टतमे व्योमनि स्थि-
तमेनं यजमानं जानीथ किञ्च यतोऽस्य यजमानस्य रूपं विदं अत्र व्यत्य-
यः । विदाथ जानीथ । अतो युष्माभिर्विदितरूपो यजमानो देवयानैः प-
थि मार्गे यदा आस्माद । मार्गे एव देवताबहुत्वाभिप्रायेन बहुवचनं । प्र-
दागच्छेत् । तदा इष्टापूर्ते कृणवथ । अस्मै यजमानाय । इष्टं यामादि
पूर्ते तद्वागादि । ते द्वे आविः कृणवथ । आविर्भूतफले कृणवथा । इष्टा-
पूर्तफलाभिव्यक्तिं कुरुतेत्यर्थः ।

चतुर्थपञ्चममन्त्रौ पोटशेऽध्याये व्याख्यातौ ।

अथ षष्ठः ॥ ॥ प्रस्तरेण परिधिना सूचविद्या च व-
र्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तव इति ॥

हे श्रीभगवन्ने प्रस्तरेण परिधिना सीमत्यरिधिना सूचा वेद्या-
च वर्हिषा । ऋगादिभिर्मन्त्रैस्तदभिमानि देवतारूपैश्च सह नः अस्मदीय-
मिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । देवेषु गन्तवे देवान्प्रतिगमनाय । यज्ञे हि गते य-
जमानो गत एव । स हि तस्य शरीरमित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तः ॥ यदत्तं यत्परादानं यत्पूर्तिर्याश्चदक्षिणाः ।
तदग्निर्वैश्वकर्मेणः स्वर्देवेषु नो दधदिति ।

यदत्तं भार्यापुत्रजामात्रादिभ्यः । यत्परादानं दीनान्यकृपणादि-
भ्यः । दयया यत्परेभ्यः दानं कृतं यत्पूर्तिं स्मृतिविहितं । द्राक्ष्यभोज-
नादि । याश्च दक्षिणाः । यज्ञान्तर्गताः । तत्सर्वं अग्निर्वैश्वकर्मेणः विश्व-
कर्मेव वैश्वकर्मेणः । स्वार्थे तद्धितः । अग्निं स्वर्देवेषु स्वर्गलोकस्य देवे
मध्ये च नः अस्माकं भार्या दधत् दधातु स्थापयतु ।

अष्टाष्टमः ॥

यत्र घारा अनपेता मघोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वक-
र्मेणः स्वर्देवेषु नो दधदिति ॥

यत्र यस्मिन् देसो मघोः मधुनः घृतस्यच सोमादीनां च या अनपेताः
अनुपक्षीणाः । अनवच्छिन्नाश्च घाराः सन्ति तव । ताभिः सर्वाभिः धा-

राभिः वेदकर्मणोऽग्नेः स्वः देवेषु पथ्ये नः अस्माकं दधत् दधातु पोषय-
तु । कासायनः ॥ चिसग्निमुपतिष्ठते ये अग्नय इति ॥

पाठस्तु ॥ ये अग्नयः पाञ्चजन्याः अस्यां पृथिव्यामधि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवांतवे सुवेति ।

हेयज्ञ ! ये अग्नयः पाञ्चजन्याः । अस्यां पृथिव्यामुपरि ये अव-
सिता पञ्चचितिका अग्नयः । ये के च अग्नयः पञ्चचितिका इति श्रुतेः ।
तेषामग्नीनां त्वमुत्तमोसि निर्मथ्याग्निस्त्वगुह्योऽसि । अतस्त्वां मार्थयामः ।
जीवांतवे जीवयतुः । जीवयतीति जीवातुः । तस्मै बहुकाञ्छजीवानार्थं नः
अस्मान् । सुव । एवमस्त्वसनुजानादे ॥

इति विश्वेध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

चतुर्थे स्तुवादि होममंत्रा उक्ताः ॥ पञ्चमे चिसग्न्युपस्थापनादि
गन्वा उच्यन्ते कासायनः चिसग्निमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यापोति । वार्त्रहत्यादिद-
शभिर्मन्त्रैरग्निरुपस्थानं कुर्यात् ॥

तत्र प्रथममन्त्रः । वार्त्रहत्याय शवसे घृतनापाद्याय च ।
इन्द्र त्वा वर्तयामसीति ।

हेइन्द्र ! त्वा त्वां आवर्तयामसि इकारच्छान्दसः । आवर्तयामः ।
किमर्थं । शवसे शव इति वलनाम । कीदृशाय वार्त्रहत्याय । वृत्रो येन ह-
न्यते तद्वाग्मन् इत्यं घृतनापाद्याय च । सहतिरभिमवार्थः । घृतनां सेनां
सहते अभिमवतीति घृतनासङ्गः । तत्र साधुः घृतनासाक्षः उच्छान्दमं प-
न्वं । आवर्तनं वृत्रजयार्थं परिश्रमणं तत्कारयामः ॥

अथ द्वितीयः ॥ ॥ सह दानुं पुरुहूत क्षियंत महस्तामिन्द्र-
सम्पिणक्कुणारं वर्यमानं पिपासुपादमिन्द्र तवसा जघंधेति ।

हेपुरुहूत । पुरुभिर्वहुभिर्हूयत आहुतइति पुरुहूतः । हे इन्द्र ! सहदानुं
सहसो वलस्य च दातारं स एकीभूय युद्धं ददातीति सहदानुः । तं सहदानुं ।
क्षियन्त निवसंतं शक्रमपि इन्द्र त्वामभिसुखीकृत्य सुद्धार्थं स्थितं । वृत्रं
अहस्यं कृत्वा वजेण हस्तं च्छित्त्वा अहस्यं वृत्रं निर्जितम् । कुणतं दुर्वचोभि-
थायिनं । कुणारं । सम्पिणक् । सम्पिण्ड । सम्पक् पीडय एवमपि व-

धमानं । पिपाहं । पिपातिर्हिंसाकर्म देवानां हिंसितारं । हेइन्द्र एवमिदं
वृत्रं अपादं कृत्वा ममनासमर्थं कृत्वा । तवसा वलेन जघंथ । जहि हन ।

अथ तृतीयः ॥ चिन इन्द्र मघो जही नीवार्णं पृतन्य-
तः । घो अस्मां अभिदा सखधरं ममया तम इति ॥

अयमन्वो व्याख्यातः ॥

अथ चतुर्थः । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः य एव न
आजगन्था परस्या । सुकः सः शाय पविमिद्वन्तिग्मं विशक्र-
न्ता हिवि मृधो नुदस्वेति ॥

मृगो न मृग इव भीमः । तत्र हेतुः । व्याघ्रो वा सिंहो वा । भीमो
भीषणः । कुचरः । कुत्सिताचारी हिंस्रः माणिवधजीवनः गिरिष्ठा पर्वताश्रयः ।
स यया कांश्चिन्प्राणिविशेषान् हन्ति तैश्चानमिभूयमानः । एवं त्वं परस्याः
पृथिव्याः परावतः परावत इति दूरनाम । दूरदूरतरप्रादेशादाहूयमान
इव आजगन्थ । आगत्य न शृणु । यत्पार्थगतेस्माभिः सुकं वज्रं ।
सृणन्ति हिनस्तीति सुकं हिमामाधनं सुकः शायशो तनुकरणे । निशि-
तधारं कृत्वा । पर्णि शतधारं तदपि तिग्मं अतितीक्ष्णं । वज्रं मृहीत्वा हे-
इन्द्र शत्रून् विनाहि वधार्थोपधातुः । विनाशाय हनल् वधमतिप्राप्तामिति
वा । अपतिष्ठान्नामठतु । प्रधानभूतान् शत्रून् हत्वा अवशिष्टान् स्त्रीणान्
मृधः रणण्डलात् । विनुदस्व मेरय । अपुनरानमनाय ।

अय पञ्चमः ॥ वैश्वानारो न हृतय आप्रयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टुतीरुपेति ।

वैश्वानरोग्निः नोस्माकं कुतश्च अवनाय तर्पणाय आप्रयातु ।
आमन्ठतु । परावतः दूरदूरतः प्रदेशतः किञ्च नोस्माकं सुष्टुतीरुप
शोभनास्तुतीनुपश्रोतुं आपास्त्विति सम्बन्धः ।

अथ षष्ठः । पृष्ठो दिविपृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वाऽ
ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठोऽग्निः स नो दिवा-
सरिपस्यानुनक्तमिति ।

यो अग्निर्वैश्वानरः दिवि शुभं डले सुमुखिः कोषमिति पृष्ठः
तत्र होमं श्रूयते । यमेनमादित्ये सुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः भजापतिः स

इन्द्रः प्रजापतिः स ब्रह्मेति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युतात्मना मातृपि स्थितः ।
 पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितं । उदकादिभिः कोयं
 किंताम । यमिति पृष्ठः । यश्च वैश्वानरः अस्मिन्लोके । व्यवस्थितः पृष्ठः
 अग्निहोत्रममृतिभिर्मल्लेच्छपर्यन्तैः कोजनैः कोपतापमकाशादिभोर्वैश्या ओ-
 पधीराविवेश आविष्टः यश्चाग्निः सहसा बलेनाध्वर्युयागे मथ्यमानः कोयमिति
 दिदृक्षुभिः पृष्ठः । स नः सोऽस्मान्दिवो नक्तं रात्रौ अस्मान्पातु रक्षतु । रिपः
 रिपति हिंसाकर्मा । हिंसाव्यापारात् । नः दिवानक्तं सन्ततं अनवल्लभं
 निरन्तरं पाहि साक्षीरिति ॥

अथ सप्तमः । अश्यामः तं काममग्ने तवातोऽ अश्याम
 रायिः रायिवः सुवीरं । अश्याम वाजमाभि वाजयंतोऽश्याम
 शुभ्रमजरारं त इति ।

हेश्रीभगवन्नमे ! वयं यं कामं कामयामहे तं तं कामं अश्याम
 त्वत्प्रसादात्प्राप्स्याम । तवेति व्यत्ययः । तव हस्ता अवनेन पालनेन । रायि
 घनमश्याम । हेरायिवः । घनवत्सुवीरं सुपुत्रं अश्याम ते त्वत्प्रसादाद्वाजं
 अन्नं वाजतिरर्चयितुमर्हामि । अभिवाजयन्तः वाजमभ्यर्चयन्तो वयं वाजम-
 श्याम । हेश्रीभगवन्नमे ! हेअजर ! जरारहित अजरं जराशून्यं शुभ्रं यशः
 त्वत्प्रसादाज्जरारहितां कीर्तिं अश्याम ।

अथाष्टमः । वयं ते अथ ररिमा हि काममुत्तानहस्त न-
 भसोपसथ । यजिष्ठेन मनसा यच्च देवानस्त्रेयतां मन्मना वि-
 प्रो अग्न इति ।

हेश्रीभगवन्नमे ! अथ अस्मिन् अहनि हि यस्मात्ते तुभ्यं कामं
 त्वदेषितं हविः ररिम । दत्तवतः । कथमिति । उत्तानहस्ताः पूरणे वि-
 स्तृतपाण्येगुलपाः । अवद्धमुष्टिकाः सन्तः कृतांजलयो वा । नमता मणि-
 पातेन उपसथ । उपमङ्गल्प । यजिष्ठेन । यजननिष्ठेन । श्रद्धायुक्तेन म-
 नसा । तुभ्यं कामं हविः ररिमेति सम्पत्त्यः । हेश्रीभगवन् ! त्वमाधिदेवान्
 यसि यजसि । देवानां स्वं स्वं मार्गं मयच्छेत्यर्थः । हेअये ! विम मा
 पूरणे । इष्टापूर्तिः करः त्वं मन्मना मन्मनासि अस्माकं मनासि । अस्त्रे-
 यतां । मनोनिपन्ता भव ।

अथ नवमः ॥

धामछदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो
विश्वदेवा यज्ञं प्राचन्तु नः शुभ इति ।

धामशब्दोत्र स्थानवचनः । धानानि स्थामानि ऊत्तानि छादय
पूरयति अतिरिक्तानि च यः समीकरोति स धामछत् अग्निः । सर्वज्ञः ।
इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ब्रह्मा चतुर्मुखः । देवो देवनादिगुणयुक्तः । बृह-
स्पतिर्देवगुरुः । सचेतमः समनस्काः । ज्ञानसपन्नाः । विश्वे सर्वे देवाः
नोऽस्माकं यज्ञ भूमेः शोभनात्मके श्रीभगवद्विषये स्थितं यज्ञं प्रकर्षेण अवन्तु ।
सफलं कुर्वन्तु । यद्वा अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु । नोऽस्माकं शुभे सिष्टे
च स्थाने स्थापयतु ।

अथ दशमः ॥ त्वं यद्विषदाभुषो नृ५ पाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षा तोकमु तन्ममेति ।

अथ मन्त्रश्चतुर्दशेध्याये व्याख्यातः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति विश्वेध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-
धीरयुक्तभूपालसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे शुक्लयजुःकाण्वसंहिताभाष्ये विश्वेध्या-
यः समाप्तिमगमत् ॥